

Кам'янець-Подільська міська рада
Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Хмельницька обласна і Кам'янець-Подільська міська організації
Національної спілки краєзнавців України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

**матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції,
м. Кам'янець-Подільський, 17-18 травня 2012 р.**

УДК 908:327(477.43) (063)
ББК 26.891+66.4 (4Укр – 4Хме) я431
К-18

Рецензенти:

С.Д. Гальчак – доктор історичних наук, доцент кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

В.С. Лозовий – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Редакційна колегія:

Завальнюк О.М., доктор історичних наук, професор (голова); Баженов Л.В., доктор історичних наук, професор; Копилов С.А., доктор історичних наук, професор; Прокопчук В.С., доктор історичних наук, професор; Філінюк А.Г., доктор історичних наук, професор; Дубінський В.А., кандидат історичних наук, доцент; Травінський В.С., директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника; Фенцур В.В., директор Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»; Савчук В.О., кандидат історичних наук, доцент; Комарніцький О.Б., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний редактор).

К-18 Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали ІV міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 17-18 травня 2012 р./ [редкол.: О. М. Завальнюк (голова), О. Б. Комарніцький (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП “Медобори-2006”, 2016. – 369 с.

У збірнику вміщено матеріали ІV міжнародної науково-практичної конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків», яка відбулася 17-18 травня 2012 року, але з різних причин не були видрукувані раніше. Окреслено історичне минуле міста та перспективи його розвитку, з'ясовано різні аспекти історіографії, бібліографії і джерелознавства, розповідається про пам'ятки історії, культури та природи одного з найдавніших міст України – Кам'янця-Подільського. Розраховано на вчених, краєзнавців, педагогів, студентів, учнів, усіх тих, хто цікавиться історією міста над Смотричем.

УДК 908:327(477.43) (063)
ББК26.891+66.4 (4Укр – 4Хме) я431

*Видання здійснено за сприяння та при підтримці
Кам'янець-Подільської міської Ради*

© Автори статей, 2016
© ПП “Медобори-2006”, видання, 2016

Шановні друзі!

Кам'янець-Подільський – одне з найбільш мальовничих міст у Східній Європі. Воно багато в чому є унікальним: найвищий безопорний міст в Україні, найбільший в Європі Національний природний парк «Подільські Товтри», який володіє титулом «7 природних чудес України». Кам'янець займає третє місце на Україні по кількості пам'яток архітектури після всесвітньовідомих Києва і Львова.

Місто вирізняється своєрідністю та неповторністю ландшафту, сприятливими природно-кліматичними умовами, наявністю значної кількості пам'яток архітектури, мистецтва та природи, відоме своїм мистецько-фестивальним іміджем. Тут вдало поєднуються культурно-мистецькі міжнародні фестивалі та військово-історичні баталії з захоплюючими змаганнями з повітроплавання та яскравими лазерними шоу.

Унікальне поєднання містобудівельного середовища з ландшафтом каньйону р. Смотрич надало Старому місту виняткову значущість. Воно зберегло свою історичну планувальну структуру, а його архітектура – це зразки культур різних народів (українців, поляків, вірменів, росіян, турків, литовців) та релігій (православної, католицької, іудейської, мусульманської).

Отримавши такі цінності від зодчих минулого, нинішні покоління спрямовують свої зусилля задля збереження, поповнення, популяризації матеріальної та духовної спадщини Поділля.

З глибокою повагою,
Кам'янець-Подільський міський голова
Михайло Сімашкевич

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ТА ОКОЛИЦЬ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО XVIII СТ.

І.О. Долінська. Археологічні дослідження на території Кам'янця-Подільського починаючи з 50-х років ХХ століття.....	7
Д.Е. Зваричук. Оборонні споруди Кам'янця-Подільського крізь призму археологічних досліджень.....	11
В.М. Волкова. Грамота 1062 року київського князя Ізяслава (Федора) та її значення для історії Кам'янця-Подільського.....	16
В.С. Мороз, В.С. Мороз. Синьоводська битва – предтеча Подільського князівства.....	17
О.І. Божко. Автор «Історії Хотинської війни» Говганнес Каменаці як представник плеяди вірменських літописців Кам'янця-Подільського XVI–XVII ст.....	24
М. І. Мошак. Опис Кам'янецького замку 1570 року, як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залози.....	30
А.Б. Задорожнюк. Німецькі переселенці в історії Кам'янця-Подільського.....	41
Л.П. Валяровська. Розвиток торгівельних відносин в Кам'янці в XVII ст.....	43
В.В. Щегельський, І.О. Старенький. До проблеми інтерпретації легенди про «Турецький скарб» (на матеріалі фондів записів навчально-наукової лабораторії етнології К-ПНУ імені Івана Огієнка).....	45
П.О. Нечитайло. Невідомі плани Кам'янця-Подільського XVIII століття із зібрання військового архіву в Стокгольмі: попереднє повідомлення.....	48
Г.Б. Ківільша, Л.І. Свінцицька. Замкова церква Покрови Пресвятої Богородиці. До історії будівництва та місцерозташування.....	49

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

А.Ю. Скрипник. Кам'янець-Подільський як військово-адміністративний центр наприкінці XVIII – на початку XIX ст.....	53
В.А. Захар'єв. Кам'янець-Подільський в житті та діяльності реформатора рубежу XIX ст. Ігнація Мархоцького.....	56
Г.І. Созанська. Історія Кам'янець-Подільської Свято-Миколаївської церкви.....	60
Д.Р. Яблонська. Собор Олександра Невського в Кам'янці-Подільському: історичний опис.....	63
Е.О. Зваричук. Благодійницька, місіонерська та меценатська діяльність римо-католицької церкви в Кам'янці-Подільському наприкінці XIX – початку ХХ ст.....	66
О.О. Комарова. Кам'янецький період життя родини Тулубів (1865-1872).....	67
В.Б. Стецюк. Російські козаки у Кам'янці: сторінки історії 2-ї Зведеної козачої дивізії (1886-1914 рр.).....	70
С.М. Єсюнін. До історії 173-го Кам'янецького піхотного полку.....	74
І. О. Старенький. Формування нумізматичної колекції Подільського єпархіального давньосховища.....	78
Ю. В.Сербалюк. Благодійні товариства Кам'янця-Подільського кінця XIX – початку ХХ ст.....	83
В. В. Олійник. Початкова школа в м. Кам'янці та повіті Подільської губернії (друга половина XIX – початок ХХ ст.): виховний аспект.....	87
А.Л. Глушковецький. Чи хотів кам'янецький міський голова стати депутатом або колізії навколо виборів до І Державної Думи у Кам'янці-Подільському.....	90
І.В. Сесак. Кам'янець-Подільська художньо-реміснична навчальна майстерня (1908-1917 рр.) – єдиний професійний навчальний заклад такого типу на Поділлі.....	93

МІСТО В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 рр.

О. М. Завальнюк, В. Б. Стецюк. Залога Кам'янця-Подільського в лютому-грудні 1917 р.....	98
Т. О. Матвієнко. Органи місцевого самоврядування Подільської губернії і формування інституту комісарів Тимчасового уряду 1917 року.....	101
О. М. Кравчук, Н. М. Марценюк. Кам'янець-Подільський в період Гетьманат: хроніка подій 1918 р.....	104
О.І. Леміжанська. Взаємовідносини органів державної влади і місцевого самоврядування в добу Гетьманату П.Скоропадського: на прикладі подільської губернії.....	117
А. Е. Перхайло. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету у 1918 р. та роль у його становленні Івана Огієнка.....	121

О.М. Завальнюк. Соціальні аспекти життя населення Кам'янця-Подільського у 1919 році	125
В.С. Лозовий. Грошовий обіг в кам'янецький період Директорії УНР	131
В.В. Гудима. Формування вищих регіональних адміністративних органів влади на Поділлі в добу Директорії Української Народної Республіки	134
С. В. Олійник. Театральне життя Кам'янця-Подільського в другій половині 1919 року	138
А.І. Машталір. Відзначення громадськістю Кам'янця-Подільського Шевченківських роковин у 1919 році (за матеріалами газети «Життя Поділля»).....	140
О.О. Вітюк. Перетворення революційних комітетів у каральні органи радянської влади (1918-1921 рр.).....	145
А. М. Трембіцький, В. О. Парандій. Політико-соціальні передумови підписання Варшавського договору 1920 року в спогадах Віктора Приходька.....	148

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ТА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В.П. Рекрут. Робітнича кооперація Кам'янця-Подільського в добу непу (1921-1928 рр.).....	153
І.А. Ладаняк. Структурна перебудова споживчої кооперації Кам'янецьчини у першій половині 1920-х років	157
В.А. Нестеренко. Політосвітні організації на Кам'янецьчині у 1920-ті рр.	162
О.Б. Комарницький. Студентство Кам'янець-Подільського Інституту народної освіти: формування складу, навчальна діяльність, антирадянські настрої, матеріальне становище (на матеріалах партійних фондів Держархіву Хмельницької області)	167
К.В.Завальнюк, Т.В.Стецюк. Кам'янецький період життя і творчості В.Є. Свідзинського	175
В.В. Пагор. Кам'янець-Подільська фельдшерсько-акушерська школа: підготовка кадрів, політвиховання, антирадянські настрої (1935-1939 рр.).....	179
В.В. Фенцур. Становлення історико-архітектурного заповідника.....	184
В.С. Прокопчук. Кам'янець-Подільський Інститут народної освіти в роки нацистської окупації (1941-1943).....	191
А.Ю. Хоптяр, Ю.А. Хоптяр. Стан освіти в Кам'янець-Подільській окрузі у період німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.)	197
В.В. Моздір. Історія визволення Кам'янця-Подільського від німецько-фашистських окупантів у писемних спогадах радянських воїнів	200

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МІСТА В СУЧАСНИЙ ПЕРІОД

Л.В. Баженов. Шлях України до Європи довжиною в тисячу років (за матеріалами Поділля)	205
М. В. Лазарович. Студентство історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту в контексті Горбачовської перебудови: суб'єктивні рефлексії.....	208
І.В. Лехіцька. Відродження УГКЦ в м. Кам'янці-Подільському в 90-ті рр. ХХ ст. (церква Святого Йосафата)	212
С. Д. Гальчак. Вінницька філія як складова регіонознавча інституція Центру дослідження історії Поділля.....	216
Г.Г. Фесенко, Т.Г. Фесенко. Концептуальні підходи до стратегії культурного розвитку Кам'янця-Подільського	223
І.А. Гоголь, А.О. Михайлик. Відділ міжнародних зв'язків Подільського державного аграрно-технічного університету.....	226
І.М. Конет, Л.А. Онуфрієва. Науково-дослідна робота студентів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2007-2011 рр.).....	231
В.С. Прокопчук, С.О. Кантлін. Електронні інформаційні технології у науковій бібліотеці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: стан та проблеми впровадження.....	235
Т.П. Муравка, В.В. Покалюк. Коледж Подільського державного аграрно-технічного університету: історичний нарис.....	238
О. І. Венгрова. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник: історія і сучасність ...	243
Р.В. Кулішов. Агротуризм, проблеми і перспективи розвитку в Кам'янці-Подільському	247
І.В. Лисак. Розвиток хлібопекарської промисловості на Кам'янецьчині	250
А.П. Бурковський. Антикризисна система господарювання підприємств малого і середнього бізнесу	253

ІСТОРИОГРАФІЯ, БІБЛІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ПРО КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

І.В. Рибак. Місто Кам'янець-Подільський у довідкових виданнях Подільської губернії.....	260
Г.О. Осетрова. Герб м. Кам'янця-Подільського: витоки і зміст.....	261
Д.П. Вашук. Кам'янець-Подільський у праці Юхима Січинського «Поділля під владою Литви».....	263
В.В. Галатир. Періодична преса Кам'янця-Подільського в добу Гетьманату П.Скоропадського як джерело дослідження проблеми становлення місцевих органів державної влади Правобережної України	264
І.В. Дробна. Документальні листівки Г.Шпізмана з видами Кам'янця-Подільського	268
Д.І. Кондратюк. Листи солдат-подолян з фронту в експозиції «Поділля на початку ХХ–ХХІ ст.» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.....	272
В. Р. Адамський. Доля інтелектуальної спадщини О. М. Пашенко крізь призму листів В. Я. Кривицької.....	274
Ю. О. Зозуляк. Тенге – грошова одиниця Казахстану в колекції Історичного музею-заповідника	285
Ж.А. Карбовська. Пам'ятні та ювілейні монети в колекції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника	288
Н.М. Савіцька. Відображення в експозиції музею «Історія грошового обігу на Поділлі» з колекції фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника державних кредитних білетів Російської імперії кін. ХІХ – поч. ХХ ст.	291

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ, КУЛЬТУРИ ТА ПРИРОДИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО. ВИДАТНІ ПОСТАТІ МІСТА

Н.М. Майнгардт-Гоголь. Місто Кам'янець-Подільський та його пам'ятки	295
В.М. Пачіс. Український портрет та його зразки у фондах музею.....	296
Б.О. Коваленко, Н.Д. Коваленко. Джерела вивчення говірок Кам'яниччини	299
А.М.Ковальчук. Виникнення мистецького осередку на Поділлі.....	302
Н.О. Урсу. Організація внутрішнього простору домініканського храму у Кам'янці-Подільському.....	307
І.Г. Маринін. Історико-мистецькі віхи музично-творчої діяльності ансамблю троїстих музик Олексія Беца в контексті культурно-музичного життя Кам'яниччини (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)	312
А. Г. Шулик. Графіка Кам'яниччини як об'єкт мистецтвознавчого краєзнавства	318
Л.В. Третяк. Село Боришківці у контексті духовного пробудження початку ХХ ст.	322
І.В. Березіна, І.С. Підгурний. Н. Орда та М. Грейм – постаті в історії Кам'яниччини	325
В.А. Віштакенко. Перспективи популяризації народного мистецтва Поділля крізь призму авангардних полотен Олександра Грена	328
Л.О. Троїцька. Витоки формування творчого кредо художника Олександра Львовича Грена.....	332
Є.І. Сохацька. Співець Подільської землі: поетичний доробок Афанасія Коляновського.....	336
Л.М. Комарніцька. Євангельська тема у творі М.О. Булгакова «Майстер і Маргарита».....	342
О.В. Будзей. Невідомі сторінки з біографії Віктора Гульдмана	346
О.П. Григоренко. Минуле та сучасне Кам'янецького краю в дослідженнях С.М. Єсюніна.....	350
В.А. Гуцал. Співпраця археолога Іона Винокура із Кам'янця-Подільського з його колегою із Любліна Яном Гурбою	354
А.-А. М. Климчук. Модест Левицький: волинські сторінки життя	358
І.О. Старенький, В.В. Щегельський. Маловідома повість про Роксолану	361
Відомості про авторів	364

ІСТОРІЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ТА ОКОЛИЦЬ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО XVIII СТ.

УДК 902.03(477.43)»195»

І.О. Долінська

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ПОЧИНАЮЧИ З 50-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті подаються відомості про археологічні дослідження, які проводились на території Кам'янця-Подільського починаючи з 1950-х років.

Ключові слова: археологічні дослідження, розвідки, розкопки, експедиція, знахідки.

Починаючи з 1950-х років на території Кам'янець-Подільського на базі історичного музею-заповідника, державного університету ім. І.Огієнка та інших організацій було проведено ряд археологічних досліджень та розвідок, завдяки яким вдалося значно краще вивчити та дослідити історичне минуле міста.

У статті подана інформація про археологічні розкопки та розвідки проведені на території Кам'янця-Подільського.

Археологічні розвідки в 1950-1970-х роках проводив інженер-геолог та краєзнавець С.К. Шкурко. Під час його досліджень виявлено археологічний матеріал епохи неоліту, трипільської культури, культури шнурової кераміки, ранньослов'янську кераміку I-IV ст. н. е. (період Черняхівської культури), залишки поселень, жител та кераміку давніх слов'ян (тиверців), слов'янську кераміку VII-IX ст., підземні ходи в районі школи №1, вивчено розміщення різних культурних шарів в усій старій частині міста. Багато знахідок передано до Кам'янець-Подільського історичного музею. На основі цих розвідок дослідником складена історико-архітектурна та археологічна карта міста [20].

У 1959 році наукові працівники історичного музею-заповідника розпочали дослідження території фортеці, в східній її частині біля башти Кармалюкової навколо вузилища. Під час розкопок були виявлені матеріали трипільської культури, рештки фундаментів XVI-XVII ст., ковальські шлаки, залізні та кам'яні ядра, керамічні люльки, срібні та бронзові монети. Також відкрито фундамент фортечного муру XVI ст. і башту над вузилищем, підземелля, яке частково розчистили від завалів. В 1960 р. роботи проводились в західній частині фортеці, біля башти Ляцької, де були розкриті кам'яні фундаменти [19].

Подальші дослідження з 1960 по 1968 рр. проводились старшим архітектором Київського інституту теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури Є.М.Планинською, під керівництвом кандидата історичних наук, доцента І.С. Винокура [18; 19].

Проведені роботи та виявлені матеріали дали можливість переглянути питання про час заснування фортеці і внести значні поправки до її будівельної історії [18].

Археологічним дослідженням підлягли: західний мур, башти Мала, Рожанка, Денна, Чорна, Північний та Південний бастиони, території між баштами Денною та Ляцькою, та між Ляцькою й Тенчинською [17; 18; 19].

Цікавими виявились відкриття під час вивчення Західного зовнішнього муру. Археологи виявили щілинноподібні бійниці, форма та розмір яких вказували на пристосованість їх до стрільби з лука. Тобто мур міг з'явитися за часів до вогнепальної зброї, отже не пізніше середини або початку другої половини XVI ст. [18].

Розчисткою подвір'я поблизу Малої башти відкрито залишки невідомої круглої башти. Їх розміри, характер мурування та розчин ідентичні, що свідчить про те, що башти з'явилися в один період. Появу двох фланкуючих башт Малої та Малої-другої дослідники віднесли до періоду з другої половини XIV до середини XV ст.

Зовнішній обрис Денної башти був напівкруглим. Будівельні етапи за характером мурувань, розчину та архітектури відповідають будівельним етапам Малої башти [18].

У 1965 р. основні дослідження зосередились на місці башти Рожанки (згодом продовжені 1970-1972 рр.). Завдяки їм виявлено хронологічні етапи будівництва башти, знайдено кілька її давніх фрагментів, відтворено її первісний вигляд, встановлена первісна назва та якоюсь мірою дано пояснення її сучасної назви [17]. Цікаво те, що при розчистці п'яти склепіння внутрішнього стінного ходу башти в муруванні знайдено дерев'яний кілочок довжиною 7 см з зарубкою, на якому зберігся шматок мотузка лика. Кілок з мотузком, що фіксував нап'ям склепіння, залишив каменяря, який працював тут за часів Владислава Ягайла [17]. Також знайдено багато археологічного матеріалу: фрагменти трипільської культури, давньоруську кераміку, кахлі, люльки, металеві вироби, кам'яні та залізні ядра, наконечники стріл, прикраси, кістяні вироби (гральну кістку та шліфовану платівку з округлим отвором), бронзові вироби (хрест та шпильку) [18; 19].

Виявлені під час розкопок археолого-архітектурні матеріали стверджують, що територія, де тепер розташовується фортеця, з давніх часів була заселена. А перші кам'яні укріплення з'являються наприкінці XII – на початку XIII ст. і підтверджують думку дослідників, щодо існування міста Кам'янця ще за давньоруської доби [17; 17; 19].

У 1961 р. архітектори республіканських спеціальних науково-реставраційних майстерень Є.Пламєницька й А. Тюпич розпочали дослідження трьох Ковальських башт. Обстеження показало, що башти – не самостійні споруди, а сполучені в єдину систему. Про що свідчили їх композиційне розташування, характер кладки, окремі деталі, залишки стін, що відходили від них. В ході розкопок було відкрито величезну Надбрамну башту, висота якої без даху сягала 10 метрів, та яка з невідомих причин була засипана. Надбрамна башта, Ковальські ворота – залишки оборонної системи, що мала назву Польська брама.

Проведені дослідження дали змогу архітектору Є. Пламєницькій зробити графічну реконструкцію Польської брами, що являла собою систему з п'яти башт і стін загальною довжиною 180 метрів, та сполучала в собі оборонні й гідротехнічні функції. Та за своїм задумом, призначенням, композицією й архітектурним рішенням системи дуже скидалася на Руську браму, розташовану на південний захід від Старого міста [16].

У 1980 році центральних кварталів Старого міста на Польському ринку розпочала дослідження експедиція Кам'янець-Подільського державного історико-архітектурного заповідника (керівник С.Є.Баженова). З 1981 р. розкопки проводились на базі педінституту під керівництвом І.С. Винокура та М.Б. Петрова, а з 1983 року науковцями НДІ Укрпроектреставрація (керівник Є.М. Пламєницька) [1]. Дослідники встановили, що культурні нашарування XII-XIII ст. тут досить потужні і досягають глибини відносно денної поверхні від 0,9 до 2,7 м. У 1981 р. досліджено рештки двоповерхового житла XII-XIII ст., підлога якого розташовувалася на глибині 2,7 м від денної поверхні. У заповненні житла виявлені горілі дерев'яні конструкції, сама досліджувана будівля становила зруб з дубових деревин «в обло». Такий конструктивний тип жител був характерний для багатьох руських міст Галича та Києва XII-XIII ст. [7]. Крім того, за весь період розкопок на території Польського ринку відкрито залишки дерев'яних конструкцій XIV-XV ст., розчищено залишки кам'яних фундаментів XVI-XVIII ст. Виявлено велику кількість кахель XVI-XVIII ст., різнотипну кераміку того часу, люльки, монети тощо [1].

У 1980-1984 роках експедиція Кам'янець-Подільського державного історико-архітектурного заповідника під керівництвом С.Є.Баженової спільно з науковцями НДІ Укрпроектреставрація здійснили археологічне та історико-архітектурне вивчення залишків фундаментів одного із найдавніших храмів у Кам'янці-Подільському – Іоанно-Предтечинської церкви. Розкопано загальну площу 647,3 кв. м., на якій розчищено цокольну частину фундаменту храму і залишки стін. Під час дослідження відкриті залишки фундаментів П'ятницької церкви XIII-XIV ст. Виявлено 11 фрагментів нервюрів зі слідами штукатурки, порталний блок з орнаментом, речові матеріали XII-XIX ст. [1]. Особливо цікава знахідка – хрест-епіталіон XII-XIII ст., яка зараз зберігається у фондах НІАЗ «Кам'янець» [21].

У 1993 р. було завершено п'ятирічну експедицію історичного факультету Кам'янець-Подільського педуніверситету, яка досліджувала територію зруйнованого Вірменського Миколаївського храму XV-XVIII ст.ст. у м. Кам'янці-Подільському. Розкопки проводились під керівництвом М. Петрова, А. Задорожнюка та О. Гурського. Основна мета досліджень полягала у вивченні залишків фундаментів та прилеглої території архітектурної пам'ятки, визначення часу її зведення та виявлення й розчистка галерей храму і його фундаментів, з метою консервації та упорядкування садиби [13].

Завдяки розкопкам вдалося встановити розміри храму, конфігурацію галерей, повністю відтворити його план, здійснити велику підготовку до реконструкції пам'ятки. Також було виявлено чимало археологічного матеріалу: трипільські пам'ятки, різний керамічний посуд, уламки архітектурних оздоб, трубки для куріння, кістяні вироби, вироби з заліза й бронзи, та особливо цінні монети XVI-XVII ст.ст. та медальйони XVIII ст. [1; 12; 13].

Серед цікавого речового матеріалу можна виділити кістяну гральну фішку, яка представляє собою правильний кубик з ребрами та позначками цифрами від 1 до 6; фігурні вироби у вигляді шахів; п'ять бронзових золочених медальйонів, чотири з яких були скріплені мідяним дротом з дерев'яними намистинами і являли собою рештки рубанця. На цих медальйонах було зображено святих та Богородицю з дитям, а на аверсі п'ятого медальйону – фасад Вірменського храму [12].

Під час розвідок виявлено велику кількість знахідок починаючи від доби Верхнього Палеоліту до періоду Київської Русі – це і крем'яні вироби, і велика кількість кераміки, а також римські монети.

Протягом 1992-1997 років на території Старого міста проводила розкопки Фондація (спільна канадсько-американська харизмативна організація, діяльність якої призначена справі дослідження, збереження та популяризації культурної та історичної спадщини Старого міста Кам'янця-Подільського) спільно з науковими співробітниками ДІАЗ «Кам'янець», архітекторами інституту «Укрзахідпроектреставрація» та епізодичним залученням до робіт представників Кам'янець-Подільського педінституту [2; 14; 15].

Завдання розкопок полягало у археолого-архітектурних дослідженнях на історико-архітектурних об'єктах, які підлягали реставрації. За весь період досліджено ділянки комплексу Домініканського монастиря, Вірменського храму Св. Миколая, Троїцької церкви та житлових споруд на Польському ринку й вулиці Татарській.

Під час досліджень на території Домініканського монастиря було відкрито «готичний портал», який сполучає апсиду (вівтарну частину храму) з приміщенням втраченої північно-східної каплиці Св.Реліквій. А на її місці проведені розкопки, що дали змогу більш точно з'ясувати дату побудови не тільки цієї частини храму, а й самого костелу [14; 15].

Серед археологічних знахідок переважають керамічні та скляні вироби. Також було знайдено жіночий перстень кінця XVI -XVIIст.ст., монету карбовану у 1490-х роках [14]. Археологи виявили ряд нашарувань людських поховань XVI -XVIIст.ст., до пошуків залучили й американських антропологів, які вивчали й аналізували знахідки [14; 15]. Порівняльний аналіз кісток з різних частин міста дав можливість встановити антропологічні типи та відмінності середньовічних жителів Кам'янця [11].

Розкопки на території Троїцької церкви дали змогу встановити найбільш ймовірну дату заснування храму – XII-XIII ст.ст. [2], визначити точне місцезнаходження будівлі та дали поштовх до відбудови храму. Виявлені знахідки: монети (близько 40), кам'яний поховальний саркофаг, бронзова нагрудна ікона [14] та інші, були передані Кам'янець-Подільському ДІАЗу [1].

У 1997 році, на жаль, розкопки Фундації так і не були завершені, що унеможливило проведення й наступних експедицій організації.

У 1994 році В. Гуцал та В. Мегей провели археологічні розвідки в межах житлового будинку № 1в по вул. П'ятницька, де особливу увагу археологів привернула гончарна піч. Подібні археологічні знахідки допомагають більш глибоко вивчити тему гончарного виробництва пізньосередньовічного Кам'янця. При огляді печі з'ясувалося, що вона знаходилася між фундаментами будинків і була частково ними пошкоджена. Із заходу вона примикала до материкового ґрунту, над якими зафіксовані чіткі нашарування XVII –XVIII ст.ст. Огляд гончарної печі дав уяву про її зовнішній вигляд, конструкцію, функціонування та інтенсивність її використання. Навколо неї було зібрано велику кількість фрагментів кераміки і кахель кам'янецького зразка XVII -XVIIIст.ст., які характерні для багатьох міст Поділля й України в цілому тих часів [10].

На території Старого міста на місці колишнього Старого бульвару на кошти міської влади у липні-серпні 2006 р. проводилися археологічні дослідження під керівництвом О. Гурського та А. Задорожняка.

Роботи були спрямовані на впорядкування цієї території та дали змогу дізнатись про цікаві та невідомі раніше сторінки історії Кам'янця-Подільського. Наприклад, в процесі досліджень з'ясувалося неправильне датування Міських воріт XVI ст., а також саме визначення цієї пам'ятки як Міські ворота – до кінця XVIII ст. ці ворота були виключно фортифікаційною спорудою та не використовувались як транспортна артерія, а на одному з планів міста ворота мають назву «Брама підрондельова», яка і ілюструє функціональне призначення воріт [8].

Протягом 2008-2010 рр. на території Північного бастиону у Старому замку проводилися археологічні дослідження під керівництвом ст. наукового співробітника ІА НАН України канд. істор. наук Л.І. Виноградської. В розкопках також взяли участь наукові працівники історичного музею-заповідника та НІАЗ «Кам'янець». Роботи проводилися за проектом реставрації і реконструкції території Північного бастиону О. Пламеницької.

Основна мета досліджень полягала у простеженні стратиграфії культурних нашарувань для проведення подальших робіт з реконструкції Північного бастиону та використання цього об'єкту для екскурсійної діяльності.

Під час розкопок було виявлено нашарування трипільської культури (сер. VI-III тис. до н.е.), чорноліської (XI-VII ст. до н.е.) культур, що свідчить про те, що на території замку в ті часи існували поселення, які були ще й укріплені.

Також було відкрито залишки давньої дороги, яку археологи попередньо датували XIV-XV ст.ст., фрагменти давнього муру Польних воріт, елементи дерев'яних конструкцій старої башти «Рожанка». Крім цього, виявлено велику кількість кераміки, крем'яних та кістяних знарядь праці, залізних виробів, арбалетних болтів та монет [6]. Серед особливо унікальних знахідок – глиняний штамп у формі кінської голови (зараз представлений на огляд відвідувачів у музеї Старожитностей) [3].

На кінець хотілося б додати про спільні експедиції музею-заповідника та історичного факультету К-ПДУ ім. І.Огієнка. У 2007 році в Старому замку на місці зруйнованої башти Чорної досліджено нашарування трипільської та чорноліської культур. Знайдено унікальну знахідку – денце трипільського горщика із зображенням мотиву у вигляді ромбовидного хреста, розписаного білою фарбою. Також у 2010 році організована експедиція по доставці пижівського ідола для поповнення експозиції музею. За однією з версій ідол датується ще VII-VI ст.ст. до н.е.

Отже, підсумовуючи всі вивчені матеріали, можна сказати, що у 1960-1970-х роках основна частина досліджень проводилась під керівництвом архітектора С.М. Пламеницької, у 1980-х Кам'янець-Подільським державним історико-архітектурним заповідником, в 1990-х роках на базі історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету. Нерідко до них долучались працівники історичного музею-заповідника та співробітники інших організацій. Слід зазначити також те, що починаючи з часів незалежної України розкопки в переважній кількості фінансувались не за рахунок державних, а за рахунок спонсорських коштів.

Джерела та література:

1. Баженов Л.В., Баженов О.Л. Хроніка археологічних досліджень Кам'яниччини (80-ті роки XIX – середина 90-х років XX ст.) // Кам'яниччина в контексті історії Поділля. Наук. збірник / Ред. кол. Баженов Л.В., Винокур І.С., Борисевич С.О. та ін. – Кам'янець-Подільський; «ОІНОМ»: 1997. – Т. 1. – С. 44-52.
2. Бевз Б. Попередні результати досліджень церкви св. Трійці в місті Кам'янці на Поділлі // Подільське братство (Кам'янець-Подільський). – 1995. – №4. – С. 73-78.
3. Болтанюк П.А. Археологічний матеріал чорноліської культури на території Старої фортеці Кам'янець-Подільського // Музейний вісник. Тези виступів науковців музею-заповідника на науково-практичній конференції 2009. – №1. – С. 2.
4. Болтанюк П. Археологи докопались до трипілля // Кам'янець-Подільський вісник. 2008. – № 44. – С.4.
5. Болтанюк П. Музей в археологічних дослідженнях // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного музею-заповідника / [редкол.: Л.П.Станіславська (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 50-63.
6. Виногородська Л.І., Болтанюк П.А. Археологічні дослідження Північного бастиону замку у м. Кам'янець-Подільський у 2008-2010 рр. // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І.С.Винокура / Упорядн.: Л.Д. Строчень, М.О. Ягодина. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 102-104.
7. Винокур І.С., Петров М.Б. Кам'янець-Подільський кінець XII – початку XIII ст. за писемними та археологічними джерелами // Кам'янець-Подільський в контексті українсько-європейських зв'язків: Історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції (16-17 травня 2003 р.). – Кам.-Под.: К-ПДУ, 2004. – С. 1-14
8. Гурський О., Задорожнюк А. Старий Бульвар // Подолянин. – 2006. – 24 листопада. – С. 7.
9. Гурський О., Задорожнюк А., Петров М. Вірменський храм св. Миколи XV-XVIII ст. у Кам'янці-Подільському: дослідження і відкриття // Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997). Матеріали Всеукраїнської наукової історико-красназничої конференції. – Хмельницький: Доля, 1997. – С. 229-234.
10. Гуцал В., Мегей В. Гончарна піч XVII ст. у м. Кам'янці-Подільському // Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997). Матеріали Всеукраїнської наукової історико-красназничої конференції. 26 вересня 1997 р. – Хмельницький: Доля, 1997. – С. 235-237.
11. Задорожнюк А. Дослідження домініканського костелу // http://www.tovtry.km.ua/ru/history/stattdominikansky_kostel.html
12. Задорожнюк А. Знахідки з розкопів Вірменського Миколаївського костелу в Кам'янці-Подільському // Пам'ятки України. – 2000. – № 3-4. – С. 31-32.
13. Задорожнюк А.Б., Петров М.Б. Дослідження Вірменського Миколаївського храму XV-XVIII ст. у Кам'янці-Подільському // VIII Подільська історико-красназничої конференція: Тези доповідей (секція Археології) / Ред. кол. Баженов Л.В., Винокур І.С., Гуменюк С.К., Завальнюк О.М., Кукуруджак М. Г. – Кам'янець-Подільський: К-ПДП, 1990. – С. 58-59.
14. Мадзій А. Архітектурно-археологічні дослідження КПФ 1991-1994 років у Старому місті Кам'янця-Подільського // Матеріали IX-ої Подільської історико-красназничої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 151-154.
15. Мадзій А., Коцик О. Розкопки Фундації Кам'янця-Подільського // Подільське братство. – 1992. – №2. – С. 32.
16. Пламєницька Є. Відкриття Надбрамної башти // Пам'ятки України. – С. 25-27
17. Пламєницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку // Археологія. – 1975. – №16. – С. 14-37
18. Пламєницька Є.М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці // Славяно-русские древности / Под ред. Ващенко Л.Л. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 124-144
19. Хотюн Г.М. Археологічні дослідження на території Кам'янець-Подільської фортеці // Матеріали III-ї історико-красназничої конференції / Ред. кол. Коваленко Л.А., Білецький С.І., Винокур І.С. та ін.. – Львів: Каменяр, 1970. – С. 138-139
20. Шкурко С.К. Пояснительная записка к схематической историко-архитектурной и археологической карте гор. Каменец-Подольского (Старый город). – Каменец-Подольский, 1967. – С. 1-62
21. Фонди НІАЗ «Кам'янець» // http://niazkaменec.org.ua/info/fondu_niaz.shtml

В статтє приводятсь свєдєния об археологических исследованиях, которые проводились на территории Каменец-Подольского начиная с 1950-х годов.

Ключевые слова: археологические исследования, разведки, раскопки, экспедиция, находки.

ОБОРОННІ СПОРУДИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО КРІЗЬ ПРИЗМУ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті проаналізовано археологічні дослідження, які проводились на території оборонних споруд Кам'янець-Подільського. Поряд з цим, подано короткі описи та концепції щодо їх походження.

Ключові слова: фортифікація, брама грати-Грейса, машикулі, барбакан, башта, комплекс укріплень, гідротехнічні споруди, археологія, натурні дослідження.

Квітка на камені – так говорила про Кам'янець-Подільський Леся Українка. У XV-XVIII ст. це місто було відоме у Європі як “оплот християнства”, “вежа, зведена рукою Божою”. Кам'янець-Подільський не можна уявити без фортифікацій – унікальних оборонних споруд XIV-XVIII ст., побудованих на скелястому мисі. Комплекс укріплень міста становить видатну пам'ятку фортифікаційного мистецтва України, що репрезентує всі етапи розвитку військового будівництва – від укріплень доби довогнєпальної зброї до бастионних фортифікацій.

Певний досвід вивчення оборонних споруд міста знаходимо в роботах В.Марчинського [1], О.Пшездецького [2], М.Балинського [3], Т.Корзона [4], Ю.Ролле (д-р Антоній) [5], О.Сементовського [6], П.Батюшкова [7], Є.Сіцінського [8], В.Гульдмана [9], А.Прусевича [10;11]. Вказані наукові доробки споріднює використання цінних архівних джерел, частина яких до нас не дійшла, а також опис елементів, деталей та пам'ятних написів на спорудах, які здебільшого не збереглися. Проте відсутність натурних досліджень, у вказаних працях, дозволяє говорити про їхню оглядовість.

У XX ст. з'являються публікації присвячені оборонним укріпленням Кам'янець-Подільського [12], архітектурні розвідки Ю.Нельговського та П.Захарченко [13], описи, обміри деталей порталів та вікон, натурні і архівні фотографії Кам'янецьких фортифікацій П.Г. Юрченкова [14], результати фрагментарних досліджень оборонних споруд Т.М.Будянської [15]. Погляд на історію замку та міських оборонних укріплень змінила низка публікацій Є.М.Пламеницької, які побачили світ у 1967-72 рр. [16;17]. У цих публікаціях дослідниця визначила та обґрунтувала теорію давньоруського походження ядра замку, і датувала його XI-XIII ст. Також різні питання історії фортифікацій міста вивчала О.Пламеницька. [18;19;20].

Водночас, окресленою проблематикою займався і відомий археолог І.С. Винокур [21-30]. Значний внесок у дослідження оборонних споруд міста зробила В.Шевченко, яка опублікувала багаторічні дослідження по вивченню башт Гончарською та Різницької [31]. Заслужовує на увагу праця М.Б.Петрова “Історична топографія Кам'янець-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела)” [32], в якій автор характеризує оборонні споруди Кам'янець-Подільського, показує їх трансформацію в інфраструктуру міста. Також треба відзначити дослідницькі статті написані А.Б.Задорожнюком [33].

Існує значна кількість історичних джерел, що створюють підґрунтя для дослідження оборонного комплексу міста. Вони мають різний ступінь достовірності, але разом з даними історично-архітектурних досліджень дозволяють розглянути еволюцію оборонного комплексу.

Першою достовірно згадкою про оборонні укріплення міста є грамота русько-литовських князів Коріатовичів, видана 1374 р. “на замку” в Кам'янці [34]. Не менш важливими джерелами є описи міських укріплень складені 1494, 1544, 1594, 1672 рр. [7;11;35;38].

Особливу групу джерел становлять документи, що знаходяться в архіві державного історичного музею заповідника, а також архіві Національного історико-архітектурного заповідника “Кам'янець” [37-47]. У цих документах містяться данні про локалізацію оборонних споруд, історичні довідки, археологічні звіти, обміри, а також пропозиції щодо їх реконструкції та консервації.

Таким чином, не зважаючи на значну кількість публікацій з окресленої проблематики та проведених натурних та археологічних розвідок, сьогодні, на жаль, місто не має комплексного наукового дослідження міських оборонних укріплень.

Відтак, у даній статті ми спробуємо систематизувати та охарактеризувати натурні та археологічні дослідження фортифікацій Кам'янець-Подільського.

Одним з найважливіших оборонно-гідротехнічних комплексів міста, часів пізнього середньовіччя, є Польська брама, споруджена в 1548-1551 рр. Ця оборонна система вперше була обстежена у 1955 р. Під назвою “Ковальські башти”¹ її було внесено до реєстру пам'яток України [32, с. 56]. Поряд з цим, під час археологічних та архітектурних досліджень проведених впродовж 60-х р. XX ст. Є. Пламеницькою було встановлено, що система укріплень воріт складалась із п'яти башт та кам'яних стін, що їх сполучали, загальною довжиною

¹ В актах обстеження 1955 р., без зносок на архівні, або літературні джерела, було відзначено, що “Ковальські башти” були побудовані в XVI ст. ковальським цехом. Також було встановлено, що назва “Ковальські” з'явилась у зв'язку з тим, що в 1862 р. там було обладнано кузню.

180 м. Три башти з ворітьми знаходилися на правому березі р. Смотрич, а дві на лівому. Підступи до башт на правому березі р. Смотрич з південного боку захищалися напівкруглим барбаканом² і ровом, заповненим водою, підйомним мостом та земляними валами, що досить детально зображені на плані Кам'янця-Подільського 1684 р.

Головний бастион, який перетинав річку, на міській стороні біля кам'яних сходів мав прохідні (і проїзні) ворота зі склепінням. Під скелею стояв одноповерховий кам'яний будинок з колонами. В ньому знаходився військовий караул, який ніс чергову службу біля воріт. Військова ж частина, яка обороняла Польську браму, розміщувалась у казармах [17, с. 300].

Біля прохідних воріт, із зовнішньої сторони, на самому березі річки, стояла велика чотириповерхова кам'яна Прибережна башта. Руїни Прибережній вежі було розкрито під час розкопок на початку 60-х рр. Виявлено, що башта в плані кругла зі стовпом в центрі і прямим кутом на східній стороні. Перший ярус зберігся на висоту 5 м з боку дороги і 2-2,5 м – з боку річки. Стіни товщиною 2,5 м. складені з каменю. Частина вежі, що йде під дорогу, нажал, ще не розкрита. Нижній поверх цієї башти зберігся, його можна побачити біля самої води. [19, с. 22-23].

Внаслідок проведених археологічних розкопок у 1965 р. Є. Пламеницька та Г. Хотюн, дійшли висновку, що Надбрамна башта сформувалася в XV ст. на основі давньоруської кам'яної стіни XIII ст. Об'ємно-просторова композиція чотириярусної вежі традиційно повторювала в камені баштовий тип дерев'яних давньоруських споруд [16, с. 127; 20, с. 90].

Перед південним фасадом вежі розташований барбакан, що являє собою подковообразную в плані двоярусну кам'яну оборонну стіну, яка підходить з півночі до башти і зі сходу – до скелі, утворюючи внутрішній двірник площею 150 м². По осі проїзду вежі в стіні барбакана влаштований в'їзний отвір, перекритий стрілковою аркою. З обох сторін він закривався двостулковими полотнищами воріт. [20, с. 90].

Ковальська башта розташована на скелі висотою 12 м., до якої примикає барбакан Надбрамної вежі. Кам'яна, двоярусна, овальна в плані, розміром по більшому діаметру 7,7 м., за меншим – 6,5 м. Її основою є невеликий майданчик скелі. Товщина стін з напільного боку 1,35 м., з протилежного боку 1,15 м. У Польській брами була ще одна башта, яка стояла під скелями. Цю башту добре видно на плані міста 1684 р.

Найбільш величезним та оригінальним є комплекс укріплень т.зв. Верхньої Польської брами. До нього входять Кушнірська (Скорняжна; Стефана Баторія) башта (пам'ятка XV-XVI ст.), Вітряні ворота (збудовані в 1585 р.) та Турецький бастион. Всі ці споруди об'єднують оборонні стіни та бійниці. [42, арк. 2-10].

Загалом археологічні дослідження підтвердили відомості джерел, що Кушнірську башту збудовано у 1564-1565 рр. під керівництвом начальника кам'янецької фортифікації Матвія Галичанина. Первісно башта була п'ятиярусною, мала еліптичну форму. У 1585 р. з боку міста до башти прибудували прямокутний об'єм. Тоді ж із заходу впритул до башти було прибудовано прямокутний у плані прибрамний корпус із проїздом, який мав стрілкове склепіння. Ці роботи здійснив начальник кам'янецької фортифікації Микола Бжеський за участю Камеріно Рудольфіно – придворного будівничого польського короля Стефана Баторія. Башта дістала назву на честь цього короля. А ще її називали Королівською [42, арк. 2-10; 25, с. 20-21].

Турецький бастион (розташований в північно-західній частині Старого міста на перепаді двох терас каньйону р. Смотрич, по вул. Кузнецькій) – це один із прикладів логічного завершення стратегічно важливого, на різних етапах, оборонного пункту. Інші назви – гарматний рондель, дівочий рондель, форт Дальке.

Як відомо з археологічних досліджень проведених у 1990 р. укріплення в цьому місці, надзвичайно зручному для обстрілу дороги, що веде до міста, існували раніше. [44, арк. 2-12]. Однак, за браком коштів археологічні роботи було припинено.

Не менш складною виступала система укріплень Руської брами, яка за своєю суттю була аналогічна Польській брамі. На планах Кам'янця XVII-XVIII ст. вона представлена також досить детально. Археологічні розкопки проведені І.Винокуром та М.Петровим виявили поблизу брами культурні нашарування XII-XIII ст. представлені залишками кераміки, наконечниками стріл та срібними підвісками. Водночас, було встановлено, що її будівництво розпочато в XV ст., продовжено в 30-40-х рр. XVI ст. Ансамбль складався з 8 башт, барбакана та з'єднувався оборонними стінами протяжністю 230 м., які повністю перетинали каньйон. У місці перетину русла річки в стіні були шлюзи. [24, с. 141-143].

В даний час Руські ворота складаються з Дозорної, Прибережної і Прівратної веж, барбакана, Надбрамної башти з підземною галереєю і напівбашти, казематної куртини³ та оборонних стін. Першочергова роль у

² Барбакан – споруда в оборонній системі середньовічних міст і фортець, звичайно – вежа (іноді дві), розміщена зовнішнього боку укріплених воріт. Б. забезпечував можливість ведення флангового обстрілу вздовж укріплень і з верхніх ярусів. Як тип укріплення виник у період переходу до бастионної системи укріплень, трансформувалася у кам'яні і кам'яно-земляні споруди (ронделі) різної форми, які з'єднувалися з основним укріпленням (див. також Захаб).

³ Казематна куртина (XV-XVIII ст.) розташована між Надбрамної і Прибережної вежами. Являє собою дві паралельні оборонні стіни, що стоять на відстані 4,2 м, між якими знаходяться двоярусні приміщення північно-східна стіна казематної куртини зараз являє собою двоярусну стіну з низкою гарматних бійниць. Обидва яруси казематної куртини перекриті кам'яними склепіннями.

системі Руських воріт належала барбакану з головною циліндричною Надбрамною баштою. Розташований прямокутним двором розмірами 16,5 м. – з півночі на південь і 10,6 м. – в поперечнику. З півночі та заходу обмежений двоярусними оборонними стінами. У північній частині розташовані ворота. Південною стороною барбакан примикає до Надбрамної вежі, східною – до скелі. Стіни складені з каменю, товщина в першому ярусі 2,2 м, у другому – 0,5 м. На другому ярусі барбакан з'єднується з Надбрамною і Привратною вежами. Перед барбаканом фортифікатори звели земляні укріплення, що ломаною лінією тягнулося від скелі до річки, викопали глибокій рів та спорудили підйомний міст [37, арк. 5-10].

Надбрамна вежа Руської брами (XV-XVIII ст.) прямокутна в плані, довжиною по осі проїзду 8,2 м, шириною – 7,3 м. Збереглася на висоту двох ярусів. Над воротами збереглася пам'ятна плита з датою ремонту “1770” [38, арк. 8].

Привратна вежа барбакана Руської брами побудована в першій половині XVI ст. У плані являє неповний коло діаметром 6,6 м. чотириярусна, товщина підлогової стіни 1,1 м., з протилежного боку стіною служить скеля. У вежу ведуть два входи з боку двору барбакана. Дозорна башта Руської брами (XV ст.) розташована на скелі висотою 12 м. Кам'яна двоярусна, кругла в плані, діаметром 7 м. Товщина 0,7-1 м. Вхід в башту розташований з боку схилу. Бійниці обох ярусів – з арочними перемичками. В обидві сторони від башти по краю скелі відходять кам'яні стіни [38, арк. 9].

Прибережна башта Руської брами (XV ст.) розташована на відстані 24 м., від Надбрамної вежі та з'єднана з нею двоох'ярусною казематною куртиною. Кам'яна п'ятиярусна, в основі квадратна зі стороною 7,6 м, у верхніх ярусах – кругла. Перший ярус – склепінчастий коридор шириною 1,7 м. Перекриття верхніх ярусів не збереглися. Бійниці у вежі з камерами та світловими прорізами у вигляді перевернутої замкової щілини; у верхньому ярусі – у вигляді невеликих віконних прорізів. З північно-західного боку в третьому ярусі влаштовано одиночний машикуль⁴ на білокам'яних профільованих кронштейнах стіни вежі, а на фасадах збереглися залишки тонкої штукатурки. Від цієї башти кам'яні стіни вели удвох напрямках: південному і східному. Від башти південна стіна тягнулась до протилежного лівого берега р. Смотрич у формі пішохідного мосту, що опирався на чотири кам'яні стовпи з трьома арками. Завершувалась стіна щілиноподібними бійницями та бойовим ходом вздовж них з східного боку. [34, с. 91].

У XVI ст. східну частину міста зміцнили, звівши над скелями правого берега Смотрича три багатоярусні башти та з'єднавши їх між собою кам'яно-земляними стінами. Загальна довжина східної оборонної лінії становила понад кілометр. Обслуговування башт, підтримування їх у належному стані було закріплено за цехами ремісників, які розташовувалися на сході міста. Тож закономірно, що баштам надали відповідні “ремісничі” назви: сама південна башта звалася Гончарська, посередині стояла Різницька, а на півночі – Кравецька [32, с. 78].

Досить часто в путівниках та статтях першу башту називають не Гончарною, а баштою Альбрехта Дюрера (1471-1528). Башти А. Дюрер радив будувати у вигляді мурованої огорожі з ронделями-бастеями (круглими, напівкруглими, багатокутними баштами), розміщеними по кутах і на прямих ділянках огорожі – там, де довжина її була більшою від обсягу пострілу з рушниці. [31, с. 43-45].

У 1965 р. краєзнавець С.К.Шкурко провів перші археологічні та натуралістичні розвідки біля башти Гончарної. Зокрема, знайдено типову кераміку слов'ян того часу та зачищено невелике лінзоподібне поглиблення – можливо залишки старої будівлі [48, с. 83-84].

Разом з цим було встановлено, що 22 метри відділяють башту від вод Смотрича. Закріпили башту за міським цехом гончарів. Діаметр башти – 13 м. Стіни на рівні третього ярусу завтовшки в 2,5 м. Вхід – лише один, з боку міста. В 1669 р. башта була відремонтована. Під час турецької облоги міста у 1672 р. споруда зазнала руйнації, але швидко була відновлена. В 1740-х рр. башту від гончарів Кам'янця передали цеху різників, тому в ті часи її називали ще й Різницькою [40, арк. 2].

Башта Різницька розташована на південно-східній частині Старого міста. У XVI – початку XVII ст. вона входила до складу східних укріплень міста, які охоплювали острівну частину міста. У 1987 році тут було проведено археологічні дослідження, під час яких з'ясовано, що башта збудована з місцевого каміння-вапняку, являє собою прямокутник розміром 6,4 м. в напрямку північ-південь та 9,9 м. в напрямку схід-захід. Її 3-и метрова ділянка, повернута до міста, є платформою, з якої можна потрапити на другій ярус башти [45, арк. 18-19].

На відомій гравюрі К.Томашевича Різницька башта намальована квадратною під високим шатровим дахом. З боку обриву вона показана триповерховою, з боку міста двохповерховою. Дві інші башти зображені циліндричними. На кінець XVIII ст. її верхній ярус був майже зруйнований, а до кінця XIX ст. зберігся лише перший ярус [31, арк. 2-12].

⁴ Машикуль (фр. machicoulis, від середньовічного фр. Mache-col, “бити в голову”) – нависні бійниці, розташовані у верхній частині фортечних стін і веж, призначені головним чином для вертикального обстрілу штурму противника, закидання його камінням і т.п., застосовувалися в середньовічному фортифікаційному будівництві в Європі, на Близькому Сході і на Україні для ліквідації простору що не прострілювався у підшви стін.

Кравецька башта також відноситься до східних міських укріплень. Розташована між Різницькою баштою та Руськими воротами, на краю прямовисної скелі. Назву отримала від ремісничого цеху, який відповідав за її стан. Проведені археологічно-архітектурні роботи виявили, що башта кругла в плані, діаметром 11 м. Стоїть на високій квадратній в плані платформі, яку можливо побачити лише з боку каньйону, де вона органічно вписана в живописний виступ скелі. [31, с. 83-84].

Казематна башта знаходиться у південно-західній частині вірменських кварталів. Вона повинна була контролювати в'їзд до міста з боку Руської брами, який вів біля стін Гловерських, через Безіменні ворота на вулицю Замкову. Проведені натуралістичні та архівні дослідження виявили, що башта була збудована 1667 р. із каменю на перепаді двох терас, нагадуючи форму приземленого циліндру, була включена до комплексу споруд Гауптвахти. Її діаметр – 13,4 м, має прямокутну прибудову у плані, товщина стін – 1,4 м, висота з боку майдану – 4,5 м, а з протилежного північного боку – 11 м. Споруда має конусоподібний дах. За планом всередині її є стовп, у якому з нижнього, зараз засипаного ярусу, проходить до самого верху вентиляційний канал. По периметру стін на рівних відстанях розміщені віконні отвори, що нагадують бійниці, перекриті кам'яними перегородками трицентрового обрису [18, с. 53].

В'їзд у Старе місто з боку фортеці закривали могутні укріплення, які склалися з Миської брами та Вірменського бастиону. На малюнку Кам'янець-Подільського 1633 р. Миська брама, Вірменський бастион відсутні. З літературних джерел відомо, що пошкоджена турками фортеця до кінця 1673 р. була приведена в повний порядок. Восени 1673 р. турки прийняли за укріплення самого міста. Для цього вони використовували каміння з різних міських будівель.

Вперше Вірменський бастион з'являється на аксіометричному плані міста, створеним К. Томашевичем у 1672 р. Тут бастион являє собою неправильний багатогранник, створений високими кам'яними стінами, відкритими у бік міста. Своєю гострою частину бастион спрямований до мосту. Після 1672 р. Вірменський бастион зустрічається на всіх відомих планах міста. Проте, плани 1691, 1699 р. не уточнюють для нас початкові форми бастиону, а тільки подають схематичне його зображення та показують місце [39, арк. 10].

Проведені археологічні розвідки під керівництвом А.Задорожнюка встановили, що Західні міські укріплення з воротами з'явилися не в XVI, а під час турецького панування наприкінці XVII ст. Під керівництвом французьких інженерів турки перебудували Замковий міст і підсилили його бастионом. Поряд з цим встановлено, що Вірменський бастион являє собою кам'яно-фортечну споруду, яка має форму незамкнутого семигранника з нерівними гранями відкритими у бік міста. Стіна бастиону базуються на скельному підґрунті, збільшуються до фундаменту за рахунок нахилу фасадних плоскостей від верхнього зрізу кладки. Вище цього зрізу, у вертикальній частині стін заходяться амбразури [33, с. 142-152].

Захаржевська башта – розташована на крутому схилі правого берега Смотрича. Захаржевською названо на плані міста 1773 р., в описі міста 1700 – Турецькою. Не зафіксована документами назва – “Башта на броді” – з'явилася після проведених археологічно-архітектурних досліджень Є. Пламеницької [17, с. 301]. Однак саме ця назва стала найпопулярнішою. Дослідниця після проведених археологічно-архітектурних досліджень датувала появу башти XV ст., зробила її детальний опис, визначивши, що башта кам'яна, двоярусна, майже кругла, діаметром 9-10 м. Стіни товщиною 1,3 м із напільного боку і 0,7 м на рівні другого ярусу з боку схилу.

Таким чином, археологічні дослідження проведені на території Руської та Польської брам, Гончарної, Різницької, Кравецької башт, Західних міських укріплень підтвердили наявність оборонних споруд ще у XII-XIII ст., встановили, що вони є унікальними творами інженерно-фортифікаційного мистецтва XV-XVI ст.

Джерела та література:

1. Marczynski W. Statystuczno-topograficzne i historyczne opisanie gubernij Podolskiej z rysunkami i mappami. : W 3-ch tt. T. 3. – Wilno, 1823. – 306 s.
2. Przewdziecki A. Podolit, Wolyn, Ukraina. Odrzy miejsc i czasów. : W 2-ch tt. T. 2. – Wilno, 1840-41. – 158 s.
3. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. – Warszawa, 1845. – T.2. – Cz.2. – 450 s.
4. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794). – T.2 – Krakow-Warszawa, 1897. – 360 s.
5. Antoni J. Zameczki Podolskie na kresach multanskich. : W 3-ch t.t., 2-gt wyd. Pzerobione i powierszone pszez autora. – Warszawa, Kraków – 1880. – T. 2. – 304 s.
6. Сементовский А.М. [Сементовський О. М.] Каменец-Подольский. – Архив исторических и практических сведений, относящихся к России, 1862 г., т. 4, с. 1-78.
7. Подолия. Историческое описание.: Изд. при министерстве внутренних дел П.Н. Батюшковым. – Спб. – 1891. – 264 с.
8. Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (Історико-археологічні нариси). Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Київ, 1928. – С. 6-30.
9. Гульдман В.К. Памятники старины в Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1901.
10. Прусевич О. Исторический очерк укреплений г. Каменец-Подольского // ПЕВ. – 1904. – № 17. – С. 218-229.
11. Прусевич А. Каменец-Подольский. – К. – 1916. – 210 с. іл., табл. [7] л. Табл.

12. Buczek K. O mapach Jana Witte // Prace kartografów pruskich W.Polsce za czasow Stanislaw August na uspolczesnej kartografii polskiej. – Krakow, 1935. – 210 s.
13. Нельговський Ю. Историко-архитектурные исследования при проектировании заповедника в Каменце-Подольском // Реконструкция центров исторических городов. – К., 1971. – С. 90-94.
14. Юрченко П.Г. Кам'янець-Подільський замок. – Архітектурні пам'ятники. Зб. Наук. праць. К., 1950. – 44 с.
15. Будянська Т.М. Замок у Кам'янці-Подільському. (пам'ятник архітектури XIV-XVIII ст.). – Київ: Держ. Вид-во літератури з буд-ва і арх-ри УРСР, 1961. – 16 с.
16. Пламеницька Є.М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці // Слов'яно-руські старожитності. – Київ: Наукова думка, 1969. – С. 124-144.
17. Пламеницька Є.М., Дослідження Кам'янець-Подільського замку в 1969 році / Є.Пламеницька // Археологічні дослідження в Україні в 1969 році. – К., 1971. – С. 299-302.
18. Пламеницкая О.А. Особенности средневековой застройки Каменец-Подольского / О.А. Пламеницкая // АН. – 1985. – № 33. – С. 52-61.
19. Пламеницька О. Нова концепція формування системи фортифікацій Кам'янця-Подільського в аспекті вивчення віку міста / О.Пламеницька, Є.Пламеницька // Фортифікація України: матеріали міжнародної конференції. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 22-23.
20. Пламеницька О.А. Оборонно-гідротехнічний комплекс у Кам'янці-Подільському / Пламеницька О.А. // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1998. – № 3-4. – С. 90.
21. Виокур І.С. Нові матеріали про давню історію міста: [про дослідження на території Кам'янець-Подільської фортеці] / І.С. Виокур, Пламеницька Є. // Прапор Жовтня. – 1964. – 16 червня.
22. Виокур І.С. Як починався Кам'янець / І.С. Виокур // Наука і суспільство. – 1976. – № 7.
23. Виокур І.С. Житло до монгольського Кам'янця / І.С. Виокур, М.Б. Петров // Прапор Жовтня. – 1981. – 21 листопада.
24. Виокур І.С. Про початок планування і забудови посаду Кам'янця (XII-XIII ст.) / І.С. Виокур, М.Б. Петров // Проблеми етнографії Поділля: тези доп. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 141-143.
25. Виокур І.С. До питання про вік Кам'янця-Подільського / Виокур І.С. // Фортифікація України: матеріали міжнародної конференції. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 20-21.
26. Виокур І.С. До початку історії Кам'янця-Подільського / І.С. Виокур, М.Б. Петров // Марра Мунді. Збірник наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. – С. 113-136.
27. Виокур І.С. Про час виникнення Кам'янця-Подільського / І.С. Виокур, М.Б. Петров // Подільські вісті. – 1997. – 13 листопада.
28. Виокур І.С. Про першопочатки Кам'янця / І.С. Виокур, М.Б. Петров // Подолянин. – 1998. – 29 травня.
29. Виокур І.С. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект / І.С. Виокур, М.Б. Петров // Краєзнавство. – 1999. – № 1-4. – С. 10-24.
30. Виокур І.С. Кам'янець-Подільський кінця XII – початку XIII ст. За писемними та археологічними джерелами / І.С. Виокур, М.Б. Петров // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. праць за підсумками між нар. наук. –практ. конф. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 3-14.
31. Шевченко В. Фортифікаційні ідеї Альбрехта Дюрера в Україні // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 1997. – С. 43-45.
32. Петров М.Б. Исторична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела). – кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – 384 с., іл.
33. Задорожнюк А.Б. Західні міські укріплення та міський бульвар у Кам'янці-Подільському / А.Б. Задорожнюк // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О.М. (співголова), Войтенко В.І., Баженов Л.В. (відповідальний редактор) та ін.. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 1. С. 142-152.
34. Молчановський Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. (Преимущественно по летописям). – Киев, 1886.
35. Нельговський Ю. Историко-архитектурные исследования при проектировании заповедника в Каменце-Подольском // Реконструкция центров исторических городов. – К., 1971. – С. 90-94.
36. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 через королівство польське // Жовтень. – 1983. – №9 (467) – С. 84-100. – № 10.
37. К проекту реставрации памятника архитектуры XVI в. “Русские ворота” в г. Каменец-Подольский. Историческая справка. – НІАЗ. – Інв. № 252. – 1947. – Арк. 1-13.
38. Городские укрепления у Русских ворот – оборонительная система XVII-XIX вв. в г. Каменец-Подольском, Хмельницкой области. (обмер). – НІАЗ. – Інв. № 256. – 1967. – Арк.1-19.
39. Армянский бастион в г. Каменец-Подольском – памятник архитектуры XVII в. – Національний історико-архітектурний заповідник “Кам'янець” (далі НІАЗ). – Інв. № 505. – 1968. – Арк. 1-10.
40. Городские укрепления. Гончарная башня. – НІАЗ. – Інв. № 614. – Т. 1. – Ш. – 828. – 1991. – Арк. 1-2.
41. Казармы крепости по ул. Госпитальной, 14. (Историческая справка). – НІАЗ. – Інв. № 1044. – 1992. – Арк. 1-7.
42. Пам'ятник архітектури 1565-1785 рр. Охр. № 727/4. Кушнірська вежа в м. Кам'янець-Подільському. Попередні роботи. – НІАЗ. – Інв. № 1197. – Т. 1. – Вип. – 1. – 1990. – Арк. 1-16.
43. Памятник архитектуры. Охр. № 727/5. Резницкая башня в г. Каменец-Подольском. – НІАЗ. – Інв. № 1268. – Т. 1. – 1987. – Арк. 1-39.
44. Пам'ятник архітектури XV-XVII ст. Охр. № 728. Турецький бастион в м. Кам'янець-Подільський. – НІАЗ. – Інв. № 1894. – Т. 1. – Вип. 1. – 1990. – Арк. 1-12.

45. Пам'ятник архітектури XV-XVII ст. Охр. № 728. Турецький бастион в м. Кам'янець-Подільський. – НІАЗ. – Інв. № 1895. – Т. 1. – Вип. 2. – 1990. – Арк. 1-4.
46. Ограда (Подпорная стена) казарм – памятник архитектуры XVIII в. в г. Каменец-Подольском Хмельницкой области. – НІАЗ. – Інв. № 3238. – Т. 1. – 1975. – Арк. 1-22.
47. Пам'ятка архітектури XIV-XVII ст. Охр. № 727/1. Прясло оборонної стіни та квадратна вежа в м. Кам'янець-Подільському. – НІАЗ. – Інв. № 3476. – Т. 1. – 1999. – Арк. 1-15.
48. Шкурко С.К. Археологические наблюдения за земляными работами в г. Каменец-Подольском / Шкурко С.К. // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький. – 1965. – С. 83-84.

В статье анализируются археологические исследования, которые проводились на территории оборонительных сооружений Каменца-Подольского. Наряду с этим, представлены краткие описания и концепции относительно их происхождения.

Ключевые слова: фортификация, ворота решетки-Грейса, машикули, барбакан, баинья, комплекс укреплений, гидротехнические сооружения, археология, натурные исследования.

УДК 930.2»1062»:94(477.43)

В.М. Волкова

ГРАМОТА 1062 РОКУ КИЇВСЬКОГО КНЯЗЯ ІЗЯСЛАВА (ФЕДОРА) ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Роль грамоти 1062 року в святкуванні 900-річчя міста.

Ключові слова: версії, щодо виникнення Кам'янець-Подільського, грамота 1062 року, вірменські дослідники грамоти.

Кам'янець-Подільський не має точної дати свого заснування, як і кожне давнє місто, коріння якого сягає у глибокі століття.

Існує декілька версій щодо виникнення міста. Римська версія припускає існування міста римлян на території Кам'янця в перші століття нашої ери. В її основі лежать повідомлення авторів XVII–XIX ст. про тотожність Кам'янця римському місту Петридава, позначеному географом II століття н.е. Птолемеєм в середній течії Дністра. [1, 5]

Литовська версія обмежує початок історії міста серединою XIV ст., беручи за основу повідомлення Литовської літописи та грамоти литовських князів Коріатовичів. [2, 8]

Третя версія базується на ствердженні, що місто започатковано в часи Галицько-Волинської держави, про що свідчать Київський XII та Галицько-Волинський літописи XIII ст. Але оскільки у Волинській землі та Галицько-Волинському князівстві міст під назвою Кам'янець було декілька, дослідники трактують освідчення неоднозначно. [3, 38]

Четверта версія – вірменська, пов'язана з грамотою київського князя Ізяслава (Федора), полеміка щодо автентичності якої точиться не одне століття. Згідно з грамотою 1062 року, князь запросив вірмен з міста Ані на допомогу у війні проти половців. [4, 64] Вірмени додому не повернулись, оселившись в Києві, Кам'янці-Подільському, інших містах Київської Русі. [5, 60].

В історичний обіг грамота була введена 1641 року, коли львівська вірменська громада подала в Варшаву на затвердження короля Владислава IV Вази декілька давніх грамот, що гарантувало вірменам в Україні ряд економічних привілеїв. Серед документів виявилася давня грамота, в якій київський князь запросив вірмен до себе, гарантуючи їм вольності на три роки в заміну на збройну допомогу.

Королівська канцелярія дослідила грамоту, визначила її автентичність, переклала її на латинь. 17 листопада 1641 року латинський переклад був записаний в книги королівської канцелярії. [6, 64]

Починаючи з другої половини XVII ст., вірменська громада Львова використовувала грамоту як доказ споконвічних своїх прав.

Відомості про грамоту записав у щоденнику німецький мандрівник У. фон Вердум, який 1670 року відвідав деякі міста України, в тому числі Львів і Кам'янець-Подільський [7. 11], 1680 року про грамоту згадує французький орієнталіст і церковний діяч Л.-М.Піду.

Від початку XVIII ст. грамота широко використовується у вірменській історіографії. До неї звертався мовознавець та історик Стефанос Рошка, який народився в Кам'янець-Подільському.

1809 року вірменський архієпископ І.Симонович використовував грамоту як доказ походження вірменської шляхти в Україні з XI ст. [8.10]

1820 року Кам'янець-Подільський відвідав вірменський історик-мхитарист М.Бжишкян, який працював над актовими книгами вірменського суду для книги: «Подорож у Польщу й інші країни, в яких мешка-

ють вірмени, що походять від мешканців старинного міста Ані», в якій згадується і грамота 1062 року. [9.1] Вірменський історик XIX ст. Садок Баронч користувався славою найкращого знавця вірменських документів в Україні. В своїх працях він широко популяризував 1062 рік, як точну дату приходу вірмен в Київську державу, з подальшим розселенням їх в Києві та Кам'янець-Подільському. [10. 60]

В XIX ст. грамоту 1062 року аналізували українські історики А.Петрушевич, І.Линниченко, російські дослідники С.Глінка, В.Юргевич, знавець подільської старовини Ю.Ролле [11, 12]. Всі вони визнали грамоту автентичною.

У XX ст. грамота продовжувала привертати увагу вчених. В жовтні 1959 року в Єревані проходила Перша наукова сесія, присвячена дослідженню історичних зв'язків між Вірменією і Україною. В сесії приймали участь відомі українські і вірменські історики такі як І.П.Крип'якевич, М.К.Кривоніс, В.К.Восканян інші.

В.К.Восканян, завідуючий сектором Інституту історії АН Вірменської РСР в статті «Давня Русь і Україна у долях вірмен» звернувся до грамоти 1062 року як достовірного джерела для обґрунтування подальших історичних гіпотез. [12.64]

Збірник праць українських та вірменських істориків «Історичні зв'язки і дружба українського і вірменського народів» був опублікований 1961 року. Тоді ж побачив світ шостий том Української Радянської Енциклопедії під редакцією видатного українського поета і суспільного діяча М.Бажана, уродженця Кам'янець-Подільського. В енциклопедичній статті, присвяченій місту Кам'янець-Подільський повідомлялося, що вперше місто згадується 1062 року у вірменських літописах [13, 127].

Базуючись на даних Першої наукової сесії, яка провадилась в Єревані та на енциклопедичній статті, 1962 року Кам'янець-Подільський відмітив 900-річчя свого заснування.

В тому ж році дослідник з Львова Ярослав Дашкевич виступив з розгромною статтею щодо грамоти 1602 року, визнавши її «курйозною, анекдотичною» фальшивкою [14, 20].

Джерела та література:

1. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – Киев., 1895.
2. Там само.
3. Нариси історії Поділля. – Хмельницький, 1990
4. Восканян В.К. Древняя Русь и Украина // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван., 1961.
5. Баронч С. Очерки истории армян. – Тернополь., 1869.
6. Восканян В.К. Древняя Русь и Украина...
7. Дашкевич Я. Грамота Федора Дмитровича 1062 року // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1962. – №4.
8. Там саме
9. Бжишкян М. Подорож у Польщу й інші країни, в яких мешкають вермени, що походять від мешканців старовинного міста Ані. – Венеція., 1830.
10. Баронч С. Очерки истории армян...
11. Дашкевич Я. Грамота Федора Дмитровича...
12. Восканян В.К. Древняя Русь и Украина...
13. Українська Радянська Енциклопедія. – Том 6. – Київ., 1961.
14. Дашкевич Я. Грамота Федора Дмитровича...

Роль грамоти 1062 в празднованні 900-летия города.

Ключевые слова: *версии о возникновении Каменец-Подольского, грамота 1062, армянские исследователи грамоты.*

УДК 94(477.5)»1362»+94(477.43)

В.С. Мороз, В.С. Мороз

СИНЬОВОДСЬКА БИТВА – ПРЕДТЕЧА ПОДІЛЬСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Розглядаються питання встановлення територіальної локалізації битви на Синіх Водах 1362 р. та її вплив на формування Подільського князівства.

Ключові слова: *Ольгерд, Сині Води, Князі Коріатовичі, Поділля.*

Синьоводська битва здавна привертала до себе увагу істориків і краєзнавців. Їй присвячена значна кількість наукових робіт. В 1997 і 1998 роках в Кіровоградському педагогічному університеті ім. В.Винниченка проведено дві наукові конференції, створено регіональний науковий центр по дослідженню історії Центральної України.

ної України. 2005 р. Інститут історії України НАН України видав матеріали конференції під назвою «Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях». Проте і досі залишається ряд нез'ясованих питань.

Де і коли відбулася битва, її топографічна локалізація відносно сучасної місцевості? Коли саме це сталося? На якому березі? Напрямок руху противників і чисельність їх військ? Втрати сторін? Хто ж були ці три татарські царіки? Можливість метаморфоз м. Сині Води – Ябу-міста – Торговиця?

Дослідники обмежувалися лише констатацією факту – в 1362/1363 роках на р. Сині Води були розгромлені татари. Досі поставлені нами запитання ще ніколи не розглядалися. Спробуємо вперше дати відповідь на деякі з них.

Нищівна степова татарська хвиля на півночі ледь не досягла Новгороду. Литовські племена (пруси, ятвяги, литва, жмудь, корсь, або курони, жемгала чи земгала, летигала (лотиші) продовжували жити звичним споконвічним життям серед лісів і боліт на берегах Німану, Вісли і Західної Двіни. Починаючи із XIII ст. литовські племена стають ареною нападів зі сторони сусідів: лівонських і тевтонських рицарів, українських князів Романа Мстиславовича (?-1205) і його синів – Данила Галицького (1201-1264) і Василька Романовича (1203-1269) [20, с. 362, 384, 392, 402, 406-410, 413-415]. Нападали волинські і полоцькі князі.

В умовах смертельної небезпеки, оточені звідусіль ворогами, литовські племена стали об'єднуватись. Значних успіхів в цьому досягли князі Міндовг (?-1263) і Гедимін (1316-1341). Останній підкреслював, що він є спадкоємцем руських князів і називав себе «королем Литовським та Руським». Підставою для такого твердження був шлюб сина Данила Галицького Шварна (?-бл.1269) з дочкою Міндовга [7, с. 502]. Її брат Войшелк з допомогою Шварна здобув батьківський престол, уступивши йому в 1264 р. литовський престол [7, с. 596]. Шварн Данилович був великим князем Литовським до своєї смерті в 1269 р.

Гедимін став засновником литовської династії Гедиміновичів. Він приєднав до своєї держави Полоцьке і Турово-Пінське князівства [21, с. 123]. Зближенню Литви і Галицько-Волинського князівства сприяв шлюб Юрія II Болеслава із дочкою Гедиміна. Після отруєння галицько-волинського князя волинські бояри в 1340 р. запросили на князівський стіл Любарта (?-1385), сина Гедиміна [40, с. 138]. Це давало йому право відстоювати свої права на спадщину.

Гедиміна змінив в 1341 р. його син Ольгерд (1341-1377). Співправителем великого князя став брат Кейстут (1297-1382), який володів Жемайтією, Литвою і розміщеною вздовж берегів Німану Чорною Руссю. Ольгерду належала решта руських земель. Це прирікало його рухатись на південь і південний схід. В 1350-х роках до складу Литви увійшла більша частина Чернігівщини, Брянськ, Чернігів, Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Стародуб, Новосіль та ін. [27, с. 310]. Активне просування Великого князівства Литовського на південний схід і приєднання великих територій неминуче мало привести до збройної боротьби із татарами, володарями цих земель. В боротьбі за галицько-волинську спадщину активну роль стали відігравати татари, яких претенденти намагалися перетягнути на свою сторону. Польський король Казимир III Великий захопив всю Галичину і частину Волині. Намісники чи старости Любарта Дмитро Детко і Данило Острожський звернулися до татар [14, с. 28] і витіснили поляків з деяких галицьких міст.

Свідчення джерел про ці події, перш за все взаємовідносини претендентів на галицько-волинську спадщину з татарами, дуже скупі. Знаємо про неодноразові наміри і дії поляків і литовців перекупити татар і зробити їх союзниками.

Задовго до завоювання Поділля Ольгерд вів зносини із татарськими князями, які управляли краєм, проте спроба заключити в 1349 р. союз була невдалою, хоч надалі він користувався їх підтримкою. Це, найімовірніше, були власники найближчих до Польщі улусів. І в цьому немає нічого дивного. Просто татари захищали свої інтереси. Якщо в цій війні Ольгерд захищав право Любарта на Галичину і Волинь, то Казимир претендував на Поділля як на колишній Галицький уділ. Щоб залишитись незалежними володарями своїх улусів і не підпасти під Польщу, вони підтримували Ольгерда і допомагали у війні проти Казимира. В 1351 р. Великий князь Литовський заключив союз із татарами і віддав їм Поділля як складову частину Галичини [1, с. 126] і разом з ними ходив пустошити захоплені поляками землі. В наступному 1352 р. татари діяли спільно [10, с. 81] і разом із Ольгердом пустошили Люблінську землю. В 1354 р. поляки і угорці в знак помсти виступили проти кочівників на р. Буг (Південний Буг). Результати походу невідомі. Мабуть, він був невдалим.

Поляки намагаються будь-що розірвати союз Литви і ординців. В 1356 р. Казимир відправив до татар посольство. Задобрені подарунками, сім князів пообіцяли полякам допомогу проти Литви [1, с. 126]. Велику роль зіграла обіцянка Польщі платити значну щорічну данину [10, с. 43]. Відповідь Ольгерда на жадібність і пере мінливість татар не забарилась. Цьому сприяла зовнішньополітична ситуація в Золотій Орді.

Київщина і Поділля перебували тоді в номінальній залежності від ханів Золотої Орди. В половині XIV ст. вона вже не мала достатніх сил для утримання в покорі своїх далеких західних володінь. Сама Орда перебувала в стані внутрішнього ослаблення і розкладу на складові частини, яку роздирають міжусобиці. На протязі п'яти років (1357-1362) змінилося шість ханів, які швидко залишали престол, знищуючи один одного. В 1362 р. Золота Орда розпалась на дві частини. Темники прагнуть до самостійності і утворення незалежних дрібних ханств [1, с. 121]. Цією ситуацією анархії скористовується Ольгерд.

По відношенню до Золотої Орди Подільська земля займала виключне становище. В XIV ст. вона була відома під назвою Поділля. Заволодівши краєм, татари обложили населення даниною, яку збирали представники волостей отамани. Все зібране ними забирали приїжджі баскаки – повноважні представники хана чи темника. Отже, на Поділлі не було ніякої постійної татарської адміністрації, військових залог і т.п. Верховна влада знаходилась в руках темників. Їх кочовища, ймовірно, знаходились в степах на південь від рік Ягорлика і Синюхи [1, с. 124,125] на території сучасних Кіровоградської, Миколаївської і Одеської обл. Ця частина Орди залишалася тут постійно і не змінювала своїх кочовищ. Влада темників була спадковою. Не випадково літописи називають їх «отчичами і дідичами Подільської землі». Дуже ймовірно, що в середині XIV ст. Подільська орда (улус) внаслідок загального ослаблення Золотої Орди відокремилась від неї. Свідченням цього є те, що після вигнання татар із Поділля Ольгердом не відбулося зіткнення із Золотою Ордою, при наймі, спочатку.

Татари теж мали причини для незадоволення колишніми союзниками. Приводом до загострення відносин, які переросли в збройний конфлікт з Литвою, стало усунення київського князя Федора, відомого із 1331 р. [11, с. 484,485,491]. Мабуть він був татарським ставлеником чи баскаком, перебуваючи на цій посаді 30 років. Густинський літопис під 1361 р. свідчив: «У Києві на княжінні Феодор» [12, с. 109]. Ольгерд змістив цього князя і призначив свого сина Володимира від першої дружини. М. С. Грушевський [9, с. 172] і Н. Д. Полонська-Василенко [27, с. 310] вважають, що призначення Ольгердом до Києва Володимира викликало невдоволення татар і їх похід на захист Федора. Коли це сталося? Якщо слідувати словам шановного історика, то це відбулося до походу великого князя Литовського на південний схід і південь і спровокувала його формально татарська сторона. Чи можливо і варто було тоді змінити князя?

Широка масштабна військова операція Великого князівства Литовського, Руського і Жемантійського проти Золотої Орди в глибину південно-східних степів складалася із двох етапів. В результаті першого походу Ольгерд взяв місто Коршев на Тихій Сосні, притоці Дону [38, с. 10,11]. Під час другого – відбулася битва на Синіх Водах і спустошення Білобережжя. Цю назву здавна носило дніпровське побережжя від порогів до гирла, назване так по кольору вапнякових оголеннях порід ґрунту, серед яких пролягає русло ріки [1, с. 127].

Коли ж відбулася ця битва? Називаються 1329, 1331, 1362 і 1363 роки. В джерелах переважають дві осанні дати, які підтримують багато відомих вчених. 1362 р. відстоюють Густинський літопис і Рогозький літописець, В. Б. Антонович, М. Ясинський, Ф. Монтович, Н. Яковенко, Ф. М. Шабульдо, М. І. Крикун, В. Панченко, О. В. Русина, Л. В. Войтович та ін.; 1363 рік – М. М. Карамзін, Д. М. Бантиш-Каменський, М. К. Любавський, М. С. Грушевський, Н. Д. Полонська-Василенко, В. В. і М. В. Адамчик та ін.

Сучасна історіографічна традиція дотримується 1362 року.

Де ж відбулася битва? Існує дві версії – Синя Вода (нині Синюха) і Снивода. Сучасним географам відомі три Синюхи і дві Сниводи [33, с.501, 513]. Перша Синюха, ліва притока Південного Бугу, протікає по території Кіровоградської і Миколаївської областей. Утворена злиттям річок Великої Висі і Тікача. Довжина 111 км, місцями порожиста. В гирлі розташоване м. Первомайськ. Друга Синюха – незначна ліва притока Росі. Третя Синюха – маленька притока р. Ушиці, яка протікає на півдні Хмельницької області, лівої притоки Дністра. М. С. Грушевський вважав, що битва відбулася не на Синіх Водах, а на Сниводі. Зараз відомі дві річки з цією назвою – потік, права притока Збруча і ліва притока Південного Бугу в його верхів'ях [33, с. 513]. Ця Снивода бере свій початок на північно-західній окраїні с. Сальниця Хмельницького району Вінницької області неподалік кордону з Хмельницькою і Житомирською областями.

На якій із п'яти названих Синюх-Снивод відбулася битва? Маршрут руху військ Ольгерда невідомий. М. Стрийковський повідомляє, що вони «минули Канів і Черкаси» [41, с. 6] і рухалися на Сині Води. Отже, в світлі цієї інформації, зрозуміло, відповідають обі Сниводи і дві Синюхи (притоки Ушиці і Росі). Чому саме сюди прагнули потрапити литовські війська і як згодом виявиться, і татарські? Для цього були дві важливі причини. Кочовища татар простягались на південь від Синьої Води. Тут знаходились татарські переправи. Тут знаходився Чорний ліс, в якому переховувалися ординці. Через Сині Води проходив печально відомий Чорний шлях [16, с. 122]. Сині Води відігравали важливу роль в житті татар як порубіжна територія. Отже, це був стратегічний рубіж, до якого прагнули прийти і захопити противники. Татари рухались із півдня на північ звичним їм Чорним шляхом. Назустріч їм прямували литовці.

Коли ж ці походи відбулися? Рогозький літопис, остаточна редакція якого була складена в 1396 році, під 1362 р. повідомляє: «Того же лета Литва взяли Корнев и сотворишас(я) мятежи и тяготы людям по всей земли. Тое же осени Ольгерд Гедимінович Синюю воду и Белобережие повоевал» [38, с. 5]. Отже, похід відбувся восени, при наймі, другий його етап. Зрозуміло, що такий величезний за протяжністю похід міг відбутися в теплу пору року. Виступивши весною, литовсько-українсько-білоруські війська влітку вже були на берегах Дону і взяли м. Коршев. В поході брали участь дружини Київщини, Переяславщини, Чернігівщини, Новгород-Сіверщини, Трубчевська, Стародубщини, Рильська, Брянщини [38, с.11,12].

Кількість військ Ольгерда невідома. Для такого далекого і відповідально- небезпечного походу в глибину татарських степів вона мала бути значною. П. П. Потоцький називає 25 тис. чол. [28, с. 32]. Звідки взята ця цифра невідомо. Маршрут руху литовсько-українсько-білоруських військ невідомий. Невідомо і те, чи по-

вернулися вони після першого походу у Литву чи з берегів Дону вирушили на береги Синіх Вод, Південного Бугу і Дніпра.

Про ці події збереглися дуже скупи джерельні свідчення. Літописи білорусько-литовські (Ольшевський, Слуцький, Супральський, Красинський і Рачинський) тільки обмежуються згадкою про цю битву. Не наводить деталей і Олександр Гваньїні (1534,1538-1614), автор «Хроніки Європейської Сарматії». Перший детальний опис битви зробив польський історик і поет Мацей (Матвій) Стрийковський (бл. 1547-1582) в своїй праці «Хроніка Польська, Литовська, Жмойдська і всієї Русі».

Подаємо опис битви в перекладі із польської мови дніпропетровського історика Володимира Мороза: «...року від Христа пана 1331 Ольгерд, уклавши на два роки мир із хрестоносцями пруськими і ліфляндськими, вирушив в похід проти татар в Дикі Поля. З ним виступили чотири сина Коріатовича, княжата Олександр, Костянтин, Юрій і Федір, князя Новогрудського. А коли вони, минувши Канів і Черкаси, прийшли на урочище Сині Води, то побачили на полі велику татарську орду з трьома цариками, на три частини розділену. Одну вів Кутлубах-султан, другу очолював Качибей-Кірей, а третьою керував Дімейтер-солтан. Побачивши готових до битви татар, Ольгерд вистроїв свої війська у шість вигнутих загонів, окремо їх з боків і на чоло розсадивши так, аби їх татари, як задумали, танцями оточити і стрілами шкодити не могли. Татари запально розпочали бій, пустивши на Литву густий залізний град із луків, оточивши танцями, але їм мало стрілами зашкодили через правильне шиккування рядів і швидке маневрування. Литва зараз на них з русинами накинута зі списами і шаблями, чолі (фронт – В.М.) прорвали і танці півколом змішали, а інші, особливо ново грудці з Коріатовичами із самострілами наскочили з боків і валили їх довгими списами з коней як снопи від сильного вітру. Не змігши довго витримувати лобового натиску литви, татари змішалися і перелякані кинулись втікати в широкі степи.

На побоїщі залишилися вбиті три їх царики (за свідченням О. Гваньїні – рідні брати [8, с. 318]) Кутлубах, Качибелі (від імені якого і назване солоне озеро Качибейське, в Диких полях по дорозі як йти до Очакова) і Дімейтер-солтан, а з ними мурз і уланів дуже багато. Трупів татарських повні поля і ріки, різно побитих, лежали» [41, с. 6,7]. Втрати сторін у цифровому вираженні невідомі.

Немає єдності відносно походження і соціального статусу розгромлених татарських царків. Н. Яковенко називає їх беями, правителями Кримської, Перекопської та Ямболукської (Джамбойлуцької) Орд [40, с.139-140]. З цією думкою не погоджується Л. В. Войтович, резонно заявляючи, що в XIV ст. ці орди навряд чи існували.

Учасниками Синьоводської битви були хан Кримського улусу Кутлу-Буки. Син правителя Криму виступив на допомогу правителю Подільського улусу хану Хаджибею. Третім учасником битви був князь Дмитро, нащадок болохівських князів [6, с. 107].

Переможцям дісталися декілька десятків татарських кінських стад, верблюди і все їх майно, яке ординці звикли возити на кочів'я. Опис М. Стрийковського дозволяє в певній мірі реконструювати битву. На першому етапі спроба татар знищити центр розташованих півколом військ Ольгерда, розділених на шість частин, закінчилась невдачею. Литовсько-українсько-білоруські війська розступаються і обстрілюють їх з флангів. На другому етапі Ольгерд переходить в наступ, намагаючись замкнути кільце оточення, Татари не витримують лобового удару і відступають. Саме під час переслідування залишків Орди було захоплене Білобережжя.

М. М. Карамзін (1766-1826) вважає, що переслідування татар продовжувалось до самої Тавриди (Кримського півострова). За його словами Ольгерд зайшов на півострів і опустошив Херсон (Херсонес, Корсунь, Херсонес Таврійський) та перебив більшу частину його жителів і забрав церковні скарби [15, с.8]. Цю інформацію дослівно переносить до своєї праці Д. М. Бантиш-Каменський (1786-1850). В цьому поході Ольгерд захопив багато полонених [2, с. 178].

Битва ймовірно відбулася в проміжок часу між 24 вересня – 25 грудня 1362 р. на річці Сині Води [40, с. 138]. На якому ж березі? Думки розділилися. Н. Яковенко вважає, що на лівому «в околицях Ново-Архангельська Кіровоградської обл.» [40, с. 138]. М. Г. Крикун – на правому «поблизу фортеці Торговиці (тепер село Ново-архангельського району Кіровоградської обл.)» [19, с. 757].

Що ж відомо про Торговицю (Тарговицю) взагалі і фортецю зокрема? Зовсім не багато. Польські письменники XVI ст. М. Стрийковський, М. Бельський, М. Кромер, О. Гваньїні та ін. серед міст на Поділлі називають Торговицю. В «Книжці Большому чертежу» створеній за різними даними в кінці XV – початку XVII ст. знаходимо такі рядки: «...а на речке на Синей Воде ... город Синяя Вода» [17, с. 34, 112]. Не викликає сумнівів, що це було ординське місто. Дослідники [14, с. 124; 3, с. 45,46; 4, с. 4-18; 22, с. 92-96] вбачають в цьому найпівнічніше золотоординське місто середини XIV ст., назва якого невідома. На його території відкриті залишки «монетного двору», керамічного водогону, опалювальних пристроїв-тандерів, в яких також готували їжу і випікали хліб, лазні і могильник. Ф. М. Шабудьдо припускає, що Сині Води-Торговицю можна ототожнити із Ябу-містом, яке в першій половині XIVст. було резиденцією ханського намісника у володіннях Золотої Орди на Захід від Дніпра. Слово «айбгу» означає титул намісника [23]. Залишки міста-фортеці Сині Води-Ябу-Торговиці може бути розташоване неподалік городище-майдан [35, с.541]? Історія поселення зберігає багато

не розкритих таємниць: ким, коли і навіщо збудовано під Торговицею підземні ходи? Чому земля поселення буквально насичена монетами, які вже декілька століть знаходять люди в самих несподіваних місцях? Чому досі археологія не сказала свого вагомого слова і, мабуть, вирішального слова?

Після звитязного походу Ольгерд із частиною військ повернувся у Литву, а другу залишив на Поділлі на чолі із своїми племінниками Олександром, Костянтином, Федором і Юрієм Коріатовичами, передавши їм Поділля і прилеглі землі [41, с. 7]. За словами літопису: «То тії княжата Коріатович, пришед в Подольскую землю і вошли у приязнь с отаманы, почали боронити Подольскую землю од татар... и напервей нашли себе твержю на рече на Смотриче, тут так себе нарядили город Смотричи...» [13, с. 23]. Тут в «твержі» (фортеці) розмістилася перша столиця Подільського князівства, заснованого Коріатовичами (Коріатовичі, Корятовичі) [34, с. 367]. Відомості про братів дуже скупі. Більшість дослідників [24, с. 33; 32, с. 17; 39, с. 158; 29, с. 33; 26, с. 38 та ін.] першим подільським князем називають Юрія, Л.В. Войтович – Костянтина [7, с. 670; 16, с. 110].

Юрій вперше згадується в історичних джерелах 1349 р. Польський король Казимир III захопив Львів та інші галицькі міста [32, с. 17, 130]. В підписаній угоді між поляками і литовцями є його підпис. В 1352 р. брав участь у війні Любарта проти Казимира III і в числі інших князів скріпив угоду з королем і мазовецькими князями [7, с. 668]. У 1362 -1370 роках Подільське князівство було незалежним від Золотої Орди і Польського королівства, а від Литви залежним чисто номінально. Після 1370 р. Олександр Коріатович втратив Володимирське князівство, продовжуючи володіти Терехівлянським (нині місто Тернопільської обл., райцентр), став васалом старшого брата Юрія. Столицею Подільського князівства залишався Смотрич (нині селище міського типу, центр селищної ради Дунаєвецького району Хмельницької обл.).

Відома підписана Юрієм і Олександром грамота від 7 січня 1374 р. місту Кам'янцю Юрій заселив і укріпив це місто, збудувавши Кам'янецький замок, в якому і була видана грамота. Щоб привабити поселенців, брати дають міщанам 200 ланів землі, берег Дністра, вигін для пасовиська, звільнили жителів міста на 20 років від усяких повинностей. Міщанам надавалось самоврядування і суд. Князі віддали прибутки з зток (крамниць суконних, крамних, шевських, хлібних), різниці і лазні на потреби Кам'янця, перш за все на будівництво укріплень [32, с. 22,23,24].

Юрій Коріатович намагався проводити активну зовнішню політику, вмішуючись у внутрішні справи сусідньої Молдавії, втрутившись у боротьбу за молдавський престол. Його підтримала частина місцевих бояр і проголосила своїм господарем, протиставивши Юрія ординському ставленнику Богдану. Хан Подільського улусу Тимур продовжував вважати Подільське князівство собі підвладним і зобов'язаним платити щорічну данину-вихід. Можливо, наслідком ханських інтриг було отруєння князя Юрія Коріатовича. Існує декілька версій відносно місця його поховання. М. Стрийковський вважає, що Юрія отруїли в Сучаві і поховали в мурованому монастирі св. Василя [41, с. 8]. Польський історик, геральдик, монах домініканського ордену, учасник походів для придушення козацько-селянських повстань 1637-1638 рр., уродженець Кам'янця Симеон Окольський вважав, що Юрій і Олександр поховані в Смотричі в домініканському кляшторі [32, с.31]. Найвірогідніше, що брати знайшли вічний спокій в побудованій ними кам'янецький замковій Покровській церкві. Помер Юрій Коріатович в кінці 1374 – початку 1375 р.

В тому ж році подільським князем став Олександр. Про це свідчить видана ним 17 березня 1375 р. грамота Смотрицькому домініканському монастиреві на володіння землею, що її раніше дав князь Юрій Коріатович. В ній є декілька дуже важливих положень про укріплення міста і збір грошей на сплату данини татарам: «... коли вси бояре и земляне будут город твердити, тогды тии люди також имеют твердити город Смотрич, и же то штож коли вси земляне имеют давати дань у татары, то серебро имеют також тии люди дати» [32, с. 34].

Князь і господар Подільської землі Олександр був прибічником польського короля Казимира III Велико-го. В 1366 р. він отримав від нього у ленне володіння Володимирське князівство. Як бачимо із грамоти від 17 березня 1375 р., Подільське князівство було змушене періодично платити данину татарам. Мабуть, саме татарська загроза змусила князя перенести столицю із Смотрича в сильно укріплений природою Кам'янець. Для протидії Польщі і Золотій Орді був необхідний сильний союзник. Вибір випав на Угорщину. Саме вона могла допомогти в боротьбі із сильними сусідами. Під час виступу угорського короля Людовіка I проти волинського князя Любарта, Олександр присягнув йому як васал разом із братом Борисом [7, с. 672; 6, с. 111].

2 квітня 1375 р. подільський князь в Кракові надав міщанам цього міста привілей на вільну торгівлю з Поділлям. В часи короткочасного правління князя Юрія Коріатовича Поділля не було повністю очищене від татар. Хани Золотої Орди, зайняті внутрішніми чварами, продовжували причислювати Поділля до своїх улусів і були готові при найменшій можливості відновити за них боротьбу із Литвою. В 1373 р. таку спробу відбив Ольгерд [1, с.126]. Про неї практично нічого не відомо, крім глухої згадки в Никонівському, або Патріаршому літопису: «Ходиша Литва ратью на Татарове, на Темиряза (Тімура – В.М.), и бысть межи ими бой вели».

Необхідність боротьби з татарами спонукала Олександра звернутися в 1378 р. з проханням до папи Римського наділити його повноваженнями надавати місцевому населенню певні духовні відпущення [39, с. 159] і набирати війська із католиків.

В 1382 р. помер угорський король Людовік I Великий. Сюзерена не стало. Васали Олександр і Борис порушили ленну присягу і підтримали Любарта у справі визволення порубіжних волинських замків від угорських старост. Смерть Олександра відноситься до 1382 р.

В 1382 р. володарем Подільського князівства став співправитель Борис. Відомо про нього дуже мало. Літописи його взагалі не згадують. Вперше його ім'я на сторінках історії з'явилося 29 вересня 1377 р. у зв'язку із ленною присягою братів Олександра і Бориса «короні Угорського королівства». Борис був учасником по сольства Ягайла до Кракова, виробляв умови Кревської унії 1385 р. 12 лютого 1386 р. разом із Ягайлом був на урочистостях, присвячених хрещенням, коронації та шлюбу Ягайла із Ядвігою. Помер між 1386-1388 роками [39, с. 159].

Після 1386 р. князем Подільського князівства став співправитель Бориса Костянтин, п'ятий син Коріата. Чи не перша згадка про нього відноситься до початку 1380-х років, коли він звернувся до папи Римського про заснування в Кам'яніці католицького єпископатства. В 1383 р. на великокнязівській раді виступив за зрив переговорів із хрестоносцями. Бував у Кракові, де 17 квітня 1385 р. видав привілеї краківським купцям на торгівлю на Поділлі. 19 вересня 1388 р. разом із братом Федором видав останню у своєму житті грамоту служилому чоловікові Немирі на м. Бакоту (зараз село Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.) та сіл Студениця, Привороття, Подтеремці, Борсуківці (Борсуки), Бучай, Лядава, Бронниця, Ходорковці, Онисимовці та Молдава [32, с. 38,39]. Останні три села не існують.

Супральський і Слуцький літописи свідчать, що польський король Казимир III прислав подільському князю Костянтину Коріатовичу глейтовні (охоронні – В.М.) листи, запрошуючи його на переговори щодо шлюбу з однією із своїх дочок [7, с. 669; 6, с. 108] та призначити своїм наслідником при умові переміни православної віри на католицьку [31, с. 178]. Подільський князь приїхав до короля, але відмовився від спокусливої пропозиції. Не вдаючись до хронологічних рамок події і послідовності княжіння братів (хто ж був першим і останнім князем) і те, що це не підтверджується іншими історичними відомостями, скажемо, що Костянтина вважали щирим прихильником православної віри [32, с. 37].

Дата і місце смерті Костянтина невідомі. Літопис про це каже глухо; помер в своєму князівстві. Є дані, що це сталося в 1388 році.

Шостий син Михайла Коріата Гедиміновича Федір був князем в 1388-1394 роках.

Вважається, що це був останній князь Подільського князівства [39, с. 159]. Правити йому прийшлося в дуже складний час. За умовами Кревської унії 1385 р. Польща і Литва об'єднувалися в одну державу. Федір вступає в коаліцію з Київським князем Володимиром, сіверським Корибутом, вітебським Свидригайлом та господарем Молдавії Романом I проти умов Кревської унії.

По домовленості із Ягайлом Вітовта призначили великим князем Литовським. Енергійний і рішучий, він розгромив союзників поодиночки. Така ж доля спіткала і Федора Коріатовича. Восени 1393 р. війська великого князя з'явилися на Поділлі. Залишивши захист Подільського князівства на воєводу Нестиса, якому на допомогу прибули молдавські і угорські війська, але потерпіли поразку, князь Федір із сім'єю виїхав в Угорщину просити допомоги в короля Сигізмунда і продовжити боротьбу [7, с. 673; 6, с. 162]. Допомоги не отримав. Зате король запропонував залишитись в Угорщині і не повертатись на Поділля. Таке милостиве відношення було викликане тим, що князь Федір перебував у родинних зв'язках із угорським королівським двором. Одна із його сестер була матір'ю короля Сигізмунда, який називав подільського князя «предорогим дядечком» [36, с. 17].

Тим часом на Поділлі Вітовт здобув Брацлав і Сокілець. Мешканці Кам'янця вночі відкрили ворота і впустили литовців в місто. Воєвода Нестис здав інші фортеці Смотрич, Скалу, Черлений городок. Незважаючи на втрати замків і прибічників, князь Федір Коріатович не помирився з Ягайлом і втратив свої володіння. Великий князь Литовський Вітовт передав Кам'янець Спитку із Мельштина. Не залишився в накладі і вигнанець. В 1396 р. угорський король подарував Федору Коріатовичу Мукачівську і Маковецьку домінії, якими він володів до смерті в 1414 р. в обмін на свої права на Подільське князівство. В грамотах його титулували «Федір, князь Подолії і воєвода Мукачева». Сам же Ф. Коріатович «князем подільським, іспаном берегським і шарошським». Мукачівський замок став його резиденцією, який був значно розширений і укріплений. Федір завіз туди 60 діжок гарматного пороху і 164 гармати різних калібрів.

Князь турбувався про розвиток економіки і культури, торгівлі і ремесел, заснував монастир із бібліотекою із шести тисяч книг. Дружина Ольга побудувала жіночий монастир. Федора Коріатовича в 1414 році поховали в заснованому ним монастирі [36, с. 19,20].

Це був останній (1388-1394) князь Подільського князівства.

Василь Коріатович – наймолодший брат. В 1398 р. згадується в угорських документах як «князь Поділля». В цей час такий титул уже не мав реального наповнення і свідчив, що десь від 1390 р. Василь був співправителем Федора. Наприкінці 1394 р. брати Федір і Василь в Угорщину. Відома одна грамота Василя від 1 липня 1403 р., в якій він обіцяв польському королю і великому князю Литовському більше ніколи не виступати проти нього. Подальша доля його не відома [39, с. 159,160].

Спитко із Мельштина одержав у володіння Кам'янець. Деякі джерела називають його князем. Це свідчить про те, що Подільське князівство існувало і при польському наміснику. 12 червня 1399 р. Спитко і молодші Коріатовичі Гліб і Семен в 1399 р. загинули в битві з татарами на р. Ворсклі.

В 1400 р. Ягайло відновив Подільське князівство, викупивши його у вдови Спитка і передав його Свидригайлу Ольгердовичу. В 1404 р. Ягайло надав йому Сіверське князівство. Подільське князівство перестало існувати. Його землі передали під урядування польського намісника [6, с. 113].

Князі Коріатовичі заселяли і укріпляли Поділля, засновували міста, будували замки [18, с. 23,24; 37, с. 140; 5, с. 142], карбували власну монету [43,с.95; 44,с.24-29] «подільські півгрошки», які згадуються у грамоті початку XV ст. великого князя Вітовта Кейстутовича (1393-1430). Вперше ідентифікували, як подільську монету нумізмати О. Погорілець та Р. Саввов, завдяки виявленню під час археологічних розкопок у смт. Дунаївці (Хмельницька обл.) спочатку однієї, а потім і другої надзвичайно рідкісних монет, карбованих у Смотричі князем Костянтином Коріатовичем

В результаті походу 1362 р. було звільнено від татар величезну територію «від Києва і від Путивля і до гирла Дону» і вигнали «їх аж до Волги, а інших до Кафи (сучасна Феодосія) і Азова і Криму» [41, с. 7]. Політичне значення битви на Синіх Водах стоїть вище, ніж Куликовська битва 1380 р. Важливо підкреслити, що литовці витіснили Золоту Орду безповоротно за межі українських земель. Хани ще здійснювали напади на Україну, деколи приходилося платити їм данину, але політичну владу кочівники вже втратили. Це сприяло виникненню Подільського князівства.

Автори висловлюють щире вдячність бібліофілам та колекціонерам Н. Д. і О. С. Бусигінім за допомогу при написанні цієї статті.

Джерела та література:

1. Апанович В.Б. Очерк истории великого княжества Литовского до смерти В.К.Ольгерда// Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К.: тип. Е.Я. Федорова, 1885. – т. 1.
2. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: «Час», 1993.
3. Бокій Н., Козир І. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиці на Кіровоградщині (попередня публікація) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. – К.: 2003. – с. 45-46.
4. Бокій Н., Козир І., Позивай Т. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині // Північне Причорномор'я і Крим в добу Середньовіччя (XIV-XVI ст.). – К.: 2003 – с. 4-8.
5. Вашук Д. Князі Коріатовичі – володарі Поділля // Краєзнавець Хмельниччини. – Кам'янець-Подільський, ФОП Син О.В., 2011. – с. 141-143.
6. Войтович Л. Подільське князівство (XIV – початок XV ст.) // Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 1996. – с. 106-115.
7. Войтович Л. Гедиміновичі. Корятовичі. Княжа доба на Україні. Портрети еліти. – Біла Церква, вид. О. Пшонківський, 2006. – с.668-674..
8. Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007.
9. Грушевський М.С. Історія України-Руси. В одинадцяти томах дванадцяти книгах. – К.: Наукова думка, 1993. т. 3.
10. Грушевський М.С. Історія України-Руси. т. 4.
11. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К.: Наукова думка, 1991.
12. Густинський літопис // Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Граб'янки. – К.: Дніпро, 2006. – с. 5-191.
13. Дем'янчук Г.С. «Твержа» на річці // Високі береги Смотрича. – Львів, Каменяр, 1978.
14. Сльников М.В. Золотоординські часи на українських землях. – К.: Наш час, 2008.
15. Карамзин Н.М. История государства Российского. – М.: Книга, 1989. – т. V.
16. Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Біла Церкв, вид. О. Пшонківський, 2007.
17. Книга Большому Чертежу. Подготовка к печати и редакция К.Н. Сербиной. – М.-Л.; АН СССР, 1950.
18. Крамар С. Місто Кам'янець на Поділлі у XIV-XVIII століттях: магдебургське право, судочинство та самоврядування громад. – Кам'янець-Подільський, ПП «Медобори»-2006.
19. Крикун М.Г. Синьоводська битва // Довідник з історії України. А-Я. – К.: «Генеза», 2002.
20. Літопис Руський. За Іпатським списком. – К.: Дніпро, 1989.
21. Магочій П.Р. Історія України. – К.: Критика, 2006.
22. Моця О. Синьоводська битва в контексті майбутніх досліджень // Північне Причорномор'я і Крим в добу середньовіччя (XIV- XVI ст.)/ Матер. міжнарод. наук. конференції. – Кіровоград, 2005. – с.92-96.
23. Панченко В. Битва на Синіх Водах: начало конца Золотой Орды?// «День», 1998. – №213 от 6 ноября.
24. Петров Н.И. Подолья. Историческое описание. С Высочайшего соизволения издана при Министерстве внутренних дел П.Н.Батюшковым. – СПб, 1891.
25. Петров М.І. Волинь. Історичні долі Південно-Західного краю. Історичний нарис з височайшого повеління видано при Міністерстві внутрішніх справ П.М.Батюшковым. – Дніпропетровськ, Січ, 2004.
26. Политическое положение южно-русских земель во второй половине XIII – первой половине XVI в. // История Украинской ССР. В десяти книгах. – К.: Наукова думка, 1982. – т. 2.

27. Полонська – Василенко Н.Д. Історія України . У двох томах. – К.: Либідь, 1992. – т. 1
28. Потоцький В.П. Битва на Синіх Водах // Битви за українські землі. – Харків, Школа, 2010.
29. Рибак І.В. Хмельниччина. Наш край в історії України. – Кам'янець-Подільський, Абетка-С, 2007.
30. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – К.: Альтернатива, 1998.
31. Сафонович Ф. Кроніка о початку і назвіську Литви // Хроніка з літописів стародавніх. – К.: Наукова думка, 1992.
32. Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви. – Кам'янець- Подільський, ПП Медобори, 2006.
33. Словник гідронімів України. – К.: Наукова думка. 1979.
34. Смотрич // Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. Е. Сецинского. – Біла Церква, ПП Пшонківський, 2009.
35. Тарговица // Энциклопедический словарь. Издат. Ф.А.Брокгауз-И.А.Ефрон. – СПб, типо-литография акц. об-ва «Издательское дело» Брокгауз-Ефрон. т. 66.
36. Троян М.В. Мукачевський замок. –Ужгород, Карпати, 1977.
37. Черкас Б. Поділля і Орда в другій половині XIV ст. // Краєзнавець Хмельниччини. – Кам'янець-Подільський, ФОП Сисин О.В., 2011.
38. Шабульдо Ф.М. Битва на Синіх Водах 1362 р.: Маловідомі та незнайомі аспекти// Український історичний журнал, 1996 – № 2.
39. Шабульдо Ф.М. Коріятовичі //Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка. 2008.- т.5.
40. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2006.
41. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Ż moódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, Naklad Gustawa Leona Glücks. – berga, 1846 – т. 2 – розд. 2.
42. Палій Олександр І почервоніли Сині Води... або як Україна звільнилася від ординського іга на 118 років раніше за Московію.- Сільські вісті, №15 (18755), лютий 2012.
43. Шуст Р.М. Нумізмати́ка: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 371 с.
44. Погорілець О., Саввов Р. Монета подільського князя Константина// Нумізмати́ка и сфрагистика. – Киев, 2004. – №3, с. 24 – 29 .

В статтє рассматриваются дискуссионные вопросы времени и места битвы под Синими Водами, приводится точка зрения авторов, описывается ход битвы и роль победы литовско-украинско-белорусского войска в освобождении Подольской и других земель Украины-Руси от монголо-татарского ига и становление Подольского княжества, вклад князей-братьев Кориатовичей в заселении и развитии экономики, культуры, торговли, ремесел, чеканке собственных монет, строительство церквей и монастырей с библиотеками края. Прослеживается история княжества от воцарения Юрия Кориатовича в 1363 г до смерти последнего Подольского князя Федора Кориатовича в 1414 г.

Ключевые слова: Ольгерд, Синие Воды, Князья Кориатовичи, Подолье.

УДК 932.2(092)»15/16»:94(477.5)»1621»

О.І. Божко

АВТОР «ІСТОРІЇ ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ» ГОВГАНЕС КАМЕНАЦІ ЯК ПРЕДСТАВНИК ПЛЕЯДИ ВІРМЕНСЬКИХ ЛІТОПИСЦІВ КАМ'ЯНЦЯ ПОДІЛЬСЬКОГО XVI–XVII ст.

У статті розглядається діяльність вірменського літописця з Кам'янца-Подільського Ованеса Каменаці та створення ним літописного твору ранньомодерного часу «Історія Хотинської війни».

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, вірмени, літопис, Хотинська війна, Ованес Каменаці.

Серед українських міст, де виникли давні вірменські поселення, чи не найвідомішим був Кам'янець Подільський, який протягом майже п'яти сторіч не без підстав вважався центром подільського вірменства. Писемні джерела, що дійшли до нас, зокрема, акти вірменського суду м. Кам'янца Подільського XVI-XVII ст., літописи, які велися кількома поколіннями впродовж багатьох десятиріч, пам'ятні записи церковних книг дозволяють зробити висновок про досить жваве, а часом, і бурхливе життя місцевої вірменської людності. Адже це місто-фортеця, що було засноване на південному порубіжжі Київської Русі, а згодом Велико-го князівства литовського і Речі Посполитої, часто опинялося у вирі історичних подій, які часто зводили нанівець всі його переваги від зручного географічного розташування на перехресті торговельних шляхів. Вельми резонансною серед таких подій була Хотинська битва 1621 року, коли козацькі та польські війська взяли гору над переважаючою турецькою армією, яку вів на Річ Посполиту молодий войовничий султан Осман II. За своїми геополітичними наслідками цю перемогу можна було б порівняти із Грюнвальдською битвою 1410 року між військовою потугою Тевтонського ордену і об'єднаними польсько-литовсько-руськими силами. Так само, як звитяга союзницьких військ під Грюнвальдом, підірвавши могутність Тевтонського ордену, зупинила просування німецького рицарства на Схід, так і перемога через два сторіччя під Хотиним, фактично стала початком поступового занепаду могутньої турецької імперії, що впокорила на той час мало не пів Європи. При-

кметно, що цього разу тепер уже супроти спільного східного ворога воювали війська, очолювані польським королевичем Владиславом, Великим гетьманом литовським Каролем Ходкевичем і видатним запорозьким гетьманом Петром Конашевичем Сагайдачним, тобто, вважає, тих самих союзників, що й два сторіччя тому.

Битва під Хотиним, який був розташований на відстані одноденного переходу від Кам'яця, її передень і перебіг знайшли своє відображення і в трьох вельми цікавих пам'ятках, залишених нам помітними представниками тогочасного українського вірменства, а саме літописцем Оксентом [1], якому належить значна частина відомої «Кам'янецької хроніки» [2], мандрівником і письменником Симеоном Легаці, автором «Подорожніх записок» [3] та істореографом Говганнесом Каменаці, що залишив по собі «Історію Хотинської війни» [4]. Поява цих пам'яток вказує на значний суспільний розголос якого набула Хотинська битва, в тому числі серед вірменської громади, що остерігалася погіршення свого становища в разі турецької навали. А що ці побоювання не були марними підтверджує і той факт, що коли султан Магмед IV на чолі трьохсоттисячної армії 24 серпня 1772 р. захопив Кам'янець, то майже 600 місцевих вірмен, не витримавши турецьких утисків, наступного року змушені були покинути рідне місто [5].

З іншої сторони, ці твори – свідчення певного культурного рівня того суспільного прошарку вірменської громади, який, з урахуванням особливостей епохи, ми могли б сьогодні назвати тодішньою інтелігенцією. Переважно це були освічені люди, здебільшого священники або ж із священницьких родин, які досконало володіли писемним словом, обізнані, як це впливає з їхніх творів, в тогочасних науках, особливо історії та географії, і, звісна річ, у богослов'ї.

З точки зору видової класифікації згадані пам'ятки належать до різних жанрових форм. Так, «Кам'янецька хроніка» це літопис більш-менш помітних подій на Правобережній Україні, зокрема, на Поділлі, а також у Волощині та Молдові з 1430 по 1652р., який складений кількома поколіннями вірмен м.Кам'яця Подільського давньовірменською та вірменсько-кипчацькою мовами [6] (авакерец Тер Гованнес, який помер 1610р. у вісімдесятичотирирічному віці, вів записи від 1560р. до 1605р. Після нього продовжував вести літопис його син авакерец Тер-Григор, проте вже вірменокипчацькою мовою, довівши до 1616р. Його сини Тер Оксент і Тер Гакоб довели хроніку до 1624р., після яких протягом майже тридцяти років записи вносили невідомі літописці вірменокипчацькою, а згодом вірменською мовами [7].

Тим часом «Подорожні записки» Симеона Легаці, як вказує сам заголовок, належить до вельми поширеної в ті часи форми подорожніх нотаток. Вони розповідають про багату на цікаві спостереження мандрівку, здійснену, за словами автора, протягом дванадцяти років зі Львова через Туреччину та Історичну Вірменію в Палестину, з відвіданням Риму, Венеції та Каїру, а також з описами подій на Галичині та Поділлі після повернення мандрівника в рідні краї, в тому числі Хотинської битви.

На відміну від двох перших пам'яток, де вказана подія, за всієї важливості її, лише один з багатьох епізодів, «Історія Хотинської війни» Говганнеса Каменаці – це завершений епічний твір, в якому автор ставив перед собою завдання не лише оповісти про тривалу, виснажливу, з великими втратами для обох сторін битву під мурами Хотинської фортеці, через що вона й була названа «війною», а й, використовуючи приступний йому на той час літературний інструментарій, викликати в читача захоплення героїзмом польсько-козацького війська, його самовідданою жертвовою боротьбою супроти переважаючих сил жорстокого ворога.

Як свідчить літературне ім'я автора, яким його наділили пізніші дослідники його творчості, Говганнес Каменаці походив із священницької родини Кам'яця Подільського. Перше, що особливо западає в око при знайомстві з текстом «Історії Хотинської війни», це добірна давньовірменська мова, якою цей твір було написано. І це досить важливо, адже на той час серед вірмен Поділля та Галичини у широкому вжитку була так звана кипчацька мова, що належить до тюркської підгрупи алтайської мовної спільноти, носії якої користувалися вірменською абеткою і на якій збереглася значна кількість письмових документів з вірменських колоній України. Серед них частина Актів вірменського суду м.Кам'яця Подільського, починаючи з 70-х років XVII ст., що дають нам уявлення як про вірменський судоустрій, так і про власне кипчацьку мову, що на сьогодні вважається вимерлою. До речі, саме цією мовою дійшла до нас і доволі детальна оповідь Оксента про битву під Хотиним, що складає частину літопису «Кам'янецька хроніка», яка, між іншим, неабияк прислужилася Говганнесові в його праці. Відносно ж «Подорожніх записок» Симеона Легаці, то вони написані вже середньовірменською мовою, що підтверджують і вірменські дослідники [8]. Тож враховуючи, що такого рівня зразків давнього вірменського красного письменства, створених на українських землях, як «Історія Хотинської війни» Говганнеса Каменаці, дійшло до нас небагато, вважає за доцільне зупинитися на особливостях цього твору дещо докладніше [9].

У своїй передмові до єреванського видання «Історії Хотинської війни», визначний вірменський дослідник Гакоп Анасян, повідомляє, що цей твір був виявлений ним 1954р. серед матеріалів Державного сховища давніх рукописів Вірменії «Матенадаран» (збір. вірм. рук. №2644, арк. 229–254) [10]. Судячи з пам'ятних записів на рукописі, на думку Г. Анасяна, він являв собою принаймні третій список, який дійшов дещо скороченим, оскільки, за словами Саркіса Дпіра, котрий переписав його 1791р., рукопис місцями виявився пошкодженим [11].

Наше обстеження примірника, що зберігається в Матенадарані, дають підстави припустити, що його переписали принаймні на роки сто пізніше після здійсненої Саркісом Дпіром редакції, вірогідно наприкінці

XIX або навіть на початку XX століття. На це вказують характер письма, виконаного стальним пером, чорнило та папір, які явно пізнішого походження. Переписування здійснено досить професійно, чітким каліграфічним почерком, відчувається намагання переписувача передати навіть графічні особливості списку, з якого робилася копія. На жаль, на самому примірнику не виявлено записів чи якихось інших слідів, які дозволили б скласти уявлення про переписувача. До речі, цей відхід від традиції полишати на берегах рукопису згадку про переписувача, також підтверджує пізніше походження списку.

Що ж до самої редакції, то деяке втручання Саркіса Дпіра в текст, яке скоріше скидається на коментар, на самому творі істотно не позначилося, хоча й свідчить, так би мовити, про його стиль роботи, коли з тих чи інших причин писцеві доводилося виступати і як редактору. До того ж, звертаючись до читача, він пояснює, чому саме чинить так, зокрема, в XVI розділі. «Слід зазначити, – вказує Саркіс Дпір, – що в цьому місці історик Говганнес, який описав і виклав нам усе це, складає королевичу величну, велемовну і солодку похвальбу. Але оскільки той рукопис, який ми переписуємо, виявився пошкодженим, то я не захотів слідувати «Історії», тим більше, що стомився від славослів'я, а ще насила на мене недуга. Тому я й опустив це місце» [12].

Загалом, слід зазначити, що такий підхід Саркіса Дпіра до своєї праці був цілком у дусі традиції давніх вірменських переписувачів, пам'ятні записи яких дозволять нам дізнатися більше як про тодішню епоху, так і про цих скромних трудівників, стараннями яких до нас дійшли численні літературні, історичні, філософські та інші твори. До пам'ятного запису «*гішатакарану*», почасти віршованого, вдається і сам автор твору. Тільки завдяки цьому запису ми можемо скласти бодай неповне, та все ж хоч якесь уявлення про цю непересічну особистість, інших відомостей про нього не збереглося. Так, з *гішатакарану* ми довідуємося, що за створення «Історії» Говганнес взявся через шість років після описаних подій, а також знайомимося з його родиною: батьком – священником *Гакобом*, матір'ю *Гамайн*, молодшим братом *Погосом* та юними *Аствацатуром* і *Устею*. А у своєму «Вступному слові» автор повідомляє, що підштовхнули Говганнеса взятися за перо настійливе прохання його батька «благочинного священника Тер-Гакопа», а ще «наполегливе повеління» його й острах перед ним. Ці та інші факти, попри їх нечисельність, дозволяють зробити висновок, що Говганнес не лише походив з священницької родини міста Кам'янця, яке він гордо величав «богоспасенним» [13] а й був достатньо освіченою на той час людиною, аби створити, за висловом відомого дослідника українсько-вірменських історичних зв'язків Я. Дашкевича, «в літературному відношенні – кращий зразок кам'янецького вірменського літописання» [14].

Показовим у цьому відношенні є розмірковування Говганнеса Каменаці у його «Вступному слові» про те, в чому саме, на його гадку, полягає «мистецтво оповіді», коли літописцеві слід не лише переповідати побачене чи почуте, а й уміти «пізнавати думкою», інакше кажучи – аналізувати описувані події. Він зізнається, що взятися за цю роботу йому було непросто, бо вважав, що він «не лише не обдарований значним талантом, але думка моєї стражденної сутності не наповнена бодай якимись загальними знаннями» [15]. При всій традиційності для давнього вірменського письменства подібних авторських сентенцій, що межують із самобичуваннями, які, вочевидь, сягнули свого апогею в «Книзі скорботи» геніального поета X ст. Григора Нарекаці, вони вказують на розуміння Говганнесом глибини відповідальності літописця за свою працю, аби, як він наголошував, «не схибити на шляху до істини» [16]. Про серйозність його намірів а також сумлінність у роботі над «Історією» свідчить і те, що він вважав за необхідне розповідати про події, які мали місце, «звіряючись із чужоземними писаннями» [17]. Тобто, звертаючись до іноземних, а в даному контексті, очевидно, було б правильніше сказати, іншомовних джерел.

Справа в тому, що, на нашу думку, «Вступне слово» могло б підказати нам також на існування ще однієї вагомій причини, яка спонукала Говганнесового батька – священника Гакоба – наполегливо просити сина взятися за написання «Історії Хотинської війни», окрім, звичайно, широкого суспільного резонансу, якого набула ця подія. Так порівняння оповіді Оксента про Хотинську битву вірмено-кипчацькою мовою з твором Говганнеса підтверджує те, що останній користувався цим джерелом. Та й сам Говганнес указує на це, пишучи: «Після ретельних пошуків, я натрапив на писання одного поважного чоловіка, який, будучи очевидцем усіх [цих подій], послідовно і належним чином, *чужинською* мовою (підкреслення наше. О.Б.) виклав стисло [цю] історію» [18].

Як ми вже зазначали, в силу певних обставин, щодо яких в дослідників існують різні погляди, чи не більшість вірмен, які жили на Поділлі та Галичині, послуговувалися вірмено-кипчацькою мовою, нею навіть були перекладені культові книги, зокрема, псалтирі, молитовники тощо, складалися судові акти [19]. Проте, як бачимо, для Говганнеса, очевидно, як і для всієї його родини, вірмено-кипчацька мова не сприймалася як рідна, а була «*чужинською*». Тому не можна виключати, що серед вірменської тодішньої громади існував певний мовний антагонізм, як це ми подеколи спостерігаємо, наприклад, нині між носіями різних мов всередині навіть однієї етнічної групи. І цілком імовірно, що однією з причин, що, як він пише, «змусила переповісти з іншої на нашу рідну мову» [20] «Історію Хотинської війни», було бажання Говганнеса увічнити цю подію саме «*нашою рідною мовою*» (підкреслення наше. О.Б.).

Так чи інакше, але слід йому віддати належне, що робив він це із знанням справи, адже, як він зазначав: «Не маю я наміру виказувати власну заповзятість і пишнослів'я, аби добитися чиеїсь похвали, але хотів би

перевершити, як і обіцяв, ті писання й розповіді, якими я скористався» [21]. І дійсно, описувані події подаються ним у певній послідовності, а сам твір досить чітко структурований: кожний з вісімнадцяти його розділів, присвячений певній темі, викладеній у заголовку, всі розділи мають форму завершеної оповіді.

Загалом, свого читача автор немовби постійно тримає в полі зору, повсякчас апелює до нього, маючи того за однодумця, немовби веде його через нелегкі дні випробувань, тривоги і сподівань на перемогу. Завдяки цьому, на відміну від Оксента, він досягає панорамності зображення, а композиційно окремі епізоди його оповіді підпорядковані внутрішній логіці подій, які, сягаючи свого найвищого напруження в описі кривавих батальних сцен, врешті-решт, завершуються підписанням миру і тріумфальним поверненням переможних військ. Разом з читачем автор то немовби переноситься до Стамбула, де султан Осман пише грізного листа, а точніше – ультиматума – королю Сігізмунду, то до Варшави, де зачитують це його послання на Сеймі серед нажаханих можливістю війни з турками вельмож, то до Львова, Кам'яця та Хотина, відтак у польсько-козацький табір і турецький стан.

Тим часом Оксент, якому також не відмовиш в обдаруванні, але вже як сумлінного хроніста, в своєму описі прагне слідувати за розвитком подій, більш стриманий в емоціях. Проте як і Говганнес, він свідомий того, що літопис чи історичний твір повинен не лише констатувати або описувати події, а й підштовхувати читача до тих чи тих висновків.

Прикметною у цьому відношенні є його розповідь про уроки іншої битви. В згадуваній уже нами «Кам'янецькій хроніці» Оксента є епізод, що розповідає, як після поразки під Цецорою 1620р., під час свого відступу польсько-козацьке військо зуміло влаштувати спротив, який татари не могли здолати, хоча щодня, як пише Оксент *«гинуло до тисячі татар. Але ось на віддалі близько півверсти від Дністра наше військо зупинилося на нічліг, -провадить літописець. – Серед поляків і козаків спалахнули чвари, почали вони нападати одні на одних. А на той час невірні вже... не розраховували домогтися якогось результату, а багато з них навіть відстало, лише Хантемир-мурза з 12 тисячами татар був поблизу. І коли зачув, що в таборі почався розбрат, то зразу з тими 12 тисячами напав на табір і прорвав його... [Наші] в паніці почали розбігатися – і кого зарубали, кого схопили живим, хто втопився в Дністрі... А канцлеру Жолкевському відрубали голову»* [22].

Як бачимо, висновки з цього розгрому, під час якого загинув також батько майбутнього українського гетьмана Богдана Хмельницького, а сам він потрапив у полон, Річ Посполита зробила, запросивши до Хотина потужне козацьке військо, на чолі якого стояв гетьман Петро Сагайдачний – *«смільий та відважний муж»*, як про нього напише Говганнес [23]. І хоча «Історія» Говганнеса Каменаці залишає за рамками описаних у ній подій цей сумний і водночас повчальний епізод козацько-польських взаємин, але постійною при цьому залишається у його творі тема іншого протистояння, навіть не козацько-польського з однієї сторони і турецького – з іншої, а скоріше християнсько – мусульманського, і не так релігійного, як цивілізаційного. Це видно хоча б із наведеного Говганнесом переліку військових підрозділів армії Османа II, куди входили не тільки представники упокорених турками мусульманських народів – татари, єгиптяни, вавилоняни, босняки, а й румелійці, волохи, молдовани, мунтіїці тощо.

Заклик до протистояння турецькій навалі, можна було б назвати загальною ідеєю твору, яку автор послідовно втілює від першої до останньої сторінки своєї розповіді. Це стосується як розповіді про підготовку Османом II військового походу, так і в докладно змальованих епізодах Хотинської кампанії, особливо батальних, характеристиках задіяних з обох сторін у битві осіб, зображених таким чином, щоб витворити в читачській уяві картину справедливої боротьби супроти жорстоких загарбників, у яких за душею немає нічого, окрім прагнення бруталного поневолення християнських народів. А що турецька потуга *«в десятки разів переважала чисельність християн»* [24], то й протистояти загрози ці народи мали спільно, немовби наголошує автор. І хоча в тексті крім українських козаків та поляків згадуються також німецькі, угорські вояки, проте не випадково на позначення союзницьких сил Говганнес вдається часто до таких найменувань як *«християнське військо»*, *«християни»*, *«правовірні»*, *«християнське військо»*, відповідно протиставляючи їх *«невірним»*, *«нехристиям»*.

Безумовно, як син священника, що вихований на Святому письмі, Говганнес повсякчас звертається до Біблії, – текст «Історії Хотинської війни» рясніє посиланнями на неї, хоча й не завжди дослівними. Але, зауважмо при цьому, посиланнями не як на сукупність релігійно-культурних максимів та незаперечних істин, а, скоріше, як на вищий етичний і моральний авторитет, що покликаний підтвердити в першу чергу справедливість тією боротьби, що її ведуть купно християнські сили, а отже, вважай, усе тогочасне цивілізоване суспільство.

На суто світські засадничі підходи автора у його праці над твором указує і манера його письма, за якою вгадується досвід знайомства Говганнеса з подібною літературою як давньовірменською історичною, так і іншомовними джерелами. Та й, зрештою, у літературному хисті йому не відмовиш. Він проявляється, зокрема, і в його мові, часто образній, з влучними порівняннями та епітетами з метою увиразнити той чи інший персонаж або підкреслити своє ставлення до нього. Так турецького султана Османа II він порівнює з глеком, наповненим згубою [25], чи із зміями та гаспидами, які намагаються «своєю смертоносною отрутою вжалити невинних» [26]. Турки в нього *«осіли на високому пагорбі над тією самою річкою Турлу, мов темна хмара,*

а численні юрмища невірних порозповзалися довкола, покривши доли та лани, як та сарана» [27]. Водночас, змальовуючи польсько-козацькі війська, він здебільшого акцентує на їхній відвазі та героїзмі, часто протиставляючи їх туркам, застосовуючи нерідко при цьому гіперболу, аби викликати в читача необхідний емоційний ефект. *«І такими сміливими звитягами відзначилося в той день козацьке військо,- пише Говганнес,- що жах охопив усіх язичників, і навіть сам султан Осман з усіма своїми міністрами пройнявся страхом»* [28].

Загалом, участі українських козаків у Хотинській битві Говганнес у своєму творі приділяє окрему увагу вже починаючи з п'ятого розділу, названого «Про те, як королевич вирушив до війська і про прибуття козаків». Два порівняно невеликі пасажі наприкінці розділу дають характеристику ситуації з залученням козацького війська, з якого постає просто така драматична картина. *«В один із днів у четвер прибув руський [29] воєначальник на ім'я Бородавка із ним 15 000 комонних козаків, що їх називають запорожцями. І трапилось їм дорогою військо татар і турок, і вісім днів вони билися затаято з ними, убили сілістрійського пашу Гюсейна та багатьох інших... А ще чотири тисячі козаків були направлені воєначальником по здобич у віддалені краї, і які так і не повернулися, бо нечестиве плем'я турецьке напало на них і всіх перебило. За все це військо звело порухунок з Бородавкою, про що я повім у іншому місці.»*

Перипетії, пов'язані з виправою Бородавки до Молдови напередодні Хотинської битви, як відомо, завершилися страгою гетьманом Петром Сагайдачним – суворим і непоступливим до своїх опонентів, бунтівливого і незговірливого козацького вагажка та його соратників, про що Говганнес дійсно напише, як і належить умілому оповідачеві, пізніше, так би мовити, задля збереження у викладі інтриги. Але козацька тема зринатиме відтак в його повіствуванні вже постійно, прибираючи все нових і нових подробиць та деталей, які немовби покликані підтвердити той величезний внесок, зроблений українським козацтвом у перемогу в цій, по справжньому, битві народів. Недарма на полі бою із переважаючими силами супротивника їм визначили центральну, найбільш небезпечну ділянку розташування союзницьких військ.

Якими ж постають козаки із сторінок твору давнього історіографа-вірменина?

Передовсім, вони досвідчені воїни, які наділені не лише вправністю у бою і сміливістю, а й військовою хитрістю, чималою витримкою, а, отже й належною військовою дисципліною, умінням завдати удару в слушний момент. *«А що козацький народ відзначається неабиякою вправністю [у військовій справі] та хитрістю, – відзначає Говганнес, – то вони виступили не раніше, як настав вечір, а ворог [тим часом] виснажився, кидаючись увесь день то сюди, то туди»* [30].

Дійсно, з історії козацьких воєн ми знаємо, що активна оборона в поєднанні з несподіваними навальними контратаками, що здатні приголомшити будь-якого супротивника – характерна риса ведення бою запорозькими козаками. Так було і в ту суботу 4 вересня. Говганнес продовжує: *«А о дев'ятнадцятій годині все козацьке військо виступило проти ворога і, осінивши себе хрестом, заходилося громити іновірців, аж поки ті не витримали і, розвернувшись назад, кинулися навтіки. А козаки, переслідуючи, побивали їх нещадно, так що численними мертвими тілами їхніми покрилася вся земля.»* [31].

Та вірменський літописець не обмежується змалюванням цього переможного для козаків бою, а, скориставшись своїм правом оповідача, не втрачає нагоди повідати про його наслідки для ворога. З його слів з'ясовується, що на грізних турок, перед якими, здавалося б тремтів увесь світ, так вплинув розгром їх козаками, що вони кілька днів підряд не могли прийти до тями, «перебуваючи в скорботі від тих утрат, яких вони зазнали того дня» [32]. Відтак автор вводить тему особистого протистояння султана Османа з козаками, якому вони, як це впливає з твору, дошкуляли найдужче, спрямовуючи проти них нові й нові наступи, аби передовсім розбити саме їх. Цим Говганнес недвозначно вказує на їхню неабияку роль у ході битви, коли вони змушені були приймати на себе основний натиск ворожого війська.

Своєрідною відповіддю на це козаків стала їхня тактика нічних вилазок у ворожий стан, які не лише наводили на турок жах, а й неабияк деморалізували супротивника. Надто розлютив Османа II зухвалий нічний напад козаків на турецьку залогу, що охороняла стратегічно важливий об'єкт – міст через річку Дністер. *«Неподалік мосту зачалися дві тисячі турок, які собі дримали, – пише Говганнес, – То були загони Карагісар-паші та Алі-паші. Побачивши це, козаки нечутно напали на них і всіх, хто був у шатрах, перебили, не лишивши нікого в живих. Тільки одного арапа, що належав паші, передали в дарунок королевичу, а здобич поділили між собою»* [33].

Тут слід зазначити, що захоплення військової здобичі було на той час поширеним явищем як у турецькому війську, так і в європейських арміях, отож не гребували цим і козаки. Більше того, одна з умов, яку керівництво Речі Посполитої висунуло їм напередодні Хотинської кампанії, полягала в тому, що козацьке військо мало саме забезпечувати себе провіантом і боєприпасами, на відміну від польської армії, де поставки були централізовані. Зрештою, це стало, між іншим, однією з причин походу Яцька Бородавки в Молдову, з чим він так і не справився, залишивши козацьке військо без фуражу.

Описуючи тяжкий стан з продовольством, в якому опинилися союзницькі війська, і неймовірну дорожнечу в їхньому таборі, внаслідок того, що татарська кіннота перетнула практично всі шляхи постачання, Говганнес зауважує, що становище союзницького війська було б ще скрутнішим якби не козаки. *«Але м'ясо в табо-*

рі,- пише він, – коштувало не так дорого, бо козаки щодня вибиралися поночі з табору, зненацька напали на турок і, перебивши їх, приганяли до табору як здобич багато худоби, яку потім продавали іслахам (тобто полякам, – О.Б.) за достатню ціну» [34].

За цими рядками постає один важливий момент, який проливає світло на складну картину взаємовідносин в тодішній Речі Посполитій між панівною верствою польської шляхти та українцями, виразниками яких виступають козаки. Представляючи національну меншину, якою були вірмени в тодішній Речі Посполитій, з обов'язковим толеруванням владі (а це западає в око також при ознайомленні з «Кам'янецькою хронікою»), автор, описуючи дії козацько-польських військ, й, очевидно, не завдаючись такою метою, мимоволі усе ж акцентує на тому, що козаків та поляків, тобто польську шляхту роз'єднували серйозні суперечності. Адже при всіх їхніх союзницьких відносинах, при спільній належності до християнського світу, це, по суті, як впливає при уважному читанні «Історії Хотинської війни», були різні суспільні громади, які, в даному контексті, мали навіть окремі збройні формування, відмінні, так би мовити, способи їхнього постачання.

Спільна перемога під Хотиним могла істотно змінити ці взаємовідносини на краще в інтересах як поляків, так і українців, а отже і Речі Посполитої. Адже за участь у цій битві П.Сагайдачному було обіцяно урівняти в правах українців з полякам, про що як водиться, згодом забули. Це призвело до подальшого напруження в українсько-польських відносинах, про що ми також читаємо у давніх вірменських джерелах, зокрема, у «Кам'янецькому літописі». Так, запис від липня 1649 р. повідомляє: «Появилися Хмельницький з Кривоносом. Стільки втрат зазнала(від них) Польща!». І дещо далі, уже від 18 серпня 1650р.: «Стільки крові пролив козацький народ, аж поки мудрий, благочинний король наш Казимір не уклав перемир'я з ними». А завершує вірменський літописець свій запис промовистим висновком: «А все через дурість вельмож!» [35].

Що ж до Говганнеса Каменаци, то він волів не давати схожих оцінок діям польських очільників, яким, звісно, можна було закинути чимало прорахунків в організації та проведенні воєнної кампанії. Дещо піднесений стиль, який він обрав для своєї «Історії», коли йшлося про козацько-польське військо, покликаний був у першу чергу героїзувати і виявлену ним неабияку відвагу, і ті втрати та злигодні, яких воно зазнало. Чи не найбільшого пафосу ця його оповідь сягає в останньому розділі «Історії», присвяченому ганебній смерті Османа II від рук єдиновірців після його безславного повернення до Стамбула, яку Говганнес трактує як Божу покару за пролиту султаном християнську кров. «Через те, пориваючись піднятися вгору, – пише Говганнес про Османа,- він знагла скотився донизу, домагаючись дециці, позбувся решти, прагнучи стати дужим, обернувся мерцем, плекаючи величні задуми, отримав від них якісь друзки ... І ми промовляємо на весь голос слова псалмів, радіючи всією душею, що спорожнів наповнений збуою глек, отой, хто відринув Божу заpomогу, хто покладався на власну пиху і був сповнений марнот» [36].

Цей уривок, який своєю емоційністю скоріше скидається на поетичний текст, ще раз вказує на очевидний літературний хист автора «Історії Хотинської війни», твору, що гідно представляє кращі традиції вірменської історіографії та красного писемства, що формувалися на українських землях в XVII столітті та потребують уважного вивчення у контексті тогочасних історичних та культурологічних процесів.

Джерела та література:

1. Արիշան Ղ. Տարեգրք հայոց իրախաց և օրախաց երկրի // Բազմապէս, 1895.(Алішан Г. Вірменський літопис Польщі та Румунії/ Венеція, 1896. Вірм. мовою).
2. Кам'янецька хроніка // Жовтень.-1985.-№4: сс.95-105.
3. Միւլէն դարի Լեհացո Ռէդեգրութիւն եւ Յիշատակարան // հրատ. Հ.Ն. Ալիւնեան, Վիեննա, 1936.(Подорожні записки та пам'ятні записи Симеона дпіра Легаці// публ. Г.Н.Акіняна. Відень, 1936. Вірм. мовою).
4. Յովհաննէս Կամենացի, Պատմութիւն փառերազմին Խորթիւն // Երևան, 1964 (Говганнес Каменаци. Історія Хотинської війни// Єреван, 1964. Давньовірменською мовою.)
Сецинский Е., Город Каменец-Подольский, Киев, 1985. С. 81.
6. Тексти цих літописів давньовірменською та кипчацькою мовами опублікував Г.Алішан. Див. прим. 1.
7. Վ.Գրիգորյան. Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքի հայկական դատարանի արձանագրությունները, Երևան, 1963. (В.Грігорян. Акти вірменського суду міста Кам'янця Подільського. Єреван, 1963.) с. 21.
8. М.О.Дарбинян. Симеон Лехаці. Предисловие.// Семион Лехаці, Путевые заметки. Москва, Восточная литература, 1965.
9. Нами здійснено переклад цього твору з давньовірменської мови на українську, частково опублікованого в журналі «Всесвіт», №№1-2, 2012р., с.221-235.
10. Յովհաննէս Կամենացի, Պատմութիւն փառերազմին Խորթիւն // Երևան, 1964// Говганнес Каменаци. Історія Хотинської війни// Єреван, 1964., с. 6. Давньовірменською мовою. (Тут і далі цитування за цим виданням).
11. Там само. – с. 74.
12. Там само.- с.74.
13. Там само.-с.46.
14. Я.Р.Дашкевич. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV – XIX веков// Єреван, 1962, с.59.
15. Յովհաննէս Կամենացի, Պատմութիւն փառերազմին Խորթիւն // Երևան, 1964// Говганнес Каменаци. Історія Хотинської війни// Єреван, 1964., с.32.

16. Там само. – с. 33.
17. Там само. – с. 33.
18. Там само. – с. 33.
19. О.Гаркавець. Мова кипчацьких писемних пам'яток як історичний ресурс для розвитку сучасних тюркських мов.// Матеріали Другого Всеукраїнського круглого столу «Проблеми освіти тюркомовних народів України: гагаузів, урумів, караїмів, кримчаків і кримських татар». Київ, Київський університет, 2010, с. 95.
20. Յովհաննէս Կամենացի, Պատմութիւն պատերազմի խորհիւնու // Երևան, 1964, с. 33.
21. Там само. – с.33.
22. Кам'янецька хроніка// Жовтень, 1985, №4, с.96.
23. Յովհաննէս Կամենացի, Պատմութիւն պատերազմի խորհիւնու // Երևան, 1964, с. 56.
24. Там само.-с. 48.
25. Там само. – с. 79.
26. Там само. – с. 43.
28. Там само. – с. 69.
29. Там само. – с. 50.
30. У вірменських середньовічних рукописах Україна зветься Русією, а українці русами, тоді як теперішня Росія – Московією, а її мешканці – московитами.
31. Там само, – с. 50.
32. Там само, – с. 50.
33. Там само, с. 50.
34. Там само, – с.60.
35. Там само, – 71.
36. Ալիշան Դ. Տարեգիրք հայոց իլախաց և օլախաց երկրի // Բազմավեպ, 1895. (Алішан Г. Вірменський літопис Польщі та Румунії/ Венеція, 1896. Вірм. мовою), с. 110.
37. Յովհաննէս Կամենացի, Պատմութիւն պատերազմի խորհիւնու // Երևան, 1964, с. 79.

В статье рассматривается деятельность армянского летописца из Каменец-Подольского Ованеса Каменаци и создания им летописного произведения раннемодерного времени «История Хотинской войны».

Ключевые слова: Каменец-Подольский, армяне, летопись, Хотинская война, Ованес Каменаци.

УДК 930.2:623.1(477.43)“ 1570“

М. І. Мошак

ОПИС КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ЗАМКУ 1570 РОКУ, ЯК НОВЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ СКЛАДУ ТА УСТРОЮ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЗАМКОВОЇ ЗАЛОГИ

У статті автор подає опис Кам'янецького замку 1570 року, в перекладі із польської, з'ясовує його значення, як нового джерела для дослідження фортифікаційних споруд замку, військових та господарських об'єктів, господарської діяльності на його користь, вивчення озброєння замку, та місця розташування як військових так і господарських споруд, а також деяких аспектів, що стосуються економічного та військового життя міста.

Ключові слова: опис, замок, Вежа, Брама, сховище, ізба, іздебка, кімната, магазин, комора, будинок, міст, гармата, Фольварок, мито, інвентар.

Основною візитівкою і водночас гордістю Кам'янця – Подільського безперечно є Старий замок. На цей час унікальний комплекс оборонних споруд, яким являється кам'янецька твердиня, є мало досліджений. Він також мало підкріплений джерельною базою – науковці та й популяризатори вже впродовж сотні років здебільшого послуговуються опублікованими до них працями та матеріалами. Цим і пояснюється відсутність більш – менш ґрунтовної праці з історії, архітектури кам'янецького замку, а також відсутність докладного видання і просто доброго сучасного путівника.

В історичних архівах, як вітчизняних так і близького зарубіжжя, зберігається чимало документів про цей замок, його будівництво та устрій.

Свого часу мені вдалося відшукати одне із таких неопублікованих джерел, яке зберігається у Польщі, в головному архіві давніх актів і носить назву “Опис Замку і кам'янецького староства відданий шляхетним Влодком із Германова, і Юрієм Сулимою кам'янецьким підстаростою шляхетному Станіславу Вжещові комірнику Його М(илості) Короля Дня 20 Грудня Року 1570”[1].

Із заголовка бачимо, що цей інвентар (опис) зроблено за вказівкою шляхетного Влодка із Германова [2], та кам'янецького підстарости Юрія Сулими[3] і передано королівському скарбничому (комірникові) Станіславові Врещові.

За списком опублікованих описів це вже четвертий. Опис кам'янецького замку 1494р. був опублікований спочатку Олександром Яблоновським (в оригіналі, латинською мовою) [4], а потім М. Грушевським [5].

Другий опис від 1544 року опублікований О. Яблоновським (мовою оригіналу, польською) [6] і Гульдманом (в перекладі російською)[7]. Недавно також опублікований опис кам'янецького та летичівського замків 1613 року В. Михайловським (мовою оригіналу, польською) [8].

На нашу думку опис 1570 року, у порівнянні із попередніми джерелами, є найбільш детальним. Він фіксує усі будівлі що були на той час у замку, як військові (оборонні), так і допоміжні. У ньому подаються детальні відомості про усі замкові вежі, перебудови та добудови мурів, та інших будівель і приміщень. Як бачимо, у замку є палац старости, спіжарні для зберігання продуктів, магазини (склепи) для зберігання зброї, військового спорядження, пороху, куль, і їх компонентів, а також гродських книг.

На відміну від описів замку 1544 та 1613 років, цей опис, як і пізніший, (зроблений у 1572 році), майже ідентичний, за виключенням незначних змін та добавок. Він подає точніше та детальніше розташування як оборонних споруд, так і допоміжних.

Із опису видно, що в другій половині XVI ст. кам'янецький замок являв собою вже завершений фортифікаційний комплекс споруд з цілим гарнізонним господарством, яке складалося із замкової залоги, адміністративних, каральних і допоміжних служб. Тими службами були, властиво, замкова зала, пральня, лазня, склади із запасами зброї, спорядження та продуктів. Замок мав свій млин (ручний), броварню, медівню, холодильник, розсадник, кухню, криницю, мешкання пивовара, будинок старости.

У замку сидів писар, знаходилась канцелярія (старости, прим. авт.), був палац, зберігалися гродські книги.

Окрім того замок служив в'язницею, де у різних приміщеннях утримувалися адміністративні порушники закону: злодії і злочинці. Каральні функції виконував кат, який також мешкав у замку.

Сурмач, що виходив на Денну вежу, повідомляв про різні події, а годинник, що був становлений на Чорній вежі, завдяки двом дзвонам, відбивав час.

Що ж стосується військової залоги, то у замку проживали пушкарі, тут також відливалися кулі, необхідні для різних видів озброєння. Ковальське та слюсарське знаряддя служило доброю підмогою, як під час військового стану, так і у мирний час. Наявність значної кількості їстівних запасів, порохових складів, та складів із селітрою, сіркою, оловом і залізом забезпечували автономність замку впродовж довгого часу.

Цікавими є відомості про церкву Покрови Пресвятої Богородиці, яка зазначається, як «Cerkiew Ruska z dzwonnica u z dwiema Dzwony, z Apparaly Ruskimi» А також подається її досить точне місцерозташування: посеред замку навпроти спіжарень, що між Папською і вежею наступною (яка зветься у описі «Dzewishka»).

Окрім детального розташування замкових споруд, подається опис Пригородку, розташованого з північного боку замку, тобто місця(площі) між в'ізною брамою, що була від поля, і до брами біля замкового мосту. Також подано опис споруд на замковому мості, та тих що знаходяться по дорозі до теперішніх замкових воріт. Із опису ми дізнаємося, що у Пригородку знаходилися стайні для коней підстарост, будинок (помешкання) міського пушкаря, ще дві стайні, кузня, приміщення де мешкали воротні та коваль, та місце для утримування і різання боровів.

В описі подані цікаві відомості, які стосуються кількості обслуги замку, оплати їхньої праці, яка проводилася як у грошовому виразі, так і натурою. Також подаються важливі відомості про суми, які давав щорічно староста із міста Кам'янця на замок. Зазначений перелік міських доходів: від ланів, яток, крамниць, пекарів, шевців як польських, так і українських, суконників, шляхетських угідь, що під замком, замкових огорідів, мита кам'янецького і міської комори та оренди. Із опису дізнаємося, що на утримання кам'янецького замку і залоги поступали кошти не лише від міста та сіл Кам'янецького староства, але навіть із інших староств. Цікавим також є той факт, що оплата замкових пушкарів проводилася із королівської казни, за рахунок Львівського мита.

Не менш цікавими є відомості про завезення із Пლოსкирова пива та солоду. Цей факт свідчить про те, що у 1570 році у Проскуріві, теперішньому Хмельницькому вже виробляли пиво, і ця дата на цілих 100 років раніша за теперішню відому дату виготовлення проскурівського пива.

Опис дуже детально фіксує усі замкові об'єкти і подає дещо інше маркування від загальноприйнятих назв замкових веж.

Цей документ (інвентар) писаний старопольською мовою і не дуже розбірливим почерком. Мною зроблений майже дослівний переклад, із збереженням пунктуації скорочення розкриті у квадратних дужках, пропущені слова, букви – у круглих дужках. Слова незрозумілі або нерозбірливі позначені знаком запитання.

Для з'ясування назв цих веж та їхнього розташування зведемо відомості з відомих описів в таблицю [9].

Загалом, замок мав таку ж забудову, яку ми бачимо і тепер, окрім деяких відмінностей:

1. Пізніше була споруджена вежа Нова Східна, за рахунок якої замок розширився на схід до теперішніх розмірів. Не завершені роботи на Східному мурі.

2. Відсутні у пригородку ворота на поле та на міст.

3. Немає перекопу, який знаходився між замковим мостом і замком, і відповідно, немає дерев'яного передкидного мосту.

4. Відсутня церква Покрови Пресвятої Богородиці разом із двіницею.
5. Вежа Чорна зруйнована.
6. Відсутні майже всі допоміжні будівлі, такі як пекарня, лазня, слюсарня, кузня, броварня та інші.

1544 р.	1570, 1572 рр.	1613 р.	сучасне маркування [10]
1. Чорна	Чорна	Чорна	Чорна
2. Папська	Папська	Папська	Папська
3. Ковпак	Древіцька	Шляхецька	Ковпак
4. Тенчинська	Сторожева	Древіцька	Тенчинська
5. Ласька	Вежа без назви	Ласька	Ласька
6. Донна (Денна)	Денна	Денна	Денна
7. Мала	Вежа без назви	Вежа без назви	Мала Західна
8. Рожанка	Вежечка без назви	---	Рожанка
9. Стара Рожанка (Ружицька) Колпак	--	Комендантська	
10. Лянцкоронська (Ласка)	Ласка	---	Лянцкоронська
11. Нова вежа	Нова Східна	---	Нова Східна
12. Водна	Водна	Водна	Водна

Нове джерело, яке вводиться у науковий обіг збагачує наші пізнання із історії і архітектури кам'янецького замку, дає можливість краще ознайомитися із фортифікаційними спорудами, замковим гарнізонним господарством та його функціональними особливостями. Окрім того ці знання можуть стати у пригоді для розвитку туристичної інфраструктури шляхом створення нових експозиційних об'єктів і, відповідно, надання послуг для відвідувачів у будівлях замку. Наприклад, випічка пряників (із видами замку і Старого міста), виготовлення за середньовічними рецептами пива, сиченого меду та страв. А також виготовлення пам'ятних грамот, влаштування інформаційних щитів про історію замкових сакральних пам'яток, організації експозицій у камерах в'язниці, продаж муляжів зброї, куль і таке ін.

Інвентар замку і староства Кам'янецького, відданий через шляхетного Станіслава Влодка із Германа, і Юрія Сулиму підстаросту Кам'янецького шляхетному Станіславові Врещові комірнику Королів Його М(илості): дня 20 грудня Року 1570...[11] (мовою оригіналу див. Додаток 1)

Замок Кам'янецький

Найперше **брама від поля**. У ній найперше звід, і зводи у Мурі скоблів 4. Вретьязів 2. Чопи 2. Реф 2. У того ж зводу колодок великих 2, котрими звід замикається. У тій же брамі ворота другі двоїсті, у котрих скоблів 10. Риглів 2. Колодка, завіс 4. Над тою брамою є муровані сіни, ізба і кімната *spotrzabna* (нужник(?), прим. авт.) коморка в сінях, під сіньми магазин мурований. У тій тоді ізбі на горі у дверях, завіс двоє, скоблів 2, вретьязь 1, у кімнатних дверях, завіс 2, скоблі 2, вретьязь 1. У ізбі 2 вікна, у яких грати залізні, є шибки шкляні в олові дрантиві. У кімнаті вікно, у нім грати залізні, У сінях у тій ізбі вікно, у нім грати залізні. Там же на горі, у сінях, двері є до потайника, котрими ходять до Дитинця із пригородка, у яких дверей завіс 2. У того магазину, що під сіньми посеред сходів, у дверях завіс 2, скоблів 2, вретьязь. На тій горі вхід є, кам'яний, а у дверях вхідних скоблів 4, вретьязів 3, завіс 2. Біля тої брами є ізба мурована де **воротний** тої ж Брами міської, навпроти неї **Лазня** теж мурована, сіни в посередині і комора на ізбі дерев'яна. У ізбових тоді дверях завіс 2, скоблі 2, вретьязь. У тій же ізбі є одно вікно, у ньому грати, і шибка скляна у дереві. У коморі на ізбі скоблі два і вретьязь 1. У сінях, там же у дверях задніх, і передніх, завіс 4, скоблів 4, вретьязів 2, клямки 2. У дверях Лазні завіс 2, скоблі два, вретьязь, штаба 1. У тій же лазні 4 вікна, шиб 2 скляних, у олові, завіс 2, скоблів 4. У тій же лазні на тапчані (нарах) **Баня**, мідяна на двох прутах залізних завішена. **(Арк. 23)(195)** Під тією лазнею коморка у дверях завіс двоє, скоблі 2, вретьязь 1. Біля тієї коморки потайник, що на діл до криниці ходять. В бік того дому, **Вежа мурована, або криниця, там же у ній колесо, що воду тягне**. Друге менше оковане, на котрому ланцюг залізний великий, із двома відрами окованими. У валі кола меньшого, чопи 2. Реф 2.

Відтак Пригородок муром обведений, аж до брами від міста.

На тому пригородку такі Споруди

Найперше, якщо іти від Лазні – стайня дерев'яна, куди **ставлять коней підстарости**.

Біля тієї стайні **Дім мурований, де пушкар міський мешкає**, у котрому домі є, найперше сіни, ізба, кімната і з нею потрібна Коморка (нужник). Найперше тоді у сінних дверей завіс 2, внутрішній замок, штаба 1. Там же у сінях у *olmaruki*(?) завіс 2, скоблі 2, вретьязь 1. В іздебних дверях клямка, кільце, завіс 2, скоблів 2 вре-

тязь. У тій же ізбі два вікна, грат 2, залізних, шибки паперові. У кімнатних дверях завіс 2, замок внутрішній, штаба 1. У тій коморі, у вікні грати залізні. У дверях коморки нужника завіс 2. У сінях того ж дому, у вікнах, котрі на долину сходять, до магазинів, завіс 2. На долині магазинів два і пивниці і комора дерев'яна. Один магазин завалився. У тій коморі перед магазином, у дверях завіс 2. У магазині верхньому, що завалився, двері залізні, скоблів 4, вретязів 2. У другого магазину немає нічого. На горі, біля того ж дому, кімната мурована, із комином мурованим, у ній вікно. У дверях тієї кімнати замок внутрішній, скоблі 2, вретязь 1, завіс 2.

Перед тією кімнатою сіни, у котрих є дві комори дерев'яні, у котрих комор дверей двійко, завіс 4, скоблі 4, вретязів 2. Із тих же сіней вхід на гору, у того входу двері, завіс 2, скоблі 3, вретязь 1. Даліше біля того дому, **є дві стайні, змуровані небіжчиком старостою паном Влодком.** У одній стайні воріт куна(?) чіп, скоблі 2, вретязь 1 залізний **(Арк. 23зв.)**(195зв.) У воротах другої стайні скоблів 2, вретязь 1. За стайнями до брами, від Міста, **Кузниця ковальська.** У дверях завіс 2, скоблі 2, вретязь 1.

На тому ж пригородку Брама від міста

У тій брамі звід, у якого ланцюгів два коротких, скоблів у мурі 2. У Ланцюгів теж скоблі 2, колодка 1 велика. Звід на двох чопах залізних. Руф 2 у Валі. У тій же брамі є дві комори, воротного, у котрих двійко дверей, скоблі 4, вретязів 2. На горі, над тією брамою, сіни, у котрих є три комори дерев'яні. У сінешних дверях завіс 2, замок внутрішній, штаба 1. У першій коморі двері, замок внутрішній, завіс 2, вретязь 1, скоблі 2, штаба 1. У дверях другої комори замок внутрішній, скоблі 2, вретязь 1, завіс 2, штаба. У третій коморі замок внутрішній завіс 2, скоблі 2, вретязь 1, штаба. У тих же сінях є вхід на гору, там же над трьома коморами, іздебка і комора з неї, в ізбі вікно. У дверях ізби завіс 2, скоблі 2, вретязь 1, клямка 1, штаба 1. У дверях комори є іздебка, скоблі 2, вретязь 1, штаба 1, завіс 2. **Перед тією брамою міст мурований до міста.** У котрого мосту на кінці **слюсарня** тобто ізба і 2 комори і комин слюсарський. У дверях іздебки завіс 2, скоблів 2, вретязь 1. У обидвох коморних дверей теж такі же. На тому ж пригородку, якщо йти лівим боком, до Дитинця біля брами дві іздебки муровані, одна **воротного**, друга **коваля.** У першій іздебці воротного у дверях завіс 2, скоблі 2, вретязь 1. У ковальській іздебці у дверях завіс 2, скоблів 3, клямка, вретязь 1. У тій же іздебці коваля п'єсок на залізах. Даліше йдучи до Дитинця біля муру свинінієс (**свинарник?**) дерев'яний де боровів страчують(?) Під тим свинарником потайник мурований аж до мосту до Дитинця, із того ж потайника стрільниці або вікна в поле. Ідучи у Дитинець із пригородку по правій стороні мосту Башта мурована неприкрита поверхи в ній погнили завалили ся. **(Арк. 24) (196)** По лівому боці того ж мосту дві вежі, одна мурована, друга дерев'яна, біля дерев'яної Ганок дерев'яний. У дверях тієї то вежі мурованої завіс 2, скоблів 2, вретязь.

Міст до Дитинця дерев'яний [12]

Ворота і мур перший до Дитинця, у котрих немаєш ні воріт ані зводу. По лівому боці комори муровані почато, а у вікні однієї комори крати залізні. Із другого боку, по правій руці фіртка у мурі, до дверей котрої завіс 2, скоблі 2, вретязь 1. Навпроти неї коморка мурована біля **пекарні**, в ній завіс 2, скоблі 2, вретязь 1. Там же **пекарня**, у дверях пекарні тої мурованої завіс 2, скоблі 2, вретязь, кільце.(?) У пекарні вікон 2, в них грати залізні.

Друга Брама до Дитинця, в ній ворота дерев'яні із фірткою. В тих воріт вретязь і скобель. Другий скобель у мурі, колодка у фіртці тих же воріт, завіс 2, клямка: Залога залізна велика та колодка велика. У тій же брамі магазинів 2. Один по праву руку, другий по лівій руці. У того (що, прим моя) по правій руці замок внутрішній, завіс 2, над дверями грати залізні у вікні. У другого магазину по лівому боці замок внутрішній, вретязь, скоблі 2, завіс 2, грати залізна у його вікні. Над тим же магазином другий магазинчик, двері до нього залізні, замок внутрішній кільце, завіс 2, вікно і грати у ньому залізні. В бік того магазину коморка мурована, де **кат(?)** мешкав, скоблів 2, один вретязь 1. Біля неї магазин, який називають **Ванною**, де **зłodіїв мучать**, у дверях завіс 3, скоблі 2, грати у вікні.

Над тією брамою вежа Чорна

У котрій вежі у першому магазині муку ховають. Двері до нього залізні, скоблі 3, вретязів 2, завіс 2, замок внутрішній. **(арк. 24зв.)**(196зв.) Над тією спіжарнею, у тій же вежі кімната, у дверях замок внутрішній, завіс 2. Вище, на тій же вежі **Годинник, і дзвін Годинника.** Там же до Годинника йдучи, у дверях завіс 2. А та вежа стоїть на схід сонця.

Даліше йдучи від тієї вежі, на розі муру Вежа Папська

У котрій є 4 комори або сховища. У першій коморі, на долині тої вежі, ворота складні, завіс 4, ригель 1, колодка 1, скоблів 3. Над тією коморою друга, де **порох ховають**, у перших дверях котрої замок внутрішній, скоблі 2, вретязь 1, завіс 2. У тій же коморі, у других дверях залізних, завіс 2, скоблі 2, вретязь 1. Вище третя комора, де **спіжа Королівська**, у дверях замок внутрішній, скоблі 2, вретязь, завіс 2. У четвертій коморі у верхніх дверях завіс 2, скобель, колодка. Із того ж верхнього сховища на горі, є вхід, де **млин ручний.** По

лівому боці тієї то Папської вежі, потайник на поле, у котрого потайника є дверей 3. В перших дверях завіс 2. Замок внутрішній, штаба. Над тими дверями грати залізні у вікні. У других дверях є залізні двері, колодка 1, риглів 2, скоблі 2. У третіх дверях останніх того ж потайника, що на поле виходять, замок внутрішній, завіс 2. Від Папської вежі ідучи по лівому боці **спіжарні 2 дерев'яних**, заново за небіжчика старости збудовані біля муру. У дверях тих двох спіжарень, скоблів 4, завіс 4, вретязів 2. Навпроти тих же спіжарень, посеред замку **Церква Руська із дзвіницею і двома дзвонами, із Аспарелями Руськими**. На тому ж лівому боці від півдня, від Папської вежі друга **Вежа Древіцька**, у котрій є сховищ трое. У спідній коморі у дверях завіс 2, скоблі 2, вретязь 1. У середній коморі, у дверях тієї ж вежі завіс 2, колодка, вретязь, скоблі 2. **(Арк. 25) (197)** У вищій коморі, у дверях завіс 2, скоблі 2, колодка, вретязь. Від тієї вежі далі йдучи, **по тому ж боці, спіжарні 2 дерев'яні**. У першій спіжарні на горі завіс 2, колодка, скоблі 2, вретязь 1. У другій спіжарні скоблі 2, вретязь 1. Біля тих же комор **холодильник дерев'яний**.

За тими спіжарнями в мурі **Вежа Сторожева**, у котрій є сховищ трое. У першому сховищі тієї вежі, у дверях тобто у всього сховища, завіс 2, скоблі 2, вретязь 1, колодка 1. У середнього сховища у дверях завіс 2, скоблі 2, вретязь 1. У верхнього сховища замок внутрішній, завіс 2, скоблі 2, вретязь. За тією вежею на тому ж боці від **півдня кухня мурована**, за небіжчика старости збудована, і з неї комора, теж мурована. У кухні тій 3 вікна, у двох грати, у коморі тієї ж кухні, теж грати у вікні усе залізні. У дверях кухонних завіс 2, клямка 1. У дверях коморних завіс 2, вретязь 1, скоблі 2. За тією кухнею пивниця мурована де **меди сичені ставляють**, у ній у вікнах двох грати залізні, у дверях завіс 2, вретязь 1, скоблі 2. Над шиєю(?) тієї ж пивниці магазинчик мурований, у котрому **Книги Гродські** ховають, у котрого магазинчика, є двері залізні, скоблі 4, вретязів 2, колодка, У середині тих же дверей ригель, і 2 скоблі, у тому ж магазинчику вікно, грати у ньому залізні. Над тією пивницею **вежа**, у котрій **збройову оснастку ховають**, у дверях завіс 2, замок внутрішній, штаба, вікно і грати у ньому. Від тієї ж вежі вздовж біля муру ізба велика мурована. Із ізби кімната, сіни, перед ізбою: у сінях магазин: із сінєй потрібна коморка: та магазинчик збоку. Найперше тоді у дверей сінних замок внутрішній, завіс 2, у тих же сінях вікно, а у ньому грати залізні. У магазинчику із сінєй двері залізні, замок внутрішній, скобель, **(Арк. 25зв.) (197зв.)** вретязь 1, завіс 2. У тому ж магазині вікно із грати у ньому. У потрібній коморці завіс 2, скоблі 2, вретязь, штаба 1, У тій же коморці потрібні у дверях магазинчику завіс 2, скоблі 2, вретязь. У дверях великої ізби завіс 2, клямка, у ізбі три вікна у них шиби скляні в олові. У дверях кімнатних великої ізби замок внутрішній, завіс 2, скоблі 2, вретязь, штаба, у тій же кімнаті вікно із ґратами.

На захід сонця у Розі муру **Вежа Денна** на котрій **Сурмач** грає, За нею, у **перекопі, друга вежа (Нова Західна, прим моя)** котра ся завалила. У котрій вежі на гору йдучи сходами двоє сховищ. У першого сховища у дверях завіс 2, вретязь, скоблів 2. У другого сховища, у дверях завіс двоє, вретязь, перед тією ж коморою, у вікні грати залізні. На долині тієї ж вежі, магазин у воротах котрого завіс 4, ригель 1, скоблі 4. На захід сонця, біля тієї вежі будівля мурована. Найперше іздебка, де **писар** пише: 3 тії іздебки комора, а з неї **стрільниця**: біля тієї іздебки сіни муровані завалені: Далі ізба, біля тієї ізби магазинів 2. Найперше тоді у дверях **Канцелярії** замок внутрішній, штаба, завіс 2, вікно і грати. У комори із Канцелярією завіс 2, клямка, вретязь, скоблі 2. У сінях Канцелярії скоблі 2, вретязь 1. У сінєшних дверях, біля тієї іздебки завіс 2, скоблі 2, вретязь, штаба 1, вікно у сінєх і грати у ньому. У ізбі тих сінєх замок внутрішній, завіс 2, вікно і грати у ньому. Під тими ізбами у магазину одного у дверях завіс 2 малих, скоблі 2, вретязь 1. У другого магазину, що біля того ж, дверей п'ятеро. У перших дверях завіс 2, скоблі 3, вретязь 1, у тих же дверях грати залізні. Другі двері залізні, скоблі 3, вретязь 1, завіс 2. У третіх дверях також залізних, скоблі 3, вретязь 1. **(Арк. 26) (198)** У четвертих дверях дерев'яних завіс 2, скоблі 2, вретязь. У п'ятих дверях лише скоблі 2. Там же на півночі, у другому розі муру **Вежа** (Рожанка(?), прим авт.) біля неї **палац**, у котрім палаці вікна 4 в них шиби скляні в олові, у того ж палацу у дверях замок внутрішній. У того ж палацу другі двері, у котрих теж замок внутрішній. Із того ж палацу у вежі кімната, з неї коморка і друга потрібна коморка, а у кімнаті вікно і грати і шиба скляна. Під палацом дві комори муровані, одна на другій. У вищій коморі у дверях вретязь, і скоблі 2. У нищій коморі скоблі 2, вретязь 1, завіс 2, і у першій коморі вищій теж завіс 2. Під тією вежею є два магазини: верхній із котрого (виходить, прим. авт.) другий малий. На долині другий, де **зłodів сажають**: із того ж вікно на низ де **зłodів спускають**. У першого магазину у дверях завіс 4, замок внутрішній. У магазину малого у дверях залізних скоблів 2, вретязь 1. Біля того магазину третій магазин до котрого двері залізні. У вище згадуваного магазину, де зłodіїв ховають, у дверях завіс 3, скоблі 2, грати, над дверями, залізні. Біля того магазину, потайник на пригородок, у котрого є дверей двоє, одні залізні, другі дерев'яні. У перших дверях дерев'яних замок внутрішній, завіс 2, штаба 1 у других колодка, скоблі 2, вретязь 1, завіс 2. По правому боці замку від брами ідучи, на півночі теж споруди: Найперше дерев'яний **Дім новий за небіжчика пана старости** недавно збудований, у котрому є сіни, ізба, кімната, потрібна (нужник, прим. авт.), коморка. У сінєшних дверях завіс 2, клямка, штаба, скоблі 2, вретязь. У дверях іздебки завіс 2, штаби 2, клямка 1, скоблів 4, вретязів 2, в ізбі вікон 3, в них шиби скляні в олові. У дверях комори завіс 2, замок внутрішній, скоблі 2, вретязь 1, штаба, у тій же коморі у вікні залізна бляха. У дверях потрібної коморки завіс 2, скоблі 2, вретязь 1. **(Арк. 26зв. 198зв.)**

За тим Домом вежочка є мала у мурі, **Колпаком** її звать. Біля того дому другий будинок дерев'яний старий, у котрому на горі є ізба, і навпроти ізби кімната, і сіни, котрі ся обвалили. У іздебних дверях клямка, завіс 2. У кімнатних дверях завіс 2, замок внутрішній. У сінешних дверях замок внутрішній, завіс 2. Перед тими сіньми є Ганочки 2, один вище, другий нище. У вищому ганку коморка, до дверей котрої завіс 2, скоблі 2, вретязь 1. Під тією ізбою комора теж дерев'яна у її дверях завіс 2, скоблі 4, у двох вікнах грати. Піт тією коморою **пивниця** велика мурована, у дверях тої пивниці завіс 2, вретязь 1. Перед пивницею сіни і комора. У дверях пивниці, у сінях, скоблі 4, вретязів 2. У дверях комори завіс 2, скоблі 2, вретязь 1.

За тим домом **Вежа Ласка** мурована, у ній є верхній магазин, у котрого у вікні грати, біля нього коморка потрібна. У дверях завіс 2, замок внутрішній, скоблі 2, вретязь 1. Під тим магазином, у тій же вежі іздебка, у ній вікно і грати 3, шиби скляні в олові. У котрій іздебці, у дверях замок внутрішній, завіс 2, клямка 1, штаба 1. Перед тією іздебкою коморка дерев'яна, у дверях котрої завіс двоє, скоблі 2, вретязь 1. На долині магазин із потрібною коморкою у тій же вежі до дверей котрого завіс 2, скоблі 2, вретязь 1. Біля тієї вежі **іздебка з сіньми, де підстароста мешкає**. На іздебці комора. У сінешних дверях завіс 2, скоблі 4, вретязів 2. У дверях іздебних завіс 2, скоблі 2, вретязь 1. (**Арк. 27**) (**199**) У коморі на горі замок внутрішній, завіс 2, скоблі 2, вретязь 1. У тій же коморі 2 вікна із шибамі скляними. У іздебці на долині такі ж. Біля того дому під вежею коморок 4 дерев'яних. На верху 2, а на споді 2. У кождої скоблі і вретязі, а в одній завіс 2. За тими коморками дальше **розсадник**. У тому розсаднику двері у мурі на вал. У котрих дверях завіс 3, скоблі 2, вретязь, колодка. За розсадником дальше **Бровар**, у дверях котрого скоблі 2, вретязь 1. Біля того розсадника у мурі вежочка друга, котру **Колпаком** зовуть. У того ж **Бровара пивоварова коморка**, у дверях котрої завіс 2, скоблі 3, вретязь 1.

Челядь того ж замку

Найперше побережників 5, старшому платять по Гривні на сухедні(?), а іншим по три wiar(z)dunki (?), Дають також їм кождому з них (**Арк. 31(203)**) по 5 мір сукна Трицького(?) і по кожухові на рік: Що їздять на Берег (край, відміряну частину території, прим. авт.) для перестороги (попередження, прим. авт.) від злодійства.

Городян 6 що волають(кричать) на мурі у ночі, а в день усілякі роботи роблять. Дають їм на сухедні(?) по 3 wiaz(r)dunki сукна Вроцлавського по 5 мір, по кожухові на рік.

Сторожів 2, котрі теж волають вночі на вищому місці. Дають їм по злотому на сухедні(?) сукна Вроцлавського по 5 мір, по кожухові.

Шафар, котрому дають по гривні, сукно Трицьке(?), кожух.

Кухар, дають йому по гривні, сукно Трицьке(?), кожух.

Мельник, дають йому по гривні, сукно Вроцлавське, кожух. Котрий у млині вимірює і працює(?).

Сурмач, дають йому по гривні, сукно Вроцлавське, кожух.

Пекар, дають йому по 2 злотих, сукно Трицьке(?), кожух. **Писар Руський**, дають йому по 2 злоті сукно Трицьке (?), кожух.

Писар Руський, дають йому по 2 зл. [отих]. Сукно Lunskie(?), кожух

Пивовар, дають йому по 3 wiaz(r)dunki, сукно Вроцлавське, кожух.

Ключник, дають йому по злотому, сукно Вроцлавське, кожух.

Тесля, дають йому по 2 злотих, сукно Вроцлавське, кожух – 1.

Тягнивода, дають йому по злотому, сукно Вроцлавське, кожух.

Возивода, дають йому по злотому, сукно Вроцлавське, кожух

Слюсар, дають йому по злотому, сукно Вроцлавське, кожух

Мисливець дають йому по 40 гр.[ошей] сукно Вроцлавське, кожух

Коваль дають йому по злотому, сукно Вроцлавське, кожух

Рибалка (?) дають йому по злотому, сукно Вроцлавське, кожух

Воротні 2, дають їм по злотому, по сукні Вроцлавському, по кожухові

Воловрів(?) є 5, котрі до замку дрова возять, і іншу усіляку роботу роблять, дають кождому з них по злотому, сукно Вроцлавське, у кожух кождому з них.

Двірник у Фольварку, дають йому по гривні, сукно Lunskie(?), кожух

Двірничці дають по злотому сукно Мишенське (?), кожух

Кухаркам двом у Фільварку на рік по 4 сорочки, по 4 фартушки, по 4 podwiki(?); Того полотна що по 3 гр. [оші], сукна Вроцлавського по 6 мір. (**Арк. 31зв.**) (**203зв.**)

Пастух, що бидло пасе на рік злотих 6, сукна Бреського (?) п'ять мір, сорочок 4, убрань 4, тобто суконних 2, полотняних 2

Свинюхові усю одержу

Хлопцеві, що телята пасе усю одержу

Вівчарам трьом на рік по 5 злотих, по 5 мір сукна Бреського (?) по 4 убрання того ж сукна, по 3 кожухи.

Перекладачеві (?) злотих 3 на рік, сукно Бреське (?) кожух, вбрань трое, сорочок 4

Тому слугі, що ту всю челядь доглядає (те все видає, прим. авт.) по 4 злотих на чверть року платять, сукно Lunskie(?) на рік, у котрого обов'язок той є, що по селах їздить, вибираючи десятини, а челяді замковій платять.

Пушкарів є 4 на замку, котрим К[ороль] Й[ого] Милість із мита Львівського платить кожному на рік по злотих 50 і по 5 мір сукна Lunskiego(?).

Того ж староства пожитки (статки, прим. авт.)

Подимного дістається зі всього староства будучих злотих 263 гр.[ошів] 6

Із міста що на замок дають на кожний рік

Найперше із ланів міських, котрих є 56, із кожного по гр.[ошей] 12, то складе зл.[отих] 22/12

Із дев'яти яток різницьких по зл.[отих] 4 складе зл.[отих] 36

Від крамів 31 по злотому

Від пекарів 62 по гр.[ошів] 8 складе зл.[отих] 16 гр. [ошей] 12

Від шевців Польських 10: по гр.[ошей] 24, складе зл.[отих] 8

Від шевців Руських 14: по 10 гр.[ошей] 24 складе зл.[отих] 4/20

Від тих, хто сукно крає (суконники, прим. моя) 5: по зл.[отих] 2 складе зл.[отих] 10

Від тих огородів, що під замком шляхецьких – 4 гр.[ошей] -16 (Арк. 32)(204)

Від тих, що замкові огороди тримають, котрих є 16, а плата від них по гр.[ошей] 4, складе зл[злотих] 2 гр.[ошей] 4

Мито кам'янецьке чинить зл.[отих] 600

Мито Кам'янецької Гродської Комори зл.[отих] 100

Sochaczki(?) із міста складають зл.(отих) 50 п [люс], прим. авт.) оренда [15]. (Арк. 32 зв.) (204зв.).

Додаток 1

Inwentarz Zamku i starostwa Kamienieckie(g)o oddaný przez Vrodzone Stanisława Włodka z Hermanowa, i Ierze(g)o Sulime podstaroscie(g)o kamienieckie(g)o Vrodzonemu Stanisławowi Wrzesczowi komornikowi Krola Ie(g) o M. dnia 20 Grudnia Roku 1570.

Zamek Kamieniecki

Naprzod brana od pola w niei naprzod zwod, v zwodu w Murze skoblow 4. Wrzeciádzow 2, Czopy 2, Reff 2. V tegorz zwodie klothek wielkich 2, ktoremi zwod zamykaia. W teize branie wrota drugie dwoiste, v ktorých skoblow 10. Ryglow 2, klothka, zawias 4. Nad thasz bramą są Murowane sień, izba i komnata spotrzabna, komorka, w sieni, pod sienią skkleip murowaný. V tei tedý izbý na gorzu v drzwi, zawias dwie, skoblow 2, wrzeciádz 1, v komnatnych drzwi, zawias 2, skobli 2, wrzeciádz 1. W izbie 2 oknie w ktorých krathy zelazne, i blony sklane, w olowie zle. W komnatie okno, w nim krata zelazna, W sieni v tei izbý okno, w nim krata zelazna, Tam ze Na gorze w sieni, drzwi są do tajemnika, ktoremi chadzą do dziecincza s przygodku, V ktorých drzwi zawias 2. V tego skliepu czo pod sienią posrzod wschodow, w drzwi zawias 2, skoblow 2, wrzeciádz. Na thę gorę wschod iest, kamienný, a v drzwi wschodowych, skoblow 4, wrzeciádzow 3, zawias 2. Podle thei brany iest izba murowana gdzie wrothný tei ze Bramý mieszka. Przeciwko niei Laznia thesz murowana, sień w possrzodku i komora na izbie drzewiana. V izdebných tedý drzwi zawias 2, skoble 2, wrzeciádz. W thei ze izbie okno iedno, w niem krata, i blona sklana w drzewie, V komorý na izbie skoble dwa, wrzeciádz 1. W sieni tam ze v drzwi zadnich, i przednich, zawias 4, skobli 4, wrzeciádzow 2, klamki 2. V Laziebných drzwi zawias 2, skoble dwa, wrzeciádz, sztaba 1. W tei ze lazni 4 oknie, blon 2 sklanných, zawias 2, skobli 4. W tei ze lazni w pieczu Bania, miedziana na dwoch pręthach zelaznych zawieszona. [k. 23](195). Pod tą laznią, komorka, w drzwi zawias dwie, skobli 2, wrzeciádz 1. Podle tei komorki tajemnik, co na dol do studni chadzą. W bok tego domu, Wieża murowana, albo studnia, tamze w niey kolo czo wode cziagną. Drugie mnieysze okowane, na ktorem Lanczuch zelazny wielki, ze dwiema wiadrý okowanemi. W walu kola mnieyszego, czopi 2. Reff 2.

Item Przygrodok murem obwiedzony asz do broný od Miasta.

Na tem Przygrodu tho Budowanie. Naprzod od Lazni idąc stainia drzewiana, kiedy podstarosciego konie stawiaia. Podle tei staini Dom murowaný, kiedy puskarz mieszka, w ktorem domu iest, naprzod, sień, izba komnata i s niei potrzebna komorka. Naprzod tedý v sienných drzwi zawias 2, wnetrzný zamek, sztaba 1. Tam ze w sieni w olmarýki(?), zawias 2, skoble 2, wrzeciádz 1. V izdebných drzwi klamka, kołko, zawias 2, skoble 2, wrzeciádz. W tei ze izbie dwie oknie, kratý 2, zelazne, bloný papierowe. V komnatnych drzwi zawias 2, zamek wnetrzný, sztaba 1. W tei komorze w oknie krata zelazna. V drzwi komorki potrzebnei zawias 2. W sieni tegosz domu, w okna kiedý na dol chodzą, do skliepow zawias 2. Na dole skliepow dwa i piwnica, i komora drzewiana. Ieden skliep zszawalil sia. V tei komorý przed skliepem, v drzwi zawias 2. V skliepu wierzchniego czo sie zawalil, drzwi zelazne, skoblow 4, wrzeciádzow 2. A v drugiego skliepu niemasz nicz. Na gorze v tegosz domu, komnata murowana s kominem murowanem. W niei okno, V drzwi thei komnatý zamek wnetrzný, skoble 2, wrzeciádz 1, zawias 2. Przed thasz komnatą sień, w ktorei są dwie komorze drzewiane, v ktorých komor drzwi dwoiga zawias 4, skobli 4, wrzeciádzow 2. S tei ze sieni, wschod na gorę, v tego wschodu, drzwi zawias 2, skobli 3, wrzeciádz 1. Dalei podle tego domu, są dwie staini, zmurowane przez Nieboszczika staroste pana Włodka. V iednei staini wroth kuna czop

skoble 2, wrzeciąd 1. zelazne, [k. 23 v.](195 v.) Vdrugiei staini wtoth skoblow 2, wrzeciąd 1. Za stainiami ku bronie, od Miasta, Kuznica kowalska, v drzwi zawias 2, skobli 2, wrzeciąd 1.

Na temze Przygodku Brana od Miasta 2 – a.

W tei branie zwod, v kotorego Lanczuchow dwa krotkich, skoblow v murze 2. V Lanczuchow thesz skoble 2, klodka 1 wielka. Zwod na dwoch czopach zelaznych, Ruff 2, v Walu. W thei ze branie są 2 komorze, wrotnego, v ktorých dwoiga drzwi skobli 4, wrzeciądow 2. Na gorze nad tą braną sień, w ktorei są trzy komory drzewianę. V siennych drzwi zawias 2, zamek wnetrzný, sztaba 1. V komory pierwszej drzwi, zamek wnetrzný, wrzeciąd 1, skobli 2, sztaba 1. V drzwi drugiej komory zamek wnetrzný, skobli 2, wrzeciąd 1, zawias 2, sztaba. V trzeciei ze komory zamek wnetrzný, zawias 2, skobli 2, wrzeciąd 1, sztaba 1. V tei ze sieni iest wschod na gorę tam ze nad themi komorami, izdebka, i komora z niei w izbe okno. V izdebných drzwi, zawias 2, skobli 2, wrzeciąd 1, klamka 1, sztaba 1. V komorných drzwi s tey izdebki skobli 2, wrzeciąd 1, sztaba 1, zawias 2. Przed tą braną most murowaný do miasta, kotorego mostu na końcu slossarnia, to iest izba, y 2 komorze y komin slosarski. V izdebných drzwi, zawias 2, skobli 2, wrzeciąd 1. V komorných drzwi oboch tesz takiesz. Na tym ze przygodku po lewey stronie, idąc v dzieciniecz podle brany dwie izdebce murowane, Iedna wrothnego druga kowalowa. V pierwszej izdebki wrothnego drzwi, zawias 2, skobli 2, wrzeciąd 1. V kowalowej izdepki drzwi, zawias 2, skobli 3, klamka, wrzeciąd 1. W tei ze kowalowej izdepce piecek na zaliezich. Dalei idąc ku dziecinczowi podle muru swininiecz drzewianę kędy wieprze kazną. Pod tym swininczem tajemnik murowaný ash do mostu ku dziecinczowi, s tegosz tajemnika słuźalnicze(?) albo okna v pole. Idąc v dzieciniecz s przygodku po prawei stronie mostu Baszta murowana nieprzykrytha piętra v nii pognili, zawalili sie. [k. 24] (196). Po lewei stronie tegossz mostu dwie wezy. Iedna murowana, druga drzewiana. Podle drzewianey, Ganek drzewianý. W drzwi tey wieze murowaney zawias 2 skobli 2, wrzeciąd.

Most do dziecinca drzewianę

Wrota mur pierwszy do dziecinca, v ktorých nie masz ni wroth ani zwodu. Po lewei stronie komory murowane poczęte, a v oknie iedney komory krata zelazna. Z drugą stronę po prawey ręce fortka v murze, v ktorey drzwi zawias 2, skobli 2, wrzeciąd 1. Rrzeciwo niei komorka murowana podle piekarni, v niey zawias 2, skobli 2, wrzeciąd 1. Tamze piekarnia, v drzwi piekarni tey murowaney zawias 2, skoblow 2, wrzeciąd, kolce. W piekarni okien 2. W nich kratý zelazne.

Druga Brana do dziecinca, v niey wrota drzewiane s forthką. V tych wrot wrzeciąd y skobl. Drugi skobl v murze, klodka v forthki tých ze wroth, zawias 2, klamka: Załoga zelazna wielka, klodka wielka. V tei ze branie sklepow 2, Ieden po rawey, drugi po lewey ręce. V tego po rawey ręce zamek wnetrzný, zawias 2. Nade drzwiami krata zelazna v oknie. V drugiego sklepu na lewey stronie zamek wnetrzný, wrzeciąd, skobli 2, zawias 2, krata zelazna v niego v oknie. Nad tymze sklepem drugi sklepik, drzwi do nyego zelazne, zamek wnetrzný, kolce, zawias 2, okno y krata v niey zelazna. W bok tego sklepu komorka murowana kędy kath mieszkal, skoblow 2, ieden wrzeciąd 1. Podle niey sklep ktorý zową wanną, kędy zlodzieie męczą, v drzwi zawias 3, skoble 2, krata v oknie.

Nad tą braną Wieża Chorna.

W ktorey wieży pierwsszym sklepie mąnkę chowaią. Drzwi do nyego zelazne, skobli 3, wrzeciądow 2, zawias 2, zamek wnetrzný. [k.24 v.] (196 v.) Nad tą spizarną v tey ze wezy komnata, v drzwi zamek wnetrzný, zawias 2. Wysszey na tey ze wieży Zegar, y dzwon Zegarowy. Tamze do zegaru idąc v drzwi, zawias 2. A ta wieza stoi na wschod słońca.

Daley idąc od tei wieze w rogu muru Wieża Papieska

W ktorey iest 4 komory abo schowania. V pierswszey komory na dole tey wieży wrota skladane, zawias 4, regiel 1, klothka 1, skoblow 3. Nad tą komorą druda, kędy prochý chowaią, v ktorey drzwi pierswszych zamek wnetrzný, skoble 2, wrzeciąd 1, zawias 2. V tei ze komory drugih drzwi zelaznych, zawias 2, skoble 2, wrzeciąd. Wysszey trzecia komora kędy Spiza Krolewska, v drzwi zamek wnetrzný skobli 2, wrzeciąd 1, zawias 2. V czwartej komory wierzchniey drzwi zawias 2, skobl, klodka. S tegosz wierzchnie[g]o schowania na gorę iest wsschod, kędy młyn ręczny. Po lewey stronie tey to Papieskiej wieży, tajemnik na pole, v kotorego tajemnika iest drzwi 3. V pierswszych drzwi zawias 2. Zamek wnetrzný, sztaba. Nad temi drzwiami krata zelazna v oknie. V wtorych drzwi są zelazne drzwi, klodka 1, reglow 2, skobli 2. V trzecich drzwi a ostathnich tegosz tajemnika, kędy na pole wychodzą, zamek wnetrzný, zawias 2. Od Papeskiej wieży idąc po lewey stronie spizarni 2 drzewianých, Nowo za niebossczyka starosrty zbudowane podle muru. V drzwi tych dwoch spizarni, skobli 4, zawias 4, wrzeciądow 2. Przeciwo tymze spizarnyam szrod zamku Cerkiew Ruska z dzwonnica y dwiema Dzwoný, 3 Asparały Ruskiemi. Na tey ze stronie lewey od południa, od Papeskiej wtora Wieża Drzewicka, w ktorey iest schowania troie. V Spodniey komory drzwi zawias 2, skobli 2, wrzeciąd 1. V sredniey komory drzwi tey ze wieży zawias 2, klodka, wrzeciąd, skobli 2. [k.25] (197). V wysszey komory drzwi zawias 2, skobli 2, klodka, wrzeciąd. Od tey wieze daley idąc po tey ze stronie, v spizarni dwi drzewiane: V pierwszej spizarni na gorze zawias 2, klodka, skobli 2, wrzeciąd 1. V drugiej spizarni skoble 2, wrzeciąd 1. Podle tých ze komor chlodnik dzewnianý. Za temi spizarniami v murze Weza Strazka, w ktorey iest schowania troie. V perwszego schowania tey wieze drzwi, to iest wszego(niszego?) schowania zawias 2, skoble 2, wrzeciąd 1, klodka 1. V sredniego schowania drzwi zawias 2, skoble 2, wrzeciąd 1. V wierzchniego schowania zamek wnetrzný, zawias 2, skobli 2, wrzeciąd. Za tą Wieżą na tey ze stronie od południa kuchnia murowana, za niebossczyka starosrty zbudowana, y s niey komora tesz murowana. W kuchni tey 3 okna, we dwoch kratý, v komorze tei ze kuchni, tesz krata v oknie wszýstho zelazne. V drzwi kuchenných zawias 2, klamka 1. V drzwi komorných zawias 2, wrzeciąd 1, skoble 2. Za tasz kuchnią piwnicza murowana gdzie miodý syczone stawaią, v nyey, v oknach dwoch kratý zelazne, v drzwi

zawias 2, wrzeciędz 1, skobli 2. Nad szją tei ze piwnice sklepik murowany, w ktorzm Xięgi Grodzkie chowaię, v ktorego sklepiku są drzwi zelazne skobli 4, wrzetiędzo2, klothka, we wnętrz v tych ze drzwi regiel 2, skoble, w temze sklepiku okno, krata w nim zelazna. Nad szją tei ze piwnice sklepik murowany, w ktorzym Xięgi Grodzkie showaię, v ktorego sklepiku są drzwi zelazne, skobli 4, wrzeciędzow 2, klothka. We wnętrz tych ze drzwi Regal, y 2 skoble, w tem ze sklepiku okno, krata w nim zelazna. Nad tą piwnicę wieża, w ktorey armaturę chowaię, v drzwi zawias 2, Zamek wnetrzný, sztaba, Okno y krata w niey. Od teize wieże wzdłuż podle muru izba wielka murowana, z izbz komnata, seń, przed izbą, w ssieni sklep: s sieńi potrzebna komorka:y sklepik w boku. Naprzod tedy v drzwi sienných zamok wnetrzný, zawias 2. W tei ze sieni okno, a w niem krata zelazna. V sklepu z ssieni drzwi zelazne, zamek wnetrzný, skoble [k.25 v.] (197 v.) wrzeciędz 1, zawias 2. W tymze sklepie okno y krata w niey. V potrzebney komorki zawias 2, skobli 2, wrzeciędz, sztaba 1. S teize komorki potrzebney v sklepikowych drzwi zawias 2, skobli 2, wrzeciędz 1. W drzwi wielkiej izbý zawias 2, klamka. W izbie trzy okna, w nich błoný sklana w ołowiu. W drzwi komnatných z wielkiej izbý zamek wnetrzný, zawias 2, skoble 2, wrzeciędz, sztaba. W teize komorze okno s kratą. Na zachod słońca w Rogu muru Wieża Denna na ktorey Surmacz gra. Za nyą w Przykopie druga wieża ktora się zawaliła. W ktorey wieży na gorę idąc wschodem dwoie schowanie. V pierwszego schowania drzwi zawias 2, wrzeciędz1, skoblow 2. W druge[g]o schowania drzwi zawias 2, wrzeciędz1, przed tąsz komorą w oknie krata zelazna. Na doley tey wieży, sklep v ktorego wroth zawias 4, Rygiel 1, skobli 4. Na zachod słońca podle tey wieży budowanie to murowane. Naprzod izdepka, kędy pisarz pisze: S teize izdebki komora, a s niey strzelnica, podle tei izdebki sień murowana zawalona. Daley izbą. Pod tą izbą sklepow 2. Naprzod tedy v drzwi Cancellaryey zamek wnetrzný sztaba, zawias 2, okno y krata. V komory s Kancellaryey zawias 2, klamka, wrzeciędz, skobli 2. V sienki Cancellaryey skobli 2, wrzeciędz 1. V sienných drzwi podle tey izdepki zawias 2, skobli 2, wrzeciędz, sztaba 1. Okno w ssieni, y krata w niey. V izby tey sieni zamek wnetrzný, zawias 2, w oknie krata w niey. Pod temi izbami v sklepu iednego drzwi zawias 2 małych, skoble 2, wrzeciędz1. V drugiego sklepu podle tegosz, drzwi pięczorý. V pierwszych drzwi zawias 2, skobli 3, wrzeciędz 1. V tychże drzwi krata zelazna. Drugie drzwi zelazne, skobli 3, wrzeciędz1, zawias 2. V trzeticz drzwi tesz zelazných, skobli 3, wrzeciędz 1. [k. 26](198). V czwartych drzwi drzewianých zawias 2, skobli 2, wrzeciędz. V piątých drzwi tylko skobli 2. Tamze na puńocy w drugim rogu muru wieża, podle niey pałacz, w ktorzm pałacu okien 4, w nich są błony sklana, w ołowiu, v tegosz pałaca drzwi zamek wnetrzný. V tegoż pałaca drugie drzwi, v ktorých tesz zamek wnetrzný. S tego pałaca w wieży komnata, s niey komorka, y druga potrzebna komorka, a w komnacie okno y krata y blona sklana. Pom pałacem dwie komore murowane, iedna na drugiej. V wysszey komorzy drzwi wrzeciędz, y skobli 2. V nysszey komory skoble 2, wrzeciędz1, zawias 2, y v pierwszy komory wysszey tesz zawias 2. Pod tą wieżą są 2 sklepy:Wierchni, s ktorego drzwi mały. Na dole drugi, kędy złodzieie sądzaię:s tegosz okno na doł kędy złodeieie spuszczię. V pierwszego sklepu drzwi zawias 4, zamek wnetrzný. V sklepiku malego drzwi zelazne, skoble 2, wrzeciędz 1. Podle tego sklepu trzeci sklep, v ktorego drzwi zelazne. V wysszey namienýonego sklepu kędy złodzieie chowaię v drzwi zawias 3, skoble 2, krata, nade drzwiami zelazna. Podle tegosz sklepu taiemnik na przygodok, v ktorego są drzwi dwoie, iedny zelazne, drugie drzewiane. V pierwszych drzwi drzewianých zamek wnetrzný, zawias 2, sztaba 1, v drugich klotka, skoble 2, wrzeciędz1, zawias 2. Po prawey stronie zamku od broný idąc: na puńocy tesz budowania. Naprzod Dom drzewianý nowy, za niebossczyka pana starosty niedawno zbudowany drzewianý, w ktorzym iest sień, izba, komnata, spotrzebna komorka. V siennych drzwi zawias 2, klamka, sztaba, skoble 2, wrzeciędz. V drzwi izdepki zawias 2, sztabie 2, klamka 1, skoblow 4, wrzeciędzow 2, w izbie okien 3, w nich błony sklana w ołowiu. V drzwi komorý zawias 2, zamek wnetrzný, skoble 2, wrzeciędz1, sztaba, w teize komorze w oknie zelazna blacha. V drzwi potrzebney komorki zawias 2, skoblow 2, wrzeciędz1. [k. 26 v. (1983v.) Za tym domem wieżyczka iest mała w murze, Kołpakiem ię zowę. Podle tego domu drugi dom drzewianý starý, w ktorzym na gorze iest Izba, y przeciżw izbie komnata, y sień, ktorý sie obalił. V izdebných drzwi klamka, zawias 2. V komnatných drzwi zawias 2, zamek wnetrzný. V sienných drzwi zamek wnetrzný, zawias 2. Przod tą sienię są Ganiczki 2, Ieden wysszey drugi nizey. W wysszym ganku komorka, v ktorey drzwi zawias 2, skobli 2, wrzeciędz 1. Pod tą izbą komora tessz drzewiana, v drzwi zawias 2, skoble 4, w oknach dwoch kraty. Pod tą komorę piwnica wielka murowana, v drzwi tey piwnicze zawias 2, wrzeciędz1. Przod piwnicę sień i komora. V sieni piwniczey drzwi skoblow 4, wrzeciędzow 2. V komornych drzwi zawias 2, skobli 2, wrzeciędz 1. Za tym domem Wieża Łaska murowana, w niey iest wierchni sklep, v ktorego w oknie krata, podle niego komorka potrzebna. V drzwi zawias 2, zamek wnetrzný, skoble 2, wrzeciędz 1. Pod tym sklepem w teyże wieży izdepka, w niey okno y krata z błoną sklana w ołowiu. V ktorey izdepki drzwi zamek wnetrzný, zawias 2, klamka 1, sztaba 1. Przod tą izdepką komorka drzewiana, v ktorey drzwi zawias 2, skoble 2, wrzeciędz1. Na dole sklep spotrzebna komorka w tey wieży, v ktore[g]o drzwi zawias 2, skoble 2, wrzeciędz 1. Podle tey wieży izdepka z ssieni kędy podstaroszczi mieszka. Na izdepce komora. V drzwi siennych zawias 2, skobli 2, wrzeciędz 1. [k. 27] (199). V komorzy na gorze zamek wnetrzný, zawias 2, skoblow 2, wrzeciędz 1. W teize komorze 2 okna z błonami sklanemi. W izdepce na dole takiesz. Podle tego domu pod murem komorek 4 drzewianých. Na wierzchu 2, a na spodzu 2. V kaźdey skoble y wrzeciędze, a v iedney zawias 2. Za temi komorkami daley rossadnik. W tym rossadniku drzwi w murze na wał. V ktorych drzwi zawias 3, skoble 2, wrzeciędz, kłodka. Za rossadnikiem daley Browar, v ktorego drzwi skoble 2, wrzeciędz 1. Podle tegocz rossadnika w murze wieży izba druga, ktorą Kołpakiem zowę. V tegosz Browara piwowarowa komorka, v ktorey drzwi zawias 2, skoble 3, wrzeciędz 1.

Tegoż zamku Armatum y wszystkiego do niei należą[ę] Inuentarz. Naprzod Strzelba

Dział 15. Dział szesnaste spadał. Ktorego sztuk 9 są v puszarza y zelaza od nýego wszystkie z dwiema koły. S tych Dział za niebossczyka starostý Włodka 2 wlane, to iest Smok y Iassczorka. Hakownic 55. Pułhakownic 3. Harkabuzew wszystkich 66. Kiiow 26, a ieden spadały. Fuglarow 3. Ieden stych spadały. Form dzielnzch 4 [k. 27v.] (199 v.) Form Hakownicznch 27. Form od Harkabuzow 7. Kul ołowianých do Smoku 4. Głotow 3.

Ta strzelba w wieżę nad komnatą V puszkacza Iana Wanocę.

Te(?) działa wyssze opyssane na tych miestcach są postawione iako niżej(?). Jedno działa na wieżę v kuchnie Falkoneth. Na Denneý wieżę dział 2, jedno Abszlęg, drugie Falkoneth. Na wielkiey izbie dział 2, jedno Abszlęg, drugie Falkoneth. Na wieże od pola dział 3, Abszlęg 1, Falkonetow 2. Na Czarney wieżę pod Zegarem Falkoneth 1. W branie od miasta Falkoneth 1. W Branie od pola Organki w kthorych iest Kul 24. Smok działa kthore zową Foschlangk na wale na przygrodku pod murem na ziemi. Pod Papieską wieża, W iednym sklepie prochu Baryl 38. S tych iedna dobrze poczęta. W drugim sklepie na dole dział 3, Abszlęg 1, Falkonetow 2, Iaszorka 1, Krothka tamze, Organki, Rusznicz 21. Kul zelaznych do dział więkzych 200. Kul ołowianych do týchze dział ý w tesz forme 120, Głotow 2. Do dział mnieiszych kul ołowianych 292. Kulek do Hakownicz 530. Kagańcow zelaznych 13. Kaganiecz z lamcieczem wielki 1. Zelaza szyn 200. Widly (?) zelazne od kagańca 2. Drotu związanzch motkow 7. Łancushow 4. Łyszka zelazna do lania kul 1. Salatrý pułbeczkow 5. Saletry pułbeczki było ktorą puszkacze wyrobili na proch. [k. 28] (200). Siarki pułbeczkow 3, Lwowska 1, y pułbecyki. Ołowa sztuk poczętych 5. Oleiu dzbanow 3, po połowim. Koczeł miedziany.

Naczynie do obrony należące w komorze nad broną do miasta idąc.

Kaloffow zelaznych 10. Klińow zelaznych 43. Młothkow Mularskich y Kowalskich 15. ... 2. Prossznia 1. Blach zelaznych 39. Blach białego zelaza 150. Łopath zelaznych 24. Łopath drewnianych 44. Obręczy zelaznych iednostainych 44. Kuksszow zelaznych 13. Blaszek zelaznych starých co wrota rozebrano 61. Kielni Mularskich 10. Ramow zelaznych do okien 4. Pił stolarskich 2. Alawie 2. Rozen 1. Grab[]e zelazne 1. Pilnik zelazny do Dział 1. Strugow Gontowych 2. Heblow Tesz[]arskich 6. Latarcyny sztuka 1. Dłoto szerokie 1. Miedzi sztuczek 3. Lim(?) 2. Sznur Mularski 1. Piła Traczka 1. Paniewiek do wroth 2 [k. 28 v.](200 v.). Hak dwoisty s kolem 1. Zelazo do klob 1. Inszak 1, a podle niego nić zelazna ý Ogniw 3. Podossek do Dział 1. Rur zelaznych 2. Prągow zelaznych 4. Piątna 2. Hakow do gliny 4. Graca 1. Kuna (?) do wroth 1. Kul mosiądzowych kłobowych 7. Łyszka zelazna 1. Swider 1, drugi złamany. Szyna poprzek drzwi 1. Zelaza sztuczek 31. Zelaza szyn było 27, a teras iedno 13. Ostatek pokarzało się ze szię do dział Iaszorki wyrobiło. Dłot mularskich 22. Lancuchow zelaznych 5. Halmus Kowalski 1. Bikow Mularskich 21. Luthamal Kowalski 1. Klassezow 4. Kropacz 1.

Spisek naczynia Sliosarskiego.

Narzod para miechow. Nakowalnia. Nastroinice. Szpazak (?). Forszlak. Pazlik [k. 29] (201). Zynzlak. Haspis. Klessczy prostych dwoie. Kuzywe klesscze 1. Kropacz. Sznobel. Durszlak. Kliczamer. Młothkow małych 2.

Naczynie Kowalskie

Naprzod miechy 1. Nakowalnie 2. Forszlak 1. Pazlik 1. Młothkow 6. Holwir 1. Lutamer 1. Owçagi 1. Klesscze 4. Oczniki 2. Druszlak 1. Gozdzienica 1. Tocydło 1. Skrosnyssel 1. Sznobel 1. Aspis 1. Loszow 1. Kropacz 1. Struhal 1.

Spiza Zamkowa [k. 29 v.] (201 v.)

Słoniny polci (?) 26. Słonego myęssa beczek 3. Grochu trzecinikow 2. Siemiena konopnie[g]o trzecinikow 3. Maku trzecinnik 1. Soli 8000. Mąki wszyshkiey trzecinikow 60. Bryndza bechka 1. Piwa w zamku boczek 4. Piwa ze Ploskirowa boczek 10. Slodu s Ploskirowa trzecinikow 30. Slodu wo mlynie trzecinikow 10. Wołow na uboý s Ploskirowa 5. Owssa w zamku trzecinikow 20. Owssa s Ploskirowa trzecinnikow 60. Kur w zamku 100. Miodu syczzonego boczka 1. Iagiel trzecinnikow 1. Swini Kar...nych w zamku 16. Kapusty kwańniey boczek 7. Rzepy trzecinikow 20.

Statki Zamkowe v klucznika

Beczek piwnych 34. Pulbeczkow ocztowych 2. Beczek Kapustnych 12. Dziezek co na pole wożą ieść 2. Konwi drewnianych 16. Kufflow 19. Kothłow 2 [k. 30 (202)]. Mis Cenowych 2. Rozen 1. Okow zelaznych 8. Kiiow zelaznych 4. Rýskalow 4. Kłotek 6. Piątnoco znaczą naczynie 1. Cebrow 4. Łancuch zelazny 1. Miś drewnianych 7. Talerzow drewnych 23. Kadzi 2. Kozieł piwny 1. Szrossffaszow 3. Sit 4. Stołow wsszystkich 10. Lustarz w izbie wielkiey z malemi ... zelazem oprawionemi.

Dworzec Zamkowy. Naprzod Gmno

Żyta brogow 2. Ięczmienia brogow 4, to iest żatego 2, a kosyonego 2. Owssa brogow 2. Grochu brog 1. Prossa pułbroga. Pszenica pułbroga. Tatarki brogow 3. Siena na polu u Kamienca stert 8, a w Smotryczu 7.

Obora

Wołow robotnych 8. Krow ý iałowicz 27 [k. 30 v. (202 v.)]. Młodzikow 23. Czieląt tak roznich 10. Swini 28. Owiecz 150. Gessi 40. Kur 801.

W Dworcie to budowanie

Naprzod, Piekarnia, Sień, piwnica murowana, Na niey Komora ý Sernik. V Piwnice v drzwi skoble 2, wrzeciędz 1. V Komory wrzeciędz 1, skoblow 2. V Sierniku takiesz.

Tamże Stathki

Mastnica 1. Szkopców 3. Cebrow 2. Beczka wodna 1. Boczek 2. Kadłupkow 4. Bodnia 1. Niecak 5. Kozieł 1. Konwi 2. Dzieża chlebowa 1. Kłothka 1. Losszow 1.

Чзеладз тедоż Zamku.

Naprzod pobrzeznikow 5, starsszemu плацá по Grzywnie на Suczedni, а d... по 3 wiardunki. Daią tesz im každemu s nich [k. 31 (203)] по 5 miar sukna Trýskiego ý по Kozuchowi на rok: Czi iesdżá на Brzeg, dla przestregania od złodzieistwa. Grodzian 6, co wołaią на murze w nocý, а w dzień wszelaką robotą robią. Daią im на suchedni по 3 wiardunki sukna Wrocławskiego по 5 miar, по kozuchowi на rok. Strażow 2, ktorzý tesz wołaią wnocý на wsszym mieiscu. Daią im по złotому на suchedni, sukna Wrocławskie[g]o по 5 miar, по kozuchowi. Szaffacz, kthoremu daią по grzywnie, sukno Tryckie, kozuch. Kucharz, daią mu по grzywnie, sukno Tryckie, kozuch. Miernik, daią mu по grzywnie, sukno Wrocławskie, kozuch. Ktorzý wo mlynie wýmierza ý dozuiá (?). Surmacz, daią mu по grzywnie, sukno Wrocławskie, kozuch. Piekarz, daią mu по 2 złote, sukno Tryczkie, kozuch. Pissarz Ruski, daią mu по 2 zł[ote], sukno Lunckie, kozuch. Piwowar, daią mu по 3 wiardunki, sukno Wrocławskie, kozuch. Klucznik, daią mu по złotому, sukno Wrocławskie, kozuch. Ciesła, daią mu по 2 złote, sukno Wrocławskie, kozuch 1. Cziegniwoda, daią mu по złote[mu], sukno Wrocławskie, kozuch. Woziwoda, daią mu по złote[mu], sukno Wrocławskie, kozuch. Slissarz, daią mu złoty, sukno Wrocławskie, kozuch. Mysliwiecz, daią mu по 40 gr, sukno Wrocławskie, kozuch. Kowal, daią mu по złotому, sukno Wrocławskie, kozuch. Rybiłow, daią mu по złotому, sukno Wrocławskie, kozuch. Wrotni 2, daią im по złote[mu], по suknie Wrocławskiemu, по kozuchowi. Wołowrow iest 5, kthorzý do zamku drwa wożá, ý wszelaką robotą robią, daią každemu s nich по złotому, sukno Wrocławskie ý kozuch s nich každemu. Dwornik w Folwarku, daią mu по grzywnie, sukno Lunskie, kozuch. Dworniczczе daią по złotому, sukno Myszenske, kozuch. Kucharkom, dwom w Folwarku на rok по 4 koszule, по 4 fartuczki, по 4 podwiki (?). Tego płotna czo по 3 gr., sukna Wrocławskiego по 6 miar. [k. 31 v. (203 v.)]. Pastuch czo bydło passe на rok złotych 6, sukna Bieczkie[g] o pięć miar, koszul 4, ubrań 4, to iest sukiennych 2, płóciennych 2. Swiniuczowi wszysthkie odzieże. Shłopcowi co cielęta passe wszysthkie odzieże. Owczarzom trzem на rok по 5 złotych, по 5 miar sukna Bieczkiego, по 4 ubrania tegosz sukna, по 3 koszule. Tłumaczowi (?) złotych 3 на rok, sukno Bieczkie, kozuch, ubranie troie, koszul 4. Temu słudze, co te wszysthkie czeladz odprawuie по 4 złote на czwerc roku плаца, sukno Lunskie в rok, kthorego urząd ten iest że по wssiach iezdzi, wybieraiącz dziesięcziny а czeladzi zamkowej плаци. Puszkarczow iest 4, на zamku. Kthorzým K[rol] Iego Mosć z myta Lwowskiego плаци každemu на rok по zł. 50 ý по 5 miar sukna Lunskiego.

Tegoż starostwa pozýtki.

Podymniego dostaie szię ze wssi tego starostwa będących złotych 263 gr. 6

Z miasta to на Zamek daią на każdý rok.

Naprzod z łanow mieiskich, ktorzých iest 56, s każdego по gr. 12, tho vczyni zł. 822/12. Z Dziewiaci iatek rzeznicznych по zł. 4, vczyni zł. 36. Od kramow 31 по złotому. Od piekarzow 62 по gr. 8, vczyni zł. 16 gr. 12. Od szewcow Laczkich 10: по gr. 24, vczyni zł. 8. Od szewcow Ruskich 14: по 10 gr., vczyni zł. 4/20. Od tych co sukno kraia 5: по zlot. 2, vczyni zł. 10. Od tych Ogrodow co pod Zamkiem szlacheczkich 4 - gr-16 [k. 32 (204)]. Od tych co Zamkowe ogrody trzymaia, ktorzých iest 16, а плаца od nich по gr. 4, vczyni zł. 2 gr. 4. Myto Kamienieckie vczyni zł. 600. Myto Kamienieczkie Grodeczkiey Komorý Zl. 100. Sochaczki z miasta vczynia zł. 50 p[lus] Arenda. [k. 32 v. (204 v.)].

Джерела та література:

1. AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. – Dz. LVI. – Sygnatura 4. I. K. Inwentar Zamku I starostwa kamienieckiego oddany przez Vrodzone(go) Stanisława Włodka z Hermanowa, I Ierzego Sulime podstarosciego kamienieckiego Vrodzonemu Stanisławowi Wrzesczowi komornikowi Krola Iego M. Dnia 20 Grudnia Roku 1570”
2. Влодко із Германова – Мацей Влодек із Германова, кам’янецький і подільський староста (1543 – 70pp.), помер у 1570 році. (Urzednicy podolscy XIV – XVIII wieku. Spisy. – PAN/- Kornik. – 1998. – Т. III. – S. 240).
3. Юрій Сулима, кам’янецький підстароста (1565 – 1570ppю), кам’янецький мечник (1574 – 97pp.). (Urzednicy podolscy XIV – XVIII wieku. Spisy. – PAN.- Kornik. – 1998. – Т. III. – S. 234).
4. Iablowski A. Podole u schyłku wieku XV. – Ateneum. – 1880. – Т. II – III.
5. Грушевський М. Опис подільських замків 1494р.// Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів. – 1895. – Т. VII. С. 1 – 18.
6. Iablowski A. Zamek Kamieniecki u schyłku pierwszej polowy XVI wieku. Przegląd Bibliograficzny – Archeologiczny. Dwutygodnik illustrowany, poswiecony bibliografii, archeologii, numizmatyce, heraldyce, historii, sztukom pieknym I literature. – Warszawa. 1882. – Т. III. – С. 11 – 30.
7. Гульдман В. Памятники старины в Подолии. – Каменець – Подольский. 1901. – С. 212 – 230.
8. Михайловський В. Описи кам’янецького та летицького замків 1613р.// Наукові праці Кам’янець – Подільського національного університету. Історичні науки. – Кам’янець – Подільський. – 2008. – Т18. – С. 98 – 116.
9. Люстратор опису кам’янецького замку від 1494 року не подає ні назв веж, ні їх кількості, ні точного місцероташування. («Записки НТШ», Т. 7. –Кн. 3. – Львів, 1895. – С. 11 – 16. Переклад уз латинської Н. Яковенко). Тому у таблиці для цього опису не відведена окрема колонка.
10. Кам’янець – Подільський Державний історико – архітектурний заповідник. Короткий фотопутівник. – 1990.
11. Нумерація на листах подвійна. Стара нумерація від 195 до 204 аркуша. Нова нумерація від 23 до 32 аркуша. Опис включає і села кам’янецького староства, які тут не подаються.
12. Міст до Дитинця дерев’яний, – свідчить про те, що станом на 1570 та і 1572 роки, між Замком та містом (замковим мостом) ще існував так званий перекоп, тобто земляний рів, який відділяв місто від замку, а через цей рів був влаштований перекидний міст. Цього мосту, а також рову вже не значиться у описі замку від 1613 року.

13. Назви гармат: Ящірка, Кротка, Органка – імовірно так їх люб'язно називали гармаші (пушкарі) із замкової залози.
14. Що стосується слюсарських інструментів та, частково, ковальських, то їх старовинні назви не піддаються перекладу, і чекають свого дослідника.
15. Мається імовірно на увазі здебільшого оренда від міських королівських будівель та оренди млинів, які (останні), з невідомих причин у описі не вказані.

УДК 323.1(=112.2) : 94(477.43)

А.Б. Задорожнюк

НІМЕЦЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ В ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У статті йде мова про роль німецьких переселенців в історії Кам'янця-Подільського. Доводиться, що упродовж кількох століть чітко окреслюється два періоди, під час яких німці відігравали в історії міста важливу роль і мали власну церкву.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, німці, лютерани, кірха.

Літературні та архівні джерела зберегли фрагментарні свідчення про діяльність німецьких переселенців у Кам'янці-Подільському. Передусім це пов'язано з тим, що німці ніколи не становили в місті самоуправної національної громади, а тому не приймали активної участі в громадсько-політичному житті міста. Разом з тим, вони часто відігравали провідні ролі у військовому, господарському та суспільному житті Кам'янця. А тому можна говорити про кілька періодів німецької присутності в місті. Згадані періоди визначаємо наявністю у німецьких поселенців власного храму – лютеранської кірхи.

Окремих аспектів проблеми торкалися Ю.Сецінський, О.Прусевич, Є.Мазурик, О.Будзей та ін. Проте, в цілому тема німецької присутності у Кам'янці-Подільському залишилася поза межами наукових зацікавлень істориків.

Поодинокі свідчення доносять джерела про присутність німецьких лицарів на подільському прикордонні, і в Кам'янці у XV-XVI ст. Бажання зробити військову кар'єру на прикордонні приваблювало сюди лицарів із Сілезії, що добре ілюструє приклад Бернарда Претвича та його сина Якуба, який у 1607-1610 рр. був подільським воєводою [6, с. 215]. До речі, архітектор короля Сигізмунда I Йоб Претвич у 40-х рр. XVI ст. став одним із будівничих кам'янецького замку [6, с. 216]. Значно більше відомостей маємо із другої половини XVI ст., коли старостою кам'янецького замку упродовж 1572-1586 рр. був Миколай Бжеський, який 1575 р. влаштував у фортеці каплицю в ім'я Св. Архістратига Михайла, заборонивши богослужіння у замковій православній церкві. Приймавши лютеранське віровчення староста дозволив влаштувати в замку каплицю передусім для потреб німців-артилеристів, яка розмістилася в п'ятій, найбільшій за розмірами башті фортеці, навпроти входу в замковий двір [8, с. 92].

В кінці XVI ст. гарнізон кам'янецької фортеці нараховував близько 300 чол., пізніше його кількість дещо зросла, але весь час складалася з німецької піхоти та німців-гармашів [4, с. 5]. 27-річне турецьке панування на Поділлі негативно позначилось на економічному, а головне, політичному житті Кам'янця. Значна кількість жителів покинула місто. Німецькі піхотинці та артилеристи до міста не повернулися, лютеранська каплиця, збудована в замку була зруйнована під час штурму фортеці турками і більше не відбудовувалася. Так закінчився перший етап діяльності німецьких переселенців в Кам'янці.

Таким чином, впродовж першого періоду носіями лютеранської віри були здебільшого німецькі вояки, які як найманці не брали участі в політичному житті міста, а через це в історичних джерелах відклалися лише поодинокі скупі згадки про лютеран.

У джерелах XVIII ст. жодних відомостей про існування лютеранської церкви в місті не виявлено. Проте, наявні матеріали про комендантів фортеці німецького походження, таких як Вільгельм Ріппе та Флоріан Шиллінг. З кінця XVIII ст., а саме з 1793 р. відкривається нова сторінка історії краю та міста. Поділля з Кам'янцем входить до складу Російської імперії.

Розвиток та утвердження буржуазних відносин у XIX ст. обумовили другу міграційну хвилю німців-лютеран у Кам'янець. Тепер це були, здебільшого, комерсанти, підприємці, фабриканти, лікарі. Щодо останніх, то у 1859 р. в Кам'янці було утворено Товариство подільських лікарів, головою якого був обраний австрійських підданий доктор медицини О. Кремер. Саме він спрямовував роботу організації упродовж шести років. У 1865 р., в ході реакції на Польське повстання 1863 р., Товариство було заборонене. Причиною стало домінування в середовищі лікарів представників не православної віри, а саме, членами організації були понад 100 католиків, 7 – лютеран, 4 – іудеїв, і лише 7 православних [5, с. 86].

У середині XIX ст. чисельність німецьких переселенців в місті збільшується і виникає питання будівництва лютеранської кірхи. При цьому слід зауважити, що в Подільській губернії Кам'янець-Подільський не був центром лютеранства. На Поділлі такими центрами були Немирів та Дунаївці. Дунаєвецьку парафію створено

1864 р. постановою Міністерства внутрішніх справ Росії. Вона охоплювала Кам'янецький і Ушицький повіти (включаючи і місто Кам'янець-Подільський). У Дунаївцях будівництво кірхи тривало 7 років і завершилося 1866 р. зведенням величної споруди, розрахованої на 520 прихожан. У 1870 р. в містечку збудували будинок пастора. На 1904 р. в Дунаєвецькій лютеранській парафії нараховувалося понад тисячу парафіян, з них близько 900 чоловік мешкали в Дунаївцях [3, с. 7]. У 1905 р. тут працювала 31 суконна фабрика [7, с. 34]. Наявність такої кількості німецьких переселенців, які здебільшого були власниками суконних фабрик, вивело містечко на перше місце в регіоні за рівнем розвитку промисловості.

Парафіян лютеранського віросповідання у Кам'янці-Подільському було значно менше, проте на генеральному плані міста 1872 р. була запроєктована лютеранська кірха. Вона показана на Новому плані, в кварталах Нового бульвару (тепер вул. Шевченка). Цікаво, що виділення ділянки під церкву німецьким переселенцям має свою історію. Згідно архівних джерел, спочатку на прохання лютеранської общини міська дума визначила ділянку землі площею 3000 кв.саженів у передмісті Руські фільварки для будівництва церкви, однак лютеранська община через значну віддаленість від центру відмовилася від неї й попросила надати для будівництва ділянку землі в Старому місті під назвою «Дівочий рондель» (Турецький бастион). У 1860 р. ця ділянка була передана лютеранській общині, однак єпархіальне керівництво не дало згоди на будівництво кірхи, оскільки число прихожан було незначним.

Наприкінці XIX ст. лютеранська община зростає, міцніє економічно, її чисельність досягає 300 чол. У 1898 р. община знову звертається до міської думи. Цього ж року на ім'я уповноваженого лютеранського товариства Фрідріха Крама було виділено ділянку землі площею 576 кв. саженів на місці, призначеному для лютеранської кірхи ще на плані 1872 р. Фрідріх Крам, будучи уповноваженим лютеранської громади став одним із фундаторів і засновників промислового виробництва в Кам'янці. Залишаючись пруським підданним, Крам у 1888 р. прибув до Кам'янця-Подільського. Із 28-річним Фрідріхом приїхала його 22-річна дружина Амалія та однорічна донька. Всі вони записалися до кам'янецького слюсарного цеху, "на час дії паспорту" [1, арк.57]. А уже в 1899 р. в Кам'янці працював чавунно-ливарний та механічний завод Фрідріха Крама. Завод знаходився на Новому Плані, у власному будинку. Тут виконували шліфування та рифлювання вальців для млинів, а також виточували фарфорові вальці [2, арк. 50]. На початок XX ст. це підприємство стало одним із найпотужніших в губернії.

Разом з тим, маючи значний економічний потенціал, німецька громада за три роки завершила будівництво кірхи, урочисте відкриття якої відбулося у 1901 р. Враховуючи незначну кількість лютеран в місті, кірха була розрахована на 150 місць. До речі, того ж, 1901 року, Фрідріха Адольфовича було обрано гласним Кам'янець-Подільської міської думи. Варто зауважити, що у міській думі завжди було 1-2 лютеранина (і це при тому, що дума була невеликою від 13 до 18 чоловік).Таким чином, німецькі мешканці Кам'янця вдруге в історії міста збудували тут власний храм.

Прикро, що не судилося цьому храму довго задовольняти потреби мирян. У 30-ті роки, аргументуючи малочисельністю прихожан, кірха була закрита, а її приміщення стали використовувати під склад. Є свідчення, що під час окупації міста в період другої світової війни, богослужіння тут було відновлено. У повоєнний час будівля храму була перетворена на дитячу спортивну школу, яка знаходиться тут до сьогодні.

Отже, в історії Кам'янця-Подільського чітко окреслюється два періоди, коли німецькі переселенці в місті налічували значну кількість і спромоглися на відкриття власної церкви. Упродовж першого періоду, який припадає на XVI-XVII ст., лютерани були представлені передусім військовими різних рівнів, які опікувалися оборонними спорудами міста та несли військову службу. На другому етапі німці-переселенці були представлені підприємцями і лікарями, які відіграли значну роль у становленні місцевої промисловості та медицини.

Джерела та література:

1. Держархів Хмельницької області (далі ДАХМО), ф. 307, оп. 1, спр. 2.
2. ДАХМО, ф. 307, оп. 2, спр. 21.
3. Будзей О. Кам'янецькі лютерани: три хвили / Будзей О. // Подолянин. – 28.07.2006.
4. Задорожнюк А.Б. Німецькі мешканці Кам'янця / Задорожнюк А.Б. // Подолянин. – 7.09.2001.
5. Мазурик Є.В. Нариси про минуле і сьогодення медицини Кам'янця-Подільського і Хмельниччини / Мазурик Є.В. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1999. – 284 с.
6. Михайловський В. М. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. / Михайловський В. М. – К.: Темпора, 2012. – 450 с.
7. Обзор Подольской губернии за 1905 год. – Каменец-Подольский, 1905. – 160 с.
8. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Сецинский Е. – Киев, 1895. – 250 с.

Аннотация

Ключевые слова:

РОЗВИТОК ТОРГІВЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В КАМ'ЯНЦІ В XVII ст.

В статті порушується питання місця та ролі міста Кам'янця під час розвитку торгівельних відносин в XVII ст.

Ключові слова: торгівля, торгівельні відносини, товари, купці, каравани.

В епоху середньовіччя Кам'янець виступав важливим економічним осередком внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Через місто пролягали торгівельні шляхи, які пов'язували Кам'янець і Поділля з багатьма торгівельними осередками Європи і Сходу. Незважаючи на складні події XVII ст., визвольну війну українського народу за свою незалежність та спустошливу війну 1672 р. господарство і економіка краю розвивалися. Оскільки Кам'янець знаходився у вигідному географічному положенні, на перехресті торгівельних шляхів, що вели з заходу на схід, місто ще з XV ст. бере активну участь в торгівельних відносинах. В місті з 1577 р. починає функціонувати митниця, яка на 1610 р. дає прибуток 1179 злотих, які йдуть на розвиток міста. В цей час польський король Сигизмунд II звільняє від сплати податків кам'янецьких купців, що отримали дозвіл торгувати по всьому королівству. Зростання міст, концентрація в них ремісничого виробництва сприяли розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі [3, с.93]. Торгівля в Кам'янці зосереджувалась, в основному, у межах його майданів-ринків, а частково й на центральних вулицях, у будинках заможних купців. Міських майданів-ринків у досліджуваній період було три. Польський історик Ф. Кірик вважає, що Польський ринок з часу заснування (середини XVст.) стає в Кам'янці головним, його площа становить 4га і була забудована спорудами різного призначення. Всередині ринку по малому периметру існувала житлова і господарська забудова з ратушею всередині, а також міська мурована вага., на якій зважувались всі привезені до міста товари. На ринковій площі знаходились крамниці, склади текстилю і вин, пивниці, торгові ряди, склепи. Кам'янецьким купцям було дозволено вести торгівлю всіма товарами по всьому Польському королівству без сплати мита, крім прикордонного, та податку на оборонні укріплення. Досить активно стає торгівля Кам'янця з Луцьком, Дубно, Любліном, Краковом. Значні прибутки в казну міста надходили від шинків та корчмів. Реєстри чопового податку засвідчують, що місто знаходилось на третьому місці після Львова і Перемишля [9, с.89] Особливо активно торгівельними справами займалися вірмени. Вірменські купці відвідували Токат, Кафу, Сучаву. Їздили на ярмарки до Львова, Луцька. Відомі цікаві факти ведення торгівельних справ незможних купців. Займаючи кредити, вони у заставу залишали свої будинки. Так суд вірменського магістрату вимагав від вірменського купця Авксента сплатити борг за товари у подвійному розмірі, оскільки термін угоди давно закінчився, у випадку несплати боргу протягом двох тижнів, суд присудив виселитися з будинку. Відомо, що вірменський купець Саркіс Магдесі із Кафи у 1619р. залишив за певну плату цінний товар (6 нових блюд, 3 нових відрів і 2 килими) на певний термін зберігання в кам'янецького війта. В XVIст. до Кам'янця з Молдавії привозили мед і віск. В 1636р. продано було 7557 кг. воску [6, с. 240]. Кам'янець знаходиться на перехресті торгівельних шляхів. Головним виступає торговий шлях, що вів з Польщі, через Львів і Кам'янець до країн Сходу. Всі товари, які надходили з Поділля, Львів намагався повернути на свої ярмарки. Польський сейм приймає рішення, що якщо кам'янецькі купці продають товари не на львівських ринках, то товари купців конфісковувались на користь королівської казни. Бували випадки, що мито у Львові з кам'янецьких купців йшло на користь кам'янецькому магістрату. Велике значення для міста відігравали ярмарки. З трьох ярмарок в Кам'янці головним був на св. Андрія, коли приганяли по 40 тисяч волів і 20 тисяч коней. В 1628р. в Кам'янці проживало 190 купців і нараховувалось 40 крамниць. Власники крамниць сплачували по 1 злотому до міської казни. Сукенників, які торгували дорогим сукном, а їх було 9 платили по 2 злотих на рік. Сукенників, які торгували простим сукном, а їх було 14 сплачували по 1 злотому на рік. Поборовий реєстр називає в Кам'янці 37 крамарів, а продавців і перекупників 43. А вже вересневий опис 1672р. зафіксував у місті вже 120 крамниць і 18 плаців, що залишились від зруйнованих крамниць. [4, с.124]

Торгівельна діяльність купців різних рівнів досить часто порушувалась міською адміністрацією шляхом підвищення митних тарифів цін на продаж товарів, розмірів платні за місце на ринку, що викликало незадоволення купців і перекупників, особливо коли польський король і сейм виніс рішення про звільнення жителів міста від податків на 10 років. Встановлювались певні дні для проведення торгівлі в місті. Вільні торги проходили в Кам'янці лише в п'ятницю і суботу, в суботу дозволялось торгувати всім жителям Кам'янця і навколишніх сіл. У 1661р. було встановлено ще один торгівельний день-вівторок. Висока митна політика для середнього купецтва приводила до того, що дрібні крамарі вимушені були торгувати і у заборонені дні. Так у 1700р., в українсько-польському магістраті розглядалась справа крамарів, які торгували у заборонені дні. За порушення правил торгівлі крамарів було оштрафовано грошима і воском. Крім того, книга Кам'янецького

староства засвідчує, що при в'їзді, чи виїзді купців через міські ворота шляхтичі збирали мито, припускаючи різних зловживань, стягуючи більше за розмірами мито, аніж воно було встановлено законом. Процес формування купецтва у ті часи був досить складний, про що свідчать записи актові книги кам'янецького магістрату за другу пол. XVII ст. Так вїт польської громади Воеводка, закупив сукно, воволі і коров'ячі шкури та повіз до Ясс, вигідно продав і закупив східне сукно, яке мало великий попит в Кам'янці. За етнічною ознакою кам'янецькі купці були різного походження: українці, поляки, вірмени, євреї [5, с. 124]

Міжнародна торгівля в епоху Середньовіччя для купців різних держав, в т.ч. і для кам'янецьких, була ризикованою справою, що спонукало їх об'єднуватися у каравани. Відомо, що на каравани часто організовувалися напади. Щоб таких випадків було менше, організація караванів у місті здійснювалася заздалегідь, караван очолював караван-паша. У поїздку каравану до Туреччини обирали переважно вірмен, які знали географію Сходу, мову, звичаї, традиції. Важливу роль у каравані відігравали посади возниці і фурмана. Говорячи про посаду фурмана, зауважимо, що у 1605 р. її займав житель Кам'янця Ян Галицький, а з 1646 р. збереглися свідчення про фурмана-українця на ім'я Максим. Актові джерела вірменського суду першої половини XV ст. засвідчують, що каравани купців супроводжувалися охоронними грамотами. Так, 5 серпня 1604 р. перед кам'янецьким вїтом вірменської громади Ніголом постав купець Голуб і сповістив суд про поїздку до Туреччини: він вимагав, щоб йому було видано привілеї, чинні в турецькій державі. Йому було видано 8 охоронних грамот на окремих аркушах, викладених вірменським письмом. Голуб зобов'язався після повернення віддати грамоти до магістрату, а також «боронити своїх товаришів у труднощах під час поїздки» [2, с. 85]. В одній із грамот за 1615 р. Говориться, що «права, необхідні для поїздки до Туреччини були видані Міклошеві числом 12 грамот, та окремо 5 грамот на переправу через Дністер». О. Гаркавець стверджує, що кам'янецька зовнішня торгівля не припинялася навіть у роки Хотинської війни 1621 р. Саме тоді турецькою адміністрацією було видано кам'янецьким вірменам від 8 до 13 охоронних грамот, що забезпечували їх безперешкодне пересування і торгівлю по всій території Туреччини [1, с. 67]. Польський історик А. Дзюбінський зазначає, що Кам'янець, як і Львів у торгівлі з Туреччиною в XVII ст. формував свої власні каравани. Кількість купців у караванах сягала від 200 до 300 осіб, а поїздка з Кам'янця до Стамбула тривала від 35 до 42 днів, до Анкари – 51 день, до Іспагана – 150 днів. Кам'янецькі магістратські книги зафіксували, що у 1650 р. персидські купці через Османську імперію і Молдавію везли до Кам'янця східні товари. Практикувалося між кам'янецькими купцями і купцями Сходу взаємообмін товарами. Персидські купці довозили східні товари до Ясс, де кам'янецькі купці їх збирали. В 1633 р. товарообіг кам'янецьких купців з молдавськими торговцями відбувся в Яссах, Сучаві та Хотині. Через Львів і Луцьк кам'янецькі купці у XVII ст. їздили до Перемишля, Радома, Казіміжа, Кракова та Любліна везучи віск, переганяючи табуни коней та волів. Але торговельний шлях до Польщі через Львів для кам'янецьких купців не завжди був вигідним. У Львові кам'янецькі купці зобов'язані були здавати всі свої товари на склад, крім того не всім із них після Львівського ярмарку, що тривав 14 днів, дозволялось їхати з непроданим товаром до Польщі [7, с. 106]. Розвивається торгівля і у самому Кам'янці: підтверджується право на три щорічних ярмарки. Перший відкривався на св. Войцеха з 24 квітня і тривав 5 тижнів, другий розпочинався на Різдво Пресвятої Богородиці 8 вересня і тривав півтора тижні, третій – на св. Андрія і тривав 4 тижні. На цих ярмарках можна було придбати багато татарських, польських, турецьких товарів, в т.ч.: килими, прянощі, хутра, турецький атлас, персидські шалі і пояси. Шляхта купувала східне сукно, дамаські шаблі, турецькі «корабелі» (криві шаблі). Основними місцями проведення торгівлі виступали міські майдани – ринки. Основні торговельні приміщення – лавки – зосереджувалися навколо ратуші польського магістрату. На період XVII ст. таких лавок налічувалося 23. Біля ратуші знаходилася вага зі склепом, на яку від кожного привезеного до міста товару збиралося мито – штука полотна (48 ліктів) [8, с. 456]. В XVII ст. закони неодноразово забороняли подільським купцям торгувати певними товарами, в т.ч. і вином. В 1635 р. польський король Владислав IV Ваза видав розпорядження, згідно за яким в окремих містах Поділля організовувалися спеціальні склади, де міщани купували вина привезені з-за кордону шляхтою. До таких міст відносились Бар, Шаргород, Борщів. Цією ж ухвалою заборонялося місцевим купцям їздити за вином в Італію та Угорщину. Звичайно, такі розпорядження мали не постійну чинність і з часом втрачали свою юридичну силу. Кам'янецькі магістратські книги засвідчують, що купці з Кам'янця самі заповували вина в Молдавії і продавали їх у місті. О. Подградська запевняє, що у 1654 р. гарнець молдавського вина коштував 4 злотих, а куфа (368 л.) коштувала 452 злотих. Перевезення з Молдавії до Кам'янця однієї куфи вина коштувало 18 злотих, платня за складські приміщення сягала 18 злотих, за розлив – 4 злотих.

Отже, дані торговельних операцій, що зафіксовані в писемних документах XV-XVIII ст., дають підстави говорити про багатогранність ринкових відносин у місті, чималий асортимент товарів, які заповнювали кам'янецький ринок, ціни на них, та багато інших аспектів розвитку торговельних відносин в місті, які з одного боку були характерними для багатьох українських, європейських і східних міст, а з іншого – робили Кам'янець самобутнім і неповторним, який привертав і привертатиме увагу багатьох дослідників різних країн, та сприятиме з'ясуванню ролі і місця Кам'янця в системі міст України та Східної Європи загалом.

Джерела та література:

1. Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії. Каталог. – К.: Українознавство, 1993.-328 с.
2. Дашкевич Я. Армянская колония в Каменце-Подольском в 50-60г. XVI в. – Ереван: Издательство АН АССР, 1962.-174с.
3. Компан О.С. Міста України в др. пол. XVII ст.-К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1963. – 185 с.
4. Крикун М.Г. Люстрація 1734р. (до питання про житловий фонд українського міста)// Український археографічний щорічник.-т.5.-Вип.2.-1993.-228с.
5. Петров М.Б. Населення Кам'янця-Подільського та його структура в XVII-XVIII ст.// Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – Т. 11. – 450с.
6. Петров М.Б. Організація та розвиток внутрішньої торгівлі Кам'янця-Подільського у XV-XVIII ст.// Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки.- Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 9. – 650с
7. Подградска О. Економические связи Молдовы со странами Центральной и Восточной Европы в XVI-XVII в. // Матеріали Третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів: Каменярь, 1970.-187с.
8. Сіцинський Ю. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К.: 1895.-241с.
9. Трубочанінов С.В. Соціально-економічний розвиток Поділля в 50-60ті роки XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002.-Т8.- 512с.

В статъе поднимается вопрос о месте и роли Каменца-Подольского в развитии торговых отношений в XVII веке.

Ключевые слова: торговля, торговые отношения, товары, купцы, караваны.

УДК 398.21(477.43)

В.В. Щегельський, І.О. Старенький

ДО ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЛЕГЕНДИ ПРО “ТУРЕЦЬКИЙ СКАРБ” (НА МАТЕРІАЛІ ФОНДОВИХ ЗАПИСІВ НАВЧАЛЬНО-НАУКОВОЇ ЛАБОРАТОРІЇ ЕТНОЛОГІЇ К-ПНУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА)

Автори дослідження звертають увагу на проблему ймовірності існування “золотої карети” та інших скарбів, втрачених чи захованих турецькими поневолювачами під час їхнього відступу з м. Кам'янця-Подільського на основі побутуючих легенд.

Ключові слова: етнорегіон Поділля, м. Кам'янець-Подільський, турки, скарб, золота карета.

Довготривала окупація (27 років) турецькими загарбниками етнорегіону України Поділля залишила рубцевий слід та збереглася у пам'яті про ті жахливі часи в ряді топонімічних назв населених пунктів, про що ми дізнаємося з легенд та переказів, які побутують серед поселян. Оповіті легендами і “завойовані трофеї”, а саме, культурні цінності у вигляді коштовних металів та прикрас, які вивозилися за межі українських земель і, зокрема тих, які через деякі причини не вдалося забрати з собою.

Із літопису Самовидця дізнаємося: „Року 1672... турчин зо всіми войсками рушил под Камянец... И так Камянец здали августа 18, где и сам турчин, маючи там уехати приказал, аби умерлих з склепов vibrano и за місто вивезено, що зараз учинено... а образи божіе, беручи з костелов и церквей, по улицах мощено, по болотах, по котрих турчин вехал в Камянец” [4, с. 117]. Таке знущання над українським народом, зокрема подільцями, тривало впродовж 27 років. За цей період „800 хлопчиків було забрано в яничари, багато жінок – у турецьке рабство, понад 100 возів коштовностей вивезено до Туреччини. Дерев'яні будівлі розбиралися на паливо, кам'яні – на спорудження укріплень” [2, с. 301]. Завдяки літопису Самовидця думка про «страхотливі» вчинки турків укорінилася в історіографії, починаючи з відомих дослідників історії Поділля Юзефа Ролле [13, с. 118-119], Юхима Сіцинського [6, с. 36-37] та ін. Проте сучасні дослідники спростовують згадані факти і доводять, що це лише черговий міф в історії України. Так, Валерій Степанков та Валерій Смолій стверджують, що в'їзд до Кам'янця по іконах, передача кам'янецьких жінок у гареми та забрання 800 хлопчиків у яничари є «не більше ніж літературною інтерпретацією однієї із чуток, яких чимало тоді поширювалося серед населення Гетьманщини» [8, с. 408-409]. Схожої думки притримується і польський історик Даріуш Колодзейчик – автор праці «Поділля під турецьким пануванням. Еялет Кам'янецький 1672-1699» [11, с. 60; 3, с. 67-80].

Із цим періодом пов'язана кам'янецька легенда про „золотий ридван” [1, с. 30].

Метою нашого дослідження є аргументування на основі нововіднайдених свідчень поширення ареалу пошуку “турецького скарбу” поза межами інформативно-усталеного місця (під Замковим (Турецьким) мостом).

Розпочалася ця історія ще за турків. “Захопили вони Кам'янець, а з ним і гори золота та коштовностей. Відвозили добро в Стамбул верблюдами, кіньми, віслюками, але золото і коштовностей не зменшувалося. На-

казав тоді Галіль-паша (27 років частина Поділля входила до складу Османської Туреччини. Був створений кам'янецький еялет – провінція під владою губернатора – бейлербея. Першим Подільським бейлербеєм став Галіль-паша з Очакова. – Авт.) розплавити золото і вилляти з нього золоту карету, по місцевому – “ридван”. Коли карета була виготовлена, її загрузили бариллами з грішма, мішечками з коштовностями, а зверху ще поклали скриньку з турецькими реліквіями.

На *Турецькому мості коні злякалися, карета накренилася і полетіла у кручу, глибиною 20 метрів*. Як турки не намагалися дістати золоту карету – не зуміли.

“Золоту карету” шукають уже не одне століття. Орієнтири скарбу чіткі й конкретні – “ріка Смотрич під Замковим мостом збоку Руських фільварків” [1, с. 31].

Інша легенда розповідає, що “покидаючи Кам'янець (передача турками Кам'янця-Подільського Речі Посполитій відбулося 22 вересня 1699 року згідно Карловицького мирного трактату, останнім бейлербеєм був Кахраман-паша, який і здійснював процес передачі міста [12, с. 37; 11, с. 131]), турки все своє добро – золото, срібло – загрузили у ридвани, вози, карети. Зібралось більше 100 возів. Їдуть через *замковий міст, а в одній кареті раптом відвалилось колесо, а річка була глибокою, і саме під мостом був вир. Впала та карета у вирючий Смотрич*. Турки не змогли її витягти, так і зосталась та карета з діамантами, золотими прикрасами у річці, яка її глибоко затягнула і сховала награбоване турками.

Міцно закрутив Смотрич карету в кручу. Кажуть, що один картограф, що був свідком цього випадку, занотував на карті це місце, де впала карета. Серед турків був чарівник, який зачарував скарб, щоб тільки туркам скарб у руки дався би, коли вони повернуться” [5, с. 70].

Такі дії турків можна пояснити поспішністю залишити Кам'янець, проте, як засвідчують історичні джерела, коли “об'єднані війська держав коаліції “Священна ліга” завдали важкі удари в різних містах по турецькому війську, особливо яскравою була перемога під Азовом, ... прийшлося туркам залишити Кам'янець тому, що по Карловицькій угоді Поділля відходило знову до Речі Посполитої, яка була членом антитурецької коаліції. ... Турки майже 3 місяця з міста відступали по Карловицькій угоді 1699р., ніхто за турками не гнався, їм навіть вози польська адміністрація давала, щоб турки скоріше з Кам'янця пішли з усім своїм скарбом” [5, с. 69]. Польські історики Рената Круль-Мазур та Даріуш Колодзейчик свідчать, що церемонія передачі міста мала відбутися 15 травня, проте це було здійснено лише 22 вересня 1699 року, тобто поспішності в діях турків не було [12, с. 29, 37; 11, с. 131].

Такого ж спрямування легенда “Відьмар з-під Турецького моста” в записі Тамари Сис, періоду, коли турків примусили покинути пограбовані та обжиті землі.

Коли «настав час, що змушені були той Кам'янець польським панам вертати. Вивозять та вивозять золото і кінями, і верблюдами, і віслюками, а його ще більше є. Завтра вже останній день. Де ж золото подіти! Наказав відьмар приховати усе золото до слухного часу. *Зробили здоровенну дубову діжку, просмолили. Туди зсипали усе золото, коштовне каміння, пересипали діамантами і добре заднили*. Сторожем лишився старий, як світ, відьмар. Немічний дідок-відьмар тую діжку три рази обійшов, щось там до турецького бога пошептав. Сам три рази об землю грудьми вдарився і обернувся в чорного, як сажа, когута. Запіяв, головою мотнув і діжка, ніби пір'ячко, полетіла з мурів фортеці до Турецького моста, а когут скерував далі і з *діжкою легенько злетів з моста у водопад, який Кручею називають*. Опинився під водою в тій ямі, де ніхто дна не дістає. Там на золоті сидить відьмар по нинішній день. Він чекає того часу, коли турки прийдуть за золотом” [7, с. 9].

Із вище розглянутих легенд помічаємо розбіжність у часі, коли одна карета вилита із золота за наказу Галіль-паші, падає з моста, то інша карета з дорогоцінностями, яка теж опиняється на тому ж місті, але через більше як 20 років, за правління Кахраман-паші. Можна міркувати, що під Замковим мостом, в одному і тому ж місті знаходиться вже дві карети. Версія про “золоту карету” не знаходить свого підтвердження в новітній історіографії [8; 11;12].

Часто-густо місцеві жителі розповідають декілька легенд про історію походження назви населеного пункту.

Працюючи в етнологічній експедиції за маршрутом с. Вербовець – с. Конищів Мурованокуріловецького р-ну Вінницької обл., організованої працівниками навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, зафіксовано дві легенди, які побутують у с. Маціорськ Новоушицького р-ну Хмельницької обл. В одній із них мовиться, що «жив пан на нашій землі і коли помирав, назвав в честь рідних частини своєї усадьби. У нього була дочка Маця, в її честь назвав ближнє село Маціорськ...» [9]. Інша ж версія, записана зі слів Бенчарської Надії Порфирівни, наголошує: “*Колись в цьому селі (Маціорськ. – Авт.) дуже давно тут займали нашу територію турки і в нас є там така висипана гора. Звідти й звідти гора, а посередині зверху, рівно-рівно, там зараз ліс росте А так розказували, що колись там, як жили турки і це шукають клади турецькі, що там десь і булава, корона золота, взагалі там золото є. Вони шукають його в Кам'янці-Подільському, бо ж там є всі ті (респондент мала на увазі дослідників, науковців. – Авт.), а в нас люди розказували, що воно було, той центр в нашому селі і на тім то місце називається*

ся Городиско, тото місце, то кажуть, шо там є десь той ход (вход туди) і воно то всьо під землею ...А село наше називається того, шо там в цього турка була жінка Маціора ну так називалася і, це в честь її назване то село, ... в честь цієї туркині назване наше село. І як вони чи відступали, чи їх виганяли, загалом він засипав той вхід, ну там воно і є (золото. – Авт.). Тако, як ми діти гралися, той ніби тако розрухано, тай казали, шо там колись, ну зараз техніка є, а тоді ж не було нічого казали, шо як ніби закалдований круг. То в них хтось колись розкопував ніби, той доходять до якоїсь брами чи якогось жиліза, стукнут, а воно робиться темно там, вобічм тудя зайти неможливо, але старі люди, ше і тьотка моя рідна бачила вони ночью, шо воно, золото, через опридільоний час перечищається в землі і, вони бачили стовп вогню на тому ніби Городиску, село ніби внизу хати ...то вони бачили вогонь такий стовп вогню, ну не такий вогонь, як це обикновенний наш, шо ми палимо, а білий вогонь, то бачили тай розказували, шо так то так воно переходе ніби від людей з покоління в покоління чого воно називається то село так і, шо там ніби є ...турецке то всьо, да, а вони всі його шукают в Кам'яні, ну в фортеці, а в нас, воно така легенда йшла, шо воно звідти і воно там є в тому селі, але ніхто ніколи там не розкопував, там заріс ліс но інтєресно, шо гора висипана звідти і звідти тако,а зверху рівно, рівно...” [10]*. Інформація до роздумів: тепер потрібно шукати певно іншу мапу з зазначенням місця перебування турецького скарбу.

Отже, місце знаходження легендарного “турецького скарбу” розширилося, і до досліджень легенд-оповідей місцевого характеру долучаються інформативні уточнення такого ж спрямування з околиць. Якщо ж насправді поселяни мовою легенд намагаються пояснити свою історію, то чи ці легенди мають місце у дійсній історії краю, або ж так і залишаться нерозгаданим жанром усної народної творчості.

* У посиланнях збережено мову респондента.

Джерела та література:

1. Вінюкова-Волкова В. Легенди старого Кам'яця / В. Вінюкова-Волкова. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 48 с.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька обл. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – 707 с.
3. Колодзейчик Д. Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці козацької держави / Даріуш Колодзейчик // Гадяцька унія 1658 року. – К., 2008. – С. 67-80.
4. Літопис Самовидця // Перлини духовності: Твори укр. світської л-ри від часів Київ. Русі до 17 ст.: Навч. посіб. / упор., передм. і комент. Різуна В.В. – К. : Грамота, 2003. – С. 117.
5. Про золоту карету під Турецьким мостом // Легенди Кам'яця на Поділлі / упор.: Л.О. Дяченко, Г.І. Юркова – Кам'янець-Подільський, 2007. – 96 с.
6. Сецинский Е. И. Город Каменец-Подольский: историческое описание / Е. Сецинский. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 247 с.
7. Сис-Бистрицька Тамара. Перлини Товтрів-Медоборів. – Книга перша. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С. 9; Сис Тамара. Чаклун під турецьким мостом // Кам'янець-Подільський вісник, 1992. – 23 травня.
8. Смолій В. А., Степанков В.С. Петро Дорошенко. Політичний портрет: наук. видання / Валерій Смолій, Валерій Степанков. – К.: Темпора, 2011. – 632 с.
9. Зап. 11.07.2008 р. Деренівська Олеся Василівна від Пархоменко Марії Семенівни, 1936 р.н., освіта 4 кл., колгоспниця, українка, в с Маціорськ Новоушицького р-ну Хмельницької обл.
10. Зап. 10.07.2008 р. Щегельський Валерій Васильович та Кудрик Леся Василівна від Бенчарської Надії Порфирівни, 1939 р.н., освіта 6 кл., колгоспниця, українка, народилася у с. Маціорськ Новоушицького р-ну Хмельницької обл., у 1987р. переїхала в с. Вербовець Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл.
11. Kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672-1699 / Dariusz Kolodziejczyk. – Warszawa: POLCZEK, 1994. – 265 s.
12. Krol-Mazur R. Miasto trzech nacji. Studia z dziejow Kamienca Podolskiego w XVIII wieku / Renata Krol-Mazur. – Krakow: Avalon, 2008. – 690 s.
13. Rolle J. A. Zameczki podolskie na kresach multanskich / D-r Antoni J. – Wyd. 2-e, przerobione. – Warszawa; Krakow, 1880. – T. I. – 308 s.

Автори исследования обращают внимание на проблему вероятности существования “золотой кареты” и других сокровищ, потерянных или спрятанных турецкими поработителями во время их отступления из г. Каменца-Подольского на основе бытующих легенд.

Ключевые слова: этнорегион Подолье, г. Каменец-Подольский, турки, сокровище, золотая карета.

**НЕВІДОМІ ПЛАНИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО XVIII СТОЛІТТЯ ІЗ ЗІБРАННЯ
ВІЙСЬКОВОГО АРХІВУ В СТОКГОЛЬМІ: ПОПЕРЕДНЄ ПОВІДОМЛЕННЯ**

У статті розглядаються невідомі на сьогодні картографічні зображення Кам'янця-Подільського із зібрання Військового архіву міста Стокгольм, робиться попередній аналіз цих планів та визначається перспектива їх використання.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, плани, Військовий архів, Стокгольм, картографія.

Історичній топографії Кам'янця-Подільського присвячена достатня кількість наукових розвідок та монографій. Починаючи від згадок у краєзнавчій літературі XIX століття [6, с.64] і до сьогодні вивченням стародавніх карт та планів міста займались: Ю.Й. Сіцінський [8], Я.Р. Дашкевич [2], Ярослав О. Матвіїшин [3], О.А. Пламеницька [7], М.Б. Петров [4,5,6], у працях якого можна ознайомитись з повною історіографією даного питання.

З початком існування Подільського ейялету Кам'янець стає об'єктом зацікавлень усієї Європи, відбувається справжній бум створення мап, гравюр та планів міста [5, с.58]. Достатньо їх і у XVIII столітті. Для цього століття відомі креслення військових інженерів та архітекторів – А.А. Гловера, Х. Дальке, Боннлеве (1720 р.); Станіслава Завадського, Яна де Вітте, виконавця плану бл. 1735 р.; а також план 1761 р. невідомого автора [3]. Втім, картографічні пошуки перебувають на разі на початковому етапі.

З появою Всесвітньої мережі західноєвропейські архіви почали укладати електронні каталоги. На офіційній сторінці Військового архіву в Стокгольмі у 2006 році мені пощастило знайти три плани Кам'янця-Подільського. На той час на сайті у розділі «Іноземні міські та фортечні плани» були доступні презентаційні зображення окремих документів для вільного скачування. На перший погляд, це були невідомі креслення і я передав копії Миколі Борисовичу Петрову. Професор підтвердив моє припущення – у відомій йому літературі ці плани не були оприлюднені. На жаль, через трагічні обставини Микола Борисович не встиг їх опублікувати. Я беру на себе цю сміливість, хоча не є фахівцем з питань історичної топографії. Метою публікації є ознайомлення з планами спеціалістів.

На сьогодні представлені у статті джерела не є у вільному доступі. Вихідні дані про них можна знайти за електронною адресою, копії мікрофільмів надаються за платним доступом [9]. Короткі характеристики зображень будуть подаватися згідно порядкових номерів, наданих їм в каталозі шведського архіву.

План № 001. Код : SE/KrA/0406/17/004/001. Назва французькою: Plan de la Ville et Forteresse de Kaminiic en Podolie (План міста і фортеці Кам'янця на Поділлі). Розмір: 36 на 46 см.

Зображення кольорове, з домінантою жовтого. Місто показане з «канонічної» найбільш популярної – західної сторони, з боку Нової фортеці. Ліворуч, у куті поміщено легенду, яка, на жаль, не читається через малий розмір копії. На плані показані міські укріплення: Новий, Старий замки, фортифікації півострову. Зображені міські квартали, без деталізації. Усі споруди позначені прописними латинськими літерами, розшифровка позначень подана у легенді. Картограф зобразив рельєф каньйону, будинки на Польських фільварках. План оздоблено вказівником течії річки, сторін світу та масштабною лінійкою.

План під номером 003. Код : SE/KrA/0406/17/004/003. Назва французькою: «Plan de Caminieck». (План Кам'янця). Розмір: 43 на 64 см.

Зображення кольорове, світло-жовте. Місто показане з західної сторони, з боку Нової фортеці. Лист з умовними позначеннями та назвою плану вміщено у правому верхньому куті і про трактовано у вигляді розгорнутого сувою. План зображує виключно фортифікаційні споруди. Усі вони добре, рельєфно прорисовані. Подано суттєві деталі укріплень міста, що нечасто зображувались: наприклад, оборонні стіни у північно-східній та північно-західній частинах острову; укріплення на Руських та Польських фільварках.

План під номером 004. Код: SE/KrA/0406/17/004/004. Назва французькою: «Plan de la Ville Chateau et Fort de Kamieniek en Podolie». (План фортифікованого міста і замку Кам'янця на Поділлі). Розмір: 64 на 83 см.

Зображення кольорове, сіро-коричневе, річка вирішена зеленим кольором. Місто показане зі східної сторони. Лист з умовними позначеннями та назвою плану вміщено на правій стороні рисунку. План зображує виключно фортифікаційні споруди, однак, не так детально, як попередній. Найбільшу увагу зацентровано на рельєфі каньйону, показано сітку балок та ярів.

За прочитання назв французькою висловлюємо подяку Ользі Вох.

За сприяння Софії Косарчин, ми звернулись до архіваріуса шведського Військового архіву, доктора Бу Лундстрюма. Він люб'язно погодився надати важливу інформацію з приводу вищенаведених планів. Усі три плани відносяться приблизно до 1710 року і виконані акварельною технікою. Авторство може бути визначене тільки для одного плану – це план № 3. Він підписаний іменем Кньюпффер (Knüpffer). Інші плани – без підпису.

Маємо надію, що наша знахідка збагатить джерельну базу історичної топографії Кам'янця-Подільського й плани будуть належним чином проаналізовані фахівцями. Втім і на даному етапі вони дають важливу інформацію з приводу планування житлових кварталів (план №001), неіснуючих фортифікацій, що може бути використано в архітектурних, археологічних дослідженнях та реставраційних роботах.

Джерела та література:

1. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталеви І. Україна на стародавніх картах. Кінець XV- перша половина XVII ст. – К., 2006. – 208 с.
2. Дашкевич Я. Зображення Кам'янця – Подільського 70-х років XVII – VXIII століття як історико – топографічне джерело // Проблеми історичної географії України. – К., 1991. -С.46-51.
3. Матвійшин Я. Кам'янець-Подільський і Хотин на рукописних планах XVII-XVIII ст. // Історична топографія і соціо-топографія України. Зб. Наук. праць. – Львів, 2006. – С. 216-257.
4. Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця – Подільського кінця XVII – VXIII століття (Історіографія. Джерела). – Кам'янець – Подільський: Абетка- НОВА, 2002.- 384с.
5. Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського очима художників 70-х рр. XVII – першої половини XIX ст. // Краєзнавство. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – №1. – с.58-64
6. Петров М. Малюнки і гравюри Кам'янця-Подільського XVII – XVIII ст. як джерело для вивчення історичної топографії міста // Історико-географічні дослідження в Україні. – Число.11. – Інститут історії України, 2009. – №11. – с.64-78
7. Пламеницька О. Забудова Кам'янця – Подільського за мідьоритом К.Томашевича 1673-1679 рр. :до проблеми дослідження української ведуги //АСУ. – 3.- Ч.1. – К.,1996. – С.82-105.
8. Сіцінський Ю.Й. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця – Подільського та його околиць./Упорядник М.Мошак; Художнє оформлення О.Свінціцького. – Кам'янець – Подільський. -1994. – 60 с.
9. http://www.nad.riksarkivet.se/?postid=Arkis+cfcf3ea6-5d3f-49e1-ab38-611829de32e2&s=TARKIS08_Balder

В статтє рассматриваются неизвестные сегодня картографические изображения Каменец-Подольского из собрания Вийськового архива Стокгольм, делается предварительный анализ этих планов та определяется перспектива их использования.

Ключевые слова: Каменец-Подольский, планы, Военный архив, Стокгольм, картография.

УДК 271.2(477.43)(092)

Г.Б. Ківільша, Л.І.Свінціцька

ЗАМКОВА ЦЕРКВА ПОКРОВИ ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ. ДО ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА ТА МІСЦЕРОЗТАШУВАННЯ

Стаття присвячена дослідженню історії церкви Покрови Пресвятої Богородиці, яка за часів середньовіччя існувала в кам'янецькому Старому замку. Авторами зроблена спроба ідентифікувати місцерозташування церкви на сучасному плані Старого замку.

Ключові слова: замок, опис, люстрація, церква, князь, план.

Замок у Кам'янці-Подільському є однією з унікальних пам'яток фортифікаційного мистецтва Східної Європи. В цьому аспекті особливе значення мають не лише питання реставрації та використання об'єкту в туристичній сфері, але й збереженості його автентичності як пам'ятки архітектури.

Останнім часом в науковому середовищі та в засобах масової інформації точаться дискусії відносно датування замку, концепції проведення реставраційних робіт, тощо. На наш погляд цілком правомірною є думка, що корінь цих і інших проблем полягає в тому, що попри свою значимість кам'янецький замок вивчений недостатньо.[1] Досить тривалий відрізок часу науковці та реставратори в силу причин загального характеру були обмежені в використанні джерел 15-17 ст., що знаходились за межами нашої держави. В науковому обігу були Описи замку 1494 та 1544 р., виявлені й опубліковані ще в 19 ст. [2] Власне, саме на підставі цих джерел дослідниками робились спроби ідентифікувати зазначені в описах споруди. Особливий інтерес викликало питання щодо існування на території замку церкви Покрови Пресвятої Богородиці. Інформація про замкову церкву міститься як в працях дослідників 19 ст., так і в сучасних публікаціях.[3]

Останнім часом джерельна база поповнилася двома новими документами -- це Описи замку 1570 та 1613 рр.. Інвентар замку і староства кам'янецького 1570 р., виявлений у Варшавському Головному архіві давніх актів кам'янецьким дослідником Мошаком М.І..».[4] Дослідником В.М.Михайловським в цьому ж архіві виявлений і опублікований Опис замку 1613 р., який є складовою частиною «Інвентарю та Люстрації староств: Кам'янець – Подільського і Летичівського».[5] Метою даної розвідки є спроба узагальнити наявну інформацію щодо назви церкви, її історії та місцерозташування.

Слід зауважити, що в ранніх джерелах не міститься конкретної назви церкви.

Так, з Опису 1494 р. відомо, що в замку знаходилась «православна церква, в якій служба божа за руським або грецьким обрядом під карою штрафу (за пропуск служби) в одну копу грошів». [6,11] Являє інтерес той факт, що в примітках до тексту люстратор згадує про церкву Благословіння Діви Марії, в якій зберігалися бочки зі стрілами і порох, але не зовсім ясно чи знаходилась та церква на території замку. [7] Дослідниця О.Пламеницька вважає, що в Описі мова йде про одну й ту ж церкву. Будь яка інформація про замкову церкву в Описі 1544 р. відсутня. [9] В описі замку 1570 року люстратор згадує «Церкву Руську зі дзвіницею і двома дзвонами, із Аппарелями Руськими». [10] Так само в Описі 1613 р. церква описується без конкретної назви – «Церква Руська від княжат Каріатовичів фундаторів перших міста Кам'янця.» [11,107]

Вперше назва церкви – Покрови Пресвятої Богородиці відома з записок Петра Могили, написаних не пізніше 1647 р. [11,103] Під цією ж назвою Покрови Пресвятої Діви Марії церква згадується в «Зведеному галицько-руському літописі» з 1600 по 1700 р., виданому А.Петрушевичем. Посилаючись на грамоту польського короля Михаїла, видану 20 марта 1672 р. в Варшаві, автор наводить відомості про те, що шляхетний Михаїл Маскевич, «регент городской каменецкой канцелярии, побуждаемый ревностью по боге, из пожертвованной благочестивых томошних людей-братчиков, а также своим коштом и старанием задумал воздвигнуть, каменную церковь вместо деревянной в честь Покрова Пресвятой Девы Марии». [12,90] В історико-літературних джерелах 19 ст. замкова (на той час вже неіснуюча церква) згадується під назвою Покровської і власне під цією назвою увійшла в науковий обіг.[13, 66-68]

Не є остаточно визначеним питання про фундаторів церкви. Укладачі Опису 1494-1570 рр. не згадують ім'я фундатора. Однак в Описі 1613 р. чітко вказано «...Церква Руська від князів Коріатовичів фундаторів перших міста Кам'янця, з яких один в тій же церкві лежить...».[14, 66-68] Петро Могила пише про замкову церкву: «...от княжат Кориатовичей созданная, их же и телеса тамо лежат...» [15,103]. Поховання обох братів в замковій церкві підтверджується текстом королівської грамоти 1672 р., в якій говориться, що стара дерев'яна церква була побудована «блаженной памяти князьями Александром и Георгием Кориатовичами, владетелями и основателями города Каменца, где в тамошнем замке в той же церкви в боге прибывают и погребенные их останки.» [16,618]

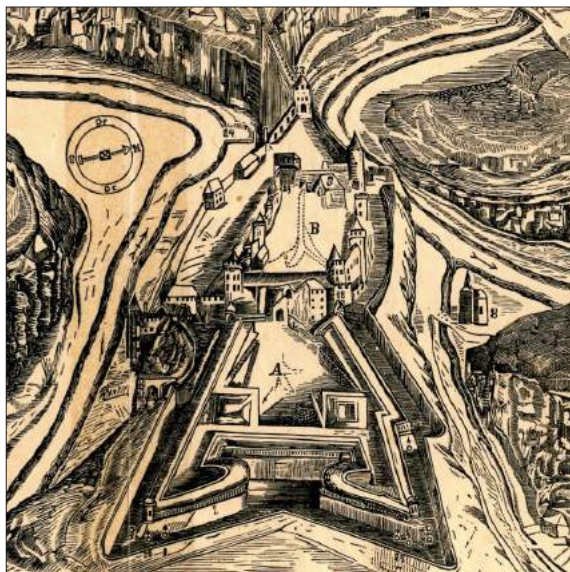
Практично не є дискусійним питання про час будівництва церкви. Якщо відштовхуватись від королівської грамоти, то в ній говориться, що церква побудована 300 років тому, тобто приблизно в 1372 р.[17,618] В усіх наведених вище джерелах фундаторами церкви названі князі Коріатовичі. Щодо поховання братів Олександра і Юрія на території замку, то більш переконливою є версія про поховання в замковій церкві самого лише Олександра. [18,485-490] Ця версія підтверджується даними Опису 1613р. . [19,485-490] Остаточну відповідь на це питання можна отримати після проведення археологічних досліджень.

Найбільший інтерес і дискусію викликає питання про місцезоташування церкви. Джерелами для місця, де знаходилась в замку церква є наведені вище Описи замку і історичні плани Кам'янця.. Опис 1494 р. люстратор ревізію будівель на території замку починає з «великої світлиці» біля входу, далі читаємо: «біля згаданої світлиці і будинку стоїть православна церква.» [20,11] В Описі 1570 р. орієнтиром для визначення місцезоташування церкви може слугувати опис будівель навколо Папської башти: «Від Папської вежі, ідучи по лівому боці спіжарні дві дерев'яних, заново за небіжчика старости збудованих біля муру... Напроти тих спіжарень, посеред замку Церква Руська із дзвіницею і двома дзвонами, з Аппарелями Руськими. На тому ж лівому боці від півдня, від Папської вежі друга вежа Древіцька...».[20,11] В Описі 1631 р. згадується «католицький кам'яний костельчик... Біля нього мурований склеп, в якому лежить тіло Миколая Потоцького, старости кам'янецького. ... Далі цього склепу Руська Церква...» [21]

В усіх наведених вище джерелах церква характеризується як дерев'яна Цікаво, що люстратор в Описі 1613 р. не лише описує, що церква «збудована з дубового дерева», але й відмічає, що церква « майже не порушена з давніх часів, від того часу, як її ще було збудовано...».[22] Разом з тим дослідниця О.Пламеницька ставить під сумнів той факт, чи замкова церква була дерев'яною. Опираючись на інформацію наведену в Описі 1494 р. що в скарбниці церкви зберігався порох дослідниця вважає малоімовірним, щоб в дерев'яній церкві мурованого замку зберігався порох. [23,67] З приводу цього, можемо лише зазначити, що в усіх наведених вище джерелах чітко вказано, що замкова церква була дерев'яною. Щодо інформації з Опису 1494 р. слід зауважити, що в документі мова йде про скарбницю церкви Пресвятої Діви Марії (в іншому перекладі Благословіння Діви Марії) і напевне ідентифікувати цю церкву з замковою складно. З огляду на ці факти можемо лише припустити, що біля замкової церкви могла існувати кам'яна скарбниця.

Питання щодо вигляду церкви та її місце розташування ускладнюється відсутністю інформації в наявних джерелах, дотепер не виявлено іконографічних джерел з її зображенням. Хоча церква існувала ще до 1672 р., на відомій гравюрі К.Томашевича (1672-1699 рр.) в південно-східній частині замку зображено будівлю прямокутної форми під двоххилим дахом, позначений літерою «S»; в експлікації до плану – костел св. Станіслава в старому замку, тепер мечеть [24] (Іл. 1). Аналогічне зображення на інших планах кінця 17-ст.. Заслуговує на

увагу план 1797 р., на якому з західного боку поряд з костелом зображено будівлю прямокутної форми з чотирисхилим дахом, розмірами більша за костел, позначена в експлікації літерою «а» як кордегардії (приміщення для варти). Ймовірно, що кордегардія була побудована на фундаментах церкви [25] (Іл. 2).

Іл. 1. Гравюра Кам'янець 1673-1679 р.

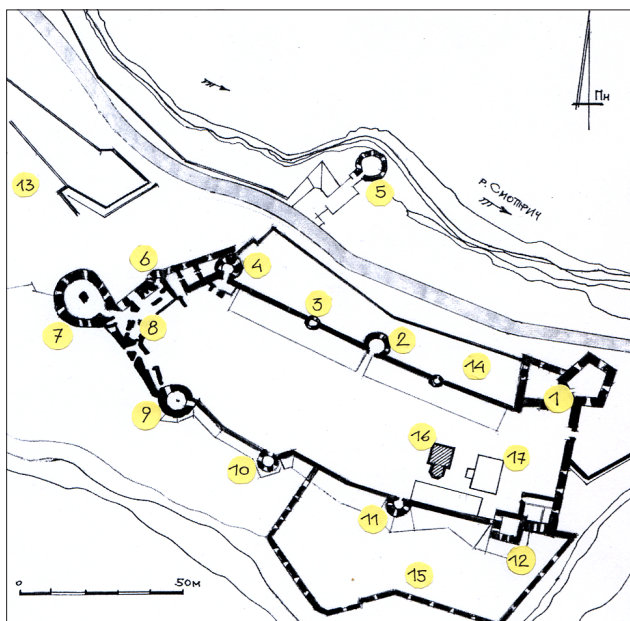
Іл. 2. План Кам'янець 1797 р.

З огляду на слабку джерелознавчу базу, питання щодо вигляду церкви ми можемо розглядати лише гіпотетично. На нашу думку церква могла би бути подібною до інших православних храмів міста того періоду. До числа церков, побудованих за княжих часів, відноситься церква Св. Трійці (зруйнована в 1930-ті рр.). Обгорілі фрагменти церкви, які датуються 15–16 ст., виявлені під час спільних археологічних досліджень, які проводились в 1993-1994 рр. Кам'янець-Подільським національним університетом і «Фундацією Кам'янець-Подільського» (США, Канада) [26, С.74-75]. За висновками керівника фундації А.Мандзія дерев'яна церква була побудована на кам'яному фундаменті. Храм мав прямокутну наву шириною 7,0 м і довжиною 7,4 м і п'ятигранну апсиду відповідно (5,1 м x 4,6 м).

Наявні джерела дозволяють зробити наступні висновки:

- Покровська церква була побудована в кінці 14 ст., ймовірно в 1372 р.
- В склепі під церквою похований князь литовський Олександр Коріатович.

- Церква знаходилась в південно-східній частині замку, неподалік від входу, між баштами Папською і Ковпак. Ймовірно, на земляному насипі, названому в описі «апарелями руськими». Дерев'яна, на кам'яному фундаменті, однонавова з п'ятигранною апсидою та дзвіницею з двома дзвонами. На підставі аналізу історико-архівних і іконографічних джерел нами зроблена спроба ідентифікувати місце розташування церкви на сучасному плані Старого замку (Іл. 3).

Джерела та література:

1. Михайловський В. Описи кам'янецького та литичівського замків 1613 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. -Т.18, -Кам'янець-Подільський, 2008.
2. Перспективна програма консерваційних і реставраційних робіт по комплексу Старого і Нового замків в м. Кам'янці-Подільському. Рукопис. Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури та містобудування (НДТІАМ), 1999-Фонди НІАЗ «Кам'янець»-інв. №424.
3. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. -К., 1895.; Сецинский Е. Замковая православна церковь в Каменце-Подольском. Подольские епархиальні ведомости. - Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии: (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). -Каменец-Подольский, 1901.; Пламеницька О. Кам'янець-Подільський, - К.: Абрис, 2004; Пламеницька О. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. - Кам.-Под., Абетка, 2005; Скочиляс І. Територіальне розміщення організаційних структур Галицької (Львівської) православної єпархії на Поділлі // Історичне картознавство України. Збірник наукових праць. - Львів, 2003.
4. Archiwum Głowne Akt Dawnych.-Arhiwum Skarbu Koronnego.- Dział LIV.-Sygnatura K-4/1 Інвентар замку і староства кам'янецького, відданий через шляхетного Станіслава Влодка із Германова, і Юрія Сулиму підстаросту Кам'янецького шляхетному Станіславові Вресчові комірникові Короля Його М(илості): дня 20 грудня Року 1570.
5. Михайловський В.М. Вказана праця. -С.101-114.
6. Грушевський М. Опис подільських замків 1494 р. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. -Т. VI-Кн. 3.-Львів, 1895.
7. Там само
8. Пламеницька О. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. - Кам.-Под., Абетка, 2005.
9. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии: (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). -Каменец-Подольский, 1901
10. "Inwntarz Zamkiy I starostwa kamienieckiego ... 1570.
11. Михайловський В.М. Вказана праця.
12. Архив Юго-Западной России. -Ч.1. -Т.У11.
13. Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. -Львов, 1874.
14. Пламеницька О. Сакральна архітектура С.66-68.
15. Цит. Михайловський -С.107, /к/62 v/
16. Архив Юго-Западной России. -Ч.1. -Т.У11.
17. Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись
18. Там само
19. Сецинский Е. Замковая православна церковь в Каменце-Подольском. // Подольские епархиальні ведомости. -№27-28, 1892.
20. Михайловський В.М. Вказана праця.
21. Грушевський М. Опис подільських замків 1494 р.
22. AGAD/-ASK/- Dz. LIV.-Sygn. K-4/1
23. Цит. Михайловський -С.107, /к/62 v/
24. Пламеницька О. Сакральна архітектура
25. Кіпріан Томашевич. Гравюра Кам'янця (1672-1679 р.р.) -Кабінет мистецтв Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаніка; Од. зб. №2250.
26. План г. Каменец-Подольского 1797 г.- Російський державний архів військово-морського флоту в Санкт-Петербурзі.- Ф.3/Л -Оп.24.-Спр41.-Арк.1.
27. Бевз В. Попередні дослідження церкви св. Трійці в місті кам'янці на Поділлі. // Вісник історико-культурологічного подільського братства. -№4.-1995.

Стаття посвячена дослідженню історії церкви Покрови Пресвятої Богородиці, котра во времена средневековья существовала в каменецком Старом замке. Авторами сделана попытка ідентифікувати місцерозположення церкви на современном плане Старого замка.

Ключевые слова: замок, опись, люстрация, церковь, князь.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

УДК 94(477.43)»17/18»:355.23

А.Ю. Скрипник

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ЯК ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ ЦЕНТР НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

В статті розглянуто місце і роль Кам'яця-Подільського в якості військового центру та опорного пункту російських військ на території Поділля; становлення і формування системи військового адміністрування як головного чинника зміцнення імперської присутності у краї.

Ключові слова: фортеця, полк, дислокація, адміністрація.

На початку XVIII ст. Кам'янець-Подільський став одним з великих і потужних міст Правобережної України. У 1670 р. він отримав шляхетські привілеї, а також можливість делегувати своїх представників до Сейму Речі Посполитої. Останні, щоправда, не мали права голосу, а були лише спостерігачами. Такі привілеї ставили його в один ряд з Краковом, Варшавою, Любліном та Львовом. Динамічно розвивалися торгівля і ремесла, зростала кількість населення, вдосконалювалася інфраструктура.

Разом з тим, місто зоставалося важливим опорним пунктом у військовій структурі Польщі і надалі набувало все більшого стратегічного значення. Внутрішнє протистояння шляхти після смерті Августа II, селянські повстання 1750 і 1768 рр., дії барської конфедерації стали причинами подальшої модернізації оборонних споруд кам'янецької фортеці і самого міста. Водночас було збільшено особовий склад гарнізону, запаси зброї і продовольства. На початок 1793 року польський гарнізон кам'янецької фортеці нараховував біля 3000 тисяч вояків, який в поєднанні з потужними укріпленнями набув винятково важливого значення [1, с. 64].

21 квітня 1793 року відбулася здача фортеці і міста польським комендантом А.Злотницьким російському генералу В.Дерфельдену. Ці події детально описані відомим подільським істориком Е.Сіцінським. Однак, у цій статті хотілося б акцентувати увагу саме на початку російської військової присутності у місті. „О 12 годині дня А.Злотницький приніс присягу ... і передав ключі від фортеці й міста Дерфельдену. Перед дверима костелу був вишикуваний гарнізон з офіцерами, який одразу ж теж присягнув на вірність імператриці”. Ймовірно, польські солдати стояли не перед входом до Кафедрального костелу, а швидше за все на площі біля Триумфальної арки. А офіцери чомусь підписували присяжний лист у приміщенні гауптвахти.

Відомо, що о другій годині дня крізь Руську браму „до міста входять два батальйони Катеринославського піхотного полку, а ще два розташувалися на Руських фільварках. Цей полк перебував у Кам'янці всього три дні (до 24 квітня) і був передислокований до Летичева. Йому на зміну прибули два батальйони Чернігівського піхотного полку,” – пише Е.Сіцінський [2, с. 66].

Насправді ці військові підрозділи мали не зовсім такі назви, як зазначив Е.Сіцінський. А саме: 1-й Лейб-Гренадерський Катеринославський Імператора Олександра II полк (таку повну назву носило це формування з 1909 року) з 1785 року називався Катеринославським гренадерським. За наступні 30 років його назва періодично змінювалася: з 1797 року – 15 Єгерський полк; з січня 1798 р. – Псковський Гренадерський полк, з жовтня того ж року Гренадерський генерал-майора фон-дер-Остена-Сакена; через рік – Гренадерський генерал-майора Паліцина; в березні 1801 р. – знову Катеринославський гренадерський; з 1814 р. – 14 Гренадерський єгерський полк [3, с. 25]. Тому неточність Сіцінського, а потім і тих дослідників, які на нього посилалися, можна зрозуміти.

Щодо 29-го Піхотного Чернігівського Генерал-фельдмаршала Дібіча Забалканського полку (таку назву він мав з 1864 року), який прийшов на зміну, то він з 1762 до 1796 року називався Піхотний генерал-майора Олександра Бібікова [4, с. 278]. Хоча у своїх рапортах і звітах генерали продовжували його іменувати „Чернігівським”, що з точки зору бюрократичного листування було неправильним.

Звертає на себе увагу також швидка ротація згаданих вище підрозділів. Чому вони так часто змінювали один одного? На це було декілька причин. По-перше, Катеринославський гренадерський полк мав у своєму складі чотири батальйони (п'ятий батальйон був доданий у 1795 р.) загальною кількістю не менше 3000 солдат і офіцерів. Це пояснюється тим, що у 1791 році до нього був приєднаний Московський гренадерський полк. Відповідно, для такого великого підрозділу просто не вистачало придатних будівель для повного розташування на території міста, де господарем був місцевий польський гарнізон, який проживав у зручних Вітових казармах. Тому командування вирішило вивести цей полк у більш придатний населений пункт. По-друге, своїми діями А.Злотницький дав підстави довіряти йому як новоспеченому підданому і гарнізонному начальнику, отож на той момент двох батальйонів було цілком достатньо.

Однак вже через рік, зважаючи на пропольські настрої у краї, російське командування стало підсилювати корпус графа І.Салтикова, що перебував на кордоні з Молдовою і Валахією. 1 серпня 1794 р. в район Кам'янця був перебазований Новоінгерманландський піхотний полк, який став табором біля с.Супруньківці. Таке переміщення передбачало не відпочинок, а „наближення до потенційних революційних центрів”. Полк зарахували до бригади генерал-майора графа Шембека, яка входила до загону генерал-майора Толстова. Крім піхотинців, у ньому перебували два донських козацьких полки (Грекова і Мешкова), Тверський карабінерний полк та 12 гармат польової артилерії.

На початку листопада починається стягування військ ближче до Кам'янця. Новоінгерманландський полк вийшов зі свого літнього табору і зупинився на зимових квартирах на околицях міста. „Звідси 1-ша рота перейшла до м.Могилева на Дністрі для несення караульної служби.; а в Кам'янець-Подільський на караул заступали роти, які стояли неподалік від міста, по черзі з Чернігівським полком, по тижню кожний” [5, с. 49].

Одразу ж після проголошення та опублікування 27 березня 1793 р. відомого маніфесту Катерини II про другий поділ Польщі, генерал М.Кречетников наказав новопризначеним губернаторам приступити до виконання своїх обов'язків. Разом з Ізяславською та Брацлавською губерніями, де тривав процес формування цивільних установ, почало існувати окреме військово-територіальне утворення – Кам'янецька область. Географічне розташування м.Кам'янця-Подільського, ядром якого був Кам'янецький замок, передбачало насамперед його використання як важливого стратегічного військового об'єкта, і тільки потім як адміністративного центру. Подібної думки дотримувалися дослідники Поділля на початку ХХ ст. „Територія Подільського воєводства була частково приєднана до Ізяславської та Брацлавської губерній... Кам'янець залишився тільки фортецею,” – писав В.Гульдман [6, с. 201]. „Столиця Поділля Кам'янець залишилася тільки фортецею,” – констатував Е.Сіцінський [7, с. 69]. У Військовій енциклопедії за редакцією К.Величка зазначено: „В 1796 році Кам'янець був зарахований до штатних фортець як кінцевий опорний пункт на південно-західному кордоні” [8, с. 325]. Станом на 1799 рік на її озброєнні перебувало 175 гармат.

Впродовж 1793-1800 рр. складено та відправлено до Сенату історичні описи та детальні плани Кам'янця та його околиць. При потребі передбачалося їх використання у військових цілях [9, с. 75, 149]. Військовий комендант, а згодом намісник, мали широкі повноваження, що дозволяло контролювати практично всі сфери життя області.

На той час на Правобережжі України розташовувалися частини армії по кордонах з Польщею і Туреччиною під командуванням генерал-фельдмаршала Румянцева-Задунайського. Її особовий склад нараховував майже 79 000 солдат і офіцерів, які поділялися на дві дивізії. На території Поділля знаходилися частини 1-ї дивізії генерал-аншефа князя Прозоровського у складі чотирьох батальйонів єгерів і сімнадцяти полків піхоти і кавалерії загальною кількістю біля 42 тис. вояків.

Після третього поділу Польщі 1795 р. Катерина II зрозуміла, що процес загарбання нових земель закінчився. Для закріплення російської присутності в регіоні потрібно створювати сталі адміністративні одиниці. Подальше становлення та розвиток адміністративних органів влади на Поділлі тривали згідно з відомим “Положением о губерниях” 1775 р. Пункти 89 та 90 Розділу IV чітко регламентували одну з форм управління – намісництво [10, № 17090]. Прикордонний статус, сусідство потенційно вороже налаштованих держав, що тягнуло за собою розташування великої кількості російських військ, далеко не толерантне ставлення місцевого населення до нової влади підштовхувало самодержавство до подальшого закріплення на новоприєднаних територіях військово-адміністративної форми управління.

Урядовий Сенат указом від 4 червня 1796 р. оголошує про офіційне “...відкриття присутніх місць Подільського Намісництва в місті Кам'янці-Подільському” [11, арк. 61]. Очевидно, що інститут намісництва був запроваджений не випадково. Його головним завданням було, використовуючи повноваження намісника, зміцнити (закріпити) російську присутність у краї. У разі непередбачених обставин на Поділлі утримувався військовий контингент, який був головним гарантом “тиші та спокою”.

Призначений на посаду подільського намісника генерал М.Вердеревський [12] розпочав комплектування адміністративних установ, що розташувалися у Кам'янці-Подільському. Структурна розбудова мала такий вигляд: управлінсько-виконавчий орган – намісницьке правління – на чолі з намісником та двома радниками [13, с. 8-9]. Йому безпосередньо підлягали палата будівельних справ та землемір. Намісник керував міською та повітовою поліцією, армійськими частинами та гарнізонами, наглядав за запасами продовольства, стягненням податків, мав вплив на судові установи (призупинення виконання вироку – А.С.).

Наприкінці 1796 року Павло I затвердив новий розпис усієї армії на дивізії з визначенням полкам їх постійних місць дислокування (квартир), призначенням шефів полків, командирів полків та інспекторів кавалерії [14, № 17606]. На початку 1797 р. у Кам'янці-Подільському розташовувалися: Володимирський мушкетерський полк під командуванням військового губернатора Кам'янця-Подільського генерал-лейтенанта О.Беклешова та Новоінгерманландський мушкетерський полк генерал-майора Єрмолова, що входили до складу 7-ї Української дивізії під командуванням генерал-фельдмаршала графа Румянцева-Задунайського.

Володимирський полк став мушкетерським наприкінці листопада 1796 р., а до цього часу він називався 1-м Пермським полком. Надалі його назви залежали від того, хто перебував на посаді військового коменданта Кам'янця-Подільського: з квітня 1798 р. – Мушкетерський генерала від інфантерії графа Гудовича 2-го; з червня 1800 р. – Мушкетерський генерала від інфантерії Розенберга; з березня 1801 р. він став знову Володимирським мушкетерським [15, с. 103]. Цей полк розміщувався на території Подільської губернії до початку війни 1812 року.

За штатами, кожний з мушкетерських полків складався з двох батальйонів, які у свою чергу – з 1 гренадерської і 5 мушкетерської рот. Загальна кількість, відповідно до розкладу, складала 2363 солдати і офіцери [16, № 19420, Табл. III].

У разі відсутності чи послаблення зовнішніх загроз головним завданням цих військ була „охорона спокою у краї”. Полкам і бригадам було наказано постійно знаходитися у стані готовності. Вся полкова артилерія разом з обслугою і боезапасом була розподілена по батальйонах, а не знаходилася біля штабу, як це практикувалося у мирний час. На війська були покладені функції спостереження за польською шляхтою з метою запобігання агітації та недопущенню зібрань, в результаті чого армія стала виконувати адміністративно-поліційні обов'язки, що стало початком і причиною непорозумінь між місцевим населенням і військами.

Водночас, зважаючи на зовнішньополітичну ситуацію в Європі, полки знаходилися в постійному очікуванні наказу на виступ у похід. Відбувалася постійна ротація особового складу з метою його якісного покращення. Тобто солдат, які були визнані не здатними до „польової служби”, відсиляли у гарнізони внутрішніх губерній, а на їх місце прибували нові рекрути.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Кам'янець став регіональним центром представників російської військової й цивільної влади. Військові губернатори та комендант Кам'янецької фортеці, не рахуючи командирів розташованих поблизу міста військових частин, носили генеральські звання [17, с. 639]. Подільські цивільні губернатори, як правило, перебували у рангу дійсного статського радника, що відповідно до „Табели о рангах” теж прирівнювалося до генеральського. Така присутність високого керівництва була зумовлена рядом причин: стратегічне розташування та значення Кам'янця у військовому плані, близькість державного кордону та порівняно з іншими населеними пунктами кращі побутові та житлові умови.

Джерела і література:

1. Сицинский Е.И. Город Каменец-Подольский – историческое описание. – К., 1895.
2. Там само.
3. Гренадерские и Пехотные полки. Справочная книжка. Под ред. В.К.Шейка. – СПб., 1909.
4. Энциклопедия военных и морских наук. Под ред. Леера. Т. VIII. – СПб., 1897.
5. История 10-го пехотного Новоингерманландского полка. Сост. пол-к Пирожников. – Тула., 1913.
6. Гульдман В.К. Памятники старины в Подоли (Материалы к составлению археологической карты Подольской губернии). – Каменец-Подольский, 1901.
7. Сицинский Е.И. Названа праця.
8. Военная энциклопедия. Под ред. К.И.Величко. Т. XII. – М., 1913.
9. Петров М.Б. Исторична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історичні джерела). – Кам'янець-Подільський, 2002.
10. Полный Свод Законов Российской империи (ПСЗ) – Отд. I. Т. XXIII. – С.Пб., 1830.
11. Колишній Кам'янець-Подільський міський державний архів (КПМДА). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.2.
12. <http://www.orenburg.ru/culture/encyclor/tom2>. Рапорт генерал-майора П.М.Голицына генерал-поручику Ф.Ф. Щербатову от 14 апреля 1774 г. Об офицерах отличившихся в битве.
13. Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. н. – К., 2001.
14. ПСЗ-I. Т. XXIV. – С.Пб., 1830.
15. Гренадерские и Пехотные полки. Справочная книжка. Под ред. В.К.Шейка. – СПб., 1909.
16. ПСЗ. Книга штатов. Отд. I. – С.Пб., 1830.
17. Записки графа Е.Ф.Комаровского // Исторический вестник (историко-литературный журнал). – Т. LXIX. – С.Пб., 1897.

В статье рассмотрены место и роль Каменца-Подольского в качестве военного центра и опорного пункта русских войск на территории Подолья; становление и формирование системы военного администрирования как главного фактора укрепления имперского присутствия в крае.

Ключевые слова: крепость, полк, дислокация, администрация.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ В ЖИТТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ РЕФОРМАТОРА РУБЕЖУ ХІХ СТ. ІГНАЦІЯ МАРХОЦЬКОГО

У статті розглядається зв'язок життя та діяльності реформатора рубежу ХІХ ст. Ігнація Мархоцького з Кам'янцем-Подільським. Виділено три основних етапи. Для цього детально проаналізовано твори дослідників ХІХ-початку ХХІ століть з України, Польщі та Ізраїлю.

Ключові слова: Ігнацій Мархоцький, Кам'янець, Ян Вітте, діяльність, цивільно-військовий комісар, реформи, Свято Церери, арешт.

Життя реформатора і організатора «Миньковецької держави» Ігнація Сцібор Мархоцького (1749-1827 рр.) було тісно пов'язане з тогочасною столицею Подільського краю Кам'янцем. І не лише тому, що це місто позиційоване як адміністративний центр з головними службами воєводства, а згодом, губернії. Бурхлива діяльність цього неспокійного поляка часто-густо призводила до несподіваних результатів. Особливо, у найскладніші життєві періоди. Це підтверджують відомий дослідник історії, який написав основний твір про Ігнація Мархоцького «Граф Редукс» Антоні Йосип Ролле [22], а за ним російські автори Є.Євтіхєєв [14], А.Копилов [17], А.Г. [19], науковці О. і П. Білі [12], письменники радянської доби Б.Гришук [13], В.Сутковецький [24,25], С.Оліневич [21] та інші, хто доклав зусиль, щоб донести до загалу відомості про незвичного подільського пана [1-10, 15, 16, 23, 26].

Народжений у Тарноруді Кам'янецького повіту, Ігнацій Мархоцький з дитинства і думати не міг, які довгі дороги доведеться пізнати з малолітства. Але вмшався фатум. Батько Ігнація Міхал Мархоцький та мама Катерина Міхалєвська раптово померли у 1860 р. і хлопець, його три сестри – Юстина, Юліана, Людвика та звідний брат Адам потрапили під опіку дядька Войцеха.

На той час дядько використовував на права заставної оренди волинські маєтки Радзивілів та Вишневецьких. Далі – перебрався за триста кілометрів південніше – у наддністрянський Рашків, що належав князю Любомирському. І лише 1767 року після його одруження з вдовою теребовлянського підчашого Юзефа Баворовського сімейство переїхало на Поділлі – в околиці Гусятина.

1772 року В.Мархоцький придбав ярмолицецький ключ за 60 кілометрів від Кам'янця і осів у селі Маліївці теперішнього Дунаєвського району. Щоправда, про останнє Ігнацій дізнався далеко від рідної землі: 1770 року на вимогу дядька його забрали на службу до пруської армії. І був би він у Берліні досить довго, якби 1774 року Войцех Мархоцький не захворів і, маючи дуже піддатливий до навіювання характер та надумавши, що буде вмирати, не відкликав його додому. Однак, очікувана смерть не спіткала старого. Він виздоровів. Племінник виявився не дуже й потрібним у маєтку, до того ж часто відстоював свою позицію у розмовах з дядьком, що призводило до частих суперечок та відвертих сварок. Врешті-решт йому нічого не залишалося як тимчасово покинути двір.

Ролле та ті, хто як головне джерело використовували його твір, стверджують, що наприкінці 70-х років молодий Мархоцький виїхав у Варшаву. Втім, Р.Афтанази [1.с 256], а з ним і науковець з Опольського університету Томаш Цесельський мають іншу думку. Зокрема, він пише:

«Ігнацій не був в стані порозумітися з дядьком та осінню 1778 р. записався як полковий інтендант в ранзі капітана до розквартированого в Кам'янці-Подільському пішого полку польової коронної булави. Прослужив в ньому неповні чотири роки і після конфлікту з кам'янецьким комендантом ген. Яном Вітте отримав 14 VI. 1782 р. відставку разом з підвищенням у званні майором» [26, с.18].

А вже після цього шляхи Ігнація Мархоцького простелилися до столиці Польщі. На жаль, поки що не вдалося установити справжню причину конфлікту, однак, за легендою, якими оповите життя Ігнація, вони нібито не дійшли згоди щодо красивої кам'янчанки, в яку були закохані. Зважаючи, що останній вийшов у відставку та ще й з підвищенням, очевидно, він отримав своєрідне відкупне від сановитішого візаві.

За такого викладу фактів стануть цілком логічними повідомлення про те, що у Варшаві він – вже як людина цивільна, викладав музику [], адже військовий за статусом не мав права тим займатися.

Цей період біографії І.Мархоцького ми виділяємо як перший кам'янецький.

Невдовзі одружившись на «римській патриціанці» Еві Руфф і користуючись прихильністю дядька, для якого через друзів, що служили при королівському дворі, добився ордена Святого Станіслава, він повернувся на Поділлі. Та Войцех Мархоцький, дізнавшись про не надто шляхетне походження невістки, не виявив належної поштивості до молоді сім'ї, а Еву ігнорував. Як пише Ролле: «Роздратування дійшло до того, що каштелян сердився кожного разу, коли коли племінник з'являвся йому на очі...» [22, с.12]. Відтак, молодятам довелося покинути Маліївці і баражувати між Варшавою та Кам'янцем, а коли дядько придбав Миньковецький ключ і переселився у Побійну, не часто бувати у новому маєтку. Натомість Войцех Мархоцький неприязно відзивався про племінника у заповіті і вніс цей документ до міських кам'янецьких книг.

Зі свого боку Ігнацій 17 грудня 1787 року публічно висловив у Кам'янецькій міській управі скаргу «проти нестерпних знущань з безневинного заплямованого законного спадкоємця, вдаючись до прикрих висловлень поганблення, щоб засвідчити свою образливість» [22, с.12]. Тобто, особистий виступ серед суворої зими є беззаперечним свідченням проживання молодого сім'ї в самому Кам'янці або в одному з близьких до міста маєтків, що було традиційною практикою того часу.

У березні 1788 року (за старим стилем) Войцех Мархоцький помер. Пожиттєве право на майно чоловіка отримала його дружина. Російські дослідники стверджують, що екс-майор «залагодив справи з нею» [11, 14, 22] і став одноосібним володарем дядькового спадку. Р.Афтанази і Т.Цесельський пишуть, що він «силою захопив миньковецькі володіння» [1, 26]. (До речі, такий варіант не був чимось ганебним для вирішення майнових спорів у тогочасному польському суспільстві). Отже, з 1788 року Ігнацій Мархоцький став повноправним подільським поміщиком і до кінця свого віку полишав Миньковецький ключ хіба що у дуже важливих випадках.

Один з таких припадків на початок 90-тих років XVIII століття і його можна назвати другим кам'янецьким періодом І.Мархоцького.

1791 року перспективного землевласника обрали цивільно-військовим комісаром Подільського повіту, що свідчить про його значний авторитет у воєводстві. На цій посаді він запропонував оригінальний проект загального перепису населення, який спрощував систему обліку. Той базувався на щорічному поданнях до статистичних бюро виписок з метрик хрещення, свідочств про шлюб та похорон із зазначенням воєводств, повітів та обрядів. В такий спосіб мали реєструвати християн. А для представників інших віросповідань дані подавали б магістрати міст або дідичі чи орендарі сіл [22, с. 24]. Не оминула його і політика. Е.Рабович повідомляв: «І.Мархоцький був політично активним під час Чотирирічного Сейму... З невеликим ентузіазмом відносився до доробку сейму, визнаючи Конституцію 3 Травня за малопридатну для польських реалій, а навіть висміював ідею побудування святині Божого З'явлення. Ідею побудови останньої прокоментував, що „слід було найперш помурувати каплицю Увазі і Рефлексії (Роздумам)» [7, с.551].

Ролле трактував позицію І.Мархоцького так: «Наслідки скликання у той період торговицької конференції дуже швидко розперезалися на Поділлі; певно, що наш комісар спочатку протистояв конфедератам, але врешті задля забезпечення спокою у краї приєднався до них і як багато інших став на бік короля, бо неухильно поділяв переконання тієї горстки шляхти, яка приєдналася до торговицької конфедерації з метою оборони постанов Великого Сейму» [22, с.25].

Останньою краплиною терпіння для І.Мархоцького стало притягання його до суду за критичні висловлення в бік банкірів під час Дубненських контрактів у січні 1793 року. «Члена консіліуму конфедерації Подільського воєводства», радника цієї конфедерації волинські «брати-одномумці» ледве не посадили на рік у буцигарню. Відтак, переживши таке потрясіння і не побачивши перспектив подальшої незалежності Польщі, І.Мархоцький повернувся до Кам'янця і написав план загальної оборони країни, який надіслав королю. Цей документ, на перший погляд, документ передбачав якнайдостойнішим за такої складної для нації та держави ситуації єдиний вихід – загальнопольську пожертву життям.

Однак, коли сталося поглинання частин колишнього беззаперечного європейського лідера – сильнішими на той час противниками Росією, Австрією та Прусією, і Поділля потрапило під російський протекторат, Мархоцький беззаперечно присягнув Катерині II і... остаточно зійшов з місцевої політичної арени. Відтоді він сповна присвятив себе іншій важливій для нього справі, про що і згодом наголошував у спогадах: «Приступивши до володіння спадковими володіннями, я вирішив вести уособлений, тихий трудовий спосіб життя, що відповідає цілям і видам правлячих монархів» [12,13, 21, 22, 24, 26].

Виходячи з цього принципу, він і став керувати у спадковому ключі і невдовзі проголосив його «Миньковецькою державою», установив прикордонні стовпи з одіозними написами «Кордон Миньковецької держави від Російської імперії» на сході та «Кордон Миньковецької держави від Австрійської імперії» з протилежного, відмінив панщину, заснував місцевий дворівневий суд, заборонив називати селян образливими словами, друкував власні гроші, запровадив три «загальнодержавні» свята – 1 січня (Свято міського права), 15 травня (Гайове) та 15 серпня – Обжинки або Свято Церери. Останнє і стало причиною третього – найскладнішого – кам'янецького періоду Ігнація Мархоцького.

Майже двадцять років владу Подільської губернії практично не турбували реформи і не звичні для інших маєтків регіону обряди, які практикувалися у Миньківцях. Хоча, безперечно, це подобалося далеко не всім, адже свободи, які надав Мархоцький селянам і міщанам, були негативним прикладом для довколишніх поміщиків. Поширювані ним роздруківки прогресивних законів, які він запровадив, спалювали, як книги еретиків. Однак, Імператор Павло I та його наступник Олександр I вели досить толерантну політику стосовно вельмож і землеволодарів польського походження. Зі свого боку Ігнацій Мархоцький сумлінно виконував усі зобов'язання перед державою. Більше того, за словами Є.Євтіхієва: «... после поражения войск Наполеона, Высочайший указ обязал дворянство юго-западного края доставить в Варшаву для надобностей русской армии, значительное количество провианта. Заказ был заготовлен и оставалось доставить его в Варшаву.

Дворяне решили возложить это нелёгкое и ответственное поручение на гр. Мархоцкого. Последний, хотя и считал это результатом недоброжелательного к нему отношения дворян, не отказался от поручения и до-

ставил транспорт, стоимость которого составляла около миллиона рублей в Варшаву. Сдав транспорт, он потребовал от стоявшего во главе управления польских областей Императорского комиссара сенатора Ланского удостоверение в том, что исполнит возложенное на него поручение, причём настоял на том, чтобы в бумагах его называли «Dux Redux» Мархоцкий. Комиссар исполнил его желание и с тех пор назывался в официальных бумагах не иначе, как начальник экспедиции, возвратившийся домой, или просто Редукс» [14, с.45]. Тому на місцях змушені були дотримуватися генеральної лінії. З іншого боку, це додало йому і певної всюдозволеності. Священик Юліан Лотоцький, чия сестра була одружена за священником с.Побійна, де Юліан неодноразово бував, коли навчався у семінарії, у своїх спогадах, наприклад, зауважував: «Мархоцкий был в замечании у начальства так как он не хотел подойти под уровень с прочими помещиками... И многое подобное Мархоцкий творил, неумесное и своенравное. Где не заходил, пасквильил всех своими стихами... И вообще везде, где он ни посещал что-нибудь, никогда ничего не оставалось без его критики и острот, которые заключали в себе не редко едкость и злую насмешку. Зная это, все чиновники его боялись и мало кто осмеивался ему противоречить в чем-нибудь» [20, с. 114-115]. Критична маса назриваючого конфлікту досягала апогею. Врешті-решт він допустився такої помилки, яка згодом добряче попсувала йому нерви і здоров'я, а у стратегічному сенсі дозволила недругам посилити нападки.

Після смерті у 1810 році Еви Руффо, шістдесятирічний Ігнацій Мархоцький раптом закохався у сироту-шляхтянку Бону Тржинську, яка виховувалася спільно з його доньками у Притулії. Та коли вона невдовзі таємно повінчалася з його сином Карлом, невдалий коханець не на жарт розізлився – наказав віддати невістку до монастиря, а сина довів до спроби порішити з життям самогубством. Дісталось і ксьондзу. Поміщик забрав з костелу все ритуально-обрядове начиння, мотивуючи, що то його власність, і не віддав «ті клейноди» для проведення подальших богослужінь. Ксьонз, у свою чергу, пожалівся Єпископу Мацкевичу, заодно, висловивши в листі сумнів щодо його частих виступів у костелі та церквах. Це вже був вагомий прецедент. Мацкевич написав Мархоцькому «запит, на якій підставі він перебирає на себе обов'язки, яких не будучи висвяченим, немає права виконувати і в кінці просив аби той припинив свої ідоло-поклонські кривляння перед віруючими, позаяк, свято Церери до християнських урочистостей не належить» [22, с. 64].

Можливо, якби Мархоцький зреагував на це менш емоційно, то все владналося б невдовзі. Але з притаманними йому настирністю та емоційністю, він став доводити свою правоту, при цьому ображаючи духовенство. І так розпочалася війна, яка тривала аж 6 років. Згодом до єпископа долучилася губернська влада, православний архієпископ. Та якщо у 1814-15 роках Мархоцькому ще вдалося і свято провести, і не понести за це покарання, то ось як описує Є. Євтіхіїв наступні події: «15 августа 1816 года, когда в Миньковцах по обыкновению проходили праздничества в честь Цереры и процессия должна была двинуться в поля, неожиданно явился исправник в сопровождении полиции и потребовал от графа прекращения торжества. Граф ответил гордо, что, наоборот, он считает своим долгом продолжать шествие, чтобы правительственные чиновники могли убедиться, что в нём ничего нет предосудительного.

Видя, что ему не удастся ничего добиться от графа, исправник стал убеждать людей разойтись по домах. Крестьяне ответили самым спокойным образом, что они пришли в церковь молиться и по окончанию богослужения отправятся в поле, где барин скажет подходящее случаю слово. В этом обряде нет ничего дурного или богопротивного, так как он практикуется уже много лет, и с тех пор, как существует этот обычай, не было ни неурожая, ни градобития.

Исправник вынужден был удалиться, праздничество состоялось, хотя на этот раз в нём не принимали участия ни православные священники, ни ксендзы. На следующий день исправник явился вновь, но на этот раз в сопровождении сотни казаков. Граф был арестован и под escortом силы отправлен в Каменец-Подольский. Он пробыл там две недели. Власти удовлетворились взятием с него подписки о невыезде и не заключили его под стражу» [14, с. 49].

Втім, застрашливий захід, не зіграв належної ролі. Мархоцький «гулял свободно по городу в своей тоге, с жезлом, с длинной бородой и волосами. Народ почитал его, как святого, и оказывал ему очень высокое уважение. Женщины приводили своих детей к нему и просили благословить их. Граф держался с большим достоинством и с полным успехом разыгрывал роль мученика иудеи, пророка... Дело кончилось тем, что Мархоцькому было приказано ехать в имение» [14, с. 49].

Однак, і після цього інциденту обидві сторони залишилися на своїх позиціях. 1817 року влада вирішила за будь-яку ціну заборонити Мархоцькому проведення святкування. Усі попи та ксьондзи краю були суворо попереджені про неучасть у обряді. Тоді роль священника взяв на себе сам Граф. Після цього, викликавши Мархоцького до Кам'янця, влада знову арештувала його.

Той же Є. Євтіхеев повідомив: «Предание гласит, что гр. Мархоцкий дождался в Каменце Императора Александра I исходотайствовал себе аудиенцию. Император долго беседовал со стариком и повелел оставить чудака в покое. С тех пор власти уже не препятствовали ни праздничествам Цереры, ни сатурналиям» [14, с.50], а І.Ролле про це написав таке: «Не стверджуємо, що було це насправді, бо в паперах Мархоцького ніде про це не згадується» [22, с.70]. Натомість сучасний польський науковець Т.Цесельський відшукав у Вар-

шавській народній бібліотеці «Спогади» правнука графа – Юрія Сцибор-Мархоцького, в яких той написав, що: «Остаточний спокій забезпечило йому (І. Мархоцькому) особисте втручання імператора» [26, с.23].

В деяких пізніших дослідженнях згадано ув'язнення І.Мархоцького і у 1819 році. Однак, це очевидно, помилка. До того ж, напевно чи тоді знайшовся б сміливець, який не дотримався би наказу імператора, приїзд котрого до Кам'янця в квітні 1818 року ще був досить свіжим у пам'яті.

Втретє І.Мархоцький потрапив до кам'янецької в'язниці 1821 року. Про те, що передувало цьому, описав Є.Євтіх'єв: «Последние годы Редукса были омрачены неприятностями, которые причинил ему сосед по имени Граф Стадницкий. Он вёл с графом Мархоцким какой-то процесс, тянувшийся несколько десятилетий. Граф Стадницкий отличался литературным талантом и сочинял злые сатиры и пасквили в стихотворной форме, в которых осмеивал и клеймил чудачества Мархоцкого. Между прочим, он утверждал, что, как кажется ему, зазнавшемся потомку и весьма возможно, что Стибор-Мархоцкий, даже не дворянин.

Это переполнило чашу терпения Редукса. Однажды, возвращаясь домой из какой-то поездки, в сопровождении «чинов» своего государства и многочисленной дворни, граф Мархоцкий встретился на постоялом дворе с гр. Стадниским. . .

В конце концов Стадницкий выиграл процесс и в его пользу была присуждена большая сумма. Редукс отказался уплатить её. Истец обратил взыскание на недвижимое имущество графа и, по решению суда, овладел несколькими деревнями ответчика. Выждав некоторое время, граф Мархоцкий прогнал управляющих своего противника и вернул себе вновь свои имена. По жалобе потерпевшего была командирована на место пришествия комиссия. Редукс попросту арестовал чиновников. Дело приняло печальный для Миньковецкого повелителя оборот. Он был заключён под стражу и предан суду, который приговорил его к крупному денежному штрафу и нескольким годам тюрьмы» [14, 50-51].

На захист свого покровителя стали жителі «Миньковецької держави». Українці, поляки та євреї підписали листа до Імператора, якому стверджували, що влада безпідставно переслідує І.Мархоцького. Олександр І зобов'язав губернське керівництво відпустити в'язня, а його – не залишати Отроків до завершення розбору суті конфлікту, яке доручили сенатору Новосельцеву. Той виявляв обставини аж до початку 1826 року і звіт виявився досить лояльним.

Взагалі, після повернення з півторарічного перебування у тюрмі Ігнацій Мархоцький змінив стиль життя – поселився у простій селянській хаті, яку збудували для нього у садах Притулівських. Біля вхідних дверей до свого передсмертного дому, за спогадами Ф. Ковальського, він наказав встановити кам'яну плиту з написом: «*Inveni portum. Spes et fortuna valete! Stat me lusistis, ludite nunc alios.*» («Знайшов притулок. Надію і фортуна полишаю! Досить мене обманювати, тепер грайтеся з іншими») [16, с. 103]. Тут у вересні 1827 року він і знайшов Вічний спокій.

Таким чином, принаймі, майже п'ятдесят із шестидесяти активних років життя Ігнація Мархоцького тісно пов'язані з Кам'янцем, а понад десять він безпосередньо мешкав у місті над Смотричем або перебував у ньому не зі своєї волі. Оскільки, Ігнацій Мархоцький не тільки безперечний піонер оєвропеїзування Поділля на рубежі ХІХ століття, зокрема, переходу від феодалізму до капіталізму, але й знаний кам'янчанин, ці факти мають стати відправною точкою для подальших цілеспрямованих досліджень тогочасних документів, які сьогодні розпорошені у архівах та бібліотеках України та Польщі. Точніше, і цим, зокрема, зараз займаються за сприяння керівника Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині академіка, доктора історичних наук Лева Баженова з українського боку дійсні члени Центру Мархоцькознавства відомі науковці Петро Слободянюк, Наталія Черкаська, Лідія Сухих, Юрій Олійник, Костянтин Завальнюк, Вікторія Колесник, Майя Гарбузюк, Валерій Дячок, Валентин Ільїнський, Ірина Олійник, краєзнавці Петро Даниляк, Сергій Феодос'єв, Анатолій Степанюк, Зінаїда Климишина, Ярослав Михайловський, Марія Васильєва, Алла Гумєнюк, Зоя Захар'єва, а також автор, здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського Національного університету ім. Огієнка, з польського боку – ад'юнкт кафедри новітньої історії Інституту історії Історично-педагогічного відділення Опольського університету Томаш Цесельський і його колеги. Чималу допомогу надають Веніамін Лукін [27] та Ілля Дворкін з Ізраїлю, де також зберігаються документи про Миньковецьку державу та її невтомного засновника.

Джерела та література:

1. Aftanazy R. Dzieje rezydencje na dawnich kresach Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1996. – Т. IX. – S. 255-265.
2. Andrzejowski A. Ramoty starego Detiuka o Wołyniu. – Wilno, 1914. – Т. 3. – S. 172-173.
3. Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – К., 1914. – 178 s.
4. Machynia M., Szrednicki C., Oficerowie wojska koronnego 1777-1794. Spisy, cz.3: Piechota, Kraków 1998, s.233, 244.
5. Marchocki-Ścibor J., Wspomnienia, Biblioteka Narodowa w Warszawie, akc. 13234.
6. Przewdziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. – Wilno, 1841. – Т. 2. – S. 34-40. – Wilno, 1820. – Т. I. – S. 263-265.
7. Rabowicz E. Marchocki Jerzy Ignacy. Życiorys //Polski Słownik Biograficzny- Warszawa-Wrocław, 1974. – Т. XIX. – S. 550-553.

8. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1885.- Т.VI. – S. 448-450.
9. Urbański A. Memento kresowe. – Warszawa, 1929.
10. Uruski S. Rodzina. Herbarz Szlachty Polskiej. – Warszawa, 1932. Т.Х. – S. 208-210.
11. А.Г. Борьба местной епархиальной власти с языческим чувством древней богини Цереры // Прибавление к «Подольским Епархиальным Ведомостям», 1889. № 33-43.
12. Білий О.П., Білий П.А. Миньковеччина: історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 180 с.
13. Гришук Броніслав. Поділля – колиско і доле. Роман. – Львів, 1988.; Гришук Б. Граф Мархоцький і Миньковецька держава (Маловідомі сторінки історії Поділля 18-19 ст.). – Хмельницький, 1992. – 32 с.
14. Евтихийев Е. Миньковецкое государство //Новое слово. – 1913. – № 3. – С. 34-52.
15. Єсюнін С.. «Отроківський замок Мархоцького». Хмельницький: Газета «Є», 09.10.2003. – с.6.
16. Ковальський Ф. Спогади. Щоденник. Витяги. / Переклад П.Даниляк/. //Наукові записки Центру Мархоцькознавства / Упорядник В.А.Захар'єв./ – Хм.: ПП Заколотний, 2011, – Т.3. С. 89-104.
17. Копылов А. Миньковецкое государство. Исторический очерк // Русский вестник. – СПб, 1895. – № 1. – С. 175-195; № 5. – С.85-119.
18. Наукові записки Центру Мархоцькознавства / Творчий задум, упорядкув., передм., комент. В.А.Захар'єв. – Хм.: ТОВ «Перша приватна друкарня», 2009. Т.І. – 108 с.
19. Наукові записки Центру Мархоцькознавства /Упорядник В.А.Захар'єв/. – Івано-Франківськ: Грань, 2010. Т. 2. – 148 с.
20. Наукові записки Центру Мархоцькознавства / Упорядник В.А.Захар'єв. – Хм.: ПП Заколотний, 2011, – Т.3. – 240 с.
21. Оліневич С. Миньковецька держава. Історичний нарис. – Дунаївці, 1993. – 70 с.
22. Ролле Антоній Йосип. Граф Редукс /Переклад з польськ. Василь Ганущак. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. – 81 с.
23. Сецинский Е. Исторические сведения о церквях и приходах Подольской епархии. Ушицкий уезд // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1911. – Вып. XI.
24. Сутковецький В.О. Віск і криця. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – 68 с.;
25. Сутковецький В.О. Таємниця старого майстра. Історична повість. – Хмельницький: облполіграфвидав. – 72 с.
26. Цесельський Томаш. На Поділлі і на Чорному морі – родина Сцибор-Мархоцьких. // Наукові записки Центру Мархоцькознавства / Упорядник В.А.Захар'єв./ – Хм.: ПП Заколотний, 2011, -Т.3. С.16-36.
27. Лукин Вениамин. Евреи – подданные государства Миньковецкого (к истории еврейского книгопечатания на Украине). // Наукові записки Центру Мархоцькознавства / Творчий задум, упорядкув., передм., комент. В.А.Захар'єв. – Хм.: ТОВ «Перша приватна друкарня», 2009. Т.І. С.51–75.

В статтє рассматривается роль Каменец-Подольского в жизни и деятельности известного реформатора рубежа XIX века Игнация Мархоцького. Определено три главных этапа. Для этого глубоко проанализировано сочинения исследователей XIX-начала XXI вв. из Украины, Польши, Израйля.

Ключевые слова: *Игнаций Мархоцький, Каменец, Ян Витте, деятельность, гражданско-военный комиссар, реформы, Праздник Цереры, арест.*

УДК 271.2(477.43)(09)

Г.І. Созанська

ІСТОРІЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ

У статті розповідається про історію Кам'янець-Подільської Свято-Миколаївської церкви, аналізується її становище в різні історичні епохи, висвітлюється життєвий та духовний шлях окремих настоятелів храму.

Ключові слова: *храм, церква, священик, православ'я, християнство, настоятель.*

Православні храми на Поділлі мають багату і складну історію. На протязі багатьох віків вони були центрами релігійно-культурного, загально виховного життя для місцевого населення, несли людям Слово Боже в прикордонних з мусульманським світом територіях. Складним і часто трагічним було їх історичне минуле. В середні віки православні святині Поділля часто руйнувались і спустошувались кримськими татарами, іншими кочівниками, але швидко знову відроджувались з попелу.

Особливо багато трагічних подій відбулось в минулому віці. Наша стаття присвячена історії Кам'янець-Подільської Свято-Миколаївської церкви – найдревнішого храму історичного центру Поділля.

Церкви часто називались в честь християнських святих. Святий Миколай – архієпископ Мір Лікійських, Чудотворець, народився близько 280 р. при римському імператорі Валеріані в Лікійському місті Патарі від багатих, благочестивих батьків Феофана та Іоанни. З юних років мав схильність до усамітнення, подалі від світських розваг, часто відвідував храми, вивчав Святе Письмо. Святий Миколай був відданий батьками на службу Господу і при досягненні зрілого віку поставлений пресвітером. При Імператорі Діоклетіані Св. Миколай разом з іншими християнами був кинутий у в'язницю, де знаходився до воцаріння Костянтина.

У 325 р. Св. Миколай був присутній на 1-му Вселенському соборі і виявив ревність в захисті Православ'я від лжевчення Арія. За велику християнську любов ще при житті Св. Миколая називали батьком «сїрих і утішителем знедолених». Св. Миколай помер в глибокій старості біля половини IV ст. (в 341 р., 343 р. за іншими даними 345-352 р.) в Мірах, де похований. Він прославляється Церквою як «Світильник світліший», «Правило православ'я», «стовп церковний», «Утішитель плачущих».

Час заснування Св.-Миколаївської церкви у Кам'янці-Подільському все що покрито таємницею. Автор першої роботи про історію храму Протоієрей Моїсей Доронович вважав, що церква була заснована вірменськими переселенцями в кінці XIV ст. і побудована на кошти багатого купця Синона Котлубея. Він запропонував вважати 1398 р. датою першого спомину про храм в історичних джерелах [2, с. 192]. Цю версію підтримували і інші дореволюційні дослідники подільської історії: О.Сіцінський, М.Гульдман, П. Батюшков та інші. Вони вважали, що Св. Миколаївська церква – найдревніший храм Кам'янця-Подільського і що він побудований вірменськими колоністами. Приведемо уривки з оригінального документу, в якому йде мова про Св.-Миколаївську церкву: «Я Синан, син Котлубея, затверджую цей запис... Я дав обіцянку побудувати святиню на ім'я Миколая Чудотворця. Тепер при Божій допомозі закінчив її і повністю присвячую її Богу» [2, с. 194]. Цей документ датується 25 березням 1398 р. Оригінал цього документу знаходиться в публічній бібліотеці Санкт-Петербурзі.

Виникає запитання, яким чином вірмени з'явилися на території Поділля? Велике переселення вірмен у XIII ст. пояснюється тим, що турки-сельджуки (а пізніше османи) проводили по відношенню до вірмен насильницьку політику, що примусило їх залишити Батьківщину.

Литовська влада, під владою якої в другій половині XIV ст. знаходилось Поділля, надала вірменам широкі привілеї, чим вони і користувались. Св. Миколаївська церква з самого початку була як головною церквою для вірмен. Оскільки їх кількість в місті з кожним роком збільшувалась і церква не могла задовольнити релігійні потреби людей, невдовзі в Кам'янець-Подільському виник другий вірменський храм – Святого Нікола, а Св. Миколаївська церква була освячена в церкву Благовіщення Пресвятої Діви [2, с. 195]. Храм був перебудований і став кам'яним. Деякі дослідники вважають, що ця перебудова відбулась в кінці XV ст.

У 1432-1434 р. Західне Поділля з Кам'янець-Подільським увійшло до складу Польської держави. Спочатку польська влада не обмежувала права вірменської общини і не вмішувалась в її релігійне життя.

У XV-XVII ст. Благовіщенська церква була найбільш значимою вірменською церквою Кам'янця-Подільського. У 1521-1533 рр. в храмі пройшли ремонтні роботи. З того часу зберігся до наших днів білокам'яний хачкар (квітучий хрест), який вмурований в стіну церкви з південного боку. Під хрестом можна прочитати запис: 1003 р. вірменської ери (1544 р.х.). В кінці XVI ст. була збудована дзвіниця. В 1614 р. відповідно вірменським книгам, була збудована кам'яна брама, внаслідок чого в першій чверті XVII ст. створився архітектурний вигляд Благовіщенської церкви. Навколо храму була кам'яна огорожа, в середині периметру яких знаходились церковні будинки, келії. В самій церкві був встановлений барельєф з каменю – лежача фігура святого, майже в натуральну величину. Це був надмогильний пам'ятник вірменського Патріарха Мелхіседека – відомого Львівського вірменського архієпископа, який помер в Кам'янці-Подільському 1627 року [2, с.195].

Довгий час Благовіщенська церква зберігала традиційні цінності вірменського етносу і користувалась великою автономією. Та в другій половині XVI ст. серед вірмен, які проживали на території Речі Посполитої, все більш популярною ставала ідея про необхідність укладання унії (союзу) з римо-католицькою конфесією. Ці наміри підтримувала польська влада і місцеві магнати. 1 жовтня 1666 р. в Благовіщенській церкві відбулось перше Богослужіння по католицькому обряду, а сама церква стала уніатською [2, с.197-198].

Літом 1672 р., після короткочасної війни Кам'янець-Подільський був окупований турецькими військами. Більшість вірмен покинули місто. Благовіщенська церква була зруйнована, від неї залишилась невеличка капличка [3, с.305].

В 1699 р. Туреччина під тиском Росії, Австрії, Польщі, Венеції була вимушена покинути Кам'янець-Подільський, який знову опинився в складі Речі Посполитої. Незважаючи на важкі часи, вже в 1700 р. вірмени почали повертатись в місто над Смотричем. 28 червня 1701 р. велика група вірмен відправились з чудотворною іконою Божої Матері з Львову в Кам'янець-Подільський. Багатий вірменин Богдан Лятинович на свої гроші відбудував те, що залишилось від Благовіщенської церкви – апсиду і переробив її на капличку. Знову почав діяти вірменський монастир дівочок, закритий під час турецької окупації.

Якщо на планах міста 1746, 1761 рр. Благовіщенську церкву показано такою як і Миколаївський храм, то на плані міста 1773 р. розміри Благовіщенської церкви були набагато менші. Так, колишній вірменський Кафедральний храм Пресвятої Богородиці фактично вже не існував на архітектурному обліку міста. З 1767 р. зачислений до Миколаївського вірменського (фактично – вірмено-католицького) собору і став капличкою [3, с.312-315].

В 1793 р. після другого розділу Польщі Правобережна Україна увійшла до складу Російської держави. В часи Російської імперії Благовіщенська церква деякий час була уніатським храмом, і саме в цей час їй було по-

вернуто перше найменування XVI ст. – Свята Миколаївська церква. 4 травня 1822 р. уніати провели хресний хід і перенесли ікону Св. Миколая з міського Кармелітського костелу у вірменську Благівщенську капличку і назначили храмовим святом день Св. Миколая [1, с. 227]. З 1840 р. церква стала православною [1, с. 245].

Нові випробування для Церкви розпочались в кінці 1920 р. коли на Поділлі встановилась радянська влада. Священники були позбавлені всіх політичних і громадських прав, зачислені в «нетрудові елементи». При храмах не можна було створювати учбових закладів, відкрито проводити Богослужіння.

В 1936 р. Свято-Миколаївська церква була закрита, а її настоятель Протоієрей М. Трембовецький, як і 10 тис. інших жителів Кам'янець-Подільської області, загинув в 1938 р. під час розгулу «червоного терору». Приміщення церкви деякий час використовували як зерносховище. В Кам'янець-Подільському наприкінці 1930-х років не залишилось жодного діючого храму.

22 червня 1941 р. армія нацистської Німеччини разом зі своїми союзниками розпочали війну проти Радянського Союзу. Вже 10 липня 1941 р. Кам'янець-Подільський був окупований угорськими (пізніше німецькими військами). До кінця 1941 р. вся Кам'янець-Подільська область опинилась під владою загарбників. Окупаційна влада з тактичною метою дозволила релігійним общинам повернути собі храми. З кінця 1941 р. почали проходити Богослужіння і в древній Свято-Миколаївській церкві Кам'янець-Подільського.

В березні-квітні 1944 р. Кам'янець-Подільська область була звільнена від нацистів. Однак, кількох православних священників Поділля було звинувачено в антирадянській діяльності і передано суду. Свято-Миколаївська Церква деякий час ще продовжувала свою діяльність, але у 1962 р. в період нового наступу на Церкву Св.-Миколаївська Церква була закрита, а її приміщення віддано під склад.

Демократизація в СРСР в другій половині 1980-х років створила умови до відродження релігійного життя в країні. Православним общинам почали повертати культові споруди. В 1990 р. Св.-Миколаївський храм передали Українській Православній Церкві Московського Патріархату.

В архітектурному відношенні Св.-Миколаївська церква складається з нефу (8,4x13,7 м) з подовженою апсидою і притвором XIX ст. З півночі і півдня до фасадної церковної стіни з арками-аркебутанами, які були прибудовані в XIX ст. Стіни мають товщину 1,2-1,5 м, площа займає 53x22 м. В південно-західному куті є сходи на хори. Три вікна розміщені на другому ярусі на висоті 3,5 м. Вони мають арочні перемички і внутрішні четверті з блокам'яних блоків. На західному фасаді над дверима є кругле вікно – «околюс». Замурований південний притвор обрамлений порталом. Складне про філірування білокам'яного порталу дуже характерне для вірменської архітектури. Нинішній вигляд храму характерний для пізньороманського часу [3, с.51].

Першим священником відновленого храму був архімандрит Філагрій. У наш час, багатий на протиріччя, це була людина, повна любові і милосердя, яка відзначалась великою силою волі та палкою вірою у Бога.

Він народився 15 липня 1908 р. в с. Соломна Проскурівського повіту Подільської губернії (зараз Волоцького району Хмельницької області) у селянській сім'ї Ігнатія та Єлізавети Камінських. З дитячих років Філагрій мав бажання служити Богу та моралі. Після закінчення семирічної школи з 1923 р. він перебував в Бершадському монастирі. У 1928 р. після закриття монастиря повертається в с. Соломна, де проходить послух при храмі регентом. У 1930 р. його батьків розкуркулили. Філагрій залишився один, не маючи засобів для існування. За таких важких обставин у 1930 р. він переходить радянсько-польський кордон в надії влаштуватись де-небудь у монастирі. Рік довелось батракувати спочатку в м. Скалат Тернопільського воєводства, потім поблизу Львова. У 1931 р. Філагрія приймають в Яблочинський православний Свято-Онуфріївський монастир Бяло-Подляського повіту Люблінського воєводства. Наступного року він був пострижений у монахи і тоді ж прийняв сан ієродіакона. Згодом Філагрія рукополагають в сан ієромонаха, пізніше переводять до Хресто-Возвиженського Дубенського монастиря. Деякий час обслуговував православне населення Варшавської єпархії.

У 1941 р. з відновленням Православної церкви на теренах радянської України повертається на Поділля Подільської єпархії. Служить у містечку Сатанів, був удостоєний сану ігумена та призначений благочинним Сатанівського району. Після повернення радянської влади – настоятель парафії с. Соломна, а з 1947 р. – регент Свято-Успенської церкви Почаївської лаври. Був нагороджений наперсним хрестом. З 1949 по 1953 р. навчався у Духовній Академії у Ленінграді. Після її закінчення отримав звання кандидата богослов'я та призначений інспектором Волинської Духовної семінарії у Луцьку. У 1955 р. був переведений до Троїце-Сергієвої Лаври, а наступного року – знову до Почаївської лаври. У наступні роки служив у Грузинській та Московській патріархіях. За свою вірну службу був нагороджений у 1958 р. хрестом з прикрасою, а у 1988 р. – орденом Св. князя Володимира III ступеня.

На протязі багатьох років за порадою і духовною допомогою до нього приїжджали віруючі з усіх кінців України і закордону. Незважаючи на свій похилий вік, отець Філагрій не жалів себе. Люди згадують як приходили до нього за благословенням на операцію. Він приймав всіх і кожного. Говорив правду в очі. Його проповіді були щирі, завжди досягали сердець віруючих. По заповіту Батюшки Філагрія про його кончину сповістили Святійшого Патріарха Олексія II, з яким він у свій час навчався у Ленінградській Духовній Академії. Представився архімандрит Філагрій 17 грудня 2007 р., всього прослуживши в священницькому сані 49 років.

Все його життя було наповнено пастирською турботою за віруючих людей. Похований батюшка на міському кладовищі біля вівтаря Всесвятського храму.

В нинішній час настоятелем Свято-Миколаївської церкви є протоієрей Олексій (Вересюк) – уродженець с. Біла Чемеровецького р-ну Хмельницької обл. Навчався він у Кам'янці-Подільському, де закінчив середню школу. Потім вчився у професійному училищі № 107 м. Ленінграда (Санкт-Петербурга), після закінчення якого отримав спеціальність механіка. Після проходження армійської служби в Чернівцях подияконствував на архієрейських службах в Свято-Миколаївському Соборі. У 1989 р. був рукоположений в диякони в Свято-Миколаївському храмі, і через два тижні в священницький сан. Отримав наказ служити у парафіях Вороновиця і Коновка Кельменецького р-ну.

У 1991 р. переведений в Хмельницьку єпархію і направлений в м. Кам'янець-Подільський настоятелем Свято-Миколаївської церкви. В 1993р. поступив на заочний відділ Одеської духовної семінарії, яку закінчив в 1997 р. З 2002 по 2007 р. р. навчався в Державному Свято-Тихонівському гуманітарному університеті. Отримав диплом за спеціальністю «Теологія».

З 1995р. при Свято-Миколаївській церкві діє Недільна школа, яка проводить різні заходи. 22 травня 1998р. в День Св. Миколая-Чудотворця святково при участі архієпископа Кам'янець-Подільського і Городоцького Феодора, багатьох священників і парафіян було відзначено 600-ліття храму.

Вдивляючись в нашу історію – історію древньої Русі, ми бачимо світло її незчисленних святих. І в який би куточок ми не потрапили, тут живе пам'ять про святого, що просіяв і наповнив це місце світлом та любов'ю. За зовнішньою історією розкривається в усій неземній красі та вічності історія внутрішня – історія духу, віри та любові.

Джерела та література:

1. Батюшков П., Петров Н.И., Подолия. Историческое описание. – Санкт-Петербург, 1891. – 264 с.+84 с.
2. Доронович М. Армяне в Подолии и первая церковь их в Каменец-Подольском, ныне градская церковь православная во имя св. Николая// Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1878. – Выпуск 2. – 320 с.
3. Пламаницька О. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005.- 387 с.

В статтє расказывається об истории Каменец-Подольской Свято-Николаевской Церкви, анализируется ее состояние в разные исторические эпохи, освещается жизненный и духовный путь отдельных настоятелей храма.

Ключевые слова: храм, церковь, священник, православие, христианство, настоятель.

УДК 271.2(477.43)(091)

Д.Р. Яблонська

СОБОР ОЛЕКСАНДРА НЕВСЬКОГО В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ: ІСТОРИЧНИЙ ОПИС

В статті описується історія собору Олександра Невського у Кам'янці-Подільському, його заснування, і руйнація та відродження у наш час.

Ключові слова: собор Олександра Невського, храм, відбудова, церква, служба, віруючі, Кам'янець-Подільський.

Історія собору Олександра Невського є мало досліджена, адже собор був відбудований у 2011 р. і історія цього храму ще твориться. Актуально висвітлити події до 2012 р. включно, тобто описати перший собор О. Невського, який був зруйнований більшовиками.

З дослідників історії собору Олександра Невського в Кам'янці-Подільському можна назвати таких як: Сіцинський Є. [9, 59-60], Нестеренко В. [5], Черненко Д. [12], Франкевич Е. [11], Задорожнюк А.Б. [2] та ін.

З відкриттям 1874 року Новопланівського мосту ще активніше стала розбудовуватися місто за Новим планом, з кожним роком збільшувалася кількість кам'янчан, що тут мешкали. Для храму було вибрано земляний пагорб – найвищу точку Нового плану. Вибране місце не обмежувало задум архітекторів земельною площею.

У серпні 1875 року в місті для збору коштів на будівництво церкви в ім'я св. князя Олександра Невського було засновано Олександро-Невське опікунство, головою якого став Моїсей Доронович. Членами опікунства були священники, архітектори, купці, судді, викладачі семінарії. Вони зобов'язувалися жертвувати і збирати через підписку певну суму грошей, а також клопотати перед урядом про дозвіл відкрити особливу підписку для збору коштів по всьому Південно-Західному краю. За 15 років роботи опікунство зібрало значну суму – близько 60 тис. крб. Щороку в «Єпархіальних відомостях» друкувався звіт про зібрану суму та прізвища осіб, які пожертвували гроші.

Проект храму, складений інженерами М.І.Балогом і І.П. Калашниковим, після розгляду і схвалення в технічному будівельному комітеті, було затверджено міністерством внутрішніх справ в травня 1891 року [1].

2 травня 1891р. першосвященний Дмитрій – єпископ Подільський і Брацлавський, урочисто заклав перший камінь у фундамент майбутнього храму. Будівництво його було приурочено до сторіччя приєднання Поділля до Росії. Були присутні близько 100 осіб духовного звання, міська влада, військові, чиновники, міщани та учні гімназії. Храм зводився на добровільні пожертви православних людей, значні асигнування Священного Синоду та державних установ. Є відомості про участь у цій добрій справі святого Іоанна Кронштадського [3].

Термін закінчення будівництва переносився тричі. Храм не вдалося закінчити ані до першого призначеного строку – 21 квітня 1893р., сторіччя приєднання українських земель до Росії, ані до другого ювілею – сторіччя встановлення єпископської кафедри у 1895р. Причиною були непередбачені труднощі з ґрунтовими роботами і не заплановані фінансові витрати. Лише через шість з половиною років відбулося довгоочікуване його освячення. 24 листопада (за старим стилем) 1897р. у день пам'яті святої великомучениці Катерини, переосвячений Ірєней освятив головний престол храму. За основу образності ладу зовнішнього вигляду було взято візантійські архітектурні традиції. Сам же проект мав своїм прообразом храм Милостивої Божої Матері в Галеній гавані Санкт-Петербурга [4, 1-3].

Штат церкви складався з двох священників, диякона та двох псаломщиків. При церкві діяло Олександро-Невське братство. 30 грудня 1899 року при братстві відкрилася бібліотека-читальня, яка мала дати парафіянам можливість збиратися у часи дозвілля в теплому приміщенні для поповнення своїх знань релігійно-моральними та життєво-корисними відомостями. Парафіяни безкоштовно користувалися книгами, журналами і газетами [1].

Іконостас храму був двоярусним, виконаним московським майстром Ахапкіним. Священні споруди, Хрест і на престольне Євангеліє були пожертвовані імператрицею Олександрою Федорівною.

Жовтневий переворот 1917 року призвів до відомих подій у житті Церкви. 3 вересня 1935 року на клопотання міської влади ЦВК України прийняв постанову про закриття Олександро-Невського собору в Кам'янці-Подільському. Це рішення з'явилося пост-фактом, оскільки ще 12 лютого 1935 року в місцевому часописі «Червоний кордон» з'явилася невелика замітка: «Замість церкви – квітучий газон» [5, 63]. Згодом, храм був розібраний на цеглу [6].

Звільнену площу мали використати під газон піонерського палацу, який передбачалося, відкрити у приміщенні тодішнього історичного музею, а там де стояла церква, мали побудувати театр. Остаточоно церкву було розібрано наприкінці 1935 року, але театр так і не був побудований. У 1936 р. собор був підірваний у рамках антирелігійної політики [12].

За радянських часів тут влаштувалася міська новорічна ялинка, був квітучий магазин і пивна «Чайка».

5 грудня 1992 році напередодні свята святого благовірного князя Олександра Невського, в Георгіївській церкві, яку нещодавно відродили, з колишнього планетарія, був прочитаний канон святому благовірному князю Олександрові Невському. Після служби деякі віруючі пішли на те місце, де колись був храм, але ніхто не знав як точно собор виглядав, взагалі про те, що тут на вул. Лесі Українки (раніше вул. Ленінградська) був храм майже нікому не було відомо.

Відтак із пропозицією про встановлення Хреста на місці храму, звернулася миряни до настоятеля Георгіївської церкви отця Володимира. Через деякий час отець Володимир звернувся до Івана Ковальчука, мешканця с. Супруньківці, попросивши його допомогти Церкві у придбанні деревини для Хреста. Згодом Хрест був виготовлений В.В. Седельським, а 16 жовтня 1994 року став пам'ятним днем для багатьох віруючих кам'янчан. У цей день, при великому скупченні людей, архієпископ Ніконор, у співслужбі багатьох священників провів урочисте освячення Хреста. А у грудні 1994р. з благословення Велико-преосвященного Никифора була створена ініціативна група мирян з відновленням храму Олександра Невського [3].

21 травня 1995 року під час урочистостей, присвячених 200-річчю Подільської єпархії, літургію біля Хреста відслужив Блаженний Володимир, митрополит Київський та «Всея України». У завершенні до пастви він виголосив надію, що відновлення собору – це символ відродження храмів наших душ [4, 1-4].

7 червня 1995р. будівельниками «Промстрой-1» общині було подаровано списаний вагончик, який і став «храмом» для віруючих. У ньому община провела тяжку зиму 1995-96рр. Навесні 1996р. вагончик уже не вмщував усіх бажаючих, служба знову була перенесена під відкрите небо – до Хреста [11].

У вересні 1995 року місцева влада передала земельну ділянку в постійне користування громаді храму святого Олександра Невського. На місці квітучого магазину був зведений тимчасовий храм, який згодом було перебудовано та освячено на честь св. мучениць Віри, Надії, Любові та їх матері Софії. Будівництво йшло рекордними темпами і восени вже з'явилася коробка майбутньої церкви і недільної школи. 13 жовтня 1996 році, ще в сирому не біленому приміщенні відбулася перша служба, на якій разом із прихожанами були присутні представники місцевої влади. Однак це вже було приміщення, а не вагончик як до цього часу [3].

У 1997 році на Кам'янець-Подільську кафедру був призначений єпископ Феодор. Почалися роботи по відродженню храму святого Олександра Невського. Будівництво храму вимагало великих коштів. Багато людей відгукувалися на поклик церкви та внесли свою посильну пожертву. Але цього було замало для гідного втілення задуму. Як говорять у соборі: «Господь приклав на добру справу ктиторства Василя Миколайовича Цуглевича, вклад якого Церква завжди буде згадувати молитовно» [4, 1-4].

15 липня 1997 року був викладений мозаїчний тротуар біля Хреста, а до кінця листопада біля входу до церкви була викладена цементною плитою. Розпочалося обладнання другого поверху, закуплено сантехніку, проведено воду. Оздоблені роботи продовжилися аж до свята 100-річчя від дня освячення церкви, яке з урахуванням ведення нового календаря змістилося на два тижні і припало на 6 грудня, тобто свято на честь святого благовірного Олександра Невського [3].

Таким чином, відновлений собор Олександра Невського неовізантійського стилю, має позолочений купол та чотири під-куполи з кожного боку, а над західним входом є невелика дзвіниця. Понад усі старання майстрів повне відтворення оздоблення в середині храму не вдалося, жодних ескізів не залишилося. Будівельники працювали за фотографіями, стіни прикрасили малюнками на біблійні теми, вражає іконостас, він як і колись двох'юрний із зламом та позолотою, а ще мозаїчне зображення Богородиці зі шматочків коштовного металу [13, с. 19-20].

За словами Оцея Тарасія, ієрея собору св. Олександра Невського – «Якщо раніше храм розписували в академічному стилі, то зараз розпис храму це поєднання візантійського, болгарського та слов'янського стилів. Сам храм це як поєднання та зв'язок усіх православних народів, починаючи від Древньої Греції до нашого часу» [8].

Освячення храму відбулося у 2011р. Зранку 12 вересня над древнім Кам'янцем лились малинові дзвони, сповіщаючи мешканців про велике духовне свято – освячення храму святого благовірного князя Олександра Невського (УПЦ МП). Тепер собор своєю красою та величчю по праву повертає собі звання православного символу Кам'янця-Подільського. Тому, 12 вересня 2011р. увійшло в історію міста не просто як день відкриття та освячення храму, а як дата відродження духовності [7].

За словами священнослужителів, що через поєднання в одному храмі візантійського мистецтва з руським, вдалося показати зв'язок часів та простежити шлях православ'я від древньо-християнських борців за віру до останніх мучеників [10].

Таким чином, історія собору благовірного князя Олександра Невського є досить унікальною. Радянський період, а саме 1935 р. для собору був майже останнім. Усі події що налягли над собором після 1935 р. були не менш трагічними, лише в 1995 р. у вагончику проводилася служба. Однак потреба постала у більшому, тому розглянувши історію відбудови собору Олександра Невського можна прийти до висновку, що із здобуттям Україною незалежності у 1991р. сприяло відновленню храму Олександра Невського у своїй пишній формі, в якій він є і до сьогодні.

Джерела та література:

1. Задорожнюк А. Храм Олександра Невського / А. Задорожнюк // Подолянин. – 1993. – 11 серпня
2. Задорожнюк А. Репресовані пам'ятки / А. Задорожнюк // Прапор Жовтня, 1989. – 2 грудня
3. «...на семь камени створена ця церквь мою, і ворота ад не вдолють ей»// Поточний архів храму Олександра Невського. – Папка №1 «Історія Храму».
4. Кафедральний собор святого благовірного великого князя Олександра Невського.-Кам'янець-Подільський: «Православный взгляд», 2011. – 32с.
5. Нестеренко В. Трагічні сторінки з історії релігійного життя Кам'янця-Подільського: маловідомі факти (до 70-ї сумної річниці) / В. Нестеренко // Матеріали XII Подільської історично-краєзнавчої конференції / Ред. колегія Завальнюк О.М., Войтенко В.І., Баженов Л.В. та ін. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т.2.
6. Олександр-Невський собор (Кам'янець-Подільський) [Електронний ресурс] // Вікіпедія [Інтернет-сайт]. – Режим доступу: uk.wikipedia.org
7. Освячення ознаменувало воскресіння храму//Кам'янець-Подільський вісник. – 2011. – №38(1337). – 16 вересня
8. Свідчення отця Тарасія (ієрей собору св. Олександра Невського). – Дата: 22. 09. 2011 р.
9. Сецинский Е. Исторические сведения про приходы и церкви Подольской епархии. Каменецкий уезд. – 600 с.
10. У Кам'янці-Подільському відбудували собор Олександра Невського[Електронний ресурс] // Перший національний [Інтернет-сайт]. – Режим доступу: www.1tv.com.ua.
11. Франкевич Е. По страницам истории храма Александра Невского в Каменце-Подольском / Е. Франкевич// Православный взгляд. – 2011. – №4(15).
12. Черненко Д. «Собор Олександра Невського у м. Кам'янці-Подільському» / Д. Черненко [Електронний ресурс] // ВІСІМ [Інтернет-сайт]. – Режим доступу: www.vsim.info.ua
13. Яблонська Д. Відбудова собору святого благовірного князя Олександра Невського / Д. Яблонська Сайт «Кам'янець-Подільський історичний»: матеріал конкурсу. – Кам'янець-Подільський: ікліф К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. Вип. 4. – 26 с.

В статтє описуєтьсє історія собора Александра Невского в Каменце-Подольскому, его основание, и разрушение, а так же і возрождение в наше время.

Ключевые слова: собор Александра Невского, храм, восстановление, церковь, служба, верующие, Каменец-Подольск.

БЛАГОДІЙНИЦЬКА, МІСІОНЕРСЬКА ТА МЕЦЕНАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті охарактеризовано благодійницьку, місіонерську та меценатську діяльність римо-католицького духовенства в Кам'янці-Подільському наприкінці XIX – початку XX ст. Показано головні напрями діяльності діячів РКЦ у місті щодо надання необхідної матеріальної та духовної допомоги мешканцям Кам'янця-Подільського.

Ключові слова: римо-католицьке духовенство, благодійництво, місіонерство, меценатство, товариство, благодійність, об'єднання.

Історія римо-католицизму на Поділлі сягає сивої давнини. В 1375 році за спеціальною булою римського папи Григорія XI постала подільська римо-католицька дієцезія, а Кам'янець-Подільський став її столицею. За час свого існування на Поділлі Римо-католицька церква пройшла важкий, тернистий шлях становлення власних інституцій. Її представники, іноді ставали на шлях пригноблення та виступали як активний чинник покатоличення та ополячення місцевого українського населення, а іноді, навпаки, були надійною опорою та помічником у вирішенні багатьох життєвих питань незважаючи на національність та віросповідання.

На жаль, на сьогодні, не існує комплексного дослідження, яке б розкрило аспекти діяльності римо-католицького кліру саме з огляду благодійницької, місіонерської та меценатської діяльності. В даній статті ми спробуємо частково заповнити прогалину та охарактеризувати благодійницьку, місіонерську та меценатську чинність римо-католицького духовенства на прикладі Кам'янця-Подільського.

При вивченні даної теми основним джерелом стали звіти подільських губернаторів, останньої чверті XIX ст., які яскраво свідчать, що Римо-Католицька церква на Поділлі провадила дійові благодійницькі, місіонерські та меценатські заходи. На теренах краю існувало чимало таких товариств, спільнот та об'єднань які було відкрито при костьолах. Певна їх кількість знаходилась в Кам'янці-Подільському.

Одним з перших офіційно зареєстрованих благодійних товариств в місті, які працювали під патронатом римо-католицького духовенства, стало відкрите наприкінці 60-х років XX ст. об'єднання "Праця". Головним завданням осередку була допомога з працевлаштування.

Цікаво, що місцеві ксьондзи допомагали знайти роботу не тільки католикам, а й представникам інших віросповідань. Водночас, члени цього благодійництва надавали посильну грошову допомогу безробітним та при кафедральному костьолі, за власний кошт та пожертви парафіян, створили безкоштовну їдальню та притулок для найбільш вразливих [1, арк. 98-100].

Впродовж ж 90-х років XIX ст. у діяльності Кам'янець-Подільського місіонерського, людинолюбного та благодійного товариства, неодмінним секретарем якого був католик, відомий вчений, лікар, історик і письменник Ю.Ролле (доктор Антоній) активну участь приймали ксьондзи кафедрального костьолу Павловський та Яновський.

Зокрема, за 1890-91 рр. ними щомісяця до каси товариства перераховувалось 100 руб. Завдяки їх допомозі, серед римо-католицьких парафіян було проведено грошову лотерею, яка додатково збрала 600 руб. Частину отриманих коштів було спрямовано на допомогу найбільш вразливим верствам населення міста, а за іншу частину закупили ліки. Також при благодійності діяла безкоштовна їдальня, до якої римо-католицьке духовенство кожні три місяці дарувало 26 фунтів м'яса, 120 корців жита та щороку перераховували 260 руб. [2, с. 98-100]

З 1896 р. при костьолах Кам'янця-Подільського, на користь російського товариства Червоного Хреста, було впроваджено так званий "квартирний збір". Це дало змогу, щороку перераховувати до каси товариства Червоного Хреста від 300 до 500 руб.[2, с. 98-100].

Наприкінці XIX ст. місцеве римо-католицьке духовенство зорганізувало збір гуманітарної допомоги для Поволзьких губерній Російської імперії які вразив страшний голод 1898 р. Впродовж 3-х тижнів ксьондзи відвідували місцевих парафіян з однойменним проханням, в Кам'янецькому кафедральному костьолі було відслужене урочистий молебень. Завдяки проведеній роботі до постраждалих губерній було відправлено близько 1000 руб., а також гуманітарний вантаж [2, с. 98-100].

З середини 1905 р. К.Рогожинська, Л.Петражицька, Б.Стражинська та С.Квяшковська неодноразово зверталися до Кам'янецького пробоща П.Маньковського з проханнями допомогти їм відкрити при кафедральному костьолі міста добродійне товариство. Майже два роки боротьби та доказів врешті-решт принесли певні результати. Так 9/22 лютого 1907 р. місцевою губернською владою було затверджено статут.

Головний подвижник цієї справи пробощ П.Маньковський писав з цього приводу, що то була велика радість коли 26 лютого в залі міської ради польське населення міста змогло обрати ревізійну комісію новоствореного товариства [3, с. 170]. При благодійницькому товаристві було створено бібліотеку, яка складалась з творів польських письменників. За користування бібліотекою заможні члени щомісяця вносили невеликі грошові пожертви які використовувалася на організаційні потреби товариства.

Характерним є те, що до складу товариства увійшли не тільки римо-католики, а й представники інших віросповідань. Зокрема, активну участь у роботі приймав кам'янецький аптекар Е. Фаренгольц – лютеранського віросповідання.

Разом з цим, з 1905 року у Кам'янці-Подільському зусиллями місцевої католицької громади та за сприянням пробоша П. Маньковського було створено “Товариство благочинності” [4, арк. 23]. Метою новоствореного об'єднання була організація у місті благодійних вистав. Дійову участь у діяльності цього товариства прийняло римо-католицьке духовенство міста.

Зокрема, окремі ксьондзи надавали посильну допомогу при проведенні благодійницьких вистав та збирали гроші, які потім надходили до найбідніших верст населення. Додатково при цьому товаристві римо-католицький священник В. Шимборовський на благодійницькі внески парафіян відкрив і утримував безкоштовну лікарню, яка засвідченням сучасників надавала медичну допомогу всім мешканцям міста без винятку [5, арк. 209].

Таким чином, священники РКЦ активно займалася доброчинністю, проявами милосердя, різними іншими формами допомоги своїм віруючим, у першу чергу з числа бідноти, немічних хворих та не імущих. При цьому було чимало випадків поширення такої благочинності і на віруючих інших релігійних конфесій краю.

Джерела та література:

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДАУК). – Ф. 442. – Оп. 661. – Спр. 273. – Арк. 1; 98-100.
2. Зваричук Е.О. Благодійницька діяльність Римо-Католицької церкви на Поділлі впродовж XIX ст. // Національні відносини в контексті українського державотворення. : Історія та сучасність (Міжнародний круглий стіл. У дні проведення в Хмельницькій області міжнародного фестивалю національних культур). : Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.98-100.
3. Mańkowski P. Pamiętniki. – wyd., D i G. – Warszawa, 2002. – 461 s
4. ЦДАУК. – Ф. 301. – Оп. 2. – Спр. 428. – Арк. 2; 23; 124.
5. Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф. 292. – Оп. 1. – Спр. 514. – Арк. 211; 221; 209.

В статтє охарактеризовано благотворительную, миссионерскую и меценатскую деятельность римско-католического духовенства в Каменец-Подольском в конце XIX – начале XX века. Показано основные направления деятельности РКЦ в городе относительно работы направленной на материальную и духовную помощь жителям Каменец-Подольского.

Ключевые слова: *римо-католическое духовенство, благотворительность, миссионерство, меценатство, общество, благотворительность, объединения.*

УДК 929 (477.43) “1865-1872”

О.О. Комарова

КАМ'ЯНЕЦЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ РОДИНИ ТУЛУБІВ (1865-1872)

У статті аналізується життя родини Тулубів у Кам'янці-Подільському 1865-1872 рр. На основі неопублікованих раніше історичних джерел висвітлена педагогічна діяльність колишнього кириломефодіївця Олександра Даниловича Тулуба у Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії.

Ключові слова: *родина Тулубів, Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія, кириломефодієвець, інспектор гімназії, виховна та педагогічна діяльність.*

Олександр Данилович Тулуб та його дружина Марія Олександрівна, котрі приходяться відомій українській письменниці Зінаїді Павлівні Тулуб (1890-1964) дідусем та бабусею, на протязі всього періоду життя цікавилися літературою, історією, мистецтвом. У цьому ж дусі виховували і своїх дітей. Їхній дім, незалежно від того, в якому місті вони жили, завжди вабив літературними вечорами частих гостей: Михайла Драгоманова, Михайла Чалого, Павла Житецького, Миколу Пирогова та багатьох інших видатних суспільно-культурних діячів.

В Олександра Даниловича було нелегке, коротке, проте досить насичене та яскраве життя. Ще в дитинстві у пошуках науки він пішов пішки із рідної Золотоноші до Києва. Закінчив Першу гімназію із золотою медаллю, потім історико-філологічний факультет університету Святого Володимира, в котрому невдовзі навчалися і його діти. Далі на нього чекала викладацька робота в столичному Інституті шляхетних дівчат [6, с.154]. Пізніше він працював у 2-й Київській гімназії [5; 11]. Був людиною «ліберальних поглядів», тому часто вступав у конфлікти з дирекцією освітніх закладів і чиновництвом.

Великим другом цієї сім'ї був Микола Іванович Пирогов, відомий хірург та водночас прекрасний педагог. «Ця жвава, користна вчительська діяльність, окрім особистої вдачі нашого батька, частиною була в зв'язку з

духом часу – з 60-тими роками, часом окремого пробудження громадських настроїв, які прагнули тоді, щоб кожна культурна людина найширше розливала навкруги себе світ правди та знання. Мала тут значіння, безумовно, і чарівна постать Н.І. Пірогова. Вона, як сонце, навкруги себе розкидала проміння. І бажалось кожному втілити в життя ті високі педагогічні заповіді, які геніальний Пірогов з таким запальним переконанням прекладав на увагу педагогів в низці своїх блискучих промов та літературних праць... – писав у своїх спогадах Олександр Тулуб, молодший син О.Д. Тулуба. – Як відомо Пірогов куратором Київської шкільної округи пробув тільки 3 роки – з р. 1858 по 1861. Ці три роки в душі нашого батька залишили ніколи незабутні враження...» [13, арк.6-7]. Коли Пірогова було знято з посади за надмірний «лібералізм» думок, від нього відвернулося багато друзів та знайомих, але аж ніяк не подружжя Тулубів. Через свою пряmolінійність та прихильність до Миколи Івановича та його громадських та педагогічних ідеалів, які Олександр Данилович ніколи не приховував, у нього виникли неприємності на роботі.

О.Д. Тулуб почав помічати, що «начальство взяло його на увагу, що за ним стежать і що одне необережне слово може що-дня його згубити...» [13, арк.7] При таких умовах працювати було важко, а тим більше спілкуватися зі своїми колегами. У 1861 році куратор округи пропонує йому посаду інспектора Кам'янець-Подільської гімназії. Олександр Тулуб радо прийняв цю пропозицію, розуміючи своє хитке становище. 4 травня 1865 року за розпорядженням попечителя шкільної округи його офіційно призначено на посаду [8, с.265]. В глибині душі О.Д. Тулуб сподівався, що інша робота і оточення внесуть в його життя новий бадьорий струмок. З таким настроєм він із сім'єю покидає Київ і переїжджає у провінційне місто, котре на той час було центром Подільської губернії.

Кам'янецька чоловіча гімназія знаходилася у т.зв. Старому місті (теперішня адреса – вул. Татарська, 14, нині – навчальний корпус історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка). Споруда зберегла і дотепер риси класицизму. На третьому поверсі будівлі знаходилися квартири викладачів. Із вікон закладу виднілися Кафедральний костюл Св. Петра і Павла, православний Казанський собор, а також вежі Старої фортеці. «Околиціне враження від міста було більше ніж добре: місто чарувало своєю мальовничістю. Але громадяне во міста і товариші по службі, за деякими винятками, це були люде глухого провінціяльного закутка без яких небудь моральних запитань, без жадних культурних зацікавлень. І у цих обставинах батькові прийшлося бути 7 років...» – писав О.О. Тулуб [13, арк.9-10]. Його батько фігурував у списках працівників Кам'янецької чоловічої гімназії з 1861 по 1872 рік [2, с.СVI]. У травні 1865 р. йому надали чин Коллежського Радника [7].

Автор «Родинних споминів» Олександр Олександрович Тулуб, рідний дядько Зінаїди Павлівни Тулуб, народився у Кам'янці-Подільському 7 (19) жовтня 1866 року. Був хрещений у Казанському соборі 18 (30) листопада того ж року як свідчить документ [12]. Він також закінчив Київський університет Святого Володимира, як його батько і старший брат Павло. Брав активну участь у гуртковій діяльності. Згодом став відомим юристом та істориком [4, с.211].

У період життя сім'ї Тулубів у Кам'янці директором чоловічої гімназії був спершу Должиков, потім Коленко. Обоє – справжні «чиновники» у звичайному розумінні цього слова. Вони справно виконували урядові накази, були повністю покірними без жодної критики і сумніву щодо циркулярів та іншої документації вищого начальства. Як за викладацьким колективом, так і за учнями закладу час від часу велося шпигунство. «Мимоволі нашому батькові прийшлося заховатися у своїй родині і з діркторами підтримувати тільки такі відносини тяжко. Багато було таких стосунків, коли приходилося торкатися багатьох дуже делікатних сторін шкільного життя» – син інспектора Тулуба мав на увазі службовий обов'язок батька перевіряти квартири учнів [13, арк.10]. Директори давали зазвичай вказівку навідуватися в помешкання гімназистів несподівано, крадькома, навіть з чорного ходу. Ці «шпигунські» інструкції вкрай не подобалися Тулубові. «Він мусив був обходити квартири, але з'являвся навмисне одверто без жодних хитрощів і ніколи не дозволяв собі робити трусів. Про свої ревізії квартир він одписував директорові, але в цих листах ніколи не було того елемента, якого бажалося начальству...» [13, арк.10-11]. На нього знову споглядали з-коса, «... і в глинках багна, так як і в Києві, діркторові починало вбачатися щось небезпечне, ліберальне...» [13, арк.11].

Обов'язки інспектора на той час були цілком адміністративними і тому Олександр Данилович не мав змоги викладати гімназистам омріяної словесності. Роботи, пов'язаної із класним керівництвом, йому було недостатньо [9, с.272]. З кожним днем посада набридала все більше і більше. Він запропонував проводити літературні вечірки у гімназії. Проте директор Должиков якось неохоче відгукнувся на цю пропозицію, вважаючи проведення таких заходів зайвим клопотом. Втім, Тулуб його все ж умовив – і з давнім запалом почав готуватися до своїх літературних лекцій. Вечірки відбувалися і за директора Коленко, який був аж надто «сухим чиновником». Ці заходи асоціювалися у нього як небажане і суперечливе явище для шкільного статуту. Він ніяк не міг зрозуміти: навіщо Олександр Данилович витрачає свій особистий час і зусилля на справу, котра не приносить йому жодного матеріального збагачення.

Долучитися до літературних гімназійних вечорів вирішила і пані Марія Тулуб. Вона підготувала доповідь на тему: «Історична доля жінки в Росії» [14, с.169], джерелом для якої слугувала наукова праця С.Н.Шашкова.

Директора Коленка охопив справжній жах: з часописів було відомо, що цей автор був політичним засланим і на нього посилалися не прийнято. Найбільше директор переживав, що хтось із співробітників закладу поскаржиться потайки у міністерство – і його кар'єра зазнає краху. Пані Марія була вкрай ображена заборонаю щодо її виступу. Натомість вона запросила додому близько двадцяти своїх кам'янецьких знайомих і виступила перед ними. Жінка була набагато молодшою за свого чоловіка, різниця у віці сягала приблизно двадцяти років. Її врода, душевна краса, гострий розум і жага до творчості не могли не приваблювати до себе. Близько двох годин гості заворожено слухали лекцію дружини Тулуба, в котру вона вклала багато власних думок про жіноче виховання, працю жінок-учительок, емансипацію і т.д. Всі присутні потім довго аплодували їй – і трохи згодом увесь Кам'янець гомонів про цей цікавий відчит, і розмови все ніяк не вщухали [13, арк.12]. Але нечуваний успіх Марії обернувся неприємностями у роботі її чоловіка. Син Олександр згадував: «Директор Коленко був дуже незадоволений, тим більше, що його, після заборони, не було запрошено на цей відчит. Тим часом діяльність батька у Кам'янці, яка не дуже подобалась начальству, привабила до себе палке співчуття учнів. Молодь не ховала свого широкого почуття любови і великої поваги до батька. І це було для батька великою моральною підмогою. Багато з його учнів у Кам'янці... усе життя нам, дітям його, любили згадувати батька з якоюсь особливою ніжністю і теплом, згадуючи за його гуманність, простоту у відношеннях з ними та пеклування його про молодь...» [13, арк.12-13]. Втім, на деяких час пристрасті вщухли – життя родини інспектора, на перший погляд, налагодилось.

Настав 1870 рік, котрий відзначився різними нововведеннями, зокрема, створенням нового статуту для гімназій. У Кам'янець-Подільській з перевіркою вирушив окружний інспектор граф Строганов. Олександр Данилович відчув, що на нього чекатиме не надто приємна розмова з ревізором. Його та деяких колег запросили до квартири директора гімназії. «З-відти батько повернувся таким на виду, що мати його не впізнала. Мати кинулася до нього, гадаючи, що він занедужав. Але батько її заспокоїв та тремтячим, зміниним голосом, промовив:

– Ні, не занедужав. Але, як-би ти знала, що мені прийшлося пережити сьогодні? Ревизор нам оповідав за новий статут і за те, як треба його провадити в життя. Як-би ти чула, що він казав? Він казав, що історія та словесність – це такі науки, при викладах яких треба учителю зменшувати свій запал: історичні події давати без жодних освітлень як з боку громадського, так і з політичного боку, а по словесності брати головним чином твори об'єктивні, щоб не було жодних політичних тем і геть все те, що позначено якоюсь тенденцією. Головна мета нового статуту – одвернути молодь від політики, погасити все те, що дали «декабристи» та західні революції 40-х років... Чи чуєш тільки, що він нам казав?! І я слухав ці паскудні промови, слухав мовчки, схиливши голову. Але, коли я людина чесна, я повинен був тут же крикнути йому в очі, що його слова – державне злочинство і покинути службу. Але я – невольник. За мою спиною стоять: родина – жінка і шість душ дітей... І я продав все найкраще, чому колись поклонявся, молився, продав душу, серце, як запеклий поганець...» – далі молодший син спостерігав, що батько повалився на стіл і заголосив, як дитина [13, арк.13-14].

У липні 1872 році 25-річна служба Олександра Даниловича повинна була завершитися. Заробітна плата інспектора гімназії складала 700 крб. у рік [1, с.5]. Це були невеликі кошти, їх не вистачало для утримання великої сім'ї. Родина все ще плекала надії, що їхній годувальник залишиться працювати в окрузі ще на 5 років. В іншому випадку – на нього чекатиме пенсія у 700 крб. на рік [10, с. 416], котру виплачували через 12 місяців, як того вимагає статут. Ще весною 1872 р. чоловік написав листа клопотання до куратора Київської округи. Незабаром директор Кам'янецької гімназії отримав листа. Коленко одразу ж відповів, але зміст його послання залишився для Тулубів утаємниченим. «Наш батько довідавшись за це від приятелів, зараз же поїхав до куратора шкільної округи, генерала Платона Антоновича. Коли... спитав за своє прохання, то він рішуче odmовив залишити його на далі у Кам'янці. Батько настоював на своїм проханні, кажучи, що у нього велика родина, що йому тільки 47 років і т.ін. П.Антонович промовчав, а далі промовив: «Як же я можу вас залишити, коли ваш директор /се-б то Коленко/ пише до мене: визначається здатністями, добрий учитель, але разом з тим стосується до начальства без шаноби і взагалі людина дуже ліберальних поглядів?!». Батько остовпів...» [13, арк. 15]. Далі Тулуб просив чиновника дати йому позитивну відповідь. Той у своєму рішенні зважив не одразу на велику родину Олександра Даниловича. Шкільний інспектор повернувся додому вкрай пригніченим і розбитим.

Згодом київські товариші порадили йому звернутися до куратора Одеської шкільної округи, мовляв, він людина більш гуманна та добра. Того ж вечора пан Олександр поїхав до Одеси. І справді-таки куратор його вислухав і допоміг: «... Він сказав, що він ні за що не залишить батька, поки не дасть йому посади Директора гімназії, а саме в Катеринославі, де директор вже йде на пенсію. Одне тільки лихо, що там ця посада буде вільна не лише, як через пів року, а батькові чекати неможливо. Було вирішено, що... вернеться додому, буде лаштуватися в дорогу і чекати 2 тижні телеграми на посаду поки інспектора, а як не буде вільної, то нехай дасть вістку і його куратор часово призначить учителем до Херсона» [13, арк. 16].

Коли обнадієний Тулуб повернувся до міста над Смотричем, одразу ж почав збирати речі із дружиною до від'їзду. Гостро відчувався брак коштів: продали все у квартирі, що було можна. Грошей все одно на переїзд не вистачало, тому позичили в добрих приятелів. Минуло ще декілька днів без вістей. Голова сім'ї, перебуваючи у неабиякому напруженні, зважився надіслати телеграму самостійно – і одразу ж отримав відповідь.

У день від'їзду до квартири Тулубів прибула чимала делегація учнів старших класів, яка після теплих слів з щирою подякою за гуманне відношення піднесла родині на згадку велику ікону Олександра Невського. Крім того, мало не вся інтелігенція провінційного подільського міста прийшла провести їх у далеку путь. У серпні 1872 року родина прибула у Херсон.

На жаль, серце великого педагога не витримало усіх тих переживань, котрі довелось йому перенести за останні роки. 5 жовтня 1872 року, після вечірньої праці в своєму кабінеті, Олександр Данилович несподівано помирає на 48-му році життя. Марії Тулуб було всього 27 років. Вона залишилися з шістьма дітьми (дві доньки і чотири сина) без жодних засобів для існування. Жінка спромоглась забезпечити свою сім'ю самостійно, так більше й не одружившись, сповідуючи емансиповані прогресивні погляди. Цікавим є той факт, що одразу після смерті чоловіка вона написала листа до куратора Голубцова, в котрому прямолінійно і досить жорстко звинуватила саме його у смерті батька своїх дітей. Згодом той же куратор призначив її начальницею жіночої гімназії у м. Олександрії, в котрій вона водночас викладала німецьку, французьку та російську мови [13, арк. 17]. Їй вдалось здобути чималий авторитет великої гуманістки та доброго педагога. Усі діти здобули вищу освіту. Любов до літератури та до інших гуманітарних наук, котру вони ввібрали від своїх батьків, не полишала їх на протязом всього життя і передалася їхнім нащадкам.

Джерела та література:

1. Будзей, О. Учитель гімназії: між «хочу» і «маю» / Олег Будзей // Подолянин. – 2005. – 22 квітня. – С.5.
2. Каменец-Подольская гимназия. Историческая записка о пятидесятилетии ее существования (1833-1883). Каменец-Подольск, 1883. – 434 с.
3. Лисоченко, І. Д. Тулуб Олександр Олександрович / І. Д. Лисоченко // Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. – К., 2002. – С.555-558.
4. Лотоцький, О. Сторінки минулого / Олександр Лотоцький. – Варшава, 1932. – Ч.І. – 287 с.
5. Офіціальня распоряженія и свѣдѣнія // Циркуляр по управленію Київскимъ Учебнымъ Округомъ. – 1865. – №2. – Февраль.
6. Офіціальня распоряженія и свѣдѣнія // Циркуляр по управленію Київскимъ Учебнымъ Округомъ. – 1865. – №4. – Апрель.
7. Офіціальня распоряженія и свѣдѣнія // Циркуляр по управленію Київскимъ Учебнымъ Округомъ. – 1865. – №5. – Май.
8. Офіціальня распоряженія и свѣдѣнія // Циркуляр по управленію Київскимъ Учебнымъ Округомъ. – 1865. – №6. – Іюнь.
9. Офіціальня распоряженія и свѣдѣнія // Циркуляр по управленію Київскимъ Учебнымъ Округомъ. – 1871. – №11. – Ноябрь.
10. Офіціальня распоряженія и свѣдѣнія // Циркуляр по управленію Київскимъ Учебнымъ Округомъ. – 1872. – №11. – Ноябрь.
11. Протоколы педагогическихъ совѣтовъ // Циркуляр по управленію Київскимъ Учебнымъ Округомъ. – 1865. – №2. – Февраль.
12. Тулуб Александр Александрович. Свидетельство Подольской духовной консистории о рождении. 25 октября 1872 года // Институт рукопису Національної бібліотеки імені Вернадського (далі – ІР НБВ). – Ф.209. – №7.
13. Тулуб Александр Александрович. До біографії Кирило-Мефодіївського братчика Ол[ександра] Дан[иловича] Тулуба (Родинні спомини). Доповідь на засіданні Комісії для дослідів громадських течій на Україні Всеукраїнської Академії наук 15 травня 1924 р. – 18 арк. + 9 (додатки). // ІР НБВ. – Ф.209. – №1.
14. Хорунжий, Ю. Мужі чину: Історичні нариси / Юрій Хорунжий. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2005.

В статъе анализируется жизнь семьи Тулубов в Каменце-Подольском 1865-1872 гг. На основе неопубликованных ранее исторических источников освещена педагогическая деятельность бывшего кирилломефодиевца Александра Даниловича Тулуба в Каменец-Подольской мужской гимназии.

Ключевые слова: семья Тубубов, Каменец-Подольская мужская гимназия, кирилломефодиевец, инспектор гимназии, воспитательная и педагогическая деятельность.

УДК 94(477.43)“1886/1914”

В.Б. Стецюк

РОСІЙСЬКІ КОЗАКИ У КАМ'ЯНЦІ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ 2-ї ЗВЕДЕНОЇ КОЗАЧОЇ ДИВІЗІЇ (1886-1914 рр.)

В статті характеризується роль в житті Кам'янець-Подільського 2-ї Зведеної козачої дивізії, що дислокувалась в місті наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, 2-а Зведена козача дивізія.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. з Поділлям виявилась тісно пов'язаною доля одразу кількох частин царської армії, сформованих із донських, кубанських, терських і кубанських козаків.

У 80-х роках XIX ст. відбувалось посилення кавалерії російської армії, різко скороченої після Кримської війни. Одним з кроків стало створення нових з'єднань, однак на заваді цьому стали фінансові труднощі – утримання в мирний час значних сил кінноти важким тягарем лягало на бюджет військового відомства, вимагаючи витрат не лише на утримання особового складу, проведення бойової підготовки, але й на будівництво конюшень, закупівлю, виїздки і фуражне забезпечення коней тощо. Як варіант розв'язання цієї проблеми розглядалось збільшення числа частин і з'єднань козачої кінноти. На той момент існувала лише 1-а Донська козака дивізія, дислокована на території Польщі, крім того, в кожній з 14-ти кавалерійських дивізій було одному полку Донського війська, а три Кавказьких кавалерійських дивізії мали змішаний склад (із регулярних і козачих полків).

У 1886 р. було прийнято рішення про створення ще однієї козачої дивізії у європейській частині імперії, на кордоні із Австро-Угорщиною. Місцем дислокації дивізії обрали Кам'янець-Подільський, а до її складу увійшли 16-й та 17-й Донські козачі полки, 1-й Урупський полк Кубанського війська та 1-й Волзький полк Терського козачого війська. Артилерійську складову формування представляв Оренбурзький козачий дивізіон в складі 1-ї та 3-ї батареї [1, с.22-23].

До початку XX ст. дивізія розміщувалась на Поділлі, при цьому місця дислокації полків та батареї час від часу змінювались. Відомо, що у 1891-1892 рр. в Кам'янці розміщувались Волзький і Урупський полки [1, с. 22-23; 2, с.24-26], станом на 1899 р. в місті перебували 17-й Донський і 1-й Урупський полки [3, с. 37-39.].

В 1903 р. з'єднання перевели на Лівобережну Україну та Курську губернію – відомо, що станом на 1 липня 1903 р. два полки дивізії перебували на Полтавщині, дивізійний штаб і полк кубанців – у Кам'янці, Волзький полк – в Хотині [4, с.106]. Зокрема, відомо, що один із полків дивізії брав участь у придушенні революційних виступів на Харківщині, сотня 17-го Донського козачого полку підтримувала порядок у Путивлі тощо. Лише у 1910 р. 2-а козака дивізія знову була розміщена на Поділлі, розмістившись кордоном у південній частині губернії (північніше, в районі Проскурова, дислокувалась 12-а кавалерійська дивізія). В передвоєнні роки в губернському центрі дислокувались штаб дивізії, 1-й Волзький і 1-й Лінійний (колишній Урупський) полки [5, с. 48-50].

Безумовно, головним завданням військ, розташованих у прикордонному регіоні, була бойова підготовка. Оскільки підготовка козаків до служби починалась практично з дитинства, вони незмінно демонстрували високий рівень бойової підготовки, особливо навички верхової їзди. Так, у квітні 1896 р. полки дивізії продемонстрували високий рівень підготовки під час інспекторської перевірки командуючим округу і генерал-губернатором М. І. Драгомировим. Як згадує сучасник, генерал «особливо залишився задоволений джигітовкою в Урупському полку. Командуючого округом супроводжував офіцер французької армії, котрий був у захваті від спритності наших козаків» [6, с.513].

Щоліта дивізія, як і інші дислоковані на Поділлі з'єднання, брала участь у літніх табірних зборах біля містечка Меджибіж. Наприклад, в 1899 р. впродовж всього серпня війська спершу проводили бригадні і дивізійні навчання у таборі, після чого розпочалось просування в район Немирова, а потім – маневри за участі військ Меджибізького і Уманського табірних зборів [7, с.914].

Існували і більш оригінальні форми забезпечення високої боєздатності. Так, 24 червня 1898 р. за наказом командира дивізії відбулись пробіг і скачки 17-го Донського і 1-го Урупського полків, в якому молодші офіцери мали взяти участь обов'язково, а командири сотень – за бажанням. Учасники повинні були подолати відстань у 30 верст (від Кам'янецького іподрому до села Нігин і назад), однак головне завдання полягало в тому, щоб дати офіцерам навички правильного здійснення маршів – заборонялось долати дистанцію менш ніж за 2 години і більше ніж за 2 години 20 хвилин. Попри досить жорсткі вимоги, всі учасники (крім двох, коні яких закульгали на початку траси) змогли успішно справитись із завданням [8, с.665-666].

Аж до переведення козачої дивізії з Кам'янця у червні, в день відкриття сезону на Кам'янецькому іподромі, відбувались змагання між офіцерами дислокованих в місті і околицях кавалерійських частин на приз власниці кінного заводу княгині Хілкової – чистокровного жеребця. Учасникам ставилось завдання проскакати 15 верст за 40 хвилин, а потім, після десятихвилинного відпочинку, на швидкість здолати відстань у 1½ версти. Як відзначав сучасник, «доведеться козакам донцям, кубанцям, терцям і оренбуржцям конкурувати з регулярною кавалерією (білгородці і стародубовці). Маючи вигідніші умови щодо закупівлі щодо купівлі коней хорошої крові на державних заводах на пільгових умовах, регулярні кавалеристи мають коней за 1000 рублів і більше, в козаків, що не користуються такою можливістю, коней такої вартості безумовно не буває» [9, с.513].

До речі, якість коней, яких всі козаки купували за власні кошти (як і мундири та більшу частину амуніції), була далеко не єдиною проблемою. Зокрема, джерела стабільно фіксують некомплект офіцерського складу – в багатьох сотнях замість трьох молодших офіцерів було по одному [3, с.37-38], командували сотнями часто не осавули (з відповідним стажем служби і досвідом), а офіцери з нижчим чином [2, с.24-25].

Дослідник історії Оренбурзького козацтва О. Ганін переконливо демонструє наявність в козацькому середовищі й інших проблем – пияцтва, порушень дисципліни, фінансових зловживань з боку офіцерів. Серед

іншого, він наводить приклад як козак дислокованого у Волочиську 3-го Оренбурзького полку 12-ї кавалерійської дивізії Я. Трескін у нетверезому стані випадково (!) перейшов кордон і лише при поверненні назад був затриманий прикордонниками [10, 92].

Стосовно 2-ї козачої дивізії подібні курйози нам невідомі, однак збереглися відомості про значно серйозніші карні епізоди – так, у 1906 р. за зловживання службовим становищем (розтрату коштів) були засуджені командир і заступник командира 16-го Донського козачого полку Степан і Микола Чеботарьови [11, арк.1-2].

В лавах 2-ї козачої дивізії проходили службу цілий ряд відомих військових, політичних діячів та науковців. Зокрема, командирами дивізії були генерали О. П. Короченцев (згодом наказний отаман Війська Донського) [12, с.556; 13, с.391], Р. О. Хрещатицький (в подальшому – генерал-губернатор Приамурського краю і наказний отаман приамурських козачих військ) [13, с.403; 14, с.315]. Старшим ад'ютантом дивізійного штабу у 1898-1900 рр. був капітан Генерального штабу М. Д. Бонч-Бруевич – згодом перший генерал царської армії, що вступив на службу до радянської влади [3, с.37; 15, с.39]. В складі 1-го Лінійного полку проходив службу Петро Андрійович Галаєв – засновник першого на Кубані антибільшовицького повстанського загону, що загинув у бою з червоними на початку 1918 р. [16, с.45]. У 1-му Волзькому полку служив Костянтин Костянтинович Агоєв – майбутній генерал і отаман Терського козачого війська в 1955-1971 рр. (в еміграції), а крім того, призер I та II Всеросійських Олімпіад [17, с.374-375]. Також в рядах цього полку проходили службу майбутні генерали В. Старицький [18, с.413] та А. Негоднов [19, с.218].

Впродовж 1910-1914 рр. начальником штабу дивізії був полковник А. Є. Снесарев, відомий уже на той час мандрівник та науковець. В період перебування у Кам'янці-Подільському Андрій Євгенович продовжував активно працювати на науковій ниві. Так, побачило світ друге видання підручника «Військова географія Росії», який став базовим для всіх військових училищ Російської імперії [20]. Слід зазначити, що друге видання принципово відрізнялось від першого – у ньому географія розглядалась вже не тільки як чинник ведення бойових дій, але й як один з вирішальних факторів формування зовнішньої політики держави (згодом це дало підстави назвати Снесарева батьком російської геополітики). В період перебування у Кам'янці вчений написав дві статті для десятого тому «Військової енциклопедії» – «Індійські війни англійців» та «Індійське питання». У першій статті дається коротка характеристика конфліктів, що їх вели британці на Індостанському півострові з середини XVIII до середини XIX ст. [21]. Значно більш показовою щодо характеристики світогляду А.Снесарева є стаття, присвячена «індійському питанню», під яким автор має на увазі «складну сукупність ідей і задач, пов'язаних з Індією як країною дуже багатого, населеною численним і талановитим народом, винятково самобутньою, яка завжди мала величезне політичне значення не тільки для Азії, а й для всього світу» [22, с. 616]. Дослідник доводить, що входження величезного і неймовірно багатого субконтиненту до складу однією з великих світових держав різко підвищили значення Індії, оскільки оволодіння нею стає принципово необхідним кроком для кожного ворога Британії, а захист «діаманту Британської корони» відтепер – життєва необхідність для британців [22, с. 616-622].

Частина офіцерів Зведеної козачої дивізії долучилась до діяльності наукових товариств – Товариства ревнителів військових знань та Російського військово-історичного товариства. Зокрема, за завданням останнього командир 1-ї бригади 2-ї козачої дивізії (дислокувалась в Могилеві-Подільському) генерал-майор В.Філенков наприкінці 1912 р. зайнявся вивчення місця, де, за народною легендою, був похований Іван Гонга – здійснив фотографування хреста та карти місцевості з позначенням місця поховання [23, с.12].

1-й Волзький полк став одним з небагатьох, що відгукнулись на опитування Київського відділу щодо збереження в частині предметів старовини. Згідно відомостей, наданих командиром полку, в полку зберігались 17 старовинних прапорів, пожалуваних Волзькому козачому війську Петром I, Анною Іоаннівною та Катериною II відповідно у 1734, 1730 та 1776 рр., дві мідні двофунтові гармати, отриманих в подарунок від Анни Іоаннівни у 1738 р., а також дерев'яна насіка в срібних шатах із написом, подарована Катериною II отаману Дикому в 1776 р. [24, с.106].

Надзвичайно масштабними були різноманітні святкування, влаштовані козаками. Прикладом може слугувати святкування 200-річчя Кубанського козачого війська, організоване особовим складом 1-го Урупського полку в Меджибізькому польовому таборі. Це був єдиний кубанський полк у європейській частині імперії, тому офіцери вирішили докласти максимум зусиль для репрезентації як власної частини, так і кубанського козацтва загалом. Святкування розпочалось парадом сотень і команд полку та підрозділів від усіх полків і батарей 2-ї козачої дивізії, після чого для гостей влаштували частування в ротонді 48-го Одеського полку і в розбитих навколо шести великих навісах. Вхід до саду ротонди прикрасили вензелями правлячого монарха і його дружини, над якими знаходився герб Кубані, а ще вище – щит з написом «200». По боках від входу стояли 5-аршинні щити з перерахуванням найважливіших подій історії кубанського козацтва, до цих щитів кріпились менші з іменами всіх отаманів війська [25, с.889-890].

Після фуршету та доповіді про історію Кубанського війська гості перейшли до ротонди, прикрашеної портретами Миколи II та Петра I, сувоями із переліком бойових заслуг кубанських козаків і вінками з дубових гілок. Відбувся сніданок, під час якого зачитали вітальні телеграми від різних осіб та інституцій. Крім того,

офіцери 1-го Волзького полку Терського козачого війська, який разом із Урупським полком становив 2-у (Кавказьку) бригаду 2-ї козачої Зведеної дивізії, вручили побратимам масивний срібний кубок, де були вигравіювані прізвища офіцерів-терців і датами «1696», «1889» (рік створення 2-ї козачої дивізії) та «1896». Фінальним акордом свята стали змагання між козаками з рубки лози, при чому лозу спеціально підібрали досить товсту, а місце перерубування маркували білими полосами, ускладнивши тим самим завдання. Паралельно із змаганнями козаки демонстрували номери джигітовки, «где выказалась вся лихость, смелость и ловкость» [25, с.890].

Потрібно зазначити, що Зведена козача дивізія, особливо її друга, кавказька бригада, славилась своєю гостинністю. Зокрема, генерал О. Лукомський у спогадах особливо відзначає, що його тесть, М. І. Драгомиров найбільше полюбляв бувати у гостях саме в цьому з'єднанні [26, с.52].

Мирне життя козачої дивізії було перерване влітку 1914 р. Як згадував про це офіцер 1-го Лінійного Кубанського козачого війська полку 2-ї козачої дивізії Є. Тихоцький: «В 1914 году в июле месяце мы были в лагере у мест. Меджибужье Подольской губернии... Период полковых и дивизионных учений прошел, и мы ожидали начала маневров. Приказом по дивизии на 13-е июля были назначены дивизионные скачки. Скачки должны были происходить на ипподроме 12-го Ахтырского Гусарского полка, в этом году вызванного на Высочайший смотр в Красное село. Масса приглашенных офицеров с семьями наполнила ипподром гусарского полка. Всюду слышен смех, видны веселые лица и изящные туалеты... Около 4-х часов я подал сигнал к началу 3-го заезда, и в это же самое время обратил внимание, что на ипподром стремительно вкатил штабной автомобиль 12 Армейского Корпуса. Вышедший из него офицер Генерального Штаба быстро обошел высших начальствующих лиц и, по-видимому, сообщил что-то весьма важное и секретное, ибо они моментально потребовали свои машины и оставили ипподром. Не прошло и 10 минут, как весь круг совершенно опустел» [27, с.7].

Оскільки більшість військ ще завершали мобілізацію і розгортання до штатів військового часу, саме 2-й Зведеній козачій було доручено зупинити ворожу кавалерію, що намагалась просунутись на територію Російської імперії в районі Городок-Сатанів. Внаслідок рішучого бою 5-а австро-угорська кавалерійська дивізія була розгромлена, а її командир фельдмаршал-лейтенант Е. А. фон Фрорайх-Шабо покінчив життя самогубством [28, с.50].

В роки Першої світової війни дивізія брала участь у бойових діях в Галичині й на Правобережній Україні, під командуванням майбутнього донського отамана П. Краснова відзначилась під час Брусилівського прориву. Після демобілізації наприкінці 1917 року більшість вояків 2-ї Зведеної повернулись до рідних домівок, відігравши згодом помітну роль в подіях 1918-1920 рр. на Дону, Північному Кавказі та Кубані.

Джерела та література:

1. Алфавитный указатель чинов, торговых и промысловых заведений г. Каменца-Подольского. – Каменец-Подольск: Типография губернского правления, 1891. – 48 с.
2. Алфавитный указатель чинов, торговых и промысловых заведений г. Каменца-Подольского. – Каменец-Подольск: Типография губернского правления, 1892. – 48 с.
3. Подольский адрес-календарь / Сост. В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1900. – 349 с.
4. Краткое расписание сухопутных войск. Исправлено по 1-е июля 1903 г. – СПб.: Военная типография, 1903. – 186 с.
5. Памятная книжка Подольской губернии / Сост. В. В. Филимонов. – Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1911. – 218, 66 с.
6. Корреспонденция «Разведчика». Каменец-Подольск // Разведчик. – 1896. – № 295-296. – С.513.
7. Корреспонденция «Разведчика». Межибужский лагерный сбор // Разведчик. – 1899. – № 471. – С.914.
8. Корреспонденция «Разведчика». Каменец-Подольск // Разведчик. – 1898. – № 406. – С.665-666.
9. Корреспонденция «Разведчика». Каменец-Подольск // Разведчик. – 1899. – № 451. – С.513.
10. Ганин А. В. Накануне катастрофы. Оренбургское казачье войско в конце XIX – начале XX в. (1891-917 гг.). – М.: Центрполиграфиздат, 2008. – 686 с.
11. Державний архів Київської області
12. Список генералам по старшинству. Составлен по 1-е января 1891 г. – СПб.: Военная типография, 1891. – 937 с.
13. Губернии Российской империи. История и руководители. 1708-1917. – М.: Объединенная редакция МВД России, 2003. – 480 с.
14. Список генералам по старшинству. Составлен по 1-е сентября 1896 г. – СПб.: Военная типография, 1896. – 1011 с.
15. Бонч-Бруевич М. Д. Первые дни Красной Армии. Воспоминания // Война и революция. – 1929. – №2. – С. 36-56.
16. Елисеев Ф. И. Герой Кубани П. А. Галаев // Вестник Первоходника. – 1964. – №31-32. – С. 43-45.
17. Клавинг В. В. Гражданская война в России: Белые армии. – М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – 637 с.
18. Волков С. В., Стрелянов (Калабухов) П. Н. Чины Русского Корпуса: Биографический справочник в фотографиях. – М.: Рейтар, «Форма-Т», 2009. – 528 с.
19. Рутыч Н.Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России. – М.: АСТ, 2002. – 384 с.
20. Снесарев Е. А. Военная география России. Учебник для военных училищ. – СПб.: Военная типография, 1910. – 362 с.

21. Снесарев Е.А. Индийские войны англичан // Военная энциклопедия. – Т.10. – Спб.: Изд-во И.Д.Сытина, 1912. – С.623-629.
22. Снесарев Е.А. Индийский вопрос // Военная энциклопедия. – Т.10. – Спб.: Изд-во И.Д.Сытина, 1912. – С.616-622.
23. Протоколы заседаний Проскуровского подотдела Киевского отдела ИРВИО. Заседание 19 ноября 1912 г. // ВИВ. – 1913. – №4. – С.12.
24. Федорова Л. Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 261 с.
25. Корреспонденция «Разведчика». Лагерь при м. Межибужье // Разведчик. – 1896. – № 312. – С. 889-890.
26. Лукомский А. С. Очерки из моей жизни // Вопросы истории. – 2001. – №4. – С. 47-73.
27. Тихоцкий Е. Атака австро-венгерской конницы на 2-ю Сводную казачью дивизию под м. Городок 4 (17) августа 1914 г. – Белград: [Б.в.], 1930. – 24 с.
28. Schmidt-Brentano A. Die k. k. bzw. k. u. k. Generalität. 1816-1918. – Wien: Österreichisches Staatsarchiv, 2007. – 211 s.

В работе рассматриваются различные аспекты истории 2-й Сводной казачьей дивизии, штаб и часть полков которой в конце XIX – начале XX века дислоцировались в г. Каменце-Подольском. Характеризируются состав соединения, его повседневная жизнь, участие военнослужащих в научной и культурной жизни.

Ключевые слова: Каменец-Подольский, 2-а Сведённая казаческая дивизия.

УДК 94(477.43)»18/19»:356.1

С.М. Єсюнін

ДО ІСТОРІЇ 173-ГО КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ПІХОТНОГО ПОЛКУ

Розглянуто історію 173-го піхотного Кам'янецького полку у 1811-1914 рр., періоди його існування, процеси створення та переформування. Акцент зроблений на роки дислокації у Кам'янці-Подільському(1811–1895 рр.).

Ключові слова: Кам'янець-Подільський губернський батальйон, Кам'янець-Подільський внутрішній гарнізонний батальйон, 46-й резервний піхотний батальйон, 186-й піхотний резервний Кам'янецький полк, 173-й піхотний Кам'янецький полк, м. Кам'янець-Подільський.

Для дослідників історії Поділля ХІХ ст. певну зацікавленість становить історія 173-го піхотного Кам'янецького полку, який був створений та тривалий час перебував у Кам'янці-Подільському. За останні роки у наукових виданнях та на електронних ресурсах з'явилося чимало публікації, які висвітлюють минуле різних військових підрозділів часів Російської імперії. Проте, окремих ґрунтовних досліджень щодо історії згаданого полку поки не існує.

Історію полку можна поділити на п'ять періодів: 1811-1864 рр. – існував як батальйон внутрішньої стражі, 1864-1877 рр. – як батальйон місцевих військ, 1877-1898 рр. – як резервний батальйон і полк, 1898-1914 рр. – як регулярний піхотний полк, 1914-1918 рр. – як піхотний полк діючої армії у Першій світовій війні.

Період 1811-1864 рр.

173-й піхотний Кам'янецький полк веде старшинство від 27 березня 1811 р. [5, с.215]. Його створення пов'язано із реформуванням гарнізонних частин у підрозділи внутрішньої стражі, що відбувалось в Російській імперії у 1811-1816 рр.

16 січня 1811 р. був виданий указ «О передаче губернских рот и штатных команд из гражданского в военное ведомство» [14, с.516] та указ «О сформировании из гарнизонных батальонов армейских и егерских полков» [15, с.537-542]. Згідно цих указів із батальйонів скасованих гарнізонних частин виділили по 3 роти на формування 13 армійських полків. Одночасно, 52 роти, які залишилися, були об'єднані з штатними губернськими ротами у 3 батальйони і 40 полубатальйонів, названих Внутрішніми губернськими. У зв'язку з реорганізацією інвалідних команд та затвердженням «Расписания губерниям на сформирование в них третьих гарнизонных рот», 27 березня 1811 р. полубатальйони були розгорнуті з 2-х ротного в 3-х ротний склад та перейменовані в батальйони [16, с.593-597].

У світлі вищезазначених законів, формування підрозділу внутрішньої стражі у Кам'янці-Подільському відбувалось таким чином. 17 січня 1811 р. на базі штатної губернської роти Подільської губернії та однієї роти скасованого Хотинського гарнізонного батальйону був заснований Кам'янець-Подільський внутрішній губернський полубатальйон. Він мав у складі дві роти, в кожній з них – по 4 обер-офіцери та 165 нижчих чинів [3, с.297]. 27 березня 1811 р. до складу полубатальйону увійшла Таврійська губернська рота, в результаті чого він був розгорнутий в 3-х ротний батальйон. Розмістився Кам'янець-Подільський внутрішній губернський батальйон у казармах по вул. Шпитальній, командиром призначено підполковника Чортопрудова [7, с.17]. Додамо, що батальйону були підпорядковані повітові інвалідні команди, які створили 27 березня 1811 р. у містах Проскурів, Летичів, Літин, Вінниця, Брацлав, Гайсин, Ольгопіль, Балта, Ямпіль, Могилів, Ущиця. В кожній з них за штатом було 2 обер-офіцери та 46 нижчих чинів [3, с. 298].

У квітні 1811 р. вийшов Указ військової колегії, згідно якого внутрішня стража Російської імперії поділялась на 8 округів, округ охоплював від 4 до 8 губерній (батальйонів), а батальйони (по 2-3) об'єднувались у бригади. Зокрема, Кам'янець-Подільський внутрішній губернський батальйон увійшов до складу 2-ї бригади 6-го округу [17, с.631-632]. 3 липня 1811 р. було затверджено та опубліковане «Положение о внутренней страже», в якому визначений остаточний склад та функції внутрішньої стражі, порядок підпорядкування її військовому відомству і місцевому губернському начальству [18, с.783-802]. Там само були визначені основні завдання батальйонів внутрішньої стражі:

- допомога по виконанню законів і вироків суду;
- піймання злодіїв, переслідування і винищення розбійників і розсіювання заборонених законом зібрань; упокорення бунтів;
- піймання збіглих злочинців і дезертирів;
- переслідування заборонених і таємно привезених товарів;
- допомога вільному русі внутрішнього продовольства та ін. стратегічних вантажів;
- сприяння збору податей і недоїмок;
- охорона порядку і спокою церковних обрядів всіх законом терпимих сповідань, на ярмарках і торгах, народних і церковних святах і пр.;
- прийняття та супровід рекрутів, злочинців, арештантів та полонених;
- допомога на пожежах і під час повеней; виставлення необхідних вартових до присутствених місць, при тюрмах і острогах; супровід скарбниці.

Чисельний склад Кам'янець-Подільського внутрішнього губернського батальйону визначили по штату від 3 липня 1811 р.: штаб-офіцерів – 2, обер-офіцерів – 14, фельдфебелів та унтер-офіцерів – 33, стройових рядових – 450, барабанщиків – 10, нестройових – 20, денщиків – 25, разом – 554 [3, с.298]. Повністю вийти на такий штат планувалось за рік. Але, військові кампанії 1812-1814 рр. та епідемія чуми, що спалахнула на Поділлі у ті самі роки, сповільнили цей процес. Рекрутські набори у багатьох повітах губернії припинили, а незначне кадрове поповнення для військ відряджали передусім у діючу армію.

По закінченні наполеонівських війн, у 1816 р. всі внутрішні війська Російської імперії були об'єднані в Окремий корпус внутрішньої стражі [19, с.589], у зв'язку з чим 14 липня 1816 р. внутрішні губернські батальйони були перейменовані на внутрішні гарнізонні батальйони. Одночасно відбулось кадрове підсилення батальйонів, чому сприяли рекрутські набори 1815-1816 рр. та указ від 7 січня 1817 р. про переведення батальйонів у 4-х ротний склад [21, с. 9-10].

Таким чином, Кам'янець-Подільський внутрішній губернський батальйон з 14.07.1816 р. отримав назву Кам'янець-Подільський внутрішній гарнізонний батальйон, з 7.01.1817 р. був розширений до 4-х ротного складу з новим штатом: штаб-офіцерів – 2, обер-офіцерів – 18, нижніх чинів (фельдфебелів, унтер-офіцерів та стройових рядових) – 657, нестройових – 22, денщиків – 30, разом – 729. Проте, вже 17 квітня 1817 року штат батальйону був збільшений: штаб-офіцерів – 2, обер-офіцерів – 18, нижніх чинів (фельдфебелів, унтер-офіцерів та стройових рядових) – 1017, нестройових – 24, денщиків – 30, разом – 1091 [3, с.299]. У 1816 р. змінилось місце дислокування батальйону – він залишив казарми по вул. Шпитальній та перейшов на по-ротне квартирування в різних куточках міста (Старому місті, Руських фільварках, Польських фільварках, Підзамчі). Пов'язано це було з тим, що згідно імператорського указу від 31 березня 1816 р. у Кам'янці-Подільському був створений військовий корпусний шпиталь 7-го корпусу 2-ї армії [20, с.592-597], для потреб якого виділили приміщення згаданих казарм.

До початку військових реформ 60-х років XIX ст. Кам'янець-Подільський внутрішній гарнізонний батальйон не зазнавав суттєвих змін. Варто відзначити лише дві події: 27 вересня 1829 р. – згідно нового розкладу Окремого корпусу внутрішньої стражі він був підпорядкований 8-му округу (разом з Катеринославським, Херсонським, Таврійським та Кишинівським) [22, с.686], 17 січня 1840 р. – під час створення кінних етапів для супроводу арештованих були сформовані та підпорядковані батальйону три кінні етапні команди (Кам'янець-Подільська, Тинянська та Проскурівська), в кожній по обер-офіцеру, 5 кінних та 15 піших нижніх чинів [3, с. 300].

Характерним для існування батальйону в перший період його історії є часта зміна командирів. Найбільший час на командній посаді (1856-1865 рр.) перебував полковник Суворов 1-й Богодар Прохорович, але був відправлений у відставку у зв'язку судовою справою [29, с.229; 30, с.300].

Період 1864-1877 рр.

В ході військової реформи 60-х років XIX ст. указами від 6 серпня 1864 р. були прийняті два ключових положення «О военно-окружных управлениях» та «Об управлении местными войсками военного округа» [23, с.698-746; 24, с.786-806], за якими регулярні війська Російської імперії поділили на два типи: війська польові та війська місцеві. Всі ці війська територіально об'єднали у військові округи. Також, згідно останнього із згаданих положень, був ліквідований Окремий корпус внутрішньої стражі, у зв'язку з чим внутрішні гарнізонні батальйони перейменували на губернські батальйони та ввели до складу місцевих військ. Крім того, до складу місцевих військ округу увійшли резервні батальйони та бригади, фортечні полки та батальйони, пові-

тові та етапні команди, військово-арештанські та інвалідні роти. У кожній губернії для керівництва місцевими військами затверджувалась посада губернського військового начальника. За десять років, 26 серпня 1874 р. були затверджені тимчасові положення про місцеві війська, за якими губернські батальйони перейменували на місцеві батальйони [25, с.136-178]. В мирний час вони призначались для несення караульної та конвойної служб, а у військовий час могли служити резервом для посилення регулярних військ.

Отже, від 6.08.1864 р. Кам'янець-Подільський внутрішній гарнізонний батальйон отримав назву Кам'янець-Подільський губернський батальйон, а з 26.08.1874 р. – Кам'янець-Подільський місцевий батальйон.

Серед командирів цього періоду були полковник Симашко Роберт Онуфрійович – у 1869-1873 рр., полковник Тимченко-Островерхов Микола Лукич – у 1874 р. [31, с.388]. Останній цікавий для історії міста Кам'янець-Подільського тим, що п'ятнадцять років (вересень 1874 – жовтень 1889 рр.) перебував на посаді Кам'янець-Подільського повітового військового начальника [27, с.694].

Період 1877-1898 рр.

Початок російсько-турецької війни 1877-1878 рр. викликав потребу у збільшенні резервних військ, для чого 31 липня 1877 р. був виданий указ «О формировании трех резервных пехотных дивизий» [26, с.72]. За ним із половини кадру місцевих батальйонів створили 36 резервних піхотних батальйонів. Серед них – з половини кадру Кам'янець-Подільського місцевого батальйону був сформований 27-й резервний піхотний батальйон, який 10 жовтня 1878 р. перейменували в 46-й резервний піхотний кадровий батальйон [5, с.215]. Найвищою грамотою від 28 березня 1880 р. батальйону надали прапор – зразку 1880 р., простий, без напису [5, с.215]. У 1881 р. штаби місцевих військ округів та губерній були скасовані, частини місцевих військ розподілені по номерним місцевим бригадам. 46-й резервний піхотний батальйон увійшов до 11-ї місцевої бригади, яка складалась з чотирьох батальйонів (44-й, 46-й, 47-й та 48-й) [12, с.56-58].

31 грудня 1888 р. 46-й резервний батальйон був переформований в полк у складі 2-х батальйонів, та названий 46-м резервним піхотним полком. 25 березня 1891 р. полк перейменований в 169-й піхотний резервний Кам'янецький полк, та з 1 квітня переформований у 3-х батальйонний. 22 квітня 1893 р. полк перейменований в 186-й резервний піхотний Кам'янецький полк [5, с.215]. У зв'язку з розширенням полку до 3-х батальйонно-го складу, у 1892 р. в його штаті була створена полкова (похідна) Свято-Миколаївська церква [34, с.345-346].

Командиром полку в 1888-1891 рр. був полковник Средзинський Микола Федорович, у 1891-1894 рр. – полковник Михаель Микола Іванович, у 1894-1896 рр. – полковник Бейнарт Костянтин Францович.

У 1894 р. в Умані розпочалось формування 47-ї резервної піхотної бригади, до складу якої були введені чотири резервні полки: 186-й Кам'янецький, 187-й Роменський, 188-й Батуринський та 189-й Переволоченський. Таким чином, у 1895 р. 186-й резервний піхотний Кам'янецький полк залишив Кам'янець-Подільський та прибув до Балти [13, с.48-49]. Перебування в Балті виявилось короткочасне – вже наступного року полк тимчасово перейшов до Умані [4, с.387], а звідти на постійне місце квартирування до Черкас [10, с.236]. У Черкасах полк розмістився на околиці міста, поблизу Сінної площі. Там коштом Черкаської міської управи у 1896 р. були споруджені бараки для нижчих чинів, а також муроване приміщення для полкової церкви. Храм мав форму манежу, вміщував до 400 людей [34, с.312]. Командиром полку в 1896-1899 рр. був полковник Щит-Немирович Антон Антонович.

Період 1898-1914 рр.

1 січня 1898 р. за наказом воєнного відомства розпочалось комплектування двох нових армійських корпусів (20-го та 21-го), для чого були створені чотири нові піхотні дивізії. На їх комплектування пішли 16 двобатальйонних резервних полки, які переформували у 4-х батальйонні [8, с.308]. Потрапив під дію вищезгаданого наказу й 186-й резервний піхотний Кам'янецький полк – у січні 1898 р. в ньому були сформовані ще два батальйони, а сам полк переведений у діючі війська з наданням 173-го номеру. Реорганізований 173-й піхотний Кам'янецький полк (місце дислокації – Черкаси) увійшов до складу 44-ї піхотної дивізії (штаб – Умань), в яку також увійшли 174-й Роменський (Черкаси), 175-й Батуринський (Умань) та 176-й Переволоченський (Звенигородка) полки, а також 44-та артилерійська бригада (Млеєвський завод Черкаський повіт) [11, с.210, 219]. Додамо, що новостворена 44-та піхотна дивізія була підпорядкована 21-му армійському корпусу Київського військового округу.

У 1904-1905 рр. Кам'янецький полк брав участь в російсько-японській війні, здійснивши похід у Маньчжурію. До речі, на похід у Маньчжурію в 1904 р. полк отримав Височайше благословення і дар – ікону Нерукотворного Спасу у срібній ризи [34, с.345]. Під час бойових дій в російсько-японській війні 173-й піхотний Кам'янецький полк зазнав чимало втрат. Поіменний список загиблих був опублікований у 1911 р. [1, с.8]

В останні роки квартирування 173-го піхотного Кам'янецького полку в Черкасах відбулось декілька змін командирів. Серед них відзначимо полковника Погорецького Сергія Тимофійовича, який командував полком 1901-1904 рр., а згодом досяг у військовій кар'єрі звання генерал-лейтенанта та посад командира дивізії [27, с.301].

У 1909 р. командування прийняв полковник Лялин Олександр Михайлович, якому вже за рік віддали наказ про передислокування Кам'янецького полку до губернського міста Курськ (нині – Російська Федерація). Зміна

дислокації у 1910 р. торкнулась усієї 44-ї піхотної дивізії: її штаб та два полки (173-й Кам'янецький та 174-й Роменський) із Черкас перевели до Курська, 175-й Батурицький полк із Умані до Глухова, 189-й Переволоченський із Звенигородки до Чернігова, 44-та артилерійська бригада до Ніжина [6, с.100-102, 223; 9, с.375-379; 34, с.345-348].

Таким чином, восени 1910 р. 173-й піхотний Кам'янецький полк прибув на квартирування до Курська, де розмістився у міських казармах та став основним підрозділом місцевого гарнізону. У 1911 р. полк урочисто відзначив столітній ювілей, на честь якого 7 березня був затверджений Нагрудний знак: переплетені вензеля імператорів Олександра I та Миколи II увінчує двоголавий орел, на грудях якого герб Кам'янець-Подільського – голубий щит з золотим сонцем і хрестом, знак обрамляє вінок із дубового та лаврового листа, внизу якого накладене число «100» [2, с.101]. Також, на честь ювілею, за Височайшою грамотою від 27 березня 1911 р. полк отримав ювілейний прапор зразку 1900 р.: кайма червона, шиття золоте, на лицьовому боці зображення Спаса Нерукотворного, на зворотному боці дати «1811-1911», древо жовте, надвершіє зразку 1857 р. До прапору дарована Олександрівська ювілейна стрічка з написом «1911 ГОДА» та «1811 г. КАМЕНЕЦЬ-ПОДОЛЬСКИЙ ВНУТРЕННИЙ ГУБЕРНСКИЙ БАТАЛІОНЪ» [35].

У жовтні 1913 р. командир полку Лялин О.М. отримав чергове звання генерал-майор, але за станом здоров'я пішов у відставку. З 26 жовтня 1913 р. командування полком прийняв полковник Подимов Олександр Олександрович [33, с.672].

Період 1914-1918 рр.

На початку серпня 1914 р. мирну службу 173-го піхотного Кам'янецького полку перервала Перша світова війна. Під командою полковника Подимова О.О. полк у складі 44-ї піхотної дивізії відправився до діючої армії.

Тут почалась нова історія полку: важкі героїчні бої на різних фронтах війни у 1914-1918 рр. Під час війни сталась найтрагічніша подія за всю історію Кам'янецького полку – 23-24 вересня (6-7 жовтня) 1916 р. від німецької газобалонної атаки в районі Ікшкиле (нині – Латвія) загинули 1470 бійців та згодом померли від отруєння ще до тисячі (всього близько 2500 солдат та офіцерів). Плацдарм в районі Ікшкиле отримав сумну назву «Острів смерті». Загиблих поховали неподалік плацдарму у братній могилі, над якою нині встановлений чотирьохметровий хрест та пам'ятна табличка [36]. Загалом зазначимо, тема участі 173-го піхотного Кам'янецького полку у Першій світовій війні варта на окреме дослідження.

Таким чином, 173-й піхотний Кам'янецький полк був сформований у Кам'янці-Подільському та квартирував тут 84 роки – з 1811 до 1895 р., спочатку як батальйон (1811-1891), а згодом як полк (1891-1895). Історія цього військового підрозділу є яскравою складовою історії міста Кам'янця-Подільського у ХІХ ст.

ДОДАТОК

Переименовання та дислокація 173-го піхотного Кам'янецького полку, 1811-1914 рр.

- 17.01.1811. у губернському місті Кам'янець-Подільський сформовано Кам'янець-Подільський внутрішній губернський полубатальйон;
- 27.03.1811. переформований у Кам'янець-Подільський внутрішній губернський батальйон;
- 14.07.1816. отримав назву Кам'янець-Подільський внутрішній гарнізонний батальйон;
- 6.08.1864. отримав назву Кам'янець-Подільський губернський батальйон;
- 26.08.1874. отримав назву Кам'янець-Подільський місцевий батальйон;
- 31.07.1877. з кадру батальйону сформовано 27-й резервний батальйон;
- 10.10.1878. отримав назву 46-й резервний піхотний батальйон (кадровий);
- 31.12.1888. переформований в полк у складі 2-х батальйонів, названий 46-м резервним піхотним полком;
- 25.03.1891. отримав назву 169-й піхотний резервний Кам'янецький полк;
- 1.04.1891. переформований в 3-х батальйонний склад;
- 22.04.1893. отримав назву 186-й піхотний резервний Кам'янецький полк;
- 1895-1896. тимчасове дислокування у Балті Подільської губернії та Умані Київської губернії;
- 1896. передислокація до міста Черкаси Київської губернії;
- 1.01.1898. переформований в 4-х батальйонний склад і названий 173-м піхотним Кам'янецьким полком;
- 1910. передислокація до губернського міста Курськ.

Джерела та література:

1. Бидерман П. Памятка 173-го пехотного Каменецкого полка / П. фон Бидерман. – Курск, 1911. – 40 с.
2. Верлих Р. Нагрудные знаки Императорской России: Воинские, гражданские, религиозные / Верлих Р., Андоленко С. – Collectors Books, 2004. – 214 с.
3. Висковатов А. В. Хроника российской императорской армии, составленная по Высочайшему повелению / А.В. Висковатов. – Ч.7. – СПб., 1852. – 329 с.
4. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – М., 1897. – Т.2.

5. Гренадерские и пехотные полки. Изд. 2-е. Справочная книжка Императорского Главной квартиры / Под ред. В.К.Шенк. – СПб., 1909. – 230 с.;
6. Календарь Черниговской губернии на 1911 год. – Чернигов, 1910. – 376 с.
7. Коршев Антон Рудольфович. Войска внутренней стражи Российской Империи 1811-1815 гг.: Автореф. дис ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А. Р. Коршев; С.-Петербург. гос. ун-т. – СПб.: [б. и.], 2002. – 18 с.
8. Михайлов М. История 131-го пехотного Тираспольского полка / М. Михайлов. – К: Тип. штаба Киевского военного округа, 1900. – 367 с.
9. Общий список офицерским чинам Русской императорской армии / Сост. по 1 января 1910. – СПб, 1910. – 1123 с.
10. Памятная книжка Киевской губернии на 1899 год. – К., 1899. – с., прилож.
11. Памятная книжка Киевской губернии на 1904 год. – К., 1904. – 274 с., прилож.
12. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 г. Адрес-календарь и статистическо-справочные сведения. – Каменец-Подольск, 1885. – 1 отдел – XLII с., адрес-календарь – 77 с., справочный отдел – 116 с.
13. Подольский адрес-календарь / Сост. В.Гульдман. – Каменец-Подольский, 1895. – 452 с.
14. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собрание первое. – Т.XXXI. – СПб., 1830. – №24.486.
15. ПСЗРИ. – Собрание первое. – Т.XXXI. – СПб., 1830. – № 24.505.
16. ПСЗРИ. – Собрание первое. – Т.XXXI. – СПб., 1830. – № 24.568.
17. ПСЗРИ. – Собрание первое. – Т.XXXI. – СПб., 1830. – № 24.615.
18. ПСЗРИ. – Собрание первое. – Т.XXXI. – СПб., 1830. – № 24.704.
19. ПСЗРИ. – Собрание первое. – Т.XXXIII. – СПб., 1830. – № 26.216.
20. ПСЗРИ. – Собрание первое. – Т.XXXIII. – СПб., 1830. – № 26.219.
21. ПСЗРИ. – Собрание первое. – Т.XXXIV. – СПб., 1830. – № 26.599.
22. ПСЗРИ. – Собрание второе. – Т.IV. – СПб., 1830. – № 3199.
23. ПСЗРИ. – Собрание второе. – Т.XXXIX. – СПб., 1867. – № 41.162.
24. ПСЗРИ. – Собрание второе. – Т.XXXIX. – СПб., 1867. – № 41.166.
25. ПСЗРИ. – Собрание второе. – Т.XLIX. – СПб., 1876. – № 53.839.
26. ПСЗРИ. – Собрание второе. – Т.LII. – СПб., 1877. – № 57.622.
27. Список генералам по старшинству / Сост. по 1 сентября 1894. – СПб., 1894. – 912 с.
28. Список генералам по старшинству / Сост. по 1 сентября 1904. – СПб., 1904. – 1384 с.
29. Список полковникам по старшинству / Сост. 1857. – СПб., 1857. – 402 с.
30. Список полковникам по старшинству / Сост. по 3 мая 1865. – СПб., 1865. – 600 с.
31. Список полковникам по старшинству / Сост. по 1 февраля 1873. – СПб., 1873. – 679 с.
32. Список полковникам по старшинству / Сост. по 1 мая 1901. – СПб., 1901. – 942 с.
33. Список полковникам по старшинству / Сост. по 1 марта 1914. – СПб., 1914. – 1439 с.
34. Цитович Г. Храмы армии и флота. Историко-статистическое описание / Г.Цитович. – Пятигорск, 1913. – 520 с.
35. Электронный ресурс: <http://vexillographia.ru/russia/army031.htm>
36. Электронный ресурс: <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=3913&id=6>

Рассмотрено историю 173-го пехотного Каменецкого полка в 1811-1914 гг., периоды его существования, процессы создания и реформирования. Акцент сделан на годы дислокации в Каменце-Подольском(1811-1895 гг.).

Ключевые слова: Каменец-Подольский губернский батальон, Каменец-Подольский внутренний гарнизонный батальон, 46-й резервный пехотный батальон, 186-й пехотный резервный Каменецкий полк, 173-й пехотный Каменецкий полк, г.Каменец-Подольский.

УДК 069.1:2(477.43):737”1890/1920”

І. О. Старенький

ФОРМУВАННЯ НУМІЗМАТИЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ПОДІЛЬСЬКОГО СПАРХІАЛЬНОГО ДАВНЬОСХОВИЩА

У статті розглядається процес формування нумізматичної колекції Давньосховища протягом 1890-1920 рр., його роль в охороні рухомих пам'яток старовини.

Ключові слова: Давньосховище, нумізматична колекція, музейні надходження, музейні фонди, монети, охорона пам'яток.

Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник 2010 року відсвяткував своє 120-річчя. А починався він з Давньосховища, заснованого подільським духовенством.

Одразу після його створення 30 січня 1890 року розпочалося формування нумізматичної колекції. Проте цей процес не знайшов належного відображення в історіографії. Певну інформацію несуть праці Ж. А. Карбовської [3], І. О. Старенького [26] та інших. Мета цієї статті – до певної міри заповнити прогалину в історіографії.

Вже 1890 року до Давньосховища в значній кількості почали надходити монети. Так, 1891 року до музею були передані: священником с. Марківка Миколою Зущинським «декілька ольвійських та інших монет», А. О. Квасницьким – «декілька монет», священником с. Вірмени Кам'янецького повіту Підгурським – австрійська монета Марії-Терези 1764 р., священником с. Остолопів Гайсинського повіту Г. Порубою – срібна монета Сигізмунда III 1618 р., П. С. Гаєвським – римський срібний денарій Антонія Пія, священником м. Стара Мурафа Іваном Стрельбицьким – декілька монет, серед яких були срібні римські денарії Люція Вера (166 р. н.е.), імператриці Отацілли, дружини Філіппа Аравитянина (264-269 рр. н.е.), та мідна монета «зі східним написом», учнем Подільської духовної семінарії Ванькевичем – мідна римська монета Септимія Севера (194 р. н.е.), знайдена на городищі с. Митки Літинського повіту, священником м. Вовковинець Летичівського повіту Полікарпом Думинським – «декілька монет» [9, с. 265-272; 15, с. 639-641], учителем Кам'янецького духовного училища С. С. Дложевським – 3 срібних польських монети XVII ст. і 12 мідних XVIII ст., священником с. Сандрак Літинського повіту Григорієм Снятинським – срібна монета Яна Собеського 1676 р. та мідна польська Августа III 1751 року, священником с. Нагоряни Кам'янецького повіту Леонідом Злотчанським – польські монети Сигізмунда Августа 1561 р. та Сигізмунда III 1612 р., фінська срібна монета 1866 р., єпископом Димитрієм – срібний гривеник 1791 р., М. Адіасевичем – 5 польських і російських монет XVII-XVIII ст., протоієреєм М. І. Яворовським – 8 польських монет та російських монет XVII-XVIII ст. [17, с. 105; 18, с. 387].

Велику допомогу в ідентифікації та класифікації вказаних надходжень надав В. Б. Антонович. У звіті про діяльність Давньосховища за 1891 рік зазначалося: «Определением вышеуказанных римских монет мы обязаны профессору В. Б. Антоновичу» [15, с. 640]. Крім того, 1892 року В. Б. Антонович передав Давньосховищу 18 знайдених на Поділлі монет, серед них: срібний денарій Марка Аврелія 176 р. н.е., знайдений у с. Довжок, мідна візантійська монета Мануїла I Комнена (1143-1180 рр.), знайдена там же, 2 срібні венеціанські монети дожа Ранерія Джено (1252-1266 рр.), знайдені там же, 2 срібні венеціанські монети дожа Франческо Дандоло (1328-1339 рр.), знайдені там же, срібний грош короля Олександра (1501-1507 рр.), знайдений у Бакоті 1883 р. та ін. [10, с. 243]. Крім того до музею були передані протоієреєм М.І. Щегловим 4 срібні монети XVI-XVII ст., учнем семінарії Фрусевичем – срібна монета Яна Собеського 1683 р., учнем семінарії О. Чернявським – мідна монета Петра I, учнем семінарії Сухоставським – «декілька монет» з с. Стратіївка Брацлавського повіту, учителем Кам'янецького духовного училища С. С. Дложевським – 137 мідних монет XVII-XIX ст., священником с. Чудинівці Літинського повіту Миколою Яницьким – 6 срібних польських монет зі скарбу, знайденого в тому ж селі, священником м. Вовковинці Летичівського повіту Полікарпом Думинським – 2 римських та 3 монети XVIII ст., священником с. Субич Ушицького повіту Голоскевичем – 2 срібні польські монети, священником с. Демківка Ф. Пашутою – декілька срібних польських монет XVII-XVIII ст. [10, с. 244-250; 24, с. 835-836], священником Георгіївської церкви м. Могилів Кирилом Широцьким – 5 російських монет XVIII ст., «польсько-російська» 1825 р. та 3 польських XVIII ст. [25, с. 496-499].

1893 року єпископ Волинський Модест передав 10 срібних і мідних польських монет XVII ст., священник с. Марківка Гайсинського повіту Микола Зущинський – 11 монет XVII-XIX ст., Афанасій Брадучан – 24 російські мідні монети XVIII-XIX ст., наглядч Приворотського училища ієромонах Афанасій – срібну монету 1648 р. із зображенням лева, М. Ф. Бачинський – 18 срібних і мідних монет XVI-XIX ст., священник с. Нагорян Кам'янецького повіту Леонід Злотчанський – срібну польську монету 1568 р., срібну російську 1780 р., срібну польсько-російську 1834 р., священник м. Вовковинець Летичівського повіту Полікарп Думинський – 4 срібні римські та 1 мідну російську 1806 р., Григорій Венгржиновський – 15 монет XVIII ст., учитель Кам'янецького духовного училища С. С. Дложевський – 18 монет XVII-XIX ст. [23, с. 488; 22, с. 1094-1096].

1894 року до Давньосховища надійшли: від учителя церковнопарафіяльної школи с. Нова Синява Літинського повіту Петра Любинського – 6 срібних польських монет XVII ст., священника с. Красногірки Ямпільського повіту Іларіона Лісецького – 7 монет, учнів семінарії А. Любинського – 3 монети, А. Івановського – 1, Коцюбинського – 5, Л. Маркевича – 2, В. Хереска – 5, Є. П'ясецького – 2, М. Гриневича – 1, В. Сорочинського – 1, Ванькевича – 2, Г. Яворовського – 1, К. Тернавського – 1, А. Чернявського – 1, М. Сапкова – 1, священника с. Гордіївка Ольгопільського повіту Йосипа Кульчицького – «срібні римські і польські монети», С.О. Венгрженівського – 8 срібних монет, власника м. Тростянець Брацлавського повіту М.К. Вестіна – 2 мідних римських та 2 мідних візантійських монети, акцизного чиновника Кулаковського – 3 римські, 1 російська Івана Грозного, 3 польські та 7 інших монет, священника Георгіївської церкви м. Могилів Кирила Широцького – 2 турецькі монети, протоієрея м. Могилів К. Солтановського – срібний двогривенник 1765 р., священника с. Нагоряни Кам'янецького повіту Леоніда Злотчанського – срібні римська та польська 1775 р. монети, чиновника Мондржицького – 24 мідні російські, польські, румунські та інші монети XVI-XIX ст., М. Й. Грейма – 123 монети, в тому числі 4 візантійські, 4 римські, 4 турецькі, 30 польських і 72 російські [5, с. 255-260; 2, с. 893-895].

1895 року надійшло до музею: від О. П. Баумгаргена – давньоруська срібна гривна, протоієрея М. І. Яворовського – 9 срібних польських монет XVII-XVIII ст., Є. А. Курчинського – 27 російських мідних монет XVIII-XIX ст., 6 польських мідних монет XVIII ст., протоієрея М. М. Киржацького – 2 мідних австрійських монети (1761 і 1807 рр.), 3 мідних польських (1767, 1768 і 1773 рр.), 1 мідна російсько-румунська, 1 мідна

турецька, чиновника Подільської казенної палати Є. В. Васиневського – 1 мідна візантійська монета, 3 мідних римських, 1 срібна польська Сигізмунда III, срібна пруська XVII ст., срібна російська 1818 р. і мідна 1769 р., епархіального архітектора С. В. Ньюхалова – «декілька мідних монет», священика м. Киблич Гайсинського повіту В. Щербинського – срібна і мідна польські монети, учня семінарії І. Домбровського – срібна римська монета, срібна Катерини II 1766 р., російсько-польська, учня семінарії М. Гербановського – срібна литовська монета Сигізмунда Августа 1559 р., священика м. Чорний Острів Проскурівського повіту Ф. Веселовського – 9 монет, з яких 3 римських, священика м. Вовковинці Летичівського повіту Полікарпа Думинського – 2 срібних монети, псаломщика с. Северинівка Літинського повіту Пашковського – 3 монети XVII ст., священика с. Ріпинець В. Попова – 2 монети, одна з яких срібна римська, священика с. Нагоряни Кам'янецького повіту Л. Злотчанського – срібна монета із зображенням людини в капелюсі та одноголового орла і щита [6, с. 396-402].

1896 р. В. Б. Антонович передав музею 4 срібні монети зі скарбу, знайденого 1870 р. у с. Горишків Ямпільського повіту: дружини імператора Адріана Сабіни (126-138 pp.) – на одній стороні бюст з написом «Sabina Augusta», з іншої «Concordia Aug.» та стояча фігура жінки, що подає вінок; Фаустини Старшої дружини імператора Антоніана (141-161 pp.) – з однієї сторони бюст з написом «Diva Aug. Faustina», з іншої стояча жіноча фігура з довгим списом в одній руці і шаром в іншій, навколо напис «Aeternitas»; Фаустини Старшої – з однієї сторони бюст з написом «Diwa Faustina», з іншої жіноча фігура зі списом та напис «Augusta»; дружини імператора Марка Аврелія (161-175 pp.) Фаустини Молодшої – з однієї сторони бюст з написом «Faustina Augusta», з іншої стояча жіноча фігура і навколо напис «Augusti Pii Fil» [7, с. 6]. Крім цього, були передані: священиком с. Чернокозинці Кам'янецького повіту Миколою Курчинським – «декілька мідних російських і польських монет XVIII-XIX ст.», священиком с. Бережанка Кам'янецького повіту М. Волошановичем – 5 срібних римських та декілька мідних монет, викладачем Кам'янецького духовного училища С. С. Дложевським – срібна монета із зображенням католицького єпископа в тіарі з шаром і жезлом у руках, навколо напис «S. RVDBERTVS-EPS: SALISBVRG» 1697 р., з іншої знизу герб з кардинальською шапкою, вверху зображення Богоматері, навколо напис «Sub tuum ptaesidium confug. 10: ERNESTVS D:G: ARCHIEP: SAL:S:A:L», срібна монета Сигізмунда Августа 1546 р., 4 срібних монети Сигізмунда III, декілька мідних монет, священиком с. Красногірки Ямпільського повіту Іларіоном Лісецьким – 7 срібних і декілька мідних монет, священиком с. Пашковець Проскурівського повіту Доримедонтом Новоселицьким – срібна римська монета Антонія Пія, польсько-литовська монета Сигізмунда I 1509 р., В. М. Мазюкевичем – золота полтина Єлизавети 1756 р., срібний п'ятак 1756 р., срібна римська монета, 2 мідних шеляга Яна Казимира та «декілька інших», священиком с. Волосівець Летичівського повіту Ф. Бочковським – срібна польська монета 1626 р., учнем семінарії П. Шумилевичем – срібна литовська монета 1564 р., учнем семінарії І. Соханевичем – 2 польських монети Станіслава Августа, російська деньга 1750 р., учнем семінарії Г. Вікулом – срібна монета Фердинанда II 1631 р., 10 срібних монет Сигізмунда III зі скарбу, знайденого селянином у с. Соколівка Ольпільського повіту, дияконом С. Пашковським – 2 срібних монети Сигізмунда III і декілька мідних монет, священиком с. Казимирівка Балтського повіту Іваном Соколовим – 34 срібні монети зі скарбу, знайденого в м. Лисянка Київської губернії [7, с. 6-10; 1, с. 575-576].

1897 року священик с. Домниця Балтського повіту передав 10 римських монет (Траяна, Л. Вера, Адріана, Коммода, Антонія Пія, Марка Аврелія, Фаустини Старшої та Фаустини Молодшої). 1898 року священик с. Ріпинці Кам'янецького повіту Василь Попов передав 2 мідних польських монети 1666 і 1767 pp. та 1 мідну австрійську 1894 р. 1899 року наглядач шкіл Кам'янецького повіту Микола Курчинський передав срібний рубль Катерини II, 5 мідних польських та російських монет XVII-XVIII ст., священик с. Білоусівка Гайсинського повіту Віталій Широцький – 2 срібні римські монети, 2 срібні польські Сигізмунда III, 2 мідних шеляга Яна Казимира, 2 мідні польські монети XVIII ст., священик с. Розділ Балтського повіту Елладій Веселовський – срібну монету, студент Київської духовної академії Арсеній Залевський – срібну монету Фердинанда II. 1900 року священик м. Печера Брацлавського повіту Іван Кульшатицький передав Давньосховищу мідну деньгу 1749 р., 2 польських гроша 1827 та 1767 pp., священик с. Казачин Балтського повіту Іван Марцишевський – 2 срібні нідерландські монети XVIII ст. і 1 мідну турецьку монету, Микола Курчинський – срібну іспанську монету 1632 р., срібну іспанську 1665 р., срібну іспанську Альберта і Єлизавети, срібну нідерландську 1698 р., 2 срібних польських 1665 р., срібну Фрідріха III Бранденбурзького 1699 р., срібну 1700 р., священик с. Думанів Кам'янецького повіту Кирило Широцький – срібну та мідну римські монети [8, с. 7-17].

1901 року в Давньосховище надійшло: від священика с. Руди Кам'янецького повіту Никанора Родкевича «декілька монет, одна з яких срібна римська імператора Адріана», лікаря А. В. Тисячного-Паличка з м. Тульчин – 2 срібні римські монети Антоніана та Фаустини і декілька «польських старих монет», протоієрея М. І. Яворовського – срібна римська монета Фаустини, знайдена в с. Колубаївці, 14 срібних польських, пруських, французьких і грецьких монет XVII-XIX ст. з с. Тарноруди Проскурівського повіту [4, с. 213-214].

1904 року священик с. Пукляки Кам'янецького повіту Євгеній Пашута передав до музею 10 шелягів Яна Казимира і 18 мідних російських і польських монет XVIII-XIX ст., протоієрей П. Ф. Вікул – 2 мідних монети, протоієрей М. І. Яворовський – «декілька мідних монет», священик м. Зінькова Ігнатій Пержинський – 9 мідних російських монет XVII-XVIII ст., священик м. Озаринець Могилівського повіту Микола Чернявський –

43 мідні російські, польські і західноєвропейські монети XVII-XIX ст., В. С. Якубович – срібну римську монету імператора Траяна, 2 мідні польські 1661 та 1755 рр. і 6 мідних російських монет XVIII ст. [11, с. 7-13].

Поступово інтенсивність наповнення нумізматичної колекції зменшувалася. Так, 1914 року до музею надійшли від священика с. Бурштен Балтського повіту В. Кульчицького срібний четвертак 1846 р. і срібний злотий 1830 р., священика с. Тимків Балтського повіту А. Гриневича – 8 срібних і 8 мідних монет (польські Сигізмунда III, угорські Леопольда 1668 р., Марії Терези 1763 р.), учителя с. Лаврівка Вінницького повіту Ф. Горбанова – срібний римський денарій, учителя с. Ягорлик Балтського повіту К. Онацької – 2 мідні російські монети XIX ст., священика с. Боровка Ямпільського повіту В. Михайлова – мідний литовський шеляг 1666 р. і мідну російську монету 1759 р., учителя с. Сахнівка Літинського повіту А. Олійника турецьку нікелеву монету [13, с. 11-12]. На противагу цьому 1913 року до музею не надійшло жодної монети.

Цінну інформацію щодо нумізматичної колекції музею містить «Опис предметів музею Подільського церковного історико-археологічного товариства» (1909 р.). Загалом на той час колекція нараховувала 2944 монети, серед яких 1828 мідних, 1113 срібних та 3 золотих [19, с. 101]. За походженням вони розподілялися наступним чином [19, с. 89-101]:

	загальна кількість	золотих	срібних	мідних
грецькі	44	-	3	41
римські	467	-	451	16
візантійські	8	-	-	8
шведські	178	-	11	167
іспанські	3	-	3	-
нідерландські	8	1	5	2
австрійські	118	-	33	85
пруські	60	-	23	37
баварські	2	-	2	-
чеські	1	-	1	-
саксонські	1	-	1	-
ганноверські	1	-	-	1
фрейбурзькі	1	-	-	1
французькі	10	-	2	8
англійські	5	-	-	5
венеціанські	4	-	4	-
італійські	1	-	-	1
новогрецькі	2	-	1	1
волоські	6	-	5	1
румунські	13	-	1	12
американські	2	-	-	2
генуезько-татарські	4	-	4	-
золотоординські	3	-	3	-
кримські	2	-	-	2
грузинські	7	-	1	6
перські	3	-	3	-
турецькі	4	-	4	-
інші східні	43	-	21	22
кокандські	1	-	1	-
польсько-литовські	776	-	166	610
давньоруські	270	-	270	-
російські	804	2	75	727

Як бачимо, географія та хронологія монет була дуже широкою, що значно підвищувало цінність нумізматичної колекції Давньосховища. Її формування мало велике значення для збереження рухомих пам'яток, адже більшість монет, які були знайдені на території Подільської губернії, вивозилися в Київ, Варшаву, Санкт-

Петербург. Дуже часто знайдені скарби залишалися в руках землевласників, які могли розпоряджатися ними на власний розсуд (продавати, обмінювати, переплавляти). Саме завдяки формуванню колекції, нумізматичні знахідки на території Поділля зберігалися в музейних фондах і були доступні для вивчення та огляду, що сприяло популяризації рухомих пам'яток. Подальша доля колекції була трагічною. З початком Першої світової війни музей тричі евакуювали, внаслідок чого фонди почали розпорощуватися. Проте найбільші втрати нумізматична колекція понесла в радянський період.

Отже, починаючи з 1890 року активно проводився процес формування нумізматичної колекції Давньосховища за рахунок пожертв приватних осіб та передачі зі знайдених скарбів. Найбільш активну участь у цьому процесі взяли В.Б. Антонович, М.Й. Грейм, С.С. Дложевський та інші. Географія та хронологія монет була надзвичайно широкою, що робило музейну нумізматичну колекцію однією з найкращих на території України.

Джерела та література:

1. Известия Подольского епархиального историко-статистического комитета // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ), часть неоф. – 1896. – 20 июля (№29). – С. 574-576.
2. Известия Подольского епархиального историко-статистического комитета в 1894 году // Там само. – 1894. – 13 авг. (№33). – С. 701-705; 15 окт. (№41-42). – С. 893-895.
3. Карбовська Ж. А. Римські монети в нумізматичній колекції Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника за описом 1909 року / Жанна Карбовська // 36. матер. всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 188-194.
4. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1901 год // ПЕВ, часть неоф. – 1902. – 22 июня (№24-25). – С. 210-224.
5. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1894 год // Там само. – 1895. – 22 апр. (№16). – С. 254-268.
6. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1895 год // Там само. – 1896. – 18 мая (№19-20). – С. 394-405; 25 мая (№21). – С. 420-426.
7. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1896 год // Прибавление к ПЕВ. – 1897. – 11 июня (№24). – С. 1-15.
8. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1897-1900 гг. // Там само. – 1901. – 14 апр. (№15). – С. 1-30.
9. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища за 1891 год // ПЕВ, часть неоф. – 1892. – 12 марта (№12). – С. 258-276.
10. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища за 1892 год // Там само. – 1893. – 20 марта (№12). – С. 237-256.
11. Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1904 год // Прибавление к ПЕВ. – 1905. – С. 1-26.
12. Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1913 год. – Каменец-Подольск: Тип. Св.-Троицкого братства, 1914. – 20 с.
13. Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1914 год. – Каменец-Подольск: Тип. Св.-Троицкого братства, 1915. – 19 с.
14. Сецинский Е.И. Заседания Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в епархиальное Древнехранилище / Е. Сецинский // ПЕВ, часть неоф. – 1890. – 5 мая (№18). – С. 366-370.
15. Сецинский Е. И. Заседания Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в епархиальное Древнехранилище (июль-сентябрь 1891 г.) / Е. Сецинский // Там само. – 1891. – 23 нояб. (№47). – С. 638-648.
16. Сецинский Е. И. Заседания Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в епархиальное Древнехранилище (май-июль 1890 г.) / Е. Сецинский // Там само. – 1890. – 18 авг. (№33). – С. 758-764.
17. Сецинский Е. И. Заседания Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в епархиальное Древнехранилище / Е. Сецинский // Там само. – 1892. – 1 февр. (№5). – С. 101-106.
18. Сецинский Е. И. Заседания Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в епархиальное Древнехранилище (январь-март 1891 г.) / Е. Сецинский // Там само. – 1891. – 8 июня (№23). – С. 385-390.
19. Сецинский Е. И. Музей Подольского церковного историко-археологического общества. 2. Опись предметов старины / Е. Сецинский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск: Тип. Св.-Троицкого братства, 1909. – Вып. XI. – С. 1-105.
20. Сецинский Е. И. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковного Древнехранилища за 1890 год / Е. Сецинский // ПЕВ, часть неоф. – 1891. – 16 марта (№11). – С. 181-206.
21. Сецинский Е. И. Собрания Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в Древнехранилище (октябрь-декабрь 1892 г.) / Е. Сецинский // Там само. – 1893. – 20 февр. (№8). – С. 178-181.
22. Сецинский Е. И. Собрания Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в церковно-историческое Древнехранилище (июль-декабрь 1893 г.) / Е. Сецинский // Там само. – 27 дек. (№32). – С. 1090-1096.

23. Сецинский Е. И. Собрания Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в церковно-историческое Древнехранилище (январь-март 1893 г.) / Е. Сецинский // Там само. – 19 июня (№25). – С. 485-489.
24. Собрания Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища. Август-июнь 1892 года // Там само. – 1892. – 26 сент. (№39). – С. 832-836.
25. Собрания Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища. Январь-март 1892 года // Там само. – 13 июня (№24). – С. 494-499.
26. Старенький І. О. Формування фондів Подільського епархіального Давньосховища (за матеріалами «Подольських епархиальних ведомостей» і «Трудов Подольського церковного историко-археологического общества») / І. О. Старенький // 36. матер. всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 74-79.

В статье рассматривается процесс формирования нумизматической коллекции Древнехранилища на протяжении 1890-1920 гг., его роль в охране памятников старины.

Ключевые слова: Древнехранилище, нумизматическая коллекция, музейне поступлення, музейне фонды, монеты, охрана памятников.

УДК 061.2(477.43)(09)

Ю. В. Сербалюк

БЛАГОДІЙНІ ТОВАРИСТВА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В статті зроблено огляд діяльності благодійних товариств Кам'янця-Подільського наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Проаналізовано діяльність товариств, які виникали внаслідок соціальної активності громадян міста.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, благодійність, товариство, бідність, допомога.

Подільська губернія наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. стала одним із осередків розвитку благодійності у Російській імперії. Однак, історичних досліджень у цьому напрямку здійснено мало. Деякі аспекти діяльності Подільського приказу громадської, як уповноваженого державного органу, опіки розкриті у монографії Ф. Я. Ступака “Прикази громадської опіки в Україні”. У його ж монографічному дослідженні “Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)” розглядаються питання благодійної діяльності земських установ та міських управлінь в Україні, у тому числі і Подільської губернії [1]. Деякі аспекти благодійності у Подільській губернії в роки І світової війни висвітлені у дисертаційних дослідженнях І. Г. Верховцевої, Н. І. Загребельної, у публікаціях О. М. Доніка, П. В. Кліщинського [2]. Питання благодійності у сфері освіти у губерніях Правобережної України розглядає у дисертаційному дослідженні Н. А. Сейко [3]. Ми ставимо завдання дати загальний огляд благодійних товариств, які виникли з ініціативи самих громадян та існували у Кам'янці-Подільському, адміністративному центрі Подільської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Кінець ХІХ ст. в історії Російської імперії відзначився зростанням благодійних товариств і благодійних закладів. Не була виключенням і Подільська губернія. Тут, крім державного органу – губернського Приказу громадської опіки, почали виникати товариства, поява який була зініційована або благодійними відомствами, якими опікувалась царська родина, такими як Відомство установ імператриці Марії, Імператорське людинолюбне товариство, Російське товариство Червоного Хреста, або самими жителями краю. На початок 1909 р., згідно рапорту Київському, Подільському и Волинському Генерал-губернатору у Подільській губернії нараховувалось 46 благодійних товариств [4]. Потреба у таких установах була гострою. Навіть за заниженими підрахунками сучасників кількість бідних на початок 80-х років ХІХ ст. у Подільській губернії становила 45 000 осіб. Ця цифра для багатого дарами природи Поділля була надто великою для того, “чтобы не думать о ней и не предпринимать мер по крайней мере к уменьшению ее до возможной степени, особенно, если принять во внимание то, что... бедность если не сама по себе порок, то легко делается неодолимым побуждением к пороку” [5].

Громадська турбота про бідних почала інтенсивніше проявлятися після звільнення селян з кріпосної залежності у 60-х рр. ХІХ ст. У різних містах Російської імперії, у тому числі і у Кам'янці-Подільському почали виникати різні товариства, що хоч і ставили перед собою різні завдання, але зводились до спільного знаменника – допомога бідним і немічним. Першим у Кам'янці-Подільському виникло у 1863 р. православне Іоанно-Предтеченське братство. За ним з'явилося у 1867 р. місцеве управління Російського Червоного Хреста, яке прийняло на себе опіку над хворими і пораненими воїнами, губернське Попечительство дитячих притулків Відомства імператриці Марії. У 1877 р. утворилось товариство надання допомоги бідним учням Кам'янець-Подільської чоловічої та Маріїнської жіночої гімназії. Потім, у 1881 р. з'явилися Іоанно-Богословське братство для надання допомоги бідним учням духовної семінарії. У 1883 р. відкрило свою діяльність Кам'янець-

Подільське благодійне товариство, яке опікувалось самими бідними мешканцями. У 1907 р. започаткувало у місті діяльність Римо-католицьке благодійне товариство.

Важливий внесок в організацію соціальної підтримки нужденних верств населення міста і околиць робило Кам'янець-Подільське товариство допомоги бідним, створене в 1883 р. з ініціативи дружини Подільського губернатора К. Ф. Батюшкової. [6]. Згідно статуту завданнями Товариства були: а) полегшення становища найбіднішого населення Кам'янця-Подільського, а надалі і всієї Подільської губернії; б) надання одноразової або постійної щомісячної допомоги тим, хто через хвороби, каліцтво, старість, малолітство не може існувати власною працею; в) утримання і виховання сиріт та дітей бідних батьків; г) надання безпроцентних позик на термін до 1 року постраждалим від стихійного лиха, хвороби; д) сприяння працевлаштуванню, в першу чергу жінок, через надання сировини і збуту продукції, пошук роботи для бідних здатних до праці [7].

У перші місяці роботи Товариство розпочало практику роздачі грошових допомог населенню. Бажаючих отримати її виявилось забагато. Серед них були і ті, хто дійсно потребував термінової допомоги, як-то хворі, нездатні до праці, так і ті, хто вирішив поправити своє матеріальне становище дармовою копійкою. По місту рознеслись чутки, що ніби-то з С.-Петербурга прибула велика сума грошей для роздачі всім потребуючим. Кожен понеділок під будинком, де збиралось правління Товариства, їх вже очікував натовп людей, де намагались у письмовій чи усній формі подати прохання про призначення грошових виплат. Щоб надати справі допомог більш адресного характеру, щоб їх отримували ті, хто її потребує у першу чергу, Товариство поділяє місто з передмістям на дільниці. За кожною дільницею закріплювався один-два члени Товариства, які збирали інформацію про бідних, немічних, хворих, відвідуючи їх за місцем проживання, розпитували сусідів. Вперше такий підхід до організації допомоги бідним було застосовано у німецькому місті Еберфельд у 1852 р. Принцип поділу міста на дільниці, який практикували у Кам'янці-Подільському ще у кінці 1883 – початку 1884 рр., у Москві з'явився у вигляді дільничних попечительств про бідних у 1894 р. Московський досвід тоді вважався передовим, активно пропагувався і рекомендувався до поширення по країні міністерством внутрішніх справ [8].

Допомога Товариства у Кам'янці-Подільському з введенням дільничного поділу стала більш адресною, але виникла нова проблема: люди, які отримували гроші, не думали над тим, як ці кошти розподілити на місяць, а за пару днів витрачали. У таких випадках гроші дільничні члени Товариства почали видавати невеликими частинами, слідкуючи за характером витрат підопічних. За перші 5 місяців своєї діяльності Кам'янець-Подільське Товариство допомоги бідним видало більше 1000 руб., не рахуючи допомог речами.

Складовою частиною діяльності Товариства була організація медичної допомоги. На заклик Товариства відгукнулись лікарі та аптекарі міста. Так, одним з перших, хто погодився безкоштовно відвідувати хворих і надавати їм безкоштовну допомогу, був лікар О. М. Манасевич. Він нерідко з власного гаманця давав бідним хворим гроші на хліб. Аптекарі Н. П. Сіцинський та О. К. Петалас відпускали за спеціальними рецептам ліки безкоштовно або зі знижкою у 60% [9].

З метою більшої ефективності використання коштів і надання допомоги більшому числу потребуючих, було вирішено облаштувати дешеву їдальню. У день її відкриття, яке було приурочене до дня відміни кріпосного права – 19 лютого 1884 р., було дано безкоштовний обід більш як для 100 жителів міста і околиць. У подальшому ця їдальня працювала щоденно, відпускаючи порції за цінами від 4 до 6 коп. і окремо була плата за хліб – 2 коп. за фунт. За 4 коп. була каша з салом, за 6 коп. – борщ з яловичиною та хлібом [10]. Навіть міські жителі почали купувати у Товариства талони на ці копійчані обіди і давали їх жебракам замість грошей, будучи впевненими, що їхня благодійність саме нагодує голодного.

При підтримці губернського Попечительства народною тверезістю у 1899 р. Кам'янець-Подільське товариство допомоги бідним відкриває чайну, при якій почали продавати молочні продукти. Також організує роботу контори з найму прислуги, що полегшує працевлаштування безробітних. Товариство спочатку утримувало один притулок для престарілих, а в 1899 р. відкрило другий притулок на 25 чоловік на кошти членів правління Товариства і дільничних опікунів (М. В. Семякіної, І. М. Неклюдова, О. О. Васильєва, О. Д. Камишанської та ін.) [11]. Починаючи з 1899 року при притулках починають практикувати ведення власного городнього господарства, яке було покликане вирішити хоч частково проблему забезпечення продуктами харчування цих установ. У 1902 р. ці два притулки були об'єднані в один і вже на 1 січня 1903 р. у ньому перебувало 50 осіб: 36 жінок і 14 чоловіків. У 1903 році на пожертвування землевласника Бессарабської губернії М. І. Немітца придбано корову, що дало можливість забезпечувати утриманців притулку щоденно склянкою молока [12].

В кінці 1901 року Товариством було відкрито невеликий притулок для дітей-калік імені М. В. Семякіної, в який на перших порах було прийнято три дівчинки, догляд за якими здійснювала одна з дорослих утриманок притулку [13].

Траплялось, що у притулку Кам'янець-Подільського товариства допомоги бідним розміщались дітисироти та безпритульні діти. Вони тут отримували не лише їжу і догляд, але й відчували турботу про своє майбутнє. У 1907 році, наприклад, у притулку проживало 5 хлопчиків. Серед них були брати Полніцькі, один з яких був згодом прилаштований до ремісничого училища, інший – до міського училища. При цьому вони

залишалися на повному утриманні притулку, отримуючи ще й книги, зошити, одяг. Решта хлопців також були на повному утриманні, доки їх не прилаштували на службу [14].

Була і особлива категорія дітей, яка перебувала тимчасово у притулку. Тут вони отримували вранці і у вечері чай, хворі і ослаблені отримували молоко [15].

Крім утримання притулків Товариство виділяє кошти на грошові допомоги бідним, на організацію похорон, на транспортні витрати, на безкоштовні обіди, утримання дешевих їдалень, чайних. Так, у 1892 році одноразових допомог було видано на суму 789 руб., пенсій на 382 руб., витрачено на поховання бідних – 173 руб. [16]. З часом об'єм допомог зростає як і зростає їх значення, так як Попечительний про бідних комітет Імператорського людинолюбного товариства, що також діяв у місті, припинив видачу грошових допомог бідним [17]. Так, у 1901 р. Товариством допомоги бідним різних допомог було виплачено на суму 1 250 руб., у 1910 р. – на суму 1 488 р. [18].

Надалі особлива увага приділялась організації дешевих обідів для населення. У 1899 році було відпущено 30 089 дешевих обідів, з них повністю на кошти товариства 22 179 на суму 1 552 руб. 53 коп. і платних – 8 010 на суму 710 руб. 66 коп. (середня вартість такого обіду становила менше 9 коп.). Окремо фінансувалась єврейська дешева їдальня, що було зумовлено не лише релігійною ознакою, але й особливостями харчування їдеїв (кошерна їжа). Тут у 1899 році було відпущено обідів 24 841, з них безплатних – 19 065. Загалом у зазначеному році у християнській їдальні отримували щоденно безкоштовних обідів більше 60 чоловік, у єврейській – до 52 чоловік [19]. У подальші роки така діяльність зростала. Так, у 1903 році було видано 41 451 обід, у 1909 році – 61 750, у 1910 році – 62 281. Їх вартість в середньому не перевищувала 7-8 копійок [20].

Деякі єврейські сім'ї організовували під патронатом Кам'янець-Подільського товариства допомоги бідним дарові обіди. Так, у 1910 році таких обідів було дано 10 на загальну суму 105 руб. 84 коп. Євреями міста у рамках Товариства утримувався на власний кошт притулок для бідних хворих євреїв "Текдиш" [21].

Товариство допомоги потребуючим учням та ученицям Кам'янець-Подільських чоловічої та Маріїнської жіночої гімназій започаткувало свою діяльність у 1877 р. Воно в основному оплачувало навчання. Так, у 1890 р. Товариство оплатили навчання 40 учням і 37 ученицям на загальну суму 1 297 руб. 93 коп. [22], у 1903 р. на це було затрачено 1 427 руб. 50 коп. [23].

Свято-Іоанно-Предтеченське братство розпочало свою діяльність 1 жовтня 1863 р. На початку братство ставило за мету прикрасу православних храмів, які програвали у величі і красі католицьким костельам на Поділлі. Однак, скоро були внесені зміни у статут, що передбачали благодійну діяльність з підтримки шкіл в душі православної церкви. Брак коштів не давав можливості задовольняти у повній мірі визначені два напрямки діяльності. Тому Братство зосереджується виключно на турботах з утримання відкритого ним у 1868 р. ремісничого притулку і школи для навчання дітей найбідніших батьків та безпритульних сиріт. При Свято-Іоанно-Предтеченському братстві у 1883 р. було створено Жіночий комітет, який переймався питаннями виховання у братському притулку та пошуком коштів на його утримання. Притулок був розрахований на 40 дітей. У ньому перебували як хлопчики так і дівчатка. Їх навчали Закону Божому, російській мові, арифметиці, російській і церковно-слов'янській мові, письму. Діти поділялись по класному навчанню на три вікові групи [24]. Хлопчики навчались ще шевському та столярному ремеслу, дівчатка – шиттю, в'язанню, вишиванню та домоведенню. Притулок був затісний, не відповідав у повній мірі одночасно потребам школи і занять ремеслами. Спроби розширитись за рахунок побудови окремого приміщення для дівчат успіху не мали через брак коштів [25]. У 1894 р. жіноче відділення притулку було закрито і Жіночий комітет, який ним опікувався, припинив свою діяльність [26]. У 1905 р. у братській ремісничій школі було 40 хлопчиків – сиріт і дітей бідних на повному утриманні братства і 19 дівчаток, які були на денній формі навчання [27].

Подільське семінарське Свято-Іоанно-Богословське братство розпочало свою благодійну діяльність у 1881 р. Своєю метою воно декларувало надання допомоги найбіднішим вихованцям духовної семінарії. Деяких з них Братство брало на утримання, за деяких сплачувало проживання у гуртожитку. Надавались також допомоги речами: одягом, взуттям, навчальним посібниками і приладам. Грошові допомоги видавались у більшості випадків одноразові для оплати житла на приватних квартирах, для поїздки додому у канікулярний час, для продовження навчання у вищих навчальних закладах. Деякі з цих грошових допомог мали характер своєрідних позик. Так, у 1883-1884 братському році такими грошовими допомога ми скористались 23 учні, з них 13 отримали їх без вимоги повернення [28]. Братство не було у числі заможних. Про це свідчать невеликі його капітали – 2 959 руб. у 1884 р. і незначні суми, що витрачались на семінаристів у цьому ж році: на утримання у гуртожитку – 290 руб. 72 коп., на придбання навчальних посібників та одягу – 25 руб. 37 коп., для оплати житла у приватних квартирах і поїздок додому – 137 руб., позик – на 185 р. [29].

Ще однією організацією, яка опікувалась бідними у Кам'янець-Подільському, але в основному за релігійною ознакою було Кам'янець-Подільське Римо-католицьке благодійне товариство, яке було утворене у 1907 році. Діяльність його полягала у наданні позичок ремісникам, грошових постійних і разових допомог бідним. Організація благочинної діяльності Кам'янець-Подільським Римо-католицьким благодійним товариством була побудована на основі поділу міста на 5 районів: 1) Старе місто, 2) Новий план, Мукша, 3) Польські фільварки,

Біланівка, Зіньківці, 4) Руські фільварки, 5) Підзамче. За кожним районом були закріплені контролер, опікуни, члени комітету, які і організовували надання допомоги у своїх районах. Це робило діяльність товариства більш ефективною, а допомогу більш адресною [30].

Кам'янець-Подільське Римо-католицьке благодійне товариство утримувало в місті дитячий притулок, де перебували хлопчики до 12-річного віку. Притулок утримував в середньому 20 дітей. У притулку було організовано навчання і підготовку до майбутньої трудової діяльності. Для дівчаток Кам'янець-Подільське Римо-католицьке благодійне товариство заснувало школу прислуги. Вона мала статус притулку і також була розрахована на 20 вихованок.

В цілому слід зазначити, що у Кам'янці-Подільському на початок ХХ ст. на основі соціальної активності небайдужих громадян сформувалась своя система благодійної підтримки найбідніших жителів міста.

Джерела та література:

1. Ступак Ф. Я. Прикази громадської опіки в Україні. – К., 2002. – 87 с.; Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / Ступак Ф. Я. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 269 с.
2. Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911 – 1920 рр.) : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.Г. Верховцева; Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького. – Черкаси, 2004. – 20 с.; Загребельна Н. І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни [Текст] : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Загребельна Ніна Іванівна ; Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2004. – 20 с.; Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. 9. – К., 2005. Благодійність в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.) // УДЖ. – 2005. – № 4. – С. 61-86; Кліщинський П. В. Благодійна діяльність на території Подільської губернії в роки Першої світової війни / П. В. Кліщинський // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Т.15: Присвячено 65-річчю Великої Перемоги. – С. 356–363.
3. Сейко Н. А. Добродійність у сфері освіти України (ХІХ – початок ХХ століття): автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.05 / Н.А. Сейко; Луган. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – Луганськ, 2009. – 44 с.
4. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 661. – Спр. 273. – Арк. 99.
5. Подольские епархиальные ведомости. – 1884. – № 24. – С. 502.
6. Подольские епархиальные ведомости. – 1884. – № 25. – С. 516.
7. Подольские епархиальные ведомости. – 1884. – № 24. – С. 500-501.
8. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 662. – Спр. 3 – Арк. 24-25.
9. Подольские епархиальные ведомости. – 1884. – № 25. – С. 518.
10. Там само. – С. 519-520.
11. Отчет правления Каменец-Подольского общества пособия бедным за 1899 год. – Каменец-Подольск: Типография Губернского правления, 1900. – 31 с. – С. 5.
12. Отчет правления Каменец-Подольского общества пособия бедным за 1903 год. – Каменец-Подольск: Типография Губернского правления, 1904. – 37 с. – С. 3.
13. Отчет правления Каменец-Подольского общества пособия бедным за 1901 год. – Каменец-Подольск: Типография Губернского правления, 1902. – 31 с. – С. 3.
14. Отчет правления Каменец-Подольского общества пособия бедным за 1907 год. – Каменец-Подольск: Типография Губернского правления, 1908. – 35 с. – С. 4с.
15. Отчет правления Каменец-Подольского общества пособия бедным за 1910 год. – Каменец-Подольск: Типография Губернского правления, 1911. – 40 с. – С. 4.
16. Обзор Подольской губернии за 1892 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [Б.н], [1892]. – IV, 181, 83 с. – С. 134.
17. Отчет правления Каменец-Подольского общества пособия бедным за 1903 год. Зазначена праця. – С. 2.
18. Отчет правления Каменец-Подольского общества пособия бедным за 1901 год. Зазначена праця. – С. 3.; Отчет правления Каменец-Подольского общества пособия бедным за 1910 год. Зазначена праця. – С. 4.
19. Отчет правления Каменец-Подольского общества пособия бедным за 1899 год. Зазначена праця. – С. 11.
20. Отчет правления Каменец-Подольского общества пособия бедным за 1903год. Зазначена праця. – С.3.
21. Отчет правления Каменец-Подольского общества пособия бедным за 1910 год. Зазначена праця. – С. 36-38.
22. Обзор Подольской губернии за 1890 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [Б.н], [1890]. – III, 172, 77 с. – С. 106.
23. Обзор Подольской губернии за 1903 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [Б.н], [1903]. – IV, 195, [87] с. – С. 141.
24. Подольские губернские ведомости. – 1891. – № 60.
25. Подольские епархиальные ведомости. – 1884. – № 3. – С. 41-62.
26. Обзор Подольской губернии за 1895 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [Б.н], [1895]. – IV, 208, [101] с. – С. 157.
27. Отчет Подольской губернии за 1905 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [Б.н], 1905. – 164, [47] с. – С. 122-123.
28. Отчет о состоянии Подольского Семинарского Свято-Иоанно-Богословского братства за 1883-1884 братский год // Подольские епархиальные ведомости. – 1884. – № 26. – С. 541-552. – С. 551.

29. Отчет о состоянии Подольского Семинарского Свято-Иоанно-Богословского братства за 1883-1884 братский год // Подольские епархиальные ведомости. – 1884. – № 27. – С. 575-582. – С. 578-579.
30. Отчет о деятельности Каменец-Подольского Римо-Католического благотворительного общества за 1911 год. – Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1912. – 52 с. – С. 8-9.

В статье сделан обзор деятельности благотворительных обществ Каменца-Подольского в конце XIX – в начале XX ст. Проанализирована деятельность обществ, которые возникли в результате социальной активности граждан города.

Ключевые слова: Каменец-Подольский, благотворительность, общество, бедность, помощь.

УДК 373.3(477.43)”18/19 “

В. В. Олійник

ПОЧАТКОВА ШКОЛА В М. КАМ'ЯНЦІ ТА ПОВІТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.): ВИХОВНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто розвиток початкових шкіл у м. Кам'янці та повіті в другій половині XIX – на початку XX століть, розкрито навчально-виховний процес у них.

Ключові слова: Початкова школа, церковнопарафіяльна школа, навчальні заняття, виховна робота, виховання, торжество, Кам'янець, повіт.

На сучасному етапі система шкільної освіти зазнає значних змін. Ця проблема є актуальною і привертає науковців до вивчення та дослідження історії діяльності навчально-виховних закладів минулого. Значний інтерес педагогів та істориків викликає період другої половини XIX – початок XX століття, зокрема стан та розвиток шкільної освіти на Поділлі.

Сучасні українські вчені, зокрема історики, педагоги (О. Болгар, М. Вороліс, О. Онипченко, М. Поліщук, І. Сесак та ін.), у своїх статтях, працях порушують окремі питання історії, стану та перспективи розвитку освіти на Поділлі в другій половині XIX – на початку XX століть [1; 3, с. 45; 6, с. 220–223; 8, с. 69–74; 9].

Мета статті – розглянути розвиток початкових шкіл у м. Кам'янці та повіті в другій половині XIX – на початку XX століть, розкрити навчально-виховний процес у них.

Імперська політика російського самодержавства загострила класові протиріччя в галузі освіти та школи в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. На той час рівень освіченості населення України був надто низьким. У гімназіях, реальних, комерційних училищах училися діти заможних батьків, тому що за навчання в цих закладах було встановлено дуже високу плату. Діти селян, робітників та дрібних ремісників навчалися в початковій школі, що складалась: з школи грамоти, однокласних та двокласних і вищих початкових училищ [5, с. 279].

У Наддніпрянській Україні початкова освіта з 1874 р. регламентувалась “Положенням про початкові училища”. До початкових народних училищ належали елементарні школи всіх відомств (церковнопарафіяльні, міністерські, земські, залізничні та ін.), міські і сільські, ті, що утримувались казною, товариствами або приватними особами [12, арк. 6].

У школах грамоти учителі читали такі предмети: Закон Божий, російську і церковнослов'янську грамоти, числення, письмо і церковний спів. Слід зазначити, що діти спочатку вивчали російську, а потім церковнослов'янську грамоти. Для досягнення красивого і виразного письма вихованці виконували різні вправи на уроках чистописання. У жіночих школах, крім цих предметів, викладали рукоділля. Із Закону Божого діти вивчали молитви, важливі події священної історії Старого і Нового заповітів, короткий катехізис та загальні відомості про православне богослужіння. Такий курс розширювався в деяких школах додатковими статтями, відповідно до програми однокласної церковнопарафіяльної школи [7, с. 3].

Шкільне життя і навчальні заняття в школах грамоти, як і в однокласних церковнопарафіяльних, проходили строго за визначеним статутом. Кожний день у школі розпочинався зі співу загальної ранкової молитви, а закінчувався виконанням загальної вечірньої молитви. Усі вони здійснювались урочисто і благоговійно. Перед іконою, що висіла в класі, запалювалась лампада або воскова свічка. Деякі молитви співав загальний хор. Читанням установлених молитв розпочинався і закінчувався кожний урок. Навчальні заняття проводилися відповідно до розкладу, складеного на кожний день тижня і затвердженого епархіальною училищною радою. Всі школи були забезпечені класними журналами, де записували прізвища дітей, які пропускали заняття, а також вели записи змісту уроків і бесід із вихованцями. [7, с. 7].

У неділю і святкові дні діти відвідували храм Божий, були присутні на богослужінні, причому деякі з них брали участь у кліросному читанні і співі. Під час великих постів вихованці сповідалися і причащалися, а говорили всією школою разом зі своїми учителями. Звернення учителів до дітей було гуманним. Під час занять

дотримувались строгого порядку і привчали дітей до відповідальності. Перерви між уроками були організованими і з рухливими іграми, під час яких вихованців навчали бути дружними, уникали сварок, бійок тощо. Важливим було і те, що дітей вчили бути скромними, чесними, трудолюбивими, акуратними, послухними, поважати старших, стриманими в своїх словах і поступках, справедливими, прихильними до храму Божого і вірними царю і державі. Пустотливих дітей привчали до послухання і поваги, лінєвих і безвідповідальних – до працелюбства і акуратності, сварливих і забіякуватих – до лагідності дружного відношення до інших [7, с. 16].

У другій половині XIX століття в м. Кам'янці та повіті відкривались початкові школи. Так, 14 травня 1888 р. на засіданні Кам'янець-Подільської міської думи прийнято рішення про відкриття в місті жіночого однокласного училища. Діяти воно почало з липня 1888 р. і утримувалося на кошти міської громади. Керівний персонал училища становив 9 осіб: законоучитель, учителі, помічники учителів, бібліотекар [14, арк. 3, 7].

Слід зазначити про відкриття іншого навчального закладу міста. 20 травня 1890 р. після молебню, здійсненого преосвященним Донатом, єпископом Подільським і Брацлавським, у присутності Преосвященного м. Подільського, губернатора та інших почесних гостей, відбулося урочисте відкриття Кам'янецького (на Руських фільварках) міського парафіяльного училища для хлопчиків і дівчаток на кошти графа, відповідно до рішення від 17 лютого 1890 р. До училища вступило 53 учні, а їхніми вчителями призначено Яришевського і Осаковського. Законоучителем був протоієрей І. Левицький, настоятель фільварецької Покровської церкви [13, арк. 6, 8].

10 листопада 1894 р. у м. Жванці Кам'янецького повіту було освячено приміщення для міської церковно-парафіяльної школи. Дійство проходило урочисто. Вранці в Свято-Троїцькій церкві служили літургію міський о. благочинний протоієрей Григорій Снігурський, священник І. Шаворський. Після молебню священнослужителі зі всіма прихожанами через усе містечко направились до шкільного приміщення. Священник освятив приміщення і поблагословив дітей, учителів, батьків та усіх присутніх на добрі справи [4, с. 973–974].

У зазначений період у початкових школах м. Кам'янця та повіту на високому рівні була поставлена виховна робота. З дітьми велися бесіди на морально-етичні теми, проводилися торжества. Так, 11 травня 1905 р. в церковних школах міста Кам'янця відбулося свято на честь і в пам'ять святих слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія (відповідно до циркуляра Святійшого Синоду "Про вшанування пам'яті св. слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія у церковних школах м. Кам'янця", 1905). В урочистостях взяли участь чотири міські однокласні школи і одна школа грамоти. О 9-й годині ранку в Олександрівській церкві відслужили літургію, після чого учні взяли участь у хресному ході до міської криниці, де було освячено воду. Після водосвячення в церкві урочисто відслужили молебен св. Кирилу і Мефодію. Після молебню, о 12-й годині дня, усі діти відправились у с. Мукшу Китайгородську, де в приміщенні церковнопарафіяльної школи і завершилось торжество.

До свята готувалися заздалегідь. Класна кімната була прикрашена зеленню і квітами, діти весело розмовляли, чекаючи прибуття Преосвященного Парфенія, єпископа Подільського і Брацлавського. Зустріли Владика співом "Святися, святися", потім проспівали тропар св. Кирилу і Мефодію. Владика благословив усіх присутніх, поздоровив учнів із благополучним і успішним закінченням навчального року і кожному з них, хто закінчив курс навчання, вручив Євангеліє із псалтирем російською мовою, даючи їм настанови. Після дарування книг начальник відділу (він же завідувач школами Олександрівського приходу) священник В. Чекан за благословенням Владики на знак подяки Богові за успішне закінчення шкільних занять заспівав молитву "Благослови, душе моя, Господа". Потім учні за бажанням Преосвященного проспівали тропарі (пісні-молитви) св. Олександрові Невському і св. Миколаю. Після цього Владика поблагословив дітей. Дітям роздавали гостинці, а хор учнів міської школи під керівництвом свого вчителя в цей час виконав молитву св. Кирилу і Мефодію "Слава вам, брати, слов'ян просвітителі". Наприкінці діти проспівали "Многая літа" Його Преосвященству і всім присутнім [10, с. 613–614; 2, с. 28].

На той час церковні школи мали під собою тверду основу в усіх відношеннях: щодо навчання і виховання, матеріального забезпечення і відповідної організації опікування та керівництва ними. У школах дітей привчали любити і поважати все російське (історію, мову, культуру), а водночас українське строго заборонялося і каралося законом. У навчально-виховному процесі на першому місці стояло завдання – виховати законслухняного і патріотично налаштованого громадянина Російської імперії. Українські діти виховувались у чужому оточенні, нівелювались українські традиції та звичаї.

Великим виховним заходом у початкових школах м. Кам'янця та повіту було святкування 25-річчя існування церковнопарафіяльних шкіл. Святійшим Синодом було видано указ від 4 серпня 1908 р. про відзначення знаменної дати в 1909 р. усіма школами. Таке ювілейне торжество в м. Кам'янці-Подільському відбулося 10 і 11 жовтня з благословення Його Преосвященства, преосвященного Серафима, єпископа Подільського і Брацлавського. Урочистий захід був організований єпархіальною училищною радою і проводився в залі Кам'янецької двокласної церковнопарафіяльної школи. У приміщенні була виставка, на якій представили фотографії зі всіх церковних шкіл єпархії (12 повітів), а також письмові учнівські роботи та вироби (вишивки на

полотні, атласі і тюлю хрестиком, гладдю та бісером; плетіння; картини, виконані карандашем, аквареллю та масляними фарбами; зразки кустарного виробництва – слюсарного, гончарного, з бджільництва, городництва . Отже, у заході, можна сказати, брали участь усі церковні школи Подільської єпархії [11, с. 1113, 1117].

Свято тривало два дні – 10 і 11 жовтня. 10 жовтня в Казанському кафедральному соборі служилася заупокійна літургія і панахида за померлих церковних діячів. На богослужінні були присутні учителі та учні всіх церковних шкіл м. Кам'янця. 11 жовтня свято розпочалось зі служби в соборі, де були присутні, крім учителів, учнів, прихожан, представники різних відомств і установ міста. Після служби протоієрей І. Лебедев виступив з урочистою промовою. Далі усі співом побажали багатоліття імператору і його сім'ї, Святейшому Синоду, єпископу Подільському і Брацлавському, учителям, учням, батькам і усім присутнім [11, с. 1115].

Торжество продовжилося урочистим актом о 2-й годині дня в залі Кам'янецької двокласної церковно-парафіяльної школи. Захід розпочався зі співу молитви “Царю небесний”, далі протоієрей В. Павлінов прочитав доповідь, в якій йшлося про значення церковної школи для народу і дітей. Шкільний хор виконав кантату (пісню) на честь свята, а діти прочитали вірші. Наприкінці торжества шкільним хором тричі було виконано державний гімн “Боже, царя збережи...”, а співом молитви “Спаси, Господи...” захід було завершено [11, с. 1116].

Отже, в м. Кам'янці та повіті в другій половині XIX – на початку XX століть для дітей відкривалися початкові школи (однокласні, двокласні церковнопарафіяльні, земські однокласні і двокласні училища, повітові міські училища). Навчальні заняття в них проводилися за усталеною програмою: на початку і наприкінці уроку діти читали молитви, вивчали Закон Божий.

У школах урочисто влаштовувалися виховні заходи: морально-етичні бесіди, торжества (з нагоди відкриття закладу, відзначення пам'ятних дат). Здійснювалося виховання учнів у дусі віри, покори церкві й державі, що не відповідало генотипу української дитини.

Джерела та література:

1. Болгар О. М. Проблеми національної україномовної початкової школи та громадсько-педагогічний рух в Україні кінця XIX – початку XX століття / О. М. Болгар // Педагогічні науки : зб. наук. пр. – Херсон : вид-во ХДУ, 2005. – Вип. 40. – 460 с.
2. Волох С. По святах / С. Волох // Світло. – 1911. – № 7. – С. 28–32.
3. Вороліс М. Г. Розвиток початкової освіти на Поділлі в 1861–1918 рр. / М. Г. Вороліс // Наук. зап. Вінниць. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Сер. “Історія”. – Вінниця, 1999. – Вип. 1. – С. 45.
4. К. С. Освячення шкільного приміщення в м. Жванці Кам'янецького повіту / К. С. // Поділ. єпарх. відом. – 1894. – 26 листоп. (№ 48). – С. 973–974.
5. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко; [за ред. О. О. Любара]. – К. : Знання, 2003. – 450 с.
6. Онипченко О. І. Впровадження позакласних виховних заходів педагогічними радами освітніх закладів України другої половини XIX століття / О. І. Онипченко // Гуманістично спрямований виховний процес і становлення особистості : зб. наук. пр. / Ін-т проблем виховання. – К., 2001. – Кн. II. – С. 220–223.
7. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1902–1903 учебный год. – Каменец-Подольский : типогр. С. П. Киржацкого, 1904. – 20 с.
8. Поліщук М. С. Стан початкової освіти на Правобережній Україні в 60–90-х роках XIX ст. / М. С. Поліщук // Український історичний журнал. – 1971. – № 3. – С. 69–74.
9. Сесак І. В. Освіта на Поділлі : у 2-х ч. / І. В. Сесак, Г. Д. Мітін. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Ч. 1: Почтакові школи Поділля в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. – 150 с.
10. Синкевич Я. Шкільні Кирило-Мефодіївські свята. Шкільне свято 11 травня в м. Кам'янці / Я. Синкевич // Поділ. єпарх. відом. – 1905. – 9 квіт. (№ 15). – С. 613–614.
11. Слово в день празднования 25-летия существования церковно-приходских школ (2 октября 1909 г.) // Православная Подолия. – 1909. – 1 нояб. (№ 44). – С. 1110–1118.
12. Держархів м. Києва. Ф. 152 Київське міське приходське училище № 47. 1912 р., оп. 1. Спр. 17. Інструкція і правила прийому дітей в приходське училище; звіт про роботу училища за 1912 р.; список учнів, 01.01. 1912 р. – 20.09. 1912 р., 39 арк.
13. ЦДІАК України. Ф. 707 Управління попечителя Київського учбового округу. 1862–1918 рр., оп. 296. Спр. 46. Про відкриття міського парафіяльного училища в м. Кам'янці на Руських фільварках на кошти міста, 1890 р., 9 арк.
14. ЦДІАК України. Ф. 707 Управління попечителя Київського учбового округу. 1862–1918 рр., оп. 296. Спр. 84. Про відкриття жіночого однокласного училища в м. Кам'янці на кошти міської громади, 1888 р., 16 арк.

В статье рассмотрено развитие начальных школ в г. Каменце и уезде во второй половине XIX – начале XX веков, раскрыто учебно-воспитательный процесс в них.

Ключевые слова. Начальная школа, церковно-приходская школа, учебные занятия, воспитательная работа, воспитание, торжество, Каменец, уезд.

ЧИ ХОТІВ КАМ'ЯНЕЦЬКИЙ МІСЬКИЙ ГОЛОВА СТАТИ ДЕПУТАТОМ АБО КОЛІЗІЇ НАВКОЛО ВИБОРІВ ДО І ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

У статті на основі маловідомих архівних джерел розглядаються вибори до І Державної Думи у міській курії Кам'янця-Подільського. Автор висвітлює численні зловживання під час виборів кам'янецького міського голови В.І. Калішевича. Характеризує діяльність та постанови Кам'янецької повітової, Подільської губернської виборчих комісії щодо виборів у губернському центрі. Аналізує причини і наслідки оскарження та відміни виборів у місті.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, вибори, скарги, Державна Дума, міський голова, виборча комісія.

Початок ХХ століття в історії Російської імперії позначився масштабними соціально-політичними процесами, які призвели до суттєвих модифікацій у її державному устрої. Важливим елементом цих змін стало запровадження інституту Державної Думи. З її появою розпочався складний та суперечливий процес трансформації абсолютної монархії в конституційну. Революційні події 1905 р. змусили царський уряд поряд із силовим придушенням виступів йти на певні поступки й оголосити вибори до представницького органу парламентського типу – Державної Думи. Вибори до Державної Думи першого скликання відбувалися у січні-квітні 1906 р., а 27 квітня вона розпочала свою роботу.

Для організації виборчого процесу у Подільській губернії була створена мережа спеціальних комісії у справах про вибори до Державної Думи. Вони були створені у кожному повіті, а координувала їхню діяльність Подільська губернська комісія у справах виборів до Державної Думи. До складу комісії входили члени Кам'янець-Подільського окружного суду, предводителі дворянства, мирові посередники, податкові інспектори, міські голови. Функціональними обов'язками комісії були: призначення та організація виборчих з'їздів, розгляд скарг виборців, перевірка права на участь у виборах, а також розв'язання інших питань, що виникали у процесі підготовки та проведення виборів.

Уже на етапі складання виборчих списків повітові та губернська комісії почали отримувати велику кількість скарг виборців на ймовірні порушення їхніх виборчих прав та виборчого законодавства загалом. Ця тенденція не припинялася до останнього дня роботи комісії. За нашими підрахунками лише губернська комісія упродовж своєї діяльності розглянула 77 скарг, значна частина з яких були колективними.

Найбільшого резонансу в губернії набуло оскарження виборів до І Державної Думи у міській курії Кам'янця-Подільського, що відбувалися 13 березня 1906 р. Вже через декілька днів після голосування до Кам'янецької повітової у справах про вибори до Державної Думи комісії надійшла колективна скарга. Скаржники Б.І. Папашико, М.М. Петерсон, В.І. Шихуцький, І.М. Меньшиков, Ц.Ф. Свіщевський та ще 343 міських виборці звертали увагу комісії на низку серйозних порушень допущених під час організації та проведення виборів у Кам'янці-Подільському [1, арк.30]. Апелюючи до норм виборчого законодавства, вони аргументовано доводили необхідність відміни виборів та скасування їхніх результатів.

Усі автори скарги, будучи православними християнами насамперед, були незадоволені складом обраних виборщиків. Так, із 6 виборщиків – 4 (присяжні повірені Й.С. Вайслович, Г.О. Шатуновський, Д.Ш. Шлейфер і лікар З.М. Оксман) були євреями. Двома іншими виборщиками стали міський голова Кам'янця-Подільського В.І. Калішевич та, очевидно, його син, присяжний повірений М.В. Калішевич [2, арк.238; 3, с.223]. Такий склад виборщиків та застосування міським головою адміністративного ресурсу під час підготовки і проведення виборів викликали обурення православних виборців Кам'янця-Подільського. Тому останні були змушені усіма засобами домагатися визнання незаконним обрання виборщиками вказаних осіб.

Означимо головні аргументи прихильників відміни виборів вказані у скарзі до Кам'янецької повітової виборчої комісії. По-перше, іменні запрошення, які слугували посвідченням особи виборця та бюлетені розсилалися виборцям-євреям єврейським виборчим комітетом, якому їх видала міська управа, а це було заборонено законом. Християнам такі документи розсилало міське управління, але робило це настільки халатно, що багато виборців їх не отримали, бо на конвертах не вказувалися адреси виборців. По-друге, в день виборів не було вжито ніяких заходів для збереження порядку: “Загальне враження було таким, ніби відбувалися вибори не в вищу Державну установу, а в правління якого-небудь товариства, в якому вибори можна проводити “по-домашньому” [4, арк.30], – зауважували скаржники. Це проявилось у тому, що: “Виборці впускалися в приміщення з'їзду цілими юрбами. Спочатку здійснювалися спроби посвідчення особи виборців при вході, як того вимагає ст.12 Інструкції, але пізніше через сильний натиск юрби це стало неможливим і в приміщення з'їзду входили всі бажані. Більш того, хто хотів отримати запрошення, встановлене 25 і 26 ст. Інструкції, тому варто було звернутися лише до осіб, які сиділи при вході і запрошення видавалося” [5, арк.30-30зв]. Далі скаржники наводили конкретні прізвища осіб, які отримали такі запрошення і посилаючись на Інструкцію, яка регламентувала проведення виборів вказували, що саме запрошення слугувало посвідченням особи виборця і

у разі його втрати могло бути замінене лише письмовим формальним посвідченням особи. Крім того, особа, яка видавала запрошення на з'їзді, якийсь Рачинський, не мав ніякого відношення до виборчої комісії, а до такого заняття його уповноважив секретар міської управи Семенов.

Водночас, автори скарги вказували конкретні факти голосування за померлих осіб та виборців, що не брали участі у з'їзді. Із належним аргументуванням доводили теоретичну і практичну можливість неодноразового подання виборчого бюлетеня однією особою.

Проте, найбільші зловживання та порушення, за свідченням скаржників, були здійснені головою виборчого з'їзду міських виборців, міським головою Кам'янця-Подільського В.І. Калішевичем. Останній грубо порушив технологію голосування визначену виборчим законодавством, що не могло не вплинути на результати виборів. З цього приводу скаржники писали: "Проникнувши до зали, виборці юрбами оточували виборчі ящики, яких було три. Біля двох крайніх ящиків запрошення і бюлетені приймалися із належною перевіркою і відміткою за списком, а тому виборці повинні були проштовхуватися і втрачати час. Між тим біля виборчого ящика голови Комісії п. Калішевича справа робилася дуже просто. Запрошення та бюлетені прямо вихоплювалися із рук виборців услужливими асистентами п. Голови і виборці відпускалися так швидко, що не встигали опам'ятатися" [6, арк.30зв]. Наслідком такого "прискороного голосування" стало те, що маса виборців ринулася до виборчого ящика В.І. Калішевича і за такого хаосу не могло бути й мови про скільки-небудь ретельну перевірку виборчих запрошень, відмітку виборців, які проголосували та виконання інших формальностей передбачених виборчим законодавством.

Як підтвердження своїх спостережень скаржники наводили дані щодо числа бюлетенів вилучених із кожного виборчого ящика. "Що справа відбувалася так як ми вказуємо доводить число прийнятих п. Калішевичем бюлетенів. У виборчий ящик п. Аксюка було зложено 552 бюлетені, в ящик п. Беньковського – 516, а п. Калішевича було прийнято 2691 бюлетень, причому звичайно приймалися бюлетені за всіма літерами алфавіту, а не лише указаними над столиком п. Голови Комісії, згідно 15 ст. Інструкції" [7, арк.30зв]. Причому таку кількість бюлетенів В.І. Калішевич прийняв за 2-3 години [8, арк.30зв]. Таким чином, упродовж кожної хвилини до виборчого ящика міського голови опускалося близько 20 виборчих бюлетенів і водночас приймалося стільки ж запрошень. Зрозуміло, що при таких космічних швидкостях голосування, як резонно зауважували скаржники, зловживань та порушень не встигали помітити не лише члени виборчої комісії, а й самі виборці.

Попри викладені у скарзі порушення, на засіданні 19 березня 1906 р. Кам'янецька повітова виборча комісія у складі члена Кам'янець-Подільського окружного суду К.З. Бренцівського (голова), кам'янецького повітового предводителя дворянства І.Є. Раковича, голови з'їзду мирових суддів О.Г. Навроцького, мирового посередника К.П. Маркова затвердила результати виборів [9, арк.48-49]. Про гострі дебати навколо такого рішення свідчить особлива думка члена комісії К.П. Маркова, який не погодився з ухвалою своїх колег [10, арк.50зв]. Очевидно, не останню роль у такому рішенні відіграло те, що виборщиком було обрано згаданого "порушника" В.І. Калішевича, котрий, перебуваючи на посаді міського голови та будучи членом Подільської губернської у справах про вибори до Державної думи комісії, безумовно, мав вплив на членів комісії та лобював свої інтереси.

Така позиція Кам'янецької повітової виборчої комісії, звичайно, не задовольнила скаржників і 22 березня вони подали скаргу вже до Подільської губернської у справах про вибори до Державної Думи комісії. Причому автори скарги заявили, що рішення повітової комісії було їм оголошено лише ввечері 21 березня. Тому раніше оскаржити його вони не мали можливості.

Цього разу невдоволені виборці підійшли до написання скарги більш ретельно. Практично кожен аркуш скарги був поділений на дві половини: у першій вказувалися вимоги конкретної статті Положення про вибори до Державної Думи та Інструкції МВС від 24 лютого 1906 р. щодо проведення виборів, а в другій – яким чином вона порушувалася під час міських виборів у Кам'янці-Подільському. Левова частка недодержань виборчого законодавства припадала на дії В.І. Калішевича. Скаржники нарахували більше десяти видів суттєвих порушень: голова комісії В.І. Калішевич розгортав виборчі записки деяких виборців і під приводом неправильного заповнення віддавав на доопрацювання або знищував; виборчі записки біля першого виборчого ящика приймалися у розгорнутому вигляді нібито з метою перевірки правильності заповнення; В.І. Калішевич приймав виборчі записки за всіма літерами алфавіту, а не лише за тими, що були вказані на його виборчому ящику; голова комісії опікуючись першим виборчим ящиком прийняв понад 2000 виборчих записок, що заборонено законом та у кілька разів більше у порівнянні із іншими двома ящиками; виборча комісія не вжила заходів для забезпечення порядку та спокою під час голосування і воно відбувалося у повному хаосі та тисняві; близько 500 виборчих записок не були розіслані виборцям міською управою, натомість особами близькими до міського голови вони заповнювалися і роздавалися малограмотним і неграмотним виборцям, які таким чином вводилися в оману; виборчі списки були складені міською управою вкрай халатно, зокрема, внесено як мінімум кілька десятків померлих осіб тощо [11, арк.2-8].

На будь-які зауваження та протести виборців щодо такого неподобства міський голова В.І. Калішевич як свідчать скаржники "або не звертав ніякої уваги або відказував, що він знає справу або залякував скласти протокол на заявників про неналежне проведення виборів..." [12, арк.3].

Губернська комісія у складі голови Кам'янець-Подільського окружного суду С.В. Сукачова (голова), управляючого Подільською казенною палатою А.Е. Броецького, голови губернської управи у справах земського господарства П.М. Александра, члена окружного суду С.А. Майделя, кам'янецького повітового предводителя дворянства І.Є. Раковича, більш зважено підійшла до розгляду скарги кам'янецьких виборців. На своєму засіданні 24 березня 1906 р. комісія проаналізувавши матеріали виборів й заслухавши пояснення В.І. Калішевича, виявила, що зазначені у скарзі порушення і зловживання дійсно мали місце та відмінила вибори. Так, у постанові комісії з цього приводу зазначалося що “отримані за таких умов результати голосування не можуть вважатися правильними, так як за відсутності допущених порушень і при дотриманні установлених правил обраними в Кам'янецькому виборчому зібранні могли б виявитися зовсім інші особи” [13, арк.24зв]. Водночас, оцінки діям під час голосування голови виборчої комісії, кам'янецького міського голови В.І. Калішевича губернська комісія не зробила.

Однак, таке цілком логічне та виважене рішення Подільська губернська виборча комісія прийняла лише за 2 дні до виборів членів Державної Думи у Губернському виборчому зібранні, які були призначені на 26 березня. Таким чином, на проведення повторних виборів у міській курії Кам'янець-Подільського вже не було часу. Отже, неналежне виконання своїх обов'язків що організації та проведення виборів Кам'янець-Подільською міською управою, зловживання зацікавленого у обранні виборщиком міського голови В.І. Калішевича та некваліфіковані дії Кам'янецької повітової у справах про вибори до Державної Думи комісії позбавили кам'янецьку міську громаду можливості делегувати своїх представників для обрання депутатів Державної Думи.

Разом із тим, епістолярні баталії навколо кам'янецьких виборів на цьому не завершилися. Обрані виборщиками В.І. Калішевич, Г.О. Шатуновський та інші спробували оскаржити постанову губернської комісії про відміну виборів у Правлячому Сенаті. Таке звернення уже не мало ніякого практичного значення, адже навіть у разі задоволення скарги взяти участь у виборах депутатів Державної Думи від Подільської губернії зважаючи на дату їх проведення вони все одно б не змогли. До того ж, Правлячий Сенат повністю підтвердив рішення губернської комісії, про що повідомив останню лише 15 травня 1906 р., тобто вже після початку роботи I Державної Думи [14, арк.83-83зв].

Примітно, що практично одночасно із кам'янецькими виборщиками свою скаргу до Правлячого Сенату подав і фактичний керівник виборчої кампанії євреїв у Подільській губернії, один із засновників Союзу для досягнення повноправності євреїв в Росії, присяжний повірений Г.Б. Сльозберг. У ній він указував, що відмінивши вибори губернська комісія повинна була оголосити повторні. Проте, згідно із роз'ясненням Сенату, цей обов'язок покладався не на комісію, а на губернатора. Тому скарга була визнана безпідставною [15, арк.83-83зв].

Аналіз організації та проведення виборів до I Державної Думи у міській курії Кам'янець-Подільського дозволяє стверджувати, що вони супроводжувалися значними порушеннями виборчого законодавства та гострим протистоянням між православними і єврейськими виборцями. Констатуємо серйозні зловживання під час проведення виборів кам'янецького міського голови В.І. Калішевича, які очевидно були викликані його бажанням стати виборщиком, а можливо, й депутатом Державної Думи. Зважаючи на склад обраних виборщиків та прямі фальсифікації, що супроводжували їхню перемогу, з великою долею вірогідності можна припустити наявність певних домовленостей між представниками єврейської громади Кам'янець-Подільського та міського голови щодо проведення визначених кандидатів у виборщики. На наш погляд, не можна відкидати і звичайний підкуп головного чиновника міста євреями, які прагнули будь-якими засобами провести якомога більше своїх кандидатів у виборщики, щоб мати шанси на обрання депутатів-євреїв. Урешті-решт значні порушення та підтасовки призвели до численних скарг з боку православних виборців та відміни виборів у Кам'янець-Подільському. Унаслідок чого жителі губернського центру були позбавлені можливості делегувати своїх виборщиків у Губернське виборче зібрання для обрання депутатів Державної Думи.

Джерела та література:

1. Державний архів Хмельницької області (Далі – ДАХМО). – Ф.273. Подольская губернская по делам о выборах в Государственную Думу комиссия. – Оп.1. – Спр.68. По жалобам жителей г. Каменца Бориса Ивановича Папашико, Николая Магнусовича Петерсона, Владимира Ивановича Шихуцкого, Ивана Михайловича Меншикова, Цеслава Феофиловича Свищевского и других в числе 348 лиц на постановление Каменецкой уездной комиссии об утверждении выборов городских избирателей в г. Каменце и оставлении без последствий поданных на эти выборы жалоб. – 84 арк.
2. ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.16. Циркуляры особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. – 361 арк.
3. Глушковецкий А.Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії / Анатолій Леонідович Глушковецкий. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2010. – 400 с.

4. ДАХМО. – Ф.273. Подольская губернская по делам о выборах в Государственную Думу комиссия. – Оп.1. – Спр.68. По жалобам жителей г. Каменца Бориса Ивановича Папашико, Николая Магнусовича Петерсона, Владимира Ивановича Шихуцкого, Ивана Михайловича Меншикова, Цеслава Феофиловича Свищевского и других в числе 348 лиц на постановление Каменецкой уездной комиссии об утверждении выборов городских избирателей в г. Каменце и оставлении без последствий поданных на эти выборы жалоб. – 84 арк.
5. Там само.
6. Там само.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само.

В статье на основе малоизвестных архивных источников рассматриваются выборы в I Государственную Думу в городской курии Каменца-Подольского. Автор освещает многочисленные злоупотребления во время выборов каменецкого городского головы В.И. Калишевича. Характеризует деятельность и постановления Каменецкой уездной, Подольской губернской избирательных комиссий по выборам в губернском центре. Анализирует причины и последствия обжалования и отмены выборов в городе.

Ключевые слова: Каменец-Подольский, выборы, жалобы, Государственная Дума, городской голова, избирательная комиссия.

УДК 377(477.43)“1908-1917”

І.В. Сесак

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКА ХУДОЖНЬО-РЕМІСНИЧА НАВЧАЛЬНА МАЙСТЕРНЯ (1908-1917 РР.) – ЄДИНИЙ ПРОФЕСІЙНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД ТАКОГО ТИПУ НА ПОДІЛЛІ

Висвітлюються основні напрями діяльності художньо-ремісничої навчальної майстерні: навчальні плани, бюджет і матеріальна база, учнівські контингенти тощо. Показано обмежений характер її діяльності, зумовлений як антинародною політикою царизму в галузі освіти, так і подіями Першої світової війни, з'ясовано позитивну роль Подільського земства у розвитку майстерні тощо.

Ключові слова: художньо-ремісничка навчальна майстерня, навчальні плани, художня грамотність, керамічні виробни, спеціалісти, інструктори і підмайстри з художнього і утилітарного керамічного виробництва, учні, класи малювання та інші.

Потреби соціально-економічного і культурного розвитку Подільського краю зумовили необхідність розвитку професійної освіти. Серед професійних навчальних закладів Поділля важливе місце належить Кам'янець-Подільській художньо-промисловій школі (1905-1908 рр.) та художньо – промисловій майстерні (1909-1920 рр.) Перша була організована 1905 року відомим художником-передвижником В.К. Розвадовським. Він керував організацією художніх виставок у 1905-1908 роках, які експонувалися в населених пунктах губерній України. У 1907 році з ініціативи В.К. Розвадовського при школі було створено керамічне відділення, де виготовлялися високохудожні вироби з використанням мотивів місцевого орнаменту. За демократичний напрямок діяльності у 1908 році школу було закрито, а її організатор змушений був виїхати за кордон. Роботу школи було відновлено з 1909 року, але вже як художньо-ремісничої навчальної майстерні що випускала високохудожню кераміку.[4, 85]

До історії Кам'янець-Подільської художньо-ремісничої навчальної майстерні зверталися дослідники різних поколінь. Вперше вона знайшла висвітлення в роботі М. Ф. Роота [1], бувшого завідуючого майстерною на початковому етапі її розвитку. У радянський період історію художньо-ремісничої навчальної майстерні досліджували В.В. Перепаддя та Ю.П. Лашук [2]. Краєзнавчу діяльність майстерні вивчав А.Г. Паравійчук [3] У роботах останнього дослідника [4] та автора даного дослідження [5], та інших дослідників, наводяться окремі дані про історичне минуле цього специфічного навчального закладу. Однак цілісної історичної картини заснування, діяльності та ліквідації художньо-ремісничої навчальної майстерні українська історіографія немає.

Мета нашого дослідження – з'ясувати історію виникнення і діяльності єдиного на Поділлі її в Україні (спеціальна художньо-промислова школа керамічного виробництва М. В. Гоголя з майстернями художньої кераміки була у м. Миргороді Полтавської губернії) навчального закладу в умовах російського царизму (1908-1917 рр.)

Цей навчальний заклад, єдиний на Поділлі, являв собою новий тип художньо-ремісничих шкіл, що насаджувались Міністерством торгівлі і промисловості для підняття і розвитку народних промислів – ремісничих і кустарних. Цінність предметів виробництва залежить від ступеня їх художньої роботи. Подібного типу школи вже давно необхідні були у Подільській губернії, де здавна існували різні види кустарництва: ткацтво, вишивання, плетіння кружев і килимів, різьба з дерева, обробка подільського мрамору і гончарні промисли, і де вони з року в рік занепадають, як внаслідок недосконалості техніки самого виробництва, так, і тому, що кожна з перелічених галузей праці, прекрасні художні зразки народної творчості, перероджуючись в «безвкусицу лубочного характеру», зовсім обезцінюють предмети виробництва. В особливому занепаді знаходився гончарний промисел: примітивні способи обробки глини, невміння підняти глазурі, скласти фарби, і взагалі, відсутність творчості, а також незнання керамічної техніки і вимог ринку обезцінювали роботу гончарів, і самий промисел ставав не вигідним, хоч при інших умовах і при наявності багатих у краї запасів різних порід глини, міг би служити джерелом значного доходу і дати роботу ще більшій кількості людей.

Важливо зазначити, що згідно анкетним даним, зібраних Подільською губернською земською управою у 1912р., у краї було 77.704 кустарів, з них гончарством займалось 2.667 чол., і це тільки у 19 крупних пунктах губернії, які вдалося зареєструвати [1, 30 – 32].

Мета цього єдиного закладу на Поділлі, що являв собою новий тип художнього – ремісничих шкіл, полягала в тому, щоб сприяти розвитку, головним чином, гончарного виробництва, шляхом підготовки спеціалістів – інструкторів і підмайстрів з художнього і утилітарного керамічного виробництва. У задачі навчання в майстерні, взагалі, входили розвиток в учнів графічної грамотності і художнього смаку, необхідних і для інших видів кустарної промисловості.

Навчальна майстерня перебувала і віданні Міністерства торгівлі і промисловості (його навчального відділу). Відкрита у кінці грудня 1908 року за статутом затвердженим міністром торгівлі і промисловості у грудні 1908 року. У травні 1911 року міністром було затверджено новий статут і внесено відповідні зміни в діяльність художньо-ремісничої навчальної майстерні.

Зпочатку діяльності навчальної майстерні термін навчання був трирічним, а в червні 1913 року міністром було дозволено внести зміни в статут (§19) – замість трирічного – чотирирічний. Учні 3-го класу було залишено ще на рік в майстерні з метою більш «основательного» вивчення практичної сторони керамічного виробництва і будівельної кераміки. Визначалися дати закінчення (18 червня 1913р.) і початку (19 вересня) занять, а також вступних екзаменів (з 16 по 19 вересня). [7, арк 37]

Навчальний план художньо-ремісничої майстерні (друга половина 1911-1912 навчального року) був таким: [1, 16].

№	Предмети	Кількість навчальних годин на тиждень			
		I клас	II клас	III клас	Всього годин
Художні предмети					
1.	Малювання	8	8	8	24
2.	Живопис аквареллю	4	2	2	8
3.	Творче малювання	2	2	2	6
4.	Ліплення	4	4	4	12
5.	Геометричне креслення	2	2	–	4
6.	Технічне креслення	–	2	2	4
Загальні предмети					
7.	Закон Божий	1	1	1	3
8.	Російська мова	3	3	–	6
9.	Арифметика	2	2	–	4
10.	Фізика	1	1	–	2
11.	Хімія	1	1	–	2
12.	Рахівництво	–	–	1	1
Спеціальні предмети і практичні роботи					
13.	Керамічна технологія	–	2	2	4
14.	Заняття у лабораторії	–	–	5	5
15.	Заняття в майстерні і класі черепно-керамічного виробництва	13	13	15	41
16.	Керамічна живопис і декорирування	5	3	4	12
Всього		46	46	46	138

Відповідно наміченій меті, у програму 3–4-х річного курсу майстерні входили художні предмети – малювання, живопис акварелю, ліплення і креслення. Із загальноосвітніх предметів викладались: закон Божий, російська мова, арифметика, рахівництво, фізика і хімія. Останні два предмета – об'єми необхідному для практичного вивчення керамічної технології і стосовно до спеціальних вимог вивчення художньо – промислової кераміки. Далі учням майстерні повідомлялось художні та технічні прийоми, необхідні для кожного робітника з художньо – керамічного виробництва, поряд з практичними роботами з виготовлення гончарних, фаянсових виробів, а також з кафельного і черепичного виробництва тощо.

Пізніше, щоб дати учням можливість добре засвоїти практично техніку керамічного виробництва, кількість навчальних годин, порівняно з програмою минулих років, було збільшено з будівельної кераміки і гіпсово – формовочної майстерні з 41 до 70 годин на тиждень, в т. ч. 42 години призначені на практичні заняття учнів у токарно – формовочних майстерні. Курс творчого малювання було розширено введенням вивчення стилів і кількість навчальних годин з цього предмету збільшено за рахунок інших художніх предметів з 6 до 15 годин на тиждень.

Кількість годин із загальноосвітніх предметів збільшено з 18 до 28 годин на тиждень. Курс фізики розширено і кількість уроків з цього предмета збільшено з 2 до 3 в тиждень.

Справами навчальної майстерності відала опікунська рада під головуванням губернського предводителя дворянства статського секретаря Івана Єгоровича Раковича. Так як значну фінансову допомогу надавало майстерні Подільське земство, то у склад ради входили голова Подільської губернської земської управи та 5 членів від губернського земства, за його вибором. У склад ради з 1909 року було включено директора Кам'янець – Подільського середнього 8 – ми класного технічного училища.

Навчальний відділ Міністерства торгівлі і промисловості 24 вересня 1909 р. повідомляв раду навчальної майстерні, що міністр назначив з 16 серпня 1909 р. виконуючим обов'язки завідувача навчальною майстерністю колежського асесора, художника Миколу Федоровича Роота, який протягом кількох років вивчав виробництво кераміки як у Росії, так за кордоном. У 1909 р. він керамічною майстерністю рисувальної школи Імператорського товариства підтримки Мистецтв. Крім того, він був ще на службі викладачем у кількох навчальних закладах С – Петербурга. Кам'янець – Подільський став новим місцем служби для М.Ф. Роота.

У травні 1909 р. подільському губернатору було направлено повідомлення з канцелярії імператорської Академії Мистецтв, що збори Академії на засіданні 4 травня вибрали на посаду завідувача рисувальними класовими художника Григорія Одісейовича Калмикова і визнали можливим відновити з 14 липня 1909р. субсидію рисувальним класам 1,5 тис. руб. в рік на його зарплату [6, арк.22].

З розвитком майстерні зміцнювалась матеріальна база, зростав бюджет, збільшувалась кількість учнів, розширювалась навчальна програма тощо.

Основний тягар витрат на розвиток художньо – ремісничої навчальної майстерні припадав на Подільське земство органом місцевого самоуправління. Так, якщо у 1909р на утримання від Міністерства торгівлі і промисловості поступило 3,2 тис. руб., у 1910р. – 4,5 тис. руб., 1911р. – 5,2 тис. руб., то від Подільського земства відповідно – 2,5 тис. руб., 6,2 тис. руб., і 9 тис. руб.

Якщо у 1909р. бюджет майстерні становив 9 тисяч рублів, то в 1911р. витрати визначались в 15,762 руб. [1, 14]. У 1913р. кошторис витрат становив 18,725 руб., в т. ч. від Подільського земства 10,725 руб. і від Міністерства торгівлі і промисловості – 7,7 тис. руб. [1, 14]. У 1914р. витрати на майстерню сягнули 20,031 руб. [10, 64].

Подільське земство виділяло кошти на утримання інтернату при майстерні, а також окремих учнів. У 1914 р. таких було 24 чол. Земські асигнування досягли 10,830 руб. [10, 63]. Крім цього земство сприяло будівництву приміщення для майстерні, план і кошторис на будівництво якої були складені інженером Нейкірхом і в 1913 р. направлені в Міністерство торгівлі і промисловості. У кінці 1913 р. Подільське губернське земство асигнувало на ці потреби 17 тис. руб. [10, 61].

Варто зазначити, що для того, щоб отримати кредит від Міністерства торгівлі і промисловості, навчальний відділ вимагав від майстерні відповідних звітів, того вимагала бюджетна комісія Державної Думи. Зокрема, у 1909р. до 14 серпня рада майстерні повинна була надіслати навчальному відділу міністерства друковані звіти, у кількості 25 екземплярів про діяльність майстерні за останній рік. При цьому у звіті, поряд з описом діяльності навчального закладу з навчальної частини необхідно було приводити дані про кількість учнів (з розподілом їх за віком, станом і релігією), випускників, а також фінансовий звіт, з вказівкою, на що була витрачена субсидія з державної скарбниці. [6, арк. 32-32 зв.]

Кількість учнів у майстерні була невеликою. Зокрема, у 1909 – 1910 навчальному році в майстерні навчалось 18 учнів, а у вечірніх класах малювання – 25, всього 43 учнів. У 1910 – 1911 р. відповідно 25 і 35 чол., всього 60 чол., а в 1911 – 1912 р. – 38 і 24 чол., всього 62 чол. [1, 15]. У кінці 1914 – 1915 навчального року в майстерні було 29 чол., а у вечірніх класах малювання – 11 чоловік віком 13 – 22 років (міські діти, лікарів, священників, селян, чиновників, ремісників) [8, арк.1-2]. У майстерні губернського центру навчались в основному діти подолян – селян, міщан віком 14 – 23 років [8, арк.44].

За іншими даними протягом 1914 – 1915 навчального року в майстерні було 42 чол., в т. ч. 11 чол. відвідувало тільки вечірні класи малювання, а 31 чол. – проходили курс керамічної майстерні, в основному діти селян (22 чол.) [10, 62].

Як свідчить відомість з оцінками учнів майстерні в кінці 1916 – 1917 навчального року у I класі навчалось 14 чол., II – 4 чол., III – 2 чол., IV – 4 чол., всього 24 чол. Вчилися і дівчата [8, арк.44].

Як видно з вище наведених даних, кількість учнів у Кам'янець – Подільській художньо – ремісничій навчальній майстерні хоч і була невеликою, однак до початку Першої світової зростала. Навчалися в майстерні в основному діти селян православної віри, які після закінчення навчання несли в села Поділля нову культуру народних промислів.

Випуски у Кам'янець – Подільській художньо – ремісничій майстерні були вкрай малими. Так, у 1912 р. її закінчили з свідоцтвами 5 чол. [8, арк.9], 1913 р. – 5 чол. [9, 41], 1914 р. – 8 чол. [10, 63], 1915 р. – 2 чол. [8, арк.2]. Останні двоє випускників навчалися з вересня 1911 року по травень 1915 року. Це були: Целестин Станіславович Заводський (селянин з с. Фурманівка Баговицької волості Кам'янецького повіту) і Казимир Йосипович Корчинський (з с. Нестерівці Ушицького повіту) [8, арк.7].

Згідно §25 статуту майстерні, затвердженого міністром торгівлі і промисловості в травні 1911 року, випускники мали право на звання підмайстра з художньо – гончарного виробництва, а через 3 роки, при умові подання звіту про трирічну роботу, або служби на фабриках і заводах, або в майстернях з художньої промисловості, і при наданні від власників або управляючих ними відповідних посвідчень, мали право на отримання від ради майстерні атестат на звання майстра з ремесла, котрому навчалися.

Учні майстерні точили, формували в гіпс, обпалювали і розкрашували керамічними фарбами різні керамічні вироби з простої гончарної маси і напівфаянсу – вази різної величини і стилів, кувшини для води, чашки, молочники, фруктовниці, цукровниці, попільнички, миски, тарілки, посуд для кухні, кафлі ліплені і гладкі, облицювальні плитки різних кольорів, плитки для полів та інші предмети розкоші і домашнього вжитку. Крім того, проводились заняття з складання різних мас і глазурі для різних температур, для чого робились пробні вироби і підбиралась для них глазурь. Звичайна горшечна глина і каолін вживалась місцева і найближчих до Кам'янця поселень, де існували гончарні промисли (сіл Антоніни і Заехова Ушицького повіту, Адамівки Летичівського повіту і Смотрич Кам'янець – Подільського повіту). Матеріали для глазурі виписувались, частково, із-за кордону.

Трудове життя школи складалось з щоденної майже 8 – ми годинної праці учнів. В ранці і ввечері теоретичні заняття змінювались практичними, іноді навчальне життя урізноманітнювалось екскурсіями на місцеві заводи, в археологічні музеї, на виставки та інші. Для учнів організовувались шкільні свята у вигляді різдвяної ялинки, спектаклів учнів, відвідування міського театру (драми).

Однак самими великими подіями в житті школи були виставки. [1, 22-23]. Зокрема у 1913 році майстерня експонувала свої вироби на II Всеросійській кустарній виставці у місті Санкт-Петербурзі і Київський Всеросійський художньо-промисловій виставці. На останній майстерня отримала срібну медаль серед 17-ти художньо-промислових навчальних закладів Російської імперії. Крім того, з 11 по 21 грудня 1913 року, під час засідання чергового Подільського губернського земського зібрання, була організована у Пушкінському народному домі виставка учнівських виборів майстерні. Останню відвідало більше 600 чол. [9, 43]

У 1911 році – 1912рр. на Всеросійському з'їзді художників – художник М.Д. Роот прочитав доповідь «Воспитание и развитие прикладного искусства и художественной промышленности России». Із врахуванням запропонованих ним вимог у прийнятих на з'їзді тезах пропонувалось ввести середніх і вищих навчальних закладах загальноосвітнього курсу («Всемирной истории искусств»), у ремісничо-професійних навчальних закладах графічної грамотності, як обов'язкової дисципліни стосовно ремесла, що вивчається, та ряд інших положень. [1, 8]

Царизм строго контролював сам хід екскурсій. Зокрема, Навчальний відділ Міністерства торгівлі і промисловості 8 червня 1909 р. циркулярно за №2585 начальникам підвідомчих навчальних закладів нагадував про циркуляр на розпорядження навчального відділу від 31 січня 1904 р. за №510 про розпорядження Міністерства фінансів, щоб при проведенні навчальними закладами екскурсій учнів, відповідне навчальне начальство завчасно інформувало про це губернську владу цих місцевостей, куди направлялись екскурсії, з вказівкою запланованих до відвідання установ і додатком списку екскурсантів. [6, арк.34]

Ставилися під контроль керівників навчальних закладів і проведення зібрань учнів: акти, реферати, літературні ранки і вечори з участю членів опікунських рад, батьків учнів, вчителів і службовців навчальних закладів, а також і сімей даних осіб, за особистими запрошеннями навчальних закладів. При цьому навчальний відділ Міністерства торгівлі і промисловості циркулярно 7 вересня 1909 р. №3808, за підписом міністра В. Тімірязєва, пропонувало про такі зібрання доводити в кожному окремому випадку до відома місцевої адміністративної влади. Що стосується зібрань, які мали інший характер, то такі могли організовуватись у стінах навчального закладу не інакше, як з дотриманням височайше затверджених 4 березня 1906 р. тимчасових правил про зібрання. [6, арк.42]

Як свідчать архіви документи, начальникам професійних навчальних закладів надходили всякого роду циркуляри, розпорядження з вказівкою «к неукоснительному руководству и исполнению», в яких вище начальство строго контролювало життя учнів не тільки в стінах навчальних закладів, а й поза ними.

Під часткову заборону ставились і окремі розваги учнів. Так у грудня 1909 р. навчальний відділ Міністерства торгівлі і промисловості циркулярно начальником середніх і нижчих навчальних закладів свого відомства вказував, що Святійший Синод обговоривши постанову Всеросійського Місіонерського з'їзду у Києві про боротьбу з невір'ям і про заборону у святкові і недільні дні та у великий піст спектаклів, концертів і т. н. розваг, висловився проти організації в навчальних закладах такого роду розваг у вказані дні, за виключенням духовних концертів, але при умові, щоб виконання їх не співпадало з часом здійснення вечірніх богослужінь. При цьому міністр торгівлі і промисловості розпорядився, щоб начальники навчальних закладів торгово-промислового відомства прийняли дані міри «к неуклонному руководству и исполнению» [6, арк.76].

У цілому, як показує дослідження історії Кам'янець-Подільської художньо-ремісничої навчальної майстерні, виникнення і діяльність її були зумовлені соціально-економічними потребами краю, а також його природними багатствами. Заснована на початку ХХ століття, її діяльність мала обмежений характер. Недостатнє фінансування, слабка матеріальна база (зокрема тільки планувалось побудувати для неї нове приміщення), події Першої світової війни, евакуації навчального закладу, та ліквідація царизму 1917 році.

Антинародна політика царського уряду гальмувала розвиток освіти, строго контролювала учнів і вчителів, навіть при щедрій допомозі Подільського земства, майстерня не могла розгорнути свою діяльність в повному об'ємі.

Правда відповідну користь майстерня все ж таки принесла, вона вносила нову струю знань в народні промисли, готувала відповідних спеціалістів тощо. Займала призові місця на Всеросійських і міжнародних виставках своїх виробів. Будучи унікальною за суттю своєї діяльності, вона, на жаль, була єдиним професійним навчальним закладом такого типу на Поділлі.

Джерела та література:

1. Ежегодник Министерства торговли и промышленности по вопросам художественно-промышленного образования. – Вып. 1. Составил Н.Ф. Роот – Б.м., 1913.
2. Перепада В.В., Лашук Ю.П. З історії художньо-промислової школи в Кам'янці-Подільському /В.В. Препада, Ю.П. Лашук // Високе призначення мистецтва. Збірник матеріалів. – Львів, 1975.
3. Паравійчук А.Г. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа і її краєзнавча діяльність /А.Г. Паравійчук // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. –Хмельницький, 1965. – С.110 – 112.
4. Паравійчук А.Г. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа /А.Г. Паравійчук // Народна творчість і етнографія. – 1984. – №1. – С.85-86.
5. Сесак І.В. Професійна освіта на Поділлі на початку ХХст. /І.В. Сесак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Т.6. Матеріали другого круглого столу, «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у ХVІІІ – на початку ХХІ ст.». – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – С. 294 – 305.
6. Державний архів Хмельницької області у м. Кам'янець-Подільському. – Ф.63:Кам'янець-Подільська художньо-реміснична навчальна майстерня. – Оп.1. – Спр.1.
7. Там само. – Спр.8.
8. Там само. – Спр.18.
9. Отчёт по отделу народного образования за 1913 год. – Каменец- Подольск, 1914.
10. Отчёт по отделу народного образования за 1914 год. – Константиноград, 1916.

Освещаются основные направления деятельности художественно-ремесленной учебной мастерской: учебные планы, бюджет и материальная база, ученические контингенты подобное. Показано ограниченный характер ее деятельности, обусловленный как антинародной политикой царизма в области просвещения, так и событиями Первой мировой войны, установлено положительную роль Подольского земства в развитии мастерские и т.п..

Ключевые слова: художественно-ремесленная учебная мастерская, учебные планы, художественная грамотность, керамические изделия, специалисты, инструкторы и подмастерья из художественного и утилитарного керамического производства, ученики, классы рисования и другие.

МІСТО В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 РР.

УДК 94(477.43)“1917”

О. М. Завальнюк, В. Б. Стецюк

ЗАЛОГА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В ЛЮТОМУ-ГРУДНІ 1917 р.

В статті висвітлюється життя кам'янецької залоги на початковому етапі Української революції, характеризуються такі його аспекти як повсякденне життя, громадсько-політична активність тощо.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, залога, з'їзд делегатів комітетів Південно-Західного фронту, гарнізонний комітет.

Одним із малодосліджених питань історії революційних подій 1917 – початку 1918 рр. є події у прифронтових гарнізонах. Ще за радянських часів з'явилися дослідження, в яких аналізувались події лютого-жовтня 1917 р. в глибокому тилу та на фронті [1]. Однак залоги, які знаходились у прифронтовій зоні, нерідко поєднували в своєму житті тенденції, характерні для фронтових частин і тиловиків, а в окремих відношеннях доволі сильно відрізнялись від тих і інших.

На момент Лютневої революції Кам'янець-Подільський був важливим прифронтовим осередком російської імператорської армії. В місті дислокувались найрізноманітніші військові частини, установи та підрозділи – від штабів армій та корпусів до лазаретів, обозів та гуртів худоби. Однак, на відміну від передвоєнних часів, поширеним явищем стала плінність військових формувань – більшість частин перебували у місті лише невеликий проміжок часу, під час переходу до фронту або в період відведення в тил, дещо довше залишались у місті тилові та санітарні установи.

Революція спершу мало вплинула на ситуацію в гарнізоні міста. Близькість фронту, відносно висока дисципліна у армійських частинах стали на заваді поширенню в дислокованих у Кам'янці частинах тих процесів, що розгорнулись у гарнізонах Петербурга, Москви, Києва, Одеси, навіть у відносно недалеких закладах Вінниці чи Могилева. Важливим стабілізаційним чинником була наявність у місті штабу Південно-Західного фронту, розміщеного тут на початку 1917 р.

Тож не дивно, що спершу громадська активність військовослужбовців виявлялась лише епізодично. Так, в квітні 1917 р. у 21-й піхотній дивізії, дислокованій в Кам'янці та околицях, було утворено спільну партійну організацію українських та російських соціал-демократів [2, с.50].

Помітним поштовхом до активізації суспільного життя послужив з'їзд делегатів військових комітетів фронту, який відкрився у Кам'янці-Подільському 7 травня 1917 р. Серед майже 700 делегатів лише близько 50 належали до більшовицької партії або співчували їй. Однак наростання антивоєнних настроїв серед солдатства зумовило політичне керівництво країни направити в Кам'янець-Подільський потужну представницьку делегацію в складі командуючого фронтом О.Брусилова, командуючого 8-ю армією Л.Корнілова та урядового комісара при цій же армії Б.Савінкова, членів Петроградської Ради Соколовського і Шапіро. 12 травня до них приєдналися військовий міністр О.Керенський та французький міністр А.Тома [1, с.75-76]. Спільними зусиллями їм вдалось провести на з'їзді постанову про необхідність наступу, однак, за визнанням Брусилова, це мало вплинуло на байдужі до війни солдатські маси [3, с.275].

На початку липня російські війська перейшли у так званий «революційний» наступ. Однак далися взнаки деструктивні процеси, що мали місце в армії протягом весни – початку літа. Генерал П.Врангель засвідчує, що у розташованому в Кам'янці штабі XI армії лише констатували панічний відступ військ армії, однак були безсилі щось змінити – «позбавлені влади командири були безсилі зупинити цей натовп» [4, с.23].

Варто відзначити, що майбутній білогвардійський командуючий теж відіграв певну роль у воєнній історії Кам'янця-Подільського. У липні 1917 р. генерал очолив 7-у кавалерійську, котра на той момент займала позиції на півдні сучасної Івано-Франківської області, а після її об'єднання із 3-ю козакою дивізією у Зведений кавалерійський корпус став командиром цього корпусу. 12 липня корпус під натиском австро-угорських військ відійшов на східний берег річки Збруч приблизно у 20 км від Кам'янця, де залишався штаб армії і був виведений у резерв командарма. За кілька днів, після відступу Кавказького піхотного полку, котрий прикривав переправи через Дністер біля Хотина, виникла загроза виходу австрійців до Кам'янця і навіть розпочалась підготовка до евакуації з міста штабу армії, тому Врангель отримав наказ терміново перекинути частину корпусу на загрожуваній напрямом. Протягом кількох днів кіннотники обороняли дністровські переправи, доки на зміну їм не підійшла 79-а піхотна дивізія, після чого знову були виведені у резерв в район Кам'янця-Подільського [4, 20-21].

16 серпня було створено гарнізонний виконавчий комітет (у деяких документах помилково датовано 18 серпня) [5, арк.18]. Варто відзначити, що з зазначених вище причин (близькість фронту та відсутність по-

тужних партійних осередків) діяльність гарнізонного комітету загалом не носила якогось радикального чи чітко вираженого політичного характеру. Наприклад, на першому засіданні комітету було обрано голову (ним став Гурський), затверджено склад представницького органу в складі 13 осіб, а також обговорювалось питання про отримання коштів на поточні витрати гарнізонного комітету, створення бібліотеки і читальні. Було вирішено просити начальника гарнізону, щоб він відповідно до телеграми начальника штабу VIII армії від 2 травня 1917 р. віддав наказ військам про видачу ними одноразової допомоги на потреби виконавчого комітету загальним обсягом 500 крб. [6, с.11-11зв].

Загалом гарнізонний виконавчий комітет не став вагомим чинником суспільного життя міста, як це було у великих містах. Водночас не став він і осередком опозиційних щодо командування настроїв, навпаки, досить тісно співпрацював з начальниками гарнізону – спершу генерал-майором Поповим, а пізніше генерал-майором Карлстедтом. Показово, що начальник залоги для покращення діяльності гарнізонного виконкому навіть наказав підлеглим санітарним установам щодня висилати підводу в розпорядження голови комітету згідно черги: 2-й Київський рухомий лазарет Червоного Хреста, Епідеміологічний загін ВЗС, 2-й венеричний госпіталь, 82-й передовий санітарний загін Червоного Хреста, 85-й вантажний кінний транспорт при Катеринославському лазареті, санітарно-гігієнічний загін №30 [6, арк.19].

Саме слідчі справи гарнізонного комітету дозволяють простежити різноманітні деструктивні явища в житті залого. Перш за все, різко зросла кількість злочинів, здійснених військовослужбовцями. Наприклад, 16 грудня 1917 р. ад'ютант начальника залоги вилучив і передав у гарнізонний комітет чотири револьвери, які водії 3-го санітарного транспорту Всеросійського союзу земств і міст намагались продати за 360 руб. на міському ринку. На жаль, не відомо, яке покарання було призначено шоферам, однак у протоколі зафіксовано, що покупці – кам'янецькі обивателі Давид Асістер та Іван Зубов – не тільки не були покарані, але й їм повернули вилучені кошти [7, арк.2]. Дещо раніше гарнізонний комітет змушений був чимало сил та часу затратити на розслідування справи про крадіжку селянином Йосипом Терлецьким пари чобіт у солдата Омеляна Бесанка, що перебував у нього на квартирі, так і не дійшовши висновку, хто з двох фігурантів зводить наклеп на іншого [7, арк.1].

Показовою з точки зору характеристики революційної епохи є розслідувана гарнізонним комітетом справа старшого робітника 136-го дорожнього загону Олександра Передуха (Паредуха), затриманого 23 січня 1918 р. міською міліцією та доставленого в гарнізонний комітет за звинувачення у незаконному зберіганні зброї (носив при собі незареєстрований револьвер). Затриманий пояснив, що зазначений револьвер придбав на базарі у солдата за 40 рублів (щоправда, на початку допиту зазначив, що це відбулось у Почаєві, а потім, – що у Житомирі), після того, як на околиці Почаєва його пограбували троє невідомих [7, арк. 8-9].

Взагалі продаж вояками казенного майна набув таких масштабів, що зумовив віддання наказу командуючого фронтом про призначення чергових від гарнізонних комітетів, а в базарні дні – ще й додаткових команд під керівництвом офіцерів, на ринки для запобігання подібній торгівлі [8, арк.1].

Однак діяльність гарнізонного комітету не обмежувалась розслідуванням протиправних дій. Скажімо, 10 жовтня 1917 р. гарнізонний комітет просив командирів частин довести до відома військовослужбовців, що в комітеті є безкоштовна газета партії соціалістів-революціонерів, яку можуть вільно отримувати делегати від частин [8, арк.1].

У другій половині 1917 р. ситуація в гарнізоні залишалась доволі стабільною. З одного боку, бойові дії, що могли становити загрозу Кам'янцю, не велись, з іншого, – протягом липня-жовтня практично не відбувалось масштабних суспільних подій. Навіть звістка про Корнілівський заколот не змінила ситуації. Коли 29 серпня у місті було отримано телеграму про виступ Л.Корнілова, реакція місцевого військового керівництва була доволі стриманою – з одного боку, як дисциплінований виконавець, генерал-майор Попов не міг не довести до відома підлеглих наказ головнокомандуючого; з іншого, звернення Корнілова супроводжувалось коментарем начальника гарнізону, в якому він висловив сподівання, «що військовослужбовці гарнізону та населення поставляться до подій, які відбуваються всередині держави, з самою серйозною увагою і необхідним поблизу ворога спокоєм» [6, арк. 26].

В місті у цей час дислокувались частини та тилові установи 56-ї та 112-ї піхотних дивізій [6, арк.5]. Вони несли караульну службу в місті та на залізничному вокзалі, намагались налагодити власний побут. Так, наказом №156 по військах гарнізону від 1 серпня 1917 р. генерал Попов наказав командирі 224-го піхотного Юхновського полку встановити караул під командуванням офіцера на дорозі з Ориніна до Кам'янця-Подільського з метою перевірки документів [6, арк.5]. Також було наказано щодня відряджати 50 вояків 224-го полку під командуванням офіцера на вокзал для виконання вантажних робіт. Наступний наказ від 5 серпня містив пункт про призначення лікаря з 224-го полку для потреб гаупвахти, а з 2-го лазарету 56-ї піхотної дивізії – для потреб управління коменданта міста та караульної команди [6, арк.6]. У цьому ж наказі було висловлену вимогу (повторену потім у ряді наступних розпоряджень начальника залоги) заборонити військовим частинам займати обозами сади і бульвари. В тих місцях, де війська вже розташувались, вимагалось якомога швидше їх вивести, а також негайно прибрати гній та бруд [6, арк.8]. Через два тижні, 19 серпня, місто було розділено на вісім са-

нітарних районів, в кожному з яких діяла санітарна комісія з військових лікарів і представників громадськості [6, арк.15].

23 серпня наказом начальника гарнізону було відновлено дореволюційну практику щотижневих звітів командирів «усіх частин, штабів, управлінь і установ», які мали містити відомості про настрої військ, випадки непокорі і невиконання наказів, чи ведуться заняття, про самовільні відлучки та повернення з них [6, арк.20]. Також в середині серпня штаб залоги та управління коменданта міста почали збирання відомостей про військовополонених, що перебували в Кам'янці [6, арк.13-13зв]. З жовтня 1917 р. начальник гарнізону генерал-майор Карлстедт доповідав у штаб округу, що «настрій військ гарнізону задовільний, випадків непокорі і невиконання наказів не було, заняття проводяться» [5, арк.4].

Водночас негативні тенденції в армії продовжували наростати, все більше руйнучи кам'янецький гарнізон «оновленої революційної армії» як єдиний організм. Зокрема, на повну потугу заявили себе національні протиріччя, що протягом століть накопичувались як в армії, так і в імперському суспільстві загалом. 13 жовтня начальник гарнізону доповідав начальнику штабу VIII армії, що укомплектована поляками 301-а маршова рота прибула в місто, де вояки підрозділу відмовився рухатись далі на фронт, дізнавшись, що їх направляють не у польські національні частини, а в звичайні армійські формування [5, арк.16]. Наступного дня до Кам'янця вступила команда 45-го запасного полку в складі 195 вояків-українців; коли їм було повідомлено, що вони направляються до 56-ї піхотної дивізії, в складі якої відсутні українізовані формування, солдати відмовились рухатись далі, вимагаючи направити їх в будь-яку українську частину [5, арк.21]. Варто зазначити, що командування намагалось в певних масштабах йти назустріч національним прагненням вояків. Наприклад, наказом 11 вересня за №181 начальник залоги доводив до відома підлеглих, що згідно циркуляра Головного штабу №187 для солдат-євреїв встановлюються святкові дні 4, 5, 13, 18, 19, 25 і 26 вересня [6, арк.27].

Варто відзначити, що розвал армійського організму спровокував цілий ряд проблем у функціонуванні гарнізону – не було коштів на канцелярські витрати штабу [6, арк.26], міська управа відмовилась опалювати та освітлювати гарнізонну гаупвахту, розташовану в Старій фортеці, що спровокувало заворушення серед заарештованих [6, арк.65], повністю відсутні війська для несення караулів [6, арк.27]. Командування залоги змушене було просити командирувати у його розпорядження робочу роту «у зв'язку з відсутністю в гарнізоні військових частин». Гадаємо, в останньому донесенні не вистачає слів «надійних», адже документи засвідчують перебування у цей час у місті цілої низки частин та підрозділів – від управління повітового військового начальника з приданими йому конвойною та караульною командами (всього 345 військовослужбовців) [5, арк.14] до ударного батальйону 56-ї піхотної дивізії, про зловживання якого начальник гарнізону доповідав у штаб армії [5, арк.32]. Очевидно, більшість дислокованих в Кам'янці та його околицях частин були розпропаговані агітаторами лівих партій або ж просто вступили в стадію «стихійної демобілізації», поступово дезертируючи по домівках та уникаючи виконання службових обов'язків.

Ситуація дещо покращилась після прибуття в місто дивізіону 9-го Уральського козачого полку (2-а і 4-а сотні полку). Варто зазначити, що уральські козаки, серед яких переважали старовіри, взагалі залишались досить байдужими до революційної агітації. Індиферентними до різноманітних агітаторів залишались і національні частини, що в умовах розвалу фронту і армії загалом зберегли певний «ідейний стержень» та нерідко ставали на заваді деструктивним процесам. Наприклад, коли 7 грудня солдатами і селянами на міському ринку було розгромлено чотири крамниці, а один з торговців побитий до напівсмерті, насильства припинила вислана комендантом польська рота [5, арк.92].

Зауважимо, що польські частини російської армії у цей час формувались на Правобережжі, в тому числі й на Поділлі, і відігравали активну роль у суспільних процесах краю. З одного боку, місцеві поляки вбачали у них гарантів власної безпеки, тож всіляко підтримували формування корпусу – наприклад, за повідомлення генерал-майора Карлстедта, «землевласники Подільської губернії пожертвували на потреби корпусу до п'ятисот коней» [5, арк.65]. З іншого боку, неодноразове перевищення вояками корпусу своїх повноважень, що іноді переходило у відкрите насильство, викликали обурення українського населення та національних владних інституцій. В квітні 1918 р. на губернських земських зборах було ухвалено резолюцію, в якій наголошувалось на великій небезпеці, «яка загрожує спокою і добробуту Подільської людності від перебування й надалі на Поділлі озброєних польських легіонерів, котрі своїм ворожим відношенням до селянства та своїми грабительськими вчинками хвилюють всіх і викликають криваві події». В зв'язку з цим губернські збори пропонували урядові вжити таких заходів: негайно роззброїти легіонерів і вивести їх за межі УНР, при першій можливості провести призов для створення національної армії, дати дозвіл повітовим комендантам збільшити підпорядковані їм команди або сотні, посприявши в отриманні зброї для цих підрозділів.

Наприкінці 1917 р. військово-політичне протистояння між українськими та більшовицькими військами сягнуло апогею. 8 січня гарнізонний комітет отримав телеграму з Вінниці про наступ збільшовичених частин Південно-Західного фронту на Київ, після чого зв'язок Західного Поділля з іншими регіонами виявився перерваним [8, арк.32]. На території краю розгорнулись бойові дії Першої українсько-більшовицької війни.

Отже, в лютому-грудні 1917 р. залога Кам'янця жила насиченим життям – в місті дислокувалось досить багато частин; впродовж року в місті відбулась низка важливих суспільних подій, які помітно вплинули на

перебіг бойових дій. Водночас відбувались зміни у повсякденному житті вояцтва – де-факто, а подекуди й де-юре, були скасовані норми військової дисципліни, поширились мародерство, продаж солдатами казенного майна тощо.

Джерела та література:

1. Голуб П. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 года – февраль 1918 года). – К.: Государственное издательство политической литературы, 1958. – 286 с.
2. Зінкевич Р. Д. Діяльність українських політичних партій серед армій і тилових гарнізонів Південно-Західного і Румунського фронтів (лютий 1917- січень 1918 рр.) [Текст] : дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Зінкевич Роман Дмитрович; Державний ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 1995. – 202 с.
3. Брусиллов А.А. Воспоминания. – М.: Воениздат, 1963. – С. 275.
4. Врангель П.Н. Записки. Ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г. (В двух томах). – Т.1. – Мн.: Харвест, 2002. – С.23.
5. Копии исходящих телеграмм за 1917 г. // Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.298. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.18.
6. Приказы начальника гарнизона // Центральный державный архив вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф.1906. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.11-11зв.
7. Протоколы гарнизонного и сельских исполнительных комитетов (27 ноября 1917 – 24 января 1918 гг.) // ЦДАВО. – Ф.1906. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.2.
8. Телеграммы (7 октября 1917 г. – 8 января 1918 г.) // ЦДАВО. – Ф.1906. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1.

В статье рассматриваются различные аспекты жизни гарнизона Каменца-Подольского в период между падением самодержавия и началом Первой украинско-большевистской войны – деятельность гарнизонного комитета, случаи противозаконных действий военнослужащих и т.д.

Ключевые слова: Каменец-Подольский, гарнизон, съезд делегатов комитетов Юго-Западного фронта, гарнизонный комитет.

УДК 94(477.43)»1917»:352.07

Т. О. Матвієнко

ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ І ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ КОМІСАРІВ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ 1917 РОКУ

Аналізується ставлення земств Подільської губернії до концептуальних підходів Тимчасового уряду щодо призначень комісарів на місцях.

Ключові слова: губернське земство, земство, земське зібрання, земські управи, комісари, повітове земство, повноваження, самоврядування.

На початку 1917 року в Російській імперії відбувалися багатолюдні вуличні демонстрації, котрі закінчилися лютневою буржуазно – демократичною революцією. Після падіння царського режиму утворився Тимчасовий уряд, який очолив князь Г. Львов – голова Всеросійського Земського союзу (з 1914 року).

Зі зміною влади в центрі постало питання про організацію влади на місцях. Безпосередній учасник революційних подій 1917 року О. Г. Шляпников описував картину, яка склалася там в перші революційні місяці: – одночасно там діяли губернські комітети, міські комітети, повітові комітети, міські думи, губернські управи, повітові управи, Ради робітничих і солдатських депутатів та представники Тимчасового уряду – комісари [1, с. 34].

Земці Подільської губернії з радістю зустріли падіння царату, бо протягом всього часу свого існування вони були під пильним наглядом самодержавства, вдалині від політичної влади, обмежені тільки господарськими функціями, які також контролювалися. Ліквідація монархії відкривала їм шлях як до вільної політичної діяльності і влади, так і до необмеженої господарської діяльності.

Прагнучи зміцнити своє становище, уряд вирішив зіпертися на близькі йому структури влади – земства. Обумовлено це було тим, що багато членів уряду саме в земствах пройшли школу громадсько-політичної діяльності [2, с. 57]. Відтак, 5 березня 1917 року князь Львов в телеграфному розпорядженні головам губернських земських управ заявив: “з метою встановлення порядку всередині країни і для оборони держави, забезпечення безупинної діяльності всіх урядових і громадських установ, – Тимчасовий уряд визнав необхідним тимчасово усунути губернатора і віце-губернатора від виконання обов’язків. Керівництво губернією тимчасово покладається на голів губернських земських управ в якості губернських комісарів Тимчасового уряду зі всіма правами, наданими діючими узаконеннями губернатору, і з збереженням за Вами керівництва роботою губернської земської управи” [2, с. 56]. Подібні повноваження отримали також голови повітових земських управ: „на голів повітових земських управ, – зазначалось у розпорядженні, – покладаються обов’язки пові-

тових комісарів Тимчасового уряду зі збереженням за ними керівництва роботою повітових земських управ” [3, с. 44].

Після отримання телеграфного розпорядження на місцях голови губернських і повітових управ ставали комісарами Тимчасового уряду автоматично, тобто без затвердження урядом. В розпорядженні замісника міністра внутрішніх справ Леонт'єва говорилося: „повітові комісари, котрі є головами повітових управ, вступають на посаду згідно з телеграмою 5 березня без особливого затвердження” [2, с. 57].

За багато років земці вперше отримали політичну владу. Земці навіть висловлювали вдячність Тимчасовому уряду, зокрема, ол. Львову за такі призначення. Подільське надзвичайне губернське земське зібрання 14 березня 1917 р. надіслало ол. Львову телеграму, в якій висловлювало задоволення призначенням Павла Александрова губернським комісаром Тимчасового уряду і дякувало „за це призначення” [4, с. 3]. Проте, зазначав керуючий справами Тимчасового уряду В. Д. Набоков, простою заміною назв посад чиновників та передачею їх земцям становище в країні на краще змінити не вдалося. Досить скоро з'ясувалося, що в більшості губерній головами управ були люди, сформовані за умов і на принципах відданості самодержавству [5, с. 44].

В багатьох випадках місцеве населення Подільської губернії призначення голів управ комісарами Тимчасового уряду зустрівало в багнети. В телеграмах, які направлялись як голові Ради Міністрів ол. Львову, так і Міністру внутрішніх справ, представники громадськості з обуренням описували голів управ, які стали комісарами, але, на думку громадськості, не відповідали вимогам нового часу. 8 березня 1917 р. Подільська губерньська рада об'єднаних громадських організацій обговорила на своєму засіданні дії губернського комісара Александрова і надіслала телеграму ол. Львову в якій „прохала звільнити з посади особу оточувану повною недовірою населенням” [4, с. 21]. Паралельно з невдоволенням мас новими комісарами на Поділлі існували повіти, в яких назрівали анархічні прояви. Присяжний повірений Олександр Мамов в телеграмі на адресу ол. Львову і міністру юстиції О. Керенському повідомляв, що в Брацлавському повіті на Поділлі „громадські організації не мають безпосередніх керівних основ і олітика. Міліція відсутня. Діє стара влада. Представників нового уряду немає” [4, с. 131].

Для збереження на місцях влади в своїх руках уряд поступово відступив від розпорядження 5 березня 1917 р. Міністерство внутрішніх справ 26 березня 1917 р. направило циркуляр губернським комісарам, в якому зазначалося: „призначення нових осіб на посаду повітових комісарів покласти на осіб, які користуються авторитетом і довірою серед широких прошарків населення, провадиться урядом виключно за поданням губернських комісарів” [3, с. 46]. Звичайно, сам – по собі, циркуляр не вирішував тих проблем, якими, власне, й був обумовлений.

Відтак, потік телеграм та повідомлень про незадоволення їх діяльністю в Подільській губернії не лише не припинився, а навіть зріс. Як зазначає дослідник політики Тимчасового уряду В. І. Старцев, призначення представників центральної влади шляхом адміністративних розпоряджень суперечило тій практиці обрання всіх осіб, яка так широко розповсюдилась по країні в перші дні Лютневої революції [6, с. 206]. Тому з березня місяця пішов потік прохань про усунення того чи іншого комісара з посади з зазначенням причини. В основному вказувалося на недовіру до голів земських управ, які стали комісарами, з боку населення чи визнавали діяльність шкідливою, а потім виражали недовіру або вказували на антинародні, протиправні дії новоспечених комісарів. Загальне зібрання громадян міста Нової Ушиці Подільської губернії 7 квітня 1917 року характеризувало голову повітової земської управи, який став повітовим комісаром: „Патон весь час перебував предводителем дворянства, був близькою людиною Миколи II, за спрямуванням реакціонер і як такий дискредитує Тимчасовий уряд, агентом якого він є” [4, с. 273].

В багатьох випадках ініціатори недовіри повітовим чи губернським комісаром Тимчасового уряду зверталися до нього чи до Міністерства внутрішніх справ як до вищих органів виконавчої влади, сподіваючись на їх допомогу у формуванні місцевих органів влади на демократичних принципах. Так, Міністр внутрішніх справ 10 травня 1917 р. отримав телеграму від Кам'янець – Подільського повітового виконавчого комітету з проханням „усунути губернського комісара Александрова з посади губернського комісара” [4, с. 25]. Кібличська волосна рада Гайсинського повіту Подільської губернії 11 травня 1917 р. висловила недовіру Гайсинському повітовому комісару А. А. Севастьянову. Своє рішення вона обґрунтовувала тим, що „А. А. Севастьянов був головою Гайсинської повітової земської управи і повітовим предводителем дворянства, і будучи слабхарактерними керівником органу земського самоврядування, допускав на службу осіб не відповідних своєму призначенню, які зловживали під його заступництвом в збиток казні і населенню” [4, с. 184]. Саме тому волосна рада й постановила: „про цілковиту недовіру комісару А. Севастьянову телеграфно довести до відома Міністра внутрішніх справ”, та прохала „усунути його від займаної посади” [4, с. 184].

Керуючись повноваженнями, наданими циркуляром від 26 березня 1917 р., губернські комісари також неодноразово зверталися до Тимчасового уряду з проханнями санкціонувати звільнення попередніх чи призначення нових його комісарів у повітах. 2 травня 1917 р. подібна телеграма надійшла від Подільського губерньського комісара: „зважаючи на подане головою Летичівської земської управи і Летичівським комісаром А. Н. Косаговським проханням про звільнення його з посади по хворобі, прошу призначити Л. П. Бордакова” [4, с. 221].

Відтак, влада на місцях поступово переходила до демократичних верств – земських службовців, вчителів, інспекторів народних училищ, прапорщиків, мирових суддів, контролерів купецьких товариств та інших. Тимчасовий уряд намагався протистояти такій тенденції, прагнув будь – яким чином зберегти голів земських управ в якості комісарів.

Населення бачило, що призначені комісари Тимчасового уряду – колишні близькі особи царського двору. А в нових демократичних умовах, на думку населення, працювати на благо простих людей такі особи не могли. Тому в більшості випадків місцеві громадські організації, переконані в своїй правоті, обирали комісарів з числа своїх висуванців. Вони надсилали телеграми міністру внутрішніх справ, в яких просто ставили до відома про обрання того чи іншого комісара з зазначенням його професії.

Безрезультатне звернення Волосної ради Гайсинського повіту до уряду вилилося 23 травня 1917 р. в телеграму, в якій зазначалося: „Рада об’єднаних суспільних організацій м. Гайсина і повіту визнала діяльність повітового комісара Севастьянова шкідливою і постановила обрати на посаду повітового комісара О. Г. Кешолу” [4, с. 189].

Боротьба на Поділлі за демократизацію земств і надалі набирала обертів, і продовжувалася протягом літа 1917 року. В боротьбу все більше почали втручатися різні громадські організації, які перебирали на себе функції управ. Телеграмою 26 червня 1917 р. МВД повідомляли, що Ямпільська повітова рада громадських організацій Подільської губернії поповнена представниками селянського з’їзду, повітової ради інвалідів і земськими гласними революційного часу постановила: «вважати себе вищим керівним органом повіту, назвала себе Ямпільською повітовою народною радою. Оголосила земську управу відстороненою, земське зібрання недійсним і доручила своєму виконавчому комітету обрати чотирьох членів для завідування земськими справами, і про все це докласти Українській Центральній Раді» [4, с. 283].

Ситуація на місцях продовжувала загострюватися. Старий склад земців прагнув будь – яким чином зберегти свої повноваження. В Летичеві Подільської губернії контрреволюційна група, котра спиралась на підтримку повітового комісара Бардакова, організувала облогу – повідомлялося в телеграмі від 13 серпня 1917 р. міністру внутрішніх справ – всі організації в повіті не функціонують і настала повна продовольча розруха [4, с. 228]. МВС в телеграмі 21 серпня 1917 р. призначив тимчасово виконання обов’язків Летичевського повітового комісара члена губернського виконавчого комітету Ковпачову [4, с. 235].

Кінець літа і восени 1917 р. продовжувалася боротьба демократичних організацій з урядом. В більшості випадків перемога була на боці місцевих громад. В телеграмі товаришу міністра Тимчасового уряду В. Хижнякову повідомлялося, що „селянська секція Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів міста Вінниця в засіданні 29 серпня 1917 р. постановила вимагати негайно усунути Вінницького повітового комісара” [4, с. 152]. Із Гайсина Подільської губернії 17 вересня 1917 р. в МВС повідомляли: згідно розпорядженню Комітету охорони революції зміщені з посади і арештовані місцевий повітовий комісар, прогресивний землець Севастьянов, його заступник Равський, військовий начальник Іванов, голова продовольчої управи [4, с. 213]. Міністерство вимагало негайного звільнення арештованих і ліквідації Комітету охорони революції [4, с. 214]. Губернський комісар 9 жовтня 1917 р. прохав Міністерство про призначення 26 річного голови волосного комітету, вчителя Костянтина Онисимовича Брезкуна. 10 жовтня 1917 р. уряд затвердив К. О. Брезкуна Гайсинським повітовим комісаром [4, с. 218,219].

Таким чином, з ліквідацією царизму і приходу до влади Тимчасового уряду земства Подільської губернії сподівалися на розширення своїх повноважень. І сподівання земців справдилися. Але після розпорядження 5 березня 1917 р. відбулася автоматична заміна одних чиновників на інших з одного соціального середовища. Почалося протистояння цензового і демократичного земств. На Поділлі в цю боротьбу втрутилися різноманітні організації, які стояли на захисті інтересів народу. В цьому протистоянні брав участь і Тимчасовий уряд. Нерідко конфлікти закінчувалися на користь демократичних сил повною зміною складу земств.

Джерела та література:

1. Шляпников А. Г. Канун семнадцатого года. Семнадцатый год. В 3 – х кн. Т. 2: Семнадцатый год. Кн. 1-2. – М.: Республика, 1992. – 496 с.
2. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России. – М.: Наука, 1990. – 264 с.
3. Державний архів Російської Федерації (далі ДАРФ). – Ф. 1788: Відділ у справах місцевого управління 1917-1918 рр. – Оп. 2. – Спр. 36: Циркуляри МВС по підготовці до ліквідації земських начальників, по виборам волосних земств і комітетів, про ведення інституту губернських комісарів і по інших питаннях.
4. ДАРФ. – Ф.1788: Відділ у справах місцевого управління 1917-1918 рр. – Оп. 2. – Спр. 131: Переписка з губернськими і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Подільської губернії про організацію рад, утворенню органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду і по інших питаннях.
5. Набоков В. Временное правительство (Воспоминания). Вступление статьи И. Н. Бороздина. – М.: Мир, 1924. – 132 с.
6. Старцев В. И. Внутренняя олітика Временного Правительства первого состава. – Л.: Наука, 1980. – 256 с.

Анализируется отношение земств Подольской губернии в концептуальных подходов Временного правительства относительно назначений комиссаров на местах.

Ключевые слова: губернское земство, земство, земское собрание, земские управы, комиссары, уездное земство, полномочия, самоуправление.

УДК 94(477.43)»1918»

О. М. Кравчук, Н. М. Марценюк

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ В ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ: ХРОНІКА ПОДІЙ 1918 Р.

У статті висвітлюється політичне, економічне і культурне життя Кам'янець-Подільського в період Української Держави у квітні – листопаді 1918 р.

Ключові слова: Поділля, С. Кисельов, В. Приходько, українізація.

В історії Кам'янець-Подільського доба гетьманату постає як неоднозначна сторінка. Як засвідчують сучасні історики (В. Воловик і О. Воловик [39], О. Завальнюк і О. Комарницький [23, 24, 25], К. Завальнюк, П. Григорчук [6], С. Єсюнін [20], Н. Кузьміна [27], В. Лозовий [28], О. Малюта [29], В. Нестеренко [30, 31], О. Яременко [67] та ін.), цей період українських визвольних змагань позначений, з одного боку, здобутками в розбудові державних структур, розвитку освіти тощо, а з іншого – переслідуванням політичних противників гетьманату, конфліктами влади з органами місцевого самоврядування, економічними труднощами. Водночас, важливість доби гетьманату в історії міста визначається тим, що це був центр Подільської губернії (населення близько 4 млн. осіб), повіту (341 592 особи 26, с. 19, 4-5), важливий осередок культурного і економічного життя краю. На той час у місті проживало 42 249 осіб. Але, незважаючи на актуальність теми, ще не видано окремої праці, присвяченої політичному, культурному і економічному життю міста і регіону в 1918 р.

Пропонована стаття має на меті сформулювати на основі джерел, останніх досягнень вітчизняної історіографії хроніку найважливіших фактів з історії міста в період діяльності гетьманських органів влади. У часовому відношенні хроніка охоплює період з проголошення гетьманату в Україні (29 квітня 1918 р.) до 20 листопада 1918 р., коли у місті було проголошено відновлення влади УНР. Оскільки місто було адміністративним центром Поділля значну увагу автори приділяли діяльності губернської адміністрації, як одного з визначальних чинників регулювання суспільних процесів в регіоні.

29 квітня (понеділок)

В губернському центрі Поділля відновив роботу Кам'янець-Подільський окружний суд, евакуйований за військовими обставинами до Вінниці та Лубен [8, арк. 139.].

Початок травня

З Вінниці до Кам'янець-Подільського повернено установи губернського земства. Подільську губернську управу 25 квітня 1918 р. – 20 липня 1920 р. очолював Віктор Кіндратович Приходько [38, С. 272.].

3 травня (п'ятниця)

Губернський комісар В. Дудич розіслав всім повітовим комісарам і комендантам телеграму про скликання в містах Поділля 7 травня з'їздів селян і робітників, на яких передбачалося ухвалити резолюції, спрямовані проти гетьмана і обрати представників на Всеукраїнський селянський з'їзд в Київ [45, арк. 1.].

4 травня (субота)

Повітовий комісар Канішук видав відозву «До селян і робітників Кам'янецького повіту» з закликом стати на захист Центральної ради. У ній зазначалося, що Гетьман скасував здобутки революції й відновив приватну власність на землю. Всіх трудящих закликали «не допустити старого панування поміщиків та капіталістів» [44, арк. 45.].

5 травня (неділя)

Австро-угорські військові повідомили В. Дудича, що вони визнають владу гетьмана і не допустять проведеного робітничого і селянського з'їзду [34, № 44. – 9 травня].

6 травня (понеділок)

В. Дудич направив дві телеграми на місця про заборону з'їздів селян і робітників австро-угорською воєнною владою [9, арк. 87.].

9 травня (четвер)

Кам'янець-Подільська міська дума обговорила питання про нову владу і 28 голосами з присутніх 46 гласних схвалила резолюцію, в якій говорилося: «...зважаючи, що проголошення гетьмана незначною групою... є посягання на уряд України, яке може перерости в громадянську війну та анархію, дума палко протестує проти такого насильства» [31, с. 6.].

11 травня (субота)

Заступник Міністра внутрішніх справ Української Держави М. Воронович направив до Кам'янця-Подільського телеграму про те, що всі збори громадян без згоди губернського старости заборонені. Заступник губернського комісара Поділля Гриневич відправив зазначену телеграму в повіті [57, арк. 1-2].

12 травня (неділя)

Заступник губернського комісара Поділля Гриневич відправив повітовим комісарам і начальникам міліції урядове розпорядження «Повідомити населення всіма заходами про те, що вся влада на Україні належить гетьману всієї України П. Скоропадському» [45, арк. 3].

13 травня (понеділок)

Після відмови А. Савостьянова (колишнього голови Губернського продовольчого комітету) обійняти посаду Подільського губернського старости на неї був призначений досвідчений адміністратор, проскурівський земський діяч Сергій Іванович Кисельов (1877-1937 рр.) [18, № 8. – 31 травня.]. За національністю він був росіянином [16, арк. 9.], належав до партії кадетів [19]. На час призначення очолював Проскурівську повітову продовольчу управу [41, № 1. – 15 мая. – С. 2.].

14 травня (вівторок)

Губернський комендант отаман Іванішенко видав наказ про призначення комісії з чотирьох осіб для прийому всіх справ Подільського губернського земельного комітету [10, арк. 28; 47, арк. 8.]. Повітовим комендантам наказувалось прийняти справи повітових земельних комітетів. У підпорядкуванні військової влади в Кам'янці перебували: 1) Повітова охоронна сотня: піших – 152 осіб, 2) Хотинська повітова сотня – 102 осіб, 3) Вартовий загін – 250 осіб, 4) Штат Подільської бригади окремого корпусу Кордонної охорони [13, арк. 9-10].

17 травня (п'ятниця)

У Кам'янці-Подільському до виконання обов'язків приступив новий губернський комендант Поділля отаман С. Сароченко [46, арк. 51].

18 травня (субота)

Кам'янецька міська дума ухвалила низку культурно-освітніх проєктів: 1) визнати мінарет поблизу кафедрального костелу «пам'яткою суспільного значення» та закрити проїзд автомобілів на подвір'я поблизу храму; 2) включити до місцевої шкільної мережі всі українські, польські, єврейські навчальні заклади, програми яких відповідали умовам міських початкових училищ; 3) виділити 1500 крб. на організацію курсів українознавства для вчителів початкових шкіл [30, С. 304.].

19 травня (неділя)

С. Кисельов вступив у виконання обов'язків губернського старости [54, арк. 4.]. Газета «Слово Поділля» повідомила, що йому «була влаштована грандіозна зустріч. Все населення задоволене призначенням пана Кисельова» [41, № 8. – 24 мая.] (до приїзду С. Кисельова обов'язки губернського старости виконував голова Подільської казенної палати А. Броєцький [60, арк. 50.]).

21-22 травня (вівторок-середа)

Об'єднаний з'їзд учителів земських і церковно-приходських початкових шкіл ухвалив Статут Кам'янець-Подільської Шкільної Ради. До неї входило 22 особи. Головою ради обрано О. Пашенко [58, арк. 188.].

23 травня (четвер)

С. Кисельов в циркулярі «Земським управам Поділля» закликав до «негайного утворення земських пошт» «для обслуговування роз'їздів правительствених агентів» [62, арк. 309.].

24 травня (п'ятниця)

Губернський староста у зверненні до Вінницькому уповноваженого хлібного бюро Поплавко писав: «Прошу негайно вислати (в) Кам'янець міській продовольчій комісії поки десять вагонів борошна. Хлібна криза вже викликала заворушення, придушені австрійськими військами. Нестатки надзвичайні» [60, арк. 69.].

25 травня (субота)

На станції Кам'янець-Подільський відбувся страйк залізничників у зв'язку із заборгованістю уряду у виплаті заробітної платні за 5 місяців [12, арк. 295.].

27 травня (понеділок) – 13 червня (четвер)

Виконуючим обов'язки Кам'янець-Подільського повітового старости був мировий посередник І ділянки повіту Л. Д. Гончаров [55, арк. 19.].

29 травня (середа)

У Кам'янці-Подільському розпочав роботу Штабний військовий суд (розташовувався на Пушкінській вулиці, в будинку Лісневича) [52, арк. 25.].

Звернення В. Приходька до С. Кисельова з проханням допомогти з постачанням борошна губернській лікарні (Кам'янець) і благодійні в с. Нові Сокилівці Проскурівського повіту [60, арк. 82.].

1 червня (субота)

У своєму першому зверненні «До населення Поділля» С. Кисельов закликав «... до розсудливості, спокою і допомоги уряду у встановленні необхідного державного ладу ...». Попереджаючи, «... що невиконання

вимог урядової влади, порушення ладу ... » буде каратися « ... самими суворими засобами ... » староста вимагав повернути розграбовану власність поміщиків, припинити випаси худоби на посівах землевласників і вирубки лісів, здати вогнепальну зброю [35, № 54.].

3 червня (понеділок)

Губернський староста направив в Кам'янецьку міську продовольчу управу наступне звернення: «Прошу передати з тої [партії], що має прибути в м. Кам'янець-Подільський для потреб місцевого населення борошна один вагон Подільському Губернському земству для губернської земської лікарні» [60, арк. 83.].

4 червня (вівторок)

С. Кисельов звернувся до Міністерства продовольства з проханням розпорядитися представнику міністерства Андрічу не зупиняти в Жмеринці вагони з хлібом і борошном, які адресовані Повітхарчуправам, «Позаяк хліба [в] повітах Проскурівським [і] Кам'янецьким немає, на підставі чого неминучі ексцеси...» [60, арк. 99].

5 червня (середа)

Губернський староста у листі командира 129 австро-угорської бригади просив «зробити розпорядження підвласним Вам військовим командирам, щоби Австро-Угорські війська допомагали Повітовим Старостам Поділля проводити в життя закон про відновлення права власності і припинити знищення посівів і другого самочинства селян» [61, арк. 54.].

8 червня (субота)

У зверненні до повітових старост С. Кисельов радив їм прохати у поміщиків фінансової підтримки на збільшення варті, «яка повинна представляти дуже поважну силу, розгнуждане село рахувалося з нею» [47, арк. 7.].

С. Кисельов призначив керівний склад варті в межах повітів. Головою варті у Кам'янецькому повіті став М. Беклемішев, у Кам'янеці – М. Лобанцов [54, арк. 30, 31].

9 червня (неділя)

С. Кисельов наказав повітовим старостам прийняти справи міліції від земських і міських управ. Штати набирати на основі закону від 23 жовтня 1916 р. про зміцнення поліції. З метою підняття авторитету варті і практичних потреб служби голова адміністрації губернії встановив для правоохоронців регіону зразки обов'язкової уніформи Губернський староста застерігав повітових адміністраторів, що у варті повинні працювати тільки безумовно чесні, виховані, уважні, тактовні, енергійні, дисципліновані, ретельні професіонали [51, арк. 22-23 зв.].

Після сформування особового складу Кам'янецька міська варта налічувала 172 особи, повітова – 198. В резервній кінній сотні служило 103 вартових [51, Арк. 232.].

10 червня (понеділок)

Губернський комендант видав наказ про створення комісії для ревізії діяльності повітових комендантів і огляду військових частин, заснованих при повітових комендантах [46, арк. 81.].

14 червня (п'ятниця)

До виконання обов'язків Кам'янецького повітового старости приступив Олексій Гнатович Подерні (1868 р. г. – ?) [55, арк. 13.]. Він здобув освіту в Казанській реальній школі і Казанській піхотній юнкерській школі, перебував на військовій службі. У відставку вийшов у званні поручика. У 1891-1909 рр. був Земським начальником окремих ділянок Чебоксарського і Казанського повітів, у 1909-1912 рр. – неодмінним членом Гродненського Відділу селянського Поземельного банку. У квітні 1914 р. призначений Комісаром по Селянським справам Володавського повіту Холмської губернії. У серпні 1915 р. відряджений в розпорядження Головноуповноваженого по урядженню біженців Південно-Західного фронту, з травня 1917 р. – Земського відділу Міністерства внутрішніх справ, з серпня – в розпорядженні Головноуповноваженого Російського Товариства Червоного Хреста при арміях Південно-Західного фронту, з вересня – в Земському відділі Міністерства внутрішніх справ. Мав звання статського радника і урядові нагороди [55, арк. 50-59 зв.].

15 червня (субота)

Звернення до С. Кисельова Кам'янець-Подільського союзу земельних власників за підписом А. Є. Журовського, С. А. Градовського і К. В. Харжевського з пропозиціями стосовно найважливіших заходів влади [61, арк. 70.].

16 червня (неділя)

Подільський губернський староста заборонив проведення всіх зборів без відповідного дозволу [57, арк. 10.].

17 червня (понеділок)

За залізничним вокзалом Кам'янця сталися вибухи складів австрійського війська. Декілька снарядів потрапили на окраїни «Нового Плану» [41, № 31. – 21 юнія.].

У зверненні до міських управ Подільської губернії С. Кисельов просив їх «прийти на допомогу організації Державної варті... асигнуванням необхідної суми грошей для наймання приміщень під арештантські доми, квартири начальника міської і ділянкових міських начальників Державної варті, їх канцелярій, на освітлен-

ня, опалення і утримання телефонів цих квартир, а також на роз'їзди означеним особам, у справах служби, по місту, тому що чинам Державної варти часто доводиться виконувати доручення, що стосуються міського господарства» [11, арк. 422.].

18 червня (вівторок)

С. Кисельов запропонував повітовим старостам обов'язкову інструкцію по обеззброєнню населення: «1) Знову підтвердити населенню, через сільських старост, з вказівкою остаточного терміну, свої накази про віддання зброї, з попередженням про суворі покарання тим, які не виконали вимоги. 2) Доручити сільським старостам або особливо довіреним особам (в останньому випадку за плату) встановити в 4-5 селах самих неспокійних у кого з селян і де схована або закопана та чи інша зброя. 3) В призначені дні за угодою з Австрокомандою авторитетні представники Державної варти повинні за вказівкою повітових старост відправитися з достатньою військовою частиною в ці села, знову оголосити населенню вимогу про віддання зброї, організувавши добросовісне його виконання впродовж години-двох і оголосити яку кару уповноважені Австрійські війська застосувати до осіб, які не віддали зброю і в цей строк. 4) Потім здійснити обшуки у осіб, яких раніше будуть виявляти сільські старости або довірени особи, знайти у них зброю і негайно застосувати до них ту кару, яка була оголошена Австрійським командиром... Авторитет влади не припускає в цих випадках коливань і вимагає виконання оголошених погроз, якими б суворими вони не були б. 5) Після застосування такого порядку обеззброєння в трьох-чотирьох селах, потрібно оголосити про досягнуті результати особливим наказом іншим селам і, вказати на важкі наслідки невиконання вимог уряду, знову закликати населення до слухняності владі, призначити новий термін для віддання зброї і після закінченні його знову застосувати вказаний в пунктах 2 і 3 порядок обеззброєння, ще більш суворо покарати непокору відповідно до уповноважень Австрійських військових частин...» [51, арк. 31-31 зв.].

19 червня (середа)

Губернський староста запропонував головам з'їздів мирових посередників і мировим посередникам приступити до виконання обов'язків керівництва сільськими і волосними посадовими особами, нагляду за їх діяльністю і сприяння населенню у відновленні зруйнованих маєтків. Повітовим старостам пропонувалося «зібрати під своїм головуванням наради Голів з'їздів і Мирових посередників для обговорення порядку майбутньої діяльності» [51, арк. 35.].

У циркулярі повітовим старостам С. Кисельов нагадував про необхідність відвести землю під пар для підготовки ґрунту до озимих посівів. На відповідних роботах в маєтках селянам рекомендувалося дійти згоди з землевласниками щодо організації оплати праці [51, арк. 37.].

20 червня (четвер)

С. Кисельов наказав повітовим старостам надіслати список місцевих газет та часописів, із зазначенням їх політичного напрямку і мову видання [51, арк. 46.].

В інструкції Подільського губернського старости повітовим старостам рекомендувалося з'ясувати під час перевірки земств, зокрема, такі питання: 1. Чи було виконано точно розпорядження Тимчасового уряду про доповнення земських зібрань, чи число нових гласних було довільним, а самі земства були не доповнені, а переобрані?; 2. Чи не вплинуло порушення цього розпорядження на наступні вибори?; 3. Який склад управ сформувалася після виборів в майновому, освітньому та політичному відношенні?; 4. Чи не виходила управа за межі своїх повноважень, а також чи не перевищувала своєї влади?; 5. Яке ставлення управи до теперішнього уряду – активне (агітація) чи пасивне (саботаж)?» [25, С. 59-60.], а «Якщо були ... порушення, то чи переслідували вони цілі політичні або корисливі» [59, арк. 7-7 зв.].

З метою відновлення порядку, підняття авторитету влади С. І. Кисельов використав і традиційні шляхи впливу на соціальну психологію, звернувся до православної церкви, розгалужена структура якої (1626 церков, що входили до складу 67 благочинних округ єпархії) забезпечувала їй реальний вплив у суспільстві. У листі до в. о. єпископа Подільського і Брацлавського Пімена запропонував йому оголосити звернення церкви до народу про підтримку гетьмана, згадувати його ім'я при богослужіннях [51, арк. 41–256; 5, № 11. – 25 июля; 42, с. 254].

21 червня (п'ятниця)

С. Кисельов наголосив повітовим старостам і мировим посередникам на тому, що «сходи сіл повинні вказувати «хто з членів суспільства є небезпечним і за якими міркуваннями». Закон від 2 серпня 1917 р. зобов'язував Міністерство внутрішніх справ таких осіб висилати за межі України [51, арк. 49-49 зв.].

23 червня (субота)

За ініціативою Кам'янець-Подільської ліги культури почали працювати шеститижневі курси для вчителів єврейських шкіл [41, № 32. – 22 июня].

27 червня (четвер)

Головою губернської адміністрації було встановлено тимчасові оклади утримання службовців правоохоронного органу: «в межах 200 крб. молодшим вартовим і 500 крб. повітовим начальникам Державної варти і роз'їзних під звіт для дільничних – 200, повітових – 300 крб. на місяць» [51, арк. 51].

29 червня (субота)

На нараді повітових старост Поділля 29 червня 1918 р. [51, арк. 119.] під головуванням С. Кисельова «було висловлено загальне побажання про запровадження форми, як чинам адміністрації, так і чинам державної варти...». У звіті уряду Кисельов також вказував, що «Повітові старости, які мають військові чини, носять військову форму, а цивільні – форму начальників повітів Царства Польського» [51, арк. 72-72 зв.].

30 червня (неділя)

Губернський староста звернувся до Міністерства внутрішніх справ з пропозицією допомогти земствам в справі утримання пошти [62, арк. 305.].

Червень-липень

У Кам'янці-Подільському діяли курси українознавства для вчителів нижчих початкових шкіл [32, № 137. – 10 серпня].

1 липня (понеділок)

У зв'язку з правоохоронною і репресивною діяльністю гетьманської влади кількість арештантів у в'язницях Поділля зросла до 945 осіб (1 січня – 518) [67, с. 30].

Кам'янецька дума вирішила порушити перед Міністерством освіти питання про запровадження викладання українською мовою в міських гімназіях з підготовчого та першого класів і в тих школах, де навчалося багато дітей євреїв і поляків, викладалися польська і єврейська історія та література [30, с. 304].

3 липня (середа)

Постанова губернського старости закликала населення припинити руйнування і пошкодження державного майна і, зокрема – засобів зв'язку [35, № 61.].

На запит В. Приходька про дозвіл провести у Вінниці губернські земські збори в. о. губернського старости М. Лемені-Македон відповів, що з Міністерства внутрішніх справ не надійшло дозволу, після чого делегати зборів повернулися в свої регіони [41, № 41. – 4 юлія].

10 липня (середа)

В Кам'янці-Подільському відбувся страйк друкарів, що тривав кілька тижнів [24, с. 45.]. Причини страйку носили економічний характер [33, с. 63].

13 липня (субота)

В обіжнику повітовим старостам С. Кисельова визнав можливою перлюстрацію листів [64, арк. 107].

14 липня (неділя)

Початок загальному страйку залізничників України, в якому взяли участь працівники станції Кам'янця-Подільського з вимогою вивести з країни окупаційні війська, підвищити заробітну платню, скоротити робочий день [24, С. 45.]. Страйк тривав до 20 серпня [39, с. 15].

15 липня (понеділок)

Губернський староста наголосив повітовим адміністраторам про необхідність недопущення поширення в селах «Селянської Грамоти», що закликала до збройного повстання проти гетьмана. Старостам рекомендувалось встановити ретельний нагляд за типографіями [51, арк. 60].

За повідомленням газети «Слово Поділля», «На ім'я голови ради міністрів і міністра внутрішніх справ надійшло телеграфне повідомлення, що в Кам'янці на Поділлі відбулась нарада повітових старостів про становище на Поділлі. В телеграмі вказується, що селяни по сільських сходах зустрічають повітових старост з хлібом сіллю та дуже просять їх, як найближчих представників влади, відновити на місцях знищений революцією лад» [41, № 51. – 17 юлія].

17 липня 1918 р. (середа)

Міністр внутрішніх справ наказав Подільському губернському старості не заважати праці «професійним організаціям і спілкам» в їх діяльності, якщо «вона не містить проявів політичного характеру, суперечливих порядку управління в Державі» [64, арк. 49].

18 липня 1918 р. (четвер)

С. Кисельов просив «Повітових старост запропонувати Мировим посередникам ... обривізувати волосні земські управи» і надати йому відповідні звіти [59, арк. 11].

Губернський староста видав «Обов'язкову постанову по боротьбі із спекуляцією продуктами харчування і предметами першої необхідності». Вона передбачала створення комісій по боротьбі із спекуляцією, які повинні були встановити тверді ціни і запобігати їх зростанню. Постанова забороняла займатись торгівлею тим, хто не мав відповідних свідоцтв на цю діяльність [35, № 63. – 31 липня].

С. Кисельов наказав мировим посередникам Поділля скласти списки селян, які не брали участі в пограбуванні поміщицької власності із звільнення їх від відповідальності [51, арк. 64], що було спробою відмовитися від принципу колективної відповідальності селян за зруйновані та розграбовані маєтки.

В «Обов'язковій постанові» С. Кисельов наказував: «З огляду на крадіжки і пограбування, що відбуваються тепер серед населення міста Кам'янця, а також антисанітарного стану дворів і вулиць... з метою більш успішної боротьби зі злочинністю. а також з ціллю утримання дворів і вулиць в санітарній чистоті, зобов'язую

домовласників м. Кам'янця-Подільського великих дворів, де є декілька квартир або магазинів, утримувати по одному двірнику на окремий двір, і дрібних домовласників – по одному двірнику на декілька дворів, але не більше, ніж на 5-10 дворів, при цьому двірники приймаються на службу не інакше, як з дозволу місцевого Міського Начальника Державної варти» [35, № 63. – 31 липня].

20 липня (субота)

З метою припинити використання комендантських сотень в «карних експедиціях» Міністр внутрішніх справ Ф. Лизогуб надіслав Подільському губернському старості запит про охоронні сотні і наказав «заборонити їм всяку самостійну діяльність» [49, арк. 175.].

22 липня (понеділок)

Запит С. Кисельова Кам'янець-Подільській міській думі про щомісячні продовольчі потреби міста. Дума відповіла, що на осінній період «для перевозки хліба і фуражу для міста Кам'янця необхідно 162 вагони по 54 вагони щомісячно» [60, арк. 193].

Кам'янець-Подільська міська управа звернулася до Міністерства освіти з проханням виділити 1, 5 тис. крб. на ремонт Кам'янець-Подільської фортеці і отримала згоду на 50 % від суми запиту [66, арк. 1-2].

23 липня 1918 р. (вівторок)

С. Кисельов наказав інспектору Державної варти Поділля М. Потатуєву провести ревізію Кам'янецької міської харчової управи [59, арк. 13].

24 липня 1918 р. (середа)

Голова губернської адміністрації Поділля повідомив повітовим старостам, мировим посередникам, начальникам Державної варти, що на місцях проживає багато раніше засуджених за карні злочини осіб, яким надана політична амністія, виселених за приписом громади за негідну поведінку. Звільнені від покарання особи продовжують злочинну діяльність. Пропонувалося скласти поіменні списки зазначених осіб із вказівкою мотивів висилки окремих з них за межі України [51, арк. 70].

Подільська губернська ревізійна комісія на чолі з С. Кисельовим, в складі члена Кам'янець-Подільського окружного суду В. Гловацького, радника губернського правління В. Підвисоцького, члена селянського присутствія М. Волковича-Григоровича, кам'янецького податкового інспектора К. Блаудзевича, завідуючого відділом по самоврядуванню С. Жихарьова, розпочала ревізію Подільської губернської управи [15, арк. 7].

26 липня (п'ятниця)

С. Кисельов звернувся до Міністра освіти з проханням вжити заходів щодо звільнення австрійськими і українськими підрозділами приміщень українських шкіл з метою їх підготовки до нового навчального року [48, арк. 26.].

28 липня (неділя)

Департамент Державної варти звернув увагу С. Кисельова на необхідність мати таємну агентуру в лівих партіях [48, арк. 147.].

30 липня (вівторок)

З Власної канцелярії гетьмана України Губернському старості Поділля надійшов наступний лист: «На ім'я Ясновельможного пана гетьмана, пошті всі офіційні зношення різних Інституцій поступають на російській мові. З приводу сього прохаю зробити розпорядження щоб вся переписка, яка торкається до Пана Гетьмана і інших інституцій, була друкована на Державній мові» [50, арк. 24].

1 серпня 1918 р. (четвер)

Подільська губернська народна управа скликала нараду в справі збирання з населення податків. В присутності її голови В. Приходька, голови Кам'янецької повітової управи Д. Чирського було констатовано суму недоїмок в 7 млн. крб. і прийнято рішення заснувати інституцію волосних земських зборщиків [58, арк. 119-122 зв.].

5 серпня 1918 р. (понеділок)

Департамент Державної варти на запит С. Кисельова: як співробітникам варти при обшуках «вчиняти з літературою політичного характеру» повідомив, що вона «підлягає вилученню» [64, арк. 170].

7 серпня 1918 р. (середа)

Губернський староста наказав Ольгопільському повітовому старості А. Тітаренку не чинити перепон «Просвітам» в постановці п'єс українською мовою і запровадити українську мову в діловодстві [56, арк. 37].

8 серпня 1918 р. (четвер)

С. Кисельов наказав повітовим старостам і мировим посередникам Подільської губернії «негайно приступити до стягнення з населення всякого роду грошових повинностей за цей рік і недоїмок за колишні роки, вчинивши до стягнення самі енергійні заходи. В першу чергу повинні стягуватися казенні і земські збори» [62, арк. 369].

10 серпня (субота)

В. о. губернського старости М. Лемені-Македон доручив повітовим старостам розглядати програми зборів міських дум [57, арк. 16].

13 серпня (вівторок)

На засіданні Кам'янець-Подільської думи вирішено подати скаргу в Міністерство внутрішніх справ на дії губернського старости щодо призначення нового голови думи Б. Ємельянова. На знак протесту щодо цього міський голова Р. Саркісов подав у відставку. Дума також ухвалила пропозицію Зайдмана влаштувати у місті автобусний рух. Прийнято пропозицію в. о. міського голови Самуся про організацію при міській управі квартирного реєстраційного бюро для оцінки вартості помешкань [41, № 82. – 23 августа].

15 серпня (четвер)

С. Кисельов одержав з Києва телеграму про обов'язковість прописки міських мешканців в домовій книзі, в якій потрібно було вказувати їх підданство і національність [35, № 69].

16 серпня (п'ятниця)

Губернський староста відправив на місця телеграму з повідомленням про арешт голови Київської губернської управи С. Петлюри і звертав увагу старост на необхідність арешту представників лівих партій у випадку виявлення їх зв'язків з очільником Київського земства [40, № 8. – 17 декабря].

17 серпня (субота)

П. Скоропадський затвердив закон про створення Кам'янець-Подільського державного українського університету. Згідно закону, КПДУУ засновувався в складі 4 факультетів, в 1918 р. передбачалося розпочати навчання на історико-філологічного та фізико-математичному факультетах.

20 серпня 1918 р. (вівторок)

Звернення голови губернського земства В. Приходька до С. Кисельова про дозвіл скликати другу нараду з питання земських зборщиків у Вінниці на 4 вересня і взяти в ній участь [58, арк. 143].

Відбулося останнє засідання гласних Кам'янецької думи, обраних на основі демократизованих правил 1917 р. Після їх ознайомлення з результатами ревізії, внаслідок якої 19 гласних було звільнено [41, № 88. – 31 августа], про свій вихід зі складу думи заявили гласні Крайз і Кіжнер [3, с. 57].

21 серпня 1918 р. (середа)

Мала рада міністрів під головуванням М. Гаврилівна схвалила проект постанови «Про відпуск Одеському міському самоврядуванню 1 млн. крб. і Кам'янець-Подільському 306 тис. крб. на заготівлю дров для потреб міської людності» [43, арк. 154 зв.].

24 серпня (субота)

Після звернення голови Подільського земства В. Приходька губернський староста направив повітовим старостам обіжник про те, щоб вони не заважали роботі «Просвіт» [48, арк. 34].

26 серпня (понеділок)

Приступив до виконання обов'язків новий склад Кам'янець-Подільської повітової управи на чолі з К. Харжевським, його заступником Є. Монастирським, графом А. Потоцьким, В. Хорбковським, призначений губернським старостою після ревізії повітового земства. Внаслідок ревізії всі члени управи і члени земських зборів були звільнені [41, № 88. – 31 августа].

27 серпня (вівторок)

Подільська філія Українського національного союзу, Губернська народна управа, Товариство «Просвіта», Всеподільська учительська спілка, Подільський союз кооперативних організацій, Споживчі союзи Поділля, представники українського духівництва подали С. Кисельову меморандум, у якому висловлювався протест щодо політики уряду, проявами якої були повсюдні арешти, репресії, каральні експедиції, реквізиції, ускладнення в діяльності курсів українознавства, розпуск самоврядувань. Висловлювались пропозиції по зміні дій місцевої адміністрації [10, арк. 145].

С. Кисельов відправив старостам наказ Директора Департаменту Державної варту здійснити в ніч на 28 серпня арешти «ворогів існуючого ладу», які належали до лівих соціалістів-революціонерів, більшовиків, буддистів, профспілок, правих партій [40, № 9. – 18 декабря].

29 серпня (четвер)

Кам'янець-Подільська ревізійна комісія ухвалила звіт про результати ревізії Подільської губернської земської управи. У ньому стверджувалося: «Діяльність теперішнього складу губернської управи можна охарактеризувати як цілком безгосподарську, безсистемну і на додачу як безпомічну метушню з невтримним прагненням до широкого безплідного розкидування народних грошей. Земське господарство, що занепало завдяки війні і революції, не тільки не відновлюється, але навіть не може втриматися в нинішньому його вигляді, а йде до подальшого руйнування...»

Що стосується ставлення нинішнього складу управи до уряду України, то таке в останній час яскраво не проявляється, маскуючись лояльністю або скоріше байдужістю, однак, судячи по відгуку земської газети «Село», що видається при земській управі, на обрання Гетьмана (№ 11 журналу «Село» за 1918 р. стаття «Що сталося у Києві») ставлення це неможна назвати позитивним...

... Губернська ревізійна комісія приходять до висновку: що хоча Подільська губернська земська управа в теперішньому своєму складі і не дає твердих гарантій в корисності для населення Поділля і продуктивності

її господарських починань, тим не менш, приймаючи до уваги, що силою нового закону управа в найближче майбутнє повинна скласти свої повноваження, що в діяльності її немає достатніх відомостей до притягнення її до карного суду а, отже, і відсторонення її від посади, що достатнім корективом теперішнього складу може бути доповнення його на двох вільних вакансіях новими членами за вибором Губернського старости, що відмічені в докладі дефекти діяльності можуть бути ліквідовані розпорядженням Губернського старости і доповненим складом, Губернська ревізійна комісія ПОСТАНОВИЛА: про викладене довести до відома Міністерства внутрішніх справ з представленням всього діловодства» [15, арк. 10].

29 серпня 1918 р. (четвер)

Міністерство фінансів ухвалило надати Подільській губернській земській управі позичку в 1, 5 млн. крб. [63, арк. 45].

30 серпня (п'ятниця)

Управління Кам'янець-Подільського повітового старости переїхало в нове приміщення (дім Збарського, що розташовувався на перетині Кишинівської та Петроградської вулиць). На облаштування Управління було виділено 5, 3 тис. крб. [55, арк. 47].

31 серпня (субота)

С. Кисельов наказав повітовим старостам для збору казенних, волосних, земських заборгованостей відкрити прийом платежів в касах волосних правлінь, обрати збирачів податків сільських і міських [51, арк. 81].

В «Обов'язковій постанові» Подільського губернського старости вказувалося, що з метою протидії надзвичайному підвищенню цін на квартири в м. Кам'янці і передмістях засновується Регістраційне Бюро при Міській Управі [35, № 73].

Серпень 1918 р.

У губернському центрі створено Подільську філію Українського національного союзу. Її очолив Віктор Леонідович Злотчанський – комісар з питань народної освіти на Поділлі, професор місцевої Технічної Школи [29, с. 424; 36, с. 3-4].

Внаслідок ревізії Кам'янецької думи та управи, яка встановила випадки перевищення повноважень, що вплинули на фінансові і господарські справи, зі складу думи було виведено 10 осіб, зокрема, голова думи О. Красовський, його заступник І. Міранський, секретарі С. Драхлер і О. Прусевич, член управи – міський голова Р. Саркісов, Е. Гумінер, М. Шиян [3, с. 57].

Активізується діяльність партії українських соціалістів-революціонерів в Кам'янці-Подільському, де вони утворили організацію «Соціалістичне коло» (60 осіб). Осередок очолював голова Подільського земства В. Приходько [2, с. 242].

Спільною Кам'янецьких кооператорів засновано Кооперативний народний банк. Він мав опікуватися «позичками, інструкторською працею та постачанням краму». До Кам'янець-Подільського окружного суду було подано документи на реєстрацію банку [4, № 124. – 30 серпня].

1 вересня (неділя)

У кафедральному соборі на з'їзді духовенства краю (224 особи) було обрано єпископом Подільським і Брацлавським Пімена (1875 р. н. – ?) [41, № 95. – 8 вересня].

Розпочала свою діяльність Губернська земельно-ліквідаційна комісія у складі 8 осіб. Її очолив О. Крижановський [65, Арк. 55-55 зв., 56]. Завданням комісії було правове вирішення розмірів відшкодувань селянами за розгромлені маєтки.

2 вересня (понеділок)

С. Кисельов звернувся до Подільського і брацлавського єпископа Пімена з прохання про перевід на інші місця священників, що займалися «поглибленням революції» [11, арк. 194 зв.].

3 вересня (вівторок)

С. Кисельов в циркулярі повітовим старостам згадував про перешкоди в діяльності місцевих санітарних організацій при впровадженні ними протигігієнічних заходів, які полягали в тому, що «головним Радам не дають дозволу на зібрання, які скликаються для розповсюдження гігієнічних знань серед населення». Він просив «зробити розпорядження аби організації своєчасно повідомляли» старост про зібрання, які б у випадку необхідності відрадили на них своїх представників [57, арк. 19].

5 вересня (четвер)

За повідомленням губернського старости в Київ, на Поділлі було арештовано 1255 осіб [44, арк. 203]. На той час в'язниці губернії були переповнені [51, арк. 177].

За законом «Про проведення виборів губернських і повітових земських гласних» офіційно припинялись повноваження гласних земських зборів, а їх функції переходили до відповідних управ, постанови яких набирали чинності лише після їх затвердження старостою [18, № 50. – 21 вересня]. У Кам'янецькому повіті мало бути 60 гласних. Земство мало делегувати 6 гласних в губернські земські збори.

7 вересня (п'ятниця)

Подільський губернський староста повідомив голови губернського земства В. Приходька, що «з Міністерства внутрішніх справ немає перешкод до улаштування Подільською губернською земською управою недільного збору в місцевостях Поділля на користь військовополонених» [51, арк. 202].

10 вересня (вівторок)

С. Кисельов врегулював процедуру скликання зборів «Просвіт». Вони були зобов'язані за декілька днів до скликання зборів, постановки вистави повідомити старосту або начальника державної варти, які могли на збори або інші заходи «Просвіт» направити службовця варти [48, арк. 22, 27; 51, арк. 151].

У Кам'янці-Подільському розпочала працювати повітова земельно-ліквідаційна комісія [65, арк. 55-55 зв., 56].

Голова губернської адміністрації наказав повітовим старостам здійснювати арешти тільки обґрунтовано [51, арк. 148]. У протилежному випадку, «арешти, не приносячи жодної користі справі боротьби зі злочинною пропагандою, породжують лише незадоволення населення і підривають авторитет влади» [51, арк. 165].

16 вересня (понеділок)

Звернення В. Приходька до С. Кисельова з проханням дозволити «споживчому товариству службовців Подільської губернського земства закупівлю в межах Кам'янецького та Проскурівського повітів по сталих цінах ... мучних продуктів» для потреб Кам'янецької Губернської народної лікарні [60, арк. 314-315].

17 вересня (вівторок)

С. Кисельов розпорядився, щоб мирові посередники зробили оголошення населенню про звернення до них селян, які не змогли досягти добровільної угоди з поміщиками у справах про відшкодування збитків, засіву полів, оранки і інших сільськогосподарських робіт [51, арк. 266].

23 вересня (понеділок)

Губернський староста у листі до Міністерства продовольства просив підтримати прохання В. Приходька від 16 вересня, «бо дійсно з такими продуктами дуже скрутно у м. Кам'янці» [60, арк. 316].

Звернення «Просвіти», Подільського церковно-археологічного товариства, Подільського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтв до Відділу охорони пам'яток Головного управління мистецтв Міністерства народної освіти з проханням не влаштовувати у Кам'янець-Подільській фортеці в'язницю чи казарми. У листі висловлювалася ідея перетворити фортецю в музей або архів [66, арк. 3, 3 зв.].

Вересень

Подільське товариство «Просвіта» та місцева філія УНС висловили голові гетьманського уряду рішучий протест з приводу домагань деяких урядових кіл оголосити російську мову державною [28, с. 359].

2 жовтня (середа)

Закон «Про зміну діючого статуту громадського управління міст» він офіційно припиняв повноваження гласних міських дум, а їх функції переходили до відповідних управ, постанови яких набирали чинності лише після їх затвердження губернським старостою. До думи Кам'янця повинно було бути обрано 60 осіб.

6 жовтня (неділя)

У «Народному домі» в Кам'янці-Подільському відбулося урочисте відкриття та перший концерт організованого місцевою «Просвітою» Українського національного хору [24, с. 45; 27, с. 53]. Його головним завданням було «студіювання української ... народної пісні і творів українських композиторів, а також пісень і композицій інших народів» [21, № 60. – 24 вересня].

7 жовтня (понеділок)

Відбулися загальні збори «Просвіти», на яких було ухвалено рішення створити наступні комісії товариства: господарську, лекційну, народної освіти, артистично-мистецьку. Було обговорено заходи просвітян у святі відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету [27, с. 52].

11 жовтня (п'ятниця)

Звернення Відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва Міністерства освіти до Кам'янецької «Просвіти» з проханням здійснювати нагляд за фортецею [66, арк. 12].

16 жовтня (понеділок)

Губернський староста у зверненні до населення повідомив перелік продовольчих товарів, які знаходяться у державній монополії. У вільній торгівлі залишалися такі продукти, як рослина=а олія, сало, всі молочні продукти, яйця, свиняче м'ясо і копчені вироби з нього, домашня і дика птиця, чай, кава, какао, фрукти й овочі. Староста звертався до населення «почати рішучу боротьбу з довільними вимогами і обмеженнями у цій справі, з чийого боку вони не надходили б, шляхом повідомленні мені про всякий випадок такого порушення своїх прав...» [53, арк. 18-18 зв.].

17 жовтня (вівторок)

Міністерство фінансів і Міністерство внутрішніх справ ухвалили надати Подільському губернському старості на організацію виборів гласних земських і міських самоврядувань безвідсоткову позичку в сумі 92 тис. крб. [63, арк. 155-156].

У Кам'янці-Подільському було створено більшовицький революційний комітет в складі 5 осіб (Зекцерман, Кушелев, Веретник, Грушевський, Клігер) [33, с. 109].

18 жовтня (середа)

С. Кисельов відправив головам Союзів земельних власників, хліборобів, міським головам, головам повітових земських управ, повітовим старостам Подільської губернії інструкцію про створення добровольчих дружин «з свідомих хліборобів і інтелігенції» [10, арк. 153].

19 жовтня (четвер)

На запит губернського старости (С. Кисельов твердив, що «Можливі заходи охорони шляху і міста здійснені, але приїзд вважаю поєднаним [з] ризиком більше звичайного») Директор Державної варти повідомив, що гетьман не приїде на відкриття університету [44, арк. 166, 168].

С. Кисельов висловив прохання до Інтенданта 20 Австро-Угорського полку «відпустити Кам'янецькій міській управі 120 пудів борошна для випічки хліба задля місцевого населення» [60, арк. 72].

20 жовтня (п'ятниця)

Губернський староста допустив до виконання обов'язків міського голови Кам'янця-Подільського представника українських партій О. Морозовського (1882 – ?), випускника математичного відділення Університету Св. Володимира [1, с. 205]. Для контролю за діяльністю міської управи створено комісію з 14 осіб [24, с. 43].

22 жовтня 1918 р. (неділя)

Урочисте святкування відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Міністерство фінансів ухвалило надати Кам'янець-Подільській повітській земській управі позичку в 200 тис. крб. [63, арк. 121].

С. Кисельов повідомив повітових старост і начальників Державної варти, що застосування закону від 24 вересня 1918 р. «зовсім не позбавляє чинів варти права застосовувати за своєю ініціативою заходи до перепони винним сховатися від відповідальності і приховати сліди злочину...», а «чини варти зобов'язані в нетерплячих відкладеннях випадках, не очікуючи особливого кожного разу розпорядження мого, здійснювати обшуки і арешти осіб, відносно яких є достатні дані до визнання їх небезпечними для громадського спокою...» [51, арк. 238].

30 жовтня (середа)

Кам'янець-Подільський окружний суд на чолі з В. Арцишевським на скаргу Гайсинської народної повітової управи (від 12 серпня) щодо розпорядження Гайсинського повітового старости від 24 червня про скасування Волосних земств і заміщення їх Волосними правліннями постановив рішення старости відмінити, а земства – відновити [62, арк. 650-654].

У циркулярі повітовим старостам С. Кисельов вказував, що «в деяких посадових осіб і в їх службових канцеляріях до теперішнього часу не заведені штампові бланки українською мовою...» і просив розпорядитись «про те, щоб підвідомчі Вам установи негайно завели б всі штампи українською мовою» [51, арк. 190].

31 жовтня (четвер)

Міністерство фінансів ухвалило надати Подільській губернській земській управі позичку в 2 млн. крб. [63, арк. 129].

5 листопада (вівторок)

В оголошенні Подільського губернського старости населення повідомлялося, що з 7 листопада жителі Кам'янця-Подільського, які будуть з'являтися на вулицях після 11 години вечора повинні мати при собі посвідчення особи, а за відсутності такого будуть затримуватися вартою до з'ясування їх особи [53, арк. 25].

С. Кисельов повідомив Департаменту Державної варти: «Міністерство торгівлі не дає нафти, без якої місце не освітлюється; створюються сприятливі умови темним силам. Не маючи можливості далі очікувати, поки Департамент палива розкачається, зробив розпорядження затримати одну цистерну нафти, що спрямовується залізницею Департаменту, і передати її електричній станції» [44, арк. 209].

Губернський староста повідомив Департамент Державної варти: «Становище з австрійцями з кожним часом погіршується, все кидають, йдуть [в] повному безладі, [з] всіма ознаками більшовизму. Єдиний стримуючий елемент – загроза приходу німецьких військ, якою підтримують лад австрійські офіцери. Якщо не буде командирований хоча б один німецький полк на все Поділля, рахуючи по роті на повіт і невеликий резерв, стабільність ладу буде [під] великим сумнівом. Прошу повідомити, чи можлива присилка німецьких військ» [44, арк. 252].

Губернський староста запропонував повітовим старостам на допомогу загонам Державної варти створювати охоронні загоны з інтелігенції і колишніх офіцерів [7, арк. 147].

6 листопада (середа)

С. Кисельов наказав повітовим старостам «негайно звільнити всіх адміністративно ув'язнених, які утримуються більше двох місяців і не передбачені до висилки» [51, арк. 258]. У цей час на Поділлі було арештовано 1789 осіб [14, 449, 493].

7 листопада (четвер)

Губернський староста отримав від голови особливого відділу губернії П. Ніколіна «Зведення агентурних відомостей, що надійшли в Особливий Відділ». Наголошувалося на діяльності есерів та їх організації – «Соціалістичне Коло», яке об'єднувало 60 осіб. Членам організації відомо, що в місті організовується охорона з колишніх офіцерів, але вони ставляться до цього скептично і вважають цю охорону ненадійною, тому що один з офіцерів охорони висловився: «Український уряд викинув нас за борт, а коли йому загрожує небезпека, то звертається до нас за допомогою, але ми йому відплатимо тим самим» [44, арк. 390-390 зв.].

С. Кисельов повідомив в Департамент Державної варти: «Становище погіршується; на кордоні австрійці передають зброю селянам; військовополоненим, що повертаються, яких [в] Гусятині, Станіславчику, Підволочиську зосередилося декілька тисяч; озброєні селяни грабують економію; вбили [в] Сатанові Начальника Варти, 2 вартових; якщо не прибудуть німецькі війська, потрібно очікувати великих безладів...» [44, арк. 240]. У відповіді голову подільської адміністрації повідомили: «за всіма Вашими донесеннями негайно повідомляється німецькому командуванню для здійснення відповідних заходів» [44, арк. 239].

Губернський староста доручив Балтському, Вінницькому, Гайсинському і Ямпільському повітовим старостам вислати в Ольгополь по 25 службовців Державної варти для ліквідації заворушень [33, с. 111-112].

В Кам'янці-Подільському «натовп любителів легкої наживи з місцевого і навколишнього населення зробили спробу пограбувати цукор на станції Кам'янець не дивлячись на присутність варти, що охороняла склад. Насильство це припинено вартою з застосуванням зброї, при чому з нападників 1 вбитий, 2 поранено» [44, арк. 295-296].

8 листопада (п'ятниця)

У зв'язку з відходом австро-угорських військ з України, які супроводжувались їх участю в погромах поміщицьких маєтків, українських в'язниць, передачею ними зброї селянам в обмін на харчі, в окремих населених пунктах Кам'янець-Подільського та інших повітів спалахнули стихійні правопорушення [44, арк. 227].

9 листопада (субота)

Запроваджено військовий стан у Подільській губернії [18, № 68. – 9 листопада]. Всю повноту влади в краї надано командирі II корпусу генерал-лейтенанту П. Єрошевичу. У своєму наказі командир корпусу вимагав від губернського старости надати йому на затвердження копії всіх постанов по охороні ладу, звітності повітових старост перед військовою владою [44, Арк. 310-310 зв.].

10 листопада (неділя)

Подільський губернський староста повідомив Департамент Державної варти про заборону командиром II корпусу видачу необхідного озброєння варті. З огляду на ситуацію і «повідомлення з місць про безсилля неозброєної варти» С. Кисельов надіслав старостам розпорядження про те, що гетьман «дозволив споряджати, одягати варту з наявних складів майна. Якщо чини складів відмовляються видавати необхідне, беріть все силою і в майбутньому не вдавайтесь до зайвого листування з цього питання маючи можливість і право отримати необхідне. Подальше не озброєння і не спорядження варти віднесено буде Вашій бездіяльності. Після цього завідуючи складом зброю видали. Коні ж для резервної сотні за розпорядженням Комкора не передані до сих пір у багатьох повітах. Повідомте Повітових старост про відміну вказаного розпорядження комкором. Я не міг залишити без уваги тону телеграми Комкора і форми звернення до мене непередбаченого 13 статтею додатку до 23. Оцінюючи факт не з точки зору самолюбства, а з мотивів вказаним моєю особистою Вашому Превосходительству у телеграмі, я знову підтверджую свої побоювання про спокій і лад в губернії до сих пір збережених в можливій мірі і не можу нести відповідальності за стан губернії в подальшому, чому прохаю перед Паном Міністром дозволити мені місячну або 2-х тижневу» відпустку, «в період якої я особисто доберусь до Києва і викладу мотивоване прохання по звільненню мене з посади. Вас прошу про причини неможливості подальшої моєї служби доповісти Міністру...» [44, арк. 389].

Директор Департаменту Державної варти П. Аккерман повідомив С. Кисельову: «За моїми відомостями перепони ліквідовані, продовжуйте роботу, що необхідно з огляду на схвильованість моменту. Буду ставити до відома» [44, арк. 255].

12 листопада (вівторок)

Губернський староста повідомив командира II Подільського корпусу: «Питання запрошення Рененкампа (на посаду представника губернського старости в питанні забезпечення правопорядку у Вінниці – авт.) затримується неотриманням мною відповіді міністра внутрішніх справ [про] звільнення мене [з] посади за мотивами принципових з вами розходжень, які можуть повести порушення поки ще існуючого ладу. З огляду на самостійні ваші розпорядження старостам і начальникам варт утримуюсь робити свої розпорядження, щоб уникнути суперечностей і призупиняю свої призначення і звільнення» [44, арк. 284].

13 листопада (середа)

Директор Департаменту Державної варти П. Аккерман повідомив Подільського губернського старосту С. Кисельова: «Згідно зробленим мною рішучим вказівкам комкор буде надавати вам всіляке сприяння. Від-

ставки не приймаю, прошу вас в сучасний неспокійний момент працювати застосовуючи всю повноту вашої влади...» [44, арк. 262-262 зв.].

15 листопада (п'ятниця)

С. Кисельов звернувся до мирових посередників Подільської губернії із закликом скликати волосні селянські сходи, на яких передати його особисте прохання зберігати спокій, щоб не звертатися до військ Антанти, які вже підходять. «Нехай, якщо це необхідно, вони будуть нашими гостями. Але нехай наш порядок і дисципліна дадуть нам право залишатися господарями» – заявив С. Кисельов [51, арк. 263].

16 листопада (субота)

Подільський губернський староста повідомив Директора Департаменту Державної варті: «При цьому честь маю представити Вашому Превосходительству копію отриманого мною сього числа наказ Командира 2 Подільського корпусу від 9 сього листопада ... і доповіді, що наказ цей, не говорячи про форму його викладу, не відповідає по своєму змісту тим правам, які надані Комкору ст. 600 полож. про польове управління військ і розділом II правил про місцевості, оголошені на воєнному становищі ... і свідчить про прагнення Комкора цілком дискредитувати губернську і повітову цивільну владу і присвоїти собі і повітовим комендантам непередставленні їм законні права» [44, арк. 313-313 зв.].

Кам'янецький повітовий староста попередив населення повіту, що Антанта вирішила об'єднати всі частини Росії на основі федерації. Староста попереджав, що усілякі антиурядові виступи будуть придушені збройною силою англо-французьких військ [28, с. 360].

19 листопада (вівторок)

У Вінниці представник Директорії УНР С. Синявський здійснив державний переворот. До нього приєднався командир II Подільського корпусу [17, арк. 20-21]. Після цього було перервано телеграфний зв'язок Кам'янця-Подільського з Києвом (він здійснювався через Вінницю [41, № . – 152. – 20 ноября]).

20 листопада (середа)

П. Скоропадський затвердив закон про заснування богословського факультету КПДУУ. На утримання особового складу нового факультету КПДУУ уряд виділив 139, 3 тисяч карбованців.

У Кам'янці-Подільському мирними методами вдалося повалити владу гетьмана. Дізнавшись про повстання проти гетьмана, члени Подільської губернської управи вирішили добитись передачі влади. Ультимативні вимоги С. Кисельову від імені УНС поставив Г. Степура. В. Приходько згадував: «губерніальний староста Кисельов, без будь-яких затримок, – передав владу – папери та документи, а на ранок, зібравши на автомобіль свої речі, разом з полковником – великоросом Потатуєвим, виїхав на Проскурів, до свого маєтку. Згідно з умовою, ніхто їм перешкод не робив» [37, с. 28-31]. Г. Степура повідомляв П. Єрошевичу, що С. Кисельов передав владу 20 листопада 1918 р. Після переходу П. Єрошевича на бік Директорії, Кисельов розумів безперспективність перебування на своїй посаді і тому без перешкод передав у Кам'янці-Подільському службові справи представнику Директорії Г. Степурі. «Перехід влади стався без крові та насильства ... о 20 годині ночі» [5, № 32. – 4 грудня].

Джерела та література:

1. Алфавитный списокъ студентовъ императорскаго Университета Св. Владимира. За 1900-1901 академической годъ. – Киев: Тип. Императорскаго Ун. Св. Владимира Н. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1900. – 366 с.
2. Антонишин А. Діяльність політичних партій на Поділлі в період гетьманату Павла Скоропадського // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Вип. 13. Серія: Історія: 36. наукових праць. – Вінниця, 2008 – С. 240-244.
3. Антонишин А. Реформа місцевих органів самоврядування на Поділлі 1918 року (доба гетьманату) // Збірка наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Українська Держава Павла Скоропадського: державотворчі замисли та історичні наслідки». – Хмельницький, 2008. – С. 53-60.
4. Відродження. – 1918.
5. Голос подольской церкви. – 1918.
6. Григорчук П.С. Політичне становище на Поділлі в період гетьманату П. Скоропадського // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє: Збірник наук. праць. – К., 1999. – С. 183-187.
7. ДАВО. – Д. 192. – Оп. 1. – Спр. 39.
8. ДАВО. – Ф. Д. 172. – Оп. 1 т. 2. – Спр. 299.
9. ДАВО. – Ф. Д. 172. – Оп. 4. – Спр. 557 а.
10. ДАВО. – Ф. Д. 255. – Оп.1.- Спр. 124.
11. ДАВО. – Ф. Д. 286. – Оп. 1. – Спр. 94.
12. ДАВО. – Ф. Р. 1196. – Оп. 1. – Спр. 4.
13. ДАВО. – Ф. Р. 1196. – Оп. 1. – Спр. 32.
14. ДАВО. – Ф. Р. 1543. – Оп. 1. – Спр. 4.
15. ДАВО. – Ф. Р. 4162. – Оп. 1. – Спр. 2.
16. ДАВО. – Ф. Р. 6023. – Оп. 4. – Спр. 16611.
17. ДАВО. – Ф.Р – 6023. – Оп. 4. – Спр. 19049.

18. Державний вісник. – 1918.
19. Дорошенко-Савченко Н. Початки національної революції на Проскурівщині (Спогад) (1) / Н. Дорошенко-Савченко // Свобода. Український щоденник. – 1955. – №. 249. – 28 грудня. – С. 2.
20. Єсюнін С. М. С. Кисельов: від «молодшого юриста» до губернського старости. // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 365-368.
21. Жизнь Подолии. – 1918.
22. Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. Подільський губернський староста доби гетьманату (1918 р.) С. І. Кисельов. // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 87 – 94.
23. Завальнюк О. М. І. І. Огієнко – організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету: хроніка діяльності (1918 р.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 5. – С. 109-145.
24. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917-1920 рр. – Кам'янець-Подільський: «Аксіома», 2010. – 116 с.
25. Завальнюк О. М., Стецюк В. Б. Земства Поділля в добу української революції 1917-1920 рр. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 220 с.
26. Календар. Справочна книжка на 1919 р. – Кам'янець-Подільський, 1919.
27. Кузьміна Н. Товариство «Поділля» в національному відродженні на Поділлі (1918 р.) // Видатні діячі визвольних змагань українського народу (1917-1921 рр.). Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Хмельницький, 2008. – 244 с. – С. 47-54.
28. Лозовий В. С. Кам'янець-Подільський в період гетьманату (травень-листопад 1918 р.) // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 357-360.
29. Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.) – К., 2008. – 840 с.
30. Нестеренко В. А. Діяльність Кам'янець-Подільської міської думи наприкінці 1917-1918 рр. // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Січинського та Володимира Січинського. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 299-306.
31. Нестеренко В. Міська дума: квітень – листопад 1918 року // Подолянин. – 2006. – 28 квітня. – С. 6.
32. Нова Рада. – 1918.
33. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920): Документи і матеріали. – Вінниця: Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1959. – 488 с.
34. Поділля. – 1918.
35. Подільські губернські відомості. – 1918.
36. Приходько В. Під сонцем Поділля: Частина друга. Початок споминів. Зошит 1. Машинопис // Архів Української вільної академії наук (Нью-Йорк, США). – Фонд В. Приходька.
37. Приходько В. Під сонцем Поділля. Продовження Частини 2. Зошит 3. Машинопис // Архів Української вільної академії наук (Нью-Йорк, США). – Фонд В. Приходька.
38. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / Віктор Приходько; упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. – 416 с.
39. Революційний рух 1918 року на Вінниччині. Уклали В.П. Воловик, О. В. Воловик // Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини. 1998 р. – Вінниця, 1999. – С. 14-17.
40. Свободное слово. – 1918.
41. Слово Подолии. – 1918.
42. Ульяновський В. І. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату П. Скоропадського). – К., 1997.
43. ЦДАВОУ. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10.
44. ЦДАВОУ. – Ф. 1216. Оп.1. – Спр. 76.
45. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1.- Спр. 1.
46. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 2.
47. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1.- Спр. 3.
48. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 5.
49. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 7.
50. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 8.
51. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 9.
52. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 11.
53. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 13.
54. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 94.
55. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 99.
56. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 104.
57. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 138.
58. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 140.
59. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 144.
60. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 149.
61. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 153.
62. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 204.
63. ЦДАВОУ. – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 123.

64. ЦДАВОУ. – Ф. 2226. – Оп. 1. – Спр. 5.
65. ЦДАВОУ. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 139.
66. ЦДАВОУ. – Ф. 2457. – Оп. 1. – Спр. 42.
67. Яременко О. І. Адміністративна реформа Гетьмана П. Скоропадського – Вінниця, 1997. – 40 с.

В статье освещается политическая, экономическая и культурная жизнь Каменца-Подольского в период Украинской Державы в апреле – ноябре 1918 г.

Ключевые слова: Подолье, С. Киселев, В. Приходько, украинизация.

УДК 94(477.43)“1918”:351+352.07

О.І. Леміжанська

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ П.СКОРОПАДСЬКОГО: НА ПРИКЛАДІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

В доповіді висвітлюються відносини державної адміністрації Подільської губернії з органами місцевого самоврядування, розкриваються форми і методи тиску на земські зібрання і міські, показано результати роботи ревізійних комісій, причини розпуску управ та місцевих дум, арештів їх членів.

Ключові слова: Гетьманат П. Скоропадського, Подільська губернія, місцева адміністрація, земства, міські думи, ревізії, арешти.

Взаємовідносини органів офіційної влади і місцевого самоврядування, особливо у сфері розподілу повноважень та фінансових ресурсів, належать до стрижневих питань внутрішньої політики держави. Прийшовши до влади в результаті перевороту 29 квітня 1918 р., і гетьман П. Скоропадський, і голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб цілком усвідомлювали, що земські зібрання і міські думи не відповідають завданням майбутніх ліберально-консервативних реформ. Склад гласних (депутатів), обраний влітку 1917 р. на демократичних заходах загального, прямого, рівного, таємного голосування, вже не відображав нову соціальну та партійно-політичну палітру суспільства. Серед них нерідко домінували представники лівих російських, українських, єврейських партій, особи не зв'язані з власністю, а інколи й з місцевими громадами.

Керівництво Української Держави взяло курс на зміну складу органів місцевого самоврядування. Стратегічна лінія полягала у виробленні відповідного законодавства і проведенні нових виборів. Однак її реалізація вимагала досить тривалого часу. Тому було вирішено поряд з цим здійснити термінові ревізії діяльності земських та думських управ і за їх підсумками домагатися зміни керівництва, а то й цілих зібрань. Ідеологію цих трансформацій розробляло міністерство внутрішніх справ, а безпосередніми її виконавцями виступали управління губернських та повітових старост.

Політика гетьманської держави щодо земств та міських дум складає актуальну наукову проблему. Однак у вітчизняній історіографії вона спеціально не досліджувалася. Окремі її аспекти знайшли висвітлення в працях В. Стецюка, Ф. Проданюка, О. Яременко, Т. Харченко та ін. [30; 29; 33; 32].

З огляду на це, автор ставить завдання розглянути на прикладі Подільської губернії дії державної адміністрації щодо місцевого самоврядування, висвітлити методи та засоби тиску на земські зібрання та управи, причини їх розпуску, репресій керівного складу, поновлення чинності дореволюційних земських та думських органів.

Відповідно до інавгураційної грамоти П. Скоропадського губернські та повітові комісари Центральної Ради були звільнені, а на їх місце були призначені нові глави місцевих адміністрацій – старости, з числа землевласників, військових та земських діячів [24, с.179]. Однак, до прибуття призначених старост, комісари мали виконувати обов'язки і особисто передати їм справи. Інші службовці місцевих органів залишалися на своїх посадах [20, с.1]. Уряд прагнув не допустити хаосу при формуванні органів влади. Проте паралельне існування влади старост і комендантів, в яких були схожі повноваження, призводило до службових конфліктів. У середині травня двовладдя було ліквідовано і коменданти отримали інструкцію Міністерства внутрішніх справ, за якою вони позбавлялися прав самостійно вирішувати справи і підпорядковувалися старостам [31, с.15]. У циркулярі, надісланому МВС на початку травня 1918 р. губернським старостам, останні попереджалися про персональну відповідальність за роботу органів виконавчої влади [13, с.2].

В основі земського законодавства, що регулювало діяльність органів місцевого самоврядування, залишалося земське положення 1917 р. Внесені деякі зміни та редакційні поправки, істотно не змінювали сутність основних статей. Розширено лише кількість губернських земств (їм надано право вирішувати справи про ярмарки та базари, про позики, видання обов'язкових постанов тощо.) Питання про взаємні стосунки ще більше ускладнилося з введенням нових самоврядних структур – волосних земств, що були наділені великими правами та самостійністю. Щоправда, за губернським земством так і залишалось право розподілу повинностей

між губернським та повітовим земством та керуванням деякими видами господарства. Багато волосних земств просто не відповідали на вимоги губернських управ [15, с.1-2].

З приходом нової влади почався розпуск зібрань гласних та передача їх обов'язків управам. Це мотивувалося тим, що вибори до волосних земських самоврядувань проводилися в умовах революційної нестабільності періоду Тимчасового уряду. У виборах брали участь особи, які не мали прямого відношення до волосних земств, випадково були в тій місцевості і перебували під впливом більшовицької пропаганди [4, арк.3; 30, с.67].

Досить частими були втручання старост в роботу самоврядувань, вони обмежували або навіть забороняли їх діяльність. В багатьох випадках рішення про розпуск земств, арешти їх працівників ухвалювались не уповноваженими органами, а одноосібно старостами [23, с.115].

Губернським старостою Поділля було призначено С. Кисельова, людину ліберальних поглядів, юриста за освітою, до того ж з досвідом управлінської діяльності, здобутого в судових органах Поділля (1901-1907 рр.) [27, с.173].

Загальноукраїнська практика ставлення до органів місцевого самоврядування була типовою й для Подільської губернії. Титаренко А.М., староста Ольгопільського повіту, у липні розпустив земські структури, що були сформовані у 1917 р. Натомість були повернуті дореволюційні земське зібрання та управа [30, с.104]. У відповідь на такі дії голова губернської управи В. Приходько звернувся до С. Кисельова з телеграмою, в якій перераховував факти зловживань з боку представників місцевої влади та просив «припинити розгром повіту» [9, арк.11]. Подібні факти мали місце в Проскурівському та Могилівському повітах [9, арк.17]. Стосовно Могилів – Подільської управи повітовий староста виправдовував себе тим, що причиною «розгонів» були «дії кримінального характеру нинішнього складу управи та виявлення агітаційної діяльності», однак наводились лише факти останньої [30, с.104]. Голова Вінницької управи повідомляв на початку вересня, що «один член управи у відпустці, інші заарештовані, і в управі залишився він один» [9, арк.31].

Типовим був конфлікт Кам'янець – Подільської адміністрації з міською думою. Небажані їй депутати не допускалися на засідання та звільнялися з посад. 22 серпня тодішній голова думи Я. Крайз зазначав, що «самі видні люди міського самоврядування усунені, тому воно не змогло функціонувати». Після цього голова думи склав з себе повноваження. За наказом повітового старости засідання думи було закрито [28, с.19].

Надання права губернським старостам розпускати земства, забороняти мітинги, з'їзди, збори дало підстави місцевим адміністраціям для здійснення репресивних заходів до земських органів, включаючи розпуск та відновлення чинності старих складів земських зібрань. Масштаби гонінь досягли значного поширення. Так, 16 червня губернський староста С. І. Кисельов заборонив будь – які збори громадян без дозволу старост [18, с.1].

17 вересня Рада Міністрів ухвалила закон «Про надання міністрові внутрішніх справ, губернським старостам, столичному і міським отаманам права видавати обов'язкові постанови і накладати кари в адміністративному порядку за порушення цих постанов». Надзвичайні повноваження обґрунтовувалися нагальною необхідністю охорони громадського порядку в державі [11, арк.10; 22, с.78]. Губернські старости та міські отамани отримали право встановлення грошових штрафів до 3 тис. крб. або арешту до 2 місяців. Разом з цим, міністр внутрішніх справ міг скасовувати розпорядження губернських старост, столичних і міських отаманів щодо накладення стягнень. Цей закон планувалось ввести повністю в дію до 1 вересня 1919 р. [16, с.2].

На підставі цього законодавства розпочалися масові арешти діячів міських дум та земств. Репресії щодо земських діячів широко практикувалися місцевою адміністрацією Подільської губернії. У травні в Летичівському повіті були заарештовані члени земської управи – І. Штанько і Я. Голюк. З погляду австрійського коменданта, «за агітацію в селах» [2, арк.2]. 3 червня Гайсинський повітовий староста, мотивуючи тим, що на засіданні повітового земельного комітету 2 травня голови волосних земельних комітетів заявили протест проти влади гетьмана, постановив: голів Кунянського земельного комітету – Н. Кондратюка, Краснопільського – Ф. Мартинюка, І. Чабана, Кіблицького – З. Берчука, Хошеватського – С. Гриценка, Теплицького – К. Мельника, Гранівського – Н. Гуляренко, Кислякського – Я. Вишнюка заарештувати і помістити в Гайсинську повітову в'язницю, хоч на той час земельні комітети вже не діяли [3, арк.12]. Цей же повітовий староста неодноразово ставив питання про арешт голови Жерденівської сільської управи Войченка, який ніби – то вороже ставився до сучасної української влади і австрійського війська [10, арк.9]. З Нової Ушиці повідомлялось, що місцевий комендант арештував голову та членів земської управи [12, с.2].

Гетьманська влада досить часто вдавалася і до репресій щодо українських діячів, особливо колишніх членів Центральної Ради, членів партій соціалістів-революціонерів та соціал-демократів. У Вінниці з 22 на 23 червня Державна варта арештувала голову правління Подільського Союзбанку П. Вербіду. Крім нього, ще були ув'язнені члени Вінницької ради часів УЦР П. Бунт, Д. Кошмак, С. Мельниченко та М. Козоріс. Невдовзі вони за наполяганням громадськості були звільнені [31, с.17].

Для гетьмана, який планував ліберальну земельну та інші реформи, базовані на праві приватної власності, важливо було очистити місцеві зібрання та управи від соціалістичних елементів [26, с.461]. Згідно постанови

уряду, міністру внутрішніх справ надавалося право накладати в адміністративному порядку арешти до 2 місяців, а губернським старостам – до 2 місяців з дозволу самого міністра. У випадку необхідності, осіб, арештованих в порядку даної постанови, могли силоміць вислати на термін до 2 місяців у визначену місцевість або ж за кордон Української Держави [14, с.1-2]. До того ж на практиці не рідко бували випадки, коли обшуки та арешти здійснювалися самовільно, за розпорядженнями губернських старост [5, арк.52 зв.]. Такі масові арешти викликали у населення невдоволення гетьманською владою [17, с.4].

Досить складними були відносини земств з Міністерством внутрішніх справ. Чимало переслідувань з боку влади зазнали земські діячі, особливо прихильники соціалістичних партій. Вони негативно ставилися до гетьманського перевороту, вважаючи, що П. Скоропадський незаконно захопив владу за допомогою німців. З цієї причини багато земців практично ухилялася від роботи або виконувала її недбало, а всі спроби органів влади втрутитися у земські справи розглядали як незаконні [25, с.61]. На чолі зібрань та управ нерідко стояли українські національні елементи, переважно представники інтелігенції, не пов'язані безпосередньо з місцевим життям, без відповідної фахової підготовки та досвіду. Це стало причиною того, що цілі галузі земської справи, важливі для народного життя – лікарсько-санітарна, дорожня, шкільна й інші, занепали [24, с.184].

Першим кроком з боку уряду до здійснення перебудови місцевого самоврядування стала загальна перевірка діяльності його установ державними ревізійними комісіями. У результаті розпочатих ревізій Подільський губернський староста С. Кисельов прохав МВС призначити урядову ревізію Вінницької, Проскурівської та Брацлавської управ [32, с.77]. Одним з прикладів того, що ревізії мали політичний характер, а не лише призначалися для виявлення реальних недоліків, є інструкція С. Кисельова, яка була надіслана напередодні ревізії повітовим старостам. У ній рекомендувалося з'ясувати під час перевірки земських установ питання: 1. Чи було виконано точно розпорядження Тимчасового уряду про доповнення земських зібрань, чи число нових гласних було довільним, а самі земства були не доповнені, а переобрані? 2. Чи не вплинуло порушення цього розпорядження на наступні вибори? 3. Який склад управ сформувався після виборів в майновому, освітньому та політичному відношенні? 4. Чи не виходила управа за межі своїх повноважень, а також чи не перевищувала своєї влади? 5. Яке ставлення управи до теперішнього уряду – активне (агітація) чи пасивне (саботаж) [32, с.59-60].

С. Кисельов 20 червня наказав повітовим старостам скликати збори земських гласних та членів ревізійних комісій старого складу (дореволюційного) і разом з досвідченим бухгалтером обговорити план ревізії. Пропонувалося звернути увагу на склад управи. Для роботи ревізійної комісії Подільської губернії виділялося 500 руб. [8, арк.48-48 зв.]. 13 жовтня 1918 р. губернська ревізійна комісія, розглянувши матеріали ревізії Брацлавської повітової управи, знайшла правопорушення, що відповідали 338, 549, 554 ст. дореволюційного «Уложення о наказах». Розпорядженням С. Кисельова, голову та членів Брацлавської земської управи (Б. Мироненка, П. Довбню, Р. Безмозчука та Д. Цибульського) було притягнуто до відповідальності та звільнено з посад [1, арк.100]. З тих же мотивів Ямпольському старості Ганьку запропоновано подати у відставку [32, с.78]. Таке ж рішення було прийняте щодо Вінницького повітового старости П. Гусакова з огляду на відсутність у нього адміністративного досвіду та некоректне поведіння, внаслідок чого він налаштував проти себе громадськість і військову владу [32, с.77].

Не зважаючи на такі напружені відносини між адміністрацією та земськими органами, уряд Української Держави різними методами намагався відновити та підняти господарську діяльність в губерніях. Земствам поверталася худоба та реманент. Відновлювалися розплідники племінної худоби, склади насіння тощо. Проте розгорнути у повному обсязі свою діяльність земствам в 1918 р. так і не вдалося [21, с.131; 19, с.12].

Земства час від часу ініціювали спільні проекти з урядом. Крім питань продажу майна, земства регулювали питання місцевих податків. У серпні 1918 р. для вирішення проблеми збору земських податків Подільське губернське земство та фінансова палата ввели посади волосних збирачів податків [30, с.70]. Наскільки важкою та небезпечною була справа зі збором податків свідчить той факт, що згодом земці звернулися до губернського старости з проханням виділити для цих осіб 20 револьверів [9, арк.41]. 21 травня в Мощанську волосну управу навіть прибув спеціальний інструктор для пояснення порядку складання кошторису та способів збирання податку за 1918 р. [6, арк.40].

Повноваження губернських старост спочатку не були чітко окреслені. Очевидно тому, 22 травня у листі до міністерства внутрішніх справ С. Кисельов констатував основні проблеми нової адміністрації і запропонував шляхи відновлення порядку в краї: якнайшвидше призначити повітових старост, замінити повітових комендантів авторитетними не заполітизованими офіцерами; розпустити охоронні сотні, а потім набрати нові з надійних хліборобів та офіцерів; надати губернському старості право призначати начальників міліції; відпустити кредити на створення відділів розшуку політичних противників Української держави; провести вибори сільських та волосних посадових осіб, які б підлягали повітовим старостам; посилити особовий склад австро-угорських військ у краї; збільшити штати чиновників і підвищити їх оклади до прожиткового рівня; надати кошти для створення та підтримання діяльності зазначеної адміністративно-примусової системи [7, арк.11]. Частина цих пропозицій знайшла втілення в документах, які регламентували статусні повноваження губернських старост. На думку сучасних дослідників, вони були близькі до прав царських губернаторів [26, с. 461].

Таким чином, з приходом П. Скоропадського до влади розпочався процес силового пристосування органів місцевого самоврядування до потреб урядових соціальних реформ. Була ініційована масова перевірка їхньої діяльності ревізійними комісіями. Одержані результати використовувалися для обґрунтування зміни гласних, а то й розпуску земських та думських зібрань. В практику увійшло повернення дореволюційних складів депутатів. Широко застосовувалися арешти членів управ – представників соціалістичних партій. Земські та міські установи опинилися в дуже складних умовах. Фінансові проблеми, жорстке протистояння з державною адміністрацією, розпуск управ та дум, арешти їх членів поглиблювали кризове становище місцевого господарства.

Джерела та література:

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО України). – Ф. Д – 255. – Оп.1. – Спр.126.
2. ДАВО України. Ф. Р – 1196. – Оп.1. – Спр. 32.
3. ДАВО України. – Ф. Р-3980. – Оп.1. – Спр.1.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 50.
5. ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп.1. – Спр.74.
6. ЦДАВО України. – Ф. 1548. – Оп.1. – Спр.17.
7. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.3.
8. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.9.
9. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 145.
10. ЦДАВО України. – Ф. 2026. – Оп. 1. – Спр. 5.
11. ЦДАВО України. – Ф. 2208. – Оп.6. – Спр. 151.
12. Аресты.// Вестник Одесского земства. – 1918. – 30 (17) мая.
13. Изменение земского и городского законов.// Киевская Мысль. – 1918. – 30 (17) мая.
14. Кротній. Законъ объ административныхъ арестахъ.// Путь Соціал-Демократа. – 1918. – 4 октябрия.
15. М. Ржевускій. Работа волостныхъ земствъ. // Земське діло. – 1918. – 1 серпня.
16. Новий закон. // Нова Рада. – 1918. – 19 (6) вересня.
17. Обращение С.В. Петлюры к послам. // Уманское слово. – 1918. – 31 мая (8).
18. С. Кісільов. Обов'язкова постанова. // Подільські губернiальне вiдомости. – 1918. – 19 (6) червня.
19. Смоленко. Про будiвничу допомогу населенню, перетерпiвшому од вiйськових подiй. // Волинська народна газета. – 1918. – 30 жовтня.
20. Ф. Лизогуб. Наказ про усунення від посад повітових комісарів і їх помічників та заміну їх повітовими старостами. // Державний вістник. – 1918. – 26 травня.
21. Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.): Дис. канд. іст. наук. – Ізмаїл, 2004. – 240 арк.
22. Грибенко О.М. Державотворчі процеси в Наддніпрянській Україні у 1917-1920 рр. : Історичний аспект.: Дис. канд. іст. наук. – Київ, 2006. – 266 арк.
23. Двуреченська О.С. Органи місцевого самоврядування Катеринослава: Дис. канд. іст. наук. – Д., 2007. – 243 арк.
24. Дорошенко Д.І. Історія України, 1917-1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К.Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – 352с.
25. Завальнюк О.М., Стецюк В.Б. Земства Подiлля в добу Української революції 1917-1920 рр. / О.М. Завальнюк, В.Б. Стецюк. – Кам'янець-Подiльський: Аксіома, 2009.– 220с.
26. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / О.Г. Аркуша, О.В. Бойко, Є.І. Бородін та ін. Головне управління державної служби України, Інститут історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т.1.– 544с.
27. Кравчук О.М. Становлення гетьманського управління в Подiльській губернії (1918 р.)// Подiлля у контексті української історії. – Вінниця, 2001. – С.172-177.
28. Лозовий В.С. Подiлля в період гетьманату (1918 р.): Навчально-методичний посiбник. – Кам'янець-Подiльський: МЕДОБОРИ, 2003. – 36с.
29. Проданюк Ф.М. Внутрішня політика Української Держави (29 квітня-14 грудня 1918 року): Дис. канд. іст. наук. – К. – 1997. – 230 арк.
30. Стецюк В.Б. Земства Правобережної України в період Української національно – демократичної революції 1917 – 1920 рр.: Дис. канд. іст. наук. – Кам'янець-Подiльський, 2008 – 240 арк.
31. Східне Подiлля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 – грудень 1918): Збiрник документiв та матерiалiв / Упоряд. К. Завальнюк, Т. Стецюк. – Вінниця: О. Власюк, 2008. – 208с.
32. Харченко Т.О. Становлення місцевих органiв виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень-грудень 1918 р.): Дис. канд. іст. наук. – Полтава, 2000. – 282 арк.
33. Яременко О.І. Адміністративна реформа гетьмана Павла Скоропадського. – Вінниця:Континент -ПРИМ, 1998. – 40 с.

В докладе освещаются отношения государственной администрации Подольской губернии с органами местного самоуправления, раскрываются формы и методы давления на земские собрания и городские, показаны результаты работы ревизионных комиссий, причины роспуска управ и местных дум, арестов их членов.

Ключевые слова: Гетманат П. Скоропадського, Подольська губернія, місцiя адміністрація, земства, городские думы, ревизии, аресты.

ЗАСНУВАННЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У 1918 Р. ТА РОЛЬ У ЙОГО СТАНОВЛЕННІ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті аналізується процес становлення Кам'янець-Подільського університету у 1918 році і особлива увага приділяється постаті Івана Огієнка як його першого ректора і фактичного засновника університету. Визначено основні проблеми університетського життя на початковому етапі існування і шляхи їх вирішення, а також діяльність ректора на теологічному факультеті університету.

Ключові слова: університет, ректор, освіта, факультет.

“Заснування вищих шкіл – це перше, чим може похвастатись нарід... Наш університет український по духові і устроєві, а наша мета – науковий дослід і виховання молоді. Університет виховуватиме українську інтелігенцію, буде вселяти любов до інших народів... Університет буде зв'язком між професорами та студентами, що дасть змогу працювати на користь рідної України,” [8; с. 9] – писав перший ректор Кам'янець-Подільського державного Українського університету Іван Огієнко. Його слова були пророчими. Сьогодні університет впевнено посідає одне з провідних місць в Україні, за що отримує нагороди у міжнародних і всеукраїнських рейтингах. Зростає міжнародне визнання закладу. Наприкінці січня 2008 року спільно з іншими навчальними закладами він став засновником Консорціуму університетів Західної України та Варшавського університету. На початку 2009 року заклад прийняли до Міжнародної асоціації університетів. Упродовж 2010 року університет підписав нові угоди про співпрацю з Краснодарською краєвою громадською організацією «Співдружність Кубань-Україна», Саратовським державним університетом ім. М.Г.Чернишевського, Академічним товариством Міхала Балудянського, Спортивним клубом «CO-VER Sportiva MAREI», Євроакадемією м.Талінн, Вищою державною професійною школою у Глогуві та ін.. Крім цього природничий факультет уклав угоду про співпрацю з інститутом ботаніки Ягелонського університету. Щорічно заклад відвідують зарубіжні делегації.. Інтенсивно проводяться студентські міжнародні зв'язки [9;с.94-95]. Фактично сьогодні наш університет посідає гідне місце в контексті україно-європейських зв'язків, і особливо міста Кам'янець-Подільського.

Як же все починалося?

17 серпня 1918 р. було прийнято урядом Скоропадського рішення про заснування в м. Кам'янець-Подільському ще одного українського державного університету. Для виконання цього завдання на Поділля виїжджає Іван Огієнко. Це була друга його поїздка до міста над Смотричем. Вперше він їздив туди на запрошення місцевої “Просвіти” як професор Українського народного університету в Києві. Прибувши в місто Іван Огієнко виголосив доповідь на тему “Українська культура”. То було небувале свято в історії Кам'яниччини [13;с.65].

Ось чому, після свого другого приїзду в Кам'янець-Подільський Івану Огієнку не важко було приступити до праці в університеті, оскільки його тут добре знали.

Дмитро Дорошенко у своїх “Споминах” пише: “Пригадую собі ті засідання Ради міністрів, де обміркувався закон про відкриття Українського державного університету в Кам'янці. В проекті, між іншим, стояло заложення катедр польської, румунської і жидівської мови та літератури: малося на увазі, що університет, положений на пограниччю кількох країв – Поділля, Буковини, Молдавії й Галичини, – служитиме культурним огнищем, яке матиме притягаючу для всіх цих країв і служитиме форпостом української національної культури тут, в цім місці, де з давніх часів перехрещуються різні культурні впливи. Малося на увазі, що державний український університет в Кам'янці, в якихось 20 кілометрах від Збруча, не залишеться без корисного впливу й на культурне життя українців забруцьких і вже самим фактом свого існування змушуватиме австрійський уряд скоріше задовольнити законні потреби українців Австро-Угорської держави – мати свою вищу школу в Львові та й у Чернівцях. Тому-то цей законопроект пройшов дуже “гладко” при однодушній згоді і сприятливому відношенні всіх членів Ради міністрів” [6;с.411].

22 березня до Кам'янца-Подільського за дорученням Міністерства освіти Української Народної Республіки прибула делегація від Київського народного університету – професори І.Ганицький, Іван Огієнко, В.Дуб'янський, інженер К.Титаренко.

18 травня 1918 року Рада лекторів Київського українського народного університету обрала Івана Огієнка відповідальним за вчасне відкриття університетського закладу в Кам'янці на Поділлі. А за 4 дні, 22 травня, та ж Рада проголосила рішення про призначення його “виконуючим обов'язки ректора Кам'янецького Університету згідно з пропозицією Міністра освіти”[13;с.14-15].

“Професору Івану Огієнку і очолюваному ним колективу вдалось успішно розв'язати різноманітні складні проблеми. З-поміж них – юридичне оформлення закладу, ремонт навчальних приміщень, формування науково-педагогічних кадрів, українізація навчального процесу, допомога незаможному студентству, видання

україномовної навчально-методичної літератури, розвиток наукової бібліотеки тощо”, – говорив у своїй промові, присвяченій на честь 90-річчя з часу заснування К-ПНУ, теперішній ректор університету О.М.Завальнюк [8; с.24].

Кам’янець-Подільський державний український університет заснований 1 липня 1918 р. відповідно до закону, прийнятого Радою Міністрів Української держави і затвердженого гетьманом України П.Скоропадським 17 серпня 1918 р. Заклад складався з чотирьох факультетів, але у 1918 році розпочинали роботу лише два – історико-філологічний та фізико-математичний (з математичним та природничо-історичним відділеннями). До видання нового статуту й штатного розкладу українських університетів належало керуватися російським університетським статутом 1884 р., але з обов’язковою умовою, що викладовою мовою стає українська (допускалися незначні винятки). Всі штати затверджував міністр освіти [7;с.10].

22 жовтня 1918 року відбулося урочисте відкриття університету в Кам’янці в тимчасовому приміщенні Технічної школи. Запрошення на відкриття університету були розіслані практично всім найвидатнішим українським політикам, письменникам, діячам науки і культури. Зміст запрошень досить точно формував значення і мету навчального закладу, який “вже з самого географічного положення найближчий до високої західноєвропейської культури, не буде звичайним університетом східного типу” [13;с.66]. В запрошеннях говорилося, що при університеті вперше на Сході слов’янства буде відкритий богословський факультет, а також на історико-філологічному факультеті відкрито дві нових національних кафедри: одна – польської, друга – єврейської літератури і історії [13;с.66].

Крім того, спеціальні запрошення посилалися до Берлінського, Кембріджського, Лондонського, Паризького, Римського університетів, до найближчих сусідів – у Львів, Краків, Чернівці, Варшаву та ін. [13;с.66].

На свято відкриття університету приїхало кількасот гостей з усієї України, в тому числі з Києва прибув спеціальний поїзд з делегатами на чолі з представником гетьмана генералом Лібовим. Сам П.Скоропадський не зміг тоді бути присутнім через важливі справи в Києві – зміну Кабінету Міністрів. Приїхало багато гостей з Галиччини і Буковини. Чимало закордонних університетів прислало свої привітання [12;с.23-24]. В одному з них наголошувалося, що “народний університет є реальне втілення широких бажань поширювати рідну освіту і культуру серед тих кіл громадськості, яким тяжкі умови життя закрили двері до вищої школи і не дали можливості добути так потрібне в цей час знання...”[10;с.31].

За повідомленнями української преси, 22 жовтня 1918 року відкриття КПДУУ святкували в різних куточках Поділля (наприклад, повітові центри Бар і Ямпіль), а також у містечку Чуднів на Волині, де педагоги кількох навчальних закладів (гімназія, дві вищі початкові і 2 двокласні школи) на спільних зборах з’ясували “велике значіння нового університету для українського народу”[5;с.20].

Після кожної промови хор виконував український гімн, “Заповіт”, а також пісню “Не пора, не пора” та ін.

Це було грандіозне свято не лише в освітньому житті України, а й в серцях українських громадян, особливо в тих, які стали першими студентами цього навчального закладу.

“Коли ж у кінці засідання роздалося гучне “Ще не вмерла Україна” і вся університетська корпорація, на чолі з паном Ректором, в супроводі поважних гостей, вийшли з зали і показалися перед нами, – ми всі мов завмерли на місці, відчуваючи мурашки по тілі і гарячу владу на очах,” – пише в своїх спогадах один з таких студентів [11;с.4].

З глибокою повагою і захопленням відзивається він про Івана Огієнка, який з цього дня став для них “і Учителем і Батьком” бо він ніколи не був “холодним чи безучасним до студентських інтересів”[7;с.5].

“За Ректором вічно увивався рій студентів, коли легкою, молодою ходою, з завжди привітним лицем він не йшов, а літав по коридорах...І треба було бачити, з яким терпінням і батьківською любов’ю він говорив і поводився зо студентами, коли вони з відкритою душею, мов рідні діти, приходили до нього... І треба сказати, що його слова ніколи не зоставалися пустими обіцянками”, – згадує Архимандрит у своїх спогадах про першого ректора університету [4;с.15].

Іван Огієнко, водночас, велику увагу приділяв відкриттю богословського факультету в університеті. В результаті Кам’янець-Подільський державний український університет став першою вищою школою в Україні, де появилася теологічний факультет з українською мовою викладання.

Богословський факультет запрацював, як вважав Іван Огієнко, 1 грудня 1918 р. Однак погодитися з цим важко, оскільки факультет не мав декана, чи особи, яка виконувала його обов’язки, канцелярії, яка реєструвала студентів і записувала їх на конкретні дисципліни, нарешті, в штат не було прийнято жодного викладача-богослова. Для того аби факультет запрацював як слід потрібно було вирішити, перш за все, кадрову проблему. Ставши міністром освіти в січні 1919 року, Іван Огієнко одразу ж призначив в.о. екстраординарного професора В.Біднова деканом богословського факультету [5;с.69].

“Професор Біднов – низенький на зріст, гучним голосом і гарною українською мовою викладав цікаві й змістовні по історії лекції, добре відвідуванні студентами”, – пам’ятають його колишні вихованці [9;с.6]. Перед різдвяними святами, згадував Василь Олексійович, “мене призначено на 3 роки деканом богословського

факультету, який треба було zorganizувати. Через те в мене збільшилося настільки праці, скільки сполучених з адміністративною посадою неприємностей. Крім мене на богословському факультеті не було нікого” [9; с.159].

Іван Огієнко доклав багато зусиль для того щоб забезпечити новостворений факультет необхідними кадрами. На той час у Кам’янці працювали магістри богослов’я Ю.Й.Сіцинський (історико-археологічне наукове товариство), П.В.Табінський (священик), О.З.Неселовський (доглядач міської духовної чоловічої школи). Вони і стали першими приват доцентами новоствореного факультету і в лютому 1919 р. розпочали читання вступних лекцій (крім хворого П.В.Табінського). До становлення цих викладачів Біднов доклав багато зусиль, як і того молодого поповнення, що прибуло з Києва, після відповідної роботи міністра освіти І.І.Огієнка. [9; с.159-161].

Як свідчать архівні джерела, особливу увагу Іван Огієнко приділяв питанню забезпечення навчального процесу на факультеті необхідною літературою. Це пояснювалося тим, що на 1 січня 1920 р. в університетській фундаментальній бібліотеці нараховувалося всього 617 примірників книг, брошур і журналів на релігійну тематику. Цієї літератури не вистачало. До того ж практично не було україномовних видань, що суперечило характеру закладу і вимогам Міністерства освіти проводити навчання державною мовою. Проблему з літературою пробували розв’язати на місці. За свідченням О.М.Пашенко, добре обізнаної з справами університету, І.Огієнко домогся того, що богословський факультет дістав змогу користуватися фундаментальною бібліотекою (зрозуміло російськомовною) Кам’янець-Подільської духовної семінарії [9;с.163].

Вкрай необхідну літературу вирішили шукати за кордоном. У зв’язку з тим, що в Україні необхідної церковної літератури не було, вирішено було її закупляти і завозити із-за кордону. Так вже у лютому 1919 р., для поповнення бібліотеки університету Біднов отримав суму в розмірі 1000 крб. У квітні за літературою відбув М.М.Васильківський, якому університет виділив 10 тис. крб. Вдруге книжковий вояж він здійснив до Галичини разом з І.А.Любарським у липні 1919 р. На цей раз було виділено 2500 крб. У вересні до Чернівців за літературою виїздить В.О.Біднов з сумою 5000 крб. Влітку 1920 року він, перебуваючи в Галичині, закупив книги морально-релігійного змісту на суму 1750 польських марок. В результаті таких човникових поїздок бібліотечні фонди фахової літератури зросли влітку 1920 року до 1038 примірників [9;с.163].

Однак незважаючи на численні труднощі і перешкоди студенти і викладачі не пали духом, а навпаки прагнули розвивати життя факультету на науковій та духовній основі. Зокрема, у січні 1919 року за активного сприяння ректора університету було засновано і відкрито при факультеті “Студію чистого християнства”, метою якої було пошук шляхів до взаєморозуміння між різними конфесіями на Поділлі, між Церквою та молоддю Українською державою тощо. Згідно з статутом осередку, на його засіданнях обговорювалися проблеми церковного життя, Богословська література, читалися проповіді та велися релігійні дискусії між прихильниками різних релігійних конфесій [7;с.108-109].

Окрім цього, студенти і викладачі на чолі з Іваном Огієнком займалися перекладами Біблії на українську мову. Для здійснення цього важливого завдання при Міністерстві Ісповідань була створена спеціальна комісія. Одночасно Іван Огієнко заохочував викладачів та студентів приймати активну участь у політичному та культурному житті. Так, В.О.Біднова було обрано головою Українського педагогічного товариства і головою Кирило-Методіївського братства. Разом з цим, у листопаді студенти, викладачі і декан факультету разом з М.С.Грушевським, взяли участь у повстанні проти гетьманського уряду [7;с.109].

При університеті була церква, настоятелем якої став відомий археолог, історик та дослідник культурних та мистецьких пам’яток Поділля і церковної старовини отець Євтим (Юхим) Сіцинський [46;с.100]. Богослужіння тут проводилося українською мовою. Петро Білон згадував про ті дні: “Я, як студент, досить часто виголошував в університетській церкві проповіді в присутності численого професорського складу. Довелося раз виголосити проповідь і в час великого свята, де були присутні міністри та вищі урядовці уряду, а серед них великий церковний діяч і золотоустий проповідник Володимир Чеховський. По Службі Божій В.Чехівський підійшов до мене й погратулював за мою проповідь... Я виголошував проповіді і в інших церквах Кам’янця-Подільського” [14;с.72].

Досить важкою і клопітною була праця Івана Огієнка по організації діяльності богословського факультету. Проте незважаючи на численні труднощі, факультет запрацював. Він, зібравши навколо себе значні інтелектуальні сили, став не лише навчальним, а й науковим, духовним центром, який багато зробив для утвердження автокефалії Української Православної Церкви. Перешкодою в подальшій роботі факультету стала поразка української революції. Іван Огієнко змушений був покинути Кам’янець-Подільський, і таким чином перервати свою діяльність по підготовці богословів в Кам’янець-Подільському державному українському університеті. Невдовзі факультет взагалі був закритий.

Для Кам’янця-Подільського Іван Огієнко є знаковою постаттю. Виплекане ним у найскладніших умовах 1918-1920 рр. дитя – Кам’янець-Подільський державний український університет – стало першим на Поділлі вогнищем української освіти, науки, культури. Обидва нинішні університети, що діють у місті, – Кам’янець-Подільський державний університет і Подільський державний аграрно-технічний університет – виводять свій

родовід від Огієнкового дітища: перший – від відкритого 22 жовтня 1918 р. університету, другий – від вікритого в цьому ж університеті 22 жовтня 1919 р. сільськогосподарського факультету. І якщо сьогодні Кам'янець-Подільський з повним правом називають університетським містом, то першочергова заслуга в цьому одного з фундаторів і першого ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету Івана Огієнка. 14 січня 2007 р. виповнюється 125 років від дня народження Івана Огієнка – видатного українця, який залишив помітний слід у багатьох сферах діяльності. Навіть в історію Іван Іванович увійшов під двома іменами: як світська особа – професор Огієнко, а як духовна особа – митрополит Іларіон. Його з рівним правом можна назвати вченим, мовознавцем, істориком церкви, державним діячем, культурним діячем, релігійним діячем, педагогом, поетом, перекладачем. Справжнім подвигом став здійснений Іваном Огієнком повний переклад Біблії українською мовою.

Радянська влада викреслила Івана Огієнка з історії України, з пам'яті радянських українців. І тільки на початку 1990-х років почалося повернення Івана Огієнка на рідну Україну. Зокрема, Кам'янець-Подільський двічі ушановував Огієнка Всеукраїнськими науково-практичними конференціями, присвяченими його духовній і науково-педагогічній діяльності (у квітні 1992 р. і лютому 1997 р.). 17 квітня 1992 р. в нашому місті на установчих зборах було створено Всеукраїнське товариство Івана Огієнка з центром у Кам'янці-Подільському, а головою товариства обрано кам'янчанку – кандидата філологічних наук Євгенію Сохацьку (1998 р. вона стала лауреатом премії імені Огієнка).

1 червня 1992 р. вулицю Московську, на якій розташовано університет, очолюваний у 1918-1920 рр. Огієнком, названо його іменем.

23 березня 2001 р. у Кам'янець-Подільському педагогічному університеті відбулася презентація книги доктора філологічних наук Миколи Тимошика «Лишусь навіки з чужиною...». 548-сторінкову монографію присвячено життю та діяльності Івана Огієнка.

17 вересня 2003 р. при вході до головного корпусу університету відкрито пам'ятну дошку Іванові Огієнку. Правда, досі нерозв'язаним питанням залишається надання Кам'янець-Подільському державному університету імені Огієнка. [2].

Іван Огієнко прожив 90 років (помер 29 березня 1972 р. у канадському місті Вінніпег). Це було складне, сповнене драматизму життя.

Діяльність Івана Огієнка на освітянській ниві свідчить про те, що він належить до особистостей, які становлять окрасу нації. І це безперечно так! Митрополит Іларіон довів це своїм життям, своєю творчістю. Він був постаттю всеукраїнського – більш того, постаттю світового масштабу.

Джерела та література:

1. Білан А. Іван Огієнко/ А.Білан. // Українська культура. – 1992. – №1. – С.12-13.
2. Будзей О. Іван Огієнко./ Олег Будзей. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://k-p.net.ua>
3. Велетень науки: матеріали науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка / Відп. редактор і упорядник кандидат педагогічних наук А.А.Марушкевич. / – К.: Четверта Хвиля, 1996. – 234 с.
4. Димитрій (Рудюк). З вірою в Бога жив, творив, боровся. / Димитрій (Рудюк). // Науковий збірник, присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка: Зб. Доповідей та матеріалів. – Упоряд.: архієп. Димитрій (Рудюк), В.Ляхоцький. – К.: Київ. правосл. богосл. академія УПЦ КП, 2007. – С.31-40
5. Духовна і науково-педагогічна діяльність Івана Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження. – Кам'янець-Подільський: “Абетка – НОВА”, 1997 – 352 с.
6. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки): Науково-популярне видання. / Дмитро Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.
7. Завальнюк О. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918 – 2009 рр.): Історичний нарис / О.М.Завальнюк, О.Б.Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 389 с.
8. Завальнюк О. Святкування відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету – велика подія національно-освітнього життя України. / О.М.Завальнюк. // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. – Т.12. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С.3-25.
9. Завальнюк О. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.). / Олександр Завальнюк.– Кам'янець-Подільський: “Абетка – НОВА”, 2006. – 632 с.
10. Завальнюк О. Іван Огієнко і підготовка богословів в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920)./ Олександр Завальнюк. // Науковий збірник, присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка: Зб. Доповідей та матеріалів. – Упоряд.: архієп. Димитрій (Рудюк), В.Ляхоцький. – К.: Київ. правосл. богосл. Академія. УПЦ КП, 2007. – С.67-73.
11. Іларіон (Огієнко І.) Бог у природі. / Іларіон (Огієнко І.) – Холм: Свята Данилова Гора, 1943. – 8с
12. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – К.,2008. – 200 с.
13. Марушкевич А. Невтомний працівник українського ренесансу Іван Огієнко. Педагогічний аспект./Марушкевич А.А. – К.: Четверта хвиля, 1996 – 128с.
14. Церковне життя // Україна. – 1919. – 26 серпня. – Ч.14. – С.4.

В статтє анализується процес становлення Каменець-Подольського університета в 1918 году и особое внимание уделяется фигуре Ивана Огиенка как его первого ректора и фактического основателя университета. Определены основные проблемы университетской жизни на начальном этапе существования и пути их решения, а также деятельность ректора на теологическом факультете университета.

Ключевые слова: университет, ректор, образование, факультет.

УДК 94 (477.43) 1919 “:352.091

О.М. Завальнюк

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У 1919 РОЦІ

Висвітлюються питання, пов'язані із матеріальним і соціокультурним становищем мешканців Кам'янця-Подільського, вплив на повсякденне життя людей різних чинників (біженці, структури УНР і УСРР, Українська Галицька армія, місцеве самоврядування).

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, мешканці, зайнятість, доходи, життєвий рівень, біженці, епідемії, культурне дозвілля.

З початком Першої світової війни життя мешканців губерньського Кам'янця-Подільського, як і багатьох інших прифронтових міст України, зазнавало негативного впливу, зокрема, через мобілізацію чоловічого населення, переорієнтацію економіки на військовий лад, а також фінансово-економічну кризу, яка призвела до звуження споживчого ринку, посилення інфляційних процесів. У місті розмістилися різні структури російської армії, що унеможливило доступ до різних державних, комунальних і приватних приміщень, які у мирний час служили кам'ячанам. Квартирування військових призвело до перенасичення житлового фонду. Частина мешканців мігрувала до внутрішніх губерній Росії. За Н.Я.Григорієвим, станом на 1 січня 1918 р. в місті нараховувалося 58325 осіб постійного населення [1, с. 32].

Надалі становище міста не поліпшувалося. Одним із найскладніших у цьому плані виявився 1919 рік, коли Кам'янець-Подільський став державним і політичним центром Української Народної Республіки, прийняв десятки тисяч людей з різних регіонів, багато військовиків, міністерських службовців, що у другій половині року призвело до значного збільшення кількості населення (до 100 тис. осіб) [2, 31 липня]. Чимало цивільних, які рятувалися від більшовицької диктатури, намагалися використати географічне положення міста, щоб через якийсь час або в разі ускладнення становища української влади і зміни воєнно-політичної ситуації на гірше потрапити до Європи, подалі від небезпеки. Крім того, сюди прибуло чимало біженців зі Східної Галичини разом з командуванням і частинами Української Галицької армії, які потребували робочих місць, житла і матеріальної підтримки. З-поміж них лише залізничників нараховувалося 1115 осіб [3, с. 389].

Однією із гострих проблем, яка стосувалася усіх дорослих кам'ячан, була їх зайнятість у державному, комунальному і приватному секторах виробництва, транспорту, торгівлі, побутового обслуговування і духовно-культурній сфері. Абсолютна більшість постійного самодіяльного населення, здебільшого неосвічена (наприкінці XIX ст. питома вага 20-59 річних, які у свій час здобули початкову, середню, вищу чи професійну освіту, становила лише 26,8% [4, с.224-226]), змушена була виконувати некваліфіковану працю, за що отримувала мізерну заробітну плату. Рівень освіченості мешканців у два наступні десятиліття дещо зріс, але це суттєво не позначилося на їх зайнятості.

Станом на літо 1919 р. різні категорії працівників отримували диференційовану заробітну плату, що впливало на їх життєвий рівень. Так, зокрема на заводі, який належав спілці буфетників, трудилися 15 робітників (по 12-16 годин на добу). Найбільш оплачуваною з них була посада старшого машиніста (1000 крб. на місяць). Прості робітничі отримували поденну плату в розмірі 15 крб., тобто не більше 450-465 крб. у місячному обчисленні. Тим, хто погоджувався працювати у нічну зміну, додатково нараховували по 5-10 крб. до денного заробітку [5]. На міській електростанції надбавка за роботу вночі була більшою: неодруженим робітникам виплачували по 20 крб., а одруженим – 30 крб. [5, 17 липня]. На пивоварні Клейдерманів за надурочні роботи в липні виплачували по 12 крб. 40 коп. – 15 крб., у серпні – по 16 крб. за 1 годину [5, 10 серпня; 2, 10 серпня].

Підвищення ставок заробітної плати робітників відповідно до темпів знецінення грошей вимагали галузеві профспілкові організації, об'єднані у Центральне бюро профспілок Кам'янця-Подільського. Їх керівники разом з представником Міністерства праці УНР утворили на початку серпня комісію, яка виробили нові ставки, взявши за основу розмір плати робітникам, які працювали в автомастерні Головного інженерного управління (для робітників 1-го розряду денна плата становила 40-50 крб., 2-го – 30-35 і 3-го – 20-30 крб.) [2, 8 серпня]. Утім, власники підприємств не поспішали приймати нові норми оплати праці, які неминуче збільшували видатки і знижували рівень їх доходів.

Через брак коштів не підвищувалася зарплата зайнятим у комунальній сфері. 24 вересня вони вийшли на

страйк з вимогами підвищити плату робітникам міської електростанції на 120%, всім іншим – на 70% (міська дума за день до того прийняла ухвалу про збільшення їм зарплати у менших розмірах – відповідно на 70% і 50%, причому лише на один місяць, мотивуючи це тим, що фінансове становище міста критичне) [6, с.389]. Страйк завершився перемогою, і 29 вересня робітники повернулися до праці [7, 30 вересня]. На подібні кроки наважувалися й інші категорії робітників, зокрема друкарі й перукарі [8, 1 березня; 7, 10 липня].

Коли до міста перемістилося державне підприємство “Експедиція заготівлі державних паперів”, яке займалося випуском паперових грошей УНР, йому терміново були потрібні робітники (механіки, монтери, техніки, друкарі, налагоджувальники устаткування, гравери, літографи) з поденною платою, яку виплачували в інших галузях. Такі працівники знайшлися переважно серед біженців з Галичини [2, 1 серпня].

Молодим чоловікам пропонували йти на військову службу. За це їм виплачували щомісяця 1700 крб. (зарплата становила 800 крб., решта – добові) [9, 1 липня].

У представників освітянської, медичної і науково-педагогічної інтелігенції заробітна плата була вищою. Так, учителі загальноміських шкіл отримували по 1200 крб. на місяць [5, 19 липня], санітарним лікарям, які боролися із епідемією тифу, міська дума збільшила з липня 1919 р. місячний оклад до 3100 грн. або 1550 крб. [7, 18 липня]. Санітарам і служителям Подільської організації Українського Червоного Хреста, яка постала в липні, управа цієї структури пропонувала місячну зарплатню в розмірі 790 крб [10, 27 липня]. З 1 серпня 1919 р., відповідно до закону про тимчасове підвищення оплатних норм працівникам Кам’янець-Подільського державного українського університету, ординарний професор отримував на місяць 1666 крб.66 коп. основної платні (за вислугу років – 5-10 років – йому додатково нараховували від 416 крб.66 коп. до 833 крб. 32 коп.), екстраординарний професор – відповідно 1458 крб.33 коп., 281 крб. 25 коп. – 562 крб. 50 коп., штатний доцент і астроном-наглядач – по 1250 крб., 312 крб. 50 коп. – 625 крб., старший асистент – 1125 крб., 312 крб.50 коп. – 525 крб., молодший асистент, лаборант і лектор – 916 крб. 66 коп., 281 крб.25 коп. – 562 крб.50 коп., професорський стипендіат (нинішньою термінологією аспірант) – 833 крб. 33 коп., лектор іноземних мов – 583 крб. 33 коп., декан факультету – 625 крб. [11, ф.1429, оп.2,спр.2, арк.51; 12, ф.р.-582, оп.1, спр.140, арк.84].

Крім професійної роботи, частині кам’ячан доводилося виконувати під загрозою тримісячного ув’язнення безоплатні примусові роботи (до них залучали представників різних категорій мешканців, не обминаючи навіть заможні верстви, зокрема домовласників), які проводилися в інтересах міської громади. Робочу силу організував начальник міської міліції. Зокрема, 7 серпня він направив майже сотню людей в розпорядження начальника залізничної станції з тим, щоб вони попрацювали над розчисткою станційних завалів, прибрали відходи, які загрожували поширенням тифу. До цих робіт залучили і членів міської єврейської громади [6, 8 серпня; 2, 8 серпня].

У вересні спеціальна фахова комісія при Міністерстві здоров’я і опікуєнства УНР, враховуючи фізіологічні потреби дорослої, повноцінної людини, розробила місячні норми харчування для медичного персоналу, який боровся з епідемією тифу (ці норми можна вважати обґрунтованими і для інших категорій населення). Враховуючи, що кожному працівникові щодня необхідно споживати 118 г білків, 50 г жирів і 500 г вуглеводів, лікар Савчинський підрахував (його викладки затвердила згада комісія), що одній дорослій людині щодня треба з’їдати 0,5 фунта м’яса, 0,25 фунта гороху, фунт житнього хліба, по 0,25 фунта ковбаси і гречаної крупи, по 1/8 фунта вершкового масла, картоплі, цукру і борошна. За ринковими цінами на початку 20-х чисел вересня кожній дорослій людині для споживання цих обсягів харчових продуктів треба було щодня витратити по 85 крб., на місяць – 2550 крб. [13, с.314].

Заробітна плата, яку отримували працівники, на жаль, була недостатньою, щоб повністю задовольнити зазначені потреби. Із-за неритмічного постачання міста продовольчими ресурсами, зменшення їх запасів, а також через зростання попиту на них ціни на ринку зростали. Через нестачу жита, при випічці чорного хліба до нього додавали кукурудзяне борошно (наприкінці березня міська хлібопекарня відпускала населенню хліб по ціні 2 крб. 20 коп. за 1 фунт (409,5 г) [14, 9 березня, 28 березня]. У лютому 1 кг цукру-піску у торговельній мережі Товариства споживачів реалізовували за 8 крб. 75 коп., а цукру-рафінаду – 10 крб. [14, 21 лютого]. У першій половині квітня 1 фунт чаю (за картками) можна було придбати за 250 крб., вівсяної кави – 38 крб. [14, 9 квітня]

У другій половині квітня – на початку червня Кам’янець зазнавав продовольчої кризи із-за того, що селянство сусідніх повітів, яке зазвичай постачало хліб та інші харчі до міста, примусово виконувало продовольчу розверстку більшовицької влади. Газета “Життя Поділля” 27 квітня повідомляло: “Зараз населення Кам’янця і повіту голодує. Хліба нема і нема звідки його чекать... Ціни на продукти з кожним днем і кожною хвилиною ростуть і ростуть” [14, 29 квітня]. Посилювалася спекуляція.

Відновлення суверенітету УНР на цих територіях сприяло поверненню вільного продажу сільгосппродукції, що відразу відчули кам’ячани. Утім через пограбування селян, з якими так і не розплатилися більшовики, ціни на ринку поповзли догори. На початку другої декади червня, коли сільгоспвиробники повірили у своє право реалізовувати вироблену у своїх господарствах продукцію і наважилися доставити її до державного і політичного центру УНР, преса повідомляла: “У середу вранці деякі селяни продавали на базарі хліб. Хліба було

небагато і ... [якості] він був дуже невисокої, проте ціна його була вдвічі більше ціни останніх днів. А саме – 10 карб. за фунт” [15, 12 червня]. Збільшення підвозу борошна до Кам’янця-Подільського кооператорами сприяло реалізації випеченого хліба за трохи нижчими цінами. Так, 17-18 червня споживче товариство продавало найпоширеніший продукт харчування для тих, хто не був його пайщиком, по 6 карб. 50 коп. – 7 карб. за 1 фунт. Але через недостатній обсяг випічки в одні руки відпускали лише по 0,5 фунта хліба [16, 17 і 18 июня]. Через кілька днів ціна хліба у кооперативній мережі підскочила до 8 карб. 10 коп. за фунт [17, 21 червня].

Не просто було придбати й інші продукти харчування. Наприклад, 16-21 червня фунт солі продавався за 1 карб. 56 коп. – 2 карб. 50 коп., цукру-піску – 3 карб. 50 коп., цукру-рафінаду – 4 карб., гречаного борошна – 5 карб. [16, 17 і 18 июня; 17, 21 червня]. Через різке зменшення запасів цукру Подільський губернський комісар 25 червня видав постанову, якою заборонив випічку солодкого тіста, виготовлення цукерок, тістечок, тортів, халви тощо. За порушення вимоги погрожував за кожний встановлений факт штрафом до 300 карб. або арештом до трьох місяців [7, 28 червня; 16, 27 июня].

Продовольче становище міста різко погіршилося у липні – серпні через зменшення підвозу харчів, особливо борошна, що було пов’язано із вичерпанням запасів урожаю зернових культур 1918 р. За висновком редакції газети “Трудовий шлях”, “справа з постачанням настільки в катастрофічному стані, що коли так протягнеться ще кілька днів, то наслідки можуть бути самого сумного змісту. Місто без харчів, військо харчі одержує дуже кепсько” [10, 25 липня]. Як наслідок, ціни зростали галопуючими темпами. Так, 14 липня фунт чорного хліба до обіду продавали за 25 карб., а у другій половині дня у продажу його вже не було [16, 15 июля]. Через брак борошна припинила роботу пекарня, яка була на балансі управи міської думи (її запустили лише у третій декаді липня і то на дуже короткий час). До того ж вона відпускала в одні руки не більше 0,25 фунта хліба, тобто по 100 г [18, 24 липня].

З 13 по 15 липня фунт масла підскочив у ціні на 80%. Його можна було купити за 90 карб. За свідченням преси, найбільше населення, службовці різних установ і навіть дещо заможніші від них позбавлені змоги купувати продукти за такими не підйомними цінами [16, 16 июля].

На стрибку цін позначилися і обмежувальні заходи влади, спрямовані на боротьбу із спекуляцією (навколо міста були розміщені карантинні загоны, які не пропускали селян з продуктами на міський базар у зв’язку із короткочасним запровадженням твердих цін) [18, 31 липня].

На початку серпня споживче товариство реалізовувало для своїх пайщиків 1 фунт чорного хліба за 31 карб., що пояснювали великим подорожчанням борошна (до 1600 карб. за пуд). До того ж, його відпускали лише власникам особливих продовольчих карток [18, 3 серпня]. Але і ця плата не стала ціновим максимумом. Через кілька днів той же продукт можна було купити вже за 45 карб. [18, 7 серпня]. Боячись дестабілізації становища, міська управа звернулася до Голови Ради Народних Міністрів з проханням відмовитися від політики твердих цін, а також надати їй (управі) грошову позику для поповнення запасів харчів і зниження ринкової ціни хліба до прийнятної – не більше як 10 карб. за фунт. Уряд надав міській владі на вказані цілі аванс в розмірі 0,5 млн. карб. Таку ж суму отримала і Кам’янецька повітова народна (земська) управа. На ці кошти вона повинна була оперативно провести продовольчі операції з урожаю 1919 р. [18, 31 липня, 3 серпня]. Прийняті заходи дали позитивний результат. Вже 6 серпня фунт чорного хліба можна було купити за 24 карб. [7, 7 серпня], а через три тижні – за 14-15 карб. Дещо впали ціни на м’ясо (до 35-40 карб.), коров’яче масло (до 80 карб.), молоко (до 10-12 карб. за пляшку), яйця (до 20-25 карб. за десяток). Мішок картоплі продавали за 500 карб. [7, 30 серпня]. Попри збільшення обсягів закупівлі збіжжя траплялися випадки, коли при випічці хліба до житнього борошна додавали масу гнилої квасолі, що викликало у споживачів захворювання [19, 21 серпня].

В окремих закладах, які мали своє земельне господарство, члени трудового колективу могли купляти городину за цінами, які були нижчими від ринкових. Так, 14 вересня правління Кам’янець-Подільського державного українського університету вирішило відпускати врожай за такими цінами: фунт картоплі – 4 карб. 25 коп., ранньої капусти – 1 карб. 45 коп., цвітної капусти – 1 карб. 90 коп., цибулі – 1 карб. 15 коп., гороху – 1 карб., моркви – 1 карб. 10 коп., столового буряку – 55 коп. і огірків 15 коп. 23 грудня правління затвердило нові ціни на зібрану сільгосппродукцію для службовців: пуд картоплі – 35 карб., столового буряку – 20, моркви – 30, помідорів – 75, головка капусти і десяток качанів кукурудзи – по 2 карб. 50 коп. Доступність цін, які у тих ринкових умовах були мінімальними і не покривали затрат на обробіток землі та вирощення культур, мала вирішальне значення для придбання харчів членами університетської спільноти, які голодували. Як зазначалось у звіті про зразковий город, датованому жовтнем, “недовго мали мент [ситуацію. – Авт.], коли коло двох тижнів деяким служачим університету не було що їсти, і город ... дав їм городину” [13, с.317].

Наприкінці року, коли в місті функціонувала польська військова влада, ціни на кам’янецькому базарі значно виросли. Так, фунт сала продавали за 110-115 карб., м’яса – 60-70, пуд картоплі – 260, гуску – 600, курку – 250-300 карб. [13, с.318].

Для значної частини мешканців наприкінці вересня виникла проблема з постачанням води через вихід з ладу міського водопроводу. Тому з 1 жовтня воду почали відпускати за спеціальними картками, до яких додавалися чеки (місячна плата за 30 відер води становила 30 карб.) [19, 26 (13) вересня]. Якщо обсяги споживання

води зростали, то це позначалося і на розмірах платежів.

В холодний період року вельми актуальним для кам'янчан було придбання дров. Цією проблемою опікувався відділ палива міської управи. За підрахунками Міністерства земельних справ місто потребувало від 3 до 4,5 млн. пудів дров на рік [18, 12 серпня; 19, 11 серпня]. Щоб мати змогу придбати паливо, споживачам треба було отримати відповідний ордер (видавали до 30 жовтня). Ціни на дрова влітку зросли на 25%, проте вже у листопаді, коли ажіотаж навколо паливного питання зник, вони знизилися до 20 крб. за пуд [7, 8 серпня; 20 і 29 листопада].

Неритмічно доставляли в місто керосин, попит на який був високий впродовж року. Його використовували переважно для освітлення, хоча в багатьох випадках установи, організації, заклади і приватні помешкання користувалися електрикою. Через слабку потужність електростанції міській владі доводилося вводити обмеження. Так, у лютому було встановлено місячний ліміт (не більше 3 квт.-год. на одну кімнату). В будинках, де не були встановлені лічильники, дозволяли використовувати в житловій кімнаті і кухні по 1 лампочці потужністю 25 свічок. Управа заборонила зовнішнє освітлення театрів, ресторанів, вітрин, крамниць [14, 13 лютого].

Влітку міська влада взяла у держави позику в розмірі 2 млн. крб. щоб придбати для електростанції два дизельні мотори потужністю 560 кінських сил [7, 11 липня]. Вирішення цієї проблеми затягнулося. Тож через кілька місяців довелося практикувати почергове відключення частин міста від електричного освітлення впродовж двох днів на тиждень. Міська управа пропонувала “всім передплатникам електричної станції заготовити гас або свічки на той час, коли не буде електрики” [19, 28 (15) жовтня].

Для тих, хто прибув до міста на роботу, або для тимчасового проживання, необхідно було отримати відповідний ордер на поселення у реквізованих будинках (це стосувалося державних чиновників), або наймати житло в приватному секторі. Останнє коштувало недешево. Залежно від того, у якій частині міста орендували квадратні метри і скільки мешканців поселялося в кімнату, формувалася й договірна ціна. У зв'язку з цим у місяць одноосібникам доводилося платити 150-300 крб. (з власним паливом – 100 крб.), в центрі – 500 крб. За кімнату на 4-х осіб власники брали загалом 400 крб. Таку ж плату вносили і сімейні [12, ф.р.582, оп.1, спр.80а, арк.29-56]. Меблі у такому житлі, як правило, були найпростішими: ліжко, стіл, стілець. Нерідко хазяї пропонували за окрему плату харчування (щоденний обід на одну особу обходився від 25 до 60 крб.). Для біженців і міської бідноти відкривали дешеві їдальні, соціальні притулки. На початку грудня в готелі “Метрополь” відкрилася кав'ярня “Родина”, яка запрошувала кам'янчан на каву, чай і свіжі пиріжки [7, 2 грудня]. Студенти (наприкінці року їх налічувалося 1400 осіб) харчувалися здебільшого у своїй їдальні, проживали у сім'ях, бурсі або у приватних кутках [13, с.333].

Гостро стояло питання охорони здоров'я. Упродовж року лікарі не могли подолати епідемію тифу, яка то відступала, то посилювалася. Вже у січні через це припинили роботу усі початкові і середні школи [14, 26 січня, 6 лютого]. Кількість хворих на тиф, малярію й “іспанку” стрімко зростала. Палати і коридори лікарень були переповнені. Ліків гостро не вистачало. Найбільш враженими інфекційними хворобами виявилися найбідніші прошарки населення, які не мали змоги користуватися банею із-за дорогих послуг [14, 9 березня].

Міська влада розпочала збір у мешканців Кам'янця-Подільського одноразового внеску на боротьбу з плямистим тифом, іншими хворобами (у такий спосіб планували зібрати 1 млн. крб.) [14, 26 лютого]. Попри успішність цієї кампанії, епідемія не відступала, бо на її подолання треба було викласти значно більші кошти і провести цілу низку профілактичних і лікувальних заходів, на які бракувало кадрів, ліків тощо. У квітні збільшилася смертність від сипного тифу. Помирали не лише прості кам'янчани, а й лікарі та фельдшері (Гулич-Давидова, Ляхоцький та ін.), які заразилися від хворих під час надання медичної допомоги [14, 29 квітня]. У липні-серпні на плямистий тиф захворіли 144 мешканці міста, зокрема 10 лікарів (смерть забрала 13 осіб, зокрема 4 лікарів), на поворотний тиф – 164 особи (10 лікарів) [22, 1 жовтня]. Восени із 50 працівників інфекційного барачу, тобто спеціалізованого відділення, 45 заразилися тифом, 5 із них померли [23, 16 вересня]. Загалом за рік від тифу та інших захворювань померло 2619 кам'янчан або у 3,4 рази більше, ніж у 1917 р. Із 100 лікарів, які боролися за життя хворих, 22 померли через захворювання на тиф [24, с.308].

Чимало нарікань було на санітарне становище садиб, міських вулиць і майданів. За антисанітарію власників садиб штрафували на суму до 1000 крб. або ув'язнювали до трьох місяців [14, 28 лютого; 19, 7 (24) жовтня]. Міська управа примушувала приватних власників прибирати біля своїх будинків від снігу тротуари, посипати їх піском [14, 14 лютого]. Начальник залогої притягав до відповідальності ті кавалерійські підрозділи, які пускали коней на “міські бульвари, площі, після чого місто ... [мало] вигляд гноярні” [16, 28 юнія].

Не поодинокими були випадки, коли мешканці бачили на своїх вулицях легкові автомобілі, які належали приватним власникам і військовикам. Основним видом вантажного транспорту був гужовий. Середній клас користувався послугами візників, які доставляли бажаючих у різні куточки міста за порівняно невелику плату. Наприклад, зі Старого міста на Польські фільварки треба було заплатити 20 коп., на Руські фільварки – 25, на Новий план – 15 коп. [7, 28 червня]. Свобода пересування обмежувалася до 23.00 години. Під час загрози місту з боку різних військових сил оголошувалася комендантська година. Коли у Кам'янці-Подільському появилися польські військовики, то вони вже у грудні обмежили перебування мешканців поза своїм житлом з

6.00 до 22.00. Всі громадські заклади і магазини закривалися о 20.00 годині. З цього часу і до 7 години ранку всі хвіртки мали бути замкнені. Різні зібрання, колективні розваги, вистави тощо відбувалися лише з дозволу командування міста й повіту. Не можна було збиратися на вулицях, в інших громадських місцях більше, як 5 особам. Заборонявся прийом на постій гостей, які не мали на те офіційного дозволу від польської адміністрації, а також продаж міцних алкогольних напоїв, крім вина й пива [25, с.278].

За обслуговування у перукарнях (їх називали голярнями) треба було викласти відносно немалі суми. Так, звичайна стрижка коштувала 4 крб., повне зняття волосяного покриву з голови – 5 крб. [7, 28 червня].

З правопорядком у місті були проблеми. У зв'язку з тим, що тут у різний час перебували частини російської, Республіканської української і Української Галицької армій, у населення нагромадилися певна кількість зброї і боєприпасів. Час від часу у вечірній і нічний час тут лунала стрілянина, було чути вибухи гранат [7, 24 серпня], що негативно позначалося на настроях більшості людей. 4 липня начальник місцевої залози отаман Колодій розпорядився, щоб населення негайно здало військовикам зброю і набої до неї, інакше погрожував притягти винних “до надзвичайного суду по статті, яка карає смертю” [16, 6 июля].

Перед тим як вимушено залишити місто на початку червня, більшовицька влада випустила з місцевої в'язниці більше сотні кримінальних злочинців, які, переодягнувшись в українську військову форму, вчиняли різні злочини (крадіжки, грабунки, вбивства та ін.). Згодом більшість з них виловили під час облав і знову відправили до буцегарні [16, 25 июня], однак пов'язані з їхнім розбоям чутки вносили в життя міської громади великий неспокій і тривогу. Більш-менш заспокоювалися кам'ячані тоді, коли читали у пресі повідомлення про розстріл бандитів за вироком надзвичайного військового суду при управлінні коменданта тилу Дієвої армії [7, 17 серпня].

Влада також боролася з поширеним в громадських місцях дрібного хуліганства, з тими, хто появлявся на людях у нетверезому стані (за такі правопорушення штрафували у розмірі 3 тис. крб. або ув'язнювали до 3-х місяців), забороняла продавати спиртні напої, відвідувати таємні ігрові будинки, місця розпусти (за це погрожували тюремю) [14, 12 і 21 лютого].

Погіршували морально-психологічний клімат у місті різні гучні військові та політичні події: арешти прихильників гетьманського режиму і збройний виступ частин місцевого гарнізону (4-го кінно-гарматного полку і 8-го Подільського полків) проти влади та його придушення у січні [14, 18, 26 і 28 січня], припинення військовою силою діяльності створеного опозиційними до Директорії УНР партіями “Комітету порятунку республіки” – у березні, перехід міського життя під контроль більшовицького ревкому, проведення ним експропріації власності та накладання контрибуції на різні групи населення, застосування практики червоного терору – у другій половині квітня – травні, облави на дезертирів та більшовицьких агентів та поширення інформації про їх розстріл через пресу – у червні-липні [16, 6, 8 і 11 июля], перехід міста під польський військовий контроль – у середині листопада, розстріли дезертирів українського війська і тих, хто не з'явився по мобілізації [16, 14 июля], тощо.

У місті поширювалися різні провокаційні чутки про події на фронті, які призводили до паніки, зневіри у надійність і тривалість влади. Як свідчила преса, “всі [мова йшла переважно про чиновників різних міністерств УНР. – Авт.] пакувались, готовились тікати невідомо куди” [18, 17 липня]. Щоб запобігти цьому, начальник залози 16 липня наказав розстрілювати провокаторів, а населення закликав до спокою і дотримання правопорядку [16, 17 июля].

У зв'язку з різними подіями місцевого і державного значення, кам'ячан закликали до участі у різних благодійних акціях, зокрема збирати кошти для військовополонених російської армії, які рухалися етапом до рідних місць, для біженців з Хотинщини, що рятувалися від румунських репресій, та різних регіонів України (утікали чи то від польського, чи радянського військово-політичних режимів), а також хворих і поранених козаків, розміщених у місцевих шпиталях. У кожному випадку люди жертвували певні кошти, які згодом передавалися постраждалим на найнеобхідніше.

Коли українська влада закликала усіх громадян не бути байдужими і допомогти війську коштами, одягом, взуттям і харчами, багато мешканців міста відгукнулися на це і виявили досить велику активність. Лише під час одного із “Тижнів українського козака”, які проводились у Кам'янці-Подільському, було зібрано 27 тис. крб. [7, 7 листопада]. На ці, а також раніш зібрані кошти, придбали теплий одяг і взуття для армії [19, 19 (6) жовтня]. Один комплект одягу наприкінці літа можна було купити за 500 крб. [7, 21 серпня].

Культурні запити широких кіл кам'ячан задовольняли різні національні (українські, єврейські) професійні і любительські творчі колективи, які впродовж літа-осені дали кілька сотень театральних вистав, виступів хорових колективів, державного симфонічного оркестру, концертів співаків, бандуристів, танцівників тощо. Лише Кам'янець-Подільський український хор за рік своєї діяльності влаштував 36 концертів [26, с.282]. У вихідні і святкові дні на бульварі Шевченка виступали військові духові оркестри. Видовищними були військові паради до різних важливих подій, таких як визволення Кам'янця-Подільського і Києва, другої річниці I Універсалу Української Центральної Ради, присяги Директорії, уряду і війська УНР на вірність українському народові тощо. Вони збирали тисячі кам'ячан, небайдужих до долі своєї країни і міста. Багато з них об'єднувалися

у гурти, які допізна співали патріотичних пісень.

Напередодні вихідних і у святкові дні молодь у багатьох громадських місцях залюбки проводила розважальні вечірки, які супроводжувалися музичними, пісенними і літературними конкурсами, танцями, грошовий збір від яких йшов на корисні справи.

Попри загальні складнощі, пов'язані з воєнними подіями, зміною у місті політичних режимів, реквізицією громадських будинків під постій війська, розміщення міністерств і відомств УНР, значна частина дітей навчалася у державних і приватних українських, російських, єврейських і польських початкових, вищих початкових, середніх та професійних школах (через різні причини ці заклади іноді вимушено переривали роботу). Частина дорослих, які були неписьменними чи малописьменними, безкоштовно навчалася у вечірніх школах [7, 11 жовтня; 13, 25 січня]. Кілька сотень молодих людей різних національностей, які мали завершену середню або вищу початкову освіту, стали дійсними студентами або вільними слухачами п'яти факультетів Кам'янець-Подільського університету – одного із двох державних українських вишів, які постали в Україні у революційну добу [27, с.430-627]. Понад 200 працюючих молодих людей і дорослих, які бажали отримати середню освіту, навчалися в українській гімназії для дорослих, яку відкрили у жовтні 1918 р. при державному українському університеті [13, с.425]. Частина місцевої молоді (понад 150 осіб), яка бажала розширити свій світогляд і отримати науково-популярні знання у гуманітарній і природничій сферах, вступила до Кам'янецького народного українського університету, який запрацював на початку листопада [7, 24 жовтня, 1, 4 і 8 листопада].

Досить поширеним заняттям серед письменної частини населення було читання літератури з місцевих бібліотек, фонди яких постійно поповнювалися. Чимало освічених користувалися літературою в читальному залі Кам'янець-Подільського державного українського університету. Представники інтелігенції та інших соціальних груп охоче читали україно- і російськомовну пресу (у місті виходили понад два десятки різних газет, найпоширенішими з яких були: “Життя Поділля”, “Україна”, “Трудовий шлях”, “Трудова громада”, “Новий шлях”, “Наш шлях”, “Подольский край”, “Подольская мысль” та ін.), що вміщувала різнобічну інформацію про життя міської громади, відвідували публічні лекції місцевої професури та відомих українських діячів, які проживали на той час у Кам'янці-Подільському [7, 10 вересня].

Отже, повсякденне життя кам'янчан, абсолютна більшість яких у 1919 р. знаходилася за межею бідності, було наповнене складними щоденними життєвими турботами, передусім пошуком і отриманням заробітку, спроможного хоч на мінімальному рівні задовольнити потреби їх родин, виживання в умовах галопуючої інфляції і продовольчої та паливної кризи, спричиненої як економічними і політичними чинниками, так і різким збільшенням населення. Харчові продукти для багатьох мешканців не завжди були доступними. Дорожчали послуги з доставки води. Електростанція не могла ритмічно обслуговувати усіх своїх споживачів, тож переважало освітлення керосинними лампами і свічками. Основним транспортом у місті був кінний.

Найбільше страждали некорінні жителі, які не мали підтримки від своїх родин і до того ж повинні були ще й винаймати житло. Щоправда, чиновники центрального державного апарату УНР почувалися трохи краще від пересічних мігрантів. Людям розумової праці, крім основних обов'язків, доводилося шукати додаткового заробітку, займатися городництвом, яке давало харчі дешевші, ніж на ринку.

Відсутніх втрат населенню завдавала смертність від епідемії тифу, інших захворювань. Через недостатній санітарний стан садиб їх власників строго карали. Певного поширення набув бандитизм, який військова влада викорінювала крайніми заходами. Боролися також з дрібним хуліганством, пияцтвом, ігровим бізнесом, проституцією тощо.

Кам'янчани не були впевнені у завтрашньому дні. На їх настроях і побоюваннях вкрай негативно позначалися різні кровопролитні військово-політичні події, які відбувалися в місті і за його межами, підривні дії провокаторів. Але попри це, охоче протягали руку допомоги людям (жертвували кошти, надавали кутки для проживання за певну плату), які прибули до них як біженці з різних місць, військовикам, які захищали їх інтереси. Вони також задовольняли до певної міри свої культурні потреби, здобували у своєму місті початкову, середню і вищу освіту.

Джерела і література:

1. Григорієв Н.Я. Поділля: географічно-історичний нарис; вступ. стаття О.Сухобокової / Н.Я.Григорієв. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2003. – 92 с.: карта.
2. Вісти Української Народної Республіки. – Кам'янець-Подільський, 1919.
3. Олійник С.В. Біженці-галичани на Поділлі влітку-восени 1919 року / С.В.Олійник // Духовні витоки Поділля: творчі історії краю: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 9-11 вересня 1994 р. – Хмельницький: Поділля, 1994. – Ч.1. – С.387-390.
4. Малий В.В. Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861-1914 рр. / В.В.Малий. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 280 с.
5. Визволення. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 16 липня.
6. Гражданская война на Украине (1918-1920): сб. док. и мат.: у 3-х кн., 4-х т. – К.: Архив. упр. при Совете Министров

- УССР, 1967. – Т.2. – 882 с.
7. Трудова громада. – Кам'янець-Подільський, 1919.
 8. Українська ставка. – 1919.
 9. Стрілецька думка. – Проскурів, 1919.
 10. Трудовий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919.
 11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
 12. Державний архів Хмельницької області.
 13. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.) / О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 644 с.
 14. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919.
 15. Новий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919.
 16. Подольський край. – Каменець-Подольск, 1919.
 17. Громада. – Кам'янець-Подільський, 1919.
 18. Вісник Української Народної Республіки. – Кам'янець-Подільський, 1919.
 19. Україна. – Кам'янець-Подільський, 1919.
 20. Бюлетень інформаційного відділу Міністерства Земельних Справ. – Кам'янець-Подільський, 1919.
 21. Наш шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919.
 22. Шлях. – Вінниця, 1919.
 23. Український козак. – Кам'янець-Подільський, 1919.
 24. Головка О.Ф. Інфекційні захворювання і медична допомога населенню Поділля в 1919-1920 роках / О.Ф.Головка // Матеріали ІХ-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.307-309.
 25. Доценко О. Літопис Української революції: Матеріали й документи до історії Української революції. 1917-1922. – Київ-Львів, 1922. – Т.ІІ. Кн.5. – 400 с.
 26. Жмурко О.І. Часописи доби Директорії як джерело вивчення культурного життя Кам'янця-Подільського в 1919-1920 роках / О.І.Жмурко // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.281-283.
 27. Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.) / О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – 632 с.

Освещаются вопросы, связанные с материальным и социокультурным положением жителей Каменец-Подольского, влияние на повседневную жизнь людей разных факторов (беженцы, структуры УНР и УССР, Украинская Галицкая армия, местное самоуправление).

Ключевые слова: Каменец-Подольский, жители, занятость, доходы, жизненный уровень, беженцы, эпидемии, культурный досуг.

УДК 94 (477.43)»1917/1920»:336.74

В.С. Лозовий

ГРОШОВИЙ ОБІГ В КАМ'ЯНЕЦЬКИЙ ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР

Метою статті є висвітлення та аналіз стану грошового обігу, діяльності керівництва УНР по стабілізації фінансів у Кам'янецький період Директорії

Ключові слова: грошовий обіг, Директорія, Поділля, Кам'янець-Подільський, фінансова система.

Грошовий обіг, фінансова стабільність відіграють велику роль у суспільному житті. Саме тому досвід здійснення власної грошової політики урядом Директорії УНР у 1919 р. є не лише надбанням минулого, але й досить актуальним з огляду сучасності.

Метою статті є висвітлення та аналіз стану грошового обігу, діяльності уряду УНР по стабілізації фінансів у Кам'янецьку добу Директорії. Тему фінансів та грошового обігу в період революції 1917-1921 рр. висвітлювали М.Гнатишак [1], Б.Маргос [2], П.Гай-Нижник [3] та В.Поліщук [4]. Однак зазначена проблема ще потребує подальших досліджень.

На початку літа 1919 р. Кам'янець-Подільський став тимчасовим державним центром Української Народної Республіки. У місті перебували вищі органи української влади. Саме тут формувалася та втілювалася внутрішня політика УНР, зокрема й заходи по стабілізації грошової системи.

У цей час фінансова система УНР перебувала у надзвичайно важкому стані. Дезорганізація виробництва та загальний економічний спад порушили товарообмін між містом і селом, а також між Україною та іншими країнами. Галопувала інфляція, гроші знецінювались.

У Кам'янець-Подільський період Директорії фінансова криза УНР стала всеохоплюючою. Вона роз'їдала українську державність, так як гостро не вистачало коштів на відновлення та формування адміністративного апарату на місцях [5]. Навіть на найпекучіші потреби оборони не вистачало грошей [6].

Занепад економіки та розвал податкової системи робили грошові емісії основним джерелом фінансових

ресурсів. Значні суми українських банкнот друкувалися в Німеччині і транспортувались звідти літаками. У Кам'янець-Подільський до 8 жовтня 1919 р. перевезено 1 млрд. 522 млн. 640 тис. гривень. Через аварію літака, яка сталась у середині вересня біля м.Хотина румунами було затримано 303 млн. гривень [7].

Крім того, щоб забезпечити всі державні потреби у Кам'янці-Подільському в середині липня 1919 р. було налагоджено роботу спеціального відділу, який мав забезпечувати друк грошей – експедиції заготовок державних паперів. Не зважаючи на брак відповідних технічних засобів міністерство фінансів доклало значних зусиль, щоб експедиція почала випуск банкнот номіналом 10, 100, 250, 1000 карбованців [8].

Щоб забезпечити готівкою потреби держави 23 липня 1919 р. Кабінет Міністрів ухвалив закон про надання міністерству фінансів права на додатковий випуск грошових знаків на суму 2 млрд. гривень [9].

Надзвичайно складною була ситуація у сфері грошового обігу. Фінансова криза посилювалась відсутністю єдиної валютної системи. Хоча закон УНР від 4 січня 1919 р. встановлював українську грошову одиницю гривню і вилучав з обігу гроші Російської імперії (миколаївські), Тимчасового уряду (керенки) та Радянської влади, а також іноземну валюту, попри заборону всі вони продовжували ходити на ринку [10].

Для хоча б відносної стабілізації фінансового становища Української Республіки потрібно було: вилучити з обігу всі неукраїнські грошові знаки, особливо радянські, кількість яких весь час зростала; налагодити збір податків; налагодити товарообмін всередині країни та з зарубіжними державами.

Українська валюта все більш і більш знецінювалась. Часто за гроші УНР товар не продавали, а якщо їх приймали як засіб платежу, то по значно нижчому курсу. Наприклад: за фунт сала “керенками” платили 40 крб., а українськими грошима – 130 крб., за пуд борошна “миколаївськими” – 250 крб., а українськими – 450 крб. Політичний департамент МВС констатував “безсутність державних банкнотів, які ні селянин, ні купець не приймає радо. Бажання загалу українського суспільства до правительства... поправлення економічних відносин, а спеціально банкнотів” [11]. Українська влада видавала накази та постанови про обов'язковий прийом грошей УНР, але погрози про відповідальність не мали на селян значного впливу, вони часто відмовлялись продавати продукти за банкноти УНР [12].

У таких умовах великого політичного значення набував курс на стабілізацію української валюти. Щоб хоч трохи підняти курс грошей міністерство фінансів вживало певних заходів. У Кам'янці-Подільському на “чорній” валютній біржі представники мінфіну продавали “керенки” за українські гроші. Як стверджує міністр фінансів Б.Мартос: “Ця операція піднімала у спекулянтів зацікавленість українськими грошима” [13]. Крім того, щоб отримати готівку, населенню продавався спирт. Ці акції не змогли суттєво вплинути на підвищення курсу валюти УНР.

Звичайно ж, у той час всі валюти були в більшій або меншій мірі обезцінені, але основною причиною бойкоту грошей УНР була слабкість української влади. Населення мало вірило, що Директорія втримається і боялось, що гроші УНР будуть скасовані. З іншого боку, селяни більш радо приймали гроші Російської імперії (миколаївські), хоча такої держави вже не існувало. Це можна пояснити, виходячи з двох причин: економічної – недалеко проходив кордон, і в сусідній Бессарабії продукти та крам можна було купити виключно за “миколаївські” гроші [14], та психологічної – у селян царські гроші асоціювались з твердим порядком та економічною стабільністю, яких вони прагнули.

В українській грошовій системі була ще одна “біда” – відсутність дрібних розмінних купюр. Гроші практично неможливо було розмінати. А так як не вистачало готівки, її замінювали різними місцевими сурогатами грошей – передусім бонами. По всій Україні їх друкували міста, містечка, навіть заводи. На початку серпня Кам'янець-Подільська міська Управа з дозволу міністра фінансів випустила в обіг бони вартістю 2, 6, 10 гривень. Справа ця була вигідною, оскільки банк отримував при обміні купюр на бони 2% від загальної суми [15].

Крім економічного фактору до пониження курсу українських грошей призвела валютна диверсія білогвардійців проти фінансової системи УНР. В Одесі денікінцями було надруковано багато грошових знаків номіналом в 50 карбованців. Міністерству фінансів довелось оголосити, що ці банкноти фальшиві і не повинні прийматись населенням як платіжний засіб [16]. Ця акція денікінців ще більш підірвала і так малий престиж української валюти.

В міру визволення українським військом території від Червоної армії, уряду УНР прийшлося зіштовхнутись ще з одним пересиченням ринку грошовою масою, в даному випадку – радянськими банкнотами. 16 серпня 1919 р. опубліковано постанову міністерства фінансів про невизнання “совітських” грошей законними платіжними знаками в УНР [17]. Дане оповіщення дуже схвилювало населення, бо радянські гроші вже не приймались, а українських ще в достатній кількості не було. Також не оголошено строків заміни радянських грошей на банкноти УНР. Все це могло призвести до дезорганізації економічного життя, що залишило б населення без продуктів першої необхідності [18]. Крім того, зазначена постанова викликала незадоволення багатьох переважно бідних людей, в яких на руках були радянські гроші. До міністерства фінансів надходили відомості про масовий приплив радянської валюти, який призвів до зниження вартості грошей взагалі, і приніс страшну дорожнечу. Підраховано, що на кожен повіт при більшовиках припадало приблизно 100-150 млн. ру-

блів. Український уряд опинився в складній ситуації. Обміняти таку велику суму на валюту УНР (наприклад, тільки в районах Вінниці, Житомира, Бердичева ходило близько 950 млн. руб.) уряд не міг, бо вона перевищувала емісію та загрожувала повним банкрутством фінансової системи, яка і так ледь функціонувала. З іншого боку, скасування радянських грошових знаків не можна було провести в повній мірі, бо більшість грошей знаходилась у незаможних людей, і при оголошенні їх недійсними, малозабезпечена частина населення не мала б засобів до існування, що могло б викликати виступи проти УНР. Про невдоволення з цього приводу сповіщали телеграми з Вінницького, Гайсинського, Житомирського, Брацлавського, Жмеринського та інших районів [19]. Беручи до уваги ситуацію, що склалась, у міністерстві фінансів прийшли до висновку, що в деяких місцевостях радянські гроші слід допустити до обігу на певний час, але встановити для них обов'язковий курс української валюти, який дорівнює 100 шагів за 1 рубль. Вважали, що цей курс не може негативно відбитись на матеріальному становищі населення, тому що з встановленням української влади ціни на продукти повинні знизитись майже вдвічі. У міністерстві фінансів прогнозували, що через деякий час радянські гроші перейдуть до заможних верств, тоді можна буде їх курс ще понизити, або вилучити їх шляхом скасування взагалі, чи обміну на українські гроші. За прогнозами мінфіну така політика повинна мати наступні економічні наслідки: 1) пониження курсу радянських грошей автоматично означатиме зменшення їх кількості на Україні; 2) примусовий курс дасть можливість трудовій частині населення позбавитись цих грошей; 3) поступове зниження курсу поступово приведе до того, що ці гроші різними шляхами “перекочують” на територію Радянської Республіки [20]. В ідеалі пропоновані міністерством фінансів заходи були правильними, бо їх втілення поступово “витискувало” з українського ринку грошову масу Радянської Республіки, а також зберігало соціальну стабільність, яку могла порушити заборона більшовицьких грошей. Але з іншого боку, в ситуації, коли уряд не контролював курсу власної валюти, який весь час понижувався, і коли українські гроші населення відмовлялось брати, навряд би широкий загал дотримувався фіксованого курсу між карбованцем УНР та радянським рублем. Таким чином, в тогочасних умовах вищезазначені заходи було важко здійснити.

Втілення урядом УНР у Кам'янецький період заходів щодо стабілізації грошового обігу було важливою складовою частиною процесу державотворення. Але загальна слабкість влади УНР дуже негативно відобразилась і на фінансах, які перебували у кризовому стані. Все ж, існування української грошової системи, незважаючи на всі її вади, дало можливість функціонувати всім основним інституціям та структурам держави.

Джерела та література:

1. Гнатишак М. Державні гроші України 1917-1920 років. Ілюстрований історично-іконографічний нарис. – Клівленд: Український музей-архів, 1974. – 175 с.
2. Мартос Б. Українська валюта 1917-1920 років // Наукові записки. – Мюнхен: Український техніко-господарський інститут, 1970. – 16 с.
3. Гай-Нижник П. Податкова і митна політика уряду Директорії УНР // Історія торгівлі, податків та мита: Збірник наукових праць. – Випуск 3. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2010.
4. Поліщук В. Фінансова політика Української Центральної Ради і Директорії // Розбудова держави. – 1995. – № 9. – С. 57-60.
5. ЦДАВО України, Ф.1092, Оп.1, Спр.7, Арк.15, 30, 37.
6. Там само, Ф.1509, Оп.1, Спр.3, Арк.338.
7. Там само, Ф.1065, Оп.1, Спр.32, Арк.7 зв.,15зв.
8. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Прага.,1942. – Т.2. – С.21; Мартос Б. Українська валюта 1917-1920 років // Україна. – 1992. – Лютий (№2).
9. ЦДАВО України, Ф.3305, Оп.1, Спр.8, Арк.36.
10. Там само, Ф.1092, Оп.2, Спр.166, Арк.124; Ф.1509, Оп.1, Спр.21, Арк.1; Мартос Б. Назв. праця.
11. Там само, Ф.538, Оп.1, Спр.101, Арк.2, 4, 10; Спр.81, Арк.9.
12. Там само, Спр.64, Арк.33; Трудовий шлях. – 1919. – 27 червня (№2).
13. Там само, Спр.81, Арк.9.
14. Там само, Ф.1509, Оп.1, Спр.3, Арк.310; Мартос Б. Назв. праця.
15. Трудовий шлях. – 1919. – 27 червня (№2); Вісник УНР. – 1919. – 9 серпня (№37).
16. Вісник УНР. – 1919. – 25 липня (№25).
17. Там само, 16 серпня (№43).
18. ЦДАВО України, Ф.1092, Оп.2, Спр.54, Арк.236.
19. Там само, Ф.1509, Оп.1, Спр.23, Арк.216.
20. Там само, Арк.216.

Целью статьи является освещение и анализ состояния денежного обращения, деятельности правительства УНР по стабилизации финансов в Каме́нецкий период Директории.

Ключевые слова: денежный оборот, Директория, Подолье, Каменец-Подольский, финансовая система.

ФОРМУВАННЯ ВИЩИХ РЕГІОНАЛЬНИХ АДМІНІСТРАТИВНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ В ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

В статті висвітлюється становлення вищих регіональних адміністративних органів влади на Поділлі в період Директорії Української Народної Республіки протягом листопада 1918 – листопада 1920 рр.

Ключові слова: державні адміністративні органи влади, губернський комісар, Поділля, Директорія, Українська Народна Республіка.

До важливих завдань історичної науки належить вивчення регіональних особливостей функціонування органів влади українських державних утворень доби визвольних змагань 1917-1920 рр., зокрема історії Поділля в листопаді 1918 – листопаді 1920 рр.

Становлення вищих регіональних адміністративних органів в усі часи було і залишається одним із пріоритетних завдань влади в процесі організації державного життя, адже від його успішного вирішення великою мірою залежить повноцінне функціонування самої держави. Питання формування та належної роботи місцевих владних структур вагомо постало і в період Директорії Української Народної Республіки (УНР). У той час Подільський регіон часто перебував в епіцентрі суспільно-політичних подій.

Однак, незважаючи на наявність певної кількості наукових праць, які поклали початок дослідженню проблем формування регіональних органів влади в Українській Народній Республіці доби Директорії, окремі питання з даної тематики потребують подальшого аналізу. Фрагментарні відомості щодо становлення регіональних органів державної адміністрації на території Поділля подають у своїх дослідженнях безпосередні учасники національно-визвольних змагань [1,2,3,4,5,6], історики діаспори [7]. Сучасні українські історики [8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17] значно розширили джерельну базу дослідження, але, натомість, коло науково-дослідницьких завдань, вирішенню яких присвячені ці праці, не передбачали цілісного висвітлення проблеми формування регіонального апарату влади і управління на теренах Подільської губернії в добу Директорії УНР.

Метою даної статті є дослідження процесу становлення та організації вищих регіональних державних адміністративних органів на Поділлі в добу Директорії УНР. Використовуючи архівні матеріали, тогочасну періодику, мемуари, наукові та краєзнавчі публікації, спробуємо визначити загальні риси і тенденції цього процесу, проілюструвавши їх фактичним матеріалом.

Восени 1918 року незадоволення режимом гетьмана П.Скоропадського вилилося у широкий повстанський рух. Керівником боротьби проти гетьманату 14 листопада 1918 р. Український Національний Союз обрав тимчасовий революційний орган – Директорію УНР.

Стрімке поширення повстання, масова підтримка Директорії УНР військовими та населенням свідчили, що консервативна ідея не спиралася в Україні на серйозне соціальне, а тим більше національне, підґрунтя. Гетьманський режим тримався лише в центрі, державні структури на периферії виявилися кволими і недієздатними. Тому зміна влади у провінції відбувалася без серйозного опору [18, с.218].

Гетьманська влада на Поділлі спиралася на збройну підтримку 2-го Подільського кадрового корпусу. 18 листопада 1918 р. командир Подільського корпусу генерал П.Єрошевич офіційно заявив про перехід на бік Директорії і наказав всім підлеглим частинам підтримати нову владу. Це стало прикрою несподіванкою для гетьманців. Саме завдяки підтримці генерала Подільська губернія швидко перейшла під контроль Директорії [19, с.8]. Одразу після проголошення повстання Директорія УНР відмовилася від використання державного апарату, створеного за доби гетьманату. Всі урядовці, як в центральних установах, так і на місцях, негайно звільнялися. Нове призначення відбувалося за “спеціальними доповідями відповідних начальників” (міністра внутрішніх справ губернських, повітових, волосних комісарів) [20, арк.2] і за умови їх рекомендацій українськими громадськими організаціями та затвердження Директорією УНР [21, арк.10].

В процесі встановлення контролю над Поділлям, Директорія УНР здійснила реформу місцевих адміністрацій – відновила посади губернських і повітових комісарів. Було розпочато формування керівного складу апарату. Часто місцевими державними службовцями призначалися особи, які займали керівні посади в період Центральної ради, були її місцевими державними службовцями.

19 листопада 1918 р. Директорія УНР призначає Г.Степуру (адвоката, губкомісара Поділля за доби Центральної Ради) на посаду Подільського губернського комісара (ГК) [22, с.555]. Уже 20 листопада 1918 р. губернський староста С.Кисельов, розуміючи безперспективність перебування на своїй посаді, передав у Кам'янці-Подільському службові справи представнику Директорії УНР. Перехід влади на Поділлі пройшов “без спротиву і пролиття крові” [23, с.354]. Одразу ГК розпочав роботу з відновлення діяльності органів влади УНР: місцевих комісарів, міських та повітових демократичних самоврядувань [24, арк.1].

Протягом листопада – грудня 1918 р. було укомплектовано штати губернського комісаріату, які склада-

лися з губкомісара, його помічника, управляючого канцелярією, завідуючого діловодством зі справ місцевого самоврядування, чотирьох діловодів, двох урядовців з особливих доручень, одного урядовця з особливих доручень VIII класу, шести помічників діловодів, двох рахівників, двох журналістів, восьми урядовців I рангу, шести урядовців II рангу, двох урядовців III рангу, шести кур'єрів. Таким чином, штат губернського комісара Поділля складала 39 службовців [25, арк.95].

17 березня 1919 року згідно наказу міністра внутрішніх справ в допомогу Подільському губернському комісару для управління губернією були направлені губернські комісари Таврії (І.Пенчук) і Полісся (П.Думаньківський) [26, арк.1-4].

На початку травня 1919 р. більшу частину Поділля та Кам'янець-Подільський зокрема контролювали більшовики. В цей час губернський комісар Г.Степура перебував у Галичині. У червні 1919 р., коли влада УНР відновилася, його було звільнено від обов'язків губкомісара, як зазначалось, на особисте прохання [27, с.1], В.Лозовий зазначає, що "він сам спростовує це твердження" [28, с.556].

Директорія УНР 21 травня 1919 р. новим ГК Поділля затвердила М.Куриленка (члена Кам'янець-Подільської повітової народної управи, інструктора позашкільної освіти губернського земства, колишнього Новоушицького повітового комісара) [29, арк.3].

Всі службовці Подільського губкомісаріату, які були звільнені внаслідок заняття території Поділля більшовиками, після встановлення влади Директорії УНР наказом Подільського ГК від 11 червня 1919 року поверталися на свої місця [30, с.2].

24 червня 1919 р. Міністерством внутрішніх справ (МВС) була затверджена інструкція "Про організацію влади на місцях". Згідно з нею, в регіонах запроваджувався інститут комісарів на всіх щаблях (згори донизу) адміністративно-територіального поділу УНР. На верхньому щаблі стояв Губернський комісар [31, арк.51]. Він призначався міністром внутрішніх справ і затверджувався Директорією УНР. На ГК покладалися наступні завдання: впровадження всіх законів і постанов уряду та контроль за їх виконанням губернськими державними інституціями; видання спеціальних відозв; відновлення діяльності губернської народної управи; допомога в утворенні при цій управі продовольчого відділу й відновлення діяльності губернської земельної народної управи та інше [32, арк.51зв.].

В допомогу губкомісар призначав помічника з відповідним поданням в МВС. На цю посаду призначалися особи, що мали певний адміністративний, службовий і "національно-громадянський" стаж. Помічник ГК працював під його керівництвом і був його заступником. Останній за дорученням ГК виконував окремі його обов'язки, зокрема в судах з адміністративних справ без окремого на це уповноваження [33, арк.2]. МВС встановлювало для губкомісарів освітній ценз – "освіта вища, переважно юридична, повітові і помічники не нижче середньої" [34, арк.10]. Але за відсутністю кваліфікованих кадрів, посади комісарів займали особи, які мали середню освіту, але бралася до уваги "українська свідомість."

25 липня 1919 р. ГК Поділля М.Куриленко був звільнений з посади [35, арк.5]. Як зазначає І.Мазепа, причиною звільнення була бездіяльність губернської адміністрації: "влада на місцях не виявляє ніякої живої діяльності, що населення не поінформоване, сільські та волосні органи не діють і т.д. Ближчий розслід справи показав, що ця бездіяльність органів влади на місцях в значній мірі пояснювалася саботажом з боку правих українських груп. У зв'язку з цим довелось негайно (27 липня 1919 р.) звільнити ГК Поділля М.Куриленка, що був одним із активних членів правої опозиції" [36, с.247].

На місце усунутого М.Куриленка 26 липня 1919 р. було призначено члена УПСР М.Кондрашенка (інструктора Центральної Ради на Катеринославщині та Чорноморщині, голову Павлоградської повітової управи, колишнього ГК Катеринославщини) [37, арк.7].

Слід зазначити, що учасники надзвичайного зібрання Подільської губернської народної управи, яке відбулося 9-го вересня 1919 р., не підтримали звільнення М.Куриленка і висловили "своє довір'я представникові земства, який передчасно залишив свою посаду. Спинившись на діяльності вищої губернської адміністративної влади, обміркувавши сучасну діяльність ГК М.Кондрашенка, а також поінформували про його попередню роботу на Катеринославщині на підставі документальних даних, зібрання прийняло рішення: звернутись до Подільської губернської народної ради, щоб на чолі повітів стояла особа, популярна серед широких мас" [38, арк.23].

У серпні 1919 р. до губкомісаріату було запрошено відомого діяча – правника галичанина М.Білинського, який розпочав роботу проведенням реформуванням канцелярії [39, с.3].

Внаслідок наступу більшовиків на Поділля, за домовленістю між УНР та Польщею, 16 листопада 1919 р. польські війська займають територію Поділля. Як зазначає І.Огієнко, "вночі губкомісар М.Кондрашенко виїхав, нікого про це не повідомивши і нікому своєї влади не передавши" [40, с.24]. Уже 17 листопада Головноуповноважений уряду УНР призначає М.Білинського заступником губернського комісара, який почав організацію комісаріату. Він почав формувати своє управління і вносити "хоч який порядок в розміщення нової армії й нової влади. Звичайно це трохи допомогло" [41, с.24].

З перших днів перебування у Кам'янці поляки реквізували для військових потреб найкращі адміністра-

тивні будинки, школи, лікарні тощо. Так, вони захопили приміщення Подільського губернського комісара, Кам'янецької повітової народної управи, частини 12-ї польської дивізії в Проскуріві, реквізували будинки повітового земства. [42, с. 145].

26 листопада 1919 р. Головноуповноважений уряду УНР І.Огієнко призначив голову губернської народної управи В.Приходька губкомісаром Поділля [43, с.29]. За свідченням І.Огієнка, “це призначення було дуже потрібне, бо треба було організувати все Поділля і нічого неможна було позоставляти без догляду. При губернському комісарі склалося велике управління, і воно проводило реальну працю по всьому Поділлі” [44, с. 33-34].

Починаючи з 20-х чисел листопада 1919 р. і до початку липня 1920 р., Головноуповноважений уряду УНР отримав багато скарг керівників державних і громадських установ на майнові злочини поляків. Про це йшлося також в десятках донесень губернського і повітових комісарів, референтів, міського голови та інших посадових осіб. Як повідомляв 9 грудня 1919 р. І.Огієнку губернський комісар, майно “щодня вивозиться невідомо куди і без дачі будь-яких пояснень у цьому відношенні” [45, с. 148]. Польське командування провело ряд заходів з метою паралізувати українську губернську, повітову і міську владу.

На квітень 1920 р. штат службовців управління ГК значно зменшився у порівнянні з листопадом-груднем 1918 р. і був у такому складі: ГК, помічник, керуючий канцелярією, один урядовець для доручень 7 кл., бухгалтер (він же скарбник) та друкар (він же завгосп). Крім зазначених вище осіб, залишилися також на посаді й прикомандировані до комісаріату радники губернської і військової управи [46, арк.3].

У березні управління губернського комісаріату в складі 7 службовців змушене було евакуюватися з Кам'янця-Подільського до Нової Ушиці. ГК повідомляв, що “південна частина Ушиці і східна частина повіту підлягає цивільній владі УНР, що населення, мешкаючи на зазначеній території, по всім справам має звертатись до представників української влади” [47, с.324].

Департамент загальних справ МВС повідомляв ГК Поділля, що, відповідно до закону “Про поширення штатів службовців губернських комісаріатів і підлеглих установ” від 3 травня 1920 р., останнім надавалося право “в міру потреби поступово розширювати штати управління з попереднім погодженням з міністерством” [48, арк.4].

14 травня 1920 р. Головний комісар уряду УНР затвердив на посаді ГК Поділля Є.Колодяжного (Сумський повітовий комісар за Директорії УНР) [49, арк.1-2 зв]. Губкомісару довелося працювати в досить складних умовах. У зв'язку з погіршенням здоров'я, Є.Колодяжний 15 липня 1920 р. звернувся до міністра внутрішніх справ з проханням про звільнення від обов'язків виконання ГК і залишити його при адміністративному департаменті МВС [50, арк.4].

5 жовтня 1920 р. Директорія УНР прийняла закон “Про скасування посад губернських та повітових комісарів і встановлення посад начальника губернії і начальника повіту”. Відповідно закону, посади губернських і повітових комісарів скасовувалися. Для керування в адміністративному відношенні губерніями і повітами встановлювалися посади “начальник губернії та начальник повіту” [51, арк. 69]. Прийняття закону було зумовлено негативним ставленням населення до терміну “комісар”, яке в нього асоціювалося з більшовицькими комісарами та їхньою діяльністю.

Відповідно наказу від 29 жовтня 1920 р., начальник цивільного управління при Головні Команді військ УНР призначив начальником Подільської губернії Ф.Сумневича (Рівненського повітового комісара, голову Рівненської повітової управи за часів Центральної Ради, ГК Волині за Директорії УНР, представника МВС при Галицькому корпусі) [52, с. 1; арк. 1-7]. На посаді начальника губернії йому довелося працювати до середини листопада 1920 р., адже 16 листопада радянські війська захопили Кам'янець-Подільський, внаслідок чого державні й місцеві установи змушені були евакуюватися.

Таким чином, протягом усього свого існування Директорія УНР та уряд вживали найрішучіших заходів для організації та становлення вищих регіональних адміністративних органів влади на Поділлі. Посади губкомісарів займали висококваліфіковані службовці з досвідом адміністративної роботи, які доклали чимало зусиль для налагодження діяльності місцевих органів влади. Але, на жаль, через військові, матеріальні й політичні причини не вдалося завершити процес створення дієздатних органів влади. Слід зазначити, що протягом усього періоду існування другої УНР територія Подільської губернії майже весь час була під контролем уряду та Директорії, а протягом червня-листопада 1919 року і столицею УНР.

Джерела та література:

1. Винниченко В. Відродження нації : в 3-х т. / В.Винниченко. – К.: Видавництво політичної літератури, 1990. – Т. 3. – 543 с.
2. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К. : “Темпора”, 2003. – 608 с.
3. Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. : в 4 т. / Павло Христюк. – Відень, 1922. – Т. IV. – 192 с.
4. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2 / Віктор Приходько [упоряд. і авт. пер. Ю. Легун, О. Кравчук]. –

Вінниця : ТОВ “Консоль”, 2011. – 416 с.

5. Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові / І.Огієнко. – 2-ге вид. доповн. – Вінніпег : “Волинь”, 1968. – 92 с.
6. Доєнко О. Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції. / Олександр Доєнко. – Т-Львів, 1924. – Т.ІІ. Кн. 5. (1917-1923) – 398 с.
7. Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. / Матвій Стахів. – Скрентон, 1962-1966. – Т.1-7.
8. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис / В.Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.
9. Реєнт О.П. Внутрішня політика Директорії / О.П. Реєнт // Історія України. – 2000. – травень. – № 10. – С. 1-7.
10. Завальнюк О.М. Селянство Кам’янецьчини і Українська влада (1918-1919) / О.М. Завальнюк. // Кам’янецьчина в контексті історії Поділля: наук. зб. – Кам’янець – Подільський, 1997. – Т.1. – С. 6-10.; Його ж. Земство і Кам’янець-Подільський державний український університет / О.М.Завальнюк // Матеріали ХІІ Подільської істор.-краєзн. конф. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2007. – С. 163-174; Його ж. І.І. Огієнко і польське адміністрування на території Поділля (листопад 1919 р. – липень 1920 р.) / О.М. Завальнюк // наук. праці Кам’янець-Подільського держ. пед. ун-у : іст. науки / редкол. : Л.В. Баженов, І.С. Винокур, М.Г. Кукурудзяк та ін. – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський державний педагогічний університет, 1997. – Т.1 (3). – С. 143-158.
11. Лозовий В.С. Внутрішня і зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам’янецька доба) / В.С.Лозовий. – Кам’янець – Подільський : Аксіома, 2005. – 224 с.; Його ж. Місцеві органи влади УНР в Кам’янецьку добу Директорії (червень-листопад 1919 р.) / В.С.Лозовий // Матеріали ІХ-ої Подільської істор.-краєзн. конф. – Кам’янець-Подільський, 1995. – С. 283-285.; Його ж. Григорій Степура – політичний та громадський діяч Поділля в добу революції / В.С.Лозовий. // Наук. праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т.6(8). – С. 552-559.
12. Васковський Р.Ю. Діяльність директорії УНР (листопад 1918 – квітень 1919 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ростислав Юрійович Васковський. – Дніпропетровськ, 1999. – 183 с.
13. Гай-Нижник П.П. Повалення Гетьманату П.Скоропадського: підготовка та здійснення (1918 р.) / П.П. Гай-Нижник // Гілея. – 2011. – №52. – С. 5-15.
14. Яблонський В. Від влади п’яти до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР / В. Яблонський – К. : Генеза, 2001. – 160 с.
15. Литвин С.Х. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С.Х. Литвин. – К. :Видавництво ім. О.Теліги, 2001. – 638 с.
16. Бойко О. Директорія у боротьбі за владу: хід протигетьманського повстання, фактори перемоги / О.Д. Бойко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 209-236.
17. Кравчук О.М. Встановлення влади Директорії УНР на Поділлі (листопад-грудень 1918 р.) / О.М. Кравчук // Кам’янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: Матеріали Всеукр. наук. конф. (Кам’янець-Подільський, 6-7 жовт. 2009 р.) / редкол. : Смолій В.А., Верстюк В.Ф., Завальнюк О.М. та ін. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2009. – С. 205-219.
18. Бойко О. Директорія у боротьбі за владу: хід протигетьманського повстання... – С. 218.
19. Гай-Нижник П.П. Зазначена праця. – С. 8.
20. Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВО України). – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.20 – Арк.2.
21. Державний архів Київської області. – Ф.Р. 2798. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.10.
22. Лозовий В.С. Григорій Степура – політичний та громадський діяч Поділля... – С. 555.
23. Приходько В. Зазначена праця. – С. 354.
24. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.1.
25. Там само. – Оп.2. – Спр.7. – Арк.95.
26. Там само. – Ф.1092. – Оп.3. – Спр.90. – Арк.1-4.
27. Офіційний відділ. Накази Директорії УНР // Вісник УНР. – Кам’янець-Подільський. – 2 липня. – 1919. – Ч.12. – С. 1.
28. Лозовий В.С. Григорій Степура – політичний та громадський діяч Поділля... – С.556.
29. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.3. – Спр.155. – Арк.3.
30. Наказ Подільського Губерніального комісара // Новий шлях. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – 14 червня. – Ч.4. – С. 2.
31. ЦДАВО України – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.608. – Арк.51.
32. Там само. – Спр.60-а. – Арк.51 зв.
33. Там само. – Оп.4. – Спр.37.– Арк.2.
34. Там само. – Оп.2. Спр.608. – Арк.10.
35. Там само. – Оп.3. – Спр.155. – Арк.5.
36. Мазепа І. Зазначена праця. – С. 247.
37. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.3. – Спр.155. – Арк.7.
38. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.-260. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.23.
39. Діяльність в Губкомісаріаті // Україна. – Кам’янець-Подільський. – 16 серпня. – 1919. – Ч.7. – С. 3.
40. Огієнко І. Зазначена праця. – С. 24.
41. Там само. – С.25.
42. Завальнюк О.М. І.І. Огієнко і польське адміністрування на території Поділля... – С. 145.
43. Призначення В.К. Приходька. // Село. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – 12 грудня. – №23. – С. 29.

44. Огієнко І. Зазначена праця. – С. 34.
45. Завальнюк О.М. І.І. Огієнко і польське адміністрування на території Поділля... – С. 148.
46. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.402. – Арк.3.
47. Доценко О. Зазначена праця. – С. 324.
48. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2.– Спр.402. – Арк.4.
49. Там само. – Оп.3. – Спр.130. – Арк.1-2зв.
50. Там само. – Спр.130. – Арк.4.
51. Там само. – Оп.2. – Спр.571. – Арк.69.
52. Наказ Начальника Подільської губернії // Слово. – 1920. – 9 листопада. – Ч.35. – С. 1. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.3. – Спр.323. – Арк.1-7.

В статтє освещается организация высших региональных административных органов власти на Подолье в период Директории Украинской Народной Республики на протяжении ноября 1918 – ноября 1920 гг.

Ключевые слова: региональные административные органы власти, губернский комиссар, Подолье, Директория, Украинская Народная Республика.

УДК 94 (477.43) “1919”

С. В. Олійник

ТЕАТРАЛЬНЕ ЖИТТЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1919 РОКУ

У статті розглядається театральне життя Кам'янця-Подільського в другій половині 1919 року.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, театр.

У липні 1919 року, із відновленням влади УНР, склались сприятливі умови для активного розвитку театрального мистецтва у Кам'янці-Подільському. Цьому сприяли перетворення губернського центру у тимчасову столицю УНР, відносна серпнева воєнно-політична стабільність, переїзд до міста Всеукраїнської театральної спілки та значної кількості театральних митців.

Після того, як українська влада осіла на Поділлі, в урядових колах виникла ідея створення мандрівних театрів для фронту. Її реалізацію було покладено на Міністерство Преси і Інформації. Голову товариства акторів М. Садовського було призначено Головноуповноваженим по організації народних театрів для фронту шляхом мобілізації всіх артистів у Кам'янці-Подільському. Робота набрала значних обертів. Випробовувались нові актори, складались списки, кошториси і т. п. В театрі Народного Дому Кам'янця-Подільського постійно проходили репетиції, відбувались платні і безкоштовні вистави. Перед початком перших вистав виголошувались пропагандистські промови політичними і громадськими діячами. Театр завжди був переповнений. Через деякий час окремі акторські трупи було направлено з виступами на фронт, де вони отримали гарні відгуки у глядачів¹.

Відносний спокій дозволив у серпні 1919 року обрати Тимчасову раду Всеукраїнської театральної спілки. Головою її став Корольчук. Крім нього до керівного складу увійшли Лопатинський, Овдієнко, Ковалевський та Черкасенко. В Народному Домі відбувався щоденно запис у члени спілки². На жаль, брак інформації не дозволяє з'ясувати кількісні показники Всеукраїнської театральної спілки.

12 серпня в театрі М. Садовського відбулись урочистості з нагоди 150-річчя з дня народження І. Котляревського. З вступним словом виступив професор Кам'янець-Подільського державного університету В. Біднов. До уваги глядачів театральною трупкою було представлено п'єсу “Наталка Полтавка”. Виступ отримав схвальні відгуки переповненого театру. Окрасою вистави були сам М. Садовський, що виконував роль Виборного, та артист Івлєв (виконував роль Миколи), який крім гарного голосу причарував публіку своєю талановитою грою³.

У місцевій пресі прослідковується справа підготовки постановок тої чи іншої п'єси. Так, у часописі “Україна” за 12 серпня у рубриці “Театр і Мистецтво” досліджується стан підготовки трупкою М. Садовського нової п'єси П. Черкасенка “Тайдамаки” за однойменним твором Т. Шевченка. Дописувач відзначав, що на той час композитором К. Стеценком уже написано музику, яка на його думку “навіть при поверховому знайомстві” складає враження “чогось свіжого і сильного”, особливо ті частини, в яких композитор використав народні мотиви. Автор статті вважав, що ця п'єса обіцяє бути дуже цікавою, з огляду на те, що вона має багато спільного з тими подіями, що відбувались у той час в Україні, і повинна відігравати надзвичайну роль в справі національно-патріотичного виховання громадян і війська особливо. Тому, на його думку “було-б дуже бажано, щоб справа постановки цієї п'єси в довгий ящик не одволікалась” і було зроблено відповідні декорації⁴.

Найбільш професійний підхід у висвітленні підготовки та постановки простежується щодо п'єси С. Васильченка “Куди вітер віє” (прем'єра відбулася 13 серпня). На шпальтах часопису “Україна” напередодні прем'єри вистави було опубліковано її лібрето⁵, вміщено оголошення про її першу постановку, у якому за-

значалися виконавці ролей – Ковалевський (Корецький), Хуторна (Корецька), Лебедіва (Ліза), Овдієнко (студент Коломієць), Левицький (офіцер)⁶. На наш погляд, така увага до даної театральної вистави пов'язана з її актуальністю тогочасного моменту. В основі сюжету поставлено викриття такого явища як пристосуванство (міщанська родина українського походження, нехтуючи національним, приймає сторону сильнішого). Загалом п'єса справила сильне враження на глядачів. Нажаль, цього не можна було сказати про акторів. Особливо це стосувалося виконавців жіночих ролей. Значно кращим могло б бути виконання Овдієнком ролі студента-квартиранта Корецьких. На думку театрального критика, на заваді йому стала зайва нервовість на початку п'єси і непотрібна біганина по сцені. Виконувати цю роль доцільно було в іронічно-гумористичному тоні. Найбільш бездоганно зіграв Ковалевський (виконував роль Корецького)⁷.

Надзвичайно велику увагу у театральних критиків привернула п'єса С. Чекрасенка “Про що тирса шелестіла”. На переконання Я. Савченка (автора замітки) дану постановку “серед українських історичних п'єс, по силі драматизму і мистецького втілення, беззаперечно, треба признати найбільш цінною” у творчості зазначеного драматурга. У попередніх своїх творах С. Чекрасенку не вдавалося проявити себе так потужно. На думку оглядача драматургу вдалося на фоні історично-побутових подій козаччини за часів кошового Івана Сірка створити “казку-феєрію, глибоку і по своїй поетичній обробці, і по філософсько-психологічному змісту”. П'єса в цілому “дає безмежні можливості для сценічного втілення і не вичерпуване джерело для творчості кожного артиста”. На жаль, сценічна дійсність виявилась не на висоті. За свідченнями Я. Савченка цей недолік стосувався всіх персонажів. Виключенням були лише масові сцени, особливо відповідь козаків турецькому султану⁸.

Виступи театральних труп збирали значну кількість глядачів. Серед них були і високоповажні персони. Так, зокрема, 16 серпня 1919 року на виступі трупи М. Садовського був присутнім Головний Отаман С. Петлюра. Постановлені трупю п'єси “Запорожець за Дунаєм” та “Куди вітер віє” отримали схвальні відгуки в пресі⁹.

І надалі театральні дійства продовжували чарувати кам'ячан. Так, зокрема, 22 серпня на сценах Пушкінського дому та Літнього театру у Кам'янці-Подільському мали місце постановки, відповідно “Степового гостя” Б. Гринченка та “Жартівниця”, “Ох, та не люби двох” і “Ку-ку”¹⁰. А 30 вересня в театрі М. Садовського відбулася постановка п'єси І. Карпеевського-Карого “По над Дніпром”¹¹. У жовтні мешканці міста мали змогу познайомитися із виставою І. Франка “Загублене щастя”¹².

Поряд із українцями свої вистави влаштовували представники національних меншин. Так, зокрема, єврейська Культур-ліга з успіхом проводила в Кам'янці-Подільському вистави “Процес Бейліса”, “Год, менш унд тойфель” та ін. Станом на серпень 1919 року в Кам'янці-Подільському діяли ряд єврейських театральних гуртків (“Газомір”, “Кунст”, “Ізраїль”, “Табомо”)¹³.

25 серпня єврейською народною трупю при “Культур-лізі” в літньому театрі губернського центру була представлена одна із комедій Шолом Алейхема¹⁴. Часом постановки місцевих єврейських аматорів були виконані на професійному рівні. Прикладом цього може слугувати улаштована ними п'єса Лібіна “Ді Геброхене Герцер”. Театральний оглядач відзначив серед акторів Маламуда (виконував роль Нухима) та Драхлера (виконував роль Авігдора). Автор газетної замітки особливо відзначив першого актора, який зумів передати належним чином образ старого єврея¹⁵.

30 серпня з великим успіхом пройшла вистава єврейською мовою “Год, менш унд тойфель”, поставлена єврейською “Культур-лігою”. На думку театрального оглядача саме ця вистава дала змогу констатувати про те, що єврейський народний театр досяг необхідних висот, щоб здійснювати виховну роботу з глядачами¹⁶.

Вагомою подією театрального життя стала поява публікації, присвяченої історії українського театру в ХХ ст. У ній автор на конкретних фактах вказує успіхи і невдачі театрального мистецтва в цей період, зокрема, в умовах другої війни УНР з Радянською Росією¹⁷.

В липні 1919 року на Поділлія прибула Українська Галицька армія. Разом із нею перехід здійснили і українські галицькі театри, які об'єдналися в “Народний театр” під опікою Головноуповноваженого по організації театрів УНР М. Садовського. Вистави ставились в Пушкінському Домі та Літньому театрі у Кам'янці-Подільському¹⁸.

Слід також зазначити, що вистави проводилися і для школярів. Так, наприклад, таке дійство відбулося 30 листопада. Його глядачами були учні Кам'янця-Подільського та його околиць¹⁹.

На жаль, складне воєнно-політичне становище не могло не позначитись на кадровому потенціалі театральних митців. Так, наприкінці серпня набуло поширення явище мобілізації акторів до роботи в різних установах, що безумовно призводило до втрати якості виступів театральних труп²⁰.

Попри катастрофічне становище української держави в листопаді-грудні 1919 року, у губернському центрі, не зважаючи на складні умови (проблеми з опаленням, неналежне освітлювання тощо), театральне життя продовжувало вирувати²¹. У листопаді до Кам'янця-Подільського з Києва прибули представники українського молодіжного театру. Однак активної діяльності вони не проявили. Перебуваючи у важких побутових умовах, актори мали намір емігрувати до Америки²². Наступного місяця мешканці Кам'янця-Подільського познайоми-

лися з творчістю Музично-драматичної секції Ради громади полтавців і слобожан під керівництвом І. Гореміки, яка 16 грудня в театрі М. Садовського дала виставу Д. Грицинського “Брат на брата”²³.

Таким чином, у другій половині 1919 року у Кам'янці-Подільському активно протікало театральне життя. Театральні виступи у силу можливості задовольняли духовні запити кам'янчан.

Джерела та література:

1. Самовидець. Про український театр / Самовидець // Україна. – 1919. – 23 серпня.
2. Всеукраїнська театральна спілка // Україна. – 1919. – 9 серпня.
3. Земляк. Театр М. К. Садовського / Земляк // Україна. – 1919. – 14 вересня.
4. Постановка нової п'єси С. Черкасенко “Гайдамаки” // Україна. – 1919. – 12 серпня.
5. Куди вітер віє // Україна. – 1919. – 9 серпня.
6. П'єса С. Васильченка “Куди вітер віє” // Україна. – 1919. – 13 серпня.
7. Я. С-ко. “Куди вітер віє” / Я. С-ко // Україна. – 1919. – 15 серпня.
8. Савченко Я. “Про що тирса шелестіла” С. Черкасенка / Я. Савченко // Україна. -1919. – 26 серпня.
9. Головний отаман в театрі // Україна. – 1919. – 17 серпня.
10. Театри та вистави // Україна. – 1919. – 22 серпня.
11. Театр і мистецтво // Україна. – 1919. – 2 (19) жовтня.
12. Одуд. Загублене щастя / Одуд // Україна. – 1919. – 16 (29) жовтня.
13. Рах-ч. Ді Геброхене герце / Рах-ч // Україна. – 1919. – 28 серпня.
14. Вистави та концерти // Україна. – 1919. – 24 серпня.
15. Рах-ч. Ді Геброхене герце / Рах-ч // Україна. – 1919. – 28 серпня.
16. Бенц-Перец А. Гот менш унд тайфель- Годріна / А. Бенц-Перец // Україна. – 1919. – 2 вересня.
17. Самовидець. Про український театр / Самовидець // Україна. – 1919. – 17 серпня; 23 серпня; 26 серпня.
18. Олійник С. В. Діяльність Бюро Пропаганди (Пресової Квартири) Української Галицької армії на Поділлі (літо 1919 – весна 1920 рр.) / С. В. Олійник // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006 – Т.6. – С.44, 46.
19. Театр // Наш шлях. – 1919. – 30 листопада.
20. Олійник С. В. Театрально-музичне життя на Поділлі в період Директорії УНР / С. В. Олійник // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – Т. 15: Присвячено 65-річчю Великої Перемоги. – С. 54.
21. Державний театр // Наш шлях. – 1919. – 23 листопада.
22. Жмурко О. І. Часописи доби Директорії як джерело вивчення культурного життя Кам'янця-Подільського в 1919-1920 роках / О. І. Жмурко // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 282.
23. Вистава музично-драматичної секції ради громади Полтавців і Слобожан // Наш шлях. – 1919. – 16 грудня; 19 грудня.

В статтє рассматривается театральная жизнь Каменца-Подольского во второй половине 1919 года.

Ключевые слова: Каменец-Подольский, театр.

УДК 821.161.2.09:94(477.43)“1919”

А.І. Маиталір

ВІДЗНАЧЕННЯ ГРОМАДСЬКІСТЮ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ШЕВЧЕНКІВСЬКИХ РОКОВИН У 1919 РОЦІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ “ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ”)

В статті подається та аналізується перелік заходів запланованих і проведених громадськістю Кам'янця-Подільського в різних установах та організаціях з приводу відзначення Шевченківських роковин.

Ключові слова: Тарас Григорович Шевченко, “Життя Поділля”, Шевченківське свято, періодична преса, кореспонденція, відзначення, дні пам'яті.

На початку березня, протягом багатьох років, відзначаємо роковини одного із символів українського національного відродження, відомого сина українського народу, “батька” української нації, невмирущого Кобзаря – Тараса Шевченка. Особливим, з приводу відзначення Шевченківських роковин, став 1919 рік, коли в силу військово-політичної ситуації в Україні, у місто над Смотричем прибуло багато українських громадсько-політичних діячів. Разом з кам'янчанами вони взяли активну участь в урочистостях, пов'язаних з іменем Тараса Шевченка і тим самим визначили їх особливо високий інтелектуальний та ідейний рівень.

Запропонована проблема дотично порушувалася багатьма науковцями. Серед них варто зазначити роботи: М. Грушевського [1], П. Зайцева [2], І. Огієнка [3], О. Завальнюка [4], В. Лозового [5], А. Заводовського [6], О. Комарницького [7], Е. Мельника [8], та інших дослідників, але окремо вона ще не була предметом наукового

аналізу.

Метою дослідження є спроба показати висвітлення газетою “Життя Поділля” відзначення громадськістю Кам'янця-Подільського Шевченківських роковин у 1919 році.

Наприкінці січня 1919 р. у помешканні “Просвіти” відбулося спільне засідання хорової ради українського національного хору, представників університету, губернської народної управи, повітової управи, товариства “Просвіта”, міської управи і товариства “Самоосвіта” у справі улаштування Шевченківського свята [9, с.4]. Вирішено було утворити спеціальну комісію по влаштуванню свята. Комісія розробила й подала проект святкування, згідно якого 10 березня на Соборній площі мала відбутися урочиста панахида по Т.Г. Шевченкові, яку мало відправляти українське духовенство, а релігійні пісні виконувати український національний хор. На панахиду запрошувалися учні та вчителі шкіл міста та інші українські організації, які існували в Кам'янці-Подільському. Кожна школа, інституція і організація повинні були рухатись до Соборної площі з національними стягами і портретами Т.Г. Шевченка, де мали зайняти спеціально їм відведене місце.

Як зазначає газета “Життя Поділля” національно свідоме населення краю розмірковувало над тим, яким же способом можна якнайкраще відзначити пам'ять українського Кобзаря. Висловлювалися думки, що основне – виконання “Заповіту”, а саме донесення його ідей до якомога ширшої аудиторії. “Заповіт” – це “українське Євангільє, яке кличе насамперед до праці на користь України” [10, с.2]. З цього приводу висловився священник “Н.Н.”. У своїй статті до свідомого громадянства він намагався долучити до відзначення Шевченківських днів на Подільській землі якомога більше учасників. Ззначаючи наступні слова: “Цього року ми, свідоме громадянство повинні подбати про те, щоб Шевченківські роковини відбулися якомога урочистіше, щоб у цій національній святі взяло участь не тільки місто й інтелігенція, але й кожне село, кожний селянин” [11, с.4]. Автор наголошував, що українська громадськість повинна заздалегідь подбати про достойне його улаштування, оскільки роковини поета носять виховне значення для українського народу, необхідно, щоб у кожній хаті на почесному місці висіли портрети Т.Г. Шевченка. Вісі ці справи покладалися на спеціально створену комісію, яка мала також розіслати по селах спеціальну листівку з портретом Кобзаря та програму святкування його роковин. Саме свято мало складатися на думку священника, із урочистої панахиди, після якої усі присутні з церкви мали йти до помешкання місцевої школи, де мало продовжуватися святкування [12, с.4]. Дійсно, частину пропозицій було використано, для проведення Шевченківських днів.

9 березня Губернський комісар Г. Степура видав документ в якому врахував напрацювання Комісії. Запропонував зробити 10 березня вихідним днем, щоб усі урядовці мали змогу взяти участь у панахиді [13, с.1]. Практично одразу з “обіжником” до навчальних закладів звернувся губернський комісар освіти М. Куриленко. У ньому зазначалося, що “10 березня у всіх школах буде припинено навчання, святкуватимуть день народження Т.Г. Шевченка, влаштовуючи зібрання, ранки та вечірки”. Наступного дня (день смерті) заняття мали відбуватися [14, с.3]. Такого ж роду документ було адресовано “всім міським та військовим установам і інституціям залоги м. Кам'янця”. Згідно його змісту відзначення роковин “нашого народнього поета Т.Г. Шевченка” мало відбутися не 11 березня а днем раніше. У всіх військових частинах залоги пропонувалося проводити лекції на тему хто такий Т.Г. Шевченко і яку роль він відіграв у відродженні нашої батьківщини. Пропонувалося, також встановити в казармі прикрашений портрет Кобзаря. Начальник залоги отаман Жуковський наказував громадським і приватним установам вивісити національні прапори. Крамниці мали бути закриті. Нагляд за виконанням наказу покладался на коменданта міста та місцеву міліцію [15, с. 2].

Відповідно до “обіжника” Президія комітету по організації Кам'янецьких “українців-середнєшкільників” подала оголошення, в якому зазначалося, що всі місцеві українські середні навчальні заклади, 25 лютого (за старим стилем) о 10 годині ранку зберуться у приміщенні Духовної семінарії, а звідти вирушать на Соборну площу, де відбудеться панахида, про проведення якої раніше сповіщала комісія по влаштуванню Шевченківського свята.

У березні періодична преса Подільської губернії присвятила чимало статей, розвідок та віршів постаті Т.Г. Шевченка, серед них варто відзначити газети “Українська ставка” [16], “Подольское слово” [17, с. 3]. Газета “Наш Шлях” [18, с.1-8], [19, с.1-6] та журнали “Освіта” [20, с. 1-23], “Село” [21, с. 1-29] вийшли ювілейними номерами, присвячені Т.Г. Шевченкові [22, с. 4].

З усіх подільських газет вирізняється “Життя Поділля”, на сторінках якої публікувалися матеріали, що склали своєрідний сценарій відзначення Шевченківських днів у Кам'янці-Подільському. Прочитавши місцеву газету населення володіло інформацією про події, що відбулися та мають відбутися. Так, за повідомленням “Життя Поділля”, спеціально до Шевченківських роковин у місцеву книгарню “Час” було завезено значну кількість книг та листівок присвячених Кобзареві. Серед них були роботи С. Єфремова “Тарас Шевченко, життя його та діла” з портретом, Доманицького “Життя Тараса Шевченка” з портретом, Ванькевича “Оборонець скривджених, на спомин Т. Шевченка”, Коваленка-Коломацького “Хто такий Тарас Шевченко” з багатьма портретами, малюнками і автографами українського Кобзаря [23, с.1]. Читачі газети мали змогу також ознайомитися із статтями А. Животка [24, с.2] та М.С. Грушевського. Останній зазначив, що в минулі роки українець міг відчувати що живе на світі лише під час панахиди “по рабу божім Тарасі”. Продовжуючи свою

думку М.С. Грушевський констатував, що “Т.Г. Шевченко був символом українства, його культурним, національним, соціальним і політичним “батьком””. “Які б випробування не визначала доля”, – продовжував далі, – “його гасла не вмруть, свято не зникне”. Підсумовуючи статтю, відомий історик зазначив, що Т.Г. Шевченко належить до поетів у яких переважають мотиви любові до людини, він і надалі залишиться “вічним, дорогим проповідником любові” [25, с.1-2].

Як повідомляє кореспонденція газети “Життя Поділля” “10 березня Кам’янець-Подільський мав святковий вигляд”, будинки державних, громадських установ та приватні квартири були прикрашені національними прапорами. Крамниці закриті. На Почтовій вулиці окрім жовто-блакитних стрічок, знаходилися портрети Т.Г. Шевченка уквітчані гіллям ялини [26, с.3]. На вулицях безліч народу, частина з них в національному одязі, веселими обличчями зустрічають один одного, вітають із святом. Як і планувалося воно розпочалося зранку 10 березня. На Соборну площу почали сходитися українські школи, під звуки оркестру прийшли військові школи та деякі міські. Туди ж прибула Кам’янецька влада, професори університету, представники міського самоврядування, військово керівництво. Біля 12 години прибуло духовенство, розпочалася панахида, по закінченні якої священики говорили промови. Український національний хор під керівництвом Бутовського виконував національні пісні, що додавали урочистості святу. Після панахиди виступив професор КПДУУ В.О. Біднов, який згадав роки заборони, як нагаями розганялися зібрання в Шевченківські дні. По закінченні доповіді хор виконав “Заповіт”, проспівавши який військові школи урочистою ходою проходять до своєї казарми, всі інші з національними стягами ідуть Поштовою вулицею.

Через декілька годин у місцевих школах – духовній семінарії, комерційній школі, учительській семінарії та інших, відбулися ранки та вечірки, присвячені пам’яті Кобзаря України [27, с.3-4]. Ось як про це пише очевидця цих подій Олімпіада Пашенко: “В серці Поділля, Кам’янець по Шевченківській вулиці, до Шевченківського Народного Дому в цей день безконечним шнуром тягнулися представники урядових установ, народних самоврядувань (губерніального, повітового, міського), громадських організацій і школи, школи, школи... – початкові, середні, та в повному складі професура й студентство першого новоутвореного Українського Державного Університету – складали свої вінки навкруг погруддя Шевченка. А поруч з державним гімном могутньо нісся “Заповіт” з’єднаних хорів” [28, с.165-166]. За свідченням газети завідувач інформаційно-просвітнім відділом при Управлінні Кам’янецького повітового коменданта прочитав лекцію про Т.Г. Шевченка для козаків Кам’янецьких повітових сотень [29, с. 3].

Відзначали роковини українського Кобзаря й вищі початкові школи (ВПШ) міста. Учителі та учні трьох ВПШ зібралися на спільну зустріч після панахиди на Соборній площі, аби пом’янути поета. Ранок розпочався співом національного гімну “Ще не вмерла Україна”, який виконував зведений хор. Вчитель першої дівочої вищої початкової школи Дудка виступив з промовою. Потім прослухали реферат про поета, вірші з “Кобзаря”. Присутні були зачаровані маленькою дівчинкою, яка продекламувала вірш “Сон”, а також “Ой на горі романець” [30, с. 4].

Цього ж дня у Народному домі о 6-й годині вечора відбувся концерт-вистава за участю Кам’янецьких шкіл, а також учасників трупи М. Садовського. З вступною промовою виступив А. Животко в якій охарактеризував українського Кобзаря як поета і патріота свого рідного краю. Аркадій Животко звернувся до слухачів з проханням “боронити всі ті ідеї, які висловлював Шевченко”. Після цього актори влаштували виставу “Назар Стодоля”. У цьому святі брав участь український національний хор під орудою Москвичіва та Бутовського, а також студентський чоловічий хор під керівництвом Бєсядовського. Виконувалися сольні пісні та декламації. Концерт-вистава закінчилася об 11 годині вечора [31, с.4]. Прибуток планувалося пожертвувати на Фонд по збудуванню пам’ятника Т.Г. Шевченкові в Кам’янець-Подільському, мрія спорудити який була у керівництва Українського Кам’янецького клубу [32, с.1]. Святкування в Народному домі продовжилися наступного дня, де також виступали артисти театру М. Садовського. Цього разу з привітальним словом до присутніх звернувся професор КПДУУ М. Плевако [33, с.1.],[34, с.2],[35, с.4].

До редакції газети “Життя Поділля” продовжувала надходити різна кореспонденція. Так, голова комісії по влаштуванню Шевченківського свята в Кам’янець-Подільському П. Бутовський надіслав відкритого листа, в якому зазначалися усі прибутки та витрати від проведеного свята. Так, від концерту-вистави (від продажу квитків – 5429 крб., програм та журналу “Село”, листівок, портретів та ін. – 471 крб. 50 коп.) було отримано 5900 крб. 50 коп. Витрати в свою чергу становили (перелічувалися) – 2785 крб. Голова комісії скориставшись можливістю висловив слова вдячності усім тим, хто допоміг організувати Шевченківське свято [36, с.2]. Дуже приємний і той факт, що більша частина учасників працювала безкоштовно, а отже, свідомо долучалася до українського національного відродження.

16 березня в Українському клубі планувалося урочисто відзначити роковини Т.Г. Шевченка У святі мали взяти участь артисти з трупи М. Садовського, національний хор й інші місцеві колективи. Проте наступна кореспонденція газети повідомляла, що свято відбудеться не 16, а 19 березня о 19 год. й складатиметься з двох частин, перша – концерт, інша – святкова вечеря для усіх присутніх, під час якої висловлюватимуться промови про українського Кобзаря [37, с.4], [38, с.4]. Керівництво клубу висловлювало занепокоєння, про те, що на

свято може не прийти значна частина запрошених осіб, підставою цього побоювання стали чутки, що поширювалися серед міського населення. Проте, воно відбулося без усяких ексцесів. На ньому були присутні гості з Києва, зокрема, М.С. Грушевський та ін. й частина Кам'янецького освітньо-культурного бомонду. Серед останніх варто згадати професорів КПДУУ Чайківського та В. Біднова, голову Губернської народної управи В. Приходька, лікаря та голову товариства “Просвіти” К. Солуху, а також Овдієнка, Корольчука, Бутовського, Марієвича, Стеценка, Животка та ін. Кожен із присутніх висловив власні переживання, зверталися до постаті Т.Г. Шевченка, виступали з доповідями, виконували пісні на слова українського Кобзаря. Так, М.С. Грушевський виголосив промову, яка стосувалася “сучасного моменту й ідеалів і пам'яті Тараса Шевченка” [39, с.4].

Наступного дня у військовій школі міста було проведено концерт на честь Т.Г. Шевченка. Перед присутніми на початку свята виступив священник Жевченко з рефератом про українського Кобзаря. Після цього виконано “Заповіт” як військовим так і українським національним хорами. Неабияке враження на присутніх мало виконання хором під орудою О. Приходька “Туман хвилями лягає”. Свято продовжив відомий Кам'янецький скрипаль Є Москвичів, що виконав музичний твір “Елегію”. Під акомпаніменти скрипки виступали з віршами учень Київської гарматної школи Шульга, що виконав поему “Чернець” та учень Корольчук, що продекламував “Послание”. Полковник Євтимович прочитав декілька Шевченкових віршів. Публіка із задоволенням слухала виступи військових, неодноразово вигукуючи “Слава!” Концерт мав національно-патріотичний характер, усі присутні разом із учасниками дійства розмовляли українською мовою. Отримані кошти планувалося віддати на створення пам'ятника Т.Г. Шевченкові в Кам'янці-Подільському [40, с.4]. Проведений захід позитивно оцінила як громадськість міста так і військове керівництво. В газеті “Життя Поділля” було вміщено рецензію отамана Сальського. В ній висловлювалися міркування та відчуття від побаченого, а також слова вдячності усім причетним до свята. Особливо виділено М. Садовського, Овдієнка, Корольчука, Москвичіва, Стеценка та ін., що сприяли “художньому успіхові концерту, своїми співами, декламацією та музикою” [41, с.4]. Позитивні відгуки на проведений концерт лунали також і від таємного рецензента, що підписався псевдонімом Mortalis (з лат. смертний). Автор визнав, що свято проведене військовими школами міста пройшло на досить високому рівні. Звертає увагу на декламації віршів, виконання пісень тощо. З цього зроблено висновок, що серед військових є чимало патріотів власної батьківщини, що здатні працювати на її благо [42, с.1].

Відзначення Шевченківських роковин навчальними закладами міста продовжувалися і в наступні дні. Так, 23 березня о 17 годині у приміщенні жіночої духовної школи відбулося свято, на якому були присутні вчителі, вихователі та учні. Програма була традиційна, – виконували національний гімн, українські пісні, серед яких “Стоїть явір над водою”, “Тихесенько вечір на землю спадає” та ін. Привернув увагу присутніх виступ учениці 4-го класу Бугайової, яка прочитала реферат на тему: “Життя і літературні твори Т.Г. Шевченка.” Декламувалися вірші ученицями 1-го класу, а учениця 5-го класу Баревич виконала партії на піаніно [43, с.4].

23 лютого 1919 р. за повідомленням газети “Життя Поділля” рада історико-філологічного факультету ухвалила запропонувати Раді професорів університету провести засідання присвячене пам'яті Т.Г. Шевченка, що мало відбутися тижнем пізніше офіційного відзначення. Запропоновано було також приблизний склад доповідачів та їх тематику. Таким чином, виступати мали Л. Білецький “Народність чи національність творчості Т. Шевченка”, Д. Дорошенко “Еволюція поглядів на Т. Шевченка”, М. Плевако “Т. Шевченко: Кирило-Мефодіївське братство в світлі нових матеріалів” [44, с.4]. Частково постановою була втілена у життя, містилися певні уточнення, зокрема, замість доповіді М. Плевако, виступив М. Васильківський, а також змін зазнала тематика виступів. Кореспонденція газети “Життя Поділля” уточнила дату урочистого академічного засідання педагогічної ради Кам'янець-Подільського державного українського університету присвяченого пам'яті Кобзаря України Т.Г. Шевченка. Воно мало відбутися у неділю 16 березня о 18 год. Виступати повинні були Д. Дорошенко “Нові матеріали про вплив польської політичної думки на Шевченка”, Л. Білецький “Національний елемент у творах Т. Шевченка” та М. Васильківський “Релігійність Т. Шевченка по його поетичних творах” [45, с.4], [46, с.4]. Через хворобу двох доповідачів було вирішено перенести засідання на наступний тиждень – 23 березня [47, с.4]. В інших номерах газети підтверджувалося, що урочисте засідання відбудеться за участю професорсько-викладацького складу університету, місцевого хору, громадських діячів (виступав відомий скрипач Є. Москвичів), студентів та всіх хто бажає вшанувати пам'ять великого українського поета [48, с.4], [49, с. 2]. Дійсно, 23 березня відбулося довгождане урочисте публічне засідання Ради професорів КПДУУ по вшануванню пам'яті Т.Г. Шевченка. Зал засідання був прикрашений великим портретом українського Кобзаря навколо якого знаходилися стрічки національних кольорів. По центру сиділи професори університету, по сторонах запрошені гості. Головував професор історико-філологічного факультету Клименко. Засідання розпочалося співом Шевченківського “Заповіту”, який виконав чоловічий студентський хор. По закінченні співу виступив професор В. Білецький. Після нього виконали поему “Іван Підкова”. Наступними з доповідями до присутніх звернулися приват-доценти М. Васильківський та Д. Дорошенко. Виконувалися народні пісні “Прометей”, “Коло млина” та ін. Засідання закінчилося виконанням національного гімну “Ще не вмерла Україна” [50, с. 3].

Кілька днів по тому в газеті “Життя Поділля” було вміщене звернення до української студентської молоді,

в якому зазначалося, що необхідно продовжити відзначення Шевченківських роковин. Виконання цього задуму покладалося на студентів родом із села, які через декілька днів мали їхати на Великодні свята додому. Їм пропонувалося перед від'їздом завітати до трудової ради, "Просвіти", губернської земельної управи, до відділу позашкільної освіти губернського земства та інших установ, щоб перевірити чи немає доручень у їх населений пункт. На молодих людей покладалася ще одна місія, донести до свого села інформацію про Т.Г. Шевченка. Влаштувати разом з односельчанами виставу, народну вечірку, популярну лекцію присвячену українському Кобзареві. Разом з тим намагатися пояснити людям хто такий Т.Г. Шевченко? Чому саме він є "національним поетом, символом боротьби за вільну Україну". Спробувати закріпити у свідомості українського селянина, робітника ідею самостійності Української Народної Республіки, почуття патріотизму, національну свідомість тощо [51, с.2]. Із зверненням до постаті Т.Г. Шевченка та залученням студентської молоді, робилися спроби підняти національну свідомість українського селянства.

Таким чином, газета "Життя Поділля" подала чимало інформації про відзначення Шевченківських роковин у Кам'янці-Подільському, які пройшли на досить високому рівні. Відзначення роковин поета проходили в різних організаціях та установах, починаючи із початкових шкіл і закінчуючи місцевим університетом. До святкування були залучені керівництво Подільської губернії, освітні, культурні діячі краю, жителі міста та околиць. Участь у шевченківських заходах відомих українських вчених, громадських та політичних діячів надала їм всеукраїнського масштабу. Важливо констатувати факт відзначення Шевченківських днів військовими школами, оскільки військові стояли на обороні цілісності країни.

Джерела та література:

1. Грушевський М. Шевченківські роковини / М. Грушевський // Життя Поділля. – 1919. – №68. – 10 березня. – С. 1-2.
2. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев – Л., 1939, Париж – Нью-Йорк – Мюнхен, 1955. – 400с.
3. Огієнко І. (митрополит Іларіон) Тарас Шевченко / Упоряд. авт. передмови і коментарів М. С. Тимошик. / І. Огієнко – К.: Наша культура і наука, 2002. – 440с.
4. Завальнюк О.М. Національно-патріотичне виховання студентів Кам'янця-Подільського державного Українського університету: історичний аспект (1918-1920 рр.) / О.М. Завальнюк. // Освіта, наука і культура на Поділлі / Збірник наукових праць: Матеріали сьомого круглого столу "Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю утворення Кам'янця-Подільського національного університету" – Кам'янець-Подільський.: Оіюм, 2008. – Т.11 – С.3-19.
5. Лозовий В. "Просвіта" на Поділлі в добу національно-визвольних змагань (1917-1920) / В. Лозовий, В. Нестеренко // Просвітницький рух на Поділлі 1906-1923 рр. – Кам'янець-Подільський, 1996. – С.28-38.
6. Заводовський А. Шевченкіана в періодичній пресі Наддніпрянщини 1905-1907 років / А. Заводовський // Тарас Шевченко і українська культура ХХІ століття: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнського симпозіуму (19-20 травня 2000 року). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.256-258.
7. Комарніцький О.Б. Ім'я Тараса Шевченка в житті містечок правобережної України (1917-1920 рр.) / О.Б. Комарніцький. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету.(Філологічні науки) – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – С.84-88.
8. Мельник Е.М. Ім'я Тараса Шевченка в українській школі (1917-1920) / Е.М. Мельник // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. праць. Вип. 17. – К., 2004. – С.47-51.
9. Повідомлення. // Життя Поділля. – 1919. – №35. – 30 січня. – С.4.
10. С. Чим найкраще можемо вшанувати пам'ять незабутнього Кобзаря? / С. // Життя Поділля. – 1919. – №69. – 11 березня. – С.2.
11. Свяш. Н.Н. До Українського свідомого громадянства / НН. Свяш. // Життя Поділля. – 1919. – №36. – 31 січня. – С. 4.
12. Свяш. Н.Н. Зазначена праця. – С.4.
13. Степура Офіційний відділ. Всім державним та громадським установам м. Кам'янця-Под. / Степура // Життя Поділля. – 1919. – №68. – 10 березня. – С.1.
14. Місцева хроніка. З університетського життя. // Життя Поділля. – 1919. – №63. – 5 березня. – С.3.
15. Наказ // Життя Поділля. – 1919. – №67. – 9 березня. – С.2.
16. Великі роковини // Українська ставка – Вінниця. – 1919. – 11 березня.
17. Местная жизнь. К празднованию годовщины Т. Шевченка // Подольское слово. – Вінниця – 1919. – 27 лютого. – С. 3.
18. Наш Шлях. – 1919. – Ч.48. – 9 березня. – С.1-8.
19. Наш Шлях – 1919. – Ч.49. – С.1-6.
20. Освіта – 1919. – №6. – 15 березня. – С.1-23.
21. Село – 1919. – №11. – 11 березня. – С.1-29.
22. Місцева хроніка // Життя Поділля. – 1919. – №95. – 11 квітня. – С.4.
23. До Шевченківських роковин // Життя Поділля. – 1919. – №70. – 12 березня. – С.1.
24. Животко А. В боротьбі (до Тарасового дня) / Арк. Животко // Життя Поділля. – 1919. – №68. – 10 березня. – С.2.
25. Грушевський М. Зазначена праця – С.1-2.
26. Шевченківське свято 10 березня // Життя Поділля. – 1919. – №70. – 12 березня. – С.3.

27. Шевченківське свято 10 березня // Життя Поділля. – 1919. – №70. – 12 березня. – С.3-4.
28. Пашенко О. Тарасові річниці // Кур'єр Кривбасу. – 2002. – №148. – березень. – С.165-166.
29. Місцева хроніка // Життя Поділля. – 1919. – №71. – 14 березня. – С.3.
30. Святкування 58 роковин смерті Т.Г. Шевченка вищими початковими школами м. Кам'янця-Подільського 25 березня 1919 року. // Життя Поділля. – 1919. – №73. – 16 березня. – С.4.
31. Народний дім // Життя Поділля. – 1919. – №70. – 12 березня. – С.4.
32. До Шевченківських свят // Життя Поділля. – 1919. – №68. – 10 березня. – С.1
33. Концерт вистава // Життя Поділля. – 1919. – №68. – 10 березня. – С.1
34. Концерт вистава // Життя Поділля. – 1919. – №69. – 11 березня. – С.2.
35. Концерт вистава // Життя Поділля. – 1919. – №71. – 14 березня. – С.4.
36. Бутовський П. Лист до редакції // Життя Поділля. – 1919. – №79. – 23 березня. – С.2.
37. Український Клуб // Життя Поділля. – 1919. – №71. – 14 березня. – С.4.
38. Шевченківське свято // Життя Поділля. – 1919. – №74. – 18 березня. – С.4.
39. Український Клуб // Життя Поділля. – 1919. – №77. – 21 березня. – С.4.
40. Концерт пам'яті Тараса Шевченка // Життя Поділля. – 1919. – №75. – 19 березня. – С.4.
41. Отаман Сальський Лист до редакції / Отаман Скальський // Життя Поділля. – 1919. – №76. – 20 березня. – С.4.
42. Mortalis рецензентом // Життя Поділля. – 1919. – №78. – 22 березня. – С.1.
43. Опаловський Н. Святкування пам'яті Т.Г. Шевченка в жіночій духовній школі 23 березня 1919 року / Н. Опаловський // Життя Поділля. – 1919. – №85. – 30 березня. – С.4.
44. Академічне засідання Ради професорів К.-Под. Державного Українського Університету пам'яті Т. Шевченка // Життя Поділля. – 1919. – №55. – 23 лютого. – С.4.
45. Пам'яті Т. Шевченка // Життя Поділля. – 1919. – №71. – 14 березня. – С.4.
46. Вшанування пам'яті Т.Шевченка в університеті // Життя Поділля. – 1919. – №77. – 21 березня. – С.4.
47. З життя Губерніального земства // Життя Поділля. – 1919. – №73. – 16 березня. – С.4.
48. Вшанування пам'яті Т. Шевченка в університеті // Життя Поділля. – 1919. – №77. – 21 березня. – С.4.
49. З університетського життя // Життя Поділля. – 1919. – №79. – 23 березня. – С.2.
50. З університетського життя. Урочисте засідання пам'яті Т. Шевченка // Життя Поділля. – 1919. – №80. – 25 березня. – С.3.
51. Рада Громади. До членів української студентської громади // Життя Поділля. – 1919. – №96. – 12 квітня. – С.2.

В статтє дається и анализується перечень меропріятий запланированных и проведенных общественностью Каменец-Подольского в различных учреждениях и организациях по поводу празднования Шевченковских годовщин.

Ключевые слова: Тарас Григорьевич Шевченко, «Жизнь Подолья», Шевченковский праздник, периодическая печать, корреспонденция, празднования, дни памяти.

УДК 94 (477.43/.44) «1918/1921»

О.О. Вітюк

ПЕРЕТВОРЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ КОМІТЕТІВ ПОДІЛЛЯ У КАРАЛЬНІ ОРГАНИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1918-1921 РР.)

У запропонованій статті на основі аналізу архівних документів та наукової літератури автор робить спробу показати фактори, що сприяли перетворенню революційних комітетів у каральні органи радянської влади, методи їх діяльності та наслідки.

Ключові слова: губревком, повітревком, націоналізація, контрибуція, бандитизм.

Важко відтворити діяльність інститутів влади у будь-який час без відтворення самої епохи, історичної ситуації в суспільстві, соціально-економічної специфіки того чи іншого регіону. Стан, у якому опинилось Поділля у 1918-1921 рр., нагадував хаотичну нестабільність, соціальні протиріччя, розкол в суспільстві, невизначена та не прогнозована ситуація у простого народу.

Постійна зміна влади, військові дії, розорення – це чинники, які не могли не вплинути на свідомість простих людей. Люди втратили впевненість та стабільність у наступному дні, моральні ідеали, що і стало законним наслідком всіх воєн та революцій.

З перших днів свого існування радянської влади, більшовики вели боротьбу як з зовнішнім так і з внутрішнім ворогом. Поділля як регіон, було прикордонною губернією, влада у якій змінювалась доволі часто. За період з 1917 р. по 1920 р. більшовики шість разів відновлювали свою владу у Вінниці. У повітах Подільської губернії влада змінювалась ще частіше.

Всі ці військово-політичні баталії позначились на житті простих селян, які були втомлені нестабільністю, а тому політична боротьба їх мало цікавила. Крім того, антиселянська політика більшовиків призвела до того, що село почало відноситись до них вкрай негативно. Жорстока продовольча політика, безчинства червоних

військ, класовий підхід сприяли до того, що серед населення поширювались антирадянські настрої.

Для встановлення та укріплення своєї влади на місцях більшовики використовували тимчасові надзвичайні органи радянського самоврядування – революційні комітети.

Діяльність більшовицьких ревкомів досліджували науковці Б. Бабій [1], Л. Потарикіна [2], М. Колісник [3], П. Тригуб [4], М. Бугай [5], О. Рубльов, О. Реєнт [6], В. Вітковський [7]. Автором використано матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, Державного архіву Вінницької області.

Більшість сучасних дослідників наголошують, що більшовицька партія перебирала владу у свої руки різними способами, основним з яких був терор. Діяльність ревкомів не набула всебічного висвітлення в радянський час. За часів незалежності України, не створено спеціальної праці, присвяченої діяльності ревкомів на Поділлі і тому дана проблема є актуальною на сьогодні.

Революційні комітети – багатофункціональні органи радянської влади на місцях. Їх діяльність була спрямована більшовицькою партією, вони здійснювали контроль над усіма сферами життя. Насамперед їх дії були спрямовані на повалення губернських, повітових, міських і волосних комісарів Центральної Ради і Тимчасового уряду, ліквідацію їхніх військових органів та призначення своїх комісарів до таких установ, як банки, телеграф і телефон, губернські і міські продовольчі управи, земські і міські управи, друкарні, тобто встановлення тотального контролю.

Більшовики наприкінці революційного року не змогли здобути загальної підтримки і їм довелося шукати засоби, завдяки яким їй було необхідно досягти. Такими засобами стали революційні комітети. У місті Кам'янець-Подільський революційний комітет розпочав свою роботу 29.10.1917 р. Керівниками революційного комітету були А.Макаркін, П.Лаладзе, згодом, І.Васянін, С.Віллер, Ю.Краснов. Революційний комітет у Кам'янці-Подільському мав підтримку з боку військових частин, зокрема, 3-го Кавказького корпусу, VII армії та 223-й Одоєвського полку 3-го Кавказького корпусу. Однак важливо наголосити на тому, що створенню революційного комітету у Кам'янці-Подільському передувала діяльність особливої комендатури, яка діяла з 10.02.1917 р., керівниками якої були М.Кропив'янський та Ф.Попов.

Питання перетворення революційних комітетів у каральні органи радянської влади окремо не розглядалось взагалі, оскільки, описувався лише позитивний бік їх діяльності, демократизм ревкомів.

Метою роботи є висвітлення процесу перетворення революційних комітетів у каральні органи радянської влади на Поділлі у 1918-1921 рр.

Наукова новизна роботи полягає у постановці та розробці теми, яка до цього часу окремо та об'єктивно не досліджувалась.

Більшовики називали повстанців та противників радянської влади – бандитами, а сам рух – бандитизмом. Даний міф висвітлювали у своїх працях радянські дослідники, однак, архівні матеріали не містять свідчень про грабунки селян чи розбій по відношенню до них.

Повстанці, або їх ще називали бандитами, мали у своєму арсеналі гармати та кулемети, налічували у своїх загонах, в окремих випадках, до 800 чоловік. Вони були тією силою, яка реально володіла губернією до 1920 р. Більшість селян, які не були причетними до повстанських загонів, а також ті, які не брали участь у військових діях, намагались всіляко сприяти загонам – розвідка, продовольство, попередження про небезпеку. Повстанський рух на Поділлі став результатом антинародної політики більшовиків. Така ситуація підірвала авторитет позицій влади, а тому становила реальну загрозу для її укріплення.

Основним завданням революційних комітетів на даному етапі була боротьба з повстанським рухом.

На початку 1920 р. в губревком було призначено Потажевича. З його приходом було створено надзвичайну комісію і міліцію, яка почала створюватись згідно наказу губревкому з 01.04.1920 р. На чолі міліції було призначено Махлака [8]. В той же час було розпочато створення міліції в усіх зайнятих більшовиками на той час повітах. Становище в новоутворених установах було важким – майже повна відсутність зброї, коштів, а головне, людей. Дана ситуація підтверджується доповіддю про роботу Кам'янецького повітревкому, у якій, зокрема йшлося про те, що 25.11.1920 р. було організовано повітову міську міліцію при повній відсутності міліціонерів і комуністичного складу [9, арк. 2]. Тому діяли міліціонери лише у великих містах, а члени надзвичайної комісії та ревкомів зосереджували свою роботу на селах.

На Поділлі постійно діяли загони Тютюнника, Волинця, Заболотного, Артема і Марусі. Це найбільші загони, чисельність яких складала сотні чоловік. До дрібних (до 100 чоловік) відносились загони Шепеля, Шевченка-Біди, Прокоф'єва, Ляценка, Лютого, Чуприни, Пугача, Заремби, «Лихо». Саме ці загони проіснували на Поділлі до кінця 1921 р.

У звіті губревкому до НКВС України 1920 р. повідомлялось, що бандитизм в губернії виріс до неможливості, з'явилась велика банда «Лихо» під командуванням Якубенка, в Ольгопільському повіті знову з'явився Заболотний, на кордоні з Київською губернією групується велика банда Марусі і Артема [10, арк. 7].

Ситуація, що склалась на Поділлі, в той час більш за все нагадувала хронологію бойових дій. Повстанці діяли проти більшовиків та тих, хто їх підтримував. 05.09.1919 р. було вбито голову Киблицького ревкому Андриєнка, 06.12.1919 р. поранено голову Гайсинського повітревкому [11, арк. 18]. Вс. Степашки Гайсинського

повіту група добре озброєних повстанців розстріляла голову місцевого ревкому, в Тростянці загоном «Лихо» вбито помічника начальника гарнізону Лашенка та двох червоноармійців [12, арк. 156]. Основні зусилля повстанців були спрямовані на ліквідацію більшовиків та оборону села від їх впливу.

Повстанські формування вели справжню війну з більшовиками, епізодами якої були напади на червоноармійців, захоплення міст і сіл, ліквідація працівників радянського апарату. Все це підтверджувалось документами, зокрема, у зведенні від 06.12.1920 р. по Соболівській волості було зазначено: «...щоденно в майже усіх селах здійснюються напади банд, гинуть червоноармійці, політпрацівники, це важко відображається на становищі продрозкладки...» [13, арк. 102].

У зведенні Гайсинського повіту зазначено: «...в зв'язку з мобілізацією в Гайсинському повіті сильно розвинений бандитизм. В окремих частинах повіту бандити відкрито заявляють про своє існування, знищують телефонні, телеграфні лінії, руйнують залізниці, мости» [13, арк. 102].

Великі загоони тримали владу над значною частиною території губернії. Загін Якубенка «Лихо» двічі – 06.12.1919 р. та 30.11.1920 р. пограбував Ковалівський цукровий завод, при другому нападі охорона спробувала чинити опір, в сутичці п'ятнадцять червоноармійців було вбито, четверо поранено [13, арк. 101].

Більшовики здійснювали свої репресії не лише проти повстанців, але й проти мирного місцевого населення – захоплювались і розстрілювались заручники, знищувались села, вилучався провіант та майно. 02.10.1920 р. 133 бригада 49 дивізії спалила с. Пеньківку, чоловіче населення сіл Куравлівка, Самгородок Брацлавського повіту в кінці 1920 р. покинуло села для боротьби з Червоною армією, сформувавши загоони, які розорювали радянські тили, руйнували залізниці [12, арк. 143].

В жовтні 1920 р. повстало 5 сіл Журавлівської волості Брацлавського повіту. Озброєні селяни розбили посланий проти них Тульчинським воєнним комісаром червоний загін в сто чоловік і висланий для відновлення телефонного зв'язку червоноармійський загін, який в бою втратив десять чоловік [12, арк. 137].

Ініціатива проведення бойових операцій часто належала місцевим ревкомам. На початку 1921 р. саме при волосних та сільських ревкомах почали створюватись свої оперативні загоони, однак сам процес створення вказаних загонів не був централізований, був стихійним і часто виходив за рамки, що були утверджені центром. Доказом цього може слугувати вказівка центру наступного змісту: «До відому губревкому дійшло, що на території деяких, організаційно підвідомчих губревкому органів проводяться операції по боротьбі з бандами, контрреволюцією тощо. Надалі подібні дії губревком буде розглядати як незаконні, винні будуть притягуватись до відповідальності» [14, арк. 57]. Не важко здогадатись, що даний крок був спрямований проти ліквідації сепаратистських тенденцій в провінції, на закріплення за губревкомом функцій центру, на встановлення і зміцнення того, що згодом буде мати назву «бюрократизм».

Для більш ефективної зачистки повстанців, більшовики використовували неординарні методи. В м. Хмільник Літинського повіту прибув під виглядом продовольчого транспорту загін чекістів. Арештували ревком, чекісти видали відозву повстанського комітету. На заклик з'явилися 30 повстанців, які й були розстріляні [12, арк. 156].

Навесні 1921 р. з ініціативи Подільського губревкому було проведено ряд акцій, спрямованих на ліквідацію повстанського руху, які, однак, не досягли поставленої мети. Хоча повстанському руху і було нанесено значний удар, ліквідувати його на даному етапі було не можливо.

Загалом становище повстанців було тяжким. Тогочасна преса була насичена закликами до «хрестового» походу проти села, погрожуючи невдоволенням. Проти повстанців велась так звана «інформаційна війна». Газета губревкому «Вісті» виходила практично щодня із гаслами: «Бандит – наймит світової буржуазії, йому немає місця в Радянській республіці!», «Бандит – паразит! Бандитам немає місця там, де панує трудящий!», «Всі – на бандита!» [15].

Більшовики прагнули якнайшвидше ліквідувати опір селян і тому був запроваджений термін добровільної явки з повинною на середину двадцятих чисел квітня 1921 р. Пізніше даний термін було продовжено до 15 травня [16]. Не дивлячись ні на що, така політика принесла свої результати. Головними подіями даних заходів стала явка 01.10.1921 р. в губревком отамана Шевчука-Біди з групою повстанців та добровільна явка в губернську надзвичайну комісію двадцяти рядових повстанців з загону Заболотного на чолі з політкерівником групи Прокоф'євим та комбригом загону Карим-Онуфрієвим 06.10.1921 р. [17].

В Подільському губревкомі знали майже все про рух повстанців, їх кількість, озброєння, місце розташування, однак, не завжди можна було перешкодити здійсненню ними операцій чи ліквідувати їх. Не дивлячись на всі свої намагання, більшовики не змогли ліквідувати повстанський рух, все, чого вони змогли досягти – це частково послабити та змінити тактику ведення війни.

Антинародна політика більшовиків призвела до посилення антирадянського руху восени 1921 р. В жовтні 1921 р. отаман Шепель об'єднав повстанські загоони шести повітів: Літинського, Летичівського, Проскурівського, Могилів-Подільського, Кам'янецького, Вінницького. Його загін склав близько 500 чоловік, метою якого був зрив продподаткової компанії [18, арк. 96].

Військові охороняли в Подільській губернії 24 заводи [18, арк. 98]. Однак, незважаючи на це, напади про-

довжувались, адже щоденно до Росії з Поділля відправлялось 395 вагонів з продовольством. На межі голоду залишалось українське селянство. Саме тому напади продовжувались.

Революційні комітети, зрозуміло, не можна вважати легітимними. Проте більшовики, намагаючись зміцнити свою владу, були готові вчинити надзвичайних заходів у сфері державного будівництва та управління.

Подільський губревком, який передав свої повноваження Раді та виконкомам в квітні 1921 р., передав разом з тим і невирішене питання про ліквідацію антирадянських сил. Навіть надзвичайними методами неможливо було придушити за кілька років повстанський рух. Це можна було зробити лише при відмові від антинародної політики, а такого зроблено не було. Саме тоді і запроваджувалась політика масових репресій.

Джерела та література:

1. Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади УРСР в 1917-1920 рр. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1956. – 268 с.
2. Потарикіна Л. Л. Ревкоми України в 1918-1920 рр. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1957. – 156 с.
3. Колісник М. К. Відновлення і зміцнення радянської влади на Україні (листопад 1919 р. – травень 1920 р.). – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1958. – 204 с.
4. Тригуб П. М. На захисте завоеваний Великого Октября. – К.: Вища школа, 1987. – 152 с.
5. Бугай Н. Ф. Чрезвычайные органы Советской власти: ревкомы, 1918 – 1921 / Отв. ред. Е. Г. Гимпельсон; Академия наук СССР. Институт истории СССР. – Науч. изд. – М.: Наука, 1990. – 320 с.
6. Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр.: [монографія] / О. С. Рубльов, О. П. Рєнт. – К.: Альтернативи, 1999. – 320 с. – (Серія «Україна крізь віки»: у 15 т., т. 10).
7. Вітковський В. М. На вістрі часу. Органи державної безпеки України на Вінниччині (Поділлі) 1917-2007 рр. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 2007. – 533 с.
8. Вісті. – 1920. 9 липня.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.Р. – 5. Наркомвнудел. – Оп.1. – Спр.622. Доповідь про роботу Кам'янецького повітревкому і виконкому за 11.1920 – 02.1921 рр. – 3 арк.
10. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р. – 2625. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 7.
11. ДАВО. – Ф.Р. – 2625. – Оп. 2. – Спр. 77. – Арк. 18.
12. ДАВО. – Ф.Р. – 2625. – Оп. 2. – Спр. 109. – Арк. 156.
13. ДАВО. – Ф.Р. – 2625. – Оп. 2. – Спр. 110. – Арк. 102.
14. ДАВО. – Ф.Р. – 2625. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 57.
15. Вісті. – 1921. 5-10 квітня.
16. Вісті. – 1921. 27 квітня.
17. Вісті. – 1921. 11 жовтня.
18. ДАВО. – Ф.Р. – 925. – Оп. 8. – Спр. 1. – Арк. 98.

В предлагаемой статье на основе анализа архивных документов и научной литературы автор делает попытку показать факторы, которые способствовали превращению революционных комитетов в карательные органы советской власти, методы их деятельности и последствия.

Ключевые слова: губревком, уездревком, национализация, контрибуция, бандитизм.

УДК [94:930] (477+438) “19”

А. М. Трембіцький, В. О. Парандій

ПОЛІТИКО-СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ПІДПИСАННЯ ВАРШАВСЬКОГО ДОГОВОРУ 1920 РОКУ В СПОГАДАХ ВІКТОРА ПРИХОДЬКА

На підставі спогадів безпосереднього учасника українського просвітницько-політичного і національно-громадського руху доби національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр., подолянина Віктора Приходька, розкрито деякі аспекти підписання урядом УНР Варшавського договору 1920 року.

Ключові слова: Віктор Приходько, Українська Народна Республіка, Варшавський договір, 1920 рік.

У сучасній історичній науці значно посилюється інтерес до вивчення доби національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 років, коли в огні збройної боротьби український народ відроджував і відстоював свою державність. Вже після поразки Визвольних змагань, українська мемуарна література значно збагатилась багатьма «надзвичайно цінними і цікавими спогадами» безпосередніх учасників та свідків цих подій. Їхні праці, «це цінні скарби нашої мемуарної літератури, що розповідає новим поколінням про те, як жили і боролись старші за визволення нашої батьківщини – України» [1, с.375]. Ці спогади, більше ніж будь-які інші матеріали, в залежності від «національної та соціальної свідомості та позиції» автора, відображають «реальну правдивість» подій і «обумовлюють відношення автора до описаних подій» [1, с.376]. Вивчення спогадів

як історичних джерел, завжди вимагає від дослідників порівняння їх з іншими джерелами та опублікованими матеріалами [2, с. 205].

Українські дослідники, такі як, П. Павлович, В. Січинський, В. Ляхоцький, О. Завальнюк, Ю. Телячий, А. Трембіцький, В. Коваль та інші, неодноразово наголошували в своїх працях, що спогади безпосереднього учасника українського просвітницько-політичного і національно-громадського руху доби Визвольних змагань, подолянина В. Приходька, відносяться до надзвичайно цінних і цікавих спогадів. Так, В. Січинський у статті «Під сонцем Поділля» (Нью-Йорк, 1956), вказує, що спогади В. Приходька «Під сонцем Поділля» «написані незвичайно живо і цікаво, завжди наповнені теплим чуттям і симпатією до людей праці, обов'язку і пильності». І «не зважаючи на територіальну обмеженість цих спогадів, вони захоплюють читача зо всіх українських земель» [3]. «Особливої слави» серед українських науковців», – пише П. Павлович у праці «Заслужений громадський діяч» (Нью-Йорк, 1961), – здобули спогади Віктора Приходька «Під сонцем Поділля», де він докладно описав події на теренах краю в 1895–1905 рр. [4].

Але це були не єдині мемуари знаного подолянина, який в часи «української революції та визвольних змагань в роках 1917–1920 ... усім своїм еством відався праці для добра України». Він «брав активну участь в українському національно-громадському житті» подільського краю і разом з іншими однодумцями здійснював «українізацію шкільництва на Поділлі, організував курси для вчителів, видання українських шкільних підручників тощо». Під його проводом, як голови «губерніальної Народної (Земської) Управи з осідком в Кам'янці Подільському», було «широко поставлено позашкільну освіту, започатковано організацію професійних шкіл та шкіл дошкільного виховання, засновано часопис «Село» ... «організовано дві великі друкарні, видано чимало українських книжок». Він «брав чинну участь в організації у Кам'янці-Подільському Українського державного університету, ректором якого став проф. І. І. Огієнко». Наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. «у важкий для Української Держави час», В. Приходько виконував обов'язки губернського комісара Поділля [4].

Наприкінці 1920 р. Віктор Приходько разом з урядом УНР вимушено емігрував з України, проте твердо вірив, що Україна стане самостійною демократичною державою й тому «не зважаючи на загальний підупад державно-творчої праці, був ентузіастом організаційно-громадської праці» на еміграції [3]. Перебуваючи на еміграції, він в «Ім'я правди й справедливості» писав свої мемуари, адже, як вказує В. Приходько, – це «історія наших змагань, великих подій і важливих рішень» [5]. Розкриваючи свої внутрішні потреби оприлюднення мемуарів, він, зокрема, зазначає: «засиділись ми на еміграції! Так засиділись, що уже й сама еміграція – перша, велика – стає давниною і уже про неї треба писати спогади, бо... ще трішки й нікому буде цього робити ... А це ж наша боротьба, наша історія, наші змагання і наші глибокі переживання ... Бо тоді, на початку першої великої еміграції ми були молоді. І хоч була невдача, розчарування, але за те була молодість, а там де молодість, там запал, енергія і віра» [6].

Крім спогадів «Під сонцем Поділля», що принесли йому «незвичайну і заслужену популярність між широкими колами українського громадянства», він підготував «до друку книжку спогадів, коло 15 аркушів друку», незначна частина яких друкувалася в україномовних еміграційних часописах «Українські Вісті» (Краків, Берлін), «Свобода» (Нью-Йорк), «Час» (Львів, Фюрт) та ін., «і вже з тих уривків ми знаємо з якою майстерністю ювілянт пише свої літературно-мемуарійні твори» [3]. Надзвичайно цінною і цікавою мемуаристикою стали опубліковані в часопису української діаспори «Свобода» (Нью-Йорк) спогади – «Жовтень» (1951), «Пабіско» (1952), «Із зустрічей з Головним Отаманом С. Петлюрою» (1953), «Момент підписання Варшавського договору» (Нью-Йорк, 1954) [7; 8; 9], а також уривки з щоденника «Сім літ тому...» (1952) та багато інших.

На сьогодні, не зважаючи на більш як 90-літню подію Визвольних змагань, «однією з найбільш суперечливих і разом з тим малодосліджених сторінок цього періоду залишається проблема Варшавського договору між Українською Народною Республікою і Польщею» 1920 р., що «був найбільш помітним і одночасно контрверсійним кроком у зовнішньополітичній діяльності С.Петлюри, що став причиною найбільшого схрещування списів навколо» Симона Петлюри – Голови Директорії і Головного Отамана Військ Української Народної Республіки [10].

Хоча проблеми, пов'язані з Варшавським договором, певною мірою й розглядали в своїх працях такі дослідники, як В. Андрієвський, О. Доценко, Т. Єременко, Ф. Крушинський, І. Мазепа, І. Срібняк, М. Стахів, П. Тригуб та інші, проте він і досі є предметом найсуперечливіших оцінок. Так, колишній член уряду УНР С. Шелухін у праці «Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920 року» відверто називає цей договір «злочином, за який Україна заплатила своєю свободою і кров'ю своїх синів» [11, с.12] і стверджує, що «Директорія не мала права творити з другими державами договору, яким робилися б зміни в державних елементах УНР, уступкою її території з населенням, зміною її влади, накладанням на український народ обов'язків, скасуванням попередніх основних і звичайних законів» [11, с.9], а сам С. Петлюра, «не мав права самочинно укладати договір, який порушує територіальну цілісність республіки» [11, с.17]. Іншої думки притримується відомий дипломат, публіцист і історик О. Шульгін, який оцінюючи цю угоду і дії Головного Отамана, писав: «Це було цілою революцією в тодішній нашій закордонній політиці, і треба було мати великої

громадської мужности, щоб на неї зважитись. Симон Петлюра цю мужність мав...» [12, с.175].

Деякі аспекти творення в квітні 1920 р. цієї міждержавної таємної угоди УНР з Польщею, розкрив В. Приходько у спогадах «Момент підписання Варшавського договору» (1954). Зокрема, він писав, що не торкається «цього акту в цілому та обставин його постанови», проте Варшавський договір, «незалежно від його політичної оцінки, був актом суверенної, української держави з другою суверенною державою і як такий, уже належить до історії. Була низка обставин, внаслідок яких цей акт постав, і справою істориків та політиків була – відтворити, повну картину дії та скласти остаточну оцінку цьому актові». Поштовхом до написання цих спогадів, стало те, що «один за одним відходять від нас представники старшої генерації, – видатні діячі великої доби державного відродження України, «останні могікани»... Іссак Мазепа, Степан Баран, Іваницький, Андрій Лівіцький», вважав за «обов'язок людей, що були учасниками чи сучасниками тих подій, зафіксувати те, що знають», адже дуже «важливо, щоб майбутні історики розпоряджали, по можливості, вичерпним матеріалом». А безпосередніх учасників подій стає «все менше й менше, а недовго, ждати, що їх і зовсім не стане...». Вони помирають, але залишаються і «згадуються їхні діла, подаються такі чи інші оцінки», – писав В. Приходько [7].

Загалом же він згадує, що йому прийшлося «в деякій мірі, бути свідком тих подій», але до договору чи переговорів «я безпосереднього відношення не мав», хоча як голова Губернської народної управи і Губернський комісар Поділля й «займав відповідальне становище», і «мимоволі був більш-менш в курсі тих подій ... але не самих переговорів», які відбувались у Варшаві [7].

Для надання об'єктивної оцінки Варшавському договору 1920 р. насамперед необхідно розглянути ті обставини, які призвели до його укладання. Восени 1919 р. Україні загрожувала втрата державности. «Річ у тому, – писав В. Приходько, – що «вже в листопаді 1919 року, до Кам'янця-Подільського і на маленьку територію Української Республіки (п'ять повітів Поділля; Кам'янецький, Ушицький, Проскурівський, Могилівський і Ямпільський), на підставі окремої угоди, вступило польське військо, а за ним і польська ... цивільна й військова адміністрація», яка «в глибині душі» мала досить далекоюсяжні «наміри щодо «братньої республіки», а спеціально щодо Кам'янця-Подільського і до західної частини Поділля, з деяким польським елементом». Польські політики «змагалися до дуже делікатної і, як полякам здавалось, непомітної інкорпорації цієї частини Поділля до корінної Польщі», вони намагались поступово і непомітно «зліквідувати на цих теренах українські установи, українські школи і взагалі українське життя». Зокрема, В. Приходько вказує, що така тактика польської цивільної і військової адміністрації призвела до того, що в Кам'янці-Подільському половину українських «шкіл було зліквідовано «для польських військових потреб». Було захвачено рухомий склад залізниці, «себто на вагонах, вимальовувалось фарбою літери: «П.К.П.», тобто «Польська Колея Паньстова», а українці жартували, «що ті літери означають: «Піلسудський коха Петлюру». Польська влада також фактично заборонила українській військовій владі проводити в п'яти повітах Поділля – мобілізацію, для поповнення військових частин [7]. Це все призвело до того, що українська об'єднана армія під натиском більшовицької, білогвардійської та польської армій, через «поширення епідемії тифу й відсутність зброї та амуніції» втрачала боєздатність й опинилась перед повною катастрофою [10].

Далі В. Приходько описує, які заходи робили Головноуповноважений уряду УНР І. І. Огієнко і сам автор спогадів, щоб припинити «самоуправства і нелояльності польських місцевих чинників». Проте ці «апелі рішального успіху не мали», а навпаки «делікатно було дано до розуміння, що скарги на ці «дрібні» випадки у Кам'янці можуть утруднити та закаламутити переговори у Варшаві, – переговори загальнодержавного значення, – тому треба менше нервуватись і – терпіти по підписанні договору все піде інакше» [8]. Та надії на порядність польських політиків, у черговий раз не справдились, вони в «цій боротьбі з більшовиками не дотримались взятих на себе зобов'язань і не виконали покладеної на них місії» [13, с.82].

В. Приходько згадує, що «переговори у Варшаві займали перше місце в міркуваннях та дебатах», адже на той час Кам'янець-Подільський, – це «останнє столичне місто України, – з цілою державною організацією, людьми й державним апаратом, знаходився у так званому «чотирикутнику смерті», мов у обсаженій фортеці, і всі думки людей, а тим більше хоч трохи політично відповідальних, були спрямовані в один бік: який вихід знайти із того скрутного, просто трагічного, положення, в якому опинялась українська державність?» І «головною темою – за і проти – були перспективи і можливості нашої політичної та військової співпраці» з Польщею [8]. Переговори були надважкими в проходили в умовах таємничості «і без згоди обох сторін не могли» оголошуватися умови договору, і по його підписанню, він, як таємний, «не підлягав ратифікації» [14]. Проте вже на початку 1920 р. «почали просякати до Кам'янця чутки й відомості, що переговори у Варшаві набувають певних конкретних форм. Зasadничо, можливість і навіть крайня потреба військового Союзу України з Польщею була усталена» і «Піلسудський, як головний комендант польських військ, з погляду військового і загальнополітичного, уважав такий Союз за потрібний і бажаний» [8].

Для обговорення проблеми щодо підписання Варшавського договору на початку березня чи квітня 1920 р. «приїхав до Кам'янця голова дипломатичної делегації, що переводила переговори з поляками» – Андрій Лівіцький [8], який «мав приватні зустрічі в Кам'янці, але одного дня спеціально скликано у повному складі

Національно-Державний Союз». На його засіданні, що відбувалось в будинку середньої технічної школи на Новому Плані, навпроти величної Олександрівської Церкви, А. Лівіцький заявив, що «Голова Директорії УНР, Головний Отаман, перш ніж підписати договір, хоче знати про те думку цього неофіційного українського парламенту, Національно-Державного Союзу». Настрій у «присутніх був піднесений, поважний», було багато «виступів і промов», проте найбільш «залишилось у мене в пам'яті» одне головне речення Степана Барана: «Панове, я галичанин, і доля Галичини мені може найближча і найдорожча, ніж будь-кому з вас. Але як політик, як державник, що має враховувати всі обставини, мушу сказати, що нині, в цих умовах, ми мусимо піти на цю, болючу для нас, втрату». А майбутній прем'єр-міністр українського уряду – Всеволод Голубович сказав: «...Розуміється, іншого виходу сьогодні нема. Догоду треба підписати», хоча ми й не можемо «безоглядно погоджуватись на всі польські домагання». Після цього засідання, А. Лівіцький від'їхав до Варшави, де й було «підписано відомий Варшавський договір» [9]. Його підписали міністр закордонних справ Директорії – голова дипломатичної місії УНР у Польщі А. Лівіцький та міністр закордонних справ Польщі Я. Домбський [18],

Цей договір викликав величезне незадоволення, незадоволеними були майже всі: галичани й наддніпрянці, військові й цивільні, члени партій і позапартійні. Підписання угоди призвело до урядової кризи, у відставку пішов соціалістичний уряд І. Мазепи, на чолі нового – став соціаліст-федераліст В. Прокопович. Головний Отаман мав своє ставлення до Варшавського договору і, як згадував І. Огієнко, що Петлюра приїхавши опісля до Кам'янець-Подільського, казав: «Я знаю, що багато з вас не вірить у наш новий союз. Цим я відповім приказкою. «Тату, он чорт лізе в хату», – кричить переляканий син. А батько спокійно відповідає: «Нехай чорт, аби не москаль». Пізніше оцінюючи цю угоду він писав, що вона «була історично вимушеним фактом, неминучим ланцюгом в ході політично-мілітарних подій нашої новітньої історії, а не штучним утвором політичної нерозважливості чи злої волі, як дехто легковажно і поверхово думає про неї». Петлюра добре розумів усю безвихідь ситуації, в якій перебувала держава, всі його намагання щодо визнання Антантою незалежності України, залишалися безуспішними. Натомість Антанта застосувала блокаду і не пропускала навіть санітарні матеріали та медикаменти закуплені українським урядом в Американській Ліквідаційній комісії. Боротьба в обороні незалежності проходила майже в повній ізоляції від західного світу, ні уряди, що визнали УНР, ні Міжнародний Червоний Хрест, ні інші благодійні європейські організації не вважали за потрібне допомогти українцям, які вели виснажливу, смертельну боротьбу з більшовизмом [14]. Тому Петлюра у листі до Ю. Пілсудського від 14 липня 1920 р. писав, що шляхом укладання цієї історичної угоди «для боротьби проти споконвічного ворога обох держав» [15, с.266], він сподівався отримати визнання України Антантою та одержати від них допомогу для боротьби з більшовиками. В статті «Ловці душ» (1926) він зазначає, що хоча уряд УНР й «пішов на тяжку жертву в інтересах державних, але він ніколи не відрікався від ідеї державної самостійності України» [15, с.372].

Вже по закінченні польсько-радянської війни, польський уряд визнав УРСР і 12 жовтня 1920 р. підписав преліминарний договір, 18 березня 1921 р. було підписано Ризький мирний договір між Польщею та Росією, який фактично анулював Варшавський договір 1920 р. На превеликий жаль, ні делегація УНР, ні делегація ЗУНР, до цих переговорів не були допущені, адже Англія та Франція вперто продовжували обстоювати свої позиції щодо України й диктували своє бачення політичних процесів і Польщі. Україна знову не змогла втримати свою державність і в черговий раз була розчленована на окремі шматки, що опинилися під владою «добрих сусідів» [14].

На закінчення своїх спогадів, В. Приходько, немовби оправдуючись за те, що лише через більше ніж 30-ть років від часу перебігу подій вирішив оприлюднити свої мемуари, вказує, що не «раз, ще тоді, в 20-х роках, брався за перо, щоб нагадати про ті обставини і про ті розмови, серед яких підписували Варшавський договір. Але завжди мусів спинитись: ще існувала Польська Держава, а в ній табори наших інтернованих вояків та певні відносини з приводу того нашого Уряду УНР з польським, а крім того «на тім боці», у Харкові, ще жив визначний учасник тих подій, бувший прем'єр-міністр Українського Уряду – Всеволод Голубович...» [9]. В. Приходько публікуючи свої спогади в 1954 р. про події пов'язані з Варшавським договором 1920 р. не знав, що український громадсько-політичний і державний діяч Всеволод Олександрович Голубович, ще в 1931 р. був засуджений в сфабрикованій ОДПУ справі «Українського національного центру» і відбуваючи покарання у в'язниці міста Ярославля, помер 16 травня 1939 р.

Розглянувши вищевикладене, можна зробити висновок, що спогади знаного подолянина Віктора Приходька розкривають ті складні соціально-політичні обставини, в яких уряд Української Народної Республіки, робив усе можливе на той час, для відродження української державності і культури. А враховуючи значення спогадів, та і всіх інших праць, славного сина Поділля – Віктора Приходька для сучасних українських дослідників історії творення і розвою української державності, на нашу думку, варто зібрати, підготувати до друку і видати усю його наявну багатогранну творчу і публіцистичну спадщину.

Джерела та література:

-
1. Воропай О. Мемуарна література /Олекса Воропай // Визвольний шлях (Лондон). – 1983. – Кн. 3 (420). – березень. – С. 374–377.
 2. Колобов О. О. Значення фондів особового походження для історико-біографічних досліджень /О. О. Колобов // Українська біографістика. Збірник наукових праць. Вип. 2. – К.: «РІО», 1999. – С. 201–212.
 3. Січинський В. Під сонцем Поділля. З нагоди 50-річного ювілею літературно-публіцистичної і громадської діяльності проф[есора] Віктора Приходька /Володимир Січинський // Свобода (Нью Йорк). – 1956. – Ч. 233. – 5 грудня. – С. 3.
 4. Павлович П. Заслужений громадський діяч (З нагоди 75-ліття проф. Віктора Приходька) /Петро Павлович // Свобода (Нью Йорк). – 1961. – Ч. 95. – 23 травня. – С. 3.
 6. Приходько Віктор. «Пабіско» (Спогад) /Віктор Приходько // Свобода (Нью Йорк). – 1952. – Ч. 321. – 2 грудня. – С. 2.
 7. Приходько Віктор. Момент підписання Варшавського договору (Спогад) /Віктор Приходько // Свобода (Нью Йорк). – 1954. – Ч. 124. – 30 червня. – С. 3.
 8. Приходько Віктор. Момент підписання Варшавського договору (Спогад) /Віктор Приходько // Свобода (Нью Йорк). – 1954. – Ч. 125. – 1 липня. – С. 3.
 9. Приходько Віктор. Момент підписання Варшавського договору (Спогад) /Віктор Приходько // Свобода (Нью Йорк). – 1954. – Ч. 126. – 2 липня. – С. 5.
 10. Киридон Петро. Українсько-польський договір 1920 року: помилка Симона Петлюри чи єдино можливий варіант продовження боротьби за державність? /Петро Киридон // Режим доступу: http://unpp.io.ua/s24720/ukraensko-polskiy_dogovir_1920_roku
 11. Шелухін С Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920 року /С. Шелухін. 2-е вид. – Прага: Вид-во «Нова Україна», 1926. – 40 с.
 12. Шульгін О. Симон Петлюра та українська закордонна політика /О. Шульгін. //Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – Прага, 1930. – С. 172-176.
 13. Литвин С. Симон Петлюра і проблема в українській та польській історіографії /С. Литвин // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р.: Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. 2. XX століття. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – С. 74–84.
 14. Варшавський договір УНР з Польщею та його наслідки // Режим доступу:http://npu.edu.ua/!e-book/book/html/D/iplr_kspd_Ovsij%20I%20O%20Zovnishnja%20politika%20Ukrajini/540.html
 15. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк: Вид. УВАН у США, 1956. – 480 с.

На основаних воспоминаний непосредственного участника украинского просветительско-политического и национально-общественного движения периода национально-освободительного движения украинского народа 1917–1921 гг., подолынина Виктора Приходька, раскрыты некоторые аспекты подписания правительством УНР Варшавского договора 1920 года.

Ключевые слова: *Виктор Приходько, Украинская Народная Республика, Варшавский договор, 1920 год.*

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У МІЖВОСННИЙ ПЕРІОД ТА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК334.735(477)“19”

В.П. Рекрут

РОБІТНИЧА КООПЕРАЦІЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В ДОБУ НЕПУ (1921-1928 рр.)

Висвітлюється становлення та розвиток робітничих споживчих кооперативів м. Кам'янець-Подільського під час запровадження нової економічної політики більшовиків (1921-1928 рр.).

Ключові слова: Декрети Раднаркому, робітничі кооперативи, нова економічна політика, продовольче і товарне забезпечення, базари, згорання непу.

Зі здобуттям незалежності України відбувся різкий поворот у висвітленні проблеми непу. З'явилася значна кількість досліджень, що розглядали роль і місце кооперації в контексті реальної економічної політики більшовиків. Зокрема, у монографіях В. Гольця [1] і Т. Оніпко [2] діяльність кооперативних установ і організацій в період непу висвітлена на всеукраїнському рівні. Однак, вищезазвані автори діяльність подільської кооперації розглядали опосередковано, а становлення робітничої кооперації не торкалися взагалі.

Економічні проблеми життя робітників України під час непу розглядалися в монографіях О. Пиріг [3], М. Борисенка [4], О. Коляструк [5] та О. Мовчан [6]. Однак вони більше сконцентрувалися на висвітленні соціальних аспектів в життєдіяльності робітників великих міст і Донбасу, а участь споживчої кооперації в їх вирішенні розглянуті фрагментарно.

Становлення і розвиток робітничих кооперативів у період непу на Поділлі частково висвітлювали В. Васильчук [7], Н. Кузьминець [8], О. Суrowий [9], Ю. Степанчук [10] та ін. Проте у цих працях діяльність робітничої кооперації Кам'янець-Подільського не висвітлювалася. Тому бачиться доцільним розглянути реорганізацію робітничих кооперативів на радянський лад та проаналізувати їх участь у товарному забезпеченні мешканців м. Кам'янець-Подільського у 1921-1928 рр.

Слід зазначити, внаслідок жовтневого перевороту більшовики захопили владу і зіткнулися з гострою проблемою забезпечення населення продуктами харчування і товарами першої необхідності. За задумом вождів революції ці проблеми повинна була вирішувати споживча кооперація, яку вони негайно перебудували на радянський лад. Низка декретів, зокрема “Про споживчі кооперативні організації”, “Про організацію продовольчої справи в Україні” передбачали створення споживчих комун та залучення споживчої кооперації до організації приймання та зберігання продуктів, які селяни здавали як продрозкладку. Новим поштовхом до кардинальних змін у діяльності кооперативних установ та організацій став декрет Раднаркому РСФРР від 27 січня 1920 р. про об'єднання всіх видів кооперативів зі споживчою кооперацією, яка стала володарем всіх їх активів і пасивів [11, с. 32-33]. Цей декрет започатковував форму кооперативів у вигляді єдиних робітничо-селянських споживчих товариств (ЄСТ), розміщених на всій території країни й узгоджених із її адміністративно-територіальним поділом. За задумом влади, ЄСТ повинні були обслуговувати пролетарське населення згідно встановлених норм забезпечення продовольчими та промисловими товарами, які виділялися органами влади за виробничими та класовими ознаками.

Важливим кроком щодо підпорядкування кооперації виключно під керівництво влади став декрет РНК УСРР “Про встановлення Кооперативного Комітету України” від 6 квітня 1920 р. [12, с. 163-164]. Відтак, українська влада, опираючись на декрет Раднаркому РСФРР від 27 січня 1920 р., утворила власний колегіальний орган при Наркомпроді УСРР, ставлячи йому за мету: реорганізувати кооперацію України на засадах ЄСТ та об'єднати її в загальноукраїнському масштабі. З допомогою цього органу передбачалося найкраще використання кооперативного апарату в справі продовольства і постачання населення. Про повноваження ККУ свідчить п. 3 цього документа, який чітко регламентував: “Всім кооперативним організаціям і радянським органам наказується точно виконувати постанови Кооперативного Комітету України” [12, с. 164].

Після заснування виконавчого органу у вигляді ККУ Наркомпрод 7 травня 1920 р. ухвалив постанову “Про єдині робітничо-селянські споживчі товариства”, в якій оголосив про проведення першої фази реорганізації споживчої кооперації. Директива передбачала утворення тимчасових правлінь губспілок, розмежування районів діяльності райспілок та перехід на новий статут і негайне проведення кампанії приписки населення до ЄСТ [13, с. 301-302]. До речі, у постанові, враховуючи недієздатність цього документа на території Поділля, зазначалося, що для Подільської губернії термін проведення цих заходів буде встановлено окремо [13, с. 300].

Для найшвидшої реалізації поставленої мети 10 травня 1920 р. Наркомпрод УСРР видав наказ “Про спосіб введення в життя декрету про єдині робітничо-селянські споживчі товариства” [14, с. 228-229], а ККУ ухвалив

постанову “Про розмежування районів діяльності кооперативних організацій” [14, с. 292-294]. Зокрема, в постанові ККУ, зазначалося, що “кооперативне будівництво на Україні з самого початку носило та й досі носить ненормальний, нездоровий характер”, і тому комітет вимагав суворо обмежити діяльність кооперативних організацій та їх об’єднань певною територією [14, с. 292].

Аналіз архівних документів та опублікованих матеріалів надає підстави стверджувати, що сутність продовольчого і товарного забезпечення населення в 1921-1922 рр. зводилася до розподілу зібраних державними органами ресурсів за спеціально розробленими нормами споживання виключно на платформі більшовицької політичної доктрини. До речі, більшовики ще під час подій 1917-1920 рр. запровадили так званий “революційний пайок”, розмір якого формувався за класовими ознаками і причетністю до партійної ієрархії та “заслуг” перед революцією. В. Ленін у категоричній формі визначив принципи підходу до цієї справи: “...державна нікому й нічого задарма не дає ” [15, с. 11]. Таким чином, вожді революції зразу поділили громадян країни на своєрідні “касти”, серед яких пріоритетне право споживати краще отримали військовики, промислові робітники, партійно-радянська номенклатура та інтелігенція. Водночас, селян, котрі виробляли левову частку сировинних ресурсів й, власне, постачали продукти харчування, “забули” включити до будь-яких списків. Привертає увагу те, що законодавчі акти переважно торкалися робітничого класу і деяких інших категорій громадян, які, за визначенням влади, були основною рушійною силою соціалістичного будівництва. Зокрема, директива “Про пайок для особливо відповідальних і зовсім незамінних працівників центральних, губернських і повітових установ” визначала статус таких діячів і гарантувала кожній особі та 3-м членам його сім’ї досить пристойний набір продуктів харчування і товарів першої необхідності. Так, місячна норма складала 45 ф. хліба (фунт – 400 г), м’яса-риби – 4 ф., крупи – 7,5 ф., солі – 1,5 ф., цигарок – 500 шт., мило, чай, кава тощо [16, с. 363-364]. Для відповідального апарату Подільської губернії постанова визначала 150 персональних пайків і 450 для їх утриманців, з яких 40 мали отримувати повітові керівники та, відповідно, 120 – члени родин [16, с. 364]. Забезпечення всіх інших категорій населення регламентувалося спеціальними наказами Наркомпроду УСРР “Про норми харчування населення міст, промислових центрів і установ”, які були запроваджені у середині 1920 р. і корегувалися протягом 1921 р. [17, арк. 175-180]. Аналіз наказу № 173, свідчить, що влада розробила норми для трудового населення, військовослужбовців, дітей і матерів, а також для закладів громадського харчування й спеціального обслуговування делегатів різних партійно-радянських та громадських форумів і навіть в’язниць та арештантських будинків.

Ясна річ, що для звичайних робітників ця норма значно відрізнялася від особливого пайка. Зокрема, м’яса-риби, хліба, цукру вони мали отримувати в 2-3 рази менше, а чаю, кави, цигарок їм взагалі не виділялося [17, арк. 177].

Принагідно зазначимо, що для значної частини подолян особливо міського населення така форма постачання мала вирішальне значення. Так, у Кам’янці-Подільському протягом листопада-грудня 1920 р. під час утвердження радянської влади різко зріс рівень інфляції, а ціни на товари повсякденного попиту піднялися в 1,5-3 рази [18, с. 6]. Основним чинником такого явища став масовий вивіз продуктів харчування в інші регіони більшовицької Росії та наповнення ринку паперовими російськими карбованцями, завезеними для скупки гостродефіцитних товарів, особливо продовольчого зерна. Так, ціни на борошно, печений хліб зразу подвоїлись, водночас, гас, сірники, мило подорожчали майже втричі [18, с. 7].

Відтак, для нормованого забезпечення населення вирішальне значення відігравали товарні ресурси, за рахунок яких мали покриватися потреби споживачів. Контроль за формуванням і накопиченням фондів промислових виробів (фабрикатів) та встановлення еквівалентів їх обміну на продукти харчування належав виключно органам Наркомпроду.

Всі операції щодо товарообміну здійснювали продкомітети через власну мережу і заклади 13-ох філій Подільської губспілки. Значну роботу проводив Подільський губернський робітничий кооператив, котрий існував окремо від губспілки і намагався утворити свою адміністративну вертикаль у Гайсині, Кам’янці-Подільському, Могилів-Подільському і Проскурові. Також, була заснована самостійна структура робітничої кооперації Губробкооп, яка згідно з наказом губвиконкому від 15 липня 1922 р. утворювалася шляхом злиття Подільського губернського комітету робітничої кооперації та Вінницького міського ЄСТ і отримала право на розбудову власної інфраструктури в регіональних робітничих центрах [19, арк. 13, 20]. Прикметно, що до складу тимчасового правління Губробкоопу на колегіальних засадах увійшли виключно комуністи, що прибули до Вінниці з інших регіонів, і нічого спільного з кооперацією раніше не мали. Загалом зусиллями влади Губробкооп на Поділлі об’єднував 11 міських кооперативів, 30 містечкових та 48 товариств при цукрових заводах [20, арк. 59].

Економічний відділ цієї установи організував натуральний робітничий фонд для обміну з трудовим колективами із різних куточків країни, зокрема, з декількома підприємствами м. Харкова, Брянська й навіть з кооперативом Кремлівських організацій [19, арк 163-164].

Однак, Подільський губвиконком, дублюючи постанову ВУЦВК, 23 жовтня 1922 р. видав наказ про ліквідацію губспілки та утворив замість райфілій 5 райспоживспілок, у тому числі Кам’янець-Подільську

[20, арк. 13, 20]. Водночас, ця реформа призвела до організації окремих центральних робітничих кооперативів (ЦРК). Таким чином на території колишньої Подільської губернії протягом 1924-1925 рр. у містах Вінниця, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Проскурів і Тульчин утворювалися ЦРК, на які покладалися завдання обслуговувати працівників заводів і фабрик та місцеву інтелігенцію.

Слід зазначити, що система розподілу товарних ресурсів для ЦРК здійснювалася через Вукоопспілку. Особливістю цих стосунків стало виділення товарів тільки для тих кооперативів, які були її членами. При тому, фонди виділялися з урахуванням визначених владою категорій промислових та номенклатурних працівників. Звісно, що Поділля не потрапило до списку пріоритетних регіонів й тому при рознарядках товарних фондів подоляни отримували значно менше, ніж було потрібно для задоволення мінімальних потреб "організованого" населення, тобто членів профспілок і пайовиків робітничих кооперативів. Крім того, ВУКС постійно змінював вимоги щодо членства у цій організації. Так, щоб стати членом Вукоопспілки і, відповідно, отримувати товари з державних ресурсів, кожен ЦРК в 1924 р. повинен був мати не менше 1500 повних пайовиків. Проте вже в 1925 р. ця вимога змінилася до 3-х тис. членів та збільшився розмір пайового внеску до 5 крб., що для ЦРК Поділля створювало значні проблеми. Так, аналіз архівних документів засвідчує, що майже всі утворені на Поділлі ЦРК та інші робітничі кооперативи не відповідали вимогам ВУКСу і не могли стати її членами. Зокрема, Кам'янець-Подільський ЦРК, який у 1924 р. реорганізувався шляхом злиття всіх міських ЄСТ, станом на квітень 1925 р. налічував лише 2267 членів і мав 6666 крб. пайового капіталу [22, арк. 28]. За короткий час кооператив відкрив 22 власних відділення, орендував 2 млини, виробляв печений хліб на 2-х пекарнях і охоплював послугами 40 % бюджету пайовиків. Проте на звернення про прийняття в члени Вукоопспілки отримав таку відповідь: "Відсутність в складі ЦРК 3000 членів є формальною засторогою до прийняття ЦРК в число членів ВУКСу" [22, арк. 11]. Ймовірно, під тиском партійних органів правління Вукоопспілки на засіданні від 03.06.1925 р. все ж таки ухвалило постанову про прийняття Кам'янець-Подільського ЦРК до членів ВУКСу, з умовою, що "кількість членів-пайовиків буде доведена до 3000 осіб до кінця господарського року" [22, арк. 37]. Принагідно зазначимо, що за короткий час кооператори подолали цей бар'єр та значно покращили фінансові показники. Зокрема, за рахунок реорганізації роботи транспорту і раціонального його використання, а також кадрових перестановок у торгівельній мережі та введення жорсткого режиму витрат на відрядження та канцтовари для адміністрації, вдалося щомісячно економити близько 875 крб., що позитивно вплинуло на фінансовий стан кооперативу [23].

Важлива роль у системі торговельного обслуговування населення відігравали базари, діяльність яких під час "воєнного комунізму" була значно обмежена, а з відміною продрозкладки набула неабиякого поширення. За думкою І. Лантуха, саме вимушений дозвіл торгівлі призвів до своєрідної "ланцюгової реакції", тобто до появи усіх інших необхідних форм ринкової інфраструктури, органічною складовою котрої стала місцева ярмаркова і базарна торгівля [24, с. 58].

Ярмарки і базари утримувалися і контролювалися місцевою владою, а їх діяльність регламентувалася нормативними актами органів самоврядування. Згодом, у 1922 р. з метою економії державних коштів, Подільський губвиконком ухвалив постанову про переведення комендантів базарів у неповітових центрах, волосних містечках і селах на утримання за рахунок самообкладання торгуючих. У Вінниці та повітових містах комендант залишався в номенклатурі виконкомів, а зарплата іншого адміністрації здійснювалася за рахунок додаткових зборів із торговців [25, арк. 22].

Навіть в умовах вільної торгівлі влада втручалася в діяльність базарів і встановлювала певні обмеження на реалізацію окремих груп товарів. Так, президія Кам'янець-Подільського повітвиконкому, враховуючи скрутне становище з борошном вищого гатунку, заборонила випікати і продавати на ринках білий хліб, тістечка та інші вироби із петльованого борошна [26, арк. 20-21]. Цей же орган, заборонив торгувати особам, що не мали 18-літнього віку, а також встановив штраф 300 крб. золотом за торгівлю тютюном, цигарками, насінням і фруктами поза межами базарних площ [25, арк. 84]. Разом з тим, існували певні пільги для інвалідів війни, сімей червоноармійців, кооперативних організацій та окремих колективів робітників і ремісників [27, арк. 20].

Принагідно зазначимо, що відсутність потрібного асортименту товарів та високий рівень цін у кооперативних магазинах змусив громадян здійснювати купівлю-продаж на місцевих базарах. Крім того, там можна було продати щось з дому, або вироблене власними руками, а також придбати будь-який товар промислової і продовольчої групи. Про таку ситуацію свідчать дані О. Мовчан, які підтверджують, що на початку 20-х рр. основним джерелом забезпечення городян продовольством і промисловими товарами першої необхідності залишалися приватні ринки [28, с. 275].

Варто зазначити, що діяльність робітничої кооперації в окружних містах відбувалася в умовах найбільшої конкуренції з приватними структурами. Відчутні кроки щодо задоволення потреб пайовиків здійснював Кам'янець-Подільський ЦРК. У 1925 р. правління під керівництвом І. Ландау зуміло налагодити довгострокове і дрібно-крамничне кредитування членів кооперативу, повністю забезпечило пайовиків печеним хлібом і відпускало м'ясо за цінами значно нижчими, ніж на приватному ринку. Також була запроваджена система 5% скидок на закуплені товари. За висловом голови правління, ці заходи сприяли тому, що кооператив швидкими темпами наближався до 100 % кооперування всіх трудящих міста [29].

До кінця 1928 рр. робкооп мав 23 торгові одиниці, пересічний місячний товарообіг складав понад 165 тис. крб., у тому числі, власне виробництво хліба, ковбаси і непродовольчих товарів [30, арк. 19].

Однак реалії радянського життя і розвиток соціалістичної економіки не дозволяли громадянам відчутти себе щасливими і вийти на рівень забезпечення 1913 р., принаймні, навіть наблизитися до нього. Так, за даними Губстатбюро, на початок 1925 р. ціни в окружних містах значно перевищували вартість товарів царської імперії, зокрема, мило коштувало удвічі дорожче, ситець, цвяхи, дрова, чоботи – втричі. Єдиним тимчасовим досягненням влади стало зниження цін на хліб (на 27%) та встановлення паритету вартості яловичини. Однак поширені у споживанні населення картопля, олія та інші продукти перевищували довоєнний рівень на 20-50% [31, с. 8, 6-17].

Згортання непу відчутно вдарило по задоволенню споживчих потреб мешканців міст і містечок. У першу чергу, міське населення відчуло підвищення цін на основні продукти харчування, особливо на хлібопродукти. Аналіз опублікованих матеріалів свідчить, що у 1927-1928 рр. відбувалося значне скорочення продажу печеного хліба та хлібобулочних виробів. Така ситуація зразу призвела до утворення величезних черг біля магазинів і понад дворазового підвищення цін на базарах. Також, вкрай обмежений продаж в кооперативних магазинах борошна, круп, макаронів, олії, масла тваринного, цукру, сала, м'яса і яєць та інших товарів спонукав населення звертатися до послуг місцевих ринків, ціни на яких на вказані групи товарів перевищували кооперативні у 2-5 разів [32, с. 56]. Тому вже у кінці 1927 р., відчуваючи значні проблеми з печеним хлібом, влада розпочала жорстко регулювати фонди борошна для його виробництва, вдалася до зміни якісних показників готової продукції та запровадила обмеження ваги поштучних хлібобулочних виробів. Особливо такі заходи стали помітними після ухвалення тасмної постанови Наркомторгу УСРР від 8 червня 1928 р. В документі зазначалося, що на рівні округів вводяться ліміти на використання борошна для випікання хліба в межах задоволення потреб організованого населення (за списками членів кооперативів та профспілок, органів соціального забезпечення тощо), змінювалися вимоги до якості хліба (допускалося змішування різних сортів борошна) та обмежувалася вага готової продукції. Крім того заборонялося випікати так звані “французькі булочки” та іншу продукцію з борошна вищого гатунку [33, арк. 14]. Однак, протягом наступних місяців такі заходи не покращили ситуацію, а змусили владу вдатися ще до більш жорстких обмежень. Так, згідно постанови окрвиконкому на підставі зменшення фондів на виробництво хліба, в другій половині 1928 р. система робітничої кооперації Кам'янець-Подільського перейшла на обслуговування організованого населення за новими нормами, які в залежності від соціальної значимості сягали рівня 200-600 г на одну особу на добу [33, арк. 20]. Безперечно, такі норми не могли задовольнити потреби громадян і викликали справедливе обурення з його боку.

Тому, не викликає сумніву, що заходи влади, спрямовані на згортання непу, значно погіршили рівень життя міського населення. За даними О. Трубенюк, у кінці 20-х рр. ріст номінальної заробітної плати з 54 крб. 38 коп. до 110 крб 77 коп. на початок 30-х рр. не відображав покращення добробуту робітників. Насправді, її реальна покупна спроможність знизилася до 67,9 %, що обумовлювалося високим рівнем цін не лише у приватних структурах, а й постійним зростанням цін у державній і кооперативній торгівлі [34]. Навіть запровадивши систему нормованого забезпечення товарами першої необхідності через систему розподільників, утворених у структурі споживчої кооперації, більшовицька влада не змогла в справедливій формі вирішити цю проблему. Навпаки, відбувся ганебний процес поділу громадян за класовими ознаками та наділення лише певної частини правом на отримання так званої товарної норми (пайка), яка для більшості з них не відповідала звичайним потребам людей.

Отже, згортання непу негативно вплинуло на торговельне обслуговування населення Поділля. Селянство, яке в більшості не потрапило до списків на нормоване забезпечення продуктами харчування, було приречене до трагедії Голодомору 1932-1933 років. Міське населення знаходилося в кращому становищі, однак постійне зниження норм харчових продуктів і зменшення контингенту у списках для обслуговування також призвело до жахливих подій, які відбувалися на Поділлі на початку 30-х років.

Джерела та література:

1. Голець В.В. Кооперація і неп (20-ті роки ХХ ст.) / Голець В.В. – Чернігів: Просвіта, 2006. – 244 с.
2. Онїпко Т.В. Торговельна діяльність споживчої кооперації України в період непу (історико-економічний аспект): Монографія. – Полтава: РВВ ПУСКУ. – 2010. – 344 с.;
3. Пиріг О.А. Ринок і торгівля України (історичний аспект) / О.А. Пиріг. – К.: Б.в., 1996. – 199 с.; Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації / О.А. Пиріг. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. – 274 с.
4. Борисенко М.В. Житло та побут міського населення України у 20-30-х рр. ХХ століття: монографія / М.В. Борисенко – К.: ВД “Стилос”, 2009. – 357 с.
5. Коляструк О.А. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя / Відповідальний редактор В.М. Даниленко / О.А. Коляструк. – Харків: Раритети України, 2010. – 386 с.
6. Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О.М. Мовчан. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 312 с.
7. Васильчук М.П. Кризь нашарування століття / М.П. Васильчук. – Хмельницький, 1997. – 240 с.

8. Кузьмінець Н. П. Торговельна політика більшовиків в першій половині 20-х років ХХ ст. / Н. П. Кузьмінець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. ІХ. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2005. – С. 105-109.
9. Суровий О.А. Про класову боротьбу на підприємствах України в період НЕПу /А.Ф. Суровий, О. А. Суровий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – 1998. Т.2(4). – С. 176-185.
10. Степанчук Ю.С. Місце робітників у соціальній структурі населення Поділля в період нової економічної політики / Ю.С. Степанчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. ІV. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С. 82-85.
11. Аліман М. Теорія та історія кооперації: Хронологічна таблиця / Мирослав, Аліман. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2003 р. – 107 с.
12. Сборник законов і распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины (далі СУ України), 1920. – № 7.
13. СУ України, 1920. – № 12.
14. СУ України, 1920. – № 10.
15. Снабжение – на службу производству [ред. статья] // Советская торговля, 1932. – № 4-5.
16. СУ України, 1921. – № 11.
17. Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського (ІР НБУВ). – Ф. 290, спр. 735.
18. Бюллетень Подольского губернского статбюро, 1920. – № 5.
19. Центральний держархів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф-296, оп. 1, спр. 948.
20. ЦДАВО України. – Ф. 296, оп. 2, спр. 1000.
21. Держархів Вінницької обл.(ДАВО). – Ф.Р-3413, оп. 1, спр. 1.
22. ДАВіО – Ф.Р-140, оп. 2, спр. 15.
23. Т. Що встиг зробити Кам'янецький Церобкооп / Т. // Червоний кордон, 1924. – № 66
24. Лантух І.В. Формування інфраструктури ринку в Україні в роки нової економічної політики (1921-1928 рр.) / І.В. Лантух. – Х.: Основа, 2004. – 196 с.
25. ДАХмО. – Ф.Р-336, оп. 1, спр. 81.
26. ДАХмО. – Ф.Р-336, оп. 1, спр. 3.
27. ДАХмО. – Ф.Р-1386, оп. 1, спр. 7.
28. Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О.М. Мовчан. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011.
29. Ландау І. Успіхи робітничої кооперації. Кам'янецький центральний робітничий кооператив / І. Ландау // Червоний кордон, 1925. – № 135.
30. ДАХмО. – Ф.Р-312, оп. 1, спр. 9.
31. Бюллетень Подольского губернского статбюро. – Вінниця, 1924. – № 2.
32. Подолян В. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах Голодомору 30-х років ХХ століття / Василь Подолян, Валерій Рекрут. – Вінниця: ПП Балюк. – 442 с.
33. ДАВіО. – Ф.Р-151, оп. 1, спр. 756.
34. Трубенюк О.М. Матеріально-економічне становище та умови праці робітників України (друга половина 1920-х – початок 1930-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ О.М. Трубенюк. – КДУ ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 20 с.

Освещается становление и развитие рабочих потребительских кооперативов в г. Каме́нец-Подольский во время внедрения новой экономической политики большевиков (1921-1928 гг.).

Ключевые слова: Декреты Совнаркома, рабочие кооперативы, новая экономическая политика, продовольственное и товарное обеспечение, базары, свертывание непа.

УДК 334.735

І.А. Ладаняк

СТРУКТУРНА ПЕРЕБУДОВА СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ КАМ'ЯНЕЧЧИНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х РОКІВ

Висвітлюється реорганізація споживчої кооперації Кам'янеччини на радянський лад у період запровадження нової економічної політики більшовиків (1921-1925 рр.).

Ключові слова: Декрети Раднаркому УСРР, споживча кооперація, споживчі спілки, продуктообмін, торговельна діяльність.

У сучасній Україні, за умов державної економічної політики, спрямованої на розвиток соціально-орієнтованої ринкової економіки, не викликає сумнівів, що невичерпний потенціал в інноваційному розвитку суспільства лежить у площині самоорганізації громадян, зокрема у формі економічного співробітництва, збудованої на добровільному їх об'єднанні з метою задоволення своїх соціально-економічних потреб. Ця еконо-

мічна модель здавна названа споживчою кооперацією, має своє історичне коріння й успішно використовується в розвитку світової спільноти як одна з найефективніших форм у цілісному комплексі економічної безпеки різних країн.

В історії національного кооперативного руху споживча кооперація Поділля, що зародилася наприкінці XIX ст. і розгорнула свою діяльність на початку XX ст. та набула масового характеру під час перших двох десятиліть, стала визнаним суспільним явищем, значення якого для соціально-економічного розвитку та самоорганізації українського населення нині знайшло належну оцінку з боку вітчизняних дослідників. Однак подолянам зовсім мало відомо про її діяльність у 1921-1928 рр., коли зі встановленням радянської влади, кооперативним організаціям і установам випала доля бути в авангарді запровадженної більшовиками нової економічної політики, яка в своїй основі поруч з колективною та державною сповідувала відродження капіталістичної форми господарювання. Тому вивчення досвіду діяльності споживчої кооперації в ринково-конкурентних умовах непу в історичній ретроспективі має значення для визначення її місця в сучасній структурі економіки України.

Важливе місце в дослідженні проблем непу займають праці подільських науковців і краєзнавців. З-поміж них необхідно виділити монографії І. Рибачка [1], його ж спільно з А. Матвеевим [2], а також В. Петренка [3], В. Подоляна і В. Рекрута [4]. Так, у праці І. Рибачка та А. Матвеева “Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Північно-Східній Волині” автори показали реалії нової економічної політики більшовиків на теренах подільських сіл і абсолютно справедливо визначили, що “держава наче липку обдирала село, за рахунок якого здійснювалось більшість відбудовних робіт у місті” [2, с. 22]. Переконаливими аргументами, що засвідчують грабіжницьку політику цін, стали вдало підібрані авторами вислови окремих селян, які з притаманним українським гірким гумором констатували, що так звані “ножиці цін” не що інше як “вистригання у центральні фонди більшої частини доходів селян” [2, с. 23].

Значний масив маловідомої інформації висвітлено в монографії В. Петренка [3]. Автор, використовуючи значний масив фактологічного матеріалу, довів, що подільське селянство внаслідок фіскальної політики більшовиків у період згорання непу невпинно наближалось до трагічних подій Голодомору 1932-1933 рр. Помітне місце в реалізації таких заходів влади відводилося споживчій кооперації, яка на той час вже була повністю одержавлена і виконувала її завдання.

У зазначеній вище праці “Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах Голодомору 30-х років XX століття” В. Подолян і В. Рекрут на основі вивчення значної джерельної бази автори довели, що згорання непу негативно вплинуло на торговельне обслуговування населення Поділля.

Величезний масив маловідомої інформації про стан і розвиток різних аспектів діяльності споживчої кооперації на Поділлі у період непу подається у численних доробках відомих науковців-подолян. Так, певна інформація щодо розгорання кооперації у зазначений період розміщена в книзі М. Васильчука “Крізь нашарування століття”, в якій автор висвітлює окремі заходи кооператорів та наводить цікаві приклади з кооперативного життя краю [5].

Окремі аспекти господарської та культурно-освітньої діяльності подільської споживчої кооперації висвітлені у працях Л. Баженова і С. Баженової [6], П. Григорчука і В. Тучинського [7], В. Нестеренка [8], О. Сурового [9], Н. Кузьминець [10], О. Мельничука [11], Романюка [12] та ін. На жаль, майже всі вони опосередковано торкаються структурних змін у діяльності споживчої кооперації Поділля або лише згадують про окремі епізоди з таких заходів.

Отже, розвиток споживчої кооперації Кам’янецьчини в період непу від 1920-х рр. і донині недостатньо аналізувався дослідниками кооперативного руху і потребує додаткового вивчення, особливо, на початковій стадії перебудови кооперативних установ і організацій на радянський лад, що вимагає особливих ідеологічних підходів до формування нової генерації кооперативної спільноти краю.

Слід зазначити, що після остаточного встановлення радянської влади внаслідок запровадження низки законодавчих актів, зокрема декрету “Про об’єднання всіх видів кооперативних організацій”, відбулося злиття кредитних, ощадно-позичкових та сільськогосподарських кооперативів зі споживчою кооперацією та передача їй всіх активів, технічного устаткування й персоналу [13, с. 654].

Тому наказом Губкооперативділду від 13 липня 1920 р. на базі Вінницької спілки споживчих товариств була створена Подільська губернська спілка (губспілка) з технічними відділеннями у Вапнярці і Проскурові [15, с. 130]. Із цим перестав існувати центр координації діяльності подільської кооперації “Рада Трьох”, розпався Кам’янець-Подільський “Господарсоюз”, був ліквідований “Подільський Союз-банк”, призупинили свою роботу понад 2300 споживчих товариств, близько 400 кредитних й ощадно-позичкових кооперативів та майже 100 кооперативних сільськогосподарських об’єднань [14, с. 17]. Загалом, за думкою відомого кооператора О. Білимовича, “внаслідок усіх радянських декретів... кооперація у фінансовому відношенні перетворилася в жалюгідну організацію, яка не мала нічого спільного зі справжньою кооперацією крім фальшивого утримання назви” [15, с. 60].

Відтак, заволодівши величезними матеріально-технічними ресурсами “колишньої” кооперації, більшовики намагалися якнайшвидше задіяти їх до виконання господарських завдань влади. Новим поштовхом для продовження радянизації кооперативних установ стала кооперативна нарада, яка відбулася у Вінниці 25 листопада 1920 р. за участі представників Вукоопспілки, Київської губспілки, кооперативних установ Вінниці та кооперативного відділу Губпродкому [16, арк. 44]. На нараді кооператори остаточно узгодили всі питання щодо злиття окремих спілок під керівництвом губерньського центру. Пропозиції губкооперативного відділу зводилися до відкриття районних філій губспілки, мотивуючи свої вимоги так: “а) розміщення спілки в економічному і культурному центрі; б) обширний район діяльності; в) тісний зв’язок з товариствами через залучення апарату спілок у філіях, агенціях конторах і складах” [17, арк. 10].

Таким чином, низка декретів щодо діяльності споживчої кооперації, ухвалених у 1919-1921 рр., перетворила її у розподільчо-посередницьку структуру, котра виконувала завдання зі зберігання й розподілу продовольчих ресурсів між громадянами за затвердженими продовольчими комітетами різних рівнів нормами і списками. Для підсилення ролі і місця кооперативних установ та організацій в умовах розгортання товарообміну більшовики змушені були більш детально конкретизувати їхні завдання. Зокрема, згідно декрету РНК РСФРР від 7 квітня 1921 р. “Про споживчу кооперацію”, на неї покладался обов’язок **проводити** закупівлі, обмін та продаж лишків сільськогосподарської продукції, розподіляти продовольчі та інші товари широкого вжитку, що держава виділяла для постачання населення [18, с. 176-178].

Для здійснення таких завдань Подільська губспілка відкрила 13 власних райфілій, серед яких перебувала Кам’янець-Подільська [19, с. 36-37]. Загалом через систему кооперативних розподільників влада виділяла так званих пайків тільки для 1891680 громадян губернії [19, с. 37]. Принагідно зазначимо, що це становило близько половини від чисельності населення (3,5 млн. осіб) [20, с. 24].

Для керівництва філіями партійні комітети рекомендували склади колегій, які були затверджені 31 серпня 1921 р. на засіданні правління губспілки. До Кам’янець-Подільської колегії увійшли тов. Нейштадт (голова) та члени тов. Волощук, Українчук, Капелюшний і Зайдман [19, с. 44].

Зазначимо, що концептуальні засади непу були оприлюднені на X з’їзді більшовицької партії, в основу яких лягло тимчасове повернення до капіталістичних форм господарювання та запровадження вільного товарообміну між містом і селом. Таким чином, основним важелем непу мав стати систематичний еквівалентний товарообмін або продуктообмін між промисловістю і землеробством.

Однак, украй обмежений товарообмінний фонд, у тому числі предметів першої необхідності: солі, мила, гасу, заліза, взуття, мануфактури, не зміг задовольнити потреб селянства й тому негативно впливав на організацію продуктообміну. Не стимулював товарообмінні операції обмежений асортимент товарів, які пропонувалися для селян. Так, у Кам’янці-Подільському продоргани на початку літа, коли закінчилися основні сільськогосподарські роботи, пропонували 15 шт. сівалок, 289 плугів, 509 пудів соди, 147 п. нафти, 1700 п. заліза та 245 п. махорки [21]. Ясна річ, що за цими товарами селянство не поспішало вставати в чергу.

Дуже швидко виявилось, що прямий продуктообмін не врятує ситуацію. Власне, вже на початку заготівельної кампанії другої половини 1921 р. стало очевидним, що такі операції призведуть до втрати переважної більшості сільськогосподарських ресурсів, котрі селянство на взаємовигідних умовах обмінювало або продавало приватним структурам. Тому більшовики були змушені повернутися до звичайних форм ринкових відносин, тобто дозволили купівлю і продаж товарів за гроші. Водночас установи споживчої кооперації були переведені на госпрозрахунок і, на вимогу влади, стали головним конкурентом у боротьбі із поширенням приватної торгівлі і так званими “мішечниками”.

Перехід споживчої кооперації на госпрозрахунок у середині 1922 р. виявив низку недоліків в організації її роботи. Перебуваючи у статусі утриманців з обтяжливим кооперативним апаратом, який “з’їдав” лівову частину доходів, майже всі кооперативні організації працювали збитково. Борги за товари, прострочені векселі й податкові платежі, неспроможність придбати товари – ось коротка характеристика стану кооперативних установ. Посилювали економічний колапс кооперації ухвалені навесні 1922 р. постанови “Про розряди торговельних підприємств” [22, с. 595] та закон “Про промисловий податок” [23, с. 208-209]. Виконання цих фінансових вимог призвело переважну частину єдиних споживчих товариств (ЄСТ) до межі банкрутства й вони були змушені згорнути свою діяльність. Не краще склалися справи на Кам’яниччині. Із 70 сільських товариств працювали лише 59, а з уведенням патентів 60 % ЄСТ перестали взагалі обслуговувати споживачів [24, арк. 135]. Так, із трьох товариств, які діяли в межах Кутковецької сільради Чемеровецького району, жодне не працювало за причини “браку коштів... і недбальства правління” [25, арк. 73].

Слід зазначити, що влада передбачала максимальне наближення структури споживчої кооперації до нової концепції будівництва державної системи управління. Аналіз постанови ВУЦВК “Про союзню мережу споживчої кооперації України” від 19 квітня 1922 р. свідчить, що нова спілкова мережа повністю співпадає з майбутньою реформою партійно-радянських органів у контексті адміністративно-територіальної перебудови України [26, с. 329-330]. Таким чином виконавча влада УСРР запровадила перехід на триступеневу систему управління: Вукоопспілка – райспоживспілка – єдине споживче товариство, що співпадало з реформами в

будівництві радянської моделі адміністративно-територіального управління республіки. Зазначена постанова ВУЦВК також передбачала перевибори органів управління й контролю споживчих товариств та новоутворених райспоживспілок.

У свою чергу, дублюючи постанову ВУЦВК, Подільський губвиконком 23 жовтня 1922 р. видав наказ про ліквідацію губспілки та утворив замість 13 райфілій 5 райспоживспілок: Бершадську, Вапнярську, Вінницьку, Кам'янець-Подільську та Проскурівську [27, арк. 13, 20].

Зазначимо, що Кам'янець-Подільська райспоживспілка утворилася 1 вересня 1922 р. шляхом злиття місцевої та Новоушицької райфілій губспілки. Вона обслуговувала близько 523 тис. населення, в тому числі, 50,6 тис. осіб мешкали в містах. У сільській місцевості налічувалося 120 тис. сільських домогосподарств. До членів спілки входило 72 ЄСТ: 66 сільських, 6 міських і містечкових, з яких діяло лише 43 сільських товариства [28, арк. 1]. У 1921-1922 рр. кооператори регіону спробували свої сили у виробничій галузі, відкрили власні заводи з виробництва мила, оцту, вошини та переробки тютюну, мали дві майстерні – столярну і ковальську та орендували 6 млинів [29, арк. 57]. Однак відсутність сировини та відповідних коштів змусила припинити діяльність більшості з них і в системі залишився завод з виробництва мила та 8 орендованих млинів [28, арк. 1 зв.].

Перевиборна кампанія в Кам'янець-Подільській спілці пройшла під прискіпливим наглядом партійно-радянських органів. Зокрема, правління очолив тов. Александров (комуніст), члени правління тов. Ямпольський (ком.), Стогов (ком.), Махлах (п/п) і Зайдман (п/п). Згодом замість Ямпольського і Махлаха до правління були кооптовані тов. Пукіс (ком.) і Гаркуша (ком.) [28, арк. 32 зв.].

Внаслідок реорганізації Кам'янець-Подільська спілка утворила нову регіональну структуру. Зокрема, тут відкрилися Дунаївецька контора і 3 власних агенції – Ново-Ушицька, Фрампольська і Смотрицька. Загалом, найманий адміністративно-виробничий персонал всіх структур спілки складав 76 осіб [28, арк. 2-2 зв.].

З метою активізації кооперативної роботи правління поширило практику проведення куштових нарад, на яких розглядалися поточні справи споживчих товариств і вирішувалися питання взаємодії між спілкою і місцевими ЄСТ. Під час цих зібрань інструктори пропагували кооперативну ідею, розповсюджували відповідну літературу. Зокрема, внаслідок таких заходів серед школярів вдалося утворити 2 кооперативи [30, с. 27].

Крім того, кооператори Кам'яниччини встановили тісну співпрацю з всеукраїнськими кооперативними центрами, зокрема, при райспоживспілці діяли агентства Українбанку і Коопстраху та інших організацій [32, арк. 64]. Вдалося налагодити добрі стосунки з органами місцевої влади. Так, на засіданні окружної економічної наради за ініціативою кооператорів ухвалили декілька важливих рішень, які були спрямовані на поліпшення фінансового стану товариств і уникнення нездорової конкуренції під час заготівель. Зокрема, утворили спеціальну комісію з представників окрекономнаради, Держбанку, райспоживспілки, “Господарсоюзу” і “Хлібопродукту”, яка регулювала рівень цін на хлібопродукти, що закуповувалися на експорт [31, с. 37].

У складних економічних умовах кооператори спробували відродити попередні кооперативні традиції. Так, експеримент з виплатою дивідендів у Гавриловецькому ЄСТ приніс вражаючі результати. Правління вирішило розподілити частину доходів між членами товариств, внаслідок чого вже через три дні число пайовиків подвоїлось, що свідчить про неабияку зацікавленість громадян у кооперуванні, якщо таке приносить економічну вигоду [30, с. 27]. Проте цей досвід в інших товариствах поширення не набув.

Загалом аналіз діяльності новостворених спілок засвідчує, що чергова реорганізація системи споживчої кооперації Поділля і утворення окружних спілок у 1925 р. не вирішили всіх її проблем, а лише призвели до заміни складу керівних органів у контексті посилення провідної ролі більшовицької партії в господарських справах кооператорів краю.

У 1923-1925 рр. Кам'янець-Подільська райспілка, якій доводилось проводити господарську й організаційно-кооперативну роботу в складних економічних умовах, пов'язаних із недостатнім завозом товарів та відчутною конкуренцією з боку приватного підприємництва в сфері торгівлі і заготівлях, отримала незначні здобутки. За цей час відбулося декілька змін керівництва спілки. Так на зміну тов. Александрову 5 квітня 1924 р. прийшов тов. Данішевський, але вже у жовтні того ж року його змінив тов. Єжов. Однак він довго не втримався на цій посаді, поцупив декілька сотень карбованців і зник із Кам'янця-Подільського. Восени 1924 р. правління спілки очолив Павло Петрович Демиденко родом із с. Іванівське на Полтавщині, за фахом бухгалтер, член ВКП(б) [24, арк. 132]. Цікавим, на наш погляд, був підбір керівних кадрів в системі спілки. Так, ревізійну комісію очолював колишній земський діяч Є. Бржоснівський, один із перших дослідників історії подільської кооперації [24, арк. 134]. До складу правління входив С. Лехнович – кооператор з дореволюційним досвідом роботи, займав відповідальні посади в Кам'янець-Подільському споживчому товаристві (1906-1914 рр.), був членом Наглядової ради Губернської каси дрібного кредиту, позапартійний [24, арк. 132]. Водночас Дунаївецький робкооп очолював І. Родіонов більшовик із дореволюційним досвідом боротьби з царизмом, у роки громадянської війни командував бронепотягом і, за його словами, успішно громив денікінців, петлюрівців і білополяків [24, арк. 132]. Ясна річ, що наявність серед працюючих у спілці 36 % “колишніх” кооператорів, не могла задовольнити партійні органи, тому у наступних роках відбулися масштабні чистки [33, арк. 263].

Разом з тим, протягом цього часу в спілці проводилася значна організаційно-кооперативна робота. Так, за період 1924-1925 рр. число споживчих товариств із 72 виросло до 215 одиниць. Число пайовиків збільшилося майже втричі і досягло кількості 26.9 тис. осіб, що складало 5 % від загальної кількості населення округу. На 30% виросли власні капітали за рахунок кооперування населення та збільшення розміру пайового внеску до 1 крб. 40 коп. Однак, він ще значно відрізнявся від встановленого статутом паю в розмірі 5 крб. [33, арк. 253 зв.]. Загалом, за підсумками господарської діяльності у 1924 р. спілка вперше отримала чистих доходів у розмірі 1196 крб. [33, арк. 2 зв.].

Слід зазначити, що на Поділлі у 1921-1925 рр. обслуговування населення характеризувалося певними специфічними умовами, пов'язаними з географічним розміщенням значної частини території на кордонах з Румунією і Польщею. Тут знайшло неабияке поширення так зване “пачкарство”, тобто організована контрабанда різноманітних товарів промислової і продовольчої групи. Зокрема, ситуація в межах діяльності Кам'янець-Подільської спілки складалася надто напружена. Кооператорам доводилося боротися із надходженням контрабандних товарів з двох боків: на півдні – з Румунії, на заході – з Польщі. Так, із діючих 195 споживчих товариств спілки – 34 знаходилося безпосередньо на кордоні, а 95 – в 25-кілометровій прикордонній смузі, що становило понад дві третини від загальної кількості кооперативів спілки [33, арк. 311]. За повідомленням голови правління, протистояти засиллю контрабандної мануфактури, шкіряних виробів і галантереї спілці було не під силу. Як зазначалося у звіті ДПУ, розходження між цінами в Польщі та Україні сягало 2-3-х разового еквіваленту. Так, в Україні значно дешевше коштували хлібопродукти і худоба, а в сусідів – мануфактура та інші промислові вироби [34, арк. 9]. Тому рух контрабандних товарів з обох боків був чітко налагоджений і особливо інтенсивно відбувався влітку (існували броди) та взимку (річки замерзали). Для успішної боротьби з пачкарством голова правління окреспоживспілки пропонував значно підсилити кооперативні установи за рахунок держави, виділивши їй безповоротну фінансову допомогу, а також надати довгострокові кредити для закупівель широкого асортименту кращих зразків промислових товарів імпортного і вітчизняного виробництва [33, арк. 311 зв.].

Загалом, заходи влади щодо покращення умов життя прикордонного населення і підтримки споживчої кооперації позитивно вплинули на фінансовий стан кооперативних товариств, дозволили їм гідно конкурувати з приватними підприємцями та значно посилили вплив кооперації на формування торговельного ринку зазначених регіонів.

Отже, на початковому етапі запровадження непу споживча кооперація Кам'яниччини була реорганізована на радянський лад, внаслідок чого низові організації втратили економічну самостійність. Діяльність кооперативних установ носила некооперативний характер, членство у товариствах здійснювалося на класовій ідеологічній основі залежно від соціального стану та партійності. Намагаючись її зробити “червоною”, більшовики порушили її головні принципи – самоорганізацію і соціальну рівність, економічну участь і зацікавленість членів товариств. Однак проведена реорганізація і відновлення обов'язкової сплати членських внесків, а також фінансова підтримка з боку держави, – дозволили споживчій кооперації Кам'яниччини до 1925 р. стабілізувати економічний стан і вийти на шлях стабільного розвитку, що значно та посилало роль споживчої кооперації в товарному забезпеченні населення краю.

Джерела та література:

1. Рибак І.В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-початок 90-х рр. ХХ ст.) / І.В. Рибак. – К., 1997. – 165 с.; Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921-1991 рр.) / І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 304 с. Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство. Поділля в добу НЕПу / І.В. Рибак. Монографія. – Кам'янець-Подільський: ПП Сисин О.В., 2008. – 244 с.
2. Рибак І.В. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Північно-Східній Волині / І.В. Рибак, А.Ю. Матвеев. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 140 с.
3. Петренко В.І. Більшовицька влада та українське селянство у 20-30 рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля) / В.І. Петренко. – Вінниця: ДП “Державна картографічна фабрика”, 2008. – 320 с.
4. Подолян В. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах Голодомору 30-х років ХХ століття / Василь Подолян, Валерій Рекрут. – Вінниця: ПП Балюк, 2008. – 420 с., іл.
5. Васильчук М.П. Крізь нашарування століття / М.П. Васильчук. – Хмельницький, 1997. – 240 с.
6. Баженов Л. В., Баженова С. Е. Подільська споживча кооперація у дослідженні учених і краєзнавців ХХ – початку ХХІ ст. / Л. В. Баженов, С. Е. Баженова // Споживча кооперація Поділля: через століття до майбутнього: виступи та доповіді Міжнародної науково-практичної конференції, 27-28 травня 2010 р. – Вінниця: ВКІ, 2010. – С. 46-51.
7. Григорчук П. С., Тучинський В. А. Трансформація внутрішньої торгівлі в 1921-1925 рр. / П. С. Григорчук, В. А. Тучинський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 12. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2007. – С. 48-51.
8. Нестеренко В.А. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ сторіччя (основні напрямки, наслідки, недоліки та особливості) / В.А. Нестеренко – Вид. 2-е, доп. та виправл. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – 68 с.

9. Суровий О.А. Про класову боротьбу на підприємствах України в період НЕПу /А.Ф. Суровий, О. А. Суровий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – 1998. Т.2(4). – С. 176-185.
10. Кузьмінець Н. П. Торговельна політика більшовиків в першій половині 20-х років ХХ ст. / Н. П. Кузьмінець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. ІХ. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2005. – С. 105-109.
11. Мельничук О.А. Комнезами у кооперативному русі на Поділлі / О.А. Мельничук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. ІV. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С. 78-81.
12. Романюк І.М. Вплив сільськогосподарського кредиту на розвиток аграрних відносин в Україні у 20-ті роки / І.М. Романюк // Споживча кооперація Поділля: через століття до майбутнього: виступи та доповіді Міжнародної науково-практичної конференції, 27-28 травня 2010 р. – Вінниця: ВКІ, 2010. – С. 188-192.
13. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України (ЗУ України), 1920. – № 22.
14. Яценко О. Кооперативний рух на Поділлі в роки Української революції (1917-1921): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. Яценко. – Чернігів, 2011. – 20 с.
15. Билимович А.Д. Кооперація Росії до, во время и после большевиков / А.Д. Билимович. – “Посев”, 1955.
16. Державний архів Вінницької області (ДАВіО). – ФР-779, оп. 1, спр. 70.
17. ДАВіО. – ФР-779, оп. 1, спр. 77.
18. ЗУ України, 1921. – № 6.
19. Бюллетень Подільського губсоюзу, 1921. – № 1-2.
20. Населені місця Поділля. Довідник. – Вінниця, 1925. – 440 с.
21. Вісти (Кам'янець-Подільський), 1922. – № 1.
22. ЗУ України, 1922. – № 11.
23. ЗУ України, 1922. – № 12.
24. ЦДАВО України. – Ф. 296, оп. 2, спр. 998.
25. ДАХмО. – Ф.Р-259, оп. 1, спр. 63.
26. ЗУ України, 1922. – № 19.
27. ДАВіО. – Ф.Р-3413, оп. 1, спр. 1.
28. ЦДАВО України. – Ф. 296, оп. 1, спр. 899.
29. ДАВіО. – Ф.Р-779, оп. 2, спр. 26.
30. Я. Кам'янець-Подільський райсоюз / Я. // Нова громада, 1923. – № 10.
31. Нам пишуть // Нова громада, 1923. – № 7-8.
32. ЦДАВО України. – Ф. 296, оп. 1, спр. 1591.
33. ЦДАВО України. – Ф.296, оп. 2, спр. 1001.
34. ДАВіО. – Ф.П-1, оп. 1, спр. 43.

Освещается перестройка потребительской кооперации Каменеччины на советский строй у период внедрения новой экономической политики большевиков (1921-1925 гг.).

Ключевые слова: Декреты Совнаркома УССР, потребительская кооперация, потребительские союзы, продукто-обмен, торговая деятельность.

УДК 94(477.43)»1920»:061.2:37

В.А. Нестеренко

ПОЛІТОСВІТНІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА КАМ'ЯНЕЧЧИНІ У 1920-ті рр.

У статті описується та аналізується діяльність організацій політичної освіти (сельбудів, хат-читалень, клубів, лікнепів) на Кам'янеччині в період політики «українізації». Висвітлюються їх функції та завдання. Простежується еволюція радянської політики щодо політико-освітньої роботи.

Ключові слова: політосвітні організації, сельбуд, лікнеп, хата-читальня, українізація, клуб, бібліотека, національні меншини.

В період переходу суспільства від традиційного (аграрного) до індустріального типу значно зростає роль освітніх та культурницьких установ, які великою мірою формують соціальну ідентифікацію громадян, їх суспільно-політичну позицію. На початку ХХ століття, в умовах відсутності української політичної еліти, саме культурно-освітні заклади та організації були в авангарді українського національно-визвольного руху. Не випадково, що часто вчителі, педагоги займали посади губерніяльних, повітових комісарів, інших органів місцевої влади УНР. Головну роль у системі українських культурно-освітніх установ у період Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. на Поділлі відіграло товариство «Просвіта». У перші роки радянської влади воно було реорганізовано в радянські політосвітні установи: сельбуди, хати-читальні, клуби. Метою нашої статті є висвітлення їхньої діяльності на Кам'янеччині у 1920-ті роки. Для реалізації цієї

мети слід вирішити наступні дослідницькі завдання: проаналізувати процес створення сельбудів, визначити основні напрями їхньої діяльності, прослідкувати стан радянської культурно-освітньої роботи серед національних меншин.

Ця тематика частково вже знайшла своє відображення у роботах українських істориків та краєзнавців. Особливо велика увага звертається сучасними дослідниками на вивченні діяльності товариства «Просвіта» на початку 1920-х рр. [1]. Однак комплексної праці про діяльність політосвітніх організацій на Кам'яниччині ще немає.

З утвердженням на території Поділля влади більшовиків українські культурницькі організації (у тому числі осередки товариства «Просвіта») перейшли під контроль місцевих органів політичної освіти при повітових ревкомах (пізніше – виконкомах). Цікаво, що у 1921 р., незважаючи на владу більшовиків, у селах Поділля спостерігалась тенденція до збільшення кількості «Просвіт». Це пояснюється тим, що у той час радянську освітню політику в Радянській Україні визначали колишні «боротьбисти», котрі з одного боку наполягали на поглибленні українізаційних процесів в освітній сфері, а з іншого – різко засуджували українську дореволюційну культуру. Тому ними був взятий курс на створення нового типу «Просвіт» (так званих «червоних»). Однак, дуже скоро виявилось, що ставка на «Просвіту» як джерело створення нової «пролетарської» культури на противагу дореволюційній селянській себе не виправдала. Не випадково, 11 лютого 1922 р. пролетарський письменник В. Коряк у своїй статті «Просвітянство» різко критикував діяльність «Просвіт» за те, що вони є «організацією войовничого націоналізму» [2]. Дісталось і «Червоним просвітам», які були слабкими, не могли залучити на свій бік широкі кола населення, часто конкурували між собою. Фактично у цій замітці, що була вміщена у центральному виданні УСРР, містився наказ місцевим керівникам політосвіти – розпочати роботу у справі реорганізації «Просвіт» у селянські будинки (сельбуди).

Всеукраїнське товариство «Селянський будинок» було створено у 1921 р. з ініціативи відомого діяча КП(б)У Дмитра Мануїльського. Головні завдання «сельбудів» зразковий статут визначав так: поширення так званого «соціалістичного знання», боротьба з куркульсько-буржуазним побутом тощо. «Сельбуди» отримали право створювати бібліотеки, хати-читальні, проводити вистави, мітинги на різні теми, але головним напрямом у їхній праці повинна була стати саме популяризація ідей марксизму-ленінізму, а не розбудова української культури [3, с. 1]. На відміну від «Просвіт», членами яких могли бути всіх бажаючі, до сельбудів приймали передусім членів КП(б)У, ЛКСМ, професійних спілок, а також «кращих середняків». В той же час категорично заборонялось приймати до них «куркулів, куркульську молодь, всіх нелояльних до радянської влади громадян» [3, с. 2].

Якщо проаналізувати статут «Сельбуду», то можна побачити тут багато схожих моментів з діяльністю «Просвіт». Зокрема, вся практична праця товариства зосереджувалась у агрономічному, кооперативному, природничому драматичному, соціально-економічному та інших гуртках. Але була й суттєва відмінність. «Сельбуди» повинні були займатись антирелігійною діяльністю і головна їх мета полягала не в культурно-просвітницькій, а агітаційно-пропагандистській комуністичній роботі.

Виконуючи настанови та вказівки Наркомісаріату освіти УСРР, 23 вересня 1922 р. завідувач Кам'янець-Подільської повітової політосвіти, відомий український радянський письменник Іван Дніпровський склав план політосвітньої роботи. Він відзначив, що «повітова політосвіта не може опертися на Просвіти для проведення свої різноманітних завдань», тому поставив завдання перед керівниками шкіл, культурно-освітньої роботи на Кам'яниччині: розпочати негайну працю щодо реорганізації «Просвіт» в сельбуди [4, арк. 313]. А перед цим слід було провести повітову конференцію вчителів і отримати від них інформацію про ліквідацію неграмотності, діяльність бібліотек, хат-читалень тощо.

12 жовтня 1922 року відбулось перше засідання Кам'янець-Подільського повітового осередку товариства «Селянський будинок». Було затверджено статут міського товариства, визначено його функції. 3 грудня 1922 р. на Поділлі розпочався активний процес реорганізації «Просвіт» в сельбуди [5, арк. 26, 29]. Він супроводжувався арештами або усуненнями від роботи просвітян, які або брали активну участь в українському національному русі, або нелояльно ставилися до радянської влади. Відбулись і чистки бібліотечних фондів «Просвіт», з яких вилучали контрреволюційну антирадянську літературу. Якщо, на 1 січня 1923 р. на теренах Подільської губернії функціонувало 208 Просвіт, то в липні цього року – вже жодної. За цей же час кількість сельбудів збільшилась з 33 до 352 [6, арк. 1]. Однак кількість хат-читалень різко зменшилась. Це було зв'язано з тим, що у 1922-1923 рр. через зменшення державних витрат на утримання політосвітніх установ частина хат-читалень була ліквідована, або приєднана до сельбудів [7, с. 52].

У 1922-1923 рр. одним із основних напрямків роботи сельбудів на Поділлі було створення рухомих (пересувних) бібліотек. Такі бібліотеки переїжджали з села в село, обслуговуючи у першу чергу сільське населення [8, арк.38]. Вони формувались передусім із політичної літератури з різних політичних питань. Проте, завданням цих бібліотек було також ознайомлення громадян з історією України, українською літературою, підручниками з різних навчальних дисциплін. Зокрема, у 1922-1923 р. на складі Кам'янець-Подільського повітового «Сельбуду» були такі книги: «Кобзар» Т.Шевченка, «Голод» В.Винниченка, «Азбука комунізму»

М.Бухаріна, «Історія українського народу» О. Єфименко, «Війна та криза соціалізму» Г.Зінов'єва, «Рідне писання» І.Огієнка та інші [8, арк. 39, 57].

Перелік цих видань свідчить, що у пересувних бібліотеках були не тільки книги теоретиків більшовицької партії, а й твори визначних українських істориків та письменників, котрі взяли активну участь у боротьбі за незалежну Україну. Тому не випадково, що починаючи з 1923 р. місцеві органи політосвіти розпочали чистки книжкових фондів сельбудів на предмет вилучення з них антирадянської літератури [9, арк.116].

Працівники політосвіти як загальне явище відмічали, що більшість селян спочатку ставились до роботи сельбудів як на щось не дуже потрібне і у практичній роботі цих організацій приймали незначну участь. Наведемо лише кілька прикладів. До Оринінського районного сельбуду добре відносилась лише молодь, через улаштування там танців. Інші мешканці містечка проявляли байдужість, а то й ворожість [5, арк. 167]. Аналогічна ситуація спостерігалась у Смотричі, Зінькові, Довжку, Китаїгороді та інших районних центрах округу [10, арк. 5, 33-34, 71]. До того ж у деяких містечках помічався антагонізм між селянами та міщанами щодо змісту праці сельбудів.

Важливим напрямом радянської так званої «культурної революції» було створення пунктів з ліквідації неписьменності (лікнепів). Тут керівники місцевих органів політосвіти фактично продовжували попередню працю Подільської губернської «Просвіти», яка ще у дореволюційний період створювала школи для неписьменних або малограмотних.

У вересні 1921 р. при Кам'янець-Подільському відділі політосвіти було організовано надзвичайну комісію по ліквідації неграмотності дорослого населення міста й повіту, у кожній волості – спеціальні курси для безграмотних [11]. Щоправда, на початку 20-х рр. були зроблені лише перші практичні кроки щодо ліквідації неграмотності серед дорослих мешканців краю.

У 1923 р. в УСРР відбулась територіально-адміністративна реформа. Повіти та волості були скасовані, створено округи. Політосвітню роботу на Кам'яничині тепер визначала і проводила окружна інспектура політосвіти, яка розпочала свою діяльність у березні 1923 р. [12, арк.1]. Протягом року їй вдалось певною мірою оптимізувати мережу політосвітніх закладів та організацій. Наприкінці 1923 р. у Кам'янецькому окрузі налічувалось одна партійна школа (готувала спеціалістів для проведення партійної роботи на селі), 12 клубів (передусім у містах та містечках), 1 міський сельбуд, 92 сельбуди, 68 хат-читалень, 58 бібліотек, з музеї, 20 лікнепів, 1 кіноустановка, 7 курсів з вивчення української мови [12, арк. 27].

У містах основним центром організації політосвітньої роботи став клуб. У Кам'янці-Подільському функціонували український, польський, єврейський, російський робочі центральні клуби, а невеликі клуби були створені при деяких державних та адміністративних установах. Так, у листопаді 1924 р. був створений клуб для громадян, що відбували покарання у міському БУПРі. Він розмістився у будівлі колишньої церкви. 6 листопада 1924 р. у цьому клубі відбулось святкування сьомої річниці Жовтневої революції. Як писав у пресі, відомий пролетарський письменник Сава Божко: «Тепер ув'язнених одиниці, а до Жовтня були ув'язнені класи.. Радянська влада не карає, а поправляє...» [13]. Пройде деякий час і Сава Божко (один із лідерів української літературної організації «Плуг») був репресований і зміг власноруч перевірити якими методами працівники каральних органів «виправляли» поведінку засуджених.

Протягом 20-х рр. в роботі політосвітніх органів Кам'яничини були помітні різні об'єктивні та суб'єктивні труднощі і суперечності. Так багато вчителів українських навчальних закладів не хотіли брати участь у праці радянських сельбудів, ухилялись від проведення агітаційно-пропагандистських заходів, читання лекцій на політичні теми [14, арк.14]. Крім того, і далі спостерігались випадки неухважного, а то й ворожого ставлення з боку місцевих органів влади до діяльності сельбудів та хат-читалень. Так, у 1925 р. Довжецький райвиконком відібрав у селі Рихта хату-читальню і віддав її під будинок сільради. В Зінькові будівлю сельбуду передали для організації там суду. Часто гуртки при сельбудах працювали незадовільно і зовсім не виправдовували себе. Художні та драматичні гуртки використовували передусім старий матеріал, часто ставили з точки зору працівників політосвіти відверту «халтуру», цим самим відштовхуючи від себе людей Як загальне явище в офіційних документах відмічалось, що матеріальне забезпечення сельбудів, хат-читалень (особливо створених для національних меншин) залишалось незадовільним [14, арк. 42].

Дещо краще були справи з діяльністю пунктів з ліквідації неграмотності (лікнепів). У 1923-1924 навчальному році у селах Кам'яничини було створено десятки нових лікнепів. Їх кількість наприкінці 1924 р. зросла (разом з школами для малограмотних) до 284. У них навчалось 5250 громадян. Більшість з них працювали українською мовою, лише один – російською (у Кам'янці-Подільському). Згодом було створено 11 єврейських та 8 польських лікнепів [14, арк. 29]. Всього у цей час на Кам'яничині було зареєстровано 122772 особи віком від 16 до 35 років, які не вміли читати і писати. Передбачалось, що в середньому в одному такому пункті будуть навчатись 20-30 громадян. До речі, за статистичними даними Кам'янець-Подільський та Проскурівський округи за кількістю лікнепів випереджали інші округи Подільської губернії: Гайсинський, Могилів-Подільський, Тульчинський, Вінницький [15, арк. 3].

16 липня 1925 р. на підставі постанови РНК УСРР про практичні заходи щодо українізації радянського апарату при окружних інспектурах народної освіти утворювались відділи ліквідації української неписьменності [16, арк. 156]. Вони повинні були створити при установах курси з української мови, де дорослих людей навчали грамоти. Курси для зовсім неписьменних були розраховані на п'ять місяців, для малописьменних – три. У вересні 1925 року подібні курси були створені в різних установах та організаціях Кам'янець-Подільського: партійній школі, банку, статистичному бюро та інших [17, арк. 125]. Заняття для слухачів (а їх було близько 400) проводили вчителі з навчальних закладів міста, зокрема колишні керівники товариства «Просвіта» Євген Кондрацький та Марія Недужа (Соколова). У справі ліквідації української неписьменності відділи лікнепу тісно співпрацювали з урядовими комісіями з українізації, але дещо відрізнялись за своїми функціями. Так, вони займались передусім навчальною роботою і не мали права звільняти службовців з установ та організацій за недостатнє знання української мови чи основ українознавства.

Для поліпшення праці у справі боротьби з неписьменністю у 1924 р. було створено Кам'янець-Подільське окружне товариство «Геть неписьменність!», яке очолив окружний інспектор народної освіти, активний діяч Західноукраїнської революції 1918-1919 р. Василь Гоца [18, арк. 7]. Спочатку діяльність товариства через постійну зміну членів правління та відсутність чітких функцій та завдань не відзначалась ефективністю. На 1 січня 1925 р. в окрузі діяли тільки три його осередки у Кам'янці-Подільському, до якого увійшло 150 осіб, переважно педагогів. В районах округу роботи ніякої не велось. Пізніше його праця дещо поживалась і на 20 лютого 1927 р. на Кам'яничині вже працювало 112 осередків товариства, що охоплювали 2244 громадян [18, арк. 8].

У роботі міської організації приймали участь не тільки працівники політосвіти, але й викладачі Кам'янець-Подільського Інституту народної освіти (ІНО), зокрема професор Іван Любарський – відомий дослідник діалектів Поділля. Робота товариства полягала у складанні планів та програм для лікнепів, у підготовці досвідчених фахівців, у пошуку приміщень під лікнеп. Воно випускало часописи «Геть неписьменність!», «На зміну», які потім поширювались в українських сельбудах та хатах-читальнях. Для лікнепів, що працювали єврейською або польською мовами, виходили радянські видання «Де юнге гвардия» та «Глос млодзежи» [19, арк. 21]. Незважаючи на певні успіхи, через неухвалене ставлення з боку місцевих органів влади, стан товариства і наприкінці 20-х рр. залишався далеким від задовільного.

Велику роль у радянській політосвітній роботі у 20-ті роки відігравав контроль над друкованою продукцією, яка поширювалась серед населення Кам'яничини. Органи політосвіти складали списки «шкідливої» літератури, яку необхідно було знищити. З метою її виявлення у квітні 1925 р. в усі райони округу було направлено окреме розпорядження [20, арк. 1]. Виконуючи його, працівники місцевих органів політосвіти часу від часу перевіряли літературу, яку продавали громадяни. Зокрема, інспектор політосвіти у 1925 р. під час рейду виявив на кам'яничному ринку такі книги: «Історія українського народу» Н.Григоріва-Наша та «Рідна мова» С.Черкасенка – підручник з граматики для дітей молодшого шкільного віку. Ці книги одразу були вилучені та порвані, а їхні продавці притягнуті до адміністративної відповідальності. Вони пояснювали, що допустили такі правопорушення тому, що у них не вистачало грошей на хліб [20, арк. 1].

Під час перевірки 1925 р. у сельбудах, хатах-читальнях Кам'яничини було виявлено чимало творів революційних українських письменників та поетів, які була надруковані в період УНР. Від керівників районних органів політосвіти вимагалось, щоб вони списки книг нерадянського характеру надсилали в ДПУ до Харкова, а звідти вже надходили списки тих видань, які необхідно було вилучити з сельбудів та хат-читалень [20, арк.57].

Працівники Кам'янець-Подільського окрліту пропонували, щоб усі книги продавали лише букіністи, тому що їх легше було контролювати. Крім того, співробітники цієї організації давали дозвіл на друк афіш, плакатів, бланків, які перед цим ретельно перевірялись. Зокрема, у 1925 р. було дозволено опублікувати у Кам'яничному окрузі 363 афіш та плакатів.

В рамках політики «коренізації» на Кам'яничині було створено мережу політосвітніх організацій для польського та єврейського населення. При цьому органи місцевої влади переслідували конкретну політичну мету – добитися зменшення впливу на місцевих поляків та євреїв так званих «несоціалістичних та клерикальних елементів» [21, арк.6,10].

Римсько-католицька церква у 20-ті роки зберігала великий вплив на життя місцевих поляків. Католицькі священники гуртували навколо себе молодь, створювали різні релігійно-культурні організації («Ружанець», «Герціари» та інші). Вони влаштували вистави, концерти, ігри. У 20-ті роки органи радянської влади в першу чергу у боротьбі проти них опирались не на адміністративно-каральні органи, а на радянську пропаганду, що проводилась польською мовою. Для успішного її проведення у містах Поділля були створені польські робочі клуби, а у селах – кутки при сельбудах. Щоправда, спочатку створення таких клубів відбувалось у не дуже сприятливих умовах. Так, Кам'янич-Подільський робітний польський клуб, що був відкритий 26 лютого 1922 р., довгий час не міг функціонувати через брак світла та палива. Згодом робота дещо налагодилась. У клубі було організовано вечір революційних та народних пісень, читались лекції на міжнародну тематику

[5, арк. 29]. Великою проблемою для діяльності клубу був брак лекторів, котрі могли про читати лекцію польською мовою.

У середині 20-х рр. мережа польських політосвітніх закладів в Подільській губернії розширилась і у 1925 р. тут функціонувало 6 польських клубів, 5 гуртків для вивчення польського радянського часопису «Серп», 5 політичних гуртків, 25 лікнепів [22, арк. 272]. Разом із тим, у політосвітній роботі серед поляків було чимало труднощів та недоліків. Не вистачало літератури польською мовою, помешкань для навчання. До того ж частина місцевого апарату відмовлялось створювати польські політосвітні організації для так званих «українців-католиків».

У другій половині 20-х рр. польські міські робітничі клуби продовжували виконувати не тільки культурно-освітні функції, а й ставили перед собою завдання організації різних політичних заходів. Так, у червні 1929 р. польські робочі клуби Вінниці, Кам'янець-Подільського та інші схвалили рішення, у якому засудили проведення у Варшаві з'їзду поляків, котрі мешкали за межами Польщі, назвавши його спробою об'єднати польське населення для підготовки нападу на Радянський Союз [23].

Аналогічно працювали політосвітні організації, що були створені для роботи з єврейським населенням. Діяльність релігійних єврейських культурно-освітніх установ (Тарбут, Гехолуц та інших) на Поділлі була заборонена, а політосвітня радянська робота проводилась в єврейських клубах у містах та єврейських гуртках при районних сельбудах. Так, у Кам'янець-Подільському клубі, створеному для єврейських кустарів, діяли політичний, літературний, драматичний, музичний, хоровий гуртки, влаштовувались лекції по кооперації, по політичним питанням [24, арк. 103]. Велика увага приділялась керівниками єврейських клубів боротьбі проти нелегальних навчальних закладів (хедерів та ешиботів), організації лекції та заходів проти іудейської релігії [25, арк. 326].

Отже, наведені фактичні матеріали свідчать, що у 1920-ті на Кам'яничині діяла широка мережа політосвітніх закладів, які зробили з одного боку чимало для розвитку української культури, культури національних меншин та ліквідації неграмотності, а з другого – сприяли переходу більшої частини населення на бік радянської влади.

Проте, ліквідація непу, поступове згортання політики «коренізації» наприкінці 20-х рр. поставили перед організаціями політичної освіти нові завдання, які певною мірою входили у суперечність з їхньою попередньою діяльністю. Невипадково у доповіді Кам'янець-Подільського окружного відділу освіти «Основні завдання соціалістичної реконструкції народного господарства» (1929 р.) мова йшла про те, що стан політосвітньої роботи «майже в усіх галузях надзвичайно незадовільний, що головними негативними рисами політосвітньої роботи є її невідповідність до проблем соціалістичного будівництва, до проблеми наступу на капіталістичні елементи суспільства» [26, арк. 78, 286]. Критикувався різко стан політосвітньої праці в клубах Кам'янець-Подільського, де художні, музичні, драматичні, хорові секції працювали з великими недоліками. До того ж, як відзначалось місцевими партійцями, «репертуар існуючих художньо-музичних гуртків був старим, його зміст не мобілізував слухачів, не популяризував ідей партії» тощо [27, арк. 18].

У 1929 р. відновилась практика періоду «воєнного комунізму», коли політосвітні організації і товариства подекуди створювались у будівлях закритих церков, костьолів, синагог. Так, у березні цього року ВУЦВК прийняв рішення про передачу під сельбуду та хати-читальні кількох синагог Поділля, у тому числі у містечку Шатава Кам'янецького округу [28]. Але цей процес тоді лише розпочався і широко розгорнувся вже у середині 1930-х рр.

У період «великого терору» відбулись численні «чистки» сельбудів, хат-читалень, бібліотек, їхніх співробітників часто звинувачували у проведенні антирадянської націоналістичної роботи, але це вже тема для окремого дослідження.

Джерела та література:

1. Див.: Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення. Збірник наукових праць за підсумками регіональної науково-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 171 с.
2. В.Коряк. Просвітанство/ Вісті ВУЦВК. – 1922 р. – 11 лютого.
3. Сельбудинок. Збірник матеріалів щодо роботи на селі. – К., 1924.
4. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф.р. 6. – Оп. 1. – Спр. 163.
5. ДАХМО. – Ф. р. 5. – Оп. 1. – Спр. 725.
6. Державний архів Вінницької області (далі –ДАВО). – Ф. р. 256. – Оп.1. – Спр. 254.
7. Професійні та політично-освітні установи на Україні (1922-1925). – Харків: ЦСУ: УСРР, 1926.
8. ДАХМО. – Ф.р. 5. –Оп. 1. – Спр. 718.
9. ДАХМО. – Ф.п. 3. –Оп. 1. –Спр. 10.
10. ДАХМО. – Ф. р.5. – Оп. 1. – Спр. 756.
11. Ліквідація неграмотності / Червона правда. – 1921. – 9 вересня.
12. ДАХМО. – Ф.р. 5. – Оп.1. – Спр. 759.
13. Червоний кордон. – 1924. – 6 листопада.

14. ДАХМО. – Ф. р.5. – Оп. 1. – Спр. 95.
15. ДАВО. – Ф. п. 1. – Оп. 1. – Спр. 241.
16. ДАХМО. – Ф.р. 5. – Оп. 1. – Спр. 40.
17. ДАХМО. – Ф.р. 5. – Оп. 1. – Спр. 68.
18. ДАХМО. – Ф.р. 2490. – Оп. 1. – Спр. 12.
19. ДАХМО. – Ф.р. 5. – Оп. 1. – Спр. 771.
20. ДАХМО. – Ф. р. 5. – Оп. 1. – Спр. 1121.
21. ДАХМО. – Ф.п. 3. – Оп. 1. – Спр. 240.
22. ДАВО. – Ф. р. 254. – Оп.1. – Спр. 195.
23. Червоний край. – 1929. – 12 червня.
24. ДАХМО. – Ф. п. 3. – Оп. 1. – Спр. 11.
25. ДАХМО. – Ф.р. 6. – Оп.1. – Спр.70.
26. ДАХМО. – Ф.р. 5. – Оп. 1. – Спр. 146.
27. ДАХМО. – Ф. р. 335. – Оп. 1. – Спр. 204.
28. Замість молитовних будинків культурно-освітні заклади/ Вісті ВУЦВК. – 1929 р. – 17 березня.

В статтє описується и анализується діяльність організацій політичного образования (сельбудов, избчитален, клубов, ликбезов) на Камєнєччинє в период політики «українізації». Освещаються их функції и задачі. Прослежується еволюція советской політики по отношению к політико-просветительной работы.

Ключевые слова: *політосвітні організації, сельбуд, ликбез, изба-читальня, українізація, клуб, бібліотека, національні меншинства.*

УДК 378 (477.43) – 057.87 «19»: 930. 253

О.Б. Комарніцький

СТУДЕНТСТВО КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ: ФОРМУВАННЯ СКЛАДУ, НАВЧАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ, АНТИРАДЯНСЬКІ НАСТРОЇ, МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ (на матеріалах партійних фондів Держархіву Хмельницької області)

У статті на основі архівних матеріалів показано прийоми студентів до Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, їхню навчальну та науково-дослідну діяльність, матеріальне становище, антирадянські настрої молоді та боротьбу з ними радянського режиму.

Ключові слова: *студенти, інститут, бюро, осередок, гуртожитки, їдальня.*

Серед численних документів Державного архіву Хмельницької області малодослідженими є матеріали партійних органів влади, зокрема Кам'янець-Подільських окружного (П.3) і повітового (П.1) комітетів КП(б)У, окружного (П.1602) і міського (П.1605) комітетів ЛКСМУ. Цінні документи містить також фонд осередку КП(б)У Кам'янець-Подільського педагогічного інституту (П.4). Спеціальні дослідження матеріалів цих фондів фактично відсутні, за винятком статті О.А.Посвістак [1]. В одній із наших публікацій йдеться про партійне життя, політосвітню та громадську діяльність студентства Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (ІНО) [2]. У цьому дослідженні на основі документів партійних фондів Держархіву Хмельницької області покажемо прийоми студентів, їхню навчальну та науково-дослідну діяльність, матеріальне становище, антирадянські настрої молоді та боротьбу з ними радянського режиму.

Окремі архівні документи повідомляють про хід вступної кампанії до ІНО. Зокрема, у 1922 р. в одному із звітів зазначалося, що в інститут приймали студентів, які мали рекомендації осередків КП(б)У, профспілок, комітетів незаможних селян (КНС). Вступники склали політичний іспит [3, спр.203, арк.32зв.]. У 1926 р. бажання навчатися в ІНО виявили 130 осіб. Після вступних екзаменів зарахували до складу першокурсників 92 особи, у т.ч. 69 чоловіків і 23 жінки. Серед студентів I курсу 46 осіб були комсомольцями. У середовищі першокурсників абсолютно переважали українці – 81 особа, євреї становили 9 осіб, німці – 1, поляки – 1 [4, спр.6, арк.20, 84]. 31 серпня того ж року у ході вступної кампанії на засіданні бюро осередку зазначалося, що серед абітурієнтів були колишні студенти, які були відраховані внаслідок чисток (перереєстрацій). Тому в ухвальній частині зверталася увага на те, «аби в склад студентства не пройшов елемент соціально-непідходящий до нашої школи» [4, спр.6, арк.78]. Після зарахування першокурсників серед завдань партійного осередку визначалися такі: втягнути молодь у громадсько-політичне життя; дати кожному студенту посилене партійне навантаження, яке б, у свою чергу, не стало б на заваді навчальному процесу [5, спр.5а, арк.86зв.].

Вступна кампанія 1928 р. характеризувалася низькою активністю абітурієнтів. На 25 серпня на 200 вакантних місць надійшло лише 140 заяв. Серед вступників 7 осіб були членами і кандидатами в члени КП(б)У, 32 – членами ЛКСМУ, 71 – профспілок. За статевою ознакою переважали чоловіки (86 осіб). За соціальним станом до робітників відносилися 15 осіб, селян – 43, вчителів – 41, службовців – 24, кустарів – 4 і т.д. Найбільшою

чисельною національною групою були українці (111 осіб). Євреї становили 25 осіб, росіяни – 2, поляки – 2. Серед абітурієнтів 45 осіб закінчили трудові школи, 42 – профшколи (у т.ч. 6 – робітфак), 25 – неповні середні, 13 – середні школи, 8 – педагогічні технікуми. 91 вступник представляв Кам'янецький округ, 13 – Могилівський, 11 – Вінницький, 10 – Проскурівський, 6 – Тульчинський, 5 – Шепетівський, 2 – Першотравневий, 1 – Білоцерківський, 1 – Автономну Молдавську СРР [6, спр.263, арк.5]. Про недостатні темпи надходження заяв йшлося і 27 серпня на нараді представників вишів Кам'янця-Подільського. Учасники зібрання постановили оприлюднити серед населення постанову Народного комісаріату освіти (НКО) про продовження терміну подачі заяв, а також вжити заходів до залучення у ряди студентства комуністів і комсомольців, робітників і селян [6, спр.263, арк.2]. Проведена робота не дала бажаного ефекту. 26 вересня ректор ІНО Ф.Кондрацький на нараді, яку проводив окружний партійний комітет (ОПК), інформував про значний недобір студентів. Основними причинами цього керівник назвав «збільшення вимог [до вступників] і невипуск [у 1928 р.] профшкіл». Він також констатував слабку підготовку абітурієнтів [6, спр.263, арк.8]. Крім того, як з'ясувалося пізніше, серед прийнятих на I курс були «небажані елементи», які «скрили» своє соціальне походження [4, спр.24, арк.39].

Низка документів наочно ілюструє труднощі і здобутки студентської молоді у галузі навчальної роботи. У звіті політкомісара ІНО за грудень 1922 р. йшлося про те, що навчальний процес відбувався майже без зривів. Щоправда, частину занять не змогли провести через відсутність освітлення [3, спр.164, арк.58]. У січні наступного року перед керівництвом вишу постала проблема, пов'язана з ухвалою Укрголовпрофосу Наркомату освіти УСРР про перетворення Кам'янець-Подільського ІНО у навчальний заклад соціального виховання. Однак нових навчальних планів Центр не надіслав, через що довелося терміново складати власні плани. У зв'язку із реорганізацією початок триместру змушені були відкласти на середину лютого. Крім того, ліквідовувався факультет професійної освіти. На прохання студентів випускного курсу цього факультету було створено «ліквідаційну» групу (40 осіб), які бажали завершити навчання у рідному вузі. Тоді ж відповідно до постанови Укрголовпрофосу до ІНО було приєднано педкурси ім. М.П.Драгоманова. У зв'язку з такими реорганізаціями викладацький контингент зменшився з 41 особи у січні 1923 р. до 33 – у березні того ж року [3, спр.203, арк.28, 58]. У листопаді 1923 р. на одному із засідань бюро партосередку ІНО йшлося про необхідність запровадження журналів обліку проведення лекцій, які мали вести старости курсів, а також вжиття заходів аби між заняттями давалися дзвінки, покращення прибирання аудиторій, туалетів [3, спр.203, арк.46].

У середині 20-х рр. на засіданнях бюро, у звітах осередків КП(б)У і ЛКСМУ особливий акцент робився на впровадженні дальтон-планівського і бригадно-лабораторного методів навчання. Ряд студентів-комсомольців і членів партії ввели до складу предметних (навчальних) комісій [4, спр.2, арк.70зв.; спр.6, арк.24]; [5, спр.5а, арк.71]. Питання впровадження «активних» методів викладання неодноразово розглядалися на партійних зібраннях і в наступні роки. Так, 9 березня 1929 р. йшлося про «велике поширення» лекційного методу і слабе впровадження дальтон-плану через «відсутність відповідного перелому з боку певної групи викладачів» [4, спр.24, арк.39]. Член партії Самотнік акцентував увагу своїх колег на тому, що студенти не вміли самостійно працювати над літературою. Водночас Шляпнікова зауважувала, що для поширення «активних» методів не було достатньої матеріальної бази, відчувалися труднощі із навчальними площами, через що не було можливості «розгорнути» кабінети і лабораторії, не вистачало відповідної навчальної літератури [4, спр.24, арк.34зв., 35 зв.]. У жовтні 1929 р. на загальних зборах партосередку заслухали інформацію про перехід на 5-денне навчання. В ухвальній частині зазначалося, що таке нововведення НКО УСРР «підніме якість роботи, дасть змогу повніше і раціональніше використовувати навчальне устаткування інституту, яке при старому порядку – 7-денному тижні деякою мірою гальмувало перехід на застосування активних методів роботи» [4, спр.26, арк.6-7].

Архівні документи доводять, що показники абсолютної успішності були вищими у студентів старших курсів. Так, у 1927-1928 навчальному році (н. р.) у третьокурсників він складав 90%, другокурсників – 86%, першокурсників – 63%. Водночас, показник відвідуваності занять був діаметрально протилежний: I курс – 89%, II-й – 77%, III-й – 89%. Це, як зазначалося в акті обстеження навчальної роботи, пояснювалося відсівом впродовж навчання «слабого академічного елементу», зростанням «вимоги студента до лекції»: «На лекцію, яка студента не задовольняє він не ходить, а час свій витрачає для проробки матеріалів індивідуально». Найкраще студенти-третьокурсники відвідували заняття з військової підготовки (83%), історичного матеріалізму (71%), всесвітньої літератури (70%). Натомість меншою популярністю користувалися заняття з педагогіки (65%), німецької мови (64%), української літератури (63%), фізики (57%), соціальної гігієни (55%), хімії (46%). Найгірше молодь відвідувала дисципліни виробничого циклу, що пояснювалося недостатнім обладнанням лабораторій, відсутністю штатних викладачів. У навчанні відставали першокурсники А.Бондар, Вайнштейн, Л.Коган, другокурсники – Н.Анісімова, В.Кузь, Н.Рейфман, К.Архилок, І.Болюбаш та ін. [4, спр.1, арк.25-26].

Особлива увага приділялася успішності студентів-комуністів і комсомольців. Ці питання регулярно обговорювалися на засіданнях комсомольського і партійного осередків [4, спр.2, арк.70зв.]; [5, спр.5в, арк.4]. У більшості випадків успішність цієї категорії студентів була дещо нижчою у порівнянні із позапартійним

студентством. Наприклад, у 1927-1928 н. р. успішність студентів-комуністів I курсу складала 92%, відвідуваність – 70%, II-го курсу – відповідно 74 і 71, III-го – 62 і 81. Що стосується комсомольців, то серед першокурсників регулярно відвідували заняття 76%, успішно навчалися 83%, другокурсників – відповідно 76 і 82, третьокурсників – 90 і 60. Пониження показників було пов'язане із завантаженістю цих студентів партійною і комсомольською роботою [4, спр.1, арк.25зв.; спр.24, арк.39зв.]. Тому у ряді випадків партійне студентство «розвантажували» для підняття навчальних показників [4, спр.12, арк.8; спр.13, арк.45]; [5, спр.5а, арк.78; спр.5в, арк.38зв.]. Варто зазначити, що у листопаді 1928 р. на засіданні бюро осередку КП(б)У було заслухано інформацію Гамана про те, що деякі члени партії (Прокопюк, Чопорнюк, Островський), використовуючи своє «положення» склали сесії «зовсім непередготовленими» [4, спр.14, арк.1].

Частина студентів через певні обставини залишили стіни вузу і переходила до інших навчальних закладів. Зокрема, у 1925 р. з Кам'янець-Подільського ІНО перевелися 10 осіб [4, спр.6, арк.24].

Значна увага в інституті приділялася стажуванню студентів старших курсів. Вони користувалися правом безкоштовного проїзду до місця призначення [6, спр.39, арк.44]. Мали місце і труднощі із розподілом стажистів, зокрема у 1926 р. [4, спр.6, арк.94]. У жовтні 1929 р. на загальних зборах партосередку зазначалося, що студенти-практиканти виявляли «правий ухил на практичній роботі» [4, спр.22, арк.1].

На засіданнях бюро розглядалися і питання, пов'язані із проведенням свята випуску. Зокрема, у 1923 р. таке святкування запланували провести 14 жовтня. Урочистості мав відкрити ректор П.Бучинський, після чого планувалася доповідь В.Гериновича, а також привітання від різних організацій, концерт. Мали обрати і символічну почесну президію у складі В.Леніна, Л.Троцького, А.Луначарського, В.Затонського, В.Чубара, Я.Ряппо [6, спр.39, арк.103зв.]. У червні 1929 р. більшість членів бюро висловилися за недоцільність проведення випускного вечора («неофіційні вечірки»), оскільки на курсах «ширилися чутки, що буде випивка». Витрачені кошти пропонувалося надіслати німецьким або китайським робітникам, а закуплені продукти передати у дитячі ясла чи дитячий будинок [4, спр.19, арк.13].

Мали місце випадки, коли студенти виявляли своє незадоволення методами викладання деяких викладачів. Зокрема, у вересні 1925 р. на засіданні бюро, зважаючи на те, що незадоволення могло «прийняти гострий характер», вирішили як найшвидше замінити лекторів Бориса й Іваницького і підшукати кращих викладачів [4, спр.3, арк.24]. У березні 1929 р. на загальних партійних зборах йшлося про незадоволення студентів викладачами Філем і Неселовським, які не мали «марксистського світогляду» [4, спр.24, арк.35]. У грудні 1927 р. було зафіксовано виступи студентства проти викладачів, зокрема студента Дубасова [4, спр.12, арк.43зв.]. У жовтні 1929 р. на загальних зборах партосередку акцентувалася увага на незадовільному викладанні німецької мови та співів [4, спр.22, арк.1].

Певна увага приділялася науково-дослідній роботі молоді. Так, у травні 1926 р. на комсомольських зборах наголошувалося на необхідності створення сприятливих умов для наукової роботи для комсомольського активу, який виявляв нахил до неї [5, спр.5а, арк.78]. Незважаючи на це, організували науковий гурток лише у 1928 р., у складі якого працювали 5 секцій: соціально-економічна, математична, географічна, літературна, мовознавча. До складу гуртка ввійшли 60 осіб. Крім того, при кафедрах створювалися групи активу студентів [4, спр.12, арк.48зв.; спр.13, арк.45]; [5, спр.5в, арк.30]. Цікаво, що у січні 1926 р. лаборантом кафедри соціально-економічних дисциплін призначили студента Клименка [4, спр.6, арк.1зв.]. Все ж подальші події показали, що науково-дослідна робота була слабкою. У березні 1929 р. на загальних зборах осередку КП(б)У йшлося про те, що у студентства «немає тяги» до наукової роботи. Крім того, керівники секцій наукового гуртка не отримували заробітної плати, через що не хотіли працювати [4, спр.24, арк.34зв.-35]. Недостатньою була робота із залучення здібних випускників до навчання в аспірантурі [4, спр.16, арк.1; спр.24, арк.39зв.].

У частини студентів спостерігалися антирадянські настрої. Зокрема, Сергієнко, який перевівся до Кам'янець-Подільського ІНО з Ніжина, у розмові із однокурсниками говорив, що «краще вступати на математичний відділ або на який другий, бо на випадок переїзду державної влади, все це негодяще буде». Студент негативно ставився до вивчення ідеологічних дисциплін. «Не бажані» політичні думки висловлював і Бондаренко. Партосередок насторожувало ще й те, що він «об'їжджав робітничі центри» Кавказу і Донбасу, планував поїхати до Москви «для якоїсь роботи» [4, спр.12, арк.37зв.]. Комсомолец Ясінецький 31 січня 1928 р. на загальних зборах осередку ЛКСМУ заявив, що студент-комсомолец Гончарук говорив «про засилля партії в комсомолі» [5, спр.5в, арк.2]. 3 лютого 1929 р. на засіданні партбюро присутні обговорили директиву ОПК про боротьбу з «правим ухилом». Член партії Молодик зазначав, що деякі комсомольці не хотіли «носити прапор. Це як будто мелочь, але на це треба звернути увагу». Він повідомляв також, що у розмові з ним один студент, колишній вчитель, говорив, що «права була опозиція (товару нема, хліба нема)» [4, спр.13, арк.9зв.]. Комуніст Гаман фіксував як «правий ухил» випадки невдоволення студентів, коли їх виселяли з гуртожитків. Вони заявляли, що «це неправильно» [4, спр.13, арк.89зв.-90], [6, спр.263, арк.16].

Нашу увагу привернула заява комсомольця З.Кицюка до бюро партосередку вишів міста від 3 вересня 1923 р., у якій він «викривав» політкомісара ІНО Ізбінського. Зокрема, він писав, що восени 1920 р., коли

польські війська вступили у Хмільник, де у медичній школі навчалися Кицюк й Ізбінський останній «гордовисоко» з радістю говорив: «От тепер я знаю, що не вмерла Україна». У 1921 р. Ізбінський вступив у комсомол для того, щоб, на думку заявника, потрапити в інститут. У 1922 р. він став членом партії, після чого «якимось чудом» влаштувався на посаду політкомісара, на якій «проявив себе добре, як начальник-бюрократ, але не як комуніст, це знає кожний, хто більш-менш знайомий з життям ІНО» [6, спр.34, арк.101].

Відповідю на антирадянські настрої молоді стали репресивні заходи правлячого режиму. Перед кампанією чисток проводилася підготовча робота. Партійні фонди містять низку відповідних документів. Наприклад, 8 травня 1923 р. на засіданні партбюро ІНО партійці заслухали обіжник губвиконкому від 13 квітня за №257 про порядок чистки студентів-членів КНС [6, спр.39, арк.66]. 8 грудня 1928 р. на засіданні представників вишів міста при ОПК констатувалася необхідність проведення репресій, оскільки «соціальний стан студентства незадовільний». Крім того, у вишах недостатньо «проробля[лися] чергові питання нашого життя й роботи, завдання партії, міжнародне, внутрішнє становище». Молодь була «політично не свідомою», байдуже ставилася до вивчення навчальних дисциплін ідеологічного спрямування [6, спр.263, арк. 14, 15].

Особливо активно питання чисток пророблялися у 1929 р. Зокрема, 6 травня на засіданні вузівських працівників, яке проводив ОПК, заслухали директиву ЦК ВКП(б) та НКО. У ній йшлося про те, що чистки слід проводити «не як кампанію, а як повсякденну глибоку роботу для очистки ВУЗів від чужого ворожого нам елементу», оскільки у низці вишів молодь відраховували «вузівським порядком» без залучення громадськості. Не мотивувалися підстави для відрахування, використовувалися загальні формулювання: «виключити як антирадянський елемент», «за приховання соціального стану». Зазначалося також, що недоцільно було відраховувати студентів випускних курсів, студентів, батьки, яких позбавлені виборчих прав, але самі вони мали виборчі права і не користувалися матеріальною підтримкою батьків [6, спр.263, арк.29]. В ухвальній частині зібрання передбачалися такі кроки до реалізації цього акта: «1. Скласти перелома в роботі по чистці ВУЗів в бік самоочистки їх від ворожого та чужого елемента. 2. Питання про чистку ВУЗів обговорити на зборах парт. та КСМ-осередків, конкретно розробивши міроприємства до очистки в кожному ВУЗі зокрема. 3. Після проробки партосередком, питання поставити на загальні збори студентства, загостривши суспільну думку навколо чистки ВУЗу. 4. В процесі роботи запобігати випадків та обставин, що можуть причинитися в період чистки (зведення особистих рахунків, склади та інше). До виключення підходити найобережніше, уникаючи помилок та поверхового чи формального ставлення» [6, спр.263, арк.25].

Під час кампанії чистки студентського складу бралася до уваги директива ВКП(б) від 15 квітня 1929 р. «Про чистку середніх і вищих навчальних закладів», у якій, зокрема, констатувалося, що проведення чисток є недоцільним. Однак слід було відраховувати студентів, які «явно засмічують склад» студентства. До них відносилися особи, позбавлені виборчих прав, засуджені за кримінальні злочини, ті, що приховали своє соціальне походження під час вступу у виш. Підставою для відрахування була «антирадянська поведінка [студента], яка виражалася у відповідних виступах, антисемітизмі і т.д.» [6, спр.263, арк.26]. 19 червня 1929 р. на засіданні представників вишів при окружному виконавчому комітеті (ОВК) наголошувалося на поглибленні втягнення студентства до виявлення окремих «чужаків» у навчальних закладах [6, спр.263, арк.31].

На загальноінститутських зборах студентів обговорювалися питання про чистку партії. Окремі комуністи інформували про хід чистки через стінгазети, проводили роз'яснювальну роботу в академічних групах [4, спр.24, арк.33зв.].

Перші чистки (перереєстрації) студентства відбулися на початку 20-х рр. У 1921-1922 н.р. проведено «політичну чистку» молоді. Влітку 1922 р. студентство «чистили» від «нетрудового елемента», внаслідок чого відраховували 50 студентів, а на початку 1923 р. ІНО покинули ще 100 осіб [3, спр.203, арк.28зв., 32, 58].

У 1924 р. з інституту відраховували Зінкевича, який при вступі приховав свій соціальний стан (він походив із духовенства, закінчив духовну семінарію). Щоправда, невдовзі студент подав апеляцію із відповідними довідками про його невинуватість Народному комісару освіти В.П.Затонському, після чого Зінкевича поновили у правах студента [6, спр.97, арк.101]. У листопаді 1927 р. ректор ІНО отримав листа від секретаря Затонського районного партійного комітету Берберенка, у якій він інформував про студента С.Мазура. Останній наприкінці 1920 р. у Женишківській волості брав участь у «заговорі проти радянської влади». ДПУ заарештувала 300 учасників цієї події, з яких 93 осіб засудили до розстрілу (у т.ч. С.Мазура). Однак, з невідомих причин засуджених не розстріляли [4, спр.10, арк.25]. У 1928 р. за приховання свого соціального походження відраховували з інституту студентку П.Бульбах (її батько був офіцером білогвардійської армії) [5, спр.5в, арк.16 зв.], К.Єрмолаєву (батько мав 2 власних будинки, до революції займався торгівлею, обіймав посади урядника і пристава) [4, спр.10, арк.34], Гончарука і Білінського, батьки яких були відповідно жандармом і дяком. Останнього після перевірки все ж залишили в складі студентів, винісши йому догану з попередженням [5, спр.5в, арк.1зв.-2зв.]. За іншими даними, Бульбах і Єрмолаєву відраховували на початку 1929 р. [4, спр.24, арк.3].

Достатньо резонансним було засідання бюро інститутського осередку КП(б)У, яке відбулося 22 січня 1929 р. Того дня розглянули справи «соціально небажаних елементів» (див. табл. №1) [4, спр.24, арк.3-4зв.].

Таблиця 1

Дані про студентів Кам'янець-Подільського ІНО, яких члени бюро партосередку ІНО пропонували відрахувати з інституту, чи перевірити їхні документи (22 січня 1929 р.)

№ з/п	Прізвище, ім'я студента	У чому звинувачувався(лася)	Пропозиції бюро
1	Барг Еня	донька спекулянта	відрахувати зі складу студентів
2	Бріль Андрій	ймовірно був сіоністом	перевірити дані, у разі підтвердження відрахувати з інституту
3	Вайнштейн	ймовірно батько був помічником директора банку взаємного кредиту, сам особисто був інструктором сіоністів	перевірити дані, у разі підтвердження відрахувати з інституту
4	Гінківська Гаша	ймовірно батько був священиком	перевірити дані, у разі підтвердження відрахувати з інституту
5	Гощина	донька фармацевта	відрахувати зі складу студентів
6	Гулько Олександр	втратив документи	перевірити дані, у разі підтвердження відрахувати з інституту
7	Доманівська	ймовірно брати служили в армії УНР	перевірити дані, у разі підтвердження відрахувати з інституту
8	Желавський Октавіан	відвідував церкву, ймовірно батько був «кабанником»	перевірити дані, у разі підтвердження відрахувати з інституту
9	Карніч Іван	син дяка	відрахувати зі складу студентів
10	Коган Лія	ймовірно батько був орендарем млина, брала участь у сіоністській організації	перевірити дані, у разі підтвердження відрахувати з інституту
11	Коган Любов	батьки підпільно торгували мукою, була інструктором сіоністів	перевірити дані, у разі підтвердження відрахувати з інституту
12	Константинова Валентина	ймовірно була антисеміткою	перевірити дані, у разі підтвердження відрахувати з інституту
13	Коріцький Іван	ймовірно батько був куркулем (мав 8,5 дес. землі)	перевірити дані, у разі підтвердження відрахувати з інституту
14	Лейдер	орендар млина	відрахувати зі складу студентів
15	Лернер Вольф	ймовірно був власником крамниці	перевірити дані, у разі підтвердження відрахувати з інституту
16	Лиськів Йосип	ймовірно був офіцером царської армії	перевірити дані, у разі підтвердження відрахувати з інституту
17	Матлак	служив в армії УНР, перебував за кордоном	відрахувати зі складу студентів
18	Миськова Наталія	ймовірно батько був начальником Херсонської в'язниці	перевірити дані, у разі підтвердження відрахувати з інституту
19	Навалюка Маргарита	ймовірно батько був дяком	перевірити дані, у разі підтвердження відрахувати з інституту
20	П'янкевич Іван	ймовірно служив в армії УНР	перевірити дані, у разі підтвердження відрахувати з інституту
21	Польова Марія	ймовірно батько був священиком	перевірити дані, у разі підтвердження відрахувати з інституту
22	Попіль	син начальника в'язниці	відрахувати зі складу студентів
23	Садогурська	ймовірно була сіоністкою	перевірити дані, у разі підтвердження відрахувати з інституту
24	Сніжинський Михайло	ймовірно батько був дяком	перевірити дані, у разі підтвердження відрахувати з інституту
25	Телесницький Модест	ймовірно батько був священиком	перевірити дані, у разі підтвердження відрахувати з інституту
26	Чорний	ймовірно батько був священиком	перевірити дані, у разі підтвердження відрахувати з інституту
27	Шапіро Сруль	ймовірно батько був різником	перевірити дані, у разі підтвердження відрахувати з інституту

У березні-квітні підтвердилися дані щодо О.Желавського і Лії Коган, яких відрахували як позбавлених виборчих прав. За цю ж провину покинув заклад Ледерман [4, спр.24, арк.16]. За антисемітизм відрахували К.Архилюк, яка заявила, що «ненави[дять] жидівської натури» [7, спр.303, арк.21]. Разом з цим, у ряді документів містяться дані про несвоєчасність реагування партосередку на прояви антисемітизму [4, спр.22, арк.1; спр.25, арк.20], [7, спр.303, арк.18].

З 17 по 24 жовтня 1929 р. загальні збори партосередку ІНО розглянули персональні справи низки студентів-комуністів. Зокрема, Є.Плотнікову звинуватили в тому, що її батько був дворянином. Останнього, а також старшого брата розстріляли червоноармійці як білогвардійців. Власне сама Плотнікова, на думку партійців, ніякого авторитету серед студентства не мала, доручення бюро виконувала несвоєчасно. За ці провини її виключили з партії [4, спр.22, арк.2]. Ймовірно, пізніше її відрахували і з інституту. С.Зарічний і Д.Козяр звинувачувалися в тому, що приховали відомості про студента-односельчанина Чабана, який був позбавлений виборчих прав, а перший з них ще й вступився за Чабана на засіданні бюро осередку ЛКСМУ. Зважаючи на те, що студенти були активістами партії, їм винесли лише догану [4, спр.22, арк.2зв., бзв.]. Таке ж покарання поніс П.Калатуша, який впродовж 4 місяців не сплачував членські внески, не проявив себе на виробництві, уникав виконання партійних доручень [4, спр.22, арк.2зв.]. За пасивність у партійному житті, зв'язки з батьком-куркулем, який мав 7 дес. землі, оголосили сувору догану І.Мельнику [4, спр.22, арк.4]. А.Боберському члени осередку рекомендували бути більш стриманим і «вижити моменти» нетактичності. Йшлося також і про те, що у свій час його виключили з партії за те, що служив в армії УНР і виступив за незалежність України. Згодом його поновили у рядах партії [4, спр.22, арк.4зв.]. Водночас, з партії виключили Т.Ляховецького, який приховав відомості про службу в українській армії у 1918-1920 р. Його звинувачували також у грубошах з дітьми, у торгівлі хлібом на ринку тощо [4, спр.22, арк.5]. А.Чепорнюку винесли догану за відсутність керівництва роботою редколегії [4, спр.22, арк.5зв.]. Загалом, у 1929 р. з інституту відрахували 16 осіб «чужого елемента» [7, спр.360, арк.24], що на 16% більше ніж у 1928 р. [4, спр.25, арк.20].

Певну роботу з виявлення «небажаних елементів» проводив загін «легкої кінноти» [4, спр.23, арк.13], який працював при комсомольському осередку ІНО. У 1929 р. він налічував 30 осіб, серед яких 23 особи були комсомольцями. Активну роботу проводили лише 20 «кіннотників» [7, спр.360, арк.31].

В архівних документах партійних фондів Держархіву Хмельницької області йдеться про викладачів, які «прививали студентству антимарксистський, антирадянський світогляд». Серед них – Філь [6, спр.263, арк.15,16] і Сташевський [3, спр.203, арк.32 зв.].

Низка архівних документів ілюструють матеріальне становище ІНО, загалом, і студентів, зокрема.

Інститут мав своє господарство. Для обробки земельної площі у квітні 1921 р. було створено «колектив», який відіграв «величезну роль щодо пролетаризації інституту». Завдяки «колективу» людина з «буржуазною ідеологією не мо[гла] довго втриматися в інституті». Праця у господарстві ІНО оголошувалася обов'язковою, через що багато студентів покинули виш. У 1922-1923 н.р. за ігнорування роботи в «колективі» відрахували з інституту 200 студентів [3, спр.203, арк.33-33зв.]. 31 липня 1923 р. на засіданні бюро партосередку ІНО йшлося про те, що значна частина молоді байдуже поставилася до роботи в «колективі» і власне ця частина «буде винна в загибелі частини урожаю, якщо так станеться». За день до цього, 30 липня відбулися загальні збори членів осередку та студентів, на яких постановили вжити заходів для очищення ІНО від «нетрудового елемента і припинення дезорганізації, яку цей елемент вносить». З огляду на це вирішили студентів, які самовільно виїхали на канікули і не прибули на перереєстрацію, оголошену наказом по вишу, перемістити на 2 триместри назад. У молоді, яка не брала участі у зборах, не приймали заліків та екзаменів до закінчення триместру. До складання екзаменаційної сесії студенти допускалися лише тоді, коли доведуть своє «відношення до колективу». Студентів, які не відпрацюють трудовий мінімум, мали відрахувати із закладу як «негідний трудовий елемент» [6, спр.39, арк.97зв.-98]. 22 березня 1923 р. на засіданні бюро партосередку вишів міста ухвалили: у зв'язку з посівною компанією і нестачею трудових ресурсів студентів-комуністів не відпускати на весняні канікули [3, спр.34, арк.42].

З часом земельні площі ІНО скоротилися зі 100 дес. до 12 дес. у 1927 р. Вилучену землю віддали у користування селянам [6, спр.231, арк.200].

Для забезпечення інституту опаленням відповідні органи надавали певні ділянки лісу. Так, 1923 р. вишу надали 4 дес. лісу біля с. Панівці [3, спр.203, арк.28, 33]. Заготовляли дрова силами інституту, насамперед використовувалася праця студентів [3, спр.164, арк.58зв.]. На початку березня 1929 р. в одному із звітів зазначалося, що в приміщеннях ІНО була дуже низькою температура [4, спр.24, арк.39].

У 1923 р. заклад перейшов на електричне освітлення приміщення [3, спр.203, арк.33]. У с. Цвіклівці орендували млин [3, спр.203, арк.28зв.]. У лютому 1923 р. почав працювати інститутський паровий млин, завідувачем якого призначили студента Геде [3, спр.203, арк.22, 58].

Впродовж 20-х рр. досить складною залишалася бути житлова проблема, яку намагався вирішити, зокрема, міський комітет поліпшення побуту студентів (КППС). У першому кварталі 1924 р. на одному із засідань

бюро партійного осередку вишів міста роботу КППС визнали незадовільною. Основна причина слабкої діяльності – відсутність коштів. ЦК КППС їх фактично не відпускав, оскільки не було встановлено належного зв'язку з кам'янецьким осередком. Особливо дошкуляла «квартирна криза». Будинки, які перебували на балансі КППС, були «напівзруйнованими», не могли вмістити студентство, яке потребувало житла. Водночас, вдалося відкрити при гуртожитку перукарню [6, спр.34, арк.175].

30 листопада 1926 р. на засіданні бюро інститутського осередку КП(б)У йшлося про ремонт БПС (будинку пролетарського студентства), що проводився за кошти, які були асигновані НКО як дотація їдальні за 1925 р. Все ж ремонтні роботи не вдалося завершити, оскільки КППС не вдалося віднайти решти необхідних коштів. Покращення роботи комітету очікувалося у 1926 р., оскільки тоді він мав перейти на місцевий бюджет [4, спр.6, арк.31]. Окрім БПС, студенти проживали і в гуртожитку власне самого інституту. У січні 1926 р. тут мешкали 155 студентів [4, спр.6, арк.24].

У наступні роки становище із забезпеченням житлом покращало. В одному із документів зазначалося, що студентство було забезпечено гуртожитками (інтернатами) й відповідним обладнанням. Щоправда, один із інтернатів (вул. Котовського) не відповідав вимогам, які ставилися до приміщень такого типу, а інший був віддаленим від ІНО [4, спр.24, арк.39].

Частина студентів отримувала державні стипендії. Відповідно до вказівки Головополітосвіти від 11 квітня 1923 р. у першу чергу ними забезпечувалися студенти-комуністи і «червоні інваліди» (учасники громадянської війни) [6, спр.39, арк.69]. Констатуємо, що питання розподілу стипендій неодноразово обговорювалися на засіданнях бюро партосередку. Наприклад, 3 жовтня 1927 р. член бюро Присяжнюк переконував присутніх, що стипендіями необхідно забезпечити, насамперед, вчителів, оскільки вони залишили виробництво для підвищення своєї кваліфікації і після завершення навчання повернуться на попередні місця роботи. Водночас, Ф.Кондрацький, заперечуючи Присяжнюку, зазначав, що «нам необхідно мати склад студентів-партійців для керівництва безпартійним студентством». Тому, на його думку, в першу чергу стипендії слід надавати студентам-комуністам і комсомольцям. Кондрацького підтримав Ясінецький, який вважав, що «необхідно дати зараз поміч деяким студентам-партійцям, бо покинуть ВУЗ» [4, спр.12, арк.28].

У квітні 1925 р. стипендію отримали 82 студенти [4, спр.3, арк.2]. У січні 1926 р. 107 стипендій розділили між 121 студентом [4, спр.6, арк.24]. Кандидатами на стипендії зарахували 12 осіб [4, спр.1, арк.16зв.]. 9 березня 1929 р. на засіданні бюро партосередку йшлося про те, що у порівнянні з минулим роком кількість стипендій зросла, щоправда наскільки не повідомлялося [4, спр.24, арк.39].

Все ж наявних стипендій не вистачало для забезпечення ними молоді. Правління ІНО, бюро партосередку, профком неодноразово клопоталися перед Головопрофосвітою НКО про збільшення кількості стипендій ІНО [4, спр.3, арк.22; спр.12, арк.48; спр.13, арк.43].

Через різні причини з деяких студентів знімали стипендії. Наприклад, у вересні 1926 р. через академічну заборгованість, «не проявлення себе в житті вузу» стипендії позбавили В.Кузя. Тоді ж зняли стипендію з В.Батога, який не мав громадсько-професійного виробничого стажу, В.Пашинського, О.Горенича, С.Горбатюка, Я.Швачія [4, спр.1, арк.17]. У 1928-1929 н.р. стипендіального забезпечення позбавили Рязанцева і Тараревича як дітей священників, Розенчука, якого віднесли до категорії «бакалейного пролетаря», і Прокоцюка (його звинуватили у зловживанні службовим становищем, грубошах) [7, спр.303, арк.3].

Частина студентів вносили плату за навчання, яку було введено у 1922-1923 н.р. У звіті політкомісара ІНО Ізбінського зазначалося, що «введення платні за право навчання не дасть Інституту солідних матеріальних ресурсів. Се пояснюється тим, що завдяки політичній і двум трудовим чисткам в інституті залишилося дуже мало платежоспосібного елемента» [3, спр.203, арк.33]. Частина студентів звільнили від плати за навчання, зокрема членів профспілки «Робос» [6, спр.39, арк.94].

Досить гострим було питання із харчуванням молоді. У перші роки функціонування інституту студенти харчувалися у їдальні «колективу». Тим, хто відпрацював у «колективі» не менше 12 год. на тиждень сніданки і вечері надавалися безкоштовно [6, спр.39, арк.7]. Близько 1923-1924 р. було відкрито інститутську їдальню, у якій харчувалося 150 студентів [6, спр.34, арк.175]. Тут безкоштовно харчувалися студенти-нестипендіати [4, спр.3, арк.2], а також матеріально незабезпечені студенти-комуністи і комсомольці [4, спр.12, арк.28]. Їдальня функціонувала на основі самоокупності. За харчування молодь сплачувала на місяць 13 крб 50 коп. Якість їжі була не найкращою. Додаткових коштів у КППС, у підпорядкуванні якого знаходилися студентські їдальні міста, не було. Для покращення харчування потрібно було збільшити вартість харчування до 14 крб. 50 коп., що у свою чергу, негативно б відбилося на матеріальному становищі студентства. Звідси постало питання про закриття їдальні [4, спр.6, арк.24, 31].

На початку другого кварталу 1924 р. при інституті відкрили хлібопекарню [6, спр.34, арк.175]. Молоді надавалося право на пільговий проїзд [4, спр.6, арк.24].

Виникали проблеми із наданням медичної допомоги. Зокрема, 30 листопада 1926 р. на засіданні бюро партосередку зазначалося, що міська поліклініка відмовилася обслуговувати студентство. Тоді лікарі не на-

дали медичної допомоги двом студентам, які були хворими на туберкульоз [4, спр.6, арк.31зв]. Ряд студентів потребували курортного лікування [6, спр.39, арк.66зв].

Посильну допомогу студентству надавав партосередок. Зокрема, підшукував молоді оплачувану роботу [4, спр.3, арк.2]. 11 лютого 1926 р. бюро розглянуло заяву члена партії О.Полотнюк, яка просила дозволу залишити інститут у зв'язку з важким матеріальним становищем та сімейним положенням. Зважаючи на це, їй запропонували поєднувати навчання з роботою, виконуючи обов'язки секретаря факультетської комісії чи бібліотекаря. Того ж дня розглянули аналогічну за змістом заяву комсомольця Г.Каштанова. Члени бюро ухвалили просити ОПК видати йому студентську місячну допомогу з фонду каси взаємодопомоги. Крім того, Ф.Кондрацькому доручили підняти питання перед стипендіальною комісією про надання студенту «полупортної» стипендії [4, спр.6, арк.4, 50].

У цьому ж напрямку певну роботу проводив профком. Так, 6 лютого 1928 р. у звіті профкому зазначалося, що він намагався вирішувати питання щодо збільшення кількості стипендій, про що вже йшлося вище, відкриття їдальні і дитячого садочка. Крім того, профком надав матеріальну допомогу 57 студентам на суму 150 крб при річному кошторисі профкому у 380 крб. Загалом, орган отримав 163 заяви з проханням надати таку допомогу. Як і партосередок, профком підшукував для студентів-нестипендіатів оплачувану роботу. Вживалися заходи щодо можливості користуватися послугами перукарні, пральні та швейної за зниженими цінами [4, спр.12, арк.48; спр.13, арк.45]. Матеріальну допомогу молоді надавав і «колектив». Зокрема, у першому триместрі 1926-1927 н.р. студентам видали 939 крб [6, спр.231, арк.200].

В інституті функціонувала каса взаємодопомоги (КВД). На жаль, про її роботу маємо обмаль інформації. Відомо лише, що 12 травня 1927 р. на засіданні бюро партосередку обговорили діяльність каси. До її складу входили всі стипендіати і 2 нестипендіати (загалом – 123 особи). 3 листопада 1926 р. каса розглянула 180 заяв студентів, з яких 150 задовільнила. Було укладено угоду з чоботарнею про надання кредиту для студентів на 3 місяці. Актив каси на середину травня склав 959 крб. Водночас за членами каси рахувалися 180 крб «мертвих боргів» (неповернуті кошти). В ухвальній частині члени бюро визнали роботу КВД задовільною. Ухвалили також залучити до каси нестипендіатів, зібрати заборгованість зі «старих боржників» [4, спр.12, арк.17].

Організувалося проведення тижнів допомоги студентству. Один із них відбувся у грудні 1923 р. 14 грудня це питання розглянули на загальних зборах партійного осередку вишів міста, які відбулися у приміщенні ІНО. У доповіді партійця Кіндрата йшлося про скрутне економічне становище СРСР, через що держава не могла повністю забезпечити студентство. Тому, на думку доповідача, слід було самим допомогти студентству шляхом проведення тижня допомоги. Зважаючи на це, присутні ухвалили «всім товаришам під час неділі прийняти активну участь у неділі». Передбачався виїзд ряду членів осередку у села для проведення там відповідної роз'яснювальної роботи. Решта залишалися в місті, де мали влаштувати благодійні вистави і концерти [6, спр.34, арк.143], вечори, під час яких планували виголосити лекції. 15 грудня мала відбутися лекція «Міжнародне положення» (лектор Воробіїв), 16 грудня – «Землеустрій» (Прадій), «Кооперація» (Трусь), 17 грудня – «Політична праця» (Станкевич), «Допомоги студентам» (Кіндрат) [6, спр.34, арк.142].

Все ж, незважаючи на такі заходи, частина молоді через важке матеріальне становище змушена була покинути навчання. Зокрема, у 1926 р. інститут залишили 20 комсомольців [4, спр.12, арк.7зв.], а в 1927 р. – 16 [4, спр.12, арк.53].

Таким чином, архівні матеріали партійних фондів Держархіву Хмельницької області є важливим джерелом до висвітлення ходу вступних кампаній, труднощів і здобутків студентів у галузі навчальної і науково-дослідної роботи, забезпечення їх житлом, стипендіями, харчуванням. Окремі документи повідомляють про антирадянські настрої студентської молоді та боротьбу з ними правлячого радянського режиму.

Джерела та література:

1. Посвістак О.А. Культурно-освітня та наукова інтелігенція Поділля у 1920-х рр. в матеріалах фонду Кам'янець-Подільського окружного комітету КП(б)У (Ф.П. – 3) Державного архіву Хмельницької області /О.А.Посвістак // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів, м. Кам'янець-Подільський, 11-12 березня 2009 р. /[редкол.: О.М.Завальнюк (голова), О.В.Кеба, С.Д.Абрамович та ін.]. – Вип.8. У 5-ти т. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. – Т.1. – С.66-67.
2. Комарницький О.Б. Матеріали партійних фондів Держархіву Хмельницької області як джерело до вивчення партійного життя, політосвітньої та громадської діяльності студентства Кам'янець-Подільського інституту народної освіти /О.Б.Комарницький //Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. /[редкол.: О.П.Реєнт (голова), О.М.Завальнюк (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. – Т.18.
3. Державний архів Хмельницької області. – Ф.П.1. – Оп.1.
4. Там само. – Ф.П.4. – Оп.1.
5. Там само. – Ф.П.1605. – Оп.1.
6. Там само. – Ф.П.3. – Оп.1.
7. Там само. – Ф.П.1602. – Оп.1.

В статті на основі архивних матеріалів показані приєми студентів в Кам'янець-Подільській інститут народнього образования, їх учебную и научно-исследовательскую деятельность, матеріальне положення, антирадянські настроєння молодіжжі и боротьбу с ними радянського режиму.

Ключеві слова: студенти, інститут, бюро, ячійка, общезіття, столовая.

УДК 821.161.2.09(477.43)

К.В.Завальнюк, Т.В.Стецюк

КАМ'ЯНЕЦЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ В.Є. СВДІЗИНСЬКОГО

У статті розповідається про літературну, наукову, архівну та громадську діяльність визначного українського поета В.Є.Свідзинського (1885-1941) у кам'янецький період його життя.

Ключові слова: В.Є.Свідзинський, Кам'янець-Подільський, архів, література.

Однією із найяскравіших і найталановитіших постатей в українській літературі першої половини ХХ ст. був Володимир Євтимович (Юхимович) Свідзинський, життя і творча діяльність якого були найтіснішим чином пов'язані з Кам'янцем-Подільським.

Різні аспекти біографії визначного поета-лірика, а також його літературної та громадської діяльності, висвітлювалися в різний час у працях Л.В.Баженова [1], В.І.Мельника [10], К.В.Завальнюка, Т.В.Стецюк [5,6], В.М.Клименка [9], В.І.Мельника [10], А.М.Подолінного [8], О.Л.Рибалка [11] та інших авторів. У той же час, роль і місце В.Є.Свідзинського у розбудові архівної галузі на Кам'яничині розглядалися лише у загальному контексті. Тому-то автори зазначеного дослідження поставили собі за мету дослідити детальніше маловідомі сторінки біографії В.Є.Свідзинського, зокрема, його діяльність як одного з організаторів архівної справи на Кам'яничині.

Народився В.Є.Свідзинський в с.Маянів Вінницького повіту Подільської губернії (нині-Тиврівського району Вінницької області) 26 вересня (8 жовтня за н.ст.) 1885 року в багатодітній сім'ї місцевого священика Євтіма (Юхима) Оксентійовича Свідзинського та його дружини Наталії Прохорівни (крім Володимира, в подружжя ще були сини Георгій, Вадим, Олег, Павло та дочка Олена) [13, с.14,22]. Жила сім'я хоч і бідно, але дружно та згуртовано. Згодом, вже будучи визнаним майстром слова, Володимир з любов'ю та теплою згадував це невеличке, мальовниче подільське сільце, з якого він вийшов у світ («Охайно позамітано двори», 1938 рік) [14, с.120].

В 1894 році хлопець починає навчатись в Тиврівському духовному училищі, яке успішно закінчує в 1899 році. Потім – навчання в Кам'янець-Подільській духовній семінарії, зі стін якої свого часу вийшли незабутні С.В.Руданський, А.П.Свидницький та М.Д.Леонтович. Проте хлопцеві духовна кар'єра не судилася: в 1904 році через хворобу він звільняється з 4-го курсу семінарії. Приблизно через три роки Володимир подає документи на Вищі комерційні курси в Києві (згодом – Київський комерційний інститут). Тут його наставниками були такі відомі українські громадські та культурні діячі, як О.Русов, О.Корчак-Чепурківський, М.Довнар-Запольський, К.Воблий та інші. Там же, у Києві, Володимир Свідзинський знайомиться із Павлом Тичиною. Це знайомство з часом переростає у тривалу творчу дружбу.

В січні 1913 року Володимир Свідзинський завершує навчання в Києві і повертається додому до батька, в село Бабчинці Ямпільського повіту. Невдовзі, за запрошенням Подільської земської управи він обстежує народні промисли Подільської губернії. Результатом цієї роботи стала фундаментальна праця подільських етнографів «Кустарні промисли Поділля», видана у Києві в 1916 році. Один із розділів цієї книги, присвячений ткацькому промислу, був написаний Володимиром Свідзинським на основі власних етнографічних спостережень в 16 населених пунктах Подільської губернії. У цьому зв'язку відомий дослідник творчого та життєвого шляху поета О.Рибалко зазначав, що вміщений в книзі нарис В.Свідзинського «Ткацький промисел» є «економічним і етнографічним описом кустарного ткацького виробництва. Автор докладно розповідає про поширення й характер, історію цього промислу на Поділлі, дає його економічну характеристику, зокрема спинається на питаннях праці, капіталу, збуту виробів тощо. Найбільший розділ нарису присвячений техніці виробництва, причому особливу увагу дослідник звертає на українську народну термінологію ткацтва, рясно наводячи лексичний матеріал, записаний з уст подільських ремісників і селян» [11, с.145].

Надалі в пошуках заробітку юнак переїздить до Житомира, де влаштовується на роботу у Волинській контрольній палаті, яка відала збором різних недоїмок та платежів. 3 23 березня 1916 року ми вже зустрічаємо Володимира Свідзинського в діючій армії помічником контролера VII класу при штабі 7-ї армії Південно-Західного фронту (з осені 1917 по весну 1918 року штаб цієї армії знаходився у Бару) [11, с.145].

З розвалом царської Росії та виникненням на її уламках незалежної Української держави Володимир Свідзинський звільняється з діючої армії (березень 1918 року) і повертається до попереднього місця роботи.

З жовтня 1918 року він опиняється у Кам'янці-Подільському, одному з епіцентрів тогочасного українського суспільно-політичного та культурного життя, де влаштовується на роботу редактором у видавничому відділі Подільської народної управи. Забігаючи уперед, потрібно відзначити, що кам'янецький період в житті поета був одним із найплідніших. В Кам'янці він зустрічає свою долю, – вчительку Зінаїду Йосипівну Сулковську, яка в 1921 році подарувала йому доньку Мирославу (на жаль, подружнє життя поета надалі складається не зовсім вдало, і тому дружина переїздить до Вінниці. Там же, 12 липня 1933 року вона помирає) [16, с.127-128].

Надзвичайно плідно та активно в цей час поет працює на науковій ниві. З усією певністю можна сказати, що Володимир Свідзинський був одним з фундаторів та організаторів архівної справи на Кам'янецьчині (працював з січня 1921 року архіваріусом Кам'янецького університету, очолював з листопада того ж року повітовий комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, а з 11 грудня 1922 року працював в новоствореному повітовому архівному управлінні, де з 10 січня 1923 року виконував функції секретаря) [3, арк.145зв.].

Більше того, 9 серпня 1923 р. Володимира Свідзинського призначають на посаду завідувача Кам'янець-Подільським повітовим архівним управлінням (перебував на ній до 29 серпня 1925 р.) [3, арк.141]. Про те ж, у яких умовах довелося працювати новому керівнику, свідчить пояснювальна записка до кошторису від 23 лютого 1923 р.: «Архуправління з свого боку знаходить, що незабезпеченість від знищення в Кам'янці архівних матеріалів велика, бо інтелігентних сил тут мало, професура ІНО (Інституту народної освіти. – Авт.), яка раніше цікавилася архівними ділами, часто з небезпекою для свого життя, тепер виїзжає звідтіля (виїхав проф. Клепатський, Шашевський і має виїхати проф. Клименко). Так що архиви, які й тепер нищаться, потім ще в гіршому стані будуть.

Що до концентрації архівів, то вона конче потрібна, бо ті установи, в помешканнях яких знаходяться зараз архиви, не тільки не охороняють їх, а навпаки. Виконком склав дрова в архіві Казенної Палати, який міститься в півпідвалі його будинку, відібрав ключ від архуправління і при цій дровяній операції звичайно частина архівних матеріалів зникла, книжки пороскидані і т.д. Архів З'їзду Мирославських Суддів знаходиться в будинку, дах якого згорів, без всякої урядової охорони; архів губ.зем. Управи повітземвідділ намагається викинути, бо в частині помешкання устроїв сипку зерна; архів Консistorії в будинку, занятому міліцією, розкрадається» [3, арк.42-42зв.]. Крім цього, ще у 1921 р. під час обшуків у приміщенні архіву були знищені справи Головноуповноваженого уряду УНР, архів повітпродкому 1919 р.; у 1922 р. знищені під час утилізації архівного матеріалу комісією повітвиконкому справи лікарняного, в'язничного, паспортного і, частково, ветеринарного, коробкового збору та газетного відділів [3, арк.69зв.]. І, нарешті, з приміщення міліції, де зберігались розібрані справи архіву Консistorії, 28 вересня 1923 р. невідомими зловмисниками було викрадено 200 пудів архівних документів [3, арк.132-133]. Так що традиції вандалізму та нищення історичної пам'яті свого народу на нашій землі мають глибоке коріння.

Однак, і в цих важких умовах Володимиру Свідзинському фактично самотужки (крім нього, у штаті архіву з 11 вересня 1923 р. рахувався лише сторож Іван Тимофійович Кавецький) вдалося зробити чимало для збереження та примноження національної архівної спадщини [3, арк.145-145зв.]. Зокрема, у звіті про виконану роботу за вересень 1923 р. він зазначав: «Протягом місяця мною виконані наступні роботи:

- 1) Приведено до порядку частину архіву Селянського банку, яка була роскидана в безладдю по підлозі.
- 2) Розпочато на вимагання Кам'янецького І.Н.О. і з наказу Відділу Керування перевезення т.званого «Університетського» архіву, себто архіву Дворянського Зібрання і Жандармського Управління до будинку Центр.архіву. Перевізні засоби дано Відділом Керування.
- 3) Виконувалася поточна канцелярська робота» [3, арк.142-142зв.].

Отже, не буде перебільшенням сказати, що саме завдяки таким людям, як Володимир Свідзинський, вдалося упорядкувати і зберегти для нащадків значну джерельну базу, яка досить постраждала в ті буремні роки. Завдяки йому також було введено в обіг цілий ряд нових, безцінних в науковому відношенні джерел. Зокрема, це стосується зареєстрованих ним 337 метрик з високохудожніми заставками, малюнками, орнаментами тощо. Це також і значна фольклорна спадщина (до наших днів дійшла праця «Народні українські пісні про останню світову війну», видрукувана в часописі «Освіта» за №3 в 1919 році).

З січня 1923 року по липень 1925 року Свідзинський також був аспірантом науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля при Кам'янецькому інституті народної освіти. Будучи аспірантом, підготував ряд ґрунтовних історичних розвідок («Економічна еволюція господарства селян тарнорудського маєтку», «Боротьба подільських селян з польськими легіонерами в 1918 році», «Події на селах подільських у 1917-1918 роках» та багато інших) [11, с.146].

Проте, сягнувши певних висот у науковій діяльності, Володимир усвідомлює, що основне його покликання, справа усього життя – поезія.

Писати він почав ще з малих літ і, як свідчить його брат Вадим (1888-1978), навіть друкувався в журналі «Нива» [2].

Проте перший досконалий вірш («Давно, давно тебе я жду») був надрукований лише в 1912 році в журналі «Українська хата» [17, с.186]. Всього ж за життя поета виходило три збірки його творів: «Ліричні поезії»

(Кам'янець-Подільський, 1922 рік), «Вересень (1927 рік) та «Поезії» (1940 рік) [8, с.301]. Варто також відзначити, що чимало творів В.Свідзинського було розпорошено на сторінках різних періодичних видань періоду Української революції. Кілька таких творів представлено в книзі К.Завальнюка і Т.Стецюк «Як на вільне, на радісне свято...» (Вінниця, 2007), яка є антологією української поезії доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. [6, с.309-312]. Серед представлених у книзі поезій В.Свідзинського зустрічаємо і невідомий раніше твір «Допомога», опублікований 26 лютого 1920 р. під псевдонімом В.Свіденко в кам'янець-подільській газеті «Наш шлях». У цьому сатиричному фейлетоні автор дошкульно висміює численних псевдо-патріотів, пристосуванців та лицемірів, для яких Україна виступає лише як засіб для вдоволення власних егоїстичних інтересів, для отримання у важкий воєнний час «крім добових ще й допомоги» [12].

У світлі вищесказаного стає зрозумілим, чому після загибелі поета у 1941 р. його твори були покриті мороком забуття. На нашу думку, причиною неуваги видавців до творчої спадщини поета тривалий час було те, що він ніколи не був співцем політики, яку проводила партія більшовиків. Тому-то поет за життя піддавався гострій критиці за аполітичність, архаїчність, відхід від правди життя, тощо. Відтак, не забарився й арешт. 27 вересня 1941 року Володимир Євтимович був заарештований органами НКВС у Харкові, де проживав з дочкою Мирославою по вулиці Лютівській, 29 [4, арк.6-6зв.]. У пред'явленій йому постанові на арешт зазначалось, що «Свідзинський В.Е. в прошлом служил при Петлюре в министерстве прессы, резко-антисоветски настроен против мероприятий партии и правительства. Систематически ведет антисоветскую агитацию, восхваляя германскую армию и ожидая ее прихода» [4, арк.1а].

Ці ж самі збиті звинувачення невдовзі пролунали і на слідстві, яке вів сержант Нечаєв. Вочевидь, це слідство було недовгим, а його результати заздалегідь визначені, оскільки у кримінальній справі на В.Є.Свідзинського був присутній лише один протокол допиту від 2 жовтня 1941 р. Про його характер яскраво свідчить зміст запитань слідчого та відповідей в'язня:

«Вопрос. Где и в качестве кого вы служили при Петлюре?

Ответ. В издательском отделе в качестве литературного редактора в г.Каменец-Подольске, издавались там только учебники и местный журнал «Экономическая жизнь Подолии».

Вопрос. Следствие располагает данными о том, что вы вели антисоветские разговоры по поводу войны Германии и СССР, восхваляли германскую армию и ожидали ее прихода. Расскажите следствию о проводимой вами антисоветской деятельности?

Ответ. Это не верно, немцев я ненавижу и таких разговоров не вел. Об этом может подтвердить критик Гельдфанбель Григорий Михайлович.

Протокол с моих слов записан верно, мной прочитан» [4, арк.7-8].

У цій же справі нічого не сказано про обставини загибелі талановитого поета. Лише у коротенькій довідці центральної картотеки Спецвідділу НКВС СРСР від 4 травня 1942 р. вражаюче байдуже проступила інформація про те, що «следовавший из тюрьмы г.Харькова в тюрьму г.Иркутска 18/Х41 сгорел в с.Кутырки Уразовского района Курской области» (нині – Белгородської. – Авт.) [4, арк.10 зв.]. Однак, як саме загинув поет і від чого згорів, у справі нічого не сказано.

Довгий час про обставини загибелі Володимира Свідзинського панувала офіційна версія, за якою ешелон із в'язнями, що прямував на схід, дорогою зазнав бомбардування німецької авіації. В одному із вагонів, охоплених полум'ям, якраз нібито і перебував Володимир Свідзинський, один із найтонших поетів-ліриків нашої доби... Час зупинився для нього 18 жовтня 1941 року...

Проте, обставини загибелі поета виглядали зовсім інакше, про що була змушена мовчати підцензурна радянська преса. Одним із перших про них заговорив відомий україніст з Канади Яр Славутич у документальній книзі «Розстріляна муза» (Детройт, 1955). У цьому вражаючому мартиролозі Яр Славутич писав: «Схоплений енкаведистами, поет у великому гурті українців під арештом відходив на схід. Поблизу Харкова, спинившись на нічліг, охоронці колони загнали заарештованих у якусь велику будівлю, а вранці, щоб позбутися тягару і швидше втекти від німців, що наступали вже на п'яти, облили бензином наповнену людьми дерев'яну будівлю і запалили. Так 1941 р. загинув, спалений живцем, один із найбільш обдарованих представників високого мистецтва української поезії» [15, с.74].

Розповідь Яра Славутича згодом була доповнена свідченнями однієї із біженок, харків'янки Марії Борисівни Манц, які у 1990 році записала її дочка М.Постоева: «Прийшли у село Непокрите і побачили там жахливу картину: згорівший величезний корівник і гори скалічених вогнем трупів, ще палало. Селяни розповідали, що корівник підпалили з чотирьох боків, він був зачинений, і нікому не дали вийти; тих, кому вдавалося вибратися пристрілювали. Почали розтягати гаками трупи, щоб закопати. Були ще живі, страшенно обпалені. Конвоїри намагалися добити прикладами, але люди не дали, жінки кричали: «Живий, живий, облиште!» ... Були ми там днів з п'ять. Потім прибув ще етап (теж інтелігенція). Німці наступали, і нас повели далі. Обпалених кинули, селяни розібрали їх по свої домівках. Мабуть, усі повмирили. Навіщо спалили людей? Щоб позбавитися, щоб менше було тягнути, годувати» [7, с.55].

Серед тих, хто загинув у пекельному вогні, був і Володимир Свідзинський.

До речі, про це ж писав і сучасний дослідник В.Петров, посилаючись на статтю О.Веретенченка («Наші дні». – 1943. – №11): «В.Свідзинський спалений живцем більшовиками у клуні з десятками інших людей під час евакуації». Разом із ним тоді ж загинули поети О.Сорока та О.Введенський [7,с.54].

Здається неймовірним, але поет передбачив свою смерть ще у 20-роках. В одному з віршів він писав:

В полум'ї був спервовіку
І в полум'я знову вернуся...
І як те вугілля в горні
В бурхливім горінні зникає,
Так розімчать, розметають
Сонячні вихори в пасма блискучі
Спалене тіло моє [14, с.65-66].

Ці ж мотиви, пронизані моторошною містикою та фатальністю, проступають і в наступній поезії:

Під голубою водою
Живу я, живу...
Золотоокий рибак надо мною
Закидає сіть огневу.

Крізь принадливі очка – знаю –
Не раз, не два я промкнуся,
В благовінню садів погуляю,
А колись таки попадусь.

Спопеліє, застигне смутно
Жовтава зоря в імлі,
Ніч надійде нечутно.
І не знайде мене на землі [14, с.68].

Все ж, фізична смерть та забуття невіддільні над нетлінними цінностями. Тому-то Володимир Свідзинський з його небуденними, кришталеву чистими творами та самовідданим служінням своєму народу назавжди залишиться у пам'яті вдячних нащадків.

Джерела та література:

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст./ Л.В.Баженов. – К.-П., 1993. – 480 с.
2. Безверхній С. «У тихому і зеленому Шпикові /С.Безверхній// Комсомольське плем'я. – 1970. – 23 червня.
3. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р-650. – Оп.1. – Спр.20.
4. Державний архів Харківської області. – Ф.6542. – Оп.1.-Спр.4790.
5. Завальнюк К.В. Поет, учений, патріот Володимир Свідзинський (1885-1941) / К.В. Завальнюк, Т.В. Стецюк// Подільська старовина: Наук.зб.Вип.IV. – Вінниця, 2008. – С.-296-307.
6. Завальнюк К.В. «Як на вільне, на радісне свято...» Ч.1. Українська поезія доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.) / К.В.Завальнюк, Т.В.Стецюк. – Вінниця, 2007. – 492 с.
7. Зборовець І. Обставини загибелі поета В.Свідзинського/ І.Зборовець // Красзнавство. – 1995. – №1-4. – С. 53-55.
8. З-над Божої ріки. Літературний біобібліографічний словник Вінниччини / Упор. і заг. ред. А.М. Подолинного. – Вінниця, 2001. – 408 с.
9. Клименко В. Великдень В. Свідзинського / В.Клименко// Україна молода. – 2004. – 7 жовтня.- С.13.
10. Мельник В. «Друг, що загинув передчасно» / В.Мельник// Україна молода. – 2003. – 2 вересня. – С.12.
11. Рибалко О. Знайдено в архівах: Шкіц до життєпису В. Свідзинського / О.Рибалко // Вітчизна. – 1989. – №1. – С.144-147.
12. Свіденко В. Допомога / В.Свіденко // Наш шлях. – 1920. – №38.- 26 лютого.
13. Свідзинський А. «Я виноград відновлення у ніч несучи...»: Володимир Свідзинський – творець прекрасного / А.Свідзинський. – К., 2003. – 183 с.
14. Свідзинський В.Ю. Поезії (В.Ю.Свідзинський. – К., 1986. – 349 с.
15. Славутич Яр. Розстріляна муза /Яр Славутич// Твори в 5-ти т. /Яр Славутич. – К., 1998. – Т.3. – 494 с.
16. Степанов Ф. «В очах зірниць світової...» /Ф.Степанов // Вітчизна. – 1992. – №10. – С.126-129.
17. «Українська хата»: Поезії 1909-1914/ Упор., вступна стаття, біогр. довідки, приміт. В.О.Шевчука.- К., 1990. – 264 с.

В статтє рассказывается о литературной, научной, архивной и общественной деятельности выдающегося украинского поэта В.Е. Свидзинского (1885-1941) в каменецкий период его жизни.

Ключевые слова: В.Е.Свидзинский, Каменец-Подольский, архив, литература.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКА ФЕЛЬДШЕРСЬКО-АКУШЕРСЬКА ШКОЛА: ПІДГОТОВКА КАДРІВ, ПОЛІТВИХОВАННЯ, АНТИРАДЯНСЬКІ НАСТРОЇ (1935-1939 рр.)

Розглянуто процес створення Кам'янець-Подільської фельдшерсько-акушерської школи, окреслено поєднання теоретичного та практичного навчання. Здійснено спробу висвітлити проблему політичного виховання, громадську роботу та антирадянські настрої з можливими та їх причинами.

Ключові слова: Кам'янець-Подільська фельдшерсько-акушерська школа, студенти, політвиховання, гуртки, антирадянські настрої.

Місто Кам'янець-Подільський являється лідируючим освітнім центром Подільського краю, тому наукові студії з історії освіти видаються особливо актуальними. Історія освіти і проблема функціонування навчальних закладів в Кам'янці-Подільському, попри великі напрацювання в дослідженні минулого вищих навчальних закладів, в решті випадків залишається маловивченою. Насамперед це стосується медичної освіти, яка була представлена заснованою ще в 1876 р. жіночою повивальною школою. Заклад в 1905 р. отримує статус фельдшерсько-акушерської школи. Згодом в роки Першої світової війни навчання в ній припиняються [1, с. 106-107; 2, с. 665]. Підготовка медичних кадрів в Кам'янці-Подільському була відновлена лише на початку 20-х рр., після відкриття у 1923 р. при міській лікарні медичних курсів [3, с. 37-39; 4, с. 2]. У 1930 р. курси були реорганізовані в медичний технікум, який в ході реформи медичної освіти середини 30-х рр. був перетворений у фельдшерсько-акушерську школу [5, арк. 1; 6, с. 4; 2, с. 667; 1, с. 109; 7, с. 46]. Сьогодні на базі фельдшерсько-акушерської школи функціонує Кам'янець-Подільське медичне училище.

Кам'янець-Подільська фельдшерсько-акушерська школа (ФАШ) діяла протягом 1935-1941 рр. Окремі згадки про функціонування навчального закладу можна віднайти в працях Є.В. Мазурика [1], В.А. Нестеренка [7], А.Ф. Суrowого [8], А.І. Гринька [9], П.Я. Слободянюка, А.С. Флаксемберга, П.Ю. Івахова [2], проте сторінки минулого фельдшерсько-акушерської школи належним чином не відтворювалися через обмаль введених в науковий обіг джерел. Актуальність дослідження доповнюється тим, що Кам'янець-Подільська фельдшерсько-акушерська школа була чи не єдиним навчальним закладом медичної вертикалі на Поділлі, в якій мали місце антирадянські настрої серед студентства⁵.

У 1935 р. після реорганізації Кам'янець-Подільського медичного технікуму у фельдшерсько-акушерську школу, навчальний корпус надалі залишився в одному приміщенні з лікарнею. Навчальні приміщення розміщувалися на першому і третьому поверхах. На першому поверсі розмістилися підсобні склади фельдшерсько-акушерської школи [10, арк. 16-16зв.].

При організації вступної кампанії практикувалося розміщення оголошень в місцевій пресі, зокрема в газетах «Більшовицька правда» [11, с. 4] та «Червоний кордон» [12, с. 8]. У навчальний заклад приймалися особи віком від 15 до 35 років. Іспити в 1937 р. тривали протягом 5-20 вересня. Абітурієнти склали екзамен з української мови та літератури, російської мови, математики, політграмоти, фізики та географії [13, арк. 157зв.; 14, с. 2; 12, с. 8]. Станом на січень 1937 р. в школі навчалося 392 студенти (акушерський відділ – 266, фельдшерський – 130) [15, арк. 27].

Часто для успішного вступу у фельдшерсько-акушерську школу, абітурієнти у вступних заявах детально намагалися змалювати, інколи перебільшуючи, свої радянсько-пролетарські переконання. В одній з таких заяв визначалося: «Закінчуючи сьомий клас, я бажаю продовжувати справу В.І. Леніна, що дав нам лозунг – «Вчитись, вчитись, і ще раз вчитись!». Але щоб здійснювати лозунг, мені потрібно вступити в якусь школу. А тому прохаю дирекцію медичного технікуму [тоді вже ФАШ. – Авт.] звернути велику увагу на мої здібності, зарахувати мене студентом фельдшерського відділу, де я зобов'язуюся виконувати ті всі завдання, які на мене будуть покладені» [10, арк. 169].

У новоствореному навчальному закладі особливих кадрових змін у викладацькому контингенті не відбулося. Більшість викладачів були залишені працювати у ФАШ після реорганізації медичного технікуму. Натомість до середини 30-х рр. відбулися численні зміни адміністративного персоналу. Так, лише протягом 1933-1935 рр. в Кам'янець-Подільській фельдшерсько-акушерській школі було змінено 7 директорів та 7 завучів. У вересні 1938 р. директором Кам'янець-Подільської фельдшерсько-акушерської школи було призначено лікаря Місевича Володимира Олександровича [16, арк. 74].

Реорганізація технікумів у фельдшерсько-акушерські школи викликала зміни у навчальних планах медичних шкіл УРСР. З навчальної програми II-го курсу було вилучено акушерство і гінекологію. Замість вказаних

⁵ Наскільки дозволяють про це говорити матеріали державних архівів Вінницької та Хмельницької області, тогочасна газетна періодика («Більшовицька правда», «Вісті», «Ленінський шлях», «Червоний кордон», «Червоний край» та ін.), окремі наукові видання.

предметів введено патологічну анатомію, патологічну фізіологію, гігієну з організацією охорони здоров'я. Навчальні години окремих предметів було скорочено. Зокрема відбулося скорочення навчальних годин з фізкультури [17, арк. 15].

В свою чергу педагогічна рада Кам'янець-Подільського медичного технікуму, розглянувши проект нового навчального плану, внесла наступні пропозиції в підготовці студентів акушерському напрямку ФАШ: «1) українську мову розподілити на 3 семестри; 2) читання російської мови розподіляється на 2 семестри та збільшити до 120 навчальних годин; 3) збільшити кількість годин математики, розподіливши їх на 3 семестри (200 навчальних годин)» [17, арк. 22]. Разом з цим, для фельдшерського напрямку мали розділити викладання фізіології від анатомії. Запроваджувалося вивчення зубних хвороб [17, арк. 22].

Реорганізація технікумів у фельдшерсько-акушерські школи викликала чимало дискусій. Було навіть проведено в листопаді 1935 р. Всеукраїнську нараду з питань середньої медичної освіти у м. Харкові [17, арк. 4].

Щодо навчально-методичної роботи, то організаційною складовою педагогічного процесу в фельдшерсько-акушерських школах була лекція-урок, практичне заняття та організований обмін успішності між студентами. Лекції-уроки включали пояснення матеріалу, демонстрацію наочних засобів навчання, чітко виділення висновків та визначення завдання для самостійного опрацювання. Лекції-уроки встановлювалися тривалістю у 120 хв. з 5-ти хвилинною перервою [18, арк. 46-46зв.]. Так, якщо академічна година у 1935 р. тривала 45 хв., то вже з наступного року вона була збільшена до 50 хв. Перерва між заняттями складала 10 хв. [16, арк. 2]

Основною одиницею навчальної роботи була «група» (в окремих випадках вживали визначення «клас»), склад якої не мав перевищувати 30 осіб. При проведенні практичних занять групу ділили на 2-3, а то й 4 підгрупи, в залежності від навчальної дисципліни і характеру практики [18, арк. 46-47зв.].

Різнилися навчальні плани акушерського та фельдшерського відділів. Так, якщо навчальний план акушерської школи включав 24 предмети об'ємом в 3 тис. навчальних годин розділених на 4 семестри, то на фельдшерському відділі протягом 6 семестрів вивчали 27 предметів в обсязі 4560 навчальних годин [19, арк. 19, 24].

При реорганізації технікуму у фельдшерсько-акушерську школу особлива увага була звернена на військово-санітарну підготовку студентів. Лише протягом першого семестру планувалося освоїти: влаштування озброєних сил (6 год.), стройову підготовку (10 год.), тактичну підготовку (8 год.). У наступних семестрах студенти II курсу освоювали основи військової гігієни, а студенти III курсу санітарно-хімічну та сантехнічну підготовку. Загальний обсяг курсу військово-санітарної підготовки складав 142 навчальні години [20, арк. 1]. Аналізуючи навчальну програму з санітарно-хімічної підготовки шкіл медичного напрямку (зубних, акушерських, медсестер), необхідно звернути увагу, що вона передбачала вивчення технічних засобів нападу, протиповітряну оборону, дію на організм хімічних газів, першу допомогу при впливі отруйних газів тощо [20, арк. 16].

Навчальний план фельдшерсько-акушерської школи переважно виконувався в повному обсязі. Так, в 1937 р. вчитка запланованого матеріалу з української мови і літератури була виконана на 97%. В свою чергу в повному обсязі було виконано початкову програму з хімії, біології та фізики [21, арк. 1, 3-4, 7-8].

Виконання навчальної програми часто було залежним від викладача і його відношення до навчальної роботи. Недовиконання навчальної програми переважно траплялися у викладача анатомії. Практичні заняття з анатомії майже або зовсім не проводилися. Проблеми в організації навчального процесу були з хірургії, фармакології та гістології. На вказаних предметах викладачі майже не використовували наочного матеріалу, погано велися робочі плани [21, арк. 2].

Устаткування і число кабінетів в більшості фельдшерсько-акушерських шкіл УРСР було незадовільним. Згідно вимог навчального процесу, в школах мали бути створені біологічний, фармацевтичний, патологоанатомічний, фізичний та хімічний кабінети, анатомічний музей, кабінет партійної освіти, кабінет ВСП. В більшості кабінетів фельдшерсько-акушерських шкіл УРСР не було достатньої кількості наочних засобів навчання – таблиць, муляжів, фантомів [18, арк. 48-48зв.]. Поряд з ситуацією в країні викладачі Кам'янець-Подільської ФАШ чимало уваги звертали на використання в навчальному процесі наочних матеріалів, зокрема унаочнення проходило завдяки демонстрації діапозитивів. В початкових кабінетах були фантоми, скелет людини, моделі розрізу черепа, вуха, носа та горла [13, арк. 478].

Характеризуючи викладання української мови, зауважимо, що студенти на даному предметі здебільшого були зайняті написанням диктантів. Вчителю доводилося констатувати, що в студентів був низьким словниковий запас [22, арк. 2]. Молодь активно вивчала творчість Т.Г. Шевченка, майже у кожного для читання був «Кобзар» [23, арк. 112-113].

У зв'язку з неповним забезпеченням бібліотеки навчальною літературою, чимало студентів вивчали фізику за підручником 10 класу, в окремих випадках студенти використовували підручники 6 і 8 класів [23, арк. 20-56].

У школі здійснювали переплату часопису «Медичний журнал» та газети «Вісті ЦВК УРСР» [13, арк. 155-156]. Доводиться констатувати, що бібліотека школи переплачувала обмежену кількість навчальної та наукової літератури, зокрема видань АН УРСР. Більшість фельдшерсько-акушерських шкіл УРСР, окрім «Медичного

журналу», який надходив у Кам'янець-Подільську ФАШ виплачували наукові часописи «Мікробіологічний журнал» та «Бохемічний журнал» [13, арк. 335-337].

У школі на перших порах існувала практика проведення 2-3 іспитів в один день. Проте одразу вона була припинена, через велике навантаження на студентів [22, арк. 14].

Для зростання якості навчальної роботи мали місце відрядження викладачів на з'їзди, семінари і конференції. Зокрема лектор Л.С. Діккер в листопаді 1937 р. відвідав Всеукраїнський з'їзд лікарів-викладачів у Києві [13, арк. 438].

Окремим напрямком навчання студентів-медиків була практика, яка ставилася часто на вищій щабель порівняно з теоретичним навчанням. Опанування основами медичних знань переважно було можливим завдяки практичній роботі при відділеннях лікарень, а для студентів I курсу в навчальних лабораторіях.

Практика студентів I курсу проводилася в кабінетах-лабораторіях фельдшерсько-акушерської школи. Студенти на практичних навчаннях вивчали анатомію, хімію, фізику та біологію. Заняття здебільшого проводилися всією академічною групою. Студентам демонстрували медичне приладдя, фантоми, початкові фільми з анатомії, біології, історії, шкіряно-венеричних та інфекційних хвороб [24, арк. 2]. Для дослідної роботи використовували хімічні елементи та сполуки, зокрема формалін, калій, кислоти, спирт, гліцерин [13, арк. 350].

Для проходження студентами практичних занять з фармакології та рецептури в 1936 р. при школі було відкрито фармакологічну лабораторію. Лабораторія створювалася з метою надання практичних навиків студентам з фармакологічної роботи, які необхідні були для подальших практичних занять шляхом виробничої практики в аптеках міста [25, с. 6].

Дослідні роботи проводилися в лабораторіях навчального закладу, які розміщувався в одному будинку з лікарнею. У вересні 1937 р. в школу поступила скарга від Кам'янець-Подільської окружної лікарні, через те, що «у військовому кабінеті проводяться дії, при яких виділяються гази, або щось подібне. Ці гази через стелю попадають на третій поверх, де розташоване терапевтичне відділення і вендиспансер, і шкідливо відбиваються на стані хворих» [13, арк. 432].

Практика на старших курсах проводилася при лікарнях. Студенти фельдшерсько-акушерської школи проходили практику з хірургії, внутрішніх хвороб, акушерства, гінекології, інфекційних хвороб, шкіряно-венеричних, нервових, психічних, швидкої допомоги, фармакології та ряду інших предметів [24, арк. 3]. Під час практики студенти чергували при хірургічному та інфекційному відділеннях, на пункті швидкої допомоги [26, арк. 2].

Практика студентів акушерського відділу при лікарнях була визначальною в отриманні кваліфікації. Зміст практичних навчань визначався наступною роботою студентів-практикантів: перебування на амбулаторному прийомі, чергування на стаціонарі, догляд за важкохворими, перебування при народженні дітей або прийнятті родів. Так, студентка Л. Бабик, перебуваючи на практиці протягом лютого-квітня 1936 р. при Китайгородській лікарні, самостійно прийняла 10 родів при лікарні та 8 на селі. Народження дітей пройшло без ускладнень, всі 18 дітей були здоровими [27, арк. 13, 14]. Студенти II та III курсів акушерського відділу направлялися для проходження практики в лікарні району. Так, в середньому по 3-5 осіб було направлено в лікарні Дунаєвець, Нової Ушиці та Минківець [24, арк. 3]. На час проходження практики в окремих населених пунктах району студенти забезпечувалися житлом, або ж самостійно його винаймали [16, арк. 38].

Практичне навчання визначалося виконанням приписань лікаря, збором аналізів хворих, роздачею ліків. Студенти здебільшого накладали пов'язки, здійснювали вимірювання температури, вливання ін'єкцій, накладали компреси та банки [27, арк. 7, 34, 37-38, 40, 44, 166, 108, 110, 112, 116.]. Також робили уколи морфію та «вприскували ліки під шкіру» [28, арк. 3-5, 63, 125]. До прикладу, один день з практики студента I курсу фельдшерського відділу являв собою наступне: «за весь день дав хворим 4 уколи кофеїну, вечором та ранком роздавав ліки, а цілу ніч стежив за тяжко хворими... Вранці замірював температуру» [27, арк. 36].

Студенти II-го курсу фельдшерського відділу проходили практику з хірургії та терапії. Практичне навчання проводилося лише після засвоєння студентами більшої частини теоретичних курсів хірургії та терапії. Під час практичних навчань вони займалися підготовкою хворого до операції, готували хірургічні інструменти, накладали пов'язки, допомагали харчуватися хворим після операції, тощо. Практика з патологічної анатомії та патологічної фізіології проводилася групами, під час яких було проведено від 10 до 12 розтинів [24, арк. 1].

Трьохкурсники фельдшерського відділу необхідно було пройти практику з внутрішніх хвороб (60 год.), хірургії (60 год.) інфекційних хвороб (30 год.), акушерства з гінекологією (30 год.), дитячих хвороб (30 год.) [13, арк. 449].

Практиканти закріплювалися за окремими хворими з метою догляду та лікування. Студенти ознайомлювалися з станом хворого, з часу його поступлення в лікарню [24, арк. 1]. Практиканти вели історію хвороби, які здавали на перевірку викладачам. Здебільшого від студентів вимагалось під час практики здобути навички самостійно проводити вливання ін'єкцій, ставити банки, накладати компреси [24, арк. 29]. Студенти-випускники брали участь в проведенні амбулаторного прийому в кабінетах: терапевтичному, хірургічному та нервових хвороб [24, арк. 1].

Тривалість практики визначалася в середньому 2-3 год. на день, навчання проводилася групами по 8-10 студентів. Практика з нервових хвороб проводилася групами в 5 осіб. Практичні заняття здебільшого проводилися паралельно з теоретичним курсом, що сприяло покращенню засвоєння матеріалу.

Часто траплялося таке, що через велике навантаження студентів практичними заняттями, весь пологовий відділ міської лікарні був переповнений практикантками акушерського відділу фельдшерсько-акушерської школи та слухачами курсів [24, арк. 1].

Здебільшого студенти чергували при відділеннях лікарні та на пункті швидкої допомоги. У пологовому відділенні чергування було цілодобовим, його проводили третьокурсники акушерського відділу. Протягом практики кожна акушерка-практикантка самостійно приймала близько 20 родів, що означало готовність до самостійної роботи [24, арк. 1]. Протягом практики необхідно було кожній акушерці прийняти, як мінімум 10 родів, а фельдшерам не менше 5-ти [13, арк. 449].

У 1935 р. зведена успішність фельдшерсько-акушерської школи складала: “відмінно” – 12%, “добре” – 31,3%, “посередньо” – 50,4%, “погано” – 3,8%, “дуже погано” – 0,4%, “невизначено” – 2,1% [29, арк. 14зв.]. Зауважимо, що успішність студентів по курсах різнилася між собою, зокрема в студентів акушерського та фельдшерського напрямків. В 1935 р. через великий набір студентів було створено 2 потоки: «А» і «Б». Причому, перший потік фельдшерського і акушерського відділів значно краще був підготовлений до навчальної роботи порівняно з другим [30, арк. 154]. В кінці 30-х рр. в багатьох студентів виникла академічна заборгованість, і все ж, навчальний показник в більшості студентів був високим [31, арк. 24-28].

Таблиця 1

Успішність студентів Кам'янець-Подільської ФАШ у 1938-1939 н.р. [32, арк. 2]

Курс	Група	Відмінно	Добре	Посередньо	Погано
III-й фельдшерський	А	44,8%	43,7%	11,5%	-
	Б	39,5%	49,5%	10%	-
	В	45,3%	45,2%	9,5%	-
Разом	А, Б, В	32,4%	39,1%	28,1%	0,6%

Поряд з якістю навчальної роботи слід розглядати і відвідування занять студентами. Найбільш безвідповідальними у другому семестрі 1936 р. були студенти I курсу фельдшерського відділу. Сумарна кількість пропусків складала 228 годин. Виразовуючи середній показник пропусків, він дорівнював близько 10-ти пропущених лекційних годин на кожного студента. Найбільша кількість пропущених занять припадала на березень вказаного 1936 р. [30, арк. 75-79].

В свою чергу викладачі сумлінно проводили викладання навчальних предметів, майже всі лекції були вичитаними. Серед 2966 навчальних годин запланованих на 1935-1936 н.р. вичитали 2937, що складало показник у 99,0% [30, арк. 71, 154].

У школі кожним курсом практикувалося видавництво газети. Здебільшого випуски газет затягувалися, а студенти I курсу акушерського відділу взагалі не змогли здійснити жодного випуску газети, видавництво якої в процесі підготовки першого номеру зупинилося [29, арк. 7-7зв.].

10 лютого 1937 р. у фельдшерсько-акушерській школі було відзначено 100-річчя з дня смерті О.С. Пушкіна. В шкільній бібліотеці підготовлено виставку творів О.С. Пушкіна та організовано літературні читання на пошану митця. Напередодні відзначення річниці було створено студентський «Пушкінський гурток», який взяв активну участь урочистих споминах поета. Протягом 12-15 лютого проходила читацька конференція, студентами було зіграно одну із п'єс по творчості митця [33, арк. 3].

У школі на досить високому рівні була студентська самодіяльність. Студентський оркестр виступав з такими творами, як увертюра до опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського та «Іспанський танок» М. Мошковського. Діяв студентський хор, який добротно виконував українські та російські народні пісні. Особливе враження на слухачів справляло виконання російської народної пісні «Во поле березка стояла». Студентство здійснило постановку іспанських та угорських танців (виконували студентки Хана Райтман, Муся Рехтер і піонерка Ольга Оксман). На районній олімпіаді з самодіяльного мистецтва був представлений літературний гурток школи. Гуртківці займалися написанням віршів та оповідань [34, с. 3]. Зокрема, студенти В. Теклюк і В. Б'ялик на сторінках газети «Червоний кордон» опублікували відгуки на творчість О.С. Пушкіна, приурочені 100-річчю з дня смерті поета [35, с. 6].

Особливе місце при підготовці студентів фельдшерсько-акушерських шкіл займало політвиховання. У 1936 р. зростає увага до організації політроботи серед студентства фельдшерсько-акушерських шкіл. Найбільш інтенсивно вона проводилася насамперед в Артемівській та Харківській школах [18, арк. 48зв.]. Політвиховання проходило шляхом членства молоді Кам'янець-Подільської ФАШ в політосередках, участю у

гурткової роботі, читанні літератури і преси з політичним підтекстом, через політично спрямовану громадську роботу тощо.

Студенти були учасниками масової роботи. Зокрема до XXII міжнародного юнацького дня 1 вересня 1936 р. в Кам'янці-Подільському було організовано демонстрацію, в якій брало участь 10 колон, представлених учнями та студентами навчальних закладів, прикордонниками, колгоспною молоддю і членами молодіжних організацій. Одна з колон була сформована на основі студентів медичного та рільничого технікуму, які розпочинали демонстрацію від лікарні ім. В.І. Леніна в напрямку міського парку. Дійство відбувалося о 6-й годині вечора [36, с. 6].

У школі чимала увага приділялася політичній освіті. У грудні 1937 р. школа в письмовому вигляді зверталася до обкому спілки медсанпраці з проханням надати в користування патефон з пластинками доповіді Сталіна про проект конституції [13, арк. 480].

Поряд з політичною роботою окремих студентів, маємо зазначити, що частина молоді не підтримувала політики спрямованої на політвиховання студентів, особливо у соціалістичному змаганні. В даному аспекті особливий інтерес викликає особова справа студента Менділея Меламедмана [30, арк. 1-3]. Він був з єврейської родини, яка включно до 1929 р. займалася торгівлею. З ліквідацією НЕПу і переходом на нові рейки радянської економіки родина змушена припинити підприємницьку діяльність. М. Меламедман, вступивши до навчального закладу, залишився осторонь громадської роботи, особливо політичної. В процесі навчання він необачно виразився: «мене із жида не скинеш» [30, арк. 3]. Також під час однієї з лекцій у викладача Бондаря вжив фразу: «соцзмагання веде до пороку серця» [30, арк. 3], за що і був виключений зі школи, провчившись в ній 2,5 роки (залишилося ще пів року). Згодом лектор Боднар виправдовував студента тим, що «питання йшло про надмірні заняття фізкультурою» [30, арк. 3-Ззв.], проте це не було враховано щоб завдати виключенню студента. Похідна причина відчислення студента М. Меламедмана могла бути і такою, що на одній з лекцій з студента-практиканта ним було «задано ряд питань, на які лектор давав відповіді, що не задовольняли аудиторію» [30, арк. Ззв.]. Пізніше студент був викликаний до обласного суду, подальша його доля невідома [10, арк. 40].

Кам'янець-Подільська фельдшерсько-акушерська школа практикувала переведення студентів в інші навчальні заклади середньої ланки медичної освіти. Так, у 1935 р. Вінницький медичний технікум повідомляв про відрухування студентки Ц. Ліберман у зв'язку з академзаборгованістю, яка була переведена з Кам'янця-Подільського [10, арк. 8].

Якість підготовки студентської маси була диференційованою. Безперечно, що поряд з теоретичною підготовкою вирішальне значення мала практична. Цікаво, що в протоколі відомостей про випускників Кам'янець-Подільської фельдшерсько-акушерської школи зроблено відмітки напроти прізвищ молодих лікарів 2-х варіантів: «Послати на самостійну роботу» або ж «Може працювати під керівництвом лікаря» [18, арк. 70]. Останнє означало незавершеність підготовки молодого фахівця.

Таким чином, реформа медичної освіти УРСР середні 30-х рр. понесла за собою чимало змін в підготовці медичних кадрів в тому числі у Кам'янці-Подільському. Створена на базі медичного технікуму фельдшерсько-акушерська школа зайнялася підготовкою переважно фахівців для села – фельдшерів та акушерок. Здавалося б, поряд з практичною підготовкою молодих фахівців медичної галузі політвиховання і суспільствознавчі дисципліни стануть на другий план, проте вони були пріоритетним напрямком в підготовці медиків. Розпочате соцзмагання серед фельдшерсько-акушерських шкіл, в тому числі з суспільствознавчих предметів, військової підготовки та фізкультури в поєднанні з цілодобовим чергуванням студентів при лікарнях було надто виснажливим, заважало належним чином здобути фах медика. Вказане викликало антирадянські настрої серед молоді, вияв яких був поодиноким.

Джерела та література:

1. Мазурик Є.В. Нариси про минуле та сьогодення медицини Кам'янця-Подільського та Хмельниччини / Є.В. Мазурик. – Кам'янець-Подільський, 1999. – С. 105-111.
2. Слободянюк П.Я. Медицина Поділля. Монографія / П.Я. Слободянюк, А.С. Флаксемберг, П.Ю. Івахов. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 665-669.
3. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.): зб. док. і мат. / [редкол.: І. О. Пшук (відп. ред.), А. Г. Бабенко, С. Я. Вінниковецький, В. П. Воловик, М. І. Панасенко]. – Вінниця, 1957. – С. 37-39.
4. Славін В. Все починається з...: Перший медичний навчальний заклад на Поділлі / В. Славін // Подолянин: приватна газета. – Кам'янець-Подільський. – 1995. – 2 січня. – № 3 (204). – С. 2.
5. Поточний архів Кам'янець-Подільського медичного училища. – Папка № 1. – Основні віхи нашого училища.
6. Будзей О. Від повитух до академіків / О. Будзей // Подолянин. – 2007. – 5 січня. – № 1 (855). – С. 4.
7. Нестеренко В.А. Технікуми Кам'янця-Подільського в 1920-ті – в першій половині 1930-х рр. / В.А. Нестеренко // Кам'янець-Подільський у контексті україно-європейських зв'язків: Зб. наук. праць з підсумками Другої Міжнародної науково-практичної конференції “Кам'янець-Подільський у контексті україно-європейських зв'язків” (14-15 травня 2005 р.). – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2005. – С. 45-48.

8. Суровий А.Ф. Технікуми Поділля в 1920-х роках / А.Ф. Суровий // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т. 14. – С. 147-171.
9. Гринько А.І. Діяльність закладів середньо-спеціальної, професійно-технічної та партійної освіти Хмельниччини під час голодомору 1932-1933 рр. / А.І. Гринько // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 10: Матеріали шостого круглого столу “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі”. – С. 307-321.
10. Держархів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.Р. 726. – Оп. 1. – Спр. 87.
11. Кам'янець-Подільська фельдшерсько-акушерська школа оголошує осінній набір // Більшовицька правда. – Вінниця. – 1936. – 2 липня. – №150 (1286). – С. 4.
12. Кам'янець-Подільський медичний технікум оголошує осінній набір студентів // Червоний кордон. – 1936. – 11 травня. – № 107 (1990). – С. 8.
13. Держархів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.Р. 726. – Оп. 1. – Спр. 179.
14. Кам'янець-Подільська фельдшерсько-акушерська школа оголошує осінній набір учнів на відділі фельдшерський та акушерський // Шлях до комуні: газета Смотрицького райкому КП(б)У та райвиконкому. – 1937. – 19 травня. – № 61 (831). – С. 2.
15. ДАХО. – Ф.Р. 726. – Оп. 1. – Спр. 125.
16. ДАХО. – Ф.Р. 726. – Оп. 1. – Спр. 120.
17. ДАХО. – Ф.Р. 726. – Оп. 1. – Спр. 65.
18. ДАХО. – Ф.Р. 726. – Оп. 1. – Спр. 111.
19. ДАХО. – Ф.Р. 726. – Оп. 1. – Спр. 77.
20. ДАХО. – Ф.Р. 726. – Оп. 1. – Спр. 86.
21. ДАХО. – Ф.Р. 726. – Оп. 1. – Спр. 156.
22. ДАХО. – Ф.Р. 726. – Оп. 1. – Спр. 165.
23. ДАХО. – Ф.Р. 726. – Оп. 1. – Спр. 173.
24. ДАХО. – Ф.Р. 726. – Оп. 1. – Спр. 113.
25. Фармакологічна лабораторія при фельдшерській школі // Червоний кордон. – Кам'янець-Подільський. – 1936. – 8 серпня. – №181 (2063). – С. 6.
26. ДАХО. – Ф.Р. 726. – Оп. 1. – Спр. 210.
27. ДАХО. – Ф.Р. 726. – Оп. 1. – Спр. 85.
28. ДАХО. – Ф.Р. 726. – Оп. 1. – Спр. 141.
29. ДАХО. – Ф.Р. 726. – Оп. 1. – Спр. 66.
30. ДАХО. – Ф.Р. 726. – Оп. 1. – Спр. 73.
31. ДАХО. – Ф.Р. 726. – Оп. 1. – Спр. 226.
32. ДАХО. – Ф.Р. 726. – Оп. 1. – Спр. 237.
33. ДАХО. – Ф.Р. 726. – Оп. 1. – Спр. 122.
34. Полтавець Т. Студентська самодіяльність / Т. Полтавець // Червоний кордон. – 1935. – 14 грудня. – № 158 (1868). – С. 3.
35. Теклюк В. Поет полонить / В. Теклюк, В. Б'ялик // Червоний кордон. – 1937. – 10 лютого. – № 34 (2218). – С. 6.
36. План демонстрації в день XXII Міжнародного Юнацького Дня 1 вересня в м. Кам'янці // Червоний кордон. – 1936. – 30 серпня. – № 201 (2083). – С. 6.

Рассмотрен процесс создания Каменец-Подольской фельдшерско-акушерской школы, очерченно сочетание теоретической и практической учебы. Осуществлена попытка осветить проблему политического воспитания, общественную работу и антисоветские настроения, с возможными причинами.

Ключевые слова: Каменець-Подольська фельдшерсько-акушерська школа, студенти, полтивиховання, кружки, антисоветские настроения.

УДК 727.7(477і.43)(09)

В.В. Фенцур

СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА

У статті розглядається процес становлення та розвитку історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, історико-архітектурний заповідник, охорона пам'яток, пам'ятки архітектури, процес розвитку.

Багаторічна ініціатива кам'янчан, щодо збереження історико-архітектурної спадщини Старого міста була успішно завершена 18 травня 1977 року, коли в Києві Рада Міністрів УРСР підписала постанову «Про створення Державного історико-архітектурного заповідника в м. Кам'янці-Подільському». Звітку про створення заповідника в місті можна було порівняти з народженням бажаної та довгожданної дитини. В числі ініціативної групи були нині покійні кандидат історичних наук Винокур Іон Ізраїлійович, директор історичного

музею Хотюн Григорій Миколайович, головний архітектор міста Медведовський Ізяслав Ілліч, краєзнавець Паравійчук Андрій Григорович.

Заповідник був підпорядкований та утримувався за рахунок Хмельницької обласної ради. Очолив дирекцію заповідника її перший директор Басюк Анатолій Григорович, а керівниками підрозділів стали Майданюк Єлизавета Йосипівна, Іванов Віктор Михайлович, Чернописький Віктор Миколайович. Серед перших його працівників були тоді молоді теперішні ветерани заповідника Антонюк (Тихоліз) Аліса Борисівна, Ківільша Ганна Болеславівна, Демчук Алла Володимирівна, нині покійні Губернатор Віктор Васильович, Залевський Станіслав Денисович, Донець В'ячеслав Іванович. Свою діяльність дирекція розпочинала в різних будівлях Старого міста – на першому поверсі міської ратуші, «холодних приміщеннях» Францисканського монастиря. Але завдяки злагодженій роботі в колективі була «тепла атмосфера».

В 1980 р. заповідник очолив Качуровський Анатолій Іванович. Завдяки його енергії та організаційним здібностям заповідник розширив свій штат, обсяги реставраційних робіт. В реставраційний відділ прийшли працювати Лобова Валентина Петрівна, Дейчман Етя Михайлівна, Демчук Борис Іванович. Значну увагу приділялося науковій діяльності. В науковий відділ прийшли Осетрова Галина Олександрівна, Папєвська Станіслава Олександрівна, у відділ охорони пам'яток – Новікова Галина Василівна, Чайка Олег Миколайович, в бухгалтерію – Нагнибіда Антоніна Сигізмундівна, а в господарський – Цвігайло Іван Федорович.

З державного бюджету щорічно виділялося біля 100 тис. крб. на реставрацію пам'яток архітектури заповідника. Тоді були відреставровані пам'ятки: Духовна семінарія (нині картинна галерея), Вірменський торговий дім (нині адміністрація музею), Георгіївська церква (під планетарій), будинок Руського магістрату, в якому з 1980 р. розташована дирекція Заповідника. Каземат-лабораторію міської брами пристосували під перше кафе в Старому місті, а назву «Під брамою» дали в заповіднику.

Постійна робота науковців заповідника в архівах м. Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Кам'янця-Подільського посприяла створенню фондів заповідника. Дружні стосунки з колекціонерами і краєзнавцями допомогли в комплектації бібліотеки, видавництва в 1984 р. путівника плакатів про Заповідник.

Головні зусилля працівників дирекції були спрямовані на розробку Техніко-економічних розрахунків по впорядкуванню заповідника з розробкою опорного історико-архітектурного плану, до роботи над якими були залучені провідні інститути Києва: Державний науково-дослідний інститут теорії історії архітектури та містобудування і Державний науково-дослідний інститут проектування містобудування.

З 1985 по 1987 рр. на посаді директора працював Марушевський Віктор Володимирович, який своєю діяльністю викликав особливу увагу в окремих краєзнавців та дослідників Кам'янця, в пресі та телебаченні. Звичайно в роботі дирекції були труднощі, значно затягнулося і зайшло в глухий кут погодження ТЕР впорядкування заповідника, відчувалася нестача архітекторів.

Саме тому, в 1987 р. Держбудом на посаду директора заповідника був рекомендований Фенцур Василь Володимирович, який до цього працював керівником відділу з охорони пам'яток в Тернопільському обласному управлінні архітектури. Архітектор за фахом, член спілки архітекторів СРСР, новий директор активно включився в пам'яткоохоронну діяльність заповідника, до коригування ТЕР впорядкування заповідника, визначення стратегічного напрямку розвитку заповідника – регенерації Старого міста. Ним були завершені погодження документації в необхідних інстанціях м. Києва та Москви, і в грудні 1989 року затверджено їх на засіданні виконкому міської ради. За його зусиллями та стараннями в 1988 р. була створена Кам'янець-Подільська архітектурна проектна група Львівського інституту «Укрзахідпроектреставрація» і в місто приїхали працювати архітектори Володимир та Галина Бєвз, Олег та Лілія Свінціцькі, Віктор та Лариса Рудюк. До реставраційної архітектурної діяльності були залучені кам'янецьке подружжя Ігоря та Василини Пиріжок. Тоді ж покращилися творчі стосунки з давніми дослідниками Кам'янця – архітекторами з Києва Пламеницькою Євгенією Михайлівною і Ольгою Анатоліївною. В 1989-90 роках в штат заповідника влились: комірник – Олійник Лариса Михайлівна, техніки Кулішова Ганна Анатоліївна та Калабалік Валентина Миколаївна, архітектор Коваль Володимир Захарович, в 1992 р. – інженер-будівельник Василенко Лариса Леонідівна.

Завдяки зусиллям директора його наполегливості та тактичній послідовності для дирекції заповідника постійно виділялись кошти з державного бюджету на розробку проектно-кошторисної документації та реставрацію пам'яток архітектури. Протягом 90-х років було розроблено ряд програм по регенерації центральної частини Старого міста, впорядкуванню заповідника, популяризації його архітектурно-містобудівної спадщини в Україні та за кордоном. В 1988-90-х роках у видавництві «Мистецтво» випущено фотоальбом та буклет про заповідник. У видавничому секторі працювали Вінюков Олег Миколайович, Гуковська Ганна.

Організовано і проведено ряд науково-практичних конференцій по історії фортифікації в Україні, в 1993 р., «Охорона і управління містами Центральної і Східної Європи, включеними і пропонованими до списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО», яка проходила в жовтні 1997 р. в містах Замостя-Львів-Кам'янець-Подільський. В 1997 р. дирекцією заповідника було започатковано співпрацю з інститутом історії архітектури та урбаністики Краківської політехніки, розпочато підготовку науково-технічної документації для номінації

«Культурний ландшафт каньйону в м. Кам'янці-Подільському» для включення в Список Світової культурної спадщини ЮНЕСКО.

Черговим етапом в реалізації даної роботи була проведена в травні 2002 року Міжнародна наукова конференція з питань визначення цінності культурного пейзажу каньйону в м. Кам'янці-Подільському. Підготовлені матеріали номінації були розглянуті в квітні 2006 року на науково-методичній раді Мінбуду України і рекомендовані для оформлення та передачу національній комісії з питань ЮНЕСКО.

Реалізацію програми регенерації заповідника було розпочато в 1992 р., коли дирекція розробила програму Першої черги комплексної реконструкції Старого міста і «Положення про проведення архітектурно-археологічних досліджень, проектних, науково-дослідних, реставраційних і будівельних робіт по відбудові втраченої забудови на території заповідника». Даний напрямок діяльності постійно вдосконалювався і отримав в квітні 2004 р. новий якісний фінансово-економічний рівень, тоді ж було затверджено міськвиконкомом нову редакцію відповідного Положення. В даний час програма успішно реалізується.

В 1998 р. дирекція заповідника разом з Київським інститутом НДІП містобудування опрацювала Програму перспективного розвитку заповідника і здійснювала підготовку Указу Президента України про надання Заповіднику статусу Національного, який був підписаний 30 квітня. Одночасно здійснювалася робота по підготовці постанови Кабінету Міністрів України про затвердження Комплексної програми розвитку Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», яка була підписана в березні 1999 р. Цей рік був плідним на хороші результати в пам'яткоохоронній діяльності заповідника. За поданням Держбуду України Замковий міст включено до Списку 100 пам'яток світу, яким загрожує руйнація і опікується ним міжнародний фонд в Нью-Йорку. За рахунок коштів Держбуду України Київський інститут НДІТАМ опрацював «Перспективну програму консерваційних і реставраційних робіт по комплексу Старого і Нового замків» на 11 років, погоджену з Держбудом України і затверджену міським головою Кам'янця-Подільського. Також було успішно освоєно 2,5 млн. гривень, виділених Кабінетом Міністрів України на реставрацію пам'яток архітектури заповідника, а виконані роботи на чотирьох архітектурно-містобудівельних комплексах: Старого замку, Вірменського та Польського ринків, Троїцької площі були продемонстровані урядовій делегації в жовтні місяці цього року.

2000 рік був в деякій мірі підсумковим в співпраці з інститутом історії архітектури Краківської політехніки та вищою педагогічною школою в м. Кракові. За цей час було проведено чотири науково-практичних конференції (2 в Кракові, 2 в Кам'янці-Подільському) на тему «Історія Кам'янця та околиць», в результаті яких в 2000 році був виданий в Кракові 1 том наукових праць, а в 2005 році – 2 том. В інституті історії архітектури було влаштовано виставку архітектурних проектів по збереженню та використанню пам'яток архітектури Кам'янця та взяли участь у міжнародній конференції науковців-реставраторів «Краків 2000». Також за сприянням редакції Київського журналу «Пам'ятки архітектури» видано спеціальний випуск присвячений культурній спадщині Кам'янця.

Звичайно значну увагу дирекція приділяла роботі по збереженню, реставрації та використанню пам'яток архітектури. Розроблялися нові форми договорів для залучення інвесторів до їх реставрації з подальшою передачею в оренду. Наявність багатьох культурних споруд різних конфесій створювали немало труднощів при передачі та використанню цих пам'яток архітектури релігійними громадами. З 145-х пам'яток архітектури, розташованих в Старому місті, 18 об'єктів є культовими будівлями п'яти конфесій, 3-х монастирів. Щороку в середньому на 15 пам'ятках архітектури виконуються реставраційні роботи за рахунок різних джерел фінансування. На всіх з них працівники заповідника здійснюють архітектурний нагляд. Очолюють відповідні відділи по реставрації пам'яток Лобова Валентина Петрівна, а відділ охорони пам'яток Василенко Лариса Леонідівна, яка одночасно здійснює облік та нагляд за об'єктами відтворення історичної забудови. Слід відзначити що протягом 1998-2000 рр. в науковому відділі працювали Данілов Ігор Васильович, Карбовський Олександр Владиславович, Задорожнюк Андрій.

Після отримання статусу Національного дирекція одночасно здійснювала постійну роботу щодо віднесення Заповідника до сфери управління Держбуду України. Клопітка робота була завершена в березні 2004 року підписанням постанови Кабінету Міністрів України, в результаті якої майно заповідника було передано від спільної власності територіальних громад Хмельницької області у державну власність з відповідним фінансуванням на утримання. В результаті значно зріс матеріальний рівень забезпечення заповідника, зросли обсяги виділених коштів на реставрацію пам'яток архітектури і відповідно ступінь завантаженості працівників заповідника.

В період реорганізації заповідника в колектив дирекції заповідника прийшов на посаду головного інженера Мілер Петро Олександрович, з досвідом адміністративно-господарської роботи. Організація управління пам'ятко-охоронною та фінансово-господарською діяльністю заповідника потребувала створення фінансового відділу, який в 2004 р. очолила Варчак Оксана Петрівна і господарського відділу яким керує з 2004 р. Сінкевич Микола Володимирович.

Сектор фондів заповідника очолила в 2004 р. Вільчинська Олена Володимирівна. Юрисконсультом в заповіднику вже тривалий час працює Федорчак Володимир Миколайович, якого деякий час заміняла Швабська

Людмила Віталіївна, інженером відділу охорони пам'яток – Солоп Віктор Іванович, інженером-програмістом – Козаком Русланом Володимировичем. Штат дирекції заповідника поповнили архітектори Свінціцька Ліля Іринейвна, Рудюк Лариса Йосипівна, археолог Мороз Олег Володимирович, наукові співробітники Бабійчук Ірина Алімівна, Ягольницька (Герасимчук) Тетяна Анатоліївна, Нагнибіда Руслан Васильович, фінансисти Третяк Людмила Іванівна та Мороз Лілія Миколаївна.

В 2008 році відділ реставрації та реабілітації пам'яток очолює Рудюк Л.Й. замість покійної Василенко Л.Л.

В 2010 р. в структуру Заповідника вносяться зміни й реорганізовується відділ наукової та культурно-освітньої діяльності і сектор науково-фондової діяльності. В результаті було введено посаду організатора екскурсій, на якій працює Жевняк Роман Васильович, а екскурсоводом Даниленко Арсеній Васильович.

З 2004 р дирекція видає збірник «Національний заповідник «Кам'янець». Сьогодні і перспективи» в якому висвітлюється проведена робота в пам'ятоохоронній діяльності та збереженні історико-архітектурної спадщини Старого міста.

Відродно відмітити що Національний історико-архітектурний заповідник в Кам'янці-Подільському є єдиним в Україні, де комплексно здійснюються роботи з реставрації та використанню пам'яток архітектури, регенерації історичної забудови на землях історико-культурного призначення, раціонального використання ландшафту та культурної спадщини міста для культурно-туристичних потреб, позитивним прикладом залучення всіх можливих джерел фінансування та інтересів різних рівнів, від державницьких до приватних. А це все є підтвердженням того, що в цьому є частка заслуги колективу Заповідника, який є на правильному шляху!

Стратегія і напрямки розвитку

Старе місто функціонує як район міста, площею 121га, який завдяки унікальності його містобудівного комплексу, багатій історико-архітектурній спадщині в 1977 році оголошений Радою Міністрів УРСР Державним історико-архітектурним заповідником, а 30.04.1998 року Указом Президента України йому надано статус Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець». Заповідник відноситься до сфери управління Міністерства регіонального розвитку та будівництва, України. До 2004 року Заповідник був у підпорядкуванні Хмельницької обласної ради.

До початку створення Заповідника в Старому місті проживало 5,4 тис. населення в 119 житлових будинках комунальної та відомчої власності, та в 219 житлових будинках – приватної власності. В основному це 1-2-поверхові житлові будинки (82%) та 3-поверхові (18%). В більшості історична житлова забудова реконструйована в середині ХХ ст. і не мала комунальних зручностей, була з пічним опаленням. Лише 6 житлових будинків були забезпечені водопроводом та каналізацією. Біля 30 будинків мали процент зносу більше 50% і біля 70 будинків потребували капітального ремонту. Середня забезпеченість житлом в приватних будинках була біля 13,5 м.кв./чол. і в житлових комунальних будинках – 9,2 м.кв./чол.

На території заповідника функціонувало 9 промислових підприємств, в тому числі з шкідливим виробництвом: тютюнова фабрика, швейна фабрика, ткацька фабрика, металоштампувальний завод з гальванічним цехом. П'ять з них були розташовані в пам'ятках архітектури, на яких були здійснені значні руйнування архітектурних цінностей.

З 96 пам'яток архітектури, взятих на облік, майже половина знаходилася в аварійному та незадовільному стані, не використовувалися, або використовувалися не за призначенням. Так, три храми були пристосовані під архівосховище, 5 – під господарські та складські потреби. Збережені архітектурні цінності пам'яток поступово руйнувалися.

Вулична каналізаційна мережа була прокладена по двох вулицях, водозабезпечення здійснювалося до дворових колонок. До газопроводу були підключені лише декілька будинків. Житловий фонд не був газифікованим. Громадські будинки та промислові підприємства опалювалися від 16 локальних котелень, які працювали на вугіллі. Задовільне кам'яне мощення було на основному маршруті по вул. Володарській (тепер Гімназійна), а 65% кам'яного покриття вулиць було в незадовільному технічному стані.

До послуг туристів функціонували чотири відділення Державного історичного музею-заповідника, один ресторан та одне кафе. Екскурсійне обслуговування здійснювали міське бюро подорожей та екскурсій і туристична база відпочинку.

Для створеної дирекції Державного історико-архітектурного заповідника основним програмним документом розвитку Старого міста стали «Техніко-економічні розрахунки по впорядкуванню Державного історико-архітектурного заповідника з «Опорним історико-архітектурним планом», розроблені Київським НДІ містобудування разом з дирекцією Заповідника, погоджені з профільними інституціями держави та затверджені рішенням міськвиконкому в 1987 р. (надалі ТЕР).

Основним та єдиним напрямком розвитку Заповідника в результаті погоджень ТЕР було визначено варіант комплексної регенерації Старого міста, який передбачав створення сучасного культурно-туристичного центру та оптимальних умов для життєдіяльності населення Старого міста і виконання наступних видів діяльності:

- відновлення планувальної структури міста на період 1941 р. відповідно до іконографічних матеріалів;
- реставрація пам'яток архітектури всіх типологічних видів;
- ревалоризацію (реконструкцію) історичної існуючої житлової забудови;
- відтворення історичної втраченої забудови на збережених фундаментах та згідно з іконографічними матеріалами;
- виявлення шляхом проведення архітектурно-археологічних досліджень та консервація історичної забудови, що підлягає збереженню та експонуванню;
- відтворення втрачених містобудівних доміант згідно іконографічних матеріалів;
- очистка русла р.Смотрич згідно з історичною конфігурацією, розчистка скель та берегів каньйону від стихійних зелених насаджень, земельних насипів, благоустрій території;
- створення в каньйоні регіонального музею народної творчості Поділля, музейних експозицій, рекреації;
- пристосування пам'яток архітектури для музейних експозицій, наукових, навчальних та культурних закладів, майстерень народних промислів, невеликої кількості туристичних готелів, торговельно-сувенірних магазинів, закладів харчування, відпочинку та інші функції, що не суперечать їх історичному використанню;
- винесення промислового виробництва за межі Заповідника;
- комплексний благоустрій території Заповідника, з врахуванням пониження рівня денної поверхні до історичного на окремих ділянках, ремонт вулиць, підпірних стін, реконструкція озеленення, освітлення, встановлення малих архітектурних форм;
- інженерно-технічне забезпечення Старого міста та його об'єктів, з врахуванням підземної урбаністики;
- комплексна реконструкція дисгармонуючих в архітектурному відношенні об'єктів, що не порушують планувальні характеристики забудови;
- розбірка дисгармонуючих будівель та споруд, що не підлягають реконструкції;
- обмеження транспортного руху по Старому місту і поступове перетворення Заповідника в пішохідну зону;
- відновлення чисельності населення Старого міста, з врахуванням регенерації забудови з розрахунку нормативного забезпечення;
- відновлення історичних назв вулиць та площ Старого міста.

Для реалізації визначених завдань надалі основними програмними документами розвитку Заповідника стали:

- Положення про НІАЗ «Кам'янець», затвержені рішенням виконкому Хмельницької обласної ради, наказом Держбуду України та Мінбуду України;
- Програми містобудівної регенерації кварталів забудови центральної частини Заповідника, 1990-1994 рр.;
- «Програма впорядкування Старого міста», затверджена в 1995 р.;
- «Комплексна Програма розвитку НІАЗ «Кам'янець», затверджена постановою КМУ від 15.03.99 р. №378;
- Стратегічний план економічного розвитку міста Кам'янця-Подільського до 2015 року, затверджений сесією міської ради від 09.10.2006 року;
- Закон України «Про охорону культурної спадщини»;
- «Комплексна Програма розвитку туристичної галузі м. Кам'янця-Подільського на 2005-2015 рр.», затверджена рішенням сесії міської ради від 28.04.2005 р. № 6;
- «Перспективна програма збереження та раціонального використання природно-рекреаційних ресурсів Смотрицького каньйону в межах м. Кам'янця-Подільського на 2007-2015 роки», затверджена рішенням сесії міської ради від 08.02.2007р. №22;
- «Перспективна програма розвитку Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» на 2008-2013 роки», затверджена сесією міської ради від 20.11.2007р. №11;
- Історико-архітектурний опорний план, межі і режими використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів м. Кам'янця-Подільського, розроблений ТОВ НПКЦ «Донжон»(м. Київ), затверджений рішенням Кам'янець-Подільської міської ради від 28.02.2012 р. №75, затверджений наказом Міністерства культури України від 21.10.2011р. №912/0/16-11.

Збереження архітектурної спадщини Старого міста

В результаті пам'ятоохоронної діяльності дирекції Заповідника на даний час до Державного реєстру включено 148 пам'яток архітектури. За своєю цінністю 96 пам'яток має статус національного значення, а інші місцевого значення. По власності – 46 пам'яток є в державній власності, в тому числі 42 пам'ятки на балансі Заповідника, балансова вартість яких складає 28367,3 тис.грн., 59 пам'ятка знаходиться в міській комунальній власності, 12 – у власності релігійних громад, 30 – в приватній власності, 1 – у комунальній власності районної ради. Згідно з чинним законодавством кожний власник повинен забезпечити збереженість пам'ятки та її належне використання.

Виконання ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятках архітектури розпочалися з 1952 року в незначних обсягах і мали консерваційний характер до початку 1970-х років. Так, за період 1953-1957 р.р. Львівською спеціальною науково-реставраційною виробничою майстернею були виконані роботи на Фортеці, Руській брамі, Ратуші, Міській брамі, Домініканському костелі на суму 58,5 тис. руб. З 1957 року по 1969 рік обсяги консерваційних робіт збільшились до 320,2 тис. руб. При створенні Кам'янець-Подільської спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні в 1969 році роботи на пам'ятках архітектури набули реставраційного характеру. З 1969 року по 1978 рік було виконано робіт на суму 1,5 млн. руб. Роботи виконувалися на 11-ти пам'ятках архітектури. Після створення Заповідника фінансування реставраційно-ремонтних робіт збільшилося за рахунок виділення коштів Держбудом УРСР, річний обсяг яких в середньому становив 230-400 тис. руб. На такому ж рівні з незначними перебоями здійснювалося фінансування з Державного бюджету України до 1999 року.

Всього за цей період діяльності Заповідника реставровано 21 пам'ятку архітектури, в тому числі 3 відтворено, і виконано робіт на суму 5,4 млн. грн.

З метою збереження Заповідника і його розвитку Кабінет Міністрів України постановою від 16 березня 1999 р. № 378 затвердив «Комплексну програму перспективного розвитку Національного історико-архитектурного заповідника «Кам'янець». В Програмі передбачено виконання всіх основних видів робіт розвитку Заповідника на період 1999-2005 роки з визначенням їх обсягів за рахунок різних джерел фінансування.

Для збереження Замкового комплексу розроблено та погоджено з Держбудом України, Мінкультури України і затверджено міською радою в 2000 році «Перспективну програму реставраційних та консерваційних робіт на комплексі Старого та Нового замків і Замковому мості», в якій визначаються напрямки і обсяги реставрації та пристосування даних пам'яток архітектури як провідних туристичних об'єктів Заповідника, загальною вартістю робіт 23406 тис. гривень.

При тісній співпраці керівництва обласної ради, обласної державної адміністрації, виконкому Кам'янець-Подільської міської ради з Держбудом України, профільними міністерствами та Кабінетом Міністрів України реалізація заходів першого етапу Комплексної програми була виконана на 89%. За шість років було виконано запланованих робіт на суму 13,4 млн. грн., з яких за рахунок державного бюджету освоєно 9669,0 тис. грн., з обласного бюджету – 415,0 тис. грн., з міського бюджету -795,4 тис. грн. та за рахунок інших джерел фінансування – 2524 тис. грн. Реставраційно-ремонтні роботи виконувалися на 28 пам'ятках архітектури по впорядкуванню чотирьох архітектурно-містобудівних комплексів Старого замку, Вірменського і Польського ринків, Троїцької площі. В тому числі було влаштовано 4 нових музейних експозиції, реконструйовано частину площі Польський ринок, з влаштуванням мощення і освітлення вулиць основного туристичного маршруту та Замку, відкрито рух легкового автомобільного транспорту через Замковий міст, влаштовано пішохідний міст через р. Смотрич, виконано ремонт сходів Руськофільварецьких та Польськофільварецьких.

За останні роки на збереження історико-архитектурної спадщини та благоустрою Старого міста виділялися кошти в основному з Державного бюджету України. Так, в 2006 році було виділено 4,9 млн.грн., в 2007 році – 6,6 млн.грн. Дані кошти були повністю освоєні. Роботи виконувалися на 31 об'єкті Заповідника, а саме: ремонтно-реставраційні роботи – на 18 пам'ятках архітектури, реконструкція мощення – на 7 вулицях, реконструкція освітлення – на 2 площах і 4 вулицях. З них на 9 об'єктах роботи були завершені в повному обсязі.

В результаті виконано першочергові роботи на пам'ятках архітектури Старий замок, Новий замок, Замковий міст, Будинок Польського магістрату, комплексі споруд Руської брами, Казематній башті, міських оборонних мурах, дзвіниці Кафедрального костелу, монастирі Францисканів, житлових будинках на пл. Польський ринок № 3,12.

В 2008 році з Державного бюджету було виділено 7,5 млн.грн. на збереження історико-архитектурної спадщини. На Замковому мості виконані протиаварійні реставраційно-ремонтні роботи за рахунок бюджетної програми «Паспортизація, інвентаризація та реставрація пам'яток архітектури» на суму 450 тис.грн. За рахунок цієї ж програми на Руській брамі з баштами та укріпленнями завершено протиаварійні роботи на суму 444 тис. грн. За рахунок бюджетної програми «Збереження архітектурної спадщини в заповідниках» на міських мурах виконані реставраційно-ремонтні роботи на суму 1170 тис.грн.

Міськвиконком, через КП «Служба єдиного замовника», в 2008 році виконав реставраційно-ремонтні роботи на 7 пам'ятках архітектури НІАЗ «Кам'янець» загальною вартістю 5840 тис.грн. за рахунок коштів державної програми «Паспортизація, інвентаризація та реставрація пам'яток архітектури».

Користувачі 8 пам'яток архітектури виконали власними силами ремонтних робіт на суму біля 675 тис. грн., в тому числі на пам'ятці державної власності – на 30 тис.грн.

В 2009 році з Державного та місцевого бюджетів кошти на виконання реставраційно-ремонтних робіт на пам'ятках архітектури Заповідника не виділялися. Лише розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29.10.2009р. №1323-р з резервного фонду України виділено 832,6 тис. гривень для виконання протиаварійних ремонтно-реставраційних робіт на Ковальській башті №1 (Надбрамній башті Польської брами), де 15.02.2009 року сталося обрушення частини стіни, яке було визначено комісією з питань надзвичайних ситуацій Хмель-

ницької облдержадміністрації як надзвичайна подія. Комунальне підприємство Кам'янець-Подільської міської ради «Служба єдиного замовника» виконало необхідні протиаварійні роботи на пам'ятці архітектури.

На комплексі жіночого монастиря Домініканок 18ст., який з 1997 року використовує Кам'янець-Подільська дієцезія РКЦ на правах договору користування та охоронного договору, 23.05.2009 року на пам'ятці сталася пожежа. В результаті було зруйновано дах і горище перекриття келій та костьолю. Дієцезія розпочала підготовчі будівельні роботи по ремонту келій і замовила виготовлення проектно-документації на ремонтно-реставраційні роботи та реконструкцію приміщень комплексу пам'ятки для потреб монастиря. За рахунок коштів уряду Польщі архітектори з міста Кракова виготовили проектну документацію на реставрацію пам'ятки та її пристосування для потреб монастиря, а Львівська фірма «Симетрія» опрацює її для розгляду та погодження в Міністерстві культури України.

Громада за власний рахунок виконала відновлювальні роботи даху на костьолі з влаштуванням мідного покриття, вартість яких склала біля 780 тис. гривень

Окремі користувачі пам'яток в 2009 році виконали ремонтні роботи власними силами на інших пам'ятках архітектури, а саме: монастир св. Кирила і Методія УГКЦ – на Тринітарському костелі та будинку Чорторійських, релігійна громада УПЦ – на Хрестовоздвиженській церкві, приватний підприємець – меценат на Ковальській башті №3 (Настінній башті Польської брами). Загальна вартість виконаних робіт становить біля 210 тис. гривень.

Протягом 2009-2011 років з Державного бюджету кошти на виконання реставраційно-ремонтних робіт на пам'ятках архітектури Заповідника не надходили, але реставраційно-ремонтні роботи виконувалися за власний рахунок користувачів та власників пам'яток. Кам'янець-Подільською дієцезією РКЦ виконано робіт на костьолі монастиря домініканок з келіями на суму 927 тис. грн., а монастирем Павла Першого Пустельника (ордену паулінів) на костьолі монастиря домініканців з келіями – на 290 тис. грн. Державним історичним музеєм-заповідником виконані реставраційно-ремонтні роботи на пам'ятці архітектури Духовній семінарії та Вірменському колодязі в сумі 26 тис. грн., Кам'янець-Подільським швейним підприємством на Будинку окружного суду – в сумі 3 тис. грн., а релігійною громадою церкви Петра і Павла на Петропавлівській церкві – на суму 17,9 тис. грн. Загальна вартість робіт, які виконані в першому півріччі 2010 року склала 1253,9 тис. грн.

Поряд з цим відпрацьовується механізм передачі пам'яток, які тривалий час використовувалися не за призначенням, для реставрації та пристосування під об'єкти інфраструктури туризму приватним інвесторам. За останні роки активізовано роботу по залученню інвесторів для реставрації та пристосуванню пам'яток архітектури. Так, підприємець Харкава Т.М. пристосувала під готель «Гетьман» житловий будинок 18 ст. на площі Польський ринок,8, ТзОВ «Аргішт» пристосувало приміщення першого поверху Ратуші 16 ст. під кафе-терій. Будівля гідроелектростанції поч. 20ст. повертається ПП «Маяк» до первісного призначення, садиба губернатора 16-18ст.ст. на вул. Довгий, 15 пристосовується ПП «Вектор-Нафта» під культурно-відпочинковий комплекс, а комплекс оборонних споруд Руської брами 16-18ст.ст. – під культурно-ремісничий центр народних промыслів.

Всі збережені культові споруди на території Заповідника передані у використання релігійними громадами за призначенням. В результаті Кам'янець-Подільське єпархіальне управління УПЦ (МП) має в користуванні 4 пам'ятки архітектури, Кам'янець-Подільська дієцезія РКЦ – 4 пам'ятки, монастир РКЦ – 2 пам'ятки, монастир УГКЦ – 2 пам'ятки, єпархіальне управління УАКЦ – 1 пам'ятку, єпархіальне управління УПЦ (КП) – 2 пам'ятки архітектури, з якими укладені відповідні Охоронні договори на збереження.

Окремі власники та користувачі пам'яток архітектури досягли значних успіхів в реставрації та пристосуванні своїх храмів: монастир Св. Павла Першого Пустельника (ордену паулінів) на костелі та келіях монастиря домініканців, монастир Св. Кирила та Методія ЧСВВ УГКЦ – на Тринітарському костелі і будинку Чорторійських, Кам'янець-Подільська дієцезія РКЦ – на Кафедральному костелі.

Всього на виконання реставраційно-ремонтних робіт згідно Програми необхідно біля 90 млн. грн., на реконструкцію існуючої забудови – біля 30 млн. грн., на знесення дисгармонуючих будівель та споруд, благоустрої території – біля 40 млн. грн.

В результаті виконання робіт першої черги Програми Заповідник отримав значні зміни покращення свого архітектурного вигляду: впорядкований основний туристичний маршрут, ліквідовано аварійний стан багатьох об'єктів Старого міста. Значно більше стало бажаючих оглянути Заповідник. З'явилося більше інвесторів, в тому числі з інших міст країни, які планують розмістити в Старому місті свій об'єкт інфраструктури туризму. Місто стало знаним серед багатьох держав світу, відомим центром різноманітних культурологічних заходів. Кам'янець став показовим прикладом кооперування всіх можливих джерел фінансування та інтересів різних рівнів, від державницьких до приватних у сфері збереження та використання історико-архітектурної спадщини краю.

В статтє рассматривается процесс становления и развития историко-архитектурного заповедника «Каменец».

Ключевые слова: Каменец-Подольский, историко-архитектурный заповедник, охрана памятников, памятники архитектуры, процесс развития.

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАРОДНОЇ ОСВІТИ
В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1943)**

У статті представлено раніш невідому сторінку історії Кам'янця-Подільського – функціонування протягом 1941-1943 рр. в окупованому німецькими фашистами місті інституту народної освіти.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, окупація, інститут народної освіти, підпілля, репресії.

До 2010 року про існування в окупованому Кам'янці-Подільському педагогічного вишу не писали.¹ Дехто вважав, що то була інша доба, його створила інша влада, тому до Кам'янець-Подільського державного учительського інституту він ніякого стосунку не мав. Та й донедавна цей пласт архівних документів для дослідників був недоступний. І писати про ІНО в окупованому Кам'янці-Подільському було не престижно. Тому обходили тему і колишні викладачі цього ВНЗ, і випускники. А він, Кам'янець-Подільський інститут народної освіти періоду фашистської окупації, все-таки був об'єктивною реальністю історичного процесу, певний період готував педагогічні кадри для шкіл 10 округ. Його організували і в ньому працювали окремі викладачі довоєнного учительського інституту, що діяв упродовж 1939-1941 рр. Інститут перебрав книжковий фонд, меблі, обладнання свого попередника, все, що вціліло на межі відступу наших і приходу окупантів.

Тому й ставиться мета простежити процес створення Кам'янець-Подільського ІНО, його функціонування і трансформації у вказаний проміжок часу.

Ще на етапі утвердження радянської влади в м. Кам'янці-Подільському відбулася реорганізація державного українського університету в Інститут теоретичних наук, на базі якого в лютому 1921 року постали інститут народної освіти і сільськогосподарський інститут. ІНО готував педагогічні кадри для Поділля та оточуючих регіонів і 1930 року був реорганізований в Інститут соціального виховання, 1933-го – у педагогічний. Заклад трясло від «чисток», арештів. А 1935 року в Кам'янці-Подільському була закрита низка інститутів і технікумів, у тому числі й Кам'янець-Подільський державний педінститут, приміщення якого передали військовим, а викладачів і студентів направили на роботу і навчання до більш віддалених від кордону вищих навчальних закладів. Из-за відсутності випусків учителів та за умов інтенсивних чисток і репресій регіон досить скоро відчув серйозну кадрову проблему. Заарештований 20 листопада 1937 року нарком освіти УРСР В.П. Затонський на допиті свідчив, що в результаті «атестації» тільки в одній Вінницькій області «більше 1000 вчителів були викинуті зі шкіл», а тому в Україні склався «колосальний недохват учителів і відставання від темпів росту шкільної мережі», зокрема для середніх класів на той час не вистачало 5000 педагогів.²

Зважаючи на це, уряд вимушений був відступити від раніш прийнятого рішення і 1939 року відкрити в Кам'янці-Подільському учительський інститут з дворічним терміном навчання. Навчальний заклад був розміщений на Польських фільварках, у приміщенні середньої школи №3 по вул. Ворошилова, 36. Працювали 2 факультети – історичний і мовно-літературний з українським і російським відділеннями. Останнє появилось після прийняття Раднаркомом УРСР і ЦК КП(б)У 20 квітня 1938 року постанови «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України». Згаданий документ став потужним каталізатором російщення української школи, в якій з 1 вересня 1938 р. вводилося обов'язкове викладання російської мови як предмету з II класу. У змінених навчальних планах на її вивчення відводилося 10 годин у початковій і 27 – у неповній і середній школах. Уряд і республіканський ЦК компартії зобов'язав наркомат освіти переглянути навчальні плани педшкіл, педагогічних інститутів, державних університетів з метою введення по всіх відділах і факультетах викладання російської мови.³ Тому Кам'янець-Подільський учительський інститут з першого року здійснив набір, крім істориків і українських філологів, ще й російськомовної групи. На 1 вересня 1940 року на мовно-літературному факультеті вже навчалось 114 російських філологів – 40 відсотків складу факультету. А загалом на той час в закладі нараховувалося 482 студенти.⁴

Новостворений інститут зразу ж зіткнувся з комплексом проблем. Матеріальна база не задовільняла й мінімальних потреб – не вистачало аудиторного фонду, не було актового залу, гуртожиток і їдальня знаходились у центрі міста. Наново формувалася бібліотека: книги закуплялися в приватних осіб, букіністичних магазинах, замовлялися в різних видавництвах, у першу чергу – праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна і Й. Сталіна. На 1 січня 1941 року, за свідченням завідувачої бібліотекою Боровикової, було зібрано близько тисячі праць класиків марксизму-ленінізму.⁵ І все ж у звіті про роботу інституту в першому семестрі 1940-1941 навчального року, задресованому шкільному відділу Кам'янець-Подільського обласного партійного комітету, відверто зазначалося, що «бібліотека інституту бідна, різних книжок з підручниками за звітний період 10678, брошур – 9262».⁶

Не менш гострою була кадрова проблема. Викладачів доводилося брати з числа випускників університетів, учителів Кам'янець-Подільських міських шкіл, які, на жаль, не мали ґрунтовної науково-методичної

підготовки і досвіду. Директор Музичук спирався, насамперед, на своїх заступників Т. Л. Нивкипілого та М.Ю. Короля, деканів С.К. Сітак, Ривкіну, завідуючого кафедрою марксизму-ленінізму А.А. Рубашевського, викладачів О.І. Кільчевського, Т.Я. Лабзіню, Л.Я. Лаврика, М.М. Магдена, В.П. Ручко, П.А. Цикру.⁷

Не раз науково-педагогічний колектив розглядав питання якості викладання, намічав заходи удосконалення роботи з студентами як лекційної, семінарської, так і виховної. А вона організовувалася через систему радянських інституцій – партійний осередок, комсомольську організацію, яку очолював Попіль, інститутську стінгазету (Зільбергер), первинну організацію ТСО (Ковальчук).⁸ Інститут придбав звуковідтворювальний кіноапарат, і з січня 1941 року у вихідні дні студенти переглядали кінострічки «Семеро смелых», «Гражданин» та інші.⁹ Велика увага приділялася зміцненню трудової дисципліни. Старший викладач Мишко, методист заочного відділення Пінчук і картотекар Доброшинська, які спізнилися на роботу на 10-18 хвилин, отримали адміністративні стягнення, а викладач Горобець за спізнення на лекцію на 30 хвилин був відданий до суду. З посади звільнений Г.І. Ткач.¹⁰

Відсутнього удару по тогочасному студентству завдала постанова Раднаркому СРСР від 2 жовтня 1940 року «Про встановлення платності навчання в старших класах середніх шкіл і у вищих учбових закладах СРСР і про зміну порядку призначення стипендій». Нелатоспроможна молодь вимушено покидала навчання. За два місяці відсів студентів склав 110 осіб. Станом на 1 січня 1941 року склад факультетів був таким:¹¹

Факультети	Студентів на		Відсіялося
	1.09.1940	1.01.1941	
Історичний	192	147	45
Мовно-літературний	290	225	65
- українське відділення	176	129	47
- російське	114	96	18
Разом	482	372	110

Склали заліки та екзамени з усіх дисциплін 254 студенти – 68 відсотків від загального складу.¹²

Дирекція інституту порушила питання перед Наркомосом УРСР про відкриття фізико-математичного факультету і отримала позитивне рішення. Працюючи перспективно, вже 24 квітня 1941 року директор Музичук задресував Кам'янець-Подільському обкому КП(б)У доповідну записку з проханням замінити навчальний корпус інституту по вул. Ворошилова на колишнє шкільне приміщення по вул. Шевченка, зайняте військовою частиною. Мотивував, що це розв'язало б низку питань – дало можливість забезпечити всі 13 груп окремими аудиторіями, спортзалом, створити навчальні кабінети, територіально наблизити студентів до гуртожитку і їдальні, міської бібліотеки.¹³ Однак втілити в життя задум не вдалося.

Друга світова війна набирала обертів, нацистська Німеччина розширювала експансію, наближаючись до радянських кордонів. За вимогою влади в інституті посилювалася військово-фізкультурна, оборонно-патріотична робота. Діяли добровільні організації ТСО Авіахіму, МОДР, Червоний хрест. Прослухали курс і здали норми на значок ППХО І ст. 95 відсотків студентів першого курсу і всі другокурсники. Чотири групи студентів готувалися до здачі норм на значок «Ворошиловський стрілок» І ст. Була сформована група значківців – 15 осіб для підготовки ворошиловських ручних кулеметників. По мірі готовності студенти складали норми на значок ГПО І ст.¹⁴ Дівчата опановували основи медицини в 2 групах медсестер (32 студентки), одна з них у січні 1941 року пройшла практику в лікарні, а в березні дівчата отримали посвідчення медичних сестер. Було створено три групи самозахисту.¹⁵

Війна увірвалася в інститутське життя в розпал літньої сесії, складання випускниками (а їх налічувалося 199) державних іспитів. Їх у складі державних екзаменаційних комісій приймали М.І. Літвінов, П.А. Цикра, А.А. Рубашевський, О.І. Кільчевський, С.К. Сітак. ДЕК очолювали П.І. Крейціс і А.А. Рубашевський. Всі жили очікуванням літнього відпочинку, будували райдужні плани... Однак їх перервали ранкові бомбування німецькими літаками різних міських об'єктів.

Тодішній студент І курсу мовно-літературного факультету Полікарп Іванович Свідер згадував: «Викладачі і студенти зібралися в коридорі інституту на Польських фільварках, слухали виступ по радіо наркома закордонних справ В.М. Молотова. Ми мовчали. Усіх охопило жахливе почуття. Почули страшне слово – «війна».¹⁶

22 червня 1941 року Указом Президії Верховної Ради СРСР у ряді місцевостей країни було оголошено воєнне становище і мобілізацію військовозобов'язаних 1905-1918 років народження.¹⁷ Державні й семестрові іспити у вищих навчальних закладах довелося прискорювати, деякі студенти та випускники йшли до військкоматів прямо з екзаменів. Для боротьби з диверсантами був створений інститутський винищувальний загін. Добровольцями на фронт пішли дівчата Є. Андрейцева, Н. Білик, Н. Бега, Г. Вітряна, Г. Заїнчуковська, О. Кузнєцова. Студентки Ганна Заїнчуковська і Галина Вітряна в складі медсанбату вже в перші липневі дні

опинилися в центрі бойових дій, під час переправи через Дністер біля сіл Бабшин і Гринчук попали під обстріл ворожих літаків, врятували життя трьом пораненим червоноармійцям.¹⁸

На початку липня війська лівого флангу Південно-Західного фронту, зокрема 6-а, 12-а і 16-а армії, опинилися у важкому становищі. У зв'язку з виходом великої танкової групи 6-ої німецької армії з району Бердичева до Умані і наступом 11-ої німецької і 3-ої румунської армій у напрямку Могилева – Подільського – Первомайська над ними нависла загроза оточення. Командування віддало наказ про відхід на новий рубіж – Біла Церква – Гайсин – Кам'янка. 9 липня Кам'янець-Подільський покинули останні радянські військові підрозділи, а 10-го в місто ввійшли угорські війська.¹⁹

Вже 17 липня 1941 р. Гітлер призначив Альфреда Розенберга рейхсміністром окупованих східних територій. Почалося формування адміністративно-територіальних одиниць, окупаційних органів влади. Кам'янець-Подільська область та південні райони Мінської і Брестської областей Білорусії, Рівенська, Волинська, частина Тернопільської і Вінницької областей увійшли до складу генеральної округи «Волинь-Поділля» на чолі з генерал-комісаром Генріхом Шоне. Генеральна округа в свою чергу була структурована на 24 гебіти, які об'єднали 132 райони. До Кам'янець-Подільського гебіту ввійшли Кам'янець-Подільський, Староушицький, Орининський, Смотрицький і Чемеровецький райони. Його очолив гебітскомісар Райндль.²⁰

Паралельно українські органи влади намагалися сформувати ОУН, направивши на окуповані території свої похідні групи. 29 липня 1941 року обласний провід ОУН створив Кам'янець-Подільську обласну управу, до якої ввійшли М. Козак, О. Лисак, Д. Притуляк, Л. Сваричевський та інші, обласну міліцію на чолі з В. Зброжиком, намагався сформувати міські, районні, а в колишніх повітових центрах – окружні управи (експозитури).²¹ На приміщеннях держустанов з'явилася українська символіка – тризуб, синьо-жовті прапори. Зажевріла надія на українське державне й культурне відродження.

На цій хвилі група місцевої освітянської інтелігенції, зокрема завідуючий обласним (згодом окружним) відділом освіти Г.І. Ткач, до війни викладач учительського інституту, його заступник І.М. Бондаренко, колишній завкафедрою української мови учительського інституту, з липня по вересень – завідуючий Кам'янець-Подільським міським відділом освіти О.І. Кільчевський, добилися відкриття в Кам'янці-Подільському інституту народної освіти. Його очолив колишній випускник Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, директор середньої школи №2, викладач географії та історії і, за спогадом доньки Нінель Бондаренко, певний час директор педшколи Іван Миколайович Бондаренко. Кафедрою української мови завідував О.І. Кільчевський. 28 вересня 1941 року газета «Подільчанин» повідомила про початок роботи інституту, який набирав студентів на факультети лінгвістики (український та німецький відділи), історико-географічний та фізико-математичний.²²

12 жовтня газета «Український голос» вмістила оголошення про прийом до інституту осіб 17-35 років за результатами складання іспитів з української мови і літератури (диктант і твір), німецької мови (усно), фізичної географії (усно), алгебри й геометрії (письмово та усно).²³ А 16 листопада в статті «Почав працювати Інститут народної освіти» О.І. Кільчевський висловлював сподівання, що ВНЗ виконає завдання «підготовки кадрів для народних шкіл Кам'янець-Подільської області – дасть справжніх українських учителів для нашої рідної української школи».²⁴

Інститут з чотирирічним терміном навчання прийняв на перший курс 233 студенти, з них 103 жінки, і поки проводився ремонт колишнього приміщення українського університету по вул. Московській, розмістився в Старому місті, у будинку середньої школи №1. У грудні заклад перебрався у відремонтований корпус. Підготовку майбутніх учителів ІНО проводив для 10 адміністративних округ.²⁵ Бібліотека перебрала довший почищений від марксистських, політичних книг фонд бібліотеки учительського інституту, частково – міської й шкільних книгозбірень. Її очолила Л.К. Томачинська, на посаді старшого бібліотекаря працювала Л.М. Кв'ятковська.²⁶ Були забрані й меблі колишнього учительського інституту. 30 листопада 1941 року анонімний автор повідомляв, що фізико-математичний, природничий, хімічний і мовно-літературний кабінети, як і аудиторії, меблями були забезпечені повністю.²⁷

Настрій, що панував у колективі, можна назвати патріотичним. Цьому сприяли, зокрема, дії голови Кам'янець-Подільської обласної управи І. Наненка, який своїм розпорядженням від 17 листопада 1941 року вимагав від місцевої цивільної влади «відремонтувати будинки культосвітніх установ, впорядкувати бібліотеки, театри, клуби і колбуди, при будинках культури організувати гуртки самодіяльності», які б зайнялися «вивченням і популяризацією українських народних пісень і музики», були «пропагандистами нової української творчості».²⁸

Патріотичними настроями вирізнявся й директор ІНО І.М. Бондаренко. За свідченням учительки Нагірянської СШ К.С. Карвацької, Іван Миколайович в одній з розмов наголосив: «Зберегти молодь треба, не дати їм (нацистам. – Авт.) загнати до Німеччини найбільш освічену частину молоді. Адже це – комсомольці, вони тут будуть потрібні».²⁹ Він палко підтримав ідею відновлення «Просвіти», і, коли 5 лютого 1942 року гебітскомісар Райндль дав дозвіл «на організування при всіх окружних і сільських театрах та клубах товариств «Просвіта» під контролем окружного і районних відділів освіти і культури»,³⁰ активно взявся за створення про-

світанських осередків в ІНО, організацію ними українознавчої роботи. Вже у березні на високому художньому рівні тут були відзначені Шевченкові дні. Студенти довго обговорювали доповідь викладача Юліана Дмитерка, присвячену Кобзареві, майстерність Тамари і Лариси Силіних, які декламували уривки з «Наймички» і «Черниці Мар'яни» Т.Г. Шевченка.³¹

Автори книги «За тебе, свята Україно» Н. Мизак та В. Горбатюк твердять, що в роки окупації в Інституті народної освіти діяло підпілля ОУН, до якого входило «багато викладачів та студентів», зокрема Олексій Смолінський з Дунаєвеччини, Іван Трембицький з Кадиївців, Іван Сивківський, Василь Громик, Броніслава Заїнчковська, Люба Черкавська, Надія Сазанська та інші, що об'єдналися в 15 націоналістичних груп...³² Схоже, що частина молоді мала зв'язок з оунівським підпіллям і відіграла активну роль в осередках «Просвіти», створених на базі академічних груп.

Разом з тим, чимала частина студентів була втягнута в діяльність міського комсомольсько-молодіжного підпілля. «Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область» 1971 року зафіксувала наступну інформацію: «З осені 1941 року в місті діяла також (окрім підпільної організації дорослих на чолі з О. Павлюком. – Авт.) підпільна комсомольсько – молодіжна організація, якою керували В.І. Поворін і Д.Г. Мозолевський. На початку 1942 року в ній налічувалося понад 60 чоловік».³³

У фонді П-1941 Державного архіву Хмельницької області зберігається справа 97-а «Матеріали про діяльність молодіжної патріотичної групи м. Кам'янця-Подільського (кер. Поворін В.І.)», 99 аркушів якої проливають світло на характер, форми і методи боротьби молодих підпільників. Керівник підпілля Вілен Поворін, 1925 року народження, комсомолец, проживав по Ленінградській, 60, навчався в торговій школі. У сараї біля свого будинку з Дмитром Мозолевським і Вадимом Поляковим, студентами Інституту народної освіти, слухали по радіо зведення Радянського інформбюро, писали листівки і розповсюджували серед населення.³⁴ Учителька К.С. Карвацька згадувала: «У чергах на ринку часто можна було чути про становище на фронтах».³⁵ А це вселяло надію, підносило дух здеморалізованого населення. Поступово підпільна організація зміцніла, до неї ввійшло 13 студентів інституту народної освіти, зокрема О.С. Гуковський, М.П. Дулепа, В.Г. Ковальчук, К.С. Кухарчук, М.Ф. Літомирський, О.С. Мельничук, В.Р. Марковський, Д.Г. Мозолевський, В.О. Поляков, І.В. Ткачук, Г.С. Ткачук, В.М. Ткачук, Є.Г.Шлапак – жителі м. Кам'янця-Подільського та області, 14 учнів торгової, один – медичної шкіл, двоє школярів – піонерів та ін.³⁶

Члени антифашистського підпілля клеїли листівки на дошках німецьких об'яв, підкидали в селянські вози. В. Поворін виготовив карту, на якій позначав визволені міста. У січні 1942 року підпільники перерізували кабель фельдкомендатури, підпалили нафтобазу. В останній диверсійній операції брали безпосередню участь Вілен Поворін і Євген Шлапак. А 1 травня 1942 року на будинку театру (нині – міський будинок культури) з'явився червоний прапор великого розміру, для виготовлення якого В. Поворін використав домашню червону скатертину. Щоб не допустити подібного надалі нацисти наказали обрізати пожежну драбину на дах театру.³⁷ Підпільники готували вибух у кінотеатрі (колишньому ім. Войкова), де демонструвались фільми виключно для німців. Командир групи Вілен Поворін доручив Надбережному і Бурковському розвідати, де знаходяться в кінотеатрі жандармські пости, встановити місце замінування. Одинадцятирічний Володя Захаров отримав завдання поставити під рейку залізну підкладку, з допомогою якої планувалося пустити під укіс ешелон з німцями. Реалізувати задум не вдалося, підлітка схопили і розстріляли.³⁸

У розпал підпільної діяльності багатьох юнаків видав провокатор, що проник у ряди організації.

2 червня 1942 року в інституті народної освіти відбулися збори викладачів і студентів за участю гебітско-місара. У момент, коли інститут заповнили німецькі жандарми та працівники СД, у сквері з'явився плакат з надписом «Бий німців – спасай Росію!», хтось розкидав листівки. Це була явна провокація, яка давала підстави німецькій владі розпочати репресії проти закладу, який, за твердження Райндля, став «розсадником смуту».³⁹

Першим був заарештований Вілен Поворін, потім студент ІНО Олександр Мельничук, 5 червня, у суботу, – Дмитро Мозолевський, у понеділок – Вадим Поляков – керівники підпілля, а за кілька днів – близько 60 юнаків. Мати Віктора Хмелика згадувала: «У 1942 році, на початку червня, я була свідком жахливої картини. Німці – четверо чоловік вели юнака з наручниками за ланцюжок. Обличчя його було суцільним кривавим місивом. Він хитався з боку на бік, підштовхуваний німцями падав, вставав і знову йшов. Його вели по вул. Шевченка з тюрми в напрямку приміщення нинішньої міліції, де гестапівці катували свої жертви».⁴⁰

Арештів зазнали викладачі інституту, національно свідомі інтелігенція міста, члени «Просвіти». Дочка директора ІНО Нінель Іванівна Бондаренко згадує: «Перед арештом батько забіг у флігель біля інституту, де ми квартирували, і буквально наказав, щоб ми негайно, взявши найнеобхідніше, покинули приміщення, перебралися до Ю.Г. Коцулевського, в якого жили до війни. Повідомив, що сам перебереться до партизанів. І ми – мама, дідуся, я і сестра Міра – терміново покинули будинок». Однак директор не встиг залишити місто, був схоплений. Арешту зазнав завідувач окружного відділу освіти Т.І. Ткач з сім'єю, завідувач Кам'янець-Подільським районним відділом освіти Ю.Г. Коцулевський, згодом випущений, викладачі інституту Комаров і Сітак, учитель німецької мови Шендеров, учитель історії медшколи Г.М. Луцький, учитель Мак та інші.⁴¹

Слідство тягнулося кілька тижнів. Вадиму Полякову вдалося передати матері в посуді, в якому вона приносила йому в тюрму їжу, записку: *«Сьогодні нам усім зачитали вирок... Мамочко, кріпись і не плач. Не одна ти втрачаєш сина, зараз тисячі матерів на фронтах втрачають своїх дітей...»*.⁴² Їх розстріляли у два заходи – 13 і 27 червня, загалом – близько 150 осіб, у тому числі бургомистра Кибеця, Г.І. Ткача з дружиною і дітьми, І.М. Бондаренка, Г.М. Луцького, Мака, Комарова, Шендерова, Бондаря з сім'єю та багатьох інших.

Після визволення могили розстріляних, що знаходилися за містом зліва від Нігинського шосе, були розриті і родичі впізнали Віктора Білоуса, Віктора Вольського, Івана Воронка, Анатолія Зборовського, Івана Матковського, Володимира Марковського, Юрія Нестеровського, Казимира Носальського. Н. Лісовенко впізнала свого сина по штангах, у кишені яких знайшла й огризок олівця, яким Вадим писав їй передсмертну записку... Ці та інші деталі зафіксував «Акт судово-медичної експертизи з розслідування звірств фашистських властей в м. Кам'янці-Подільському, проведеної з 13 по 15 травня 1944 року».⁴³

За спогадами К. Карвацької, сестри О.Мельничука, та матерів замучених дітей – Л. Заборовської, А. Кункевич, Г. Приян, Є. Шлапак, Сметанюк, останки були перезахоронені в парку по вул. Чкалова. Перший секретар міськкому КП(б)У у виступі на мітингу назвав розстріляних юнаків «кам'янецькими молодогвардійцями». Над могилою певний час шефтували комсомольці і піонери. Але через кілька років про розстріляних студентів і викладачів заговорили як про українських націоналістів, і могили зрівняли з землею...⁴⁴

З відстані у 70 років важко розібратись, хто з розстріляних до якого – радянського чи націоналістичного – руху Опору належав. Взяти для прикладу директора Кам'янець-Подільського інституту народної освіти І.М. Бондаренка. У липні 1941 року він не встиг з сім'єю евакуюватись – біля Мукші шлях на схід відрізали ворожі війська. Серед мотивів відкриття в Кам'янці-Подільському інституту народної освіти, який очолив був не тільки пошук хліба щоденного, природна потреба утримувати сім'ю, а й патріотичні наміри рятувати українських хлопців і дівчат від вигнання до Німеччини для справ розбудови української держави, визволення від нацистів. Він шукав контактів з усіма силами, які до цього щось докладали – з діячами Українського комітету на чолі з І. Наненком, кам'янецькими просвітниками, з радянським підпіллям. 1944 року учитель Рудської семирічної школи Смотрицького району Й.В. Підлісний, боєць партизанського загону ім. Чапаєва, свідчив: «Відомо, що Бондаренко брав участь у роботі загону в період 1942 року». М.М. Яремчук, боєць партизанського загону ім. Боженка (командир С. М. Березовський), підтверджуючи участь вчителя Луцького в підпільно-партизанській боротьбі, свідчив, що Луцький Г.М. розповідав йому, що «спеціально якийсь Бондаренко організував інститут і зібрав туди підходящу молодь для боротьби з німцями».⁴⁵ Та ж К.С. Карвацька твердила: *«Який націоналізм можна приклеїти Бондаренку, якщо він був одружений з росіяною (Радіонова). Розповідали, що він в інтернаті інституту переховував партизанів»*.⁴⁶ Достовірність наведеного важко встановити, як і спростувати. У будь-якому випадку боротьба патріотичної молоді, інтелігенції в окупованому Кам'янці-Подільському спрямовувалася проти фашистів. Це дає підстави в незалежній Україні гідно пошанувати борців з нацизмом. Тим більше, що і радянська влада визнала їх подвиг, 1971 року нагородивши 29 членів комсомольсько-молодіжного підпілля медалями «За відвагу».⁴⁷

Наступного дня після перших арештів німці почали забирати студентів до Німеччини, що застало багатьох покинути інститут і шукати прихистку вдома, у родичів, знайомих. Член Національної спілки письменників України А.М. Коляновський, тоді студент інституту, пригадує, що 2 червня 1942 року бачив листівки в сквері інституту, одну з них взяв собі. По дорозі до корпусу був попереджений кимось з однокурсників, що його вже шукають жандарми. До вечора дібрався до своєї Тернавки, а згодом влаштувався робітником на залізничній станції Гречани, ховаючись від переслідувачів і депортації до Німеччини.

А інститут народної освіти згасав. Два місяці обов'язки директора виконував завідувач кафедри української мови О.І. Кільчевський, з серпня 1942 року – В.М. Георгієвський. З вересня 1942 року заклад із профільного був реорганізований у загальний, що нараховував п'ять відділів: педагогічний у складі I курсу – 177 студентів; медичний з трьох курсів – на I-му – 79, II – 35, III – 13 осіб; ветеринарний – I курс – 163 студенти; агрономічний – I курс – 58; і межовий з двох курсів – I – 25, II – 31 студент, всього – 482 студенти.⁴⁸ Дівав гуртожиток на 150 осіб. Місячна плата за навчання становила 200 крб. і за проживання в гуртожитку – 10 крб.⁴⁹

З 1 жовтня 1942 року гебітскомісар перебрав контроль за діяльністю закладу на себе, про що свідчить наказ:

*«Наказ № 124
по Кам'янець-Подільській Міській управі
від 1.X.1942 року*

В додаток до наказу по Міській управі від 13 вересня № 115 керування фаховими справами інституту, а також прийом і звільнення викладацького персоналу підпорядковується безпосередньо п. Гебітскомісару. В адміністративному та господарчому відношенні інститут підпорядковується Міській управі

*Староста
Міської управи*

Василевський»⁵⁰

24 жовтня 1942 року рейхскомісар Е. Кох у Рівному підписав директиву про закриття шкіл та інститутів: «Незважаючи на мої чіткі політичні директиви, і перш за все наказ від 31 серпня 1942 року, я змушений констатувати, що в районах генеральних комісаріатів, крім чотирьохкласних народних шкіл, існує ряд інших, функціонування яких я не дозволяю. Тому я пропоную панам генеральним комісарам закрити школи та інститути, в яких навчаються учні старше 15 років і всіх учнів, незалежно від статі, направити в робітничі групи в Німеччину».⁵¹

Цим розпорядженням була остаточно визначена доля Кам'янець-Подільського інституту. У лютому 1943 р. швидкими темпами формувалася на базі його сільськогосподарських відділів агрономічна сільськогосподарська школа. 9 лютого 1943 року завміськфінвідділом Фтехов надіслав директору В. Яковенку розпорядження: «В зв'язку з прикороченням праці інститута Вам передається як пасив, так і актив інститута...»⁵²

3 22 січня 1943 року почалося скорочення кадрів, у лютому – березні – відбулася передача майна і перевід потрібних фахівців до агрошколи. До неї перейшла й інститутська бібліотека із завідуючою Л.К. Томачинською й бібліотекарем Л.М. Квятківською.⁵³ До початку квітня 1943 року процес згорання інституту завершився.

Аналіз фактів дає підстави стверджувати:

1) протягом вересня 1941-го – до 1 квітня 1943 року в Кам'янці-Подільському діяв інститут народної освіти, 3 вересня 1942 року перетворений в багатопрофільний вищий навчальний заклад, який згорнув свою діяльність до початку квітня 1943 року, передавши активи і пасиви агрономічній школі;

2) ІНО став вогнищем української освіти і культури, оплотом патріотичних сил, що сподівалися на відновлення незалежної української держави;

3) з посиленням репресій з боку окупаційної влади в ІНО посилювався рух опору, на базі академічних груп виникли просвітянські осередки, чимало студентів та й окремі викладачі були зв'язані з комсомольсько-молодіжним підпіллям, партизанським рухом, осередками ОУН-УПА;

4) щоб нейтралізувати вогнище небезпеки, нацисти заарештували й розстріляли групу студентів та викладачів, реорганізували ІНО в різнопрофільний ВНЗ, а згодом його закрили;

5) з визволенням Кам'янця-Подільського останки розстріляних біля нігинського шосе патріотів були перепоховані в парку по вул. Чкалова (нині Коріатовичів), їм були віддані заслужені почесні, а згодом репресовано групу викладачів ІНО, могили зрівняно з землею, оскільки там крім комсомольців були представники «Просвіти», оунівського підпілля;

6) на наш погляд, у незалежній Україні справедливості повинна бути відновлена, борців проти нацистських окупантів належним чином пошановано.

Джерела та література:

1. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний учительський інститут у роки Великої Вітчизняної війни: дослідження, документи і матеріали, спогади / О.М. Завальнюк, В.С. Прокопчук, А.П. Гаврищук; Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка, Наук. бібліотека, Центр дослідження історії Поділля. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – 448 с.: іл.
2. Державний архів Служби безпеки України, спр. 49834, арк. 104.
3. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941: зб. док. і матер. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 262-265.
4. Державний архів Хмельницької області, ф.п. 1475, оп. 2, спр. 322, арк. 15.
5. Там само, арк. 10.
6. Там само, арк. 20.
7. Кам'янець-Подільський державний університет минуле і сьогодення / творчий задум і заг. редакція О.М. Завальнюка. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – С. 78.
8. Держархів Хмельницької області, ф.п. 1475, оп. 2, спр. 322, арк. 26.
9. Там само, арк. 29.
10. Там само, арк. 23.
11. Там само, арк. 15.
12. Там само, арк. 9.
13. Там само, арк. 2.
14. Там само, арк. 20-25.
15. Там само, арк. 27.
16. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення... – С. 80.
17. Червоний кордон. – 1941. – 24 черв.
18. Щур О.Т. Так починалась війна / О.Т. Щур // VIII Подільська іст.-краєзн. конф.: тези доп. Секція історії рад. періоду. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 37.
19. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1971, – С. 315.
20. Подолянин. – 1941. – 9 жовт.
21. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944: док. і матер. / Хмельниц. ОДА, Держархів Хмельниц. обл.; К-ПНУ ім. Івана Огієнка; [упоряд. Вавринчук М.П., Завальнюк О.М., Слободянюк П.Я., Олійник Ю.В. та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – С. 6.

22. Подолянин. – 1941. – 28 верес. (№6).
23. Український голос. – 1941. – 12 жовт.
24. Подолянин. – 1941. – 16 листоп. (№ 20).
25. Український голос. – 1941. – 30 листоп.
26. Держархів Хмельницької області, ф.р. 434, оп.1, спр. 225, арк. 274.
27. Український голос. – 1941. – 30 листоп.
28. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині... – С. 300-301.
29. Держархів Хмельницької області, ф.п. 1941, оп. 1, спр.97, арк. 9 зв.
30. Подолянин. – 1942. – 5 лют.
31. Там само. – 12 берез.
32. Мизак Н.С., Горбатюк В.І. За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА / Нестор Мизак, Василь Горбатюк. – Чернівці; Хмельницький; Торонто: Вид. дім «Букрек», 2006. – С. 117.
33. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область... – С. 316.
34. Держархів Хмельницької області, ф.п. 1941, оп.1, спр.97, арк. 77.
35. Там само, арк. 9.
36. Там само, арк. 93-98.
37. Там само, арк. 78.
38. Там само, арк. 79.
39. Там само, арк. 47.
40. Там само, арк. 64.
41. Там само, арк. 11-12.
42. Там само, арк. 49.
43. Там само, арк. 52, 87.
44. Там само, арк. 6 зв., 11.
45. Там само, арк. 58.
46. Там само, арк. 11 зв.
47. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область... – С. 316.
48. Держархів Хмельницької області, ф.р. 434, оп. 1, спр. 255, арк. 308.
49. Там само, арк. 296.
50. Там само, арк. 300.
51. Німецький окупаційний режим на Хмельниччині... – С. 334-335.
52. Держархів Хмельницької області, ф.р. 434, оп.1, спр. 255, арк. 286.
53. Там само, арк. 272, 285.

В статье представлены ранее неизвестной странице истории Каменца-Подольского – функционирование в течение 1941-1943 гг в оккупированном немецкими фашистами городе института народного образования.

Ключевые слова: *Каменец-Подольский, оккупация, институт народного образования, подполье, репрессии.*

УДК 94(477.43)»1941-1944»

А.Ю. Хоптяр, Ю.А. Хоптяр

СТАН ОСВІТИ В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКІЙ ОКРУЗІ У ПЕРІОД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944 рр.)

У статті розглядається стан освіти на території Кам'янець-Подільської округи в час німецької окупації краю, основні тенденції та характерні ознаки розвитку освітньої галузі у цей час.

Ключові слова: *Кам'янець-Подільська округа, освіта, освітні процеси, навчальні заклади, окупація.*

Україна, ставши на шлях становлення та розвитку дійсно суверенної і незалежної держави, неухильно орієнтується на визнані світовою спільнотою демократичні та гуманістичні за своїм змістом і спрямованістю міжнародні стандарти. Важливого значення, в зв'язку з цим, набуває переосмислення історичного минулого, врахування уроків історичної правди. В умовах сьогодення розвиток держави має будуватися на глибоких знаннях як вітчизняної історії взагалі, так і історії краю зокрема.

Кам'янець-Подільська область була окупована гітлерівцями впродовж 2-18 липня 1941 р., які одразу встановили свій окупаційний режим [1, с. 36-37]. Із початком окупації на території генеральної округи «Волинь-Поділля», крім органів німецької цивільної адміністрації, окупаційною владою було дозволено існування органів місцевого управління, яким відводилася допоміжна роль у виконанні завдань окупаційного режиму. У зв'язку з цим в генеральній округі було утворено 24 гебітскомісаріати. Територію Кам'янець-Подільської області поділили на 9 територіальних округ (гебітів): Антонінський, Дунаєвецький, Ізяславський, Летичівський, Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Старокостянтинівський, Шепетівський, Ярмолинецький.

До Кам'янець-Подільської округи увійшли райони Кам'янець-Подільський, Орининський, Смотрицький [2, с. 128].

В адміністрації Кам'янець-Подільської округи працювали переважно німецькі чиновники. Представники місцевого населення займали низові посади (секретарів, перекладачів, прибиральниць). На районному рівні владу представляли районні управи. Керівниками районів призначалися місцеві мешканці. Від керівника району вимагалася виконання всіх розпоряджень та наказів керівників поліції, місцевих комендантів та чиновників німецької цивільної влади. Керівникам району заборонялося самовільно проводити будь-які заходи без дозволу німецьких посадовців. Відповідно до організаційного плану в структуру районної управи входило 12 секцій. У штаті кожної секції працювали від двох (шкільництва) до п'яти працівників. Керівники секцій, у тому числі шкільництва, несли відповідальність перед головою управи. Виключенням був лише керівник правничого відділу – мировий суддя району, який підпорядковувався безпосередньо гебїтскомісару.

Робота в органах місцевого самоврядування Кам'янець-Подільської округи оплачувалася окупантами. Так, заробітна плата голови райуправи залежала від кількості громадських господарств (колгоспів). Якщо в районі працювало 30 господарств, то голова управи отримував заробітну плату у розмірі 1000 крб. Наступною ланкою в структурі місцевого самоврядування були волосні управи, які створювалися замість ліквідованих радянських сільських рад і поширювали свою юрисдикцію на декілька населених пунктів. Найнижчою ланкою в адміністративному управлінні були сільські управи. В кожному населеному пункті владні повноваження виконували старости. Претендентів на посади старост призначали керівники районів, що несли особисту відповідальність за їх благонадійність. У початковий період окупації старости виконували обов'язки на громадських засадах, утім, із розгортанням радянського та національного рухів Опору, окупаційна влада змушена була виплачувати їм грошову винагороду [3, с. 7-8].

У стратегічних планах колонізації окупованої території України гітлерівські загарбники значну увагу приділяли механізмам духовного підкорення населення. Вони мали на меті позбавити український народ можливості отримати повноцінну освіту, користуватися благами науки та культури. Нацисти не збиралися виконувати запити місцевого населення, щодо освіти та підтримувати українських вчителів, інтелігенцію. На їх думку, вона «...є невибагливою і почуває себе робочою частиною своєї нації» [4, с. 260]. Українські освітяни були для нацистського режиму зайвим тягарем і підлягали поступовому винищенню через обмежене забезпечення продуктами, товарами першої необхідності, закриттям закладів освіти та культури. Вироком для українського народу став висновок рейхскомісара Е.Коха: «Для поведінки німців в рейхскомісаріаті має бути вирішальною та точка зору, що ми маємо тут справу з народом, який в усіх відношеннях є неповноцінний» [5, с. 38-39].

У нацистській колоніальній політиці планувалося навчати українських дітей лише елементарним знанням, зокрема вмінню читати дороговкази та рахувати. Вся інша інформація вважалася такою, що несла загрозу для майбутнього Німеччини. Гауляйтер України Е.Кох з підозрою ставився навіть до трирічних шкіл, які на його думку давали ґрунтовну освіту, а значить були потенційно небезпечними. Окупаційна влада через засоби масової інформації цинічно заявляла про нову політику в освітній галузі: «Весь советський мотлох, тарабарщину і все пuste всезнайство відкинуто. Натомість сконцентрувати педагогічну роботу на вивчення арифметики, письма, рідної мови» [6].

Відкриття навчальних закладів на Поділлі подавалося окупантами як відродження української освіти. У кінці листопада 1941 р. у м.Кам'янці-Подільському було відкрито Інститут Народної Освіти з 4-річним курсом навчання, що функціонував тут з 1921 р. Спершу цей навчальний заклад розмістився в будинку колишньої середньої школи №1 у старому місті. В Інституті мали працювати чотири факультети: 1. Мовно-літературний (з двома відділами українським та німецьким); 2. Фізико-математичний; 3. Природничий (з двома відділами хімічним та природничим); 4. Історико-географічний (з двома відділами історії та географії). На той час набрали студентів у кількості 233 чол. із них 103 жінки на один курс без поділу на факультети. У розпорядженні інституту знаходилися також спеціалізовані кабінети: фізико-математичний, природничий, хімічний та мовно-літературний. Кадрами викладачів інститут у необхідній кількості не був, бо всього зголосилося працювати 10 осіб. Очолив інститут Бондаренко, що мав два заступники – по навчальній та господарській частині. Недостатньо інститут був забезпечений підручною та науковою літературою. Щоправда до бібліотечних фондів увійшли книги довоєнного дворічного Учительського Інституту, частина міської бібліотеки та бібліотеки кількох середніх шкіл. При цьому література була застарілою, а нові видання не надходили. Щодо господарської частини, то меблями інститут був відносно забезпечений, а після переїзду на початку грудня 1941 р. у відремонтоване просторе приміщення по вул. Московській була задоволена потреба в аудиторному фонді. Інститут Народної Освіти в Кам'янці-Подільському був самотнім вищим учбовим закладом на все західне Поділля, що включало територію 9 адміністративних округ. У складі студентства були представники Кам'янецької, Дунаївецької, Ярмолинецької та Проскурівської округ [7].

Попри намагання окупантів організувати освітню справу на Поділлі, школи скоро після відкриття закривалися через відсутність учнів. Про це дізнаємося з інструкції від 3 грудня 1941 р. шкільного інспектора Кам'янець-Подільської округи Ткача щодо дій адміністрації шкіл у зв'язку з їх закриттям [8, арк. 67]. У тих

місцях де школи працювали, окупаційна влада різними способами намагалася налагодити навчання, однак батьки, у більшості випадків, побоювалися пускати дітей на навчання. Так, розпорядженням окружної управи про обов'язкове відвідування шкіл дітьми та штрафування батьків, які не пускали дітей до школи від 22 квітня 1942 р., вказувалося, що за даними районних відділів освіти та культури сільські старости, завідувачі шкіл і вчителі приділяють недостатньо уваги роботі шкіл. Наголошувалося, що відвідування у багатьох школах було вкрай незадовільним. Одночасно підкреслювалося, що розпорядженням гебітскомісара Гамера навчання українських дітей в обсязі 4-х класів було обов'язковим і всі діти мусили відвідувати школу поки не закінчать чотири класи. Тому окружна управа постановила: «Запровадити на терені округи обов'язкове чотирьохрічне навчання дітей обох статей. Відповідальність за відвідування дітей школи покласти на завідуючих шкіл і старост сіл. Віддати право старостам сіл штрафувати батьків, що не посилають дітей в школу, без поважних причин, перший штраф від 10-50 крб. включно, а при повторенні передавати списки в управу, для накладення штрафу до 300 крб., або адмінвпливу через міліцію. Штрафи стягувати старостам сіл та міліції не пізніше 2-х днів з дня проголошення про це батькам і здавати у фінвідділ. На старост, які будуть байдуже відноситися до справи навчання накладати штрафи до 300 крб. Райвідділам (працівникам – прим. Ю.Х.) освіти часто перевіряти і контролювати роботу шкіл, а тому бути у райвідділі не більше 2-3 дні на тиждень. Дітей, що закінчили 4 класи використовувати на легких роботах в громадських дворах» [9, арк. 45]. В кінці документу проявляється істинні наміри окупантів попри гучні політичні заяви – це використання українського народу і дітей зокрема в якості робочої сили для вирішення своїх потреб. Розпорядження окружного комісара Ворбса від 10 вересня 1942 р. йшло ще далі, де поруч з вимогою відвідин занять всіх дітей 7-річного віку за пропуски навчання передбачався для батьків штраф до 10 тис. крб., або ув'язнення до 6 тижнів, чи обидва покарання разом [10, арк. 65].

Реально ситуація в освіті була на межі катастрофи. За даними звітів чиновників окупаційної влади, середня наповнюваність класів на території Поділля у 1942 р. складала 2-3 учні. Максимальна відвідуваність учнів у школах Кам'янець-Подільського району «сягала» до 20 осіб [11, арк. 10].

Про це ж йшлося у акті перевірки роботи шкіл Поділля, де поруч із низьким відвідуванням додавалася ще й вкрай незадовільна матеріальна база, низький стан викладання та дисципліна на уроках у освітніх закладах [12, арк. 54-56]. Для контролю за відвідуванням учнями занять гітлерівці залучили всю управлінську вертикаль, включаючи вчителів. Їх примушували щотижнево інформувати місцеву владу про стан з відвідуванням і передавати списки прогульників старостам. Ті у свою чергу, виносили рішення про накладення на батьків стягнень, переважно штрафи у розмірі 30-50 крб. за кожну годину, що була пропущена без поважних причин. Поруч із примусовим навчанням, примусовою була праця і під час літніх канікул. Зокрема, згідно розпорядження генерального комісара всі діти віком від 10 років і старші обов'язково мали працювати разом з вчителями у господарствах на жнивях [13, арк. 60].

У січні 1942 р. в рейхскомісаріаті було проведено реформу системи освіти. Загальноосвітню програму забезпечували чотирирічні, семирічні школи та чоловічі гімназії. Професійну освіту надавали ремісничі та середні фахові школи з трирічним терміном навчання. Вищу освіту забезпечували інститути. Проте із загальноосвітніх закладів працювали лише чотирирічні народні школи, які охоплювали навчанням дітей до 11 років. Їх робота була можлива при наявності вільних приміщень, палива, лояльних або нейтральних до «нової влади» педагогів. Через ідеологічні міркування гітлерівці вилучали у школах радянські підручники. Вчителів примушували поширювати серед дітей провокаційні чутки, нісенітниця, брехливі звернення про стан справ на фронтах. Педагогічні та учнівські колективи вимушено брали участь в урочистостях, приурочених ювілеям нацистських вождів.

З часом політика окупантів щодо загравання з місцевим населенням в освітню діяльність зазнала цілковитого краху. Так у директиві рейхскомісара Е.Коха про закриття шкіл та інститутів від 24 жовтня 1942 р. вказувалося: «... в районах генеральних комісаріатів крім чотирьохкласних народних шкіл існує ряд інших, функціонування яких я не дозволяю. Тому пропоную панам генеральним комісарам закрити школи та інститути в яких навчаються учні старше 15 років і всіх учнів незалежно від статі направити в робітничі групи в Німеччину» [3, с. 334-335].

Бутафорність освітньої політики німецьких загарбників проглядається із промови перед мешканцями гебіту генерал-комісара Шене про стан справ в освітній галузі 30 січня 1943 р.: «Ми в місяці вересні 1941 р. відкрили школи незважаючи на те, що дуже мало дітей ходило до школи. Коли ми пізніше закрили школи, Ви лаяли нас, а коли їх знову на весну відкрили, прийшла знову мала кількість дітей» [14, арк. 19].

На мережу шкіл негативно впливав радянський підпільно-партизанський рух. Його керівництво розглядало вчителів як прислужників окупантів, а школи – осередками поширення ворожої ідеології. В зв'язку з цим, навчальні заклади і вчителі були під прицілом радянської партизанки [15, арк. 172].

Таким чином, освітня політика окупантів дуже швидко виявила свою цинічність та безперспективність. Її втіленню завадили саботаж місцевого населення, організація руху Опору і врешті решт довгоочікуване визволення, що настало для мешканців Поділля на початку квітня 1944 р. в ході Проскурівсько-Чернівецької

операції. Тільки на Поділлі було знищено 1338 танків і самохідних гармат, 3300 гармат і мінометів, понад 22 тисячі автомашин і тягачів, 272 літаки та багато іншого озброєння і техніки. Німецько-фашистські дивізії втратили понад половину особового складу [2, арк. 140-141].

Джерела та література:

1. Слободянюк П.Я., Хоптяр Ю.А. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Ярмолинського району. – Хмельницький : Поділля, 2004. – 507 с.
2. Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витоки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад. – Хмельницький : Поділля, 2004. – 592 с.
3. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944. // За ред. Вавринчука М.П., Завальнюка О.М. та ін. – Документи і матеріали. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – 574 с.
4. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж, Нью Йорк, Львів, 1993. – 310 с.
5. Коваль М.В. «Провіт» в умовах «нового порядку» (1941-1944). // Український історичний журнал. – 1995. – №2. – С.37-41.
6. З питань шкільного виховання і навчання. // Український голос. – 1942. – 23 травня.
7. Український голос. – 1941. – 30 листопада.
8. ДАХО. – Ф.Р-420. – Оп.1. – Спр.60.
9. ДАХО. – Ф.Р-458. – Оп.1. – Спр.1.
10. ДАХО. – Ф.-420. – Оп.1. – Спр.52.
11. ДАХО. – Ф.132. – Оп.1. – Спр.38.
12. ДАХО. – Ф.-425. – Оп.1. – Спр.52.
13. ДАХО. – Ф.-420. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.60.
14. ДАХО. – Ф.Р-458. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.19.
15. Олійник Ю.В. Культурно-освітня діяльність окупаційного режиму в Україні 1941-1944 рр. (на матеріалах Хмельниччини). // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.10. – С.172-176.

В статье рассматривается состояние образования в Каменец-Подольского округа во время немецкой оккупации края, основные тенденции и характерные признаки развития образовательной отрасли в настоящее время.

Ключевые слова: Каменец-Подольский округа, образование, образовательные процессы, учебные заведения, оккупация.

УДК 94(477.43)»1944»:930.2

В.В. Моздир

ІСТОРІЯ ВИЗВОЛЕННЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ У ПИСЕМНИХ СПОГАДАХ РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ

У праці, на основі аналізу мемуарів червоноармійців та інших писемних джерел, висвітлюється історія визволення міста Кам'янець-Подільського від німецько-фашистських окупантів очима радянських воїнів, які здійснили ратний подвиг, очистивши нашу землю від гітлерівських окупантів.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, визволення, штурм, армія, танкісти, ворог, мемуари.

Ось і прийшла, разом із сонцем, мирним небом та новим – незалежним життям, 68-річниця визволення нашої подільської землі від німецько-фашистських окупантів. Чимало води сплило з того часу, однак попри всі негаразди сьогодення, різні політичні, економічні перипетії, сталим залишається одне – наше ставлення до подій та уроків Великої Вітчизняної війни, шана і повага до живих учасників тих подій, вічна пам'ять про полеглих.

Сьогодні серед всіх інших сторінок нашої багатой історії, пильний інтерес науковців, краєзнавців і дослідників викликає Проскурівсько-Чернівецька операція 1-го Українського фронту, оскільки в результаті узгоджених дій РСЧА (Робітничо-селянської Червоної Армії) у березні 1944 року більша частина сучасної Хмельниччини отримала довгоочікувану свободу. Серед всіх інших визволених населених пунктів був і Кам'янець-Подільський.

Слід зазначити, що згаданій проблемі присвячено чимало наукових і публіцистичних, мемуарних видань, більшість з яких вийшли друком у світ в радянські часи і містять у собі незліченну кількість ідей щодо популяризації і звеличування ролі Комуністичної партії, притаманні радянській історіографії. Однак, відкидаючи подібні висловлювання, з цих праць можна почерпнути багато історичної правди. Поряд з цим, серйозні роботи у висвітлення історії визволення міста над Смотричем внесли сучасні дослідники І. Рибак [1], О. Щур [2], П. Слободянюк [3] та інші науковці.

Спираючись на широку джерельну базу, ми спробували відстежити суб'єктивні думки, міркування, внутрішні переживання, життєдіяльність, побут радянських солдатів під час штурму поневоленого окупантами Кам'янця-Подільського.

...Весна 1944 року. Більшість мемуаристів, які в силу обставин воювали з ворогом у складі 1-го Українського фронту, згадують цей період з певною гіркотою. Справа в тому, що погодні умови були не найкращими. З раннім провесінням земля дуже розкисла. До того ж, майже чи не щодня йшов як не прохолодний дощ, то мокрий сніг. Тим не менше війна тривала. У солдатських серцях горіло невимовне бажання – якнайскоріше вигнати фашиста з рідної землі. У нелюдських умовах, коли у непроходимій багнюці застрягали навіть танки, вже не говорячи про колісну техніку, люди з боями у пішому строю з амуніцією і додатковими боєприпасами просувалися вперед на південь, втішаючись єдиною думкою, що злісному противникові також несолодко відступати по розмоклим важко прохідних дорогах.

«Ось тут солдати і офіцери зазнали пекельних мук – важка земля пристає до чобіт, і ми ледве витягали з липкого місива ноги. Багато хто ніс на собі ще й кулемети, коробки з патронами до них, міномети і міни. Добре ще, що командир батальйону наказав скласти протигази і залишив відповідального для здачі їх на склад бригади. Начебто вага протигаза незначна, але коли йдеш цілий день, від світанку до вечора, по 16 годин на ногах, то і голка здається важкою. Та й поїсти нормально не завжди вдавалося. Батальйонна кухня десь загрузла в багнюці і наздогнати нас не могла. На привалах не було можливості знайти сухого місця, ми сідали прямо в бруд і відразу засипали на 10-15 хвилин. Окремі солдати навіть засипали на ходу від втоми. Не треба забувати, що бійцям у своїй більшості було всього 18 років. Харчувалися тільки за рахунок населення в селах, звільнених нами від німців. На ніч або зрідка вдень, але не більше ніж на 1,5-2 години, нам іноді вдавалося зупинитися в цих селах, щоб перекусити чим бог послав. Населення зустрічало нас радісно, як не важко було жителям нагодувати бійців, але вони завжди знаходили, чим порадувати солдат, – хто курку зготує, а хто картоплю зварить і сало наріже», – пригадував командир танкового взводу Є. Бессонов [4].

До кінця березня численне угруповання фашистів в кількості 23 дивізій, в тому числі десяти танкових, однієї моторизованої і однієї артилерійської, в основному було оточене. На знищення оточеного угруповання зі сходу рухалися 18-а і 38-а армії; з півночі удар наносили 3-я і 4-я танкові армії.

Наші війська перебували у вкрай ослабленому стані, не мали необхідної кількості артилерії і боєприпасів, які відстали від військ через повне бездоріжжя, а 3-я гвардійська танкова армія, яка мала в своєму строю невелику кількість танків, отримавши великі втрати, взагалі була виведена вказівкою Сталіна в резерв на поповнення. 4-а ж танкова армія Д. Лелюшенка під кінець березня, перебуваючи в районі Кам'янця-Подільського, була також значно ослаблена [5]. У ніч проти 21 березня Ставка Верховного Головнокомандування дала вказівку відновити наступ на Тернопільській, Чернівецькій та Кам'янець-Подільському напрямках і розгромити німецьку 1-у танкову армію [6]. Наступу передувала величезна робота, – пізніше згадував у своїх записках командир 4-ї танкової армії Д. Лелюшенко. – Потрібно було протягом тижня в умовах надзвичайної розтягнутості військ і бездоріжжя підготувати частини і з'єднання для відновлення наступу, витягнути всю застряглу техніку, щоб вона зайняла місця в бойових порядках. Одночасно потрібно було організувати доставку в бригади, полки, батальйони і роти боєприпасів, пального, продовольства [7].

Кам'янець-Подільський був важливим опорним пунктом в системі ворожої оборони на підступах до Дністра. Гітлерівці сподівалися утриматися тут до підходу свого Проскурівського угруповання. Однак ці розрахунки були зірвані зухвалими діями 61-ї гвардійської танкової бригади, яка 24 березня вийшла на підступи до Кам'янця-Подільського і оволоділа містечком Зінківці. Танкісти увірвалися в населений пункт із ввічливими фарами. Це приголомшило ворога, і він безладно почав відступати [8], залишивши близько 50 гармат і мінометів, іншу бойову техніку [9].

1-шу німецьку танкову армію було оточено в районі міста Кам'янець-Подільський [10], відрізавши її від баз [11]. Про це Гітлеру особисто доповідав командуючий групи армій «Південь» Манштейн. «Двадцять третього березня передові загони 4 танкової армії вийшли до переправи південніше Кам'янця-Подільського. Тим самим противник вийшов на тиллові комунікації 1-ї танкової армії», – пригадував Е. Манштейн. Водночас, штаб групи армій переїхав з Кам'янця-Подільського до Лемберга (Львів) [12].

Бій за Кам'янець-Подільський сильно ускладнювала річка Смотрич з обривистими і каменистими берегами висотою до 10 м. Через водну перешкоду була єдина переправа – Турецький міст, але він був замінований і прикривався вогнем противника.

У ніч напередодні штурму до всього особового складу було доведено наказ Верховного Головнокомандуючого від 24 березня, в якому оголошувалася подяка військам 1-го Українського фронту за прорив ворожої оборони на ділянці Тернопіль, Проскурів. Серед інших була названа і 4-а танкова армія, яка звільнила міста Чортків і Гусятин. Двадцятьма артилерійськими залпами з 224 гармат салютувала героям Москва. Це сприяло ще більшому піднесенню духу військ у майбутньому наступі. «Головний удар, – розповідає у своїй праці Д. Лелюшенко, – ми намітили нанести із заходу і південного заходу. Відволікаючи дії з південного сходу і з півночі вирішено було почати на годину раніше» [7]. Ворожий гарнізон Кам'янця-Подільського нараховував 9 тис.

солдатів і офіцерів, 85 танків, 62 гармати, 300 кулеметів. Основна роль у визволенні Кам'янця-Подільського відводилася 10-му танковому корпусу Є. Білова і 6-му корпусу генерал-майора О. Акімова [2, с. 105-107]. Безпосереднє керівництво штурму Кам'янця-Подільського здійснював начальник штабу 10-го танкового корпусу гвардії полковник А. Б. Лозовський [9].

25 березня о 17 годині дня розпочалася масована атака. Вона була настільки стрімкою, що фашисти не встигли підірвати міст, електростанцію та інші важливі споруди та підприємства міста [8].

«Наша спроба увійти в місто через міст була зупинена вогнем противника, – акцентував увагу командир танкового взводу Є. Бессонов, – Кулеметний вогонь нам шкоди не заподіяв, але снайпери лютували. Я вирішив не ризикувати і не нести марних втрат і став чекати підходу головних сил бригади. Ми зайняли будиночок недалеко від мосту і вислали до мосту розвідку. Повернувшись хлопці доповіли, що пройти завали на мосту неможливо і снайпери б'ють так, що голову підняти неможливо. Поки ми чекали головні сили бригади, бійці роти стали оглядати машини, кинуті німцями на березі при нашій появі. Великі вантажні автомашини були набиті німецьким майном, продовольством і навіть вином різних марок і країн. Продукти і вино були зі всієї Європи. Бійці забрали німецьку зброю і боєприпаси до нього, деякі обмоталися стрічками з патронами від німецьких кулеметів «МГ-34», як матроси в громадянську війну. Що зробиш – хлопчачки, та й годі. Багато перевзулися в німецькі нові чоботи, а мені офіцерські красиві хромові чоботи не підійшли – підйом у мене виявився великий, хоча перемеряв я багато, так мені хотілося їх мати. Наносили їжі і вина, кубинських сигар в спеціальному шухлядці, шоколаду, печива, здобних хлібців, рибних і м'ясних консервів. Наїлися цього добра досхочу і курили сигари, сигарети. Сигари були саме кубинські, як у Черчілля [4].

Першою форсувала річку Смотрич 29-та гвардійська Унечська мотострілкова бригада полковника М. Смирнова. Попереду активно діяла мотострілецька рота старшого лейтенанта М. Козлова. Вони раптово атакували і перебили охорону на Турецькому мосту [2, с. 105-107]. Міст був завалений вантажними автомашинами та іншими предметами. Було споруджено щось на зразок барикади, в яку був включений навіть танк без гусениць [9]. Сапери під вогнем розмінували міст, не давши можливості фашистам його підірвати [2, с. 105-107]. Керуючи розмінуванням мосту, командир саперного взводу гвардії лейтенант Демиденко особисто застрелив кілька солдатів противника з охорони мосту, але і сам отримав смертельне поранення. Помираючи, Демиденко сказав живих саперам: «Друзі, дайте дорогу танкам». І через кілька хвилин рядовий Іван Товленко доповів комбригу: «Міст розмінувано» [9]. Сапери встигли проскочити під міст і перерубати дроти (був електричний спосіб підризу). Рубали сокирами! Всі проводи порубали, і танки пішли сюди, захоплювати місто [13]. До цього ж часу відважні розвідники Мінін, Лукін, Паршин, Чураков вогнем з автоматів і гранатами знищили вогневі позиції ворога, що прикривали переправу [9].

Прикривав мотострільців старший лейтенант, герой Радянського Союзу В. Зінченко з 61-ї танкової бригади. Відважний танкіст своєю машиною роздушив на мосту 3-и зенітні гармати ворога [2, с. 105-107]. До речі, у книзі «Гвардейская танковая» автор В. Зайцев резюмував: «Тут загинув улюбленець бригади командир танкової роти гвардії старший лейтенант Володимир Зінченко. Він відрізнявся винятковою сміливістю і завжди виконував найважчі завдання. І на цей раз пішов першим в розвідку. Його танк на спуску до Турецького мосту потрапив під вогонь німецької самохідки, стріляла в упір із засідки». Наші танкісти кинулися на міст. Першим увірвався в місто танк гвардії лейтенанта І. Л. Зайкіна. За ним слідували танки гвардії лейтенантів Н. Л. Юдіна, В. І. Москаленко, Г. Ф. Проник [9].

У ту ж ніч солдати 61-ї гвардійської Свердловської танкової бригади підполковника Н. Г. Жукова форсували р. Смотрич вброд. На ділянці дещо північніше Турецького моста вони знищили 8 гармат, 9 танків і розгромили цілий полк ворожої піхоти. Ветеран Великої Вітчизняної війни Рябушко Владимир Михайлович, командир саперного взводу 131-го окремого гвардійського саперного батальйону 10-го Уральського добровольчого корпусу, почесний громадянин Кам'янця-Подільського згадував про ті події так: «Ось, запам'ятався мені штурм Кам'янця-Подільського... В ніч на 24 березня, командир бригади наказав мені знайти переправу через річку. Міст був замінований. І от мені було наказано зробити розвідку річки, знайти місце, де можна переправити танки. Я зі своїми саперами всю ніч з 24 на 25 займався цим. А для танків переправа через річку – це значить глибина не більш 1,20 метра, – за умови, що стійкий ґрунт. Ми шукали брід, де глибина буде не більше 1,20 метра. Кілометра два розвідували, цілу ніч виходили по пояс у воду. І ось ми знайшли місце, – і не одне, а цілих три місця знайшли! Ми забезпечили переправу танків 61-ї танкової бригади, а частково і танкам 63-ї, які підійшли пізніше. Вночі прийшов помічник корпусного інженера, знайшов мене. “Старший лейтенант, сюди. Ти що тут робиш? Танки всі пройшли?” – “Всі пройшли”, – “Залиш на кожному броді по 2 людини, а сам з усім взводом знімайся і сюди, на Турецький міст» [13].

Успішно діяла і 16-я гвардійська механізована бригада підполковника В. Е. Ривжа. Вона з ходу захопила східну околицю Кам'янець-Подільського і Китайгород. Звідси ворог найменше очікував удару [7]. До середини ночі бригада прорвалася до центру міста [9]. О 10-й годині ранку 26 березня місто було звільнене [3, с. 239].

Жителі міста з великою радістю зустрічали радянських воїнів. Поряд з цим були врятовані понад 800 патріотів-в'язнів, приречених на смерть [2, с. 105-107].

В бою за Кам'янець були знищені сотні ворожих солдатів і офіцерів, а ще більше взято в полон. Понад 1 тисячу поранених гітлерівці кинули напризволяще, їм була надана необхідна допомога нашими медпрацівниками [7]. Водночас, радянські війська розгромили штаб 16-ї німецької танкової дивізії і взяли в полон 200 солдатів і офіцерів, захопили 50 гармат, майже 400 автомашин, 250 мотоциклів, 10 складів з військовим майном і багато інших трофеїв [14, с. 208], 72 танка, в тому числі 19 типу «тигр». На наступний день Москва салютувала визволителям міста [8]. Понад п'ять тисяч воїнів 10-го танкового корпусу були нагороджені орденами і медалями за героїзм, проявлений при визволенні Кам'янець-Подільського. Свердловська танкова бригада була удостоєна ордена Червоного Прапора [15].

У зведенні Радінформбюро від 27 березня 1944 р. вказувалося: «Війська 1-го Українського фронту, розвиваючи наступ, вчора, 26 березня, в результаті стрімкого удару танкових з'єднань і піхоти опанували обласним центром України містом Кам'янець-Подільський – сильним опорним пунктом оборони німців на Дністрі» ...

У визволенні міста активну участь брали також партизани під командуванням І. І. Шитова і патріотичні підпільники Кам'янець-Подільського, керовані партійною організацією. Партизани і підпільники допомагали нам в боях, а після звільнення міста вилучували гітлерівців у підвалах, на горищах, усюди, де б вони не ховалися.

«Хочу згадати про 16-річну дівчину Наталію Воспянську. Вона під вогнем ворога вночі провела батальйон автоматників капітана Ф. Приходько 63-ї Гвардійської танкової бригади в Кам'янець-Подільський, а її батько, Володимир Воспянський, провів 3-и танка», – зауважував Д. Лелюшенко [7].

«На radoшах яkocь, – само собою вийшло, що була організована вечеря з трофейних закусок і вин. Виставивши сторожові пости, ми зібралися у вільному від мешканців будинку, де всю ніч відзначали перемогу. Я не дуже любив застілля на фронті – поїв, трохи випив і пішов перевіряти пости, де виявив, що на одному кулеметному розрахуноку лежали убиті наші солдати. Йшов густий сніг, і сліди втекачів чітко було видно. Я підняв кілька відпочиваючих солдат, ми пробігли по сліду, залишених на снігу німцями, але не наздогнавши, повернулися. До ранку, крім сторожових постів, всі спали міцним сном. Втома накопичилася за час безперервних боїв вдень і вночі, коли ми спали уривками по кілька годин на добу, а то взагалі не спали, засинаючи в буквальному сенсі на ходу. У нашій роті, якою тепер командував я, залишилося менше 30 бійців, майже стільки ж, скільки було в двох інших ротах», – вимальовував картину автор книги «На Берлін!» Є. Бессонов.

Між тим, навіть після визволення міста, бої за його утримання тривали ще майже шість діб. Прориваючись на захід частина військ Проскурівського угруповання німців намагалася вибити радянські війська з Кам'янця-Подільського [15].

Відповідальним за оборону Кам'янця-Подільського командарм Д. Д. Лелюшенко призначив командира 10-го танкового корпусу Е.Е. Белова. Генерал-майор Е.Е. Белов і начальник штабу корпусу полковник А.Б. Лозовський склали детальний план утримання міста [9]. Бойовий наказ на організацію оборони міста Кам'янця-Подільського був відданий штабом корпусу о 9-й годині 26 березня. Командири частин і підрозділів при підготовці Кам'янця-Подільського до оборони і потім в ході безперервних контратак противника широко використовували створені усередині березня 1944 р. німецькими військами оборонні позиції з мінними протитанковими і протипіхотними загородженнями, займали обладнані німцями траншеї. Нестача озброєння і техніки частково компенсувалася за рахунок захоплених у противника трофеїв. Німецькі танки і гармати використовували для ведення вогню прямою наводкою; із справних і відремонтованих танків ворога командування сформувало танкову роту. Крім того, зважаючи на відсутність боєприпасів, частина підрозділів гарнізону переозброїлася на трофейну стрілецьку зброю, оскільки боєприпаси до неї були в достатній кількості [16]. «Дуже важко доводилося, і головним чином через брак боєприпасів. У танках залишалося снарядів на 10-15 пострілів. Підвіз припинився. Противник вийшов на наші комунікації. Вичерпалися запаси патронів до ручних і станкових кулеметів. За наказом комбрига штаб організував перерозподіл боєприпасів. Ми вилучили патрони у зв'язківців, возили по кілька ящиків патронів, які підійшли до ручних і станкових кулеметів. Багато стрільців і автоматників озброїлися трофейною зброєю, а боєприпасів до неї на захоплених складах було предостатньо. Противник атакував, як правило, великими силами, але наші бійці і офіцери трималися спокійно і впевнено, міцно утримували свої рубежі, ощадливо і економно витрачали боєприпаси. Наші танки відкривали вогонь по танках противника з таких дистанцій, які забезпечували стовідсоткове попадання в ціль. Тому атаки противника відбивалися з великими для нього втратами», – стверджував учасник визвольних боїв за Кам'янець В. Зайцев [9].

За словами сапера Рябушка Володимира Михайловича: «У Предзамчі, нам потрібно було встановити наші мінні поля. Потім викопати траншею, і з моїми саперами зайняти оборону, тобто охороняти мінне поле. У випадку атаки німців не дати їм можливості розмінувати. Ми сиділи там з 26 березня до 2 квітня. А 2 квітня з південної частини підійшли частини 2-го Українського фронту» [13].

У найнебезпечніший момент, коли «тигри» прорвалися на позиції мінометників Унечської бригади, рядовий Іван Миколайович Долгов закріпив поясом на грудях протитанкову міну, взяв у кожную руку по зв'язці

гранат і, піднявшись на весь зріст, крикнув: «За Родину!». Ціною життя відважного гвардійця «тигр» був знищений. Натхнені подвигом Долгова мінометники зупинили, а потім відкинули ворога [15].

Винятковий героїзм проявляли захисники Кам'янець-Подільського, коли гітлерівці зробили спробу знову оволодіти містом. 61-я і 63-а танкові, 29-я мотострілецька, 16-я механізована гвардійські і 49-я механізована бригади, 121-а стрілецька дивізія, 127, 28 і 56-й танкові полки стояли на смерть. Особливу організованість тут проявили генерал Е.Е. Белов та начальник штабу полковник Л.Б. Лозовський. На місто наступало декілька танкових і піхотних ворожих дивізій. 16 ворожих атак відбили гвардійці.

На одній з вулиць Кам'янець-Подільського при відображенні запеклої танкової атаки загинув смертю хоробрих командир 29-ї гвардійської Унечської мотострілецької бригади полковник Михайло Семенович Смирнов.

Генерал Е.Е. Белов був контужений, але продовжував керувати боєм. Часом його заміщав полковник А.Б. Лозовський. Виняткову стійкість і бойову майстерність проявили при захисті Кам'янця-Подільського командири гвардійських танкових бригад: 61-ї – підполковник Н.Г. Жуков, 63-ї – полковник М.Г. Фомічов, механізованих бригад: 16-ї гвардійської – підполковник В.Е. Ривж, 49-ї – підполковник П.Н. Туркіна, командир 121-ї стрілецької дивізії генерал-майор І. І. Ладигін.

Командування і політвідділ 10-го гвардійського танкового корпусу (начальник політвідділу полковник І.Ф. Захаренко) закликали до участі в захисті рідного міста всіх жителів, здатних носити зброю, і багато хто з ентузіазмом відгукнулися на цей заклик. Радянські патріоти, озброївшись захопленими у ворога автоматами і гвинтівками, в єдиному строю з гвардійцями нещадно громили гітлерівців. Командування корпусу використовувало місцеві заводи і майстерні, де споряджалися бойові патрони і міни, ремонтувалися танки та інша бойова техніка [7].

«Незважаючи на напружену обстановку, – пригадує В. Зайцев, – ми використовували нетривалі паузи між атаками супротивника, переважно в нічний час, для санітарної обробки особового складу. По суворому графіку, групи бійців і офіцерів направлялися в баню. Наші воїни місяцями не знімали з себе обмундирування, бойове спорядження. Важко описати, з якою насолодою вони підставляли свої спини під мильну мочалку, обливалися теплою водою» [9].

Інший визволитель нашого краю Є. Бессонов аналізуючи події минулого пригадує: «Сильних морозів не було, але жити при нульовій температурі вдень і вночі, день у день, під дощем або снігом, дуже неприємно. Від холоду пробирає дрож. Протигазів у нас не було, вони тільки заважали в бою, особливо танковому десанту. Каску я теж не носив, та й багато солдатів її не носили – вона була важка і в бою зсковзувала на обличчя. Німецьке озброєння: автомати, карабіни, гвинтівки, кулемети ми взяли при обороні Кам'янця-Подільського вимушено – для своєї зброї не було патронів. Так до кінця операції деякі бійці і носили два види зброї: своє і німецьке, поки не отримали боєприпаси до своєї зброї. Німці намагалися скидати своїм парашути з боєприпасами та інколи з продуктами. Два таких парашута з боєприпасами потрапили до нас. В один день кінця березня 1944-го в Кам'янці-Подільському пішов густий сніг, який йшов цілу ніч. Всю цю ніч я проспав в окопі як бабак, накрившись двома трофейними ковдрами, вранці прокинувся, і виявилось, що окоп повністю завалений снігом. Мене і солдатів буквально відкопували – стільки було снігу в окопах. У цю заметіль німці, скориставшись нагодою, залишили свої позиції і зникли. Так що, коли ми вибралися з-під снігу, то хлопці повідомили мені, що німців немає. Противник обійшов місто стороною і пішов на захід» [4].

Протягом майже цілого тижня йшли бої не на життя, а на смерть [9]. Проте героїзм і стійкість захисників перешкодили цим намірам. Ворог змушений був ґрунтовими дорогами, у непролазній багнюці, в обхід Кам'янця прориватися на захід [1, с. 6].

Таким чином, бої за славне подільське місто завершилися. Швидко спливає час..., однак невмируща пам'ять про ратний подвиг червоноармійців, які проливали піт і кров за нашу рідну землю, навечно закарбувалась в історії і у наших серцях.

Джерела та література:

1. Рибак І. Кам'янець-Подільська область у часи воєнного лихоліття // Хмельниччина: Дивокрай. – № 1-2, – 2005. – С. 5-6.
2. Етапи визволення Хмельниччини від німецько-фашистських загарбників (січень-квітень 1944 року) // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О.М., Баженов Л.В., Винокур І.С. та ін. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 105-107.
3. Воєнне лихоліття на Поділлі (1941-1945 рр.): моногр. / Слободянюк П.Я., Вавринчук М.П., Олійник Ю.В., Смоленюк П.С., Телячий Ю.В. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 234-240.
4. Бессонов Е.И. На Берлин! – М.: Эксмо, Яуза, 2005. – 288 с.
5. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. В 2 т. – М.: Олма-Пресс, 2002.
6. Москаленко К.С. На Юго-Западном направлении. 1943-1945. Воспоминания командарма. Книга II. – М.: Наука, 1973.
7. Лелюшенко Д.Д. Москва-Сталинград-Берлин-Прага. Записки командарма. – М.: Наука 1987.

8. Якубовский И. И. Земля в огне. – М., Воениздат, 1975. – 567с.
9. Зайцев В. И. Гвардейская танковая. – Свердловск: Сред.-Урал. кн. изд-во, 1989.
10. Семенів О. Еаступальні операції червоної армії у тернопільській області в 1944 р. // http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Si/2010_31/semeniv.pdf.
11. Бабаджанян А. Дороги победы. – М., 1975.
12. Манштейн Э. Утерянные победы. – М.: АСТ; СПб Terra Fantastica, 1999.
13. Я помню. Рябушко Владимир Михайлович // <http://iremember.ru/saperi/ryabushko-vladimir-mikhaylovich.html>
14. Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність. – Монографія. / Олуйко В.М., Слободянюк П.Я., Баюк М.І. – Хмельницький, 2005. – С. 208.
15. Добровольцы Урала. Свердловск, 1980.
16. Хлонь С.Є. Особливості застосування танкових армій у Проскурівсько-чернівецькій операції // http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vnv/2010_13/108-122.pdf

В работе, на основе анализа мемуаров красноармейцев и других письменных источников, освещается история освобождения города Каменца-Подольского от немецко-фашистских оккупантов глазами советских воинов, которые совершили ратный подвиг, очистив нашу землю от гитлеровских оккупантов.

Ключевые слова: *Каменец-Подольский, освобождение, штурм, армия, танкисты, враг, мемуары.*

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МІСТА В СУЧАСНИЙ ПЕРІОД

УДК

Л.В. Баженов

ШЛЯХ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПИ ДОВЖИНОЮ В ТИСЯЧУ РОКІВ (за матеріалами Поділля)

На конкретних історичних документах і фактах розглядається процес прийняття Україною від IX до початку XXI ст. європейського шляху розвитку в цивілізаційному вимірі.

Ключові слова: Україна, Західна Європа, Поділля, європейські стандарти, європейський вибір, магдебурзьке право, місцеве самоврядування.

Так історично склалося, що територія України з глибокої давнини була просторовим коридором міграційних потоків і переселень із Заходу на Схід (з Центральної, Південної і Західної Європи) та Сходу на Захід (з різних частин Азії), що, зрештою, відтоді визначило її постійний вибір європейського або азійського вектору організації комплексу свого життя та зовнішньої і внутрішньої політики. Сьогодні незалежна Українська держава стала знову перед цим вибором. Як свідчать соціологічні дослідження, більшість населення країни займає тверду позицію щодо рівняння на західноєвропейські стандарти демократії, політичного, соціально-економічного і культурного життя, зорієнтована на вступ до складу Європейського економічного союзу. Метою нашого розгляду є потреба прослідкувати нелегкий процес розвитку українсько-європейських зв'язків і взаємовпливів, орієнтації на європейський вектор відносин від часів Київської Русі і Галицько-Волинської держави до сьогодення.

Проблеми складного цивілізаційного виміру України в контексті історії досліджували сучасні вітчизняні політологи, географи та історики Б. Лановик, М. Траф'як, О. Зубалій [1], В. Наулко [2], О. Баженов [3], М. Юрій, Л. Алексієвець [4], Н. Яковенко [5], автор цього матеріалу [6] та ін., які в своїх працях доводять, що українські землі завжди контактували із Західною Європою і прагнули до тісного співжиття з нею. Важливим джерелом, які підтверджують цей вектор, є описи, щоденники, мемуари України та її регіонів, що залишили в XV-XVIII ст. європейські дипломати, військові, мандрівники Евлія Челебі, Боплан, Ульріх фон Вердум, Еріх Лясота, А. Гваньїні та чимало ін. [7]. Вони інформували західноєвропейське суспільство про життя і стан українських земель, сприяли налагодженню його зв'язків з Україною.

Як свідчать давньоруські літописи та європейські хроніки, уже з IX ст., тобто з часу становлення Київської Русі, незважаючи на значний азійський вплив на неї, вона за всіма параметрами належала до ранньосередньовічних держав Європи, налагодила з нею дипломатичні та торгово-економічні зв'язки, на її території оберталася європейська монета динар. Прийняття загальноєвропейської релігії християнства духовно інкорпоровало у європейське культурне співтовариство [4, с. 96].

Політичні зв'язки Русі також мали західну орієнтацію. Відомо, що Великий князь Ярослав Мудрий, як і українська держава сьогодні, активно шукав торгово-економічних, військових, культурних і політичних шляхів співробітництва з країнами Західної Європи, торував європейський вектор розвитку. З цією метою він практично всіх своїх синів і дочок прагнув здебільшого одружити з європейськими монархами й, таким чином, через династичні шлюби розраховував на поліпшення їх добросусідських, політичних та економічних відносин з Київською Руссю, за що його тоді прозвали «Тестем Європи» [1]. За наполяганням Ярослава Мудрого його дочки вийшли заміж: Анна Ярославна – за короля Франції Генріха I, Анастасія Ярославна – за угорського короля Андраша I, Єлизавета Ярославна (Агмунда) – за норвезького короля Гаральда III Суворого, Агата Ярославна (Київська) – за англійського короля Едварда Вигнанця, сестра Великого князя Марія-Добронога – за польського короля Казимира I Визволителя [2; 4].

Найбільш відома роль у Франції Анни Ярославни (1024-1075 рр.), середньої дочки Ярослава Мудрого і дочки короля Шотландії і Швеції Інгігерди (Ірини). У 1049 р. Анна з великим обозом і супроводом (понад 500 бояр, послів, дружинників, челяді) прибула до Франції і в Парижі зайняла цілий квартал. Оскільки більшість із супроводу назавжди залишилися з Анною, то вважають їх перебування початками української еміграції у Франції [3]. 19 травня 1051 р. відбулося урочисте вінчання Анни з королем Генріхом I та її коронування на королеву Франції. Вона народила від шлюбу чотирьох дітей, з яких син стане королем країни під прізвиськом Філіп I (1052-1108), продовжувачем династії. Загалом королеву Франції Анну вважають прабабцею тридцяти королів держави. Анна була авторитетною королевою, брала участь у правлінні державою. Папа Микола II відзначав її доброту, благонадійність, побожність, просив впливати на короля Генріха I. Збереглися підписи Анни слов'янською мовою – найдавніші зразки українського письма. За її час між Францією та Київською Руссю не було ворожих відносин. Сьогодні у Парижі споруджено пам'ятник Анні Ярославівні, королівні Франції [9].

Інша дочка Ярослава Мудрого Єлизавета (Еллісіф) (1032-1067) у 1045 р. вийшла заміж за норвезького короля Гаральда III. Її син від шлюбу Олаф Бонд Спокійний правив у Норвегії з 1066 по 1093 рр. і проводив мирну політику стосовно Київської Русі. У 1067 р. Єлизавета вдруге вийшла заміж за данського короля Свена II, а її син Олаф I також став королем Данії з 1086 по 1095 рр. Згодом обидві династії об'єдналися [10].

Названі українські жінки як найкраще виявили себе у європейських державах, відзначалися розумом, повагою, відіграли важливу роль у монархічних династіях, у налагодженні добросусідських відносин зі своєю Батьківщиною.

Особливо тісно співробітничали з Центральною і Південною Європою в XII–XIV ст. давньоруське Пониззя та Галицько-Волинська держава. Прикордонне подністровське Пониззя (згодом Поділля) було регіоном, звідки постійно виселялися місцеві жителі в європейські країни. Цьому сприяли дністровський торговий шлях до Чорного моря, соціально-економічний гніт, боротьба за Пониззя галицьких та інших давньоруських князів, народні повстання тощо. Так, у 1241 р. спалахнуло селянське повстання на Пониззі проти немилосердного правління в Бакоті боярина Доброслава Судича, який самочинно захопив тут владу. Під час придушення «бунту» силою князем Данилом Галицьким, чимало його учасників, рятуючись від репресій, переправилися на правий бік Дністра і знайшли пристанище в Молдові, Угорщині та Польщі. В іншому випадку в боротьбі за владу проти Данила Галицького повстало боярство Галича і Пониззя. За свідченням літописів, після своєї поразки майже 500 бояр утекло до Угорщини і Польщі, шукаючи захисту в монархів. Значний потік переселенців з Середнього Подністров'я був викликаний також окупацією регіону золотоординською ордою в XIII–XIV ст. [3, с. 177-178]

У литовсько-польський період XIV – XVIII ст. Україна втратила незалежність, але зберегла тісні зв'язки з Європою. Адже Литва і Польща були периферійно європейськими країнами. Зокрема, у XV–XVII ст. у Краківському університеті (Польща) навчалися і здобули вищу освіту 800 українських юнаків, Падуанському (Італія) – понад 600, Болонському (Італія) – майже 600, в інших університетах і академіях (у Нюрнберзі, Вюртенбурзі, Лейпцігу (Німеччина), Празі (Чехія), Сорбоні (Франція), Лейдені (Голандія) та інших) – пересічно 200-400 [11]. Переважна більшість студентів вступала у ці вищі навчальні заклади із західноукраїнських земель, у тому числі з Поділля і Волині – пересічно 6-7 відсотків від основної маси. Зокрема, у списках Краківського університету першої половини XV ст. зазначені студенти з Поділля брати Грогозії (за 1410 р.), Яков (1414 р.), Іван Іванович з Кам'янця (1423 р.) та ін. [12]. Чимало випускників стали славетними ученими, вносили гідний вклад у розвиток науки, освіти й культури європейських країн і, повертаючись на Батьківщину, прагнули сюди впроваджувати європейські стандарти життя [1, розд. IV].

Важливим фактором у той час було впровадження в українські землі магдебурзького права, яке виникло у Німеччині і до XIII ст. поширилося в країнах Західної Європи, сприяло розвитку німецької колонізації в Східну Європу. Це право унормувало самостійність міст, їх самоврядування, економічний статус. У XIV – на початку XVII ст. до загального процесу розповсюдження магдебурзького права долучилися українські міста: Львів (1356), Кам'янець-Подільський (1354), Луцьк (1432), Житомир (1444) і найпізніше Київ (1494) [13].

На Поділлі німецьке право стало впроваджуватися у XIV ст. наданням спеціальних грамот, узаконень литовськими князями Коріатовичами, а в XV ст. – на початку XVII ст. – польськими королями. За цим правом місто звільнялося від управління й суду феодала (власника), отримувало самоврядування і своє судочинство, наділялося орними землями і пасовищами, регулювався ремісничий цеховий устрій, визначалася кількість проведення ярмарків і торгів, міщани звільнялися на 12-20 років від сплати данини, запрошувалися із Західної Європи колоністи, купці, ремісники. Міста-магдебургії забезпечували захист від ворогів: міщани повинні були будувати укріплення, споруджувати замки і фортеці, виставляти варту, вступати в ополчення 14, с.63-64].

За підрахунками дослідників, магдебургією користувалося понад 50 подільських міст і містечок. Першим містом, яке отримало це право листом-грамотою Юрія Коріатовича, був Кам'янець-Подільський (1374). Крім Кам'янця у XV ст. німецьке право діяло у 5 містах Поділля, з них у Смотричі (1448), Ярмолинцях (1455), Зінькові (1456) та ін. У XVI ст. це право утвердилося ще в 19 містах краю, зокрема в Летичеві (1537), Старій Синяві (1543), Чорному острові (1556), Брацлаві (1564), Черчі ((1578), Чернокозинцях (1578), Дунаївцях (1592) й ін. [15, с. 63-64] Зусиллями італійки Бони Сфорца місто Бар отримало магдебурзьке право у 1540 р., яке регламентувало жителів на три міські громади: руську (українську), польську і чемериську [16, с. 40].

У наступному столітті королівськими привілеями магдебурзьке право було даровано ще 15 містам Подільського воєводства, у тому числі Михалпілью (1605), Деражні (1614), Миньківцям (1637), Пиляві (1649), Вінниці (1640), Сатанову (1641), Жванцю (1646) тощо. Особливістю подільських тогочасних міст слід вважати малочисельність їх населення, своєрідне поєднання міського і сільського укладів життя, ремісничої і торгівельної діяльності міщан із заняттям сільським господарством. Звідси магдебурзьке право в краї запроваджувалося в обмеженому вигляді: спочатку воно надавалося не всіма міщанам, а лише колоністам, запрошеним переселенцям та привілейованим громадам (полякам, німцям), згодом його поширили на руську, вірменську та інші общини, досить часто власники і державні чиновники втручалися в міське самоврядування [6, с.9].

Незважаючи на певні обмеження міського самоврядування в умовах самодержавно-чиновницького і власницького свавілля, воно впродовж XIV-XIX ст. відпрацювало і встановило свої механізми діяльності за єв-

ропейськими стандартами, взяло на себе організацію управління містами та їх розбудови, відповідальність за збереження і розвиток комунальної власності й правопорядку, виступало гарантом дотримання громадянських прав міщанами. проте доля історичних міст Поділля, які мали магдебурзьке право, у віках складалося по різному. Там, де міста розросталися та економічно розвивалися і в них було міцне та відрегульоване самоврядування, вони зберегли свій статус міста й до нині (Кам'янець-Подільський, Вінниця, Проскурів, Могилів-Подільський, Бар, Дунаївці та ін.). Коли ж навпаки, зазначені показники були від'ємні, то такі міста, що мали німецьке право, з перебігом часу втратили ознаки міст і навіть містечок й перетворилися на села. Так сталося з містами і містечками Черче, Шарівці, Жванець, Миньківці та ін.

Указом імператора Миколи I магдебурзьке право було скасовано в Україні під владою Росії в 1831 р. (крім Києва до 1835 р.), в західноукраїнських землях у складі Австрійської імперії – у 1786 р. [17, с.45]. Це був відступ від західноєвропейських традицій міського самоврядування і означало повне підкорення міст самодержавними режимами, чиновницькою бюрократією, посилення азійського напрямку цивілізаційного розвитку.

Розглядаючи пошуки шляхів України до Західної Європи у XVI-XVII ст., варто згадати участь українських козаків у війнах у багатьох її державах, успішні битви козацьких загонів під проводом І. Сірка у Франції, М. Мочарика та Ю. Калиновського в Італії (20-30-ті рр. XVII ст.). Козацька звитяга, високий професіоналізм у воєнних справах принесли славу і прихильність європейських народів до України. Тому, коли українські війська потерпіли поразку під Полтавою у 1709 р., європейські країни допомогли організовано відступити тисячам козаків на їх територію, облаштуватися й надати матеріальну і політичну допомогу. Гетьман в екзилі Пилип Орлик розробив і затвердив у 1710 р. нову конституцію України, яка була демократичною і визначала європейські стандарти в управлінні державою. Це дало змогу йому встановити дипломатичні відносини з низкою європейських держав, розселити по Європі козаків і започаткувати новий етап української еміграції як організованої та політичної, яка була спрямована у своїй діяльності на визволення України від іноземного іга [1, розд. 5].

В умовах Російського самодержавства та радянського режиму ідея європейського вибору України не тільки була відкинута, але й всіляко придушувалася. Вона продовжувала вільно утверджуватися і розвиватися тільки в таборі масової української еміграції в країнах Західної Європи та Америки з кінця XIX – до 90-х років XX ст. А з відродженням державної незалежності України було офіційно проголошено політичний курс на її входження до складу Європейського економічного союзу й інших європейських структур, тобто було визнано право українського народу на європейський вибір і, незважаючи на всілякі труднощі і перепони, які чинять у державі прибічники азійського вибору, цим курсом живе країна вже понад 20 років своєї незалежності.

Варто підкреслити, що історичні традиції європейського вибору, закладені ще в добу середньовіччя, сьогодні, вивчаються, запозичуються і відроджуються в теперішній Україні. Наведемо приклад нинішнього розвитку міського самоврядування у м. Кам'янець-Подільському. В ньому належно зберігається будівля міської Ратуші XV-XVIII ст. В її приміщеннях знаходиться, з одного боку, експозиція місцевого державного історичного музею-заповідника, а, з іншого, вже понад останнє десятиріччя тут розташована урочиста зала міської мерії, обладнана в мистецько-архітектурному стилі середньовічної епохи. Тут склалася традиція ухвалення доле-носних рішень місцевого самоврядування, відбуваються урочисті засідання та збори, приймаються зарубіжні делегації, підписуються важливі угоди про співробітництво і дружбу між містами. у тому числі західноєвропейськими, розміщені експозиції історії магдебурзького права, а також тут постійно відбуваються міжнародні, всеукраїнські та міські наукові конференції, симпозиуми, круглі столи, присвячені історії і сьогоденню міст [6, с.9-10]. Таке використання середньовічної Ратуші є визнанням кам'яничанами європейського вибору України, в її складі Поділля, сьогодні й на далеку перспективу.

Отже, шлях України до Європи у просторі і часі впродовж останньої тисячі років потребує подальших наукових досліджень і узагальнень, вивчення досвіду багатьох поколінь у впровадженні в наші країни європейських стандартів і традицій життя, їх належного використання, вдосконалення й популяризації в наші дні, а, головне, збільшення в українському суспільстві табору прихильників європейського вибору в розбудові рідної держави.

Джерела і література:

1. Лановик Б.Д. Українська еміграція (від початків до сьогодення) /Б.Д. Лановик, М.В. Траф'як, О.Д. Зубалій. – Тернопіль, 1999.
2. Наулко В. Український етнос у часі і просторі // Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998.
3. Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX-XIII ст. /Олександр Баженов. – Кам'янець-Подільський, 2006.
4. Юрій М. Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання / Михайло Юрій, Леся Алексівець та ін. – К.; Чернівці; Тернопіль, 2012.- С. 92-122.
5. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до XVIII ст.. – К., 1997.
6. Баженов Л.В. Магдебурзьке право XIV-XV ст. на Поділлі – фундамент сучасного міського самоврядування /Л.В. Баженов //Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип. XIX. – Вінниця, 2011. – С. 8-11.

7. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / Володимир Січинський – К.: Фірма «Довіра», 1992.
8. Історія України в особах. IX–XVIII. – К.: Україна, 1993.
9. Хорунжий Ю. Сага про Ярославових дочок / Юрій Хорунжий, Юрій Якимів. – К.: Біб-ка українця, 2004.
10. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи / Леонтій Войтович. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000.
11. Нудьга Г. Українські студенти в університетах Європи в XIII–XVIII ст. / Григорій Нудьга // Український календар. – Варшава, 1967; Нудьга Г. Перші магістри і доктори: українські студенти в університетах Європи в XIII–XVIII ст. / Г. Нудьга // Жовтень. – 1982. – № 3.
12. Вінюкова В.М. Освітні та культурні центри в Кам'янці-Подільському в XIII–XX ст. / Валентина Вінюкова // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 48.
13. Нариси історії магдебурзького права в Україні XIV – початку XV ст.. – Львів, 2002.
14. Крамар С. Кам'янець на Поділлі у XIV–XVIII ст.: магдебурзьке право, судочинство та самоврядування громад / Сергій Крамар. – Кам'янець-Подільський, 2010.
15. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область. – К., 2010.
16. Стрельбицька Н. До історії діяльності міського самоврядування міста Бара в XVI – на початку XX ст. / Наталія Стрельбицька // Бар. Барська земля – кризь призму століть: Матеріали І міжнар. наук.-практ. конф. – Бар, 2008.
17. Ільїнський В. Магдебурзьке право на Поділлі / Валентин Ільїнський // Дивокрай: науково-краснознавчий альманах. – Хмельницький, 1997. – Вип. 2.

На конкретних історических документах и фактах рассматривается процесс принятия Украиной с IX до начала XXI вв. европейского пути развития в цивилизационном измерении.

Ключевые слова: *Украина, Западная Европа, Подолия, европейские стандарты, европейский выбор, магдебургское право, местное самоуправление.*

УДК 93/94

М. В. Лазарович

СТУДЕНТСТВО ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ В КОНТЕКСТІ ГОРБАЧОВСЬКОЇ ПЕРЕБУДОВИ: СУБ'ЄКТИВНІ РЕФЛЕКСІЇ

Дане дослідження є спробою прослідкувати окремі аспекти зростання суспільно-політичної активності студентства історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту в період горбачовської перебудови. Воно базоване на особистих спогадах автора та матеріалах преси, а тому є фрагментарним і не претендує на повноту охоплення проблеми. Опис подій, пов'язаних із участю автора дослідження, вестиметься від третьої особи.

Ключові слова: *перебудова, студенти, політклуб, мова, демократія, депутати.*

Після смерті 76-річного Л. Брежнева (1982), а за ним і двох його наступників: 70-річного Ю. Андропова (1982–1984) та 74-річного К. Черненка (1984–1985) до влади в СРСР нарешті прийшов представник молодшого покоління – 54-річний Михайло Горбачов, якого в березні 1985 р. було обрано генеральним секретарем ЦК КПРС (у 1988 р. він став головою Президії Верховної Ради СРСР, а в 1990-му – президентом СРСР). Саме з його ініціативи в Радянському Союзі почалася т. зв. перебудова, мета якої полягала в оновленні життя країни.

Як і свого часу хрущовська «відлига», горбачовська «перебудова» була наслідком не особистого бажання її ініціатора, хоча й це зіграло немаловажну роль, а нагальним велінням тодішнього часу. На середину 1980-х років всеохоплююча криза вразила всі сфери життя СРСР. Неefективна «соціалістична економіка» хронічно не забезпечувала потреб країни. З кожним роком знижувався життєвий рівень населення. Разючого удару і без того критичному економічному станові завдали падіння цін на нафту і природний газ на міжнародному ринку та радянська агресія в Афганістан. Тривала виснажлива гонка озброєнь.

До економічних додавалися суспільно-політичні негаразди. Зокрема, потужна репресивна машина нещадно придушувала всякі вияви незалежної громадської чи особистої думки. Зазнали руйнації суспільні відносини, мораль, загрозливих масштабів набирало повальне пияцтво, процвітали корупція, казнокрадство, організована злочинність. Без рішучих змін країна була приречена на повну деградацію. Подібна перспектива змусила М. Горбачова на квітневому пленумі ЦК КПРС 1985 р. оголосити про потребу докорінних змін у галузі економіки й політики, соціальному й духовному житті. Щодо зовнішньої політики новий лідер висловився за впровадження нового політичного мислення у міжнародні відносини, перехід від класових до загальнолюдських цінностей. Був узятий курс на «перебудову», «демократизм» і «гласність».

Однак, як виявилось, ведучи мову про «перебудову», її ініціатори мали на меті лише вдосконалення існуючої системи. Йшлося про лібералізацію в межах «оновленого соціалізму», про «повернення до ленінських норм» і т. ін. Тому з часом поняття «перебудова» через утопічні риси, притаманні їй, поступово втратило свій зміст.

Що стосується ходу перебудовних процесів в Україні, то певний час тут взагалі не спостерігалось будь-яких змін, оскільки вільна думка в Україні була винищена значно ретельніше, ніж у Москві, та її ідеологічний відділ ЦК КПУ вкупі з відповідними службами КДБ працювали цілеспрямованіше. У той час як на союзному рівні відбулися важливі зміни у складі вищого керівництва, першим секретарем ЦК КПУ аж до осені 1989 р. залишався одіозний В. Щербицький, оскільки Горбачов боявся швидко змінювати ситуацію в Україні, яка була надто важливою для СРСР у цілому. Відтак у перші роки «пербудови» «гласність», проголошена в Москві, мало змінила обличчя навіть республіканської преси, не кажучи вже про якісь істотні зрушення. Україна все ще залишалася «заповідником застою».

Проте з плином часу демократизація дедалі більше охоплювала всі сторони життя українського суспільства, яке, у свою чергу, все частіше звертало погляди до національних глибин: історії, культури, мови. Провісником українського національного відродження стала Спілка письменників України (СПУ) та її друкований орган – газета «Літературна Україна».

Стрімка політизація суспільства яскраво проявилася у створенні та діяльності різноманітних «неформальних» груп та організацій, невідконтрольних КППС. У середині 1987 р. у Києві було засновано Український культурологічний клуб, до якого належало чимало дисидентів та колишніх політв'язнів. Тоді ж у Львові з'явилося культурологічне Товариство Лева, яке об'єднувало переважно молодих людей, та Асоціація «Зелений світ». Влітку 1988 р. на базі Української гельсінської групи створено політичну організацію республіканського масштабу, яка отримала назву Українська гельсінська спілка (УГС) і виступала за самостійність України. На початку 1989 р. постало Товариство української мови ім. Т. Шевченка – перша масова українська організація, що перебувала поза партійним контролем. Того ж року відбулася установча конференція історико-просвітницького товариства «Меморіал», яке виступало за увічнення пам'яті жертв комуністичних репресій.

Творення неформальних організацій не обмежувалося лише Києвом та Львовом, а поширювалося й на інші регіони України. Зокрема активну діяльність розгорнуло студентство історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (КПДПІ). В 1985 р. [1] з ініціативи студента 2-го курсу Сергія Бабія було зорганізовано дискусійний політклуб «Планета» (1985–1989 рр.), куди, окрім самого ініціатора, ввійшли його однокурсники Юрій Байдюк, Микола Лазарович, Валерій Нестеренко, Костянтин Тимчук. Виступаючи в багатьох колективах міста та області, члени політклубу гостро критикували партійно-державне керівництво республіки, передусім першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького, яке не лише пленталося у хвості демократичних змін, але й чинило їм всілякі перепони, ознайомлювали з «білими плямами» української історії, засуджували дискримінаційну політику щодо української мови.

Діяльність «Планети» не могла не зацікавити КДБ, який почав відстежувати виступи її членів. Зокрема, свідченням цього стала т. зв. нарада комсомольського активу Кам'янець-Подільського, де начальник місцевого відділення КДБ звинуватив політклуб «в ідейно невитриманих вчинках у виступах перед учнівською молоддю» та іншій крамолі. Найбільше обурення захисника режиму викликали деякі вислови М. Лазаровича. Так, під час одного зі засідань політклубу на запитання, що таке СРСР, студент зауважив, що ця аббревіатура поки що не відповідає змістові. Бо владу Радам ще тільки збираються повертати, дійсний соціалізм несумісний із командно-адміністративними методами господарювання, та й статус республік як державних одиниць вельми невиразний. Нелояльною з погляду провінційного кадебіста була й відповідь Лазаровича на запитання про віру в Бога: «Кожна людина в щось вірить. І добре, коли це віра у щось величне і світле. Я глибоко переконаний, що краще віра в Бога, ніж зневіра й цинізм» [5]. Спроби випадково присутнього на нараді М. Лазаровича захистити свої переконання та вступити в дискусію з цього приводу опонентом були проігноровані.

Вагомим свідченням зростання суспільно-політичної активності студентства була його участь у виборах до союзної, республіканської та місцевих Рад, які відбувалися в другій половині 1980-х років. Найбільших успіхів у цій царині домогів студент історичного факультету КПДПІ Іван Павлович, якого у 1989 р. обрали народним депутатом СРСР.

Трохи раніше, в 1987 р., депутатом Кам'янець-Подільської міської ради народних депутатів було обрано М. Лазаровича. Як член постійної комісії міської ради з будівництва (!) він чимало вільного часу приділяв ознайомленню з умовами проживання молодих сімей, прагнув допомогти їх поліпшити. Однак гуманітарна специфіка навчання та вболівання за стан української мови в УРСР давалися взнаки. 17 червня 1988 р. молодий депутат у виступі на сесії міської ради, між іншим, заторкнув проблему триваючої русифікації міського життя Кам'янець-Подільського. З боєм він говорив про те, що на більшості установ вивіски написано лише російською мовою, а переважна більшість чиновництва воліє розмовляти тільки по-російськи. Навіть вивіски з назвами вулиць, написаними українською мовою, почали змінювати на нові, російськомовні. На репліку одного з «батьків» міста про те, що проблеми української мови в Кам'янці-Подільському нема, студент іронічно зауважив: «Цікаво, чи цієї проблеми взагалі не було, чи ви вже вирішили її». По завершенні виступу, який із дозволу більшості депутатського корпусу тривав значно довше, ніж дозволяв регламент, М. Лазаровича

почали звинувачувати у всіх неіснуючих гріхах. Особливо старалися перший секретар міському компартії В. Козлов, голова міськвиконкому В. Крилов, директор заводу «Електроприлад» М. Вараниця та деякі інші депутати. Зокрема, В. Козлов, обурившись закликами студента розмовляти по-українськи, своє ставлення до мовної проблеми висловив так: «...Я сам українець. Десять лет учился в украинской школе. Разговариваю на том языке, на котором удобно, и не собираюсь ничего менять. Буду говорить и писать на русском языке».

Цікаво, що в місцевій пресі про резонансний виступ не згадувалося жодним словом, а газета «Прапор Жовтня» написала, що депутат М. Лазарович узяв участь в обговоренні проблем міського будівництва [2].

Промовистим свідченням тих настроїв, які вирували серед студентів-істориків, став і збір підписів за надання українській мові державного статусу. Проблема полягала в тому, що наслідки русифікації, яку впродовж десятиліть здійснював комуністичний режим в Україні, були жахливими. На кінець 1980-х років у республіці з 2,6 млн дітей в україномовних дитячих дошкільних закладах виховувалися лише 642 тис., або кожна 4-та дитина. В Києві українською мовою навчався тільки кожен 5-й учень. На 1988/1989 навчальний рік не залишилося жодної української школи в Донецьку, Чернігові, Харкові, Луганську, Одесі, Миколаєві. У 1990/1991 навчальному році лише 49,3% (за іншими даними – 47,9%) українських школярів навчалися українською мовою. Із 49 столичних ПТУ українською мовою не викладалося в жодному. У вишах українською мовою читалося тільки приблизно 5% лекцій. Питома вага навчальної літератури для ВНЗ, друкованої в УРСР мовою корінного населення, за кількістю назв скоротилася з 86,9% у 1946 р. до 8% у 1980 р. В цілому по СРСР питома вага тиражу підручників для вузів з усіх дисциплін, разом узятих, виданих мовами народів Радянського Союзу, крім російської, склала у 1987 р. лишень 5,1%, в той час як іноземними мовами даного роду літератури випущено 10,6%. За перших 2 роки влади Щербицького в Україні тираж художньої літератури російською мовою збільшився з 3,3 млн примірників до 9,9 млн. У 1988 р. книжки, видані українською мовою, становили лише 18% за назвою, а за тиражем – тільки 3%. Під час перепису населення в 1979 р. кожен 6-й українець назвав рідною мовою російську. Впала в Україні й частка самих українців: якщо у 1959 р. їх нараховувалося 76,8%, то у 1989 – 72,6%; тоді як росіян – зросла з 16,9 до 22,0%. Загалом же за час радянської влади, згідно з даними професора В. Романцова, кількість росіян в Україні збільшилася в 4,2 раза, а число українців за той же час зросло тільки в 1,7 раза [3, с. 527–528]. Ці страшні цифри не могли залишити байдужим нікого.

Думка про організацію такої акції визріла в М. Лазаровича після того, як він 1 жовтня 1988 р. перевівся на індивідуальний графік навчання і одночасно став працювати завідувачем бібліотеки Чемеровецького медичного училища. Маючи вдосталь вільного часу й відповідні можливості, студент ретельно опрацював необхідну літературу, статті в журналах і газетах, підготував відповідне звернення та інші матеріали. Напередодні акції він повернувся до Кам'янець-Подільського, скликав у гуртожитку студентську вечірку, на яку зійшлося до 10 осіб, і там повідомив про свій план. Усі присутні погодилися його підтримати. Щоправда, участь в акції взяли лише двоє – сам ініціатор і його товариш Вадим Якубовський, також студент 5-го курсу історичного факультету КПДП.

Недільного ранку 27 листопада 1988 р. студенти вийшли на міський ринок Кам'янець-Подільського, де вже зібралося чимало народу. Ставши при вході, вони розклали на столику чисті листки паперу, ручки і плакат, на якому містився напис: «Ініціативна група студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського педінституту. МИ ЗА ДЕРЖАВНИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ! Звернення до Верховної Ради УРСР. Ми, жителі міста Кам'янець-Подільського, поділяємо тривогу широких кіл громадськості України за стан української мови і просимо Верховну Раду УРСР надати українській мові статус державної». На студентську ініціативу люди реагували по-різному: більшість дякувала і ставила свій підпис на підтримку рідної мови, інші – байдуже, треті – доволі агресивно. За короткий час під відозвою підписалося 90 кам'янчан [5]. Однак невдовзі, хвилин через 40-50, до хлопців підійшли працівники чи то МВС, чи то КДБ і змусили їх припинити акцію.

Спроба продовжити збір підписів поблизу магазину «Дитячий світ», який знаходився через дорогу від ринку, не принесла успіху. Плакат зі зверненням, який М. Лазарович і В. Якубовський установили на новому місці, скинув у калюжу якийсь невідомий чоловік. Зрештою, останнім місцем, де було встановлено вже намоченого плаката, став вестибюль студентського гуртожитку. Там ще декілька десятків студентів своїми підписами підтримали вимогу надання українській мові статусу державної. Згодом підписні листи було надіслано до Івана Драча в редакцію «Літературної України».

Здавалось би, цілком мирний студентський захід не мав мати якихось негативних наслідків. Однак, на той час були ще досить сильні позиції КППС і її бойового загону – КДБ. Постало питання про звільнення студентів із інституту. До них стали використовувати звичні засоби впливу – розмови в кабінетах за зачиненими дверима. Куратор із КДБ ставив питання про те, хто був «натхненником» ідеологічної диверсії, а один із професорів у грубій формі звинуватив студентів у «націоналізмі» [6, с. 219]. Дійшло до того, що деякі підписанти зі студентського середовища, просили закреслити їхні автографи під зверненням до Верховної Ради УРСР. Сам М. Лазарович змушений був звільнитися з роботи.

З метою засудження студентської акції в актовій залі історичного факультету були скликані факультетські збори студентів і викладачів. Викладацький колектив «розколовся»: частина була солідарною зі студентами, інші засуджували їхні дії, але більшість зайняла вичікувальну позицію і не з'явилася на збори. Одним із чин-

ників, який зумовив те, що процес «засудження ідейно шкідливої позиції студентів» не вдався, були виступи таких викладачів, як В. Степанков, Ю. Тарасов, О. Федьков та ін. Зокрема, Валерій Степанков наголосив, що в країні зовсім не та суспільно-політична ситуація, щоб «засуджувати» людей за їхні переконання. Він відзначив, що українська мова справді вимагає захисту, про що говорять видатні представники української інтелігенції – поети, письменники, науковці. Про це йдеться в друкованому органі Спілки письменників України – «Літературній Україні»... Промова Валерія Степановича знайшла підтримку інших викладачів та студентської громади. Після цього годі було очікувати якихось осуджувальних резолюцій чи організаційних висновків [6, с. 219] щодо патріотично налаштованих студентів. Навпаки, в резолюцію зборів записали пункт про необхідність допомоги в зборі підписів за вимогу надання українській мові статусу державної.

Важливим фактором, який урятував хлопців від розправи, були також репортажі про згадану подію на радіостанціях «Свобода» і «Голос Америки» (до речі, тоді ж пресова служба Української гелсінської спілки випустила спеціальне повідомлення [5], а у Львові з'явилися листівки з інформацією про студентську акцію в Кам'янці-Подільському)⁶. Це сталося завдяки відомому поетові й дисидентові Миколі Горбалу, котрий тривалий час перебував в ув'язненні за політичні переконання. Дізнавшись про проблеми, які спіткали студентів, він, незважаючи на те, що сам знаходився під невсипущим оком КДБ, прийшов на допомогу. Невдовзі на хвилях названих радіостанцій відома правозахисниця і журналістка Надія Світлична виступила з циклом передач «У Кам'янці на риночку», де, між іншим, повідомила про можливу розправу над студентами. «Не знаємо, – передала вона в радіоефір, – що чекає кам'янець-подільських студентів за такий радикалізм» [8].

Не залишилась осторонь студентської акції й місцева преса. Зокрема, 1 квітня 1989 р. тодішній орган Хмельницького обкому КПУ та обласної ради газета «Радянське Поділля» помістила на своїх шпальтах пасквіль Йосипа Ядухи під назвою «Їжак в цукерковій обгортці», де в традиціях т. зв. соціалістичного реалізму всі факти було перевернуто з ніг на голову [8]. Невдовзі за командою зверху пасквіль було передруковано в студентській багатотиражці «Радянський студент» [9]. Спроби М. Лазаровича домогтися спростування перекручених фактів у газеті «Радянське Поділля» не принесли успіху – редакція поводитися немов у рот води набрала. Тоді він звернувся до редактора г. «Радянський студент» Юлії Яворської, яка дала згоду на публікацію відкритого листа до редакції г. «Радянське Поділля». 16 травня непоступливий студент через студентський друкований орган [4] усе ж зумів донести свою позицію до читачів.

Надзвичайно важливою підтримкою для М. Лазаровича та В. Якубовського у важкий період невизначеності з продовженням навчання в інституті були листи підтримки, які надійшли зі Львова, Харкова, Запоріжжя, Стрия. В одному з них Микола Василега зі Запоріжжя, між іншим, застерігав хлопців: «І все ж, хлопці, будьте пильними щодо можливих і мерзенних провокацій (як-ото підкидання в кишеню пакетика з гашишем у транспорті, або антирадянських матеріалів у студентській аудиторії під час перерви у ваші дипломати, чи-то інсценізація «спроби звалтування» тощо). Отже, пильність, пильність і ще раз пильність, бо вороги наші – мастаки на подібні витівки...»

Підсумовуючи, слід зазначити, що «перебудова», як і кожна «революція згори», була доволі обмеженою і непослідовною. Але головне її значення полягало в тому, що вона спричинилася до різкого зростання політичної активності широких народних верств. Завдяки горбачовській «гласності» люди долали стереотипи й догми, які формувалися десятиліттями, отримали право на об'єктивну інформацію, могли вільно висловлювати власну думку. Цей процес, звичайно, проходив в Україні повільно і болісно, зустрічав запеклий опір з боку консервативних сил, передусім партійної верхівки на чолі зі Щербицьким, але був незворотнім.

Певну роль у подоланні наслідків комуністичної ідеології відіграло й студентство історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Зокрема, акція збору підписів за вимогу надання українській мові статусу державної хоч і була пересічною подією, однак яскраво засвідчила суперечливість перебудовних процесів у республіці. Якщо в Москві журнал «Огонек», редагований українцем В. Коротичем, уже публікував відверто антирадянських авторів, то в Україні навіть захист української мови міг послужити приводом для переслідування.

Джерела та література:

1. Бабій С. Діє політклуб «Планета» / С. Бабій, Г. Левицька // Радянський студент. – 1986. – 27 лютого.
2. Будувати швидко, добротню // Прапор Жовтня. – 1988. – 22 червня.
3. Лазарович М. В. Історія України: Навч. посіб. – 2-ге вид., випр. і доп. Рекомендовано МОН / М. В. Лазарович. – К.: Знання, 2011. – 685 с.
4. Лазарович М. Повернення до «Їжака»... / М. Лазарович // Радянський студент. – 1989. – 16 травня.
5. У Кам'янці на риночку... // Листок прес-служби УГС. – 1989. – Ч. 64 (3 лютого).
6. Федьков О. Людина і громадянин / О. М. Федьков // Наукова звитяга у щоденному вимірі. До 60-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка Валерія Степановича Степанкова / Укл. О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. – С. 217–220.

⁶ До речі, в усіх повідомленнях про студентську акцію в Кам'янці-Подільському з невідомих причин були допущені помилки в прізвищах учасників: замість Лазарович – Лазаровський та Якубовський – Якубович.

7. Федьков О. М. Микола Васильович Лазарович / О. М. Федьков / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка в особах. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 3. – С. 692–705.
8. Ядуха Й. Їжак в цукерковій обгортці / Й. Ядуха // Радянське Поділля. – 1989. – 1 квітня.
9. Ядуха Й. Їжак в цукерковій обгортці / Й. Ядуха // Радянський студент. – 1989. – 26 квітня.

Данное исследование является попыткой проследить отдельные аспекты роста общественно-политической активности студенчества исторического факультета Каменец-Подольского государственного педагогического института в период горбачевской перестройки. Оно основано на личных воспоминаниях автора и материалах прессы, а потому является фрагментарным и не претендует на полноту охвата проблемы. Описание событий, связанных с участием автора исследования будет вестись от третьего лица.

Ключевые слова: перестройка, студенты, политклуб, речь, демократия, депутаты.

УДК 271.4(477.43)»19»

І.В. Лехіцька

ВІДРОЖЕННЯ УГКЦ В М. КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В 90-ТІ РР. ХХ СТ. (ЦЕРКВА СВЯТОГО ЙОСАФАТА)

У статті розповідається про історію відродження Української Греко-Католицької Церкви в м. Кам'янець-Подільському, зокрема про титанічну працю греко-католицької релігійної громади по її легалізації, наданню храму міською владою в 90-ті роки, ремонту, побудові нової церкви, що відбувалося при сподвижництві священників Миколи Подуцака, Георгія Царя і Петра Мірчука, сестер-монахинь з монастиря Пресвятої Родини.

Ключові слова: УГКЦ, греко-католицька громада, священники, храм, Святий Йосафат, ЧНІ (Чин Найсвятішого Ізбавителя) – ремдемптористи, василіани.

Вивчення історії УГКЦ на Поділлі, зокрема в м. Кам'янець-Подільському ускладнюється як хронологічною віддаленістю періоду їх функціонування, так і браком документальних джерел, які з часом в наслідок різноманітних подій було втрачено. Тому можемо в основному спиратись на фундаментальну працю Ю. Сіцінського «Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. Каменецкий уезд».

«Перші уніатські єпископи православні, що перейшли в уніатство з 1681 р. Інокентій Вінницький, потім Мелетій Дорошківський».[1, с. 7]

З приходом до управління духовною паствою Поділля Йосифом Шумлянським після прийому від турків поляками міста 29 серпня перший раз відслужив в кам'янецькій кафедральній Свято-Троїцькій церкві. Саме в цей період багато православних церков було передано греко-католицькій общині.

З приєднанням м. Кам'янця Росії ситуація змінилась. В кінці XVIII ст. в 1795 р. греко-католицькі церкви були передані православним релігійним общинам.

Українська греко-католицька церква в роки Великої Вітчизняної війни знову почала відкривати свої церкви в Кам'янці та районі. Так, станом на січень 1942 р. греко-католицькі священники відкрили церкви у м. Сатанові, та Сатанівського (Іванчинцях, Кугаївцях, Голинищеві, Летові, Почапінцях, Корсуні), Чемеровецького (Кучаївцях, Юрківцях, Ямпольчику, Смотричі, Завадівці), а також в Орининському районі, та спробували відкрити в м. Кам'янець-Подільському на Руських фільварках. Близько року правив у церкві Святого Миколая ЧНІ (Чин Найсвятішого Ізбавителя) о. Василь Величковський (редемпторист). Та духовна православна консисторія і німецька влада вела боротьбу з поширенням греко-католицизму і до кінця 1942 р. на теренах області не залишилося ні одного греко-католицького священника.

Восени 1962 р. до міста приїхав ЧНІ о. Євстахій Смаль, який виконував священничі обов'язки у римо-католицькому храмі Святого Миколая. Люди пам'ятають отця як надзвичайно добру, скромну, чутливу людину. Під час сповіді він допомагав пізнати свій духовний стан і виправити його. У своїй маленькій кімнаті за шафою мав скромний престол, де відправляв Службу Божу за греко-католицьким обрядом. Цей престол і знайшли під час обшуку, і наприкінці травня 1964 р. о. Євстахій було наказано виїхати з міста.

«Вперше після 200-річної перерви греко-католики в Кам'янці заявили про себе наприкінці квітня 1987 року під час відзначення роковин Чорнобильської трагедії. Тоді до міста приїхало декілька автобусів з віруючими із західних областей України на чолі з владикою Василюком і греко-католицькими священниками. На міському стадіоні просто неба було проведено богослужіння. Після закінчення відправи зі стадіону рушила процесія на чолі із священниками, до якої приєднувалась велика кількість зацікавлених кам'янчан. Шлях процесії пролягав по вулиці Князів Коріатовичів (тоді вул. Чкалова) через Новопланівський міст, по вулицях Старого міста і далі повз Стару фортецю на Підзамче, де гостей чекали автобуси, якими вони поверталися додому. Процесія відбувалась з синьо-жовтими прапорами під спів віруючих, калатання дзвіночків, люди несли запалені свічки, ця подія справила глибоке враження на кам'янчан, котрі, мабуть, уперше у своєму житті

побачили подібну релігійну процесію. Вона стала поштовхом для створення греко-католицької громади. І подальшої її активізації» [2, с. 392-393].

Греко-католицьку громаду в той час формували в місті о. Микола Подушак, що мав на той час парафію в Тернопільській області. Тодішня Кам'янець-Подільська греко-католицька громада була спочатку малочисленою, в основному складалася з родин Рибаків, Осташів, Дашків, Косарчин, Угрин та ін. Тривалий час не вдавалось зареєструвати громаду в місті, а тим паче отримати храм для проведення богослужінь. Проте громада не тільки молитвою просила для кам'ячан доброї долі, а й брала активну участь у громадському житті Кам'янця. Разом з римо-католицькою громадою приймала участь у пікетуванні біля катедри за повернення спільної святині римо-католикам.

15 серпня 1990 року група віруючих у складі В. І. Дашка, М. І. Косарчин, О. М. Рибак, Я. Г. Баїка звернулась з офіційною заявою в міськвиконком про надання дозволу на проведення 25 серпня посвячення хреста на місці зруйнованої у 30-ті роки Свято-Троїцької церкви, котру віруючі просили надати їм для відновлення. Та передбачивши негативне рішення міськвиконкому, не очікуючи дозволу, вже 23 серпня греко-католицька громада організувала процесію і обряд освячення хреста. Обряд був здійснений священниками з Західної України, що приїхали в супроводі віруючих (близько 60 чоловік), о. Миколою Подушаком та кам'ячанами. В місцевій пресі про цю подію написали, як про «черговий політичний фарс з використанням релігійних почуттів віруючих».

«Біля хреста греко-католицька громада почала проводити свої богослужіння просто неба, в будь-яку погоду. Відправи здійснювалися за звичай увечері. Коли парафіяни повертались з роботи. Під хрестом щодня можна було побачити невелику групу людей, котрі під снігом чи дощем молились на Службі Божій.

Протягом подальших місяців віруючі не отримували ніякої підтримки з боку місцевої влади, навіть більше – в пресі постійно друкувались несхвальні відгуки про греко-католиків. І лише члени міської організації Народного Руху України всіляко захищали інтереси віруючих. Також учасники студентського страйку, що відбувся у жовтні 1990 року в Кам'янці на підтримку голодуючих у Києві ровесників, серед інших вимог поставили перед міською владою питання про прискорення реєстрації греко-католицької громади.

З греко-католицькою церквою пов'язане освячення синьо-жовтого прапора, котре відбулося 4 листопада 1990 року за ініціативою міської організації Народного Руху України біля хреста, встановленого на місці церкви Святої Трійці. Церемонія відбулася при великому скупченні людей, котрі заповнили Троїцьку площу (колишня пл. ім. Куйбишева). Обряд освячення був здійснений греко-католицькими священниками. Після закінчення церемонії синьо-жовтий прапор урочисто пронесений зі Старого міста до майдану Відродження (колишня пл. ім. Леніна), на якій знаходиться будинок міської Ради. Подальша історія греко-католицької громади супроводжувалась деякими драматичними епізодами. В 1990 році доведена до відчаю байдужістю місцевої влади, не було позитивного рішення на прохання і клопотання, громада зайняла дерев'яну Хрестовоздвиженську церкву на Карвасарах, в долині р. Смотрич» [2, с. 293]. Тут майже протягом року греко-католики проводили богослужіння і денно і нічно утримували її чергуючи. Серед них були Здирко Роман, Петро Буряк, Крулевський Юрій та інші, а парафіяни підтримували їх не тільки молитвою, але й їжею.

За свідченням очевидців, взимку на свято Варвари 1991 року активісти громади Покровської церкви Московського патріархату на чолі зі священником Л. Коблею вчинили напад на церкву, намагаючись вигнати греко-католиків, котрі були всередині. Завдяки позитивній думці громадськості і втручання міліції конфлікт закінчився досить мирно. Церква утримувалась громадою до Великого посту 1991 р. і за вимогою влади була передана громаді Московського патріархату, а Хрестовоздвиженську церкву довелось звільнити.

Паску 1991 року святити в Петро-Павлівській церкві, що на той час була автокефальною.

В 1991 році греко-католицька десятка нарешті була зареєстрована (перша реєстрація відбулася по вулиці Зантуській 1. кв. 8 за адресою проживання сім'ї Рибак) і називалася «Церковна громада по відбудові Свято-Троїцької церкви». Створили церковну десятку, відповідно до законодавства, головою якої була обрана Рибак Ольга Миколаївна, яка на той час була ще й депутатом міської ради. За громадою було закріплено церкву Святої Трійці, яку в майбутньому передбачалося відбудувати на старому фундаменті, що зберігся в землі.

В зв'язку з тим, що громада не мала священника для богослужінь, представники громади неодноразово їздили до Львова з проханням про призначення в Кам'янець-Подільський священника. Кам'янець-Подільський в той час належав територіально до Львівської дієцезії.

Восени 1991 року, реагуючи на прохання віруючих до міста попередньо було направлено Владику Михайла Колтуна ЧНІ (який є нині Сокальсько-Жовківським єпископом) і о. Мар'яна Ференца ЧНІ. Вони провели декілька богослужінь під хрестом. Отець Мар'ян мав залишитись парафіяльним священником, але життєві обставини змінили це рішення і в місто прислали отця Ігоря Царя, який приїхав 3 листопада. І в допомогу громаді був доправлений залізничний вагон. В якому вірячи молились майже рік. На цей час міська влада офіційно передала для богослужінь Тринітарський костел.

Тринітарський Костел є визначною пам'яткою архітектури XVIII ст., побудований у стилі барокко. В післявоєнний час і до 90-х р. р. використовувався під сховище обласного архіву. Костел звільнили від архівних справ. Силами громади було вивезено сотні тисяч документів. Під час звільнення від документів і ремонту

церкви в ній вже почали правити Службу Божу. Віряни поспішали закінчити ремонтні роботи і святкувати свято Воскресіння в своїй церкві. А 8 листопада 1991 року церква була офіційно освячена владикою Филімоном Курчабою ЧНІ і названа церквою Святого Великомученика Йосафата. А 26 квітня 1992 року тут регулярно відбувається богослужіння.

«У 1992р. на державні кошти проведено реставрацію костелу: відремонтовано дах, відремонтовані і пофарбовані фасади, поставлена нова дерев'яна брама. Кам'яні фігури засновників ордену Яна з Маті і Фелікса Валуа замінені на копії, зроблені з бетону. У 2005 році влаштована підлога, вимощена кам'яною плиткою. Документація на реставраційні роботи була розроблена інститутом «Укрзахідреставрація» м. Львів» [3, с. 126].

«Значно змінився інтер'єр костелу, а тепер церкви Святого Йосафата. Стіни побілені в жовтий колір, «завдяки цьому чітко виступає» біле «багате бароккове ліплення костелу. Ікони прикрашені вишитими рушниками. В південній частині церкви встановлено скромний дерев'яний іконостас згідно з вимогами греко-католицької церкви...»

Серед втрат, допущених під час ремонту та пристосування костелу під церкву Святого Йосафата, можна назвати загибання і забилання пам'ятної таблиці кінця 18 ст. з написом про освячення костелу... Також під час останнього ремонту, як зазначає О. Пламєницька, було знехтувано автентичну колористику костелу, яка колись була дуже ефектною. Адже раніше фасади були пофарбовані темно-червоним кольором, на якому виділявся білий архітектурний декор. Також двоколірне оздоблення мала фронтальна частина огорожі. Червоний і білий є кольорами ордену Тринітарів.» [3, с. 127].

Слід особливо відзначити діяльність колишнього священника церкви Святого Йосафата о. Ігоря Царя, котрий протягом 5 років (з 1991 р.) енергійно працював у справі відродження греко-католицької церкви в Кам'янці-Подільському. Саме в нього виникла ідея побудови церкви Матері Божої Почаївської у мікрорайоні Жовтневому, яка буда здійснена в 1995-1997 р. р.

Не під силу було б йому потягнути таку нележку справу без Божої допомоги і без харизматичної особистості, що визрівала в тяжких випробуваннях долі.

Отець Ігор народився в с. Бучали Городоцького району Львівської області. Змалку хлопця виховували дідусь і бабуся – батьки з ранку і до вечора були на роботі. Саме дякуючи діду Івану хлопчина змалечку почав ходити до храму. «Ще в дитячі роки в мене зародилась тверда думка, щоб Україна стала вільною, а люди щасливими» [4, с. 16], – згадував душпастир. Дідусь вчив: «Боронь Боже, щоб ти когось першим рушив, але як тебе зачіпають, то дай йому так, щоб десятому заповів.» [5, с. 7].

Ця премоудрість стала для Ігоря доброю наукою, проте від бійок особливо не рятувала, адже весь час доводилось то відстоювати власні переконання, то за слабших заступатися... Тож не дивно, що у 16 років його поставили на облік у міліції. Спересердя, бо мав запальний характер, він залишає школу і йде працювати на завод слюсарем.

«Через рік я купив собі «Яву» і так ганяв, що сусідка молилася, щоб не вбився. Шкода, що тоді не знайшлося нікого, хто б до мене міг промовити по-людськи, спрямувати на добру дорогу...» [5, с. 7].

Служба в армії стала для Ігоря Царя не лише важким випробуванням характеру, а й своєрідним поштовхом для переосмислення життя... Потрапив він до Забайкальського воєнного округу, де з тисячі солдат шістсот були раніше судимі.

Два роки після закінчення служби йому снилася армія і той жах, який довелося пережити. Дякував Богу, що повернувся живим і не покаліченим... Хоч було Ігорю 20 років, але здавалося, що прожив усі 80. Почав ходити до церкви, читати духовну літературу, лиш би не повертатися до бійок. А, щоб мати на прожиття працював слюсарем V розряду, грав на бас-гітарі на весіллях, Будинку культури. Саме тоді й познайомився з музикантами родини Костів і їхньою матір'ю – пані Оленою. «Ця поважна взірцева українська жінка дала мені відчуття... що я комусь потрібний... У тій великій співучій родині я став дванадцятою дитиною... Любов і доброта цих людей схилили мене до нового життя» [4, с. 33].

Одного разу в пані Олені піднявся тиск понад 200 не було ліків. Ігор поклав жінці руки на голову і щиро помолвся: «Боже, дай їй здоров'я!». Пані Олені полегшало. З тих пір Ігор Цар взяв про Божий дар. «Хворі йшли до мене щодня... Я з радістю всім допомагав. У той час підходить до мене один чоловік і каже: «Бог дав тобі талант задаром і ти задаром допомагай людям» [4, с. 34].

На той час Ігорю царю виповнилося 25 років. Через деякий час доля звела його з Зіновієм Маркевичем, який на свято Миколая завіз хлопця в Самбір до отця Миколая Куця. 1988 р. Ігор Цар стає практикуючим християнином, крім того належить до Гельсінської спілки, займається національно-релігійною пропагандою. Незабаром отець Миколай привозить його до владика Мирослава Курчаби, там він допомагає у різних церковних справах. Підпільно навчається на священника. 9 жовтня 1991 р. Владика Юліан Вороновський висвячує на диякона, а на Покрову 14 жовтня 1991 р. Патріарх Мстислав-Іван у Соборі святого Юра висвятив його на священника. «І тут я згадав сестру Теклю-Євдокію Левкович. Колись мої батьки продавали маленьку хатинку в Рудно під Львовом і перебирались до Львова. Мама домовилась з сестрою Теклею про ціну – півтора тисячі. Про це довідався якийсь пан і запропонував три. Хоч батьки жили бідно, але мама не спокусилася великими грішми і продала хатинку монахині. А сестра Текля перетворила її на потужний монастир, де 30 років по-

стійно відправлялися Служби Божі й рятувалися людські душі.» [4, с. 42] При зустрічі монахиня повідомила майбутньому священникові, що в подяку за те, що тоді мати Ігоря продала дешево хату під монастир, вона щодня молилась за нього, щоб Господь дав йому щасливу долю.

З листопада 1991 року по весну 1996 року о. Ігор Цар – парох УГКЦ Святого Йосафата в м. Кам'янці-Подільському.

За цей час, як будівничий поклав не один камінь в відродження УГКЦ в нашому місті. Він не тільки правив Служби Божі в вагончику і в храмі, вінчав, хоронив та виконував інші церковні треби. За короткий термін було загружено і вивезено майже 90 машин з архівними матеріалами, зроблено ремонт і побілку церкви. Напис «Так все не буде», прибитий отцем над дверима церкви, став на довший час візитівкою церкви Святого Йосафата, бо багато кам'янчан знали церкву саме дякуючи йому. В 1992 році було встановлено Хрест пам'яті жертв голодомору, біля якого не тільки правили панахиду по загиблим від голоду, але й за тих, хто наближав волю Україні. Отець вів велику духовну роботу по прославі українського Миколая-Чудотворця (у 2001 р. Папа Іван II проголосив Владику Миколая Чарнецького Блаженним). Багатьом кам'янчанам, що молилися до нього допоміг Блаженний. Ці свідчення він видав у книзі «Наш Український Миколай-Чудотворець». Займався парох і перекладами з старослав'янської – видав «Акафіст до Святої Трійці».

Священник не мав довший час свого житла, тому жив по квартирах парафіян і навіть деколи спав у церкві. З 18 березня 1993 року на основі рішення міської ради про передачу дому Чорторійських ЧНІ отець Ігор Цар мав свій дах над головою, а вірянам цей будинок став місцем парафіяльних зустрічей, катехізації, використовували для роботи з молоддю. Саме тут в капличці Почаївської Матері Божої зародилась ідея відкриття церкви на мікрорайоні з тоготною назвою і цей задум було здійснено в 1995-1997 р. Священник з парафіянами, отримавши землю під забудову розпочали зведення храму.

Отець Ігор залишив по собі немало добра. Він вселяв у душі кам'янчан надію та віру на краще майбутнє. Він не боявся стукати в чужі двері і йому відчиняли.

З травня 1996 року священник був направлений до м. Києва скарбником. Впродовж наступних років отець видав багато книг «Що відповісти сектантам», «Молитва-посвята», «Молитва для скріплення душі», «Вірничка до Божої Матері», «Чудесні дарунки від Митрополита Андрія Шептицького», «Український велетень духа», «Паломник ХХ-го ст.», «Останні будуть першими», «Покликаним до свободи» та ін.

З 20 травня 1997 року він сіє слово Боже серед в'язнів однієї з Львівських тюрем. Доля не шукає легких стежок для о. Ігоря. «Бути священником у тюрмі – це ходити по лезу бритви між наглядачами і зеками. Не можна стати ні на один, ні на інший бік... Священник повинен бути взірцем християнства для одних і для других, знаходити з ними спільну мову і любов'ю робити все, щоби і ті, і ті дісталися до неба» [4, с. 67]

«Влітку 1996 року настоятелем церкви і монастиря став ігумен Петро Мірчук. Походить з багатодітної родини в Львівській області, яку дуже поважають у селі. В його сім'ї ще є священники. Тато був головою сільради. Він ще з 80-х років товаришує з сьогоднішнім нашим патріархом Святославом Шевчуком. У буремних 80-х разом відстоювали легалізацію УГКЦ на мітингу в Москві. Цей священник завоював серця кам'янецьких греко-католиків своєю скромністю, аскетизмом, великою працелюбністю, всеохоплюючою любов'ю до ближніх. На нього чекали в наших міських лікарнях хворі і він потішав їх у болях і терпінням добрим словом і сповіддю, причастям. Діти з радістю ходили на катехітичні науки. Молодь і дорослі з його високоінтелектуальних духовних наук у проповідях почерпнули для себе багато добра і розуму.

24 грудня 1996 року Державний комітет України у справах релігії і громади офіційно оформив потрібні документи на будинок Чорторійських, який став чоловічим монастирем редемптористів. 23 вересня Екзарх Києво-Вишгородський Любомир Гузар благословить монастир під іменем Святих Кирила і Методія.» Під керівництвом настоятеля, ігумена Петра Мірчука було відновлено монастир і церкву (внутрішній і зовнішній ремонт), розчищено крипту, облагороджено церковний двір (розбито клумби, висаджено квіти), отець не раз сам косив церковне подвір'я і виконував багато важкої праці. На Різдво церковні колядники обов'язково починали співати свої колядки з лікарень, будинку малюка, санаторію для дітей в кого батьки хворі на туберкульоз, та в інших гостропотребуючих потіхи і розради. згодом організація колядувань та вертепів стало обов'язковим на свята» [6, с. 3]. Не забував о. Петро Мірчук в кінці Пасхальної Служби Божої запрошення на гаївки. І це теж стало доброю традицією в парафії. До речі, на них і донині приходять у вишиванках і малюки, і підлітки, і дорослі (серед них декан з сім'єю, отці, сестри-монахині, брати-монахи і гості семінаристи), а до них з радістю приєднуються всі бажаючі. Раніше вони відбувалися на подвір'ї церкви, а тепер за Ратушею і на мікрорайоні біля церкви.

Зараз отець настоятель храму і монастиря Блаженного Миколая Чарнецького в Ковелі на Волині. Його знають як високоосвічену людину, що володіє декількома мовами, свого часу проходив стажування у Римі» [6, с. 4].

Деякий час о. Петру допомагали також о. Микола Коваль і брат облят Богдан Гелета. Згодом монастир поповнився ще одним братом, а заодно і священником новозбудованої церкви Матері Божої Почаївської о. Євгеном Задорожним. «Цей 20-річний юнак, що народився в с. Спас, Кам'янка-Буського району Львівської об-

ласті, після закінчення з медаллю школи поступив на фізико-математичний факультет Львівського університету. Гарно вчився, вже був студентом 2-го курсу, як зрозумів, що у нього інше покликання і вступає в черничий ремдемптористський монастир, вчиться у семінарії, а після висвячення на священника, приїжджає до Кам'янця-Подільського. Він завоював серця кам'янчан своєю побожністю, лагідністю, веселою вдачею. До нього горнулися люди різних поколінь, а особливо молодь, з якою він організував церковних хор, ходив та їздив на прощі, займався катехітично. 2002 року о. Євгена направили у Вінницю. Там він теж зумів налагодити роботу, побудував церкву. І тільки найтепліші слова про о. Євгена Задорожного від вінничан чули кам'янецькі парафіяни, як їздили провідати свого бувшого пароха і порадити освяченням нової церкви. Зараз о. Євген священствує у Ковелі на Волині і перебуває разом з о. Петром Мірчуком в монастирі ЧНІ Блаженного Миколая Чарнецького» [6, с. 5]

На запрошення владики Михайла Колтуна в 1993 р. приїхали до Кам'янця-Подільського сестри-монахині з Чорткова. Спочатку сестри мали великі проблеми з житлом, тому жили в парафіян, монастирі. З 1997 р. спромоглися викупити трикімнатну квартиру за адресою вул. Соборна 33/16, яка з тих пір була посвячена під монастир. Більш ніж 14 років несли свою місійну службу сестри Пресв'ятої Родина в нашому місті. В їх обов'язки входила недільна катехітична праця, катехітичні уроки в школах №1, 7, садочку №8 (з дітьми з ДЦП). Сестри готували хворих у чотирьох лікарнях міста до прийняття святих таїнств (сповідь, причастя, хрещення, вінчання). Дякуючи їм звучали колядки, віншування, вертепні та інші релігійні вистави устами дітей парафіян. Вони служили при церкві молитвою, співом і працею. Тому з вдячністю згадують донині імена сестер Августина, Ксенофонт, Євгенії, Йосафати, Тетяни, Теклі, Марії, Єремії та ін.

Пройшло майже 25 років з того часу, як греко-католики в м. Кам'янці-Подільському розпочали нелегку, але Божу справу відродження своєї церкви.

На цей час греко-католикам У Кам'янці-Подільському належать 4 церкви: Святого Йосафата (колишній Тринітарський костел), церква Почаївської Божої Матері (на мікрорайоні), церква Святої Трійці (на Свято-Троїцькій площі), Преображення ГНІХ (Господа Нашого Ісуса Христа) (в селищі Першотравневому). В районі діють новопобудовані і відкриті в минулому році церкви у с. Оринин і с. Жванець. В місті існує два чоловічих чернечих ордени (чини): оо. редемптористів і оо. василіан та один жіночий, а саме – згромадження сестер Місіонерок Найсвятішого Ізбавителя (ремдемптористок).

Джерела та література:

1. Сицинский.Ю. Исторические сведения о церквах и приходах Подольской епархии. Каменецкий уезд. – С. 7.
2. Осетрова Г. О. Відновлення української греко-католицької церкви у м. Кам'янці-Подільському. Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року). – Хмельницький: «Поділля», 1999, – С. 332, 333.
3. Осетрова Г. О. «Доля святині в мінливому світі». Мистецька спадщина Поділля у контексті полікультурного європейського простору: Збірник наукових праць за результатами міжнародного науково-практичного семінару. – К-П. – 2010. – С. 126, 127.
4. О. Ігор Цар. Останні будуть першими. – Львів: Папуга. – С. 16, 33, 42.
5. Н. Яцемірська. Цар. // Подолянин. – 12 грудня 2008 року – С. 7.
6. О. М. Рибак. Спогади. 28 березня 2012 року – С. 3, 4, 5.

В статтє рассказывается история возрождения Украинской Греко-Католической Церкви в г. Каменце-Подольском, в частности о титанической работе греко-католической религиозной общины по её легализации, передаче храма городскими властями в 90-е годы, ремонта, построения новой церкви, которые происходили при сподвижничестве священников Николая Подуцака, Игоря Царя и Петра Мирчука, сестёр-монахинь с монастыря Пресвятого Семейства.

Ключевые слова: УГКЦ, греко-католическая община, священники, храм, Святой Йосафат, ЧНИ (Чин Найсвятішого Ізбавителя) – ремдемптористы, василіане.

УДК 908(477.44)

С. Д. Гальчак

ВІННИЦЬКА ФІЛІЯ ЯК СКЛАДОВА РЕГІОНОЗНАВЧА ІНСТИТУЦІЯ ЦЕНТРУ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ

У статті висвітлюється діяльність Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка.

Ключові слова: Центр дослідження історії Поділля, Вінницька філія, краєзнавство, Східне Поділля.

Друге десятиріччя існування суверенної, незалежної Української держави ознаменоване бурхливим розвитком краєзнавства в усіх без винятку її регіонах, у тому числі на теренах Східного Поділля. Не зважаючи

на об'єктивні і суб'єктивні соціально-економічні труднощі, що мають місце в процесі суспільного розвитку, реалізуються (або ж уже втілені в життя) державні проекти: «Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року», прийнята Кабінетом Міністрів України в 2002 р., міжгалузєва програма «Пізнай свою країну», виконання якої передбачено у 2007 – 2012 рр. Міністерством культури і туризму України, Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України, Державним комітетом телебачення і радіомовлення України, наповнюється конкретикою Указ Президента України від 23 вересня 2001 р. № 35 «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні». Стають реальністю основні завдання, задекларовані в цих документах: значне поліпшення науково-дослідницької роботи, піднесення організаційно-методичного рівня та координаційної діяльності усіх краєзнавчих ланок, активізація та розширення краєзнавчого руху.

Виходячи із завдань, поставлених у зазначених документах, спільним рішенням Інституту історії України НАН України, Кам'янець-Подільського державного університету, Центру дослідження історії Поділля 1 листопада 2006 року було створено *Вінницьку філію Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському державному (тепер: національному) університеті імені Івана Огієнка* – науково-дослідну установу з функціями наукового закладу та громадської організації. Її керівником на громадських засадах призначено кандидата історичних наук С. Д. Гальчака – на той час директора Державного архіву Вінницької області, нині доцента Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

З моменту заснування філії як складової регіонально-наукової інституції Центру дослідження історії Поділля, очолюваного доктором історичних наук, професором Л. В. Баженовим, її члени основну увагу зосередили на науково-пошуковій та видавничо-публікаторській діяльності. Вже в тому ж 2006 р. вийшли друком монографія С. Д. Гальчака «Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток»,¹ монографічні дослідження І. І. Зайця «Витоки духовної культури українського народу»,² В. П. Рекрута «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст.),³ книги М. Н. Дороша «Хмільницька земля в переключу століть»⁴ та «Святиня над Сниводою»⁵ (у співавторстві з Я. Микитиним), К. В. Завальнюка «Земні сліди “зоряних воєн”»,⁶ С. О. Творун «Українські обрядові хліби: На матеріалах Поділля».⁷ При сприянні філії побачили світ книги О. С. Барнасюка «Історія міста Немирова від найдавніших часів до сьогодні»,⁸ А. Н. Нагребецького «Шлях крізь віки: Нариси історії шкіл Шаргородського району на Вінниччині»,⁹ Л. Д. Пипи, А. П. Речмедіна «Хай святиться ім'я твоє». Героїчне життя і смерть підпільниці Марини Ващенко»,¹⁰ В. Р. Ружила «Несгибаемое»,¹¹ П. В. Синюка «Станіславчик: погляд у минуле»,¹² Л. В. Філонова «Із плину часу»,¹³ А. Й. Черниша «Немирівщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.»,¹⁴ М. М. Ястремського, М. П. Лаціса, В. П. Сокола «Вінничани і зірка Полин».¹⁵ За участі членів філії В. П. Лациби, В. Ю. Васильєва, К. В. Завальнюка, С. Л. Калитка, П. М. Кравченка, Р. Ю. Подкура та ін. було завершено роботу над збірником документів і матеріалів багатотомника «Реабілітовані історією. Вінницька область».¹⁶

В наступному 2007 році успішно реалізовано новий творчий проект: впорядковано та видано об'ємний збірник документів і матеріалів «Голод та голодомор на Поділлі: 1920 – 1940 рр.»¹⁷ Тоді ж започатковано видання меморіального багатотомника «Переможці. Учасники бойових дій Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, які померли в повоєнний період, та ті, що проживають на території області».¹⁸ Перший том меморіального серіалу відкрито вступною статтею «Внесок вінничан у Перемогу»¹⁹ члена обласної редколегії С. Д. Гальчака.

Такою ж значимою подією став вихід у світ історичного нарису «Вінниця»,²⁰ який повідує про історію та розвиток міста від часу його народження до наших днів. У складі авторського колективу було чимало членів філії: С. О. Гусєв, О. Ю. Дан, Ю. А. Зінько, О. А. Коляструк, П. М. Кравченко, А. К. Лисий, А. М. Подолинний, І. М. Романюк, В. А. Тучинський, С. О. Царенко. Головним редактором видання став професор А. М. Подолинний.

У тому ж році під егідою філії вийшли документально-літературні збірки К. В. Завальнюка, Т. В. Стецюк «Як на вільне, на радісне свято...»²¹ А. Гарматюка «Літературно-журналістським пером»²² праці М. Н. Дороша «Чорні покоси»,²³ А. Н. Нагребецького «Калинівка Шаргородська»,²⁴ при сприянні філії – науково-краєзнавчі дослідження В. М. Вітковського «На вістрі часу. Органи державної безпеки України на Вінниччині (Поділля). 1917–2007»²⁵ А. Ф. Завальнюка «Микола Леонтович. Листи, документи, духовні твори»²⁶ І. М. Загороднього «Ставка Гітлера “Вєрвольф” в пространстве и времени»²⁷ С. О. Царенка «Градострой словєно-руськый».²⁸

Члени філії С. Д. Гальчак, М. Л. Вдовцов, К. І. Висоцька, Ю. А. Зінько, С. Л. Калитко, О. І. Роговий та інші брали активну участь у визначенні переможців обласного конкурсу «Сім чудес Вінниччини», затверджених 18 грудня 2007 р. рішенням Вінницької обласної ради.

Особливо продуктивним у роботі філії виявився 2008 рік. Оскільки у ньому на державному рівні відзначалась 75-а річниця пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 рр., основна науково-пошукова діяльність акцентувалась на вивченні невідомих сторінок та масштабу геноциду українського народу. Даниною пам'яті безвинних жертв страшної трагедії став, насамперед, вихід у світ об'ємного тому «Національна Книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область»²⁹ до видання якого максимум зусиль доклали чле-

ни філії В. І. Петренко, П. М. Кравченко, Р. Ю. Подкур, І. П. Мельничук, В. П. Лациба та ін. Їхніми зусиллями забезпечено ґрунтовний науковий коментар трагічних подій і причин, що спонукали біду, повернено із небуття тисячі імен загиблих від голодної смерті мешканців краю.

Дослідженню геноциду присвячено монографії В. В. Подоляна, В. П. Рекрута “Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах голодомору 30-х років ХХ століття”,³⁰ а також В. І. Петренка “Більшовицька влада та українське селянство у 20 – 30-х рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля)”.³¹ Монографічна праця В. В. Подоляна і В. П. Рекрута стала переможцем обласного творчого конкурсу та відзначена першою грошовою премією, а також удостоєна диплома Міністерства освіти і науки України, Українського інституту національної пам’яті за 3-є місце у номінації “За довго-річну дослідницьку роботу” – як призер і переможець Всеукраїнського просвітницько-патріотичного конкурсу вчинених дій щодо вшанування пам’яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років “Голодомор 1932 – 1933 років. Пам’ять народу” та відзначена відповідною грошовою премією. Отримані кошти у розмірі 5 тис. гривень В. В. Подолян і В. П. Рекрут перерахували Тиманівському будинку інвалідів (Тульчинський район).

Тема голодомору знайшла належне висвітлення у краєзнавчих дослідженнях А. Н. Нагребецького “Трагедія мого краю: Етапи “великого шляху” на Шаргородщині: розкуркулення, колективізація, голодомор”,³² М. Н. Дороша “Запланований мор”,³³ “Червоний терор”,³⁴ Н. Ф. Таранок “Трагічні сторінки в історії Іллінщини”,³⁵ інших авторів.

У 2008 р. надруковано книги Л. О. Білозерової, І. М. Ткачук “Цей загадковий “Вервольф”: Історія, наукові розвідки, таємниці, розгадані та адресовані в майбутнє”,³⁶ А. К. Лисого, В. В. Го-лоскевича “Небо на землі: 3 історії Спасо-Преображенського кафедрального собору”,³⁷ О. І. Рогового, М. Богданова “Родословие Достоевських: В поисках утерянных звеньев”,³⁸ С. О. Царенка, В. Є. Козюка “Вінниця: погляд у минуле”,³⁹ М. П. Лаціса, В. Ф. Сокола, М. М. Ястремського «Вінничани під полиновою зорею»,⁴⁰ Б. В. Хоменка «У храмі рідного слова».⁴¹ Вийшов друком підготовлений К. І. Висоцькою довідник «Вінниччина музейна».⁴²

Членами філії опубліковано також понад сорок різнопланових наукових статей на історико-краєзнавчу тематику.⁴³

Крім того вони взяли участь у низці міжнародних заходів: С. Д. Гальчак – у міжнародному форумі на вшанування 75-х роковин голодомору 1932 – 1933 років в Україні (м. Київ), науково-практичній конференції, присвяченій 50-річчю дружби між Вінницькою областю та Свентокшинським воєводством (Польща, м. Кельце), К. В. Завальнюк – 18-й міжнародній конференції “Історія релігій в Україні” (м. Львів), К. В. Завальнюк, В. А. Тучинський, В. П. Рекрут – “Придністровське Поділля: історія і сучасність” (м. Кам’янка Придністровської Молдавської Республіки), Л. І. Семенко, В. І. Петренко, А. Н. Нагребецький, С. О. Творун, Т. Р. Соломонова, К. В. Завальнюк – “Краєзнавство в системі розвитку духовності і культури регіону” (м. Вінниця) та ін.

За сприяння філії почала виходити обласна науково-популярна, мистецько-краєзнавча газета «Пульсуючі джерела» (головний редактор М. С. Гедз), яка відразу ж здобула схвальний відгук читачької аудиторії.

Філія була одним із організаторів Першої міжнародної науково-практичної конференції “Бар, Барська земля – крізь призму століть”, присвяченої 607-й річниці м. Бара та 85-й – Барського району.

Її члени взяли участь у підготовці та проведенні також Третьої Могилів-Подільської науково-краєзнавчої конференції, що відбулася 25 – 26 вересня 2009 року.⁴⁴

4 березня того ж року на фасаді будинку колишньої міської думи, що по вулиці Соборній у центральній частині Вінниці, відкрито меморіальну дошку видатному діячу Української національної революції 1918 – 1920 рр. Д. В. Марковичу. Це стало не лише актом доброї волі вінничан, але й успішним завершенням науково-краєзнавчого пошуку члена філії В. П. Рекрута, який тривалий час намагався повернути із забуття ім’я славного сина українського народу. Цій справі він приурочив також успішний захист у Переяславі-Хмельницькому своєї кандидатської дисертації «Дмитро Маркович в кооперативному та громадсько-політичному житті України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» (крім В. П. Рекрута у 2009 р. кандидатські дисертації захистили члени філії С. Л. Трухманова та В. В. Подолян, у січні 2010 р. – В. І. Петренко).

У 2009 р. репрезентовано унікальне видання – підготовлену О. І. Роговим карту “Вінниччина козацька”. Вона стала чудовим наочним матеріалом для студентів та учнів шкіл.

Набула подальшого розвитку науково-пошукова, видавничо-публікаторська діяльність філії: побачили світ монографії С. Д. Гальчака “Украинские оstarбайтеры Подольского региона”,⁴⁵ “На узбіччі суспільства”,⁴⁶ В. О. Гандзюка «Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917 – 1920 рр.)»,⁴⁷ навчальний посібник О. А. Бакальця «Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ ст.»,⁴⁸ довідник укладачів Т. О. Цвігун, Н. А. Сентемон, Т. Г. Гец «Народні майстри Вінниччини»,⁴⁹ праці А. М. Подолінного «Тільки б голос твій чути...» Українська мова у двадцятому сторіччі»,⁵⁰ М. Л. Вдовцова «Романтичні овиди Кетрос»,⁵¹ К. В. Завальнюка, С. М. Борсуковського «Незламні. Ямпільці в обороні державності: 1917–1925 рр.»,⁵² П. Ф. Мельника «На споконвічних перехрестях»,⁵³ І. У. Цурканя «Мій рід, моє село»⁵⁴ та ін.

Цікаву тему порушив у праці «Битва на Синій Воді 1362 року: правда і домисли»⁵⁵ член філії М. Н. Дорош, звернувши свій погляд на доленосну для Поділля січу, яка ще й досі окутана пеленою таємниць.

Продовженням цієї теми став упорядкований С. Д. Гальчаком збірник статей, документів, публікацій «Українське Куликове поле: на берегах Синюхи чи Сниводи? До 650-річчя історичної битви на річці Сині Води»,⁵⁶ що вийшов уже в 2010 р. Це – своєрідна полеміка науковців і краєзнавців, які намагаються прояснити істину в існуючій проблемі.

Того ж року вийшли друком фольклорний збірник «Романівське весілля»,⁵⁷ автором якого є дослідниця із Бершадського району Г. Г. Годованець, а науковим редактором член філії Ф. Х. Шевчук, збірник документів і матеріалів «Жизнь в оккупации: Винницкая область. 1941 – 1944 гг.»⁵⁸ (колектив авторів-укладачів: В. Ю. Васильєв, Р. Ю. Подкур, С. Д. Гальчак, А. Вайнер), книги С. Д. Гальчака «Герої Поділля: Герої Радянського Союзу – уродженці Вінницької, Тернопільської та Хмельницької областей»,⁵⁹ «Пізнаючи історію малої батьківщини: Діяльність краєзнавців Вінниччини у 2005 – на поч. 2010 рр.»,⁶⁰ третє видання його монографії «Визволення Вінниччини від нацистських загарбників»,⁶¹ вийшли двохтомник праць Й. А. Волошиновського «Розмови про кооперацію»,⁶² упорядкований В. В. Подоляном та В. П. Рекрутом, науково-краєзнавчі дослідження К. В. Завальнюка та Т. В. Стецюк «Українська амазонка Олександра Соколовська (отаманша Маруся)»,⁶³ М. Дороша, М. Сметаніна «Розгойдані дзвони»,⁶⁴ А. Н. Нагребецького «Насіківка моя, Насіківка»,⁶⁵ документальний збірник «Вінницькі Мури – як джерело освіти в краї»,⁶⁶ упорядкований В. В. Колесник, та ін.

З ініціативи членів філії К. В. Висоцької, Т. О. Цвігун у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї розгорнуто тематичну виставку творів народного малярства «Славетні імена». Членами філії І. М. Романюком та В. М. Паламарчуком порушено перед громадою сіл Микулинці та Рожок Літинського району питання збереження пам'яті про колишній місцевий храм ім. О. Невського, що впродовж століть був важливим осередком духовності. Тоді ж на місці, де стояла велична культова споруда, було встановлено символічний хрест.

Члени філії взяли активну участь у міжнародних наукових конференціях «Сзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть», «Краєзнавство: історичний досвід та перспективи розвитку», що відбулися у м. Вінниці, а також у Другій міжнародній науковій конференції «Барська земля Поділля: Європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (до 470-ї річниці надання місту Бар Магдебурзького права)».

Не менш продуктивним у діяльності філії був 2011 рік. Тоді вийшли друком праці членів філії: монографія С. Д. Гальчака «Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – поч. XXI ст.»,⁶⁷ документальна повість В. М. Вітковського «Чужбини для подвига нет. Non ce il paese stragniero per l'atto eroico»⁶⁸ та краєзнавчі нариси «Дорога на Ельбрус»,⁶⁹ праці М. Л. Вдовцова «Зерно з татових черевиків»,⁷⁰ Ю. В. Яцентюка «Екомережі Вінницької області»,⁷¹ А. Н. Нагребецького «Наш Деревчин»,⁷² «Шаргород – єврейское местечко»,⁷³ альбом «Визначні пам'ятки Вінниччини»,⁷⁴ довідкове видання «Пам'ятки історії та культури Вінницької області»,⁷⁵ науково-краєзнавчі дослідження М. Н. Дороша «Витоки. Призабуті сторінки нашої історії. Хмельницький район. Дослідження, оповіді, версії»,⁷⁶ «Битва на Синій Воді (або таємниця річки Сниводи)».⁷⁷

Члени філії стали ініціаторами проведення та доповідачами багатьох науково-краєзнавчих форумів, що відбулися на Вінниччині: Всеукраїнській науковій конференції «Літературне краєзнавство Поділля в системі сучасної освіти: стан, проблеми, перспективи» (С. Д. Гальчак, С. О. Гусев, О. А. Коляструг, І. М. Романюк, Т. Р. Соломонова, В. А. Косаківський); XXIII Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Освіта на Поділлі та сьогодні» (Ю. А. Зінько, В. О. Гандзюк, В. А. Тучинський, Т. Р. Соломонова, А. К. Лисий, С. Д. Гальчак); Козятинській районній історико-краєзнавчій конференції «Спекотне літо 41-го на Козятинщині» (С. Д. Гальчак, Л. П. Макаревич), під час якої було відкрито пам'ятний знак захисникам міста залізничників, і інших.

Знаковою в історико-краєзнавчому житті Вінницької області стала ініційована філією Міжнародна наукова конференція «Синьоводська битва 1362 року – визначальна подія в історії України», що відбулася 24 квітня 2012 р. в м. Хмельнику,⁷⁸ в роботі якої взяли участь понад 200 науковців та краєзнавців України і Білорусі, у тому числі чимало членів філії.

Слід зауважити, що чимало їх успішно співпрацюють й в інших науково-краєзнавчих та громадсько-краєзнавчих структурах. Так, А. М. Подолинний – голова Вінницького осередку Наукового товариства ім. Шевченка, К. В. Завальнюк – член історичного клубу «Холодний яр», товариств «Просвіта», «Меморіал», «Поділля», О. І. Роговий – член товариства «Поділля», Українського геральдичного товариства, голова міжрайонного краєзнавчого центру «Соб», Г. І. Денисик – керівник обласного осередку Всеукраїнської екологічної ліги, К. І. Висоцька – голова правління громадської організації «Асоціація музеїв області», С. Д. Гальчак – голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців, член правління Національної спілки краєзнавців України. Він, а також К. А. Висоцька, О. І. Роговий, С. Л. Калитко, В. П. Рекрут, були делегатами останніх Всеукраїнських з'їздів краєзнавців. Чимало членів філії є членами правління обласної організації Національної спілки краєзнавців України. У той же час відіграють провідну роль у житті та діяльності філії.

На превеликий жаль, про деякого з них уже доводиться говорити в минулому часі: в 2007–2011 рр. пішли з життя члени філії доктор історичних наук, професор Микола Миколайович Кравець, кандидати наук, професори Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Іван Іванович Засць,

Олексій Герасимович Лойко, Борис Васильович Хоменко, заслужений працівник культури України, директор Вінницького обласного краєзнавчого музею Людмила Ростиславівна Кароєва, директор музею Устима Кармалюка Володимир Петрович Вовкодав (с. Кармалюкове Жмеринського району).

Всього у списку філії (разом із М. М. Кравцем, І. І. Зайцем, О. Г. Лойком, Б. В. Хоменком, Л. Р. Кароєвою, В. П. Вовкодавом) 65 членів. Серед них 9 докторів, 29 кандидатів наук, 11 професорів, 14 доцентів, 2 старших наукових співробітники. 11 чол. удостоєні почесного звання «Заслужений працівник...», 4 – «Почесний краєзнавець України». Усі члени мають великий досвід наукової та краєзнавчої діяльності, відзначаються невтомністю та одержимістю в роботі, як і, врешті, усі дослідники рідного краю Подільського регіону.

Джерела та література:

1. Гальчак С. Д. Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток (кліматичний фактор в історичному антропогенезі). – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2006. – 368 с. [Монографія].
2. Заєць І. І. Витоки духовної культури українського народу. – К.: Аратта, 2006. – 328 с. [Монографія].
3. Рекрут В. П. “З людьми і для людей...” (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст.). – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2006. – 408 с. [Монографія].
4. Дорош М. Н. Хмільницька земля в перекику століть. – Ч. 1. – Вінниця: О. Власюк, 2006. – 118 с.
5. Дорош М. Н., Микин Я. Свягиня над Сниводою: Історичний нарис. – Вінниця: О. Власюк, 2006. – 84 с.
6. Завальнюк К. В. Земні сліди “зоряних воєн”. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – 120 с.
7. Творун С. О. Українські обрядові хліби: На матеріалах Поділля. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – 96 с.
8. Барнасюк О. С. Історія міста Немирова від найдавніших часів до сьогодення. – Вінниця, 2006. – 132 с.
9. Нагребецький А. Н. Шлях крізь віки: Нариси історії шкіл Шаргородського району на Вінниччині. – Вінниця, 2006. – 464 с.
10. Пипа Л. Д., Речмедін А. П. “Хай славиться ім'я твоє”. Героїчне життя і смерть підпільниці Марини Ващенко. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – 112 с.
11. Ружило В. Р. Несгибаемые. – Вінниця, 2006. – 193 с.
12. Синюк П. В. Станіславчик: погляд у минуле. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2006. – 360 с.
13. Філонов Л. В. Из плину часу: Історико-документальні нариси, публіцистика. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – 120 с.
14. Черниш А. Й. Немирівщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. – Вінниця: Консоль, 2006. – 628 с.
15. Ястремський М. М., Лаціс М. П., Сокіл В. П. Вінничани і зірка Полин: Фотонарис. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – 352 с.
16. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область / Редколегія тому: І. С. Гамрецький (голова), В. П. Лаціба, С. С. Нешик, С. Д. Гальчак та ін. Упорядники: В. П. Лаціба (кер.), В. І. Білокінь, К. Д. Бухін, В. Ю. Васильєв, К. В. Завальнюк, С. Л. Калитко, П. М. Кравченко, І. Г. Паламар, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич. – Кн. І. – Вінниця: ДП “ДКФ”, 2006. – 908 с.
17. Голод та голодомор на Поділлі: 1920 – 1940 рр.: Збірник документів і матеріалів / Редколегія тому: І. С. Гамрецький (гол.), В. П. Лаціба, С. С. Нешик, С. Д. Гальчак та ін.; Упорядники: П. М. Кравченко (кер.), В. Ю. Васильєв, С. Л. Калитко, В. І. Петренко, Р. Ю. Подкур. – Вінниця: ДП “ДКФ”, 2007. – 800 с.
18. Переможці. Учасники бойових дій Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, які померли в повоєнний період, та ті, що проживають на території області / Обласна ред. колегія: Спирідонова Л. М. (гол.), Нешик С. С. (заст. гол.), Харчук В. Є. (відп. секретар), Азаров С. Г., Бранько Я. А., Гальчак С. Д. та ін.; Упорядн.: Харчук В. Є., Вершигора О. Д., Конверський В. І., Лиманець Г. М., Паламар В. Г. – Т. 1. – Вінниця: ДП “Державна картографічна фабрика”, 2007. – 512 с.
19. Гальчак С. Д. Внесок вінничан у Перемогу // Переможці... – Т. 1. – С. 9 – 30.
20. Вінниця: Історичний нарис / Гол. редактор проф. Подолинний А. М. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 304 с.
21. Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. “Як на вільне, на радісне свято...” – Ч. 1: Українська поезія доби національно-визвольних змагань (1917- 1921 рр.) / Вінницька обласна організація товариства “Меморіал ім. В. Стуса; Вінницька філія Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському державному університеті; Історичний клуб “Холодний Яр”. – Вінниця: Видавництво “Діло” тм СПД Данилюк В. Г., 2007. – 492 с.
22. Гарматюк А. Літературно-журналістським пером: Спогади про письменників, відгуки на творчість побратимів по перу, оповідання, репортажі з літературно-мистецьких свят, журналістські праці / Вінницька філія Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському державному університеті. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2007. – 288 с.
23. Дорош М. Н. Чорні покоси: Публіцистика. Документи. – Вінниця: О. Власюк, 2007. – 176 с.
24. Нагребецький А. Н. Калинівка Шаргородська / Вінницька філія Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському державному університеті. – Вінниця, 2007. – 180 с.
25. Вітковський В. М. На вістрі часу. Органи державної безпеки України на Вінниччині (Поділля). 1917 – 2007. – Вінниця: Континент-Прим, 2007. – 464 с.
26. Завальнюк А. Ф. Микола Леонтович. Листи, документи, духовні твори. До 130-ї річниці від дня народження. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2007. – 272 с.
27. Загородній І. М. Ставка Гітлера “Вервольф” в пространстве и времени. – Вінниця: ООО “Консоль”, 2007. – 256 с.
28. Царенко С. О. Градострой словесно-руський: Нариси з містобудування та культурології. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2007. – 112 с.

29. Національна Книга Пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Вінницька область / Обл. ред. колегія: Спіридонова Л. М. (гол.), Лациба В. П. (заст. голови), Василюк С. М., Гальчак С. Д. та ін.; автори-упорядники: Лациба В. П. (кер.), Вижга В. В., Кравченко П. М., Мельничук І. П., Петренко В. І., Подкур Р. Ю. – Вінниця: ДП “ДКФ”, 2008. – 1360 с.
30. Подолян В. В., Рекрут В. П. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах голодомору 30-х років ХХ століття / Вінницька філія Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті; Наук. редактор Гальчак С. Д. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2008. – 420 с.
31. Петренко В. І. Більшовицька влада та українське селянство у 20 – 30-х рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля) / Вінницька філія Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті; Державний архів Вінницької області; Наук. редактор Гальчак С. Д. – Вінниця: ДП “Державна картографічна фабрика”. – 2008. – 320 с.
32. Нагребецький А. Н. Трагедія мого краю: Етапи “великого” шляху на Шаргородщині: розкуркулення, колективізація, голодомор / Вінницька філія Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2008. – 476 с.
33. Дорош М. Н. Запланований мор. Публіцистика. Документи. – Вінниця: О. Власюк, 2008. – 316 с.
34. Дорош М. Н. Червоний мор. Публіцистика. Документи. – Вінниця: О. Власюк, 2008. – 210 с.
35. Таранюк Н. Ф. Трагічні сторінки в історії Іллінеччини. – Вінниця: Книга-Вега, 2008. – 244 с.
36. Білозерова Л. О., Ткачук І. М. Цей загадковий “Вервольф”: Історія, наукові розвідки, таємниці, розгадані та адресовані в майбутнє. – Вінниця: ПП “Едельвейс і К”, 2008. – 170 с.
37. Лисий А. К., Голоскевич В. В. Небо на землі. З історії Свято-Преображенського кафедрального собору. – Вінниця: Видання Вінницької єпархії, 2008. – 88 с.
38. Роговой А., Богданов М. Родословие Достоевских: В поисках утерянных звеньев. – М.: Акрополь, 2008. – 160 с.
39. Царенко С., Козюк В. Вінниця: погляд у минуле: Фотоальбом. – К.: Оранта, 2008. – 256 с.
40. Лаціс М. П., Сокіл В. Ф., Ястремський М. М. Вінничани під полиновою зорею: Фотонарис (вид. друге, доопрацьоване). – Вінниця: Книга-Вега, 2008. – 440 с.
41. Вінниччина музейна: Довідник / Вінницький обласний краєзнавчий музей; Відп. за випуск Висоцька К. І. – Вінниця, 2008. – 96 с.
42. Хоменко Б. В. У храмі рідного слова: Літературно-критичні статі, нариси та рецензії. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 356 с.
43. Бакалець О. А. Галузінські та Йолтуховські: шляхетські родоводи барської околичної шляхти XV – ХХІ ст. (генеалогічний аспект) // Бар, Барська земля крізь призму століть. – Бар, 2008. – С. 80 – 87; Бакалець О. А. Барські скарби монет XVI – XVIII століть // Там само. – С. 141 – 153; Бакалець О. А. Марія Дмитрієнко – визначний історик Поділля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип. XIV. – Вінниця, 2008. – С. 340 – 343; Бранько Я. А. Коли була окупована Вінниця в липні 1941 року (Маловідомі сторінки боїв на Вінниччині) // Подільська старовина: Наук. зб. – Вип. IV. – Вінниця, 2008. – С. 350 – 354; Висоцька К. І. Відрестаровані раритети // Там само. – С. 33 – 34; Вітковський В. М. Українська розвідка і контррозвідка на Поділлі в період національно-визвольних змагань (90-і рр. XVIII ст. та 1917 – 1919 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип. XIII. – Вінниця, 2008. – С. 226 – 230 с.; Галамай О. М. Листи В. Липківського до М. Борецького // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. – Вінниця, 2008. – С. 314 – 321; Гальчак С. Д., Гальчак Н. П. Стан освіти у Північній “Трансністрії” (1941 – 1943 рр.) // Зб. наук. праць Вінницького державного аграрного університету / Редкол.: Серета Л. П. (гол. ред.) та ін. – Вінниця, 2008. – Вип. 33. – С. 270 – 284; Гальчак С. Д., Гальчак Н. П. Стан освіти на Вінниччині в період Великої Вітчизняної війни (німецька зона окупації, 1941 – 1943 рр.) // Там само. – С. 285 – 304; Гальчак С. Д. Вінницькій обласній науковій бібліотеці – 100 років // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство / Кам'янець-Подільський національний університет, наукова бібліотека; ред. колегія: О. М. Завальнюк, голова, В. С. Прокопчук, відп. ред. [та ін.]. – Вип. 1. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет, 2008. – С. 134 – 137; Гальчак С. Д. “Набуття батьківщини” оstarбайтерами з Поділля // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 378 – 379. – С. 67 – 72; Гальчак С. Д. Особлива категорія репатріантів (1942 – 1948 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – Вип. XIII. – С. 126 – 130; Гальчак С. Д. Умови життя та праці подільських репатріантів – представників міської і сільської інтелігенції в повоєнному радянському суспільстві // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіном, 2008. – Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі”. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету. – С. 297 – 307; Гандзюк В. О. Ідеї української державності на сторінках періодичних видань Поділля в добу Гетьманату // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 378 – 379. – С. 176 – 179; Гандзюк В. О. Відстоювання ідей державності часописами Поділля в останній період Директорії УНР (1920 р.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – Вип. XIII. – С. 257 – 261; Гандзюк В. О. Концептуальні підвалини розвитку освіти та культури на Поділлі в добу гетьманату (за матеріалами газет 1918 р.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіном, 2008. – Т. 11. – С. 241 – 347; Дан О. Ю. Козацькі полки Брацлав-

- щини у військовій історії України // Бар, Барська земля – крізь призму століть... – Бар, 2008. – С. 162 – 164; Дорош І. А. Село Хомутиці – демографічний зріз першої половини XIX ст. Родина священників Руданських: генеалогія роду (до 175-ї річниці від дня народження С. В. Руданського) // Подільська старовина. – Вип. IV. – Вінниця, 2008. – С. 159 – 170; Дровозюк С. І. Подільські чудеса у публікаціях 20-х рр. XX ст. // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. – Вінниця, 2008. – С. 282 – 285; Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. Поет, учений, патріот Володимир Свідзинський (1985 – 1941) // Подільська старовина. – Вип. IV. – Вінниця, 2008. – С. 296 – 307; Зінько Ю. А. Релігійне життя на Вінниччині в роки нацистської окупації (1941 – 1943 рр.) // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне... – Вінниця, 2008. – С. 139 – 141; Косаківський В. А. Топоніміка селища Чечельник на Південно-Східному Поділлі // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 378 – 379. – С. 184 – 190; Косаківський В. А. До історії заселення басейну річки Савранка (з найдавніших часів до сьогодення) // Подільська старовина. – Вип. IV. – Вінниця, 2008. – С. 88 – 108; Косаківський В. А. Рослинний світ Чечельницького району на Вінниччині та його охорона // Там само. – С. 388 – 397; Лисий А. К. З історії Барського спиртзаводу // Бар, Барська земля – крізь призму століть... – Бар, 2008. – С. 332 – 338; Лисий А. К. Таємний радник із Бару В. Я. Буяновський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – Вип. XIV. – С. 111 – 115; Лисий А. К. Відомості про освячення Преображенського собору 1866 р. // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне... – Вінниця, 2008. – С. 262 – 264; Мельничук І. П. Події голоду 20 – 30 – 40-х років XX ст. в Барському краї (на матеріалах Державного архіву Вінницької області) // Бар, Барська земля – крізь призму століть. – Бар, 2008. – С. 316 – 321; Мельничук І. П. Становище релігійних громад на Поділлі в 20-х рр. XX ст. (на матеріалах ДАВО) // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне... – Вінниця, 2008. – С. 310 – 314; Паламарчук В. М. Синя Вода чи Снивода? Чи можна вірити Михайлу Грушевському?.. // Хмельниччина: Дивокрай. – № 1 2007 – № 1 2008. – С. 14 – 15; Петренко В. І. Масове розкуркулення українського селянства в 1930 – 1933 рр.: механізм творення голодомору // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – Вип. XIII. – С. 112 – 120; Рекрут В. П. Кооперативна та державницька діяльність П. П. Відібиди на Поділлі в добу Української революції (1917 – 1920 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 18: На пошану професора В. С. Степанкова. – С. 342 – 354; Рекрут В. П. Від Стрільчинець до Нью-Йорка: життєві інститути й духовне сходження владики Паладія // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне... – Вінниця, 2008. – С. 217 – 225; Рекрут В. П. Будівничий кооперації Поділля Іполит Зборовський // Подільська старовина. – Вип. IV. – Вінниця, 2008. – С. 277 – 296; Романюк І. М., Зінько Ю. А. Поділля і поділлєзнавство як історико-географічний фактор у творчості М. Грушевського // Бар, Барська земля – крізь призму століть... – Бар, 2008. – С. 224 – 229; Семенко Л. І. Подільські сторінки життя диригента Олександра Кошиця // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – Вип. XIV. – С. 347 – 350; Семенко Л. І. Театральне життя у Вінниці під час окупації 1941 – 1944 років // Подільська старовина. – Вип. IV. – Вінниця, 2008. – С. 341 – 349; Соломонова Т. Р. Книга у Бару XVI – XVII ст. // Бар, Барська земля – крізь призму століть... – Бар, 2008. – С. 87 – 90; Соломонова Т. Р. Рукописна книжкова традиція Поділля XV – XVII ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 378 – 379. – С. 67 – 72; Соломонова Т. Р. Книгозабезпечення уніатських церков Брацлавщини наприкінці XVIII ст. (за матеріалами генеральної візитарії церков Брацлавського деканату 1795 р.) // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне... – Вінниця, 2008. – С. 69 – 72; Соломонова Т. Р. Розвиток музейної справи Поділля 1860 – 1924 // Подільська старовина. – Вип. IV. – Вінниця, 2008. – С. 5 – 19; Соломонова Т. Р. Книжкова торгівля на Поділлі першої половини XIX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 11. – С. 190 – 197.
44. Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – 428 с.
 45. Гальчак С. Д. Украинские остарбайтеры Подольского региона (Вторая мировая война, послевоенный период). – Вінниця: Меркьюри-Подолье, 2009. – 544 с. [Монографія].
 46. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942 – 2007 рр.). – Вінниця: Меркьюри-Поділля, 2009. – 768 с.; іл. 16 с. [Монографія].
 47. Гандзюк В. О. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917 – 1920 рр.). – Вінниця: ФОРМ Данилюк В. Г., 2009. – 386 с. [Монографія].
 48. Бакалець О. А. Історія України найдавніших часів до початку XXI ст. – Глухів, 2009. – 370 с.
 49. Народні майстри Вінниччини: довідник / Укладачі: Т. О. Цвігун, Н. А. Сентемон, Т. Г. Гец. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2009. – 120 с.
 50. Подолинний А. М. «Тільки б голос твій чути...» Українська мова у двадцятому сторіччі. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2009. – 350 с.
 51. Вдовцов М. Л. Романтичні овиди Кетрос / Вид. 2-е, доп., переробл. – Вінниця, 2009. – 150 с.
 52. Завальнюк К. В., Борсуковський С. М. Незламні. Ямпільці в обороні державності: 1917 – 1925 рр.
 53. Мельник П. Ф. На споконвічних перехрестях. – Вінниця, 2009. – 332 с.
 54. Цуркань І. У. Мій рід, моє село / Автор-упорядник А. Н. Нагребецький. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2009. 124 с.
 55. Дорош М. Н. Битва на Синій Воді 1362 року: правда і домисли. – Вінниця: О. Власюк, 2009. – 188 с.
 56. Українське Куликове поле: на берегах Синюхи чи Сниводи? До 650-річчя історичної битви на річці Сині Води: Збірник документів, статей, уривків з наукових праць / Упорядник С. Д. Гальчак; Вінницька філія Центру дослід-

дження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка; Вінницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2010. – 152 с.; іл. 4 с.

57. Годованець Г. В. Романівське весілля. – Вінниця, 2010. – 312 с.
58. Жизнь в оккупации: Винницкая область. 1941 – 1944 гг. / Сост.: В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, С. Д. Гальчак, А. Вайнер. – М.: Российская Энциклопедия политических и экономических наук (РОССПЭН). – 2010. – 864 с.
59. Гальчак С. Д. Герої Поділля: Герої Радянського Союзу – уродженці Вінницької, Тернопільської та Хмельницької областей. – К.: Видавничий дім «АДЕФ-Україна», 2010. – 232 с.
60. Гальчак С. Д. Пізнаючи історію малої батьківщини: Діяльність краєзнавців Вінниччини у 2005 – на поч. 2010 рр. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2010. – 148 с.
61. Гальчак С. Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. – 28 березня 1944 р.): Монографія / 3-є вид.: доповн., переробл. – Вінниця: Консоль, 2010. – 420 с.
62. Волошиновський Й. А. Розмови про кооперацію / Упоряд.: В. В. Подолян, В. П. Рекрут; наук. ред. С. Д. Гальчак. – У 2 т. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2010. – Т. 1. – 544 с.; Т. 2. – 360 с.
63. Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. Українська амазонка Олександра Соколовська (отаманша «Маруся»). – Вінниця: ФОП Данилюк В. Г., 2010. – 88 с.
64. Дорош М., Сметанін М. Розгойдані дзвони. – Вінниця: О. Власюк, 2010. – 176 с.
65. Нагребецький А. Н. Насіківка моя, Насіківка. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2010. – 300 с.
66. Вінницькі Мури – як джерело освіти в краї / 2-е вид.; Упоряд., вступ. ст., прим. В. В. Колесник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2010. – 154 с.
67. Гальчак С. Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – поч. ХХІ ст.: Монографія. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2011. – 788 с.
68. Бабак І. А., Витковский В. Н. Чужбины для подвига нет. Non ce il paese stragniero per l'atto eroico: Документальная повесть. – Винница: ФЛП Горбачук И. П., 2011. – 96 с.
69. Вітковський В. М. Дорога на Ельбрус: Нариси-спогади. – Вінниця: ФОП Данилюк, 2011. – 186 с.
70. Вдовцов М. Л. Зерно з татових черевиків. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. – 288 с.
71. Яцентюк Ю. В. Екомережі Вінницької області. – Вінниця: ПП «ТД Едельвейс і К», 2011. – 128 с.
72. Нагребецький А. Н., Юніцька Н. М. Наш Деревчин. – Вінниця: ПП Балюк І. М., 2011. – 492 с.
73. Нагребецький А. Н. Шаргород – єврейське местечко. – Вінниця: ГП «ГКФ», 2011. – 264 с.
74. Визначні пам'ятки Вінниччини: Альбом / Відповд. за випуск К. Висоцька. – Вінниця, 2011. – 400 с.
75. Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина / Упоряд.: Ю. А. Зінько, С. Д. Гальчак, С. О. Гусев та ін. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – 400 с.
76. Дорош М. Н. Витоки. Призабуті сторінки нашої історії. Хмільницький район. Дослідження, оповіді, версії. – Вінниця, 2011. – 324 с.
77. Дорош М. Н. Битва на Синій Воді (або таємниця річки Сниводи). – Вінниця, 2011. – 212 с.
78. Синьоводська битва 1362 року – визначальна подія в історії України: Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Хмільник Вінницької області, 24 квітня 2012 р. / Відп. ред. С. Д. Гальчак. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2012. – 212 с.

В статтє освещается деятельность Винницкого филиала Центра исследования истории Подольи Института истории Украины НАН Украины при Каменец-Подольском национальном университете имени Ивана Огиенко в 2006 – 2011 гг.

Ключевые слова: Центр исследования истории Подольи, Винницкий филиал, краеведчество, Восточное Подолье.

УДК 330.3(477.43)

Г.Г. Фесенко, Т.Г. Фесенко

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО СТРАТЕГІЇ КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У сучасному світі культура є найважливішими чинником, що забезпечує духовний розвиток, економічне зростання, соціальну стабільність, національну безпеку і розвиток інститутів громадянського суспільства. Сталий розвиток Кам'янця-Подільського вимагає особливої уваги до культури, яка за сприятливих умов здатна трансформуватися з містообслуговуючої у містоутворюючу галузь. Розглядаються стратегічні напрямки культурного розвитку міста – створення умов для творчості, підвищення рівня людського капіталу, формуванні комфортного середовища для життєдіяльності.

Ключові слова: людський капітал, культурні активи, історико-культурне середовище, креативне місто.

У сучасних стратегіях соціально-економічного розвитку міст вагоме місце посідає тема їх модернізації засобами культури і творчості [3, 5]. Культура здатна формувати позитивний імідж територій, підвищувати рівень розвитку людського капіталу, відігравати ключову роль у формуванні привабливого і комфортного

міського середовища. Культурний простір сучасного міста – це зростаючі можливості для комунікації, різнобічного дозвілля і творчості.

Подібна акцентація і актуалізація культурної складової міста вимагає розробки окремих стратегій культурного розвитку міст України, які б спрямовувалися на створення системних умов для відтворення і залучення якісного людського капіталу як основного фактору розвитку міста. Аналіз європейських тенденцій свідчить про посилення національно-культурної складової у сталому розвитку міст.

Мета дослідження – визначення пріоритетних напрямків розвитку культури Кам'янця-Подільського на основі компаративного аналізу світових культурних тенденцій, а також умов для розвитку сфери культури в Україні.

Розробка стратегії культурного розвитку міста має спиратися на методологію, здатну використовувати в органічній єдності такі методи:

- системно-комплексний – для виміру та оцінки культурної спадщини міста (матеріально та нематеріальної),
- системно-програмний – в процесі розробки прогнозів щодо перспектив культурних програм, проектів тощо,
- системно-структурний – при аналізі бюджетного фінансування культури,
- компаративний для порівняння культурного потенціалу міста з певними еталонами (містами-лідерами рейтингів).

Дослідження культури міста з точки зору його конкурентоспроможності ґрунтується на двох методах: ранговому і методі вимірювання потенціалів. Ранговий метод полягає у визначенні місця досліджуваної території (міста) у певному просторі та дозволяє виявляти динаміку зміни рангів за видами показників за певний період часу, що відображає і тенденції зміни конкурентоспроможності територій. Для його застосування не обов'язково охоплювати весь спектр наявних показників розвитку території, можна обмежитися вибором групи показників, що характеризують конкурентоспроможність.

Умови життя в містах аналізуються відповідно до багатьох критеріїв, у тому числі, оцінюється й соціально-культурне середовище, можливості людини бути у центрі культурного життя, мати умови для повноцінного дозвілля та розваг тощо. Місто, у якому відсутнє таке середовище, яке не здатне забезпечити духовні/екзистенційні потреби, трактується як населений пункт низького рівня, зі статусом індустріальної забудови. У 2011р. у рейтингу 55 «кращих для життя» міст України у Кам'янець-Подільськ посів 25-е місце, у тому числі має високі показники (при максимальному 55) у «культурі» – 41, «туристській привабливості» – 51. Разом інші показники «безробіття» – 10, «бюджет» (видатки місцевого бюджету у розрахунок на одного мешканця – 16, «ділова активність» (кількість приватних підприємств, створених нових робочих місць) – 21, «інфраструктура» – 22, «міграція» – 32 [4]. Рейтинг засвідчив високий культурний рівень Кам'янця-Подільського виражений кількістю прийнятих містом туристів, кількістю музеїв, різноманітних культурних заходів.

Проте методика вимірювання якості культурного середовища міста може ґрунтуватися й на інших підходах, зокрема – рекомендації ООН, щодо виокремлення «культурних індикаторів розвитку» у наступних напрямках: 1) економіка (рівень зайнятості в культурі, витрати на культуру в цілому); 2) спадщина; 3) соціальна участь і соціальні зв'язки; 4) інституційне управління; 5) спілкування, комунікація; 6) освіта; 7) культурна різноманітність [2, с. 28]. У підсумку культурні індикатори розвитку є відображенням спроби виміряти роль культури в соціально-економічному розвитку міста та дослідити різні форми культурного самовираження, обґрунтувати вагомий внесок культури у зміцнення соціальних зв'язків, формування внутрішнього валового продукту (ВВП) тощо.

Отже соціокультурний простір міста можна вимірювати як своєрідними відносинами між суб'єктами культури, так й новими умовами (в тому числі й матеріальними), системою цінностей, культурних потреб і засобів їх задоволення. Провідною тенденцією розвитку міста стає переміщення ваги культури – з містообслуговуючої галузі у містоутворюючу за рахунок розвитку високо спеціалізованих «креативних» послуг [2, с. 257-260].

1. «Фінансові та ділові послуги»: комерційні ділові послуги (юриспруденція, бухгалтерія, реклама і зв'язки з громадськістю), а також дизайнерські послуги (архітектура, цивільне будівництво, індустріальний дизайн та мода);

2. «Креативні види діяльності»: масові перформанси (фестивалі, концерти), музеї, галереї і виставки, друковані та електронні засоби масової інформації;

3. «Туризм»: власне ділової та пізнавального туризму, а також відповідна інфраструктура: засоби розміщення, система громадського харчування, об'єкти індустрії розваг, транспорт і т. ін.

Усі ці різні галузі єднає кілька моментів. По-перше, для кожної з них надзвичайно важливим є високий «рівень швидкості» по збору, передачі та споживанню інформації. По-друге, такі види діяльності тісно взаємодіють і породжують низку проміжних або «спільних» видів діяльності. Так, використання готелів, конференц-залів, виставкових центрів відноситься одночасно до ділових послуг та до туризму; музеї та галереї – невід'ємна частина культурних галузей і туризму; реклама є і творчою, і діловою послугою тощо. Мо-

більний, залежний від знань бізнес та «креативники», на яких він тримається, прагнуть оселятися там, де існує певний набір культурних активів, але водночас високі стандарти життя й середовища.

Отже, культура і креативність може посісти центральну позицію у розвитку Кам'янця-Подільського. Втім, у сучасних програмах культурного розвитку міста спостерігаємо у більшій мірі лише на збереження культурно-історичної спадщини. Так, у 2009 міськрадою були заплановані такі культурні показники: збільшення на 10% обсягів поповнення бібліотечних фондів новими виданнями; 5% – кількості читачів бібліотек; завершення реконструкції музичної школи ім. Ф. Ганіцького; капітальний ремонт фасадів хорової та художньої шкіл; придбання музичних інструментів в початковій спеціалізованій мистецькій навчальній закладі тощо [1].

Кам'янець-Подільськ має виразну культурну специфіку, що відрізняє його від інших міст. Місто, підкреслюючи історико-культурну специфіку, активно рекламує унікальні архітектурні та історико-культурні об'єкти, які дісталися у спадок, формує специфічне «обличчя міста». Культурно-історичні об'єкти стають домінують міста, навколо них створюється відповідна культурна зона (ресторани, зони відпочинку та розваг), вони стають метою туристичної поїздки для певної кількості гостей міста. Разом з тим, культурна політика Кам'янця-Подільського має відходити від вузького розуміння культури та визнати її ключовим ресурсом розвитку. За допомогою культурних індустрій можна зробити місто більш потужним. З метою створення максимально можливої зручності для життєдіяльності у місті людей творчих професій, а також культурних організацій необхідно формувати відповідний соціально-економічний простір, сприятливий для реалізації і споживання культурної продукції. Економічне зростання за рахунок креативної індустрії, швидше за все, виникає в місцях з інфраструктурою, що сприяє обміну і комерціалізації творчих ідей. Талановиті громадяни потребують соціокультурного простору, яке заохочує до взаємодії, яка призводить до розвитку нових ідей.

Оскільки масові інвестиції в культурну інфраструктуру міста на даний час неможливі, необхідно віднайти шляхи до максимального використання наявного ресурсу. І у цьому напрямку корисним буде європейський досвід, де реалізуються нові підходи до розвитку міст, за якими громадськість може стати повноцінним автором конкретних міських проектів. На європейському континенті подальший розвиток урбанізації висуває на порядок денний гуманістичну проблематику. Адже головним суб'єктом містобудування є «людина – її життя, здоров'я, добробут і духовний розвиток». Простір українських міст, як матеріальне втілення загальнокультурних уявлень та тенденцій, має задовольняти загальнокультурні вимоги, як ужиткові, так і естетичні. Це безпосередньо формує у мешканців відповідні уявлення про міський простір, його образ і вигляд.

Дослідження особливості формування міського культурного простору, окремих культурних тенденцій в урбанізованому просторі в Європі дає підстави наголосити на взаємній залежності загальнокультурних і урбанізаційних процесів у задоволенні інтересах суспільства щодо досягнення зручності, корисності і краси урбанізованого середовища. Тому видається актуальним врахування світового досвіду творення міського простору і образу міста, впливу на цей процес глобального інформаційного ринку та масової культури у стратегічні завдання формування актуальних тенденцій цих процесів, можливостей їх транспонування в українській реальності.

Місто має слідувати загальносвітовим тенденціям розвитку культури як важливої сфери самореалізації активної, креативної людини доби нової економіки. Культура при цьому розглядається не тільки як вузько-професійна діяльність, але і як сфера можливостей для формування творчого насиченого життя кожного мешканця сучасного міста. Важливим для формування творчого середовища міста є навчання й розвиток талантів. Велика кількість досліджень показує, що залучення до культури з дитячих років – найкращий провісник майбутньої участі людини в культурному житті, а також незліченна безліч інших переваг. У школах Фінляндії, наприклад, усіх дітей (від 6 до 16 років) вчать співу, грі на музичному інструменті, писати музику на своєму рівні. Творча освіта учня позначається на кращих знаннях природничих наук, а також розвитку навичок спільної роботи, почуття власної гідності. Участь у культурному житті також є корисною і для людей похилого віку. Дослідження показують, що літні люди, які беруть участь в мистецьких програмах покращують здоров'я, зменшується кількість їх візитів до лікаря, менше ліків вживається, більш активна життєва позиція.

Саме тому актуальним напрямком сталого розвитку Кам'янця-Подільського є включення творчої активності в систему цінностей городян і формування у них потреб у творчій самореалізації, духовно-культурному розвитку. Стратегічним завданням для міста може стати, наприклад, охоплення художньо-естетичним вихованням молоді на рівні 90 %. Реалізація такого стратегічного напрямку сприятиме процесу перетворення мешканців міста з простих споживачів послуг культури на активних суб'єктів, носіїв потенціалу креативного розвитку міста. Крім того, культура, як інструмент соціально-економічного розвитку міста, буде спиратися не тільки на ініціативи професіоналів або органів влади, а й значною мірою на мешканців міста та їх об'єднання.

Розвиток інфраструктури творчої самореалізації городян у сфері культури передбачає:

- 1) збереження існуючих та створення нових площадок для культурно-творчої діяльності, які дають відвідувачам можливість прояву творчості;
- 2) створення середовища, інформаційної атмосфери, що сприяє реалізації творчих ідей;
- 3) наявність менеджерів у сфері культури і відповідних інститутів, що сприяють творчому класу в реалізації ідей.

Для реалізації стратегічних цілей і завдань культурної політики необхідно удосконалювати традиційні організаційні, економічні механізми підтримки закладів культури та впроваджувати сучасні форми для управління проектами, значимими для культурного простору Кам'янця-Подільського. Важливою умовою реалізації міських культурних проектів та ініціатив різних соціальних груп є підтримка муніципальної влади у різних формах – нематеріальній (інституціональна, консультативно-освітня, фахова) і матеріальній (наданні грантів на підтримку культурних проектів та ініціатив, міських фестивалів творчих самодіяльних колективів, щорічних тематичних конкурсів). Проектно орієнтоване управління, як спосіб організації, виявлення та збільшення ресурсного потенціалу сфери культури в умовах певних часових, фінансових обмежень, дозволить залучати альтернативні ресурси, розвивати партнерство державних структур та неурядових організацій.

Джерела та література:

1. В Кам'янці-Подільському відвітували про стан культури [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://info.kr.km.ua/content/view/930/39/lang,uk/>
2. Всемирный доклад по культуре 2000+: Культурное многообразие: конфликт и плюрализм / ЮНЕСКО. – Париж: ЮНЕСКО; М.: Магистр-Пресс, 2000. – 416 с.
3. Лэндри Ч. Креативный город / Ч. Лэндри. – М.: Изд. дом «Классика-XXI», 2011. – 399 с.
4. Лучшие города [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://focus.ua/charts/188428/>
5. Флорида Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее / Р. Флорида. – М.: Издательский дом «Классика-XXI», 2005. – 254 с.

В современном мире культура является важнейшим фактором, обеспечивающим духовное развитие, экономический рост, социальную стабильность, национальную безопасность и развитие институтов гражданского общества. Устойчивое развитие Каменец-Подольского требует особого внимания к культуре, которая при благоприятных условиях способна трансформироваться из градообслуживающей в градообразующую отрасль. Рассматриваются стратегические направления культурного развития города – создание условий для творчества, повышение уровня человеческого капитала, формирование комфортной среды для жизнедеятельности.

Ключевые слова: человеческий капитал, культурные активы, историко-культурная среда, креативный город.

УДК 378.6(477.43):327

І.А. Гоголь, А.О. Михайлик

ВІДДІЛ МІЖНАРОДНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АГРАРНО-ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Стаття висвітлює діяльність Відділу міжнародних зв'язків ПДАТУ, визначає роль і місце структурного підрозділу в навчальному процесі навчального закладу. Значну увагу приділено організаційним та методичним засадам роботи відділу на ґрунті міжнародної співпраці Кам'янець-Подільського аграрного університету.

Ключові слова: Поділля, аграрна освіта, міжнародні зв'язки, навчальний процес, Кам'янець-Подільський.

Подільський державний аграрно-технічний університет має давню і славу історію. Його заснування пов'язане з Українською національно-демократичною революцією 1917 – 1921 рр. Далекого 1919 р. у складі новоствореного Кам'янець-Подільського українського університету було відкрито сільськогосподарський факультет, отже, місто стало шостим в Україні (після Києва, Львова, Одеси, Харкова і Херсона) центром, де готували спеціалістів з вищою спеціальною сільськогосподарською освітою.

26 лютого 1921 р. колегія Українського головного комітету професійної освіти (Укрголовпрфосвіта) ухвалила рішення перетворити Кам'янець-Подільський український державний університет у два інститути: сільськогосподарський та народної освіти [1, с.5]. З 16 квітня 1921 р. було відкрито прийом на перший триместр Кам'янецького сільськогосподарського інституту. Переваги до вступу мали “трудоці, члени комсомолу, КП(б)У, що стоять на Радянських позиціях і які пробули не менше 6 місяців у відповідних партійних організаціях” [2, с.3]. Таким чином, протягом всього радянського періоду Кам'янця-Подільського тут діяло два інститути – педагогічний та сільськогосподарський.

Наступні важливі зміни в діяльності аграрного вишу відбулися після здобуття Україною незалежності. 10 листопада 1995 р. Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституту було надано статус Подільської державної аграрно-технічної академії. В свою чергу, згідно з розпорядженням Кабінету міністрів України від 13 липня 2004 р. № 472 та наказу Міністерства аграрної політики України від 16 серпня 2004 р. № 299, Подільську державну аграрно-технічну академію було реорганізовано в Подільський державний аграрно-технічний університет – потужний сучасний навчальний заклад.

Надання якісних освітніх послуг у наш час неможливе без широкого використання досвіду інших країн. Україна, розташована практично в центрі Європи, має повною мірою використати своє геополітичне станови-

ще, зокрема, в сфері співпраці з передовими країнами щодо питань освіти та науки. Таке співробітництво цілком відповідає стратегічній меті нашої держави інтегруватися в європейське товариство, меті, задекларованій всіма українськими політичними силами (і владними, і опозиційними).

Первинні основи розбудови міждержавних відносин закладені ще в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., що містить спеціальний розділ X “Міжнародні відносини”. Важливим документом, що регламентує основні аспекти міждержавного співробітництва України, є також закон “Про основні напрями зовнішньої політики України”, схвалений Верховною Радою 2 липня 1993 р. [3, с.369]. У наступний період основи міжнародної співпраці України, у тому числі й в освітній галузі, були значно розширені рядом нормативних документів кінця 90-х рр. XX – початку XXI ст.

Як відомо, сучасні умови діяльності вищих навчальних закладів в Україні є досить складними. Гостра конкуренція між ними, породжена різким збільшенням приватних освітніх установ наприкінці XX – на початку XXI ст., у поєднанні з незмінним скороченням числа абітурієнтів та постійними змінами з боку уряду “правил гри” на ринку надання освітніх послуг, вимагає творчого пошуку з боку керівництва вищими та всього професорсько-викладацького складу. Можливість проходження навчальної практики чи стажування за кордоном може стати останнім аргументом на користь вибору того чи іншого інституту чи університету. Саме тому міжнародна співпраця на студентському рівні займає вагомe місце в навчальному процесі Подільського державного аграрно-технічного університету.

Зауважимо, що традиції співробітництва з іноземними закладами освіти та іншими організаціями були закладені у виші ще в радянський період. Свідченням тому була успішна праця на освітянській ниві доцента М.М. Тихонова в Алжирі, Афганістані, Лаосі, доцента М.М. Голотіна та В.І.Кімаківського – на Кубі, доцента В.С. Старостки – в Малі, доцента А.П.Ткачука – в Гвінеї [4, с.114]. Протягом 1967 – 1968 рр. доцент С.М.Бахарева працювала в Конакрійському політехнічному інституті, де 1968 р. відбувся перший в історії Гвінеї випуск спеціалістів з вищою освітою. Професор В.А. Яблонський в серпні 1983 р. брав участь у роботі 2-го Міжнародного конгресу з імунології відтворення сільськогосподарських тварин (м. Кіото, Японія). У вересні 1993 р. між агрономічним факультетом тодішнього Кам’янець-Подільського сільськогосподарського інституту і Академією сільськогосподарських наук провінції Шансі (Китай) було укладено протокол про співробітництво в галузі освіти та науки.

Традиційно міцними є зв’язки з т. зв. “близьким зарубіжжям”, зокрема, науковцями Аграрного університету Молдови, Інституту землеробства і кормовиробництва республіки Білорусь, Санки-Петербурзького державного аграрного університету, Великоруського сільськогосподарського інституту (Росія), Всеросійського інституту тваринництва тощо. Систематично обмінюються досвідом викладачі і студенти університету з вищими навчальними закладами аграрної освіти Варшави, Кракова та Ольштина (Польща). Починаючи з 1995 р. університет бере участь у роботі Міжнародної Академії Інформатизації – члена економічної і соціальної Ради ООН. У 1996 р. представники університету вперше від України взяли участь у роботі постійно діючого (з 1956 р.) під егідою ЮНЕСКО Міжнародного семінару “Питання сільськогосподарської освіти та професійної підготовки” (Швейцарія).

Наукові праці вчених університету з питань імунології відтворення тварин і розвитку плоду сприяють зв’язкам із вченими США, Канади, Нідерландів, Японії та інших країн [5, с.4]. У 1997 р. започаткована співпраця педагогічного персоналу ПДАТУ з професорсько-викладацьким складом державного університету Північної Дакоти за програмою ЕЕР по обміну досвідом.

У 1999 р. на державному рівні було проголошено програму розширення міжнародного співробітництва України в освітній та науковій галузях. В адміністративній структурі ПДАТУ з’явилась нова посада – проректор з міжнародних зв’язків. Ним став доктор сільськогосподарських наук, професор А.Т. Цвігун. З 2000 р., у зв’язку з реформуванням навчального процесу тодішньої академії, Анатолій Тимофійович зайняв посаду проректора з післядипломної освіти і міжнародних зв’язків. Саме професор Цвігун заклав основи співпраці кам’янецького вишу з європейськими аграрними господарствами і організаціями, насамперед, у галузі наукових досліджень.

На сучасному етапі одним з кроків на шляху до інтеграції України в Європейський союз є перехід, згідно з рішенням Болонської Декларації, до кредитно-модульної системи. При реформуванні навчального процесу в університеті враховується і закордонний досвід [6, с.5]. Зокрема, керівництвом ПДАТУ укладено угоду з питань кредитно-модульної системи навчання з колегами з Варшави. Директор інституту механізації і електрифікації сільського господарства, що діє у складі університету, професор І.М. Бендера брав участь у міжнародному семінарі, який відбувся в кінці листопада 2003 р. у Німеччині і був присвячений розвитку аграрної освіти. Однак, справа не обмежується виключно кредитно-модульною системою навчання. При університеті з 1 березня 2002 року діє Хмельницький обласний центр навчання та підтримки сільськогосподарських товаровиробників (фермерів). Згідно з міжнародним проектом, до 2005 р. він фінансувався Агенцією міжнародного розвитку США “Підвищення прибутковості приватного сектора в сільському господарстві України шляхом запровадження сільськогосподарського дорадництва” та на підставі укладеної угоди з університетом штату Луїзіана. Названа установа має філії в 10 районах Хмельницької області. Щорічне фінансування центру до-

радництва складало біля 60 тис. доларів США [4, с.174]. Центр озброює фермерів знаннями, інформацією, вчасними і достовірними даними для підвищення їх професійної діяльності.

Загальна організація та координація співпраці Подільського державного аграрно-технічного університету з іноземними країнами на сучасному етапі здійснюється проректором з наукової роботи та міжнародних зв'язків, доктором сільськогосподарських наук, професором Василем Івановичем Овчаруком. Окремою ланкою є Відділ міжнародних зв'язків, що діє при університеті, основне завдання якого – розширення і зміцнення співробітництва з провідними зарубіжними навчальними закладами, фірмами та іншими господарствами, підвищення освітніх, наукових та професійних навиків професорсько-викладацького складу, докторантів, аспірантів, магістрантів та студентів. Очолює відділ – І.А.Гоголь.

Одним з найважливіших напрямків роботи підрозділу є організація закордонної практики студентів, метою якої є закріплення теоретичних знань і практичних навиків майбутніх фахівців та вивчення зарубіжного досвіду ведення сільського господарства. Співробітництво здійснюється на основі договорів із зарубіжними установами, фірмами та підприємствами, зв'язаними з виробництвом і переробкою сільськогосподарської продукції, випуском або експлуатацією сільськогосподарської техніки тощо. Для організації та здійснення закордонної практики керівництвом навчального закладу було розроблено Положення про проведення практики студентів за кордоном у ПДАТУ відповідно до Положення про проведення практики студентів вищих навчальних закладів України, затвердженого наказом Міністерства освіти України від 8 квітня 1993 року № 93 (зарєєстровано в Міністерстві юстиції України 30 квітня 1993 р. за №35). У ньому розглядаються загальні питання організації, проведення і підведення підсумків всіх видів практик студентів за кордоном. Зміст і послідовність стажування визначає програма, яка розробляється на кафедрі або предметній комісії згідно з освітньо-професійною програмою та навчальним планом підготовки фахівця певного напрямку (спеціальності, спеціалізації) та затверджується ректором університету.

В 2010 р. з'явилася остання редакція Положення. Згідно неї, до участі в конкурсному відборі допускаються, як правило, студенти, які проживають в сільській місцевості та по закінченню університету будуть працевлаштовані на аграрних підприємствах.

Прикладом успішної діяльності вишу в цій царині стала співпраця Відділу міжнародних зв'язків ПДАТУ з Львівською обласною аграрною спілкою та Асоціацією студентів аграрних вузів України (м. Київ) по програмі „HOPS”. Ця програма дає можливість студентам з України та інших Європейських країн вивчати англійську мову та удосконалювати знання, пов'язані з сільським господарством. Фермери Великої Британії допомагають студентам на практиці вивчати технологію вирощування, збирання, зберігання та переробки аграрної продукції, забезпечують студентів харчуванням та житлом. Згідно законодавства Великої Британії, студенти отримують право на медичне страхування та страхування особистого майна. Якщо студент під час проходження практики зарекомендував себе позитивно, він отримує платню.

Студенти університету також приймають участь в програмі стажування Німецького Християнського Союзу при Міністерстві захисту прав споживачів, продовольства і сільського господарства Німеччини. Лише протягом 2003 – 2004 років за цією програмою відвідали Німеччину 4 особи.

На початку XXI ст., як і планувалося, був укладений договір про співпрацю за програмою „Конкордія”, яка розрахована на студентів 2-3 курсів денної форми навчання. Згідно неї, студентів з країн Східної Європи влаштовують на різних фруктових, овочевих або квіткових фермах. Молодим людям надається змога легально працювати до 6 місяців упродовж усього року в фермерському господарстві будь-якої частини Великої Британії.

У 2003 р. були налагоджені зв'язки із “Світовим інформаційним центром”, який займається організацією практики майбутніх аграрних фахівців у різних країнах світу (Данія, Швеція, Нідерланди, Німеччина, Велика Британія, США та ін.). Університет також співпрацює з асоціацією “Дружба без кордонів”, яка займається стажуванням українських студентів у Франції.

Приємно констатувати, що у наступні роки міжнародні зв'язки університету продовжували розширюватися. Зокрема, навчальну установу відвідали декілька іноземних делегацій, з якими було укладено домовленості щодо співпраці на освітянській ниві. Так, у березні 2004 р. ПДАТУ відвідали представники управління м. Сучжоу (Китайська Народна Республіка), у травні – працівники Науково-дослідного інституту автомобільного транспорту м. Варшава (Польща), а у липні виш зустрів делегацію Варшавського аграрного університету (провідної установи сільськогосподарської освіти Польщі) на чолі з його ректором. З усіма закордонними колегами були підписані договори про співпрацю.

На початку XXI ст. підписано угоди про співпрацю з представниками програм „Конкордія” та „Хопс” (Велика Британія) в південному регіоні України. Завдяки цим домовленостям лише в 2004 – 2005 рр. у цій країні пройшли виробничу практику 162 студенти ПДАТУ. Продовжувалась співпраця зі “Світовим інформаційним центром”.

Загальну кількість студентів – практикантів в іноземних країнах за основними програмами міжнародної співпраці університету протягом 2003 – 2006 років ілюструє така таблиця [7]:

Назва програми та представники програми	Країна проходження практики	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
„HOPS”	Англія	15	75	102	180
„Конкордія”	Англія	-	10	60	50
„S&A”	Англія	-	60	24	38
„SBS”	Англія	-	2	2	10
Відділ між. зв.	Швеція	-	-	1	3
Відділ між. зв.	Швейцарія	-	-	4	15
Відділ між. зв.	Німеччина	3	5	8	10
	Австралія	5	5	-	2
Всього		23	157	205	308

Показовим є досвід навчального закладу у справі організації курсів іноземних мов для студентів, які бажають відвідати європейські країни. Розробляються також курси “Етики та естетики поведінки за кордоном”, які мають на меті не лише допомогти молодим людям краще порозумітися з місцевим населенням, але й гідно представити рідну державу, залишити по собі добре враження бодай на побутовому рівні.

У 2008–2009 рр. Європейські країни, як і Україну, охопила економічна криза. Багато держав заявили про те, що студентів-практикантів зможуть брати лише після виходу з кризи (ще раніше Велика Британія та ряд інших країн взагалі закрили програми для практикантів). Однак, активна позиція керівництва ПДАТУ не дозволила гарній справі зайти в “глухий кут”. Й надалі Відділ міжнародних зв’язків прикладав зусилля для того, щоб знайти місця для проходження практики студентами університету. Було розширено географію співробітництва. До країн, де кам’янецькі студенти можуть стажуватися, додалися екзотичні Австралія та Нова Зеландія.

Останнім часом своєрідним лідером серед країн, які надають можливість проходження стажування на їх території стала Німеччина. Щорічно 4 – 5 чоловік проходять тут навчальну практику. В 2012 р. Асоціація зі співробітництва в галузі сільського господарства, екології і розвитку села в Східній Європі (APOLLO e.V.), за підтримки Міністерства сільського господарства Землі Бранденбург (Німеччина), уклали договір про співпрацю з ПДАТУ. Асоціація не лише бере на себе витрати, пов’язані з перебуванням студентів у Німеччині, але й забезпечує щомісячну стипендію для останніх у розмірі 200 євро (за рахунок фермерських господарств).

Географію та кількісні показники міжнародного співробітництва ПДАТУ на студентському рівні можна виразити таким чином:

Країна	Навчальні роки			Відхилення (+; -) до 2008-2009	Відхилення (+; -) до 2009-2010
	2008-2009	2009-2010	2010-2011		
Канада	-	1	3	+1	+2
Австрія	-	1	7	+1	+6
Ірландія	31	1	-	-30	-1
Швеція	10	15	9	+5	-6
США	5	29	29	+24	-
Норвегія	10	10	11	-	+1
Данія	27	30	64	+3	+34
Австралія	7	7	3	-	-4
Португалія	57	-	1	-57	+1
Швейцарія	10	4	7	-6	+3
Польща	6	-	2	-6	+2
Голландія	3	2	-	-1	-2
Фінляндія	1	-	8	-	+8
Німеччина	5	3	17	-2	+14
Італія	-	-	1	-	+1
Чехія	-	-	1	-	+1
Нова Зеландія	-	-	1	-	+1
Всього	172	103	164	-69	-8

Зараз проходять стажування в різних країнах більше ста студентів ПДАТУ і кожен з них привозить з собою гарні згадки та хороший досвід, який можна використати для господарств України. Особливо активно співпрацюють з Кам'янецьким аграрним університетом такі країни:

Данія. Типи розміщення студентів: переважно свиноферми та молочні ферми або змішані ферми (молочна + польові культури, свиноферма + садівництво). Декілька ферм (15-25 на рік загалом) приймають практикантів для стажування у галузі садівництва, конярства, лісівництва, фруктів, птахівництва та хутра.

Швейцарія. Тут програма дає можливість студентам, магістрантам та аспірантам ПДАТУ отримати досвід роботи на тваринницьких, овочівницьких та змішаних фермах. Приймаюча родина фермера надає практиканту окрему кімнату, харчування також разом з родиною. Між прийомами їжі (сніданок, обід та вечеря) іноді пропонується перерва на каву. Винятком є овочівницькі ферми, де, як правило, студенти проживають окремо разом з іншими практикантами та самі готують собі їжу.

Нідерланди. Програма в цій країні направлена на набуття практичного досвіду у сільському господарстві. Студенти проживають в родині, працюють на фермі (яку самі оберуть – молочну, свиноферму, садівничу, змішаного типу, ферму з виробництвом сиру тощо) разом з господарями. Вони забезпечені безкоштовним проживанням та триразовим харчуванням. Родина виплачує практикантові “кишенькові гроші” в розмірі 320-340 євро на місяць. Нідерланди є країною, де сільське господарство розвинуте найкраще в Європі, отже стажування тут допоможе студентам отримати рекомендації та знання для участі в подібних програмах США, Канади, Австралії, Данії, Швеції.

Швеція. Програма є практичною і робочою. Студент, аспірант або випускник проживає в родині (або в окремому будинку разом з іншими практикантами) й працює на фермі (в галузі тваринництва, рослинництва або змішаного типу). Стипендія становить 48,75 шведських крони за годину, якщо термін перебування складає 1-6 місяців і 68,20 шведських крони за годину, якщо практикант подовжує практику до 7-12 місяців.

США, Канада, Норвегія та Австралія. Програми заснована з метою надати можливість студентам та молодим спеціалістам з різних країн пройти стажування на фермах та отримати практичний досвід роботи в сфері сільського господарства (учасники повинні мати практичний досвід роботи за кордоном).

Зауважимо, що крім багатющого досвіду роботи, отриманого студентом ПДАТУ під час проходження практики за кордоном, молода людина отримує ще й незрівняний досвід міжнародної соціалізації. Можливість в юному віці відвідати розвинуті країни світу, пожити в сім'ях Данії, Голландії чи Австралії, заробити собі на навчання чи допомогти власним родинам, є потужним стимулом не лише до навчання, але й до розбудови такої України, життя в якій хоч би трохи нагадувало побачене за кордоном. Більшість студентів, які проходили практику за кордоном, зараз працюють у представництвах спільних міжнародних підприємств (особливо багато – в українсько-німецьких компаніях та фірмах), отже стажування за кордоном часто слугує ще й кар'єрним трампліном для молодого фахівця.

Джерела та література:

1. Алещенко М.І., Бабанін В.В., Бендера М.І. Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут / М.І. Алещенко, В.В. Бабанін, М.І. Бендера. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 75 с.
2. Вісті Кам'янець-Подільського ВРК та Кам'янецького бюро компартії України. – 1921 – 25 січня.
3. Шамраєва В.М. Теоретичні основи та практична реалізація стратегічного партнерства у зовнішній політиці України / В.М. Шамраєва // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. – К.: «Інтас», 2009. – Вип. 41. – С. 367 – 379.
4. Бахмат М.І., Алещенко М.І. Подільський державний аграрно-технічний університет. Монографія. – Кам'янець-Подільський: “Абетка”, 2005. – 253 с.
5. Бахмат М.І. Вступ // Збірник наукових праць Подільської державної аграрно-технічної академії. – Кам'янець-Подільський, 2003. – № 11.
6. Вища освіта України і Болонський процес // Навчальна програма. – Київ-Тернопіль: Вид-во ТДПУ ім. Гнатюка, 2004. – 18 с.
7. Тут і далі – дані поточного архіву ПДАТУ.

Стаття освещает деятельность Отдела международных связей ПГАТУ, определяет роль и место структурного подразделения в учебно-воспитательном процессе учебного заведения. Большое внимание уделяется организационным и методическим принципам работы отделения в контексте международного сотрудничества Каменец-Подольского аграрного университета.

Ключевые слова: Подолье, аграрное образование, международные связи, учебный процесс, Каменец-Подольский.

**НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА СТУДЕНТІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА (2007-2011 рр.)**

У статті висвітлено основні здобутки з науково-дослідної роботи студентів і магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка впродовж 2007-2011 років.

Ключові слова: науково-дослідна робота, студент, магістрант, університет, конференція, олімпіада, призер, збірник наукових праць, студентське наукове товариство.

Організація науково-дослідної роботи студентів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка регламентуються «Положенням про студентське наукове товариство», Статутом університету і організовується на факультетах кафедрами та радою молодих учених і студентським науковим товариством за безпосередньою координацією науково-дослідного сектору університету. Ці положення регламентують студентську наукову роботу (СНР), які є складовою частиною діяльності К-ПНУ ім. І. Огієнка та сприяють удосконаленню професійної підготовки, виявленню обдарованої у професійному плані молоді.

В університеті створено і функціонує студентське наукове товариство (СНТ) Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, яке очолює студентка 5 курсу факультету української філології та журналістики Кашуба З.С. Наукова робота студентів здійснюється з метою реалізації інтелектуального потенціалу студентів, підвищення студентської творчої ініціативи для поліпшення якості підготовки кадрів.

Мета студентської наукової роботи, обов'язкової на всіх освітньо-кваліфікаційних рівнях – сформулювати науковий світогляд, сприяти молодим дослідникам в опануванні методологією і методами наукового пошуку. Її ефективність залежить від узгодженості всіх компонентів системи професійної підготовки, спрямованості потребно-мотиваційної сфери студента на дослідницький пошук з першого і до випускного курсу, особистісного підходу до навчання.

Участь студентів у науково-дослідній та творчій роботі в університеті забезпечується у таких формах:

- науково-дослідна робота як складова навчального процесу;
- участь у виконанні науково-дослідних робіт, зокрема у держбюджетній тематиці;
- членство у науковому студентському товаристві К-ПНУ ім. І. Огієнка;
- участь у роботі студентських проблемних груп, наукових гуртків;
- участь у наукових конференціях, конкурсах, предметних олімпіадах, інших заходах наукового і науково-практичного характеру та її результати;
- публікація оригінальних результатів проведених досліджень у наукових виданнях.

Науково-дослідна робота студентів здійснюється за координації Ради молодих учених і Студентського наукового товариства. У 2007-2011 рр. науково-дослідною та творчо-креативною роботою охоплено понад 4500 студентів університету, які працюють у 304 наукових гуртках і проблемних групах, 10 творчих групах при наукових школах, науково-дослідних центрах і лабораторіях, а також у колективах із розробки комплексних, колективних наукових проєктів; 9 студентів брали участь у розробці держбюджетної та госпдоговірної тематики. До керівництва діяльності науково-дослідною роботою студентів були залучені майже всі науково-педагогічні працівники вищої кваліфікації.

У 2007-2011 рр. у II турі Всеукраїнських предметних та фахових олімпіадах брали участь понад 100 студентів. **Друге місце** у II етапі Всеукраїнської студентської олімпіади з дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням» посіла студентка 2 курсу факультету української філології та журналістики Сіра Анна (2008 р., науковий керівник – доктор філологічних наук, професор Марчук Л.М.).

У 2008 році троє студентів факультету української філології та журналістики **стали призерами** II етапу Міжнародного конкурсу імені П. Яцика (Анастасія Сімашова, Олена Книш, Олена Веремеєва, наукові керівники – професор Марчук Л.М., доцент Попович А.С.). У 2009 році студентка 3 курсу факультету української філології та журналістики Сімашова Анастасія посіла **перше місце** у загальнонаціональному етапі IX міжнародного конкурсу з української мови імені П. Яцика серед студентів ВНЗ (науковий керівник – кандидат філологічних наук, доцент Попович А.С.).

Дипломом **Першого ступеня** переможця Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з української мови, літератури та методики їх викладання нагороджена магістрантка факультету української філології та журналістики Свирида Оксана (науковий керівник – доктор філологічних наук, професор Марчук Л.М.). Магістрантка цього ж факультету Розумяк Наталія нагороджена **Дипломом II ступеня** на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт (номінація – гуманітарні науки (українська мова)), який проходив в Уманському державному педагогічному університеті (науковий керівник – кандидат філологічних наук, доцент Попович А.С.).

Студентка 5 курсу факультету корекційної та соціальної педагогіки і психології Докучина Тетяна нагороджена **грамотою за II місце** у II турі Всеукраїнських наукових робіт зі спеціальності «Корекційна освіта» (науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор Миронова С.П.).

Дипломом **II ступеня** на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт з математичних наук нагороджена магістрантка фізико-математичного факультету Пономаренко Галина (науковий керівник – доктор фізико-математичних наук, професор Конет І.М.).

У рамках відзначення 75-річчя голодомору 1932-1933 рр. в Україні проведено конкурс робіт студентської та учнівської молоді під егідою асоціації «Хліб», **перше місце** на якому вибороли студенти педагогічного факультету Кулик Олена, Лагута Віталій, Стасюк Віктор, Рибаківа Олена (наукові керівники – доценти Негода Б.М., Лашко В.І.).

Карасьова Галина, студентка 3 курсу педагогічного факультету на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт «Україна в геополітичному просторі» нагороджена **Дипломом переможця** (науковий керівник – професор Печенюк М.А.). Студенти цього ж факультету Виниченко Ігор, Василевич Ольга, Омельчишина Ольга нагороджені Дипломами **переможців I етапу** Міжнародного творчого конкурсу, присвяченого 80-річчю від дня народження письменника Чингіза Айтматова (наукові керівники – доцент Негода Б.М., асистент Лашко Н.С.).

Оглядом здобутків науково обдарованої молоді університету є щорічні «Наукові конференції студентів та магістрантів за підсумками НДР у навчальному році», в рамках яких працюють 15 секцій, на яких виступають понад 1000 студентів та магістрантів. Кращі наукові розробки студентів і магістрантів університету публікуються у збірнику наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

За участь у Всеукраїнській студентській науковій конференції було відзначено Дипломом **I ступеня** студентку факультету іноземної філології – Хохель Дарину (Студентські філологічні студії початку XXI ст. «Лінгвостилістична парадигма вивчення сучасних європейських мов») (науковий керівник – доцент Матковська М.В.), яка також взяла участь у Третньому науковому семінарі Школи відкритої свідомості «Різноманіття образів світу: світогляд – мова – політика» (Кельце, Польща).

Студентка 3 курсу педагогічного факультету Свинар Вікторія нагороджена Грамотою (**I місце**) за кращу доповідь на XII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах Європейської інтеграції» (науковий керівник – професор Печенюк М.А.).

Вперше 19-20 жовтня 2011 року в університеті з ініціативи ректора і науково-дослідного сектору проведено Регіональну науково-практичну конференцію студентів і магістрантів «Наукові досягнення студентів – рідному університету», присвячену 93-й річниці від дня заснування університету, за результатами якої видано матеріали конференції «Наукові досягнення студентів – рідному університету»: матеріали регіональної науково-практичної конференції студентів і магістрантів, присвяченої 93-й річниці від дня заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, 19-20 жовтня 2011 р. / [редкол.: І.М. Конет (голов. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – 220 с.

Певними успіхами відзначалась участь студентів у Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт. У 2011 р. 7 наукових робіт студентів переможців університетського туру були удостоєні дипломів: **дипломом I ступеня** нагороджений студент 5 курсу фізико-математичного факультету Толубець Олександр (науковий керівник – доктор фізико-математичних наук, професор Конет І.М.) та **дипломом III ступеня** магістрант цього ж факультету Павлюк Микола (науковий керівник – кандидат фізико-математичних наук, доцент Гнатюк Ю.В.); **дипломом II ступеня** – студентка 1 курсу факультету іноземної філології Невмержицька Романа (науковий керівник – кандидат філологічних наук, доцент Марчишина А.А.); **дипломами III ступеня** нагороджені студентка 4 курсу факультету фізичної культури Бала Анна (науковий керівник – доктор наук з фізичного виховання і спорту, професор Єдинак Г.А.) і студентка 5 курсу факультету психології Роман Оксана (науковий керівник – кандидат психологічних наук, доцент Бігун Н.І.); заохочувальними дипломами нагороджені студенти 4 курсу факультету української філології Кашуба Зореслава (**диплом I ступеня**) та Півко Наталія (**диплом II ступеня**), науковий керівник – доктор філологічних наук, професор Марчук Л.М.

Три студенти стали призерами II туру Всеукраїнської студентської олімпіади: студентка 5 курсу факультету української філології та журналістики Остапова Ольга (спеціальність «Українська мова та література», 2 місце); студентка 5 курсу факультету корекційної та соціальної педагогіки і психології Юрчук Тетяна (спеціальність «Корекційна освіта (за нозологіями)», 3 місце); студентка 5 курсу факультету іноземної філології Літвінець Марія (спеціальність «Російська мова та література», 3 місце).

З ініціативи науково-дослідного сектору видається щорічний «Збірник наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» (Серія КВ № 14714-3685 ПР від 12.12.2008 р.). На цей час вийшли друком 5 випусків збірника:

1. Збірник наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського державного університету. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, 2007. – Вип. 1. – 156 с., 19,5 ум. друк. арк.

2. Збірник наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. – Вип. 2. – 174 с., 21,8 ум. друк. арк.

3. Збірник наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. – Вип. 3. – 204 с., 25,5 ум. друк. арк.

4. Збірник наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 4. – 292 с., 17,03 ум. друк. арк.

5. Збірник наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – Вип. 5. – 300 с., 17,03 ум. друк. арк.

З 2008 року на факультетах університету започатковано і зареєстровано у Міністерстві Юстиції України щорічне видання збірників наукових праць студентів факультетів:

1. Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

(Серія КВ № 14661-3632 ПР від 01.12.2008 р.);

2. Політія: Збірник наукових праць студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка спеціальності «Політологія».

(Серія КВ № 14668-3639 ПР від 01.12.2008 р.);

3. Збірник наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Природничі науки.

(Серія КВ № 14670-3641 ПР від 01.12.2008 р.);

4. Збірник матеріалів наукових досліджень студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Факультет фізичної культури.

(Серія КВ № 14669-3640 ПР від 01.12.2008 р.);

5. Збірник наукових праць студентів та магістрантів економічного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

(Серія КВ № 14715-3686 ПР від 12.12.2008 р.);

6. Збірник наукових праць студентів та магістрантів факультету корекційної та соціальної педагогіки і психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

(Серія КВ № 14711-3682 ПР від 12.12.2008 р.);

7. Наукові праці студентів та магістрантів мистецьких спеціальностей Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

(Серія КВ № 14708-3679 ПР від 12.12.2008 р.);

8. Збірник наукових праць студентів та магістрантів педагогічного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

(Серія КВ № 14713-3684 ПР від 12.12.2008 р.);

9. Збірник наукових праць студентів та магістрантів факультету психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

(Серія КВ № 14710-3681 ПР від 12.12.2008 р.);

10. Збірник матеріалів наукових досліджень студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Фізико-математичні науки.

(Серія КВ № 14705-3676 ПР від 12.12.2008 р.);

11. Збірник наукових праць студентів та магістрантів факультету української філології та журналістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

(Серія КВ № 14709-3680 ПР від 12.12.2008 р.);

12. Збірник наукових праць студентів та магістрантів факультету іноземної філології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

(Серія КВ № 14712-3683 ПР від 12.12.2008 р.).

З метою стимулювання подальших наукових досліджень студентів в університеті здійснено низку заходів, зокрема, проведення щорічної Регіональної науково-практичної конференції студентів і магістрантів «Наукові досягнення студентів – рідному університету», присвяченої річниці від дня заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка; відрядження студентів на наукові конференції, школи, семінари (коштом університету); участь студентів у виконанні держбюджетних науково-дослідних робіт.

Як бачимо із вищезазначеного, студенти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2007-2011 рр. мають гарні здобутки на науковій ниві, про що свідчать проведені конференції, публі-

кації та нагороди студентів. Сподіваємось, що і в наступних роках студентство університету матиме ще кращі наукові напрацювання.

Джерела та література:

1. Кеба О.В. Наукова діяльність Кам'янець-Подільського державного університету / О.В. Кеба, І.М. Конет. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2008. – 19 с.
2. Конет І.М. Звітна наукова конференція студентів та магістрантів університету за підсумками НДР у 2007-2008 навчальному році / І.М. Конет, Л.А. Онуфрієва // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 12. – С. 490-493.
3. Кеба О.В. Наукова діяльність Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2008 році / О.В. Кеба, І.М. Конет // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т. 13. – С. 444-457.
4. Конет І.М. Хроніка наукового життя Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2008 році: конференції, круглі столи, семінари / І.М. Конет, Л.А. Онуфрієва // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т. 13. – С. 458-467.
5. Конет І.М. Наукова конференція студентів та магістрантів університету за підсумками НДР у 2008-2009 навчальному році / І.М. Конет, Л.А. Онуфрієва // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т. 14. – С. 482-485.
6. Кеба О.В. Наукова діяльність Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2009 році / О.В. Кеба, І.М. Конет // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – Т. 15. – С. 420-435.
7. Конет І.М. Хроніка наукового життя Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2009 році: конференції, круглі столи, семінари / І.М. Конет, Л.А. Онуфрієва // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – Т. 15. – С. 436-445.
8. Конет І.М. Звітна наукова конференція студентів і магістрантів університету за підсумками НДР у 2009-2010 навчальному році / І.М. Конет, Л.А. Онуфрієва // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – Т. 15. – С. 464-473.
9. Конет І.М. Наукова діяльність Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2009-2010 роках / І.М. Конет // Сучасні проблеми математичного моделювання, прогнозування та оптимізації : зб. наук. пр. за матер. четвертої міжнар. наук. конф. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. – С. 3-13.
10. Конет І.М. Видавнича діяльність науково-дослідного сектору Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / І.М. Конет, Л.А. Онуфрієва // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Сер. : Бібліотекознавство. Книгознавство : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – Вип. 2. – С. 413-420.
11. Кеба О.В. Наукова і науково-технічна діяльність Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2009 році / О.В. Кеба, І.М. Конет, Л.А. Онуфрієва та ін. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. – 68 с.
12. Конет І.М. Хроніка наукового життя Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2010 році: конференції, круглі столи, семінари / І.М. Конет, Л.А. Онуфрієва // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – Т. 16. – С. 465-486.
13. Кеба О.В. Наукова і науково-технічна діяльність Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2010 році / О.В. Кеба, І.М. Конет, Л.А. Онуфрієва – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2010. – 58 с.
14. Конет І.М. Про результативність студентської наукової роботи у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (2010-2011 н.р.) / І.М. Конет, Л.А. Онуфрієва // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. – Т. 17. С. 505-515.
15. Конет І.М. Звітна наукова конференція студентів і магістрантів університету за підсумками НДР у 2010-2011 навчальному році / І.М. Конет, Л.А. Онуфрієва // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. – Т. 17. С. 465-503.
16. Кеба О.В. Наукова діяльність Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2010 році // О.В. Кеба, І.М. Конет, Л.А. Онуфрієва // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. – Т. 17. – С. 412-433.
17. Конет І.М. Регіональна студентська наукова конференція «Наукові досягнення студентів – рідному університету» / І.М. Конет, Л.А. Онуфрієва // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. – Т. 18. – С. 501-504.
18. Конет І.М. Хроніка наукового життя Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2011 році: конференції, круглі столи, семінари / І.М. Конет, Л.А. Онуфрієва // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. – Т. 18. – С. 467-484.

В статтє освещены основные достижения по научно-исследовательской работы студентов и магистрантов Каменец-Подольского национального университета имени Ивана Огиенко протяжении 2007-2011 годов.

Ключевые слова: *научно-исследовательская работа, студент, магистрант, университет, конференция, олимпиада, призер, сборник научных трудов, студенческое научное общество.*

ЕЛЕКТРОННІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У НАУКОВІЙ БІБЛІОТЕЦІ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА: СТАН ТА ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ

У статті аналізується процес впровадження інформаційних технологій, формування та використання електронних інформаційних ресурсів у науковій бібліотеці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Ключові слова: наукова бібліотека, електронні інформаційні ресурси, інформаційні технології, електронний каталог, веб-сайт, база даних, повнотекстові видання, зведений електронний каталог.

Діяльність бібліотеки, як і будь-якого університетського підрозділу, багатовекторна. Але головним напрямом була і залишається робота з формування інформаційного ресурсу – його посилення, удосконалення, оновлення. Вона спирається як на традиційні, так і на інноваційні форми і методи. Сьогодні останні все виразніше набувають характеру не поодиноких новацій, а комплексних технологій і включають: формування електронної складової інформаційного ресурсу, переводу бібліотечних процесів на автоматизований комп'ютерний режим, оперативне обслуговування користувачів шляхом автоматизованого пошуку літератури, її реєстрації в електронному формулярі, надання доступу до ЕК та повнотекстових ресурсів у дистанційному режимі.

Наукова бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка розпочала перехід на нові інформаційні технології з явним запізненням: якщо наукова бібліотека Хмельницького національного університету зробила перший крок ще 1992 року [1], то ми лише 2006 року придбали й почали освоювати комп'ютерну програму «УФД. Бібліотека», у вересні 2007-го відкрили комп'ютерний читальний зал.

Починали з формування електронного каталогу і нарощували його в міру надходження ПК. Спочатку ввели до ЕК активну частину фонду – книги 1995 і наступних років видання, паралельно опрацьовували фонди окремих бібліотечних підрозділів.

З 2010 року, як тільки отримали по 2 комп'ютери у відділ комплектування і наукової обробки літератури та відділ наукової бібліографії, почали в комп'ютерному режимі опрацьовувати книги, журнали, наукові збірники – автоматично бібліографічні записи вносити до електронного каталогу і друкувати на принтері каталожні картки. У такий спосіб відділ бібліографії на 1 травня 2012 р. вніс до ЕК 12 тис. бібліографічних описів статей, відділ комплектування – близько 30 тис. книжкових надходжень.

Таким чином більше 255 тис. бібліографічних записів вдалося завести до ЕК, що дало можливість розпочати автоматизацію й комп'ютеризацію інших бібліотечних процесів. Сьогодні вже 7 бібліотечних підрозділів (бібліотеки фізико-математичного, педагогічного, економічного факультетів, мистецької літератури, читальний зал №1, абонемент історичного факультету, науково-бібліографічний відділ) обслуговують читачів в автоматизованому комп'ютерному режимі. Зуміли автоматизувати такі процеси як: обробка надходжень (реєстрація партій літератури, примірників, друк карток та формулярів документів, облік періодики, аналітичний опис видань), списання, друк книги інвентарного обліку, виявлення дублетних документів, створення тематичних картотек та віднесення до них документів, автоматизувати пошук літератури за темами й створення бібліографічних списків, експорт-імпорт каталогів, обслуговування читачів (реєстрація читачів, видача та повернення документів, друк читацьких квитків, друк списків з переліком читачів по різних категоріях пошуку), обмін записами з іншими бібліотеками (біописами книг, статей періодики, інформацією про фонди).

Влітку минулого року з придбанням принтера для друку штрих-etikеток розпочали обклеювання (4 тис.) нових надходжень літератури штрих-кодами, а також видань тих підрозділів, де формування ЕК завершилося й здійснюється обслуговування користувачів в автоматизованому режимі. Так у читальному залі №2 обклеєно 2 тис. документів активного фонду, у бібліотеці педагогічного факультету – біля 1 тис. періодичних видань.

На виконання постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової національно-культурної програми створення єдиної інформаційної бібліотечної системи «Бібліотека – XXI» пріоритетом 2012 року визначили створення електронного каталогу «Рідкісні і цінні видання». Реєстрації вже піддано 10500 документів із 27 тис. (38%).

Розгортає діяльність з накопичення електронного інформаційного ресурсу і доведення його до користувачів комп'ютерний читальний зал (КЧЗ), відкритий у вересні 2007 року на базі 7 ПК. Сьогодні він має 20 машин та один копіювальний пристрій, придбано 616 дисків з електронною інформацією, до ЕК внесено 13 тис. записів про наявні в читальному залі електронні видання, 7500 електронних підручників, посібників, курсів лекцій, монографій введено в університетську локальну мережу, і вони стали доступні нашим викладачам, студентам з будь-якого університетського ПК. Цей ресурс формується поступово і непросто. За 5 років кількість дисків вдалося збільшити у 2,6, ввести в мережу повнотекстових документів у 4,6 разів.

Динаміка збільшення фонду КЧЗ виглядає так:

	2007	2008	2009	2010	2011
Диски	241	367	513	563	616
Повнотекстові документи	1600	3210	4515	6135	7330

КЧЗ надає чималий спектр послуг з тиражування записів на електронних носіях, ксерокопіювання друкованих видань, користування персональними комп'ютером як для самостійної роботи, так і для доступу до мережі Інтернет, доступу до електронного каталогу, повнотекстової бази даних електронних документів.

Поступово зростає як кількість користувачів, так і відвідування, документовидача:

	2007	2008	2009	2010	2011
Користувачі	1500	2608	4180	4500	5000
Відвідування	2200	5701	8344	9178	15362
Документовидача	2860	5962	11552	12054	22527

З минулого року розпочали інтеграцію нашого електронного ресурсу з відповідним ресурсом бібліотек ВНЗ області.

Спільно формуємо зведений електронний каталог. Працівники нашої бібліотеки редагують дані ЕК і надсилають до наукової бібліотеки Хмельницького національного університету. За період функціонування ЗвЕК зібрав 370880 назв, у т.ч. передано 9045 назв (60 тис. примірників) книг. ЗвЕК користувачі відвідали 4165 разів, з них 2875 разів звертались до нашого електронного ресурсу [2].

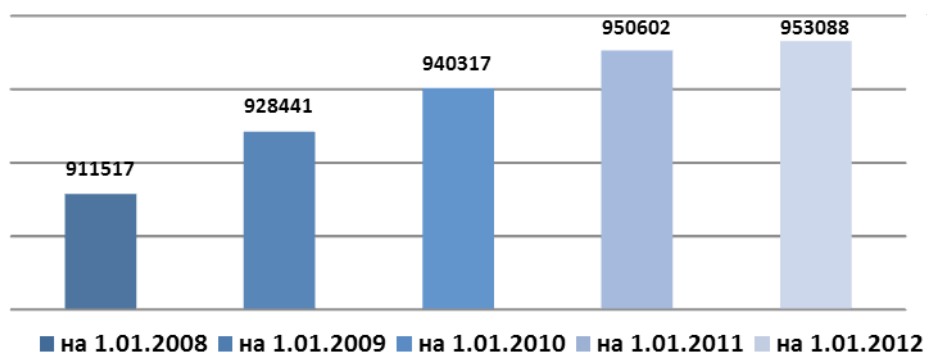
Започаткували корпоративну діяльність з НБ ХНУ з розпису періодичних і продовжуваних видань, обміну аналітичними описами статей 19 журналів: «Актуальні проблеми економіки», «Актуальні проблеми економіки», «Бухгалтерський облік і аудит», «Вища школа», «Екологічний вісник», «Економіка України», «Економіка, фінанси, право», «Календар знаменних і пам'ятних дат», «Педагогіка і психологія», «Фінанси України», «Шлях освіти», «Дефектологія», «Економіст», «Київ», «Київська старовина», «Мовознавство», «Народна творчість та етнографія», «Слово і час», «Соціальна педагогіка», «Статистика України».

Корпоративна співпраця здійснюється також і з Державною науково-педагогічною бібліотекою України ім. В.О. Сухомлинського з реферативного опрацювання двох збірників – «Вісника Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Корекційна педагогіка і психологія» та «Проблем дидактики історії». Прореферовані 150 статей, включені до загальнодержавної БД «Україніка наукова» [3].

З 15 березня університет у тестовому доступі підключено до баз даних компанії EBSCO Publishing – одного з найбільших в світі постачальників журналів в електронному вигляді. Компанія надає доступ до 11 баз даних з анотованими повнотекстовими даними, що представлені англійською мовою. Щоб студентський та професорсько-викладацький загал університету дізнався про функціонування ресурсу, були роздані оголошення по всіх деканатах та кафедрах, проведено консультації з працівниками бібліотечних підрозділів, а також інформацію передано до редакції газети «Студентський меридіан», виставлено на сайт бібліотеки.

Впровадження інформаційних технологій охоплює всі процеси бібліотечної роботи, зокрема – тісно переплітається з формуванням та обробкою книжкових фондів.

Фонд наукової бібліотеки

За останні 5 років інформаційні ресурси бібліотеки збільшилися більш ніж на 40977 примірників і на 1 січня 2012 р. склали 953688 документів, у тому числі навчальної літератури 602151 прим. (63 %), наукової – 350937 (37%), протягом минулого 2011 року надійшло 12785 документів: 9605 книг, 3054 журналів, 87 газет; 39 дисків з електронними виданнями.

По акції «Подаруй бібліотеці книгу» в середньому надходження складають близько 50 відсотків річних – **4077 прим.:**

2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.
5047	8688	5391	4101	4077

Комплектування виданнями – паперовими та електронними – проводиться за **наслідками моніторингу книгозабезпечення**. Цей процес теж почали переводити в комп'ютерний режим, що дає можливість не лише здійснювати аналіз книгозабезпеченості по окремих предметах, кафедрах та факультетах, а й створювати в автоматизованому режимі тематичні списки підручників та посібників за вищевказаними параметрами, а викладачам проаналізувати, яких документів з його дисципліни та в якій кількості не вистачає для організації навчального процесу і в співпраці з відділом комплектування та наукової обробки літератури усувати недоліки.

Процес впровадження нових інформаційних технологій – це магістральний шлях розвитку сучасних бібліотек. Однак у нашій науковій бібліотеці зіткнулися з низкою проблем, які потребують оперативного розв'язання:

1. Проблемою виявилось **освоєння працівниками бібліотеки комп'ютерної техніки, а читачами – викладачами і студентами – електронного ресурсу**. Для цього розробили методичні поради та інструкції зі створення та редагування електронного каталогу, реєстрації періодичних видань, аналітичного опису статей, складання рубрикаторів, обслуговування користувачів в автоматизованому режимі. Провели серію групових та індивідуальних практичних занять, консультацій з працівниками бібліотеки. Користувачів консультиємо в комп'ютерному читальному залі під час їх роботи з ЕК та повнотекстовими базами даних, систематично друкуємо повідомлення про наявні в бібліотеці електронні інформаційні ресурси та консультації щодо доступу до них і через університетську газету «Студентський меридіан», веб-сайт бібліотеки.

2. У бібліотеці недостатній рівень **технічного забезпечення**. На сьогодні маємо 38 комп'ютерів (7 з них старих модифікацій і потребують заміни), 5 принтерів (3 із них – багатофункціональні пристрої), 1 пристрій для ламінування, 1 принтер для друку штрих-етикеток та 14 сканерів-зчитувачів штрих-коду. Перерахована техніка функціонує в 15 підрозділах бібліотеки. А для переходу на автоматизований режим роботи всіх університетських книгозбірень і ефективнішого формування ЕК не вистачає ще 26 ПК, 15 принтерів, 2 сканери, 1 ксерокс та 8 сканерів штрих-коду, доукомплектування цифровою камерою, 2 сканерами потребує комп'ютерний читальний зал для сканування, оцифрування книг.

3. **Суттєвим недоліком** функціонування та використання електронного ресурсу є **якість роботи мережі, особливо з'єднання з фізико-математичним та педагогічним** (в тому числі з мистецьким відділенням) **факультетами**, де працівники бібліотеки завершили формування ЕК, перейшли на автоматизований режим книговидачі. Там щоденно відбуваються збої, що викликає затримку обслуговування читачів.

4. Важливою інформаційною складовою НБ є **Web-сайт**, який є своєрідним вікном до паперових та електронних ресурсів: дає доступ користувачам до електронного каталогу, повнотекстових видань, знайомитись з новинками літератури, періодичними виданнями і місцем їх зберігання, обмінним фондом, виданнями наукової бібліотеки та ін. Але час показує, що потрібно розширювати межі обслуговування користувачів через сайт, вводити нові послуги – віртуальну довідку; дистанційне замовлення літератури, документів обмінного фонду, МБА. А для цього потрібно розробляти додаткові програмні продукти та адмініструвати їх.

Аналіз досвіду роботи наукової бібліотеки університету з питань впровадженням новітніх інформаційних технологій дає підстави зробити наступні висновки:

- попри вдосконалення традиційних форм і методів бібліотечної роботи магістральним напрямом розвитку сучасної книгозбірні є впровадження електронних інформаційних технологій;
- основними напрямками впровадження новітньої технологій є: формування електронного каталогу та повнотекстових баз даних; надання доступу до електронної бібліотеки університету та ресурсів мережі Інтернет; перевід бібліотечних процесів на автоматизований комп'ютерний режим;
- наукова бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка за короткий час створила ЕК – 255 тис. бібліографічних записів, бібліотеку електронних підручників, посібників, монографій – 7500 документів, інтегрує свою діяльність з бібліотеками вищих навчальних закладів Хмельницької області, Державною науково-педагогічною бібліотекою України ім. В.О. Сухомлинського;
- перехід на нові технології і невідповідність попередніх поколінь до сучасних інформаційних ресурсів, технічних засобів не дає можливості скористатися електронними надбаннями бібліотеки;
- робота в автоматизованому режимі вимагає повного забезпечення технічними засобами та підготовки кадрового складу бібліотеки: проведення семінарських занять, організації школи передового досвіду та школи молодого спеціаліста, підбір спеціалістів, що пройшли підготовку в вищому навчальному закладі.

Саме над цим і працює колектив наукової бібліотеки університету.

Джерела та література:

1. Григоренко О.П. Професійні і лідерські якості директора наукової бібліотеки ХНУ Олени Борисівни Айвазян / О.П. Григоренко // Бібліотека та сучасні тенденції в інформаційному забезпеченні освітньої, науково-дослідної та інноваційної діяльності вищих навчальних закладів : матер. наук.-практ. конф., присвяч. 50-річчю НБ ХНУ, 15–16 берез. 2012 / редкол.: О. Б. Айвазян, В. О. Глухенька, О. О. Мацей. – Хмельницький : ХНУ, 2012. – С. 189.
2. Статистика звернень до зведеного електронного каталогу бібліотек Хмельницької області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.tup.km.ua/asp/php_zk_stat/page_lib.php
3. Опря Т.М. Участь НБ К-ПНУ ім. І.Огієнка у формуванні загальнодержавної реферативної бази даних «Україніка наукова» // Бібліотека та сучасні тенденції в інформаційному забезпеченні... – С. 177.

В статтє анализується процес введєння информациєних технологій, формирєвания и испєльзования електронних информациєних ресурсєв в научной библиотєке Каменєц-Подєльського национального унєверситєта имени Ивана Огиєнка.

Ключєвые слова: *библиотєка, електронные информациєные ресурсы, информациєные технологии, електронный каталєг, веб-сайт, база даних, полнотєкстовые издания, свєдєный електронный каталєг.*

УДК 378.6(477.43)(09)

Т.П. Муравка, В.В. Покалюк

КОЛЕДЖ ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АГРАРНО-ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ: ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

У статті розповідається про історію коледжу Подільського державного аграрно-технічного університету, основні віхи його розвитку.

Ключові слова: *коледж, Подільський державний аграрно-технічний університет, Кам'янець-Подільський, освітня галузь, вища освіта.*

Коледж Подільського державного аграрно-технічного університету (ПДАТУ) було засновано в 1921 р. Його становлення відбувалося протягом 1921 – 2004 рр., від Говірської сільськогосподарської профшколи ім. І.Я Франка до коледжу ПДАТУ. [1. арк. 4]

16 березня 1921р. агрономічна нарада при Новоушицькому повітовому земельному відділі прийняла рішення про відкриття сільськогосподарської профшколи ім. І.Я. Франка в с. Говори Осламівської волості, Новоушицького повіту, Кам'янець-Подільської губернії. [2. арк. 3]

7 червня 1921р. в Новій Ушиці відбулось засідання міжвідомчої комісії в складі представників повітового земельного відділу, повітового відділу народного господарства і повітового відділу народної освіти, яка ухвалила постанову про відкриття в с. Говори в нетрудовому маєтку поміщика Тишкевича сільськогосподарської профшколи ім. І.Я. Франка. [3. арк.1]

Першим керівником новоствореного закладу був директор М.Т. Бондаренко призначений 1 липня 1921 р. 3 серпня оголошено прийом учнів до профшколи. Заняття в навчальному закладі розпочалися 1 жовтня 1921 р. [4. арк. 3]

Сільськогосподарська профшкола була призначена готувати агротехніків рільництва, садівництва, городництва та бджільництва.

У закладі не вистачало викладачів в зв'язку з нестачею спеціалістів сільського господарства з вищою освітою, яких можна було б залучити до викладання спеціальних дисциплін. В навчанні приймав велику участь директор, який підміняючи викладачів проводив щоденно по 10 уроків. За 9 років існування профшколи контингент викладачів виглядав наступним чином у 1921р. працювали 3 викладачі, в 1922р. – 3, в 1923 р. – 6, а в останні роки існування профшколи кількість викладачів була в межах 8-10. Викладачі забезпечувалися квартирами. [5. арк.4]

Щорічно окружна профосвіта встановлювала для профшколи план прийому в межах 30-60 осіб [6. арк. 4].

Термін навчання тривав три роки, яке було платним. Усі учні профшколи були забезпечені гуртожитком. Щоб заробити хліб та гроші учні працювали на підсобному господарстві профшколи. [7. арк.4]

Після закінчення профшколи випускникам присвоювалась кваліфікація агротехніка. З 1921 – 1930 рр. профшкола випустила 179 фахівців. [8. арк.4]

Основою навчально-матеріальної бази профшколи стали передані їй державою житлові і господарські будівлі колишньої поміщицької садиби, оранжерея тропічних рослин, дендрологічний парк, частина сільськогосподарських машин та інвентарю, а також орна земля. У переданому профшколі будинку-палаці розмістився навчальний корпус, в якому було 24 кімнати і один просторий зал, що використовувався як клуб, де проводилися збори учнів, виступи художньої самодіяльності.

У приміщенні навчального корпусу знаходились: 4 класні кімнати, 3 кабінети, бібліотека, яка в 1926р. нарахувала 1319 книг, в тому числі 149 підручників. [9. арк. 4]

У 30-ті роки на селі проводилась колективізація, в ході якої були створені колгоспи. Вони вимагали великої кількості спеціалістів і саме з цієї причини відбулися зміни в сільськогосподарській освіті. Існуючі сільськогосподарські профшколи, як середні спеціальні учбові заклади були перетворені в сільськогосподарські технікуми, які почали готувати спеціалістів середньої ланки. За таких обставин Говірська сільськогосподарська профшкола злилась з Маніковецькою і була реорганізована у 1930 р. в Говірський агротехнікум зернових культур, який був підпорядкований Народному Комісаріату земельних справ УРСР. [10 Там само; арк. 4].

Діяльність Говірського агротехнікуму зернових культур тривала з 1930-1941 рр. Першим керівником новоствореного закладу протягом 1930 – 1932 рр. був Е.М. Кожухар. З 1932 – 1935 рр. А.А. Вершигора, а з 1935 – 1941 рр. Х.В. Бойко. [11. арк. 5]

Навчальну діяльність у закладі проводили 14 лекторів.

Вступ до агротехнікуму здійснювався на конкурсній основі на базі 7 класів. Щорічно студентами ставали 60 осіб. Студенти навчались по-ударному, на дозвіллі виступали в агіткультбригадах, активно займалися фізичною культурою та спортом. [12. арк.4]

Навчання тривало 4 роки, але перші три випуски отримали освіту з а трирічним скороченим планом. Середня кількість студентів становила 246 осіб. Більшість студентів одержували державні стипендії. Після закінчення технікуму випускникам присвоювалась кваліфікація агронома. [13. арк. 5]

В період існування закладу його закінчило 560 осіб, яких направляли на роботу дільничними агрономами МТС та агрономами в економічно міцні колгоспи.

Для виробничого навчання технікум мав потужну базу в 110 га землі. Навчальне життя перервала Велика Вітчизняна війна, тому технікум змушений був припинити своє існування. [14. арк.4]

Під час окупації в приміщенні сільськогосподарського технікуму працювала школа культурних сільських господарств. Військові частини окупантів, що були розміщені на території технікуму, частково зруйнували будівлі, пограбували майно та обладнання. Після звільнення України від окупантів у кінці 1944р., 1 жовтня відновив свою діяльність Говірський сільськогосподарський технікум. [15. арк. 5]

Директором закладу було призначено Я.Ч. Павлика, визначного діяча партизанського руху Поділля.

Навчання в технікумі розпочалося роботою курсів, які були створені з метою підготовки абітурієнтів до вступу на перший курс в кількості 54 осіб.

У цей час педколективом велася організаційна робота по розшуку і виклику на навчання учнів старших курсів, що навчалися в технікумі до війни. Під час війни загинули студенти О. Островський, О. Павлик, М. Котик, А. Рабий та М. Івасюк. [16. арк. 5]

У 1950 р. відкритий заочний відділ по підготовці агрономів середньої кваліфікації. [17. там само, арк.8]

Сільськогосподарський технікум з 1944 по 1953 рр. підготував 381 агроном. [18. арк.4]

Навчально-матеріальна база в післявоєнний період була дуже слабкою. І хоча згодом вона дещо покращилася, однак такий стан не міг задовольнити зростаючі потреби навчального закладу. [19. арк. 5]

За ініціативою обласних організацій, Міністерства сільського господарства УРСР, згідно наказу №466 від 24 липня 1953р. вирішено перебазувати Говірський сільськогосподарський технікум в м. Кам'янець-Подільський на базу ліквідованого учбового комбінату по підготовці бухгалтерів. До 1955 року, будучи в м. Кам'янці-Подільському технікум зберігав назву Говірського.

27 травня 1955р. Наказом Міністерства сільського господарства УРСР № 302 заклад був перейменований в Кам'янець-Подільський сільськогосподарський технікум. В перший рік свого існування технікум був однопрофільним, в якому навчалось 80 – 100 учнів/ [20. арк. 1]

У 1956 р. Міністерство сільського господарства УРСР розпочало процес з укрупнення однопрофільних технікумів. [21. арк.6]

В цьому році по Хмельницькій області були ліквідовані:

1. Голозубинецький зооветеринарний технікум Дунаєвського району.

2. Дзеленицький агрозоотехнікум Чорно-Острівського району.

3. Кам'янець-Подільська сільськогосподарська школа по підготовці керівних кадрів колгоспів та радгоспів. [22. арк. 1]

Контингент учнів ліквідованих навчальних закладів був переведений до Кам'янець-Подільського сільськогосподарського технікуму. Таким чином, починаючи з 1956-1957рр., Кам'янець-Подільський сільськогосподарський технікум став багатoproфільним, який крім спеціальності “Агрономія”, почав ще готувати фахівців із спеціальності “Зоотехнія” та “Ветеринарія”. [23. арк.6]

Для розширення навчальної бази технікуму Наказом №8 Міністерство сільського господарства УРСР від 24 березня 1965 р., учбовому господарству технікуму були передані землі і господарство ліквідованого лісопитомнику. [24. арк. 2].

У 1967 р. Наказом Міністерство сільського господарства УРСР було відкрито спеціальність “Електрифікація сільського господарства” з планом набору 60 учнів. [25. арк.6]

У 1971 було створено відділ „Механізації тваринницьких ферм”.

В період існування Кам’янець-Подільського сільськогосподарського технікуму його очолювали з 1956 – 1961 рр. О.Е. Красніцький, а з 1961 – 1974 рр. Й.І. Гавель. [26. арк.7]

За станом навчально-методичної роботи та за якістю підготовки спеціалістів Кам’янець-Подільський сільськогосподарський технікум набув іміджу одного з кращих серед сільськогосподарських закладів області та республіки. Він став базовим в області, де щорічно перед початком навчального року відбувалися учбово-виробничі наради викладачів технікумів. За період з 1950 по 1971 рр. технікум підготував 1892 спеціалісти, серед яких 938 агрономів, 412 зоотехніків, 497 ветеринарів, та 45 електриків [27. арк.5]

27 січня 1972 р. Наказом № 42-к Міністерства сільського господарства УРСР з двох суміжних колгоспів – ім. Мічуріна с. Довжок та ім. Димитрова с. Кадиївці й учгоспу технікуму – був створений радгосп, який передано технікуму як навчально-виробничу базу. Новий учбово-виробничий комплекс отримав назву Кам’янець-Подільський радгосп-технікум. [28. арк. 2].

Було утворено групи агрономів-організаторів, зоотехніків-організаторів, які готували керівників середньої ланки для колгоспів. [29. арк.5]

Завдяки цим змінам студенти отримали можливість виробляти практичні навички на полях і фермах радгоспу-технікуму. [30. арк.7]

У 1992 р. у технікумі засновано відділ „Правознавство” для підготовки молодших фахівців з юридичною освітою. [31. арк.5]

У першій половині 90-х рр. в навчальному закладі працювало 104 викладачі з великим виробничим і педагогічним стажем та 11 майстрів виробничого навчання. [32. арк. 9]

Спостерігався великий інтерес студентів до навчання. Так, студенти агрономічного відділу розробляють технологічні карти по вирощуванню сільськогосподарських культур для господарства технікуму. Велика увага приділялася гуртковій роботі. В радгоспі-технікумі працювало 75 предметних гуртків в яких брало участь 92% студентської молоді. Щорічно вони демонстрували на республіканській виставці кращі роботи та отримували почесні грамоти. [33. арк.10]

Практичні навички студенти набували в учбових лабораторіях, майстернях, виробничих фермах, колекційному полі, Кам’янець-Подільській сортонасінневі дільниці, плодоконсервному заводі, заводі сільгосп машин, цукровому заводі, молокозаводі, м’ясокомбінаті, хлібокомбінаті, птахофабриці, РТП, РЕС та передових господарствах області.

Набуті під час теоретичних та практичних занять студенти свої вміння та навички застосовують у великому господарстві загальною площею 1983 га. радгоспу технікуму буряко-зернового та молочно-м’ясного напрямку. В господарстві знаходиться 1912 га орної землі та 71 га відведено під сади. [34. арк. 9]

У квітні 1996 р. директор радгоспу-технікуму Т.П. Муравка та фахівці фермерського руху та агробізнесу США із корпорації VOCA на чолі з Тімоті Мєро підписали угоду про співробітництво між радгоспом-технікумом і північно-центральною технічною коледжем штату Вісконсин. Згідно проекту сторони здійснюватимуть щорічний обмін досвідом, студентами та викладачами, забезпечуватимуть стажування з питань агробізнесу та підприємництва. Організуюватимуть ділові зустрічі та культурну програму, а також обмінюватимуться інформативними матеріалами. Важливим пунктом угоди стало реформування навчального процесу, щоб дипломи випускників радгоспу-технікуму мали вагу за кордоном. [35. арк.15]

29 травня 1997 р. Кабінет Міністрів України видав постанову № 526 «Про вдосконалення мережі вищих професійно-технічних навчальних закладів». В ній вказувався перелік навчальних закладів створюваних на базі ліквідованих.

Згідно постанови Наказом міністерства сільського господарства і продовольства України від 17.06. 1997 р. Кам’янець-Подільський радгосп-технікум ліквідовано та на його базі утворено технікум Подільської державної аграрно-технічної академії [36. арк. 3].

У 2004 р. технікум ПДАТА перейменовано в коледж Подільського державного аграрно-технічного університету (ПДАТУ) [37. арк.2].

У 2009 р. відкрито дві нові спеціальності «Зелене будівництво і садово-паркове господарство», та «Туристичне обслуговування». [38. арк. 9,11]

З квітня 1995 р. навчальний заклад очолює відмінник аграрної освіти та науки України Т.П. Муравка. Під керівництвом Тараса Петровича підготовку майбутніх фахівців здійснюють 3 кандидати наук, 8 аспірантів, 13 викладачів-методистів, 69 викладачів вищої та першої категорії, 3 «Відмінники аграрної освіти» та 1 «Відмінник народної освіти». [39. арк.2]

Високої оцінки заслуговує праця заступників директора: з навчальної роботи Новака М.М., з виховної Ярославської В.М., з практичного навчання Прокопова І.І., методиста коледжу Колосовської Т.В., завідувачів відділами Калініченка О.В., Каницького Ю.М. та Антоненської Л.В., викладачів Зваричук В.І., Черняк Я.П., Колашук Л.Г., Марущак В.А., Хмелянчишиної Н.М., Боднар О.В., Костецької В.І., Соколан О.С., Міщак Л.С., Роляка А.Ю., Вінничук В.В., Смолінської Л.М., Дульського Р.І., та Гонтаря М.М.

21 жовтня 2011 р. коледж ПДАТУ відзначив свій 90-річний ювілей [40. арк. 1]

На даний час в коледжі здобуває спеціальність 1,5 майбутніх фахівців, за наступними спеціальностями:

- * Правознавство;
- * Виробництво та переробка продукції рослинництва;
- * Виробництво та переробка продукції тваринництва;
- * Ветеринарна медицина;
- * Зелене будівництво і садово-паркове господарство;
- * Експлуатація та ремонт машин і обладнання агропромислового виробництва;
- * Монтаж, обслуговування та ремонт електротехнічних установок в агропромисловому комплексі;
- * Туристичне обслуговування [41. арк. 23].

У розпорядженні студентської молоді є 3 навчальні корпуси, 32 кабінети, 43 лабораторії, 4 комп'ютерні класи, бібліотека понад 50 тис. примірників, читальний зал на 100 місць, кабінет психологічного розвантаження, музей історії коледжу, актові зали на 800 місць, фізкультурно-оздоровчий комплекс та 2 гуртожитки – 600 місць та студентська їдальня [42. арк. 5].

Для засвоєння практичних навичок студентами існують в коледжі громадська юридична консультація «Юридичні послуги», невеликий туристичний готель, навчально-практичний центр, на базі якого в жовтні 1999 р. утворено Регіональний навчально-практичний центр Міністерства аграрної політики та продовольства України Хмельницької, Чернівецької, Тернопільської, Івано-Франківської областей. До складу центру входять:

- машинно-тракторний парк;
- навчально-виробнича майстерня;
- гаражі, заправка;
- колекційно-дослідні ділянки;
- садові ділянки;
- пасіка
- навчально-виробнича ферма;
- ветеринарна клініка;
- кормовий двір [43. арк. 8].

Студенти коледжу проходять практики на провідних підприємствах міста, району та області. [44. арк. 3]

З метою наступності й неперервності навчання молоді розроблено інтегровані навчальні плани і програми та укладено договори з провідними ВНЗ України III – IV рівнів акредитації. Випускники коледжу ПДАТУ продовжують навчання в Національному аграрному університеті, ЧНУ ім. Ю.Федьковича, Львівському національному університеті ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Гжицького, Харківській державній зооветеринарній академії, ХУУП, ПДАТУ та інших провідних вузах України. Маючи високі показники зараховуються без вступних випробувань на 2 – 3 курси вищів. [45. арк. 3, 12]

Значна увага приділяється виховній роботі.

В квітні 2011 р. в коледжі ПДАТУ проходив Регіональний конкурс «Кращий студент року» серед студентів ВНЗ I-II рівнів акредитації навчальних закладів Хмельницької та Житомирської областей. Перемогу здобула Дарина Ільїна студентка III курсу спеціальності «Правознавство» коледжу ПДАТУ [46. арк. 12].

19 листопада 2011 р. у місті Тернополі відбувся фінал Всеукраїнської конкурсної програми «Найкращий студент України». Перемогу здобула Ірина Качан студентка IV курсу спеціальності «Виробництво та переробка продукції рослинництва». [47. арк.]

Близько 350 студентів відвідують заняття предметних науково-пошукових гуртків та творчих об'єднань. Понад 500 вихованців розвивають і вдосконалюють свої нахили, мистецькі та літературні вподобання, таланти і здібності в гуртках, клубах за інтересами, творчих студіях. Майже 30 років гордістю навчального закладу є вокально-хореографічний ансамбль «Золота пшениця» [48. арк. 19].

Велике значення надається утвердженню здорового способу життя молоді. В коледжі існують різноманітні спортивні секції, традиційно проводяться спортивні змагання, чемпіонати з різних видів спорту, дні здоров'я, «Козацькі розваги», туристичні мандрівки. Спортивною гордістю навчального закладу є 48 майстрів спорту, 72 кандидати в майстри спорту, більше 260 першорозрядників [49. арк. 21].

Виховна робота в коледжі – це чітко спланована система життєдіяльності студентської молоді, в якій успішно використовується творче поєднання традиційної моделі з інноваційними технологіями. [50. арк. 18]

За роки існування коледж підготував 30 тис. висококваліфікованих спеціалістів-аграріїв, які гідно презентують заклад на різних державних рівнях, займаються науковими дослідженнями, працюють керівниками та спеціалістами аграрного виробництва і переробної промисловості у господарствах. [51. арк. 2]

Отже «Коледж ПДАТУ – це сучасний вищий навчальний заклад, осередок аграрної освіти на Поділлі який дає можливість молодим людям стати мудрими й освіченими господарями рідної землі, грамотними фахівцями, справжніми професіоналами, яких чекають на сучасному ринку праці». [52. арк. 3]

Джерела та література:

1. Коледж Подільського державного аграрно-технічного університету/ [Т. П. Муравка (відп. за вип.); редкол.: Т. Муравка, М. Новак, В. Ярославська та ін.] – Кам'янець-Подільський, 2011. – 24 с.
2. Кам'янець-Подільський радгосп-технікум/ [О. М. Александров (відп. за вип.); редкол.: М. Новак, Л. Баблонюк, О. Кучерява та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 1996. – 16 с.
3. Поточний архів коледжу Подільського державного аграрно-технічного університету. – Історична довідка. [Укл.: Н. Томчишина та ін.].- 5 арк.
4. Кам'янець-Подільський радгосп-технікум...
5. Там само.
6. Поточний архів коледжу Подільського державного аграрно-технічного університету. – Короткий історичний нарис коледжу Подільського державного аграрно-технічного університету. – [Укл.: В.А. Марущак]. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 9 арк.
7. Кам'янець-Подільський радгосп-технікум...
8. Там само.
9. Там само; Короткий історичний нарис...
10. Там само.
11. Там само.
12. Кам'янець-Подільський радгосп-технікум...
13. Короткий історичний нарис...
14. Кам'янець-Подільський радгосп-технікум...
15. Короткий історичний нарис...
16. Там само.
17. Там само.
18. Кам'янець-Подільський радгосп-технікум...
19. Короткий історичний нарис...
20. Історична довідка...
21. Короткий історичний нарис...
22. Історична довідка...
23. Короткий історичний нарис...
24. Історична довідка...
25. Короткий історичний нарис...
26. Там само.
27. Кам'янець-Подільський радгосп-технікум...
28. Історична довідка...
30. Кам'янець-Подільський радгосп-технікум...
29. Короткий історичний нарис...
31. Кам'янець-Подільський радгосп-технікум...
32. Там само.
33. Там само.
34. Там само.
35. Там само.
36. Історична довідка...
37. Коледж Подільського державного аграрно-технічного університету...
38. Там само.
39. Там само.
40. Там само.
41. Там само.
42. Там само.
43. Там само.
44. Там само.
45. Там само.
46. Муравка Т.П. Коледж ПДАТУ святкує свій ювілей/ Т. Муравка // Коледж інформ. – 2011. – 18 жовтня. – С. 1.
47. Девіна Т. Наші – найкращі / Т. Девіна // Подолянин. – 2011. – 25 листопада. – № 1.
48. Коледж Подільського державного аграрно-технічного університету...
49. Там само.
50. Там само.
51. Там само.
52. Там само.

В статтє рассказывается об истории колледжа Подольского государственного аграрно-технического университета, основные вехи его развития.

Ключевые слова: колледж, Подольский государственный аграрно-технический университет, Каменец-Подольский, образовательная отрасль, высшее образование.

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК:
ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ**

У статті висвітлюється історія Кам'янець-Подільського музею-заповідника, його розвиток в умовах розбудови української незалежної держави, визначається роль музею у культурно-освітньому, економічному, політичному житті краю.

Ключові слова: музей, об'єкти музею, туристи, виставки, експозиція, екскурсії.

Основним джерелом духовності, моральності, культури сучасної людини є почуття любові до рідного краю, глибока повага до вікових народних традицій.

В період складного історичного процесу розбудови незалежної української держави важливе місце у висвітленні новітніх поглядів на історію відіграють музеї. Відображення історичної правди, формування та піднесення національної свідомості, виховання поваги до історії свого народу та інших народів стало основою діяльності музеїв.

Вагоме місце серед музеїв України займає Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник – один із найстарших музеїв України, якому у січні 2012 р. виповнилося 122 роки із дня заснування.

В 1865 р. у Кам'янці-Подільському було створено Єпархіальний історико-статистичний комітет для дослідження «церковно-релігійного життя єпархії». Результатом активної діяльності членів комітету стало накопичення пам'яток старовини та цінних документів. 29 жовтня 1889 року на засіданні комітету, завідуючий справами М.І. Яворовський виступив з пропозицією заснувати церковне давньосховище. 30 січня 1890 року в приміщенні Казанського кафедрального собору в урочистій обстановці було відкрито історичний музей у складі подільського єпархіального історико-статистичного комітету, який отримав офіційну назву – Давньосховище старожитностей.

На долю музею випало багато випробувань: війни, реквізиції, переведення у інші міста, бездумні реформи, вилучення золотих та срібних церковних цінностей, римських та старогрецьких монет, київських гривень XI ст. та ін.

В 1928 р. музей, згідно постанови РНК УРСР, став державним історико-культурним заповідником. Знову постало питання про окреме приміщення, але проект, розроблений в 1935 р. так і не був втілений в життя.

Саме в цей період починається переслідування, репресії проти відомих краєзнавців, працівників музейної справи подільського регіону, відбувається нищення багатьох пам'яток старовини, закриваються храми. Тоді до музею було передано приміщення Петропавлівського кафедрального костюлу, де було відкрито природничий відділ.

В 1937 році відбулось злиття музею і заповідника та створено на території Старої фортеці своєрідного «музейного містечка».

Наприкінці 1937 р., після створення Кам'янець-Подільської області музей отримав статус обласного. У 1939 р. Кам'янець-Подільський обласний краєзнавчий музей відвідало близько 3500 відвідувачів [25, с. 31]

У період Великої Вітчизняної війни об'єкти музею зазнали нових руйнувань та втрат. Не дивлячись на важкі часи відбудови інтерес до музею не згасав, так у 1944 р. музей відвідали 2840 відвідувачів;

1945 р. – 3900;

1947 р. – 8599;

1950 р. – 17511;

1957 р. – 28574;

1960 р. – 41548;

1965 р. – 62552.

1 червня 1946 року вийшла Постанова Ради Міністрів УРСР про переведення музею у республіканське підпорядкування.

В 1949 р. директором музею було призначено Г.М. Хотюна.

У повоєнні роки історичний музей був підпорядкований Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР. На початку 50-х років музей став називатися «Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник».

У 1952 р. у відреставрованих приміщеннях фортеці було побудовано основну експозицію – «Історія Поділля дожовтневого та радянського періодів».

У 1967 р. музею було передано Ратушу – колишній польський магістрат, пам'ятку архітектури XVI-XVIII століть, 1982 р.- колишню духовну семінарію, пам'ятку архітектури XVIII ст., 1984 р. вірменський торговий будинок, пам'ятник архітектури XVI ст. В тому ж році директором музею було призначено С.Е. Баженову. За наказом обласного управління культури музей в 1987 році було переведено з III категорії в II.

За останні 20 років кардинально і докорінно змінились напрямки внутрішньої та зовнішньої діяльності музею. Здобуття Україною незалежності, економічна, всеохоплююча усі напрямки життя криза середини 90-х р. р. XX ст. – все це підштовхнуло музей до рішучих кроків від перегляду традиційної моралі музею, як культурно-освітньої установи до пошуку власної «ніші» у новому соціокультурному просторі. Внаслідок децентралізації управління, вищі органи влади повністю передали функції по утриманню музею міській владі, залишивши за собою лише загальне керівництво. В 1992 році музей переходить в комунальну власність міста. [23, Арк.8] Тоді метою стратегічного розвитку була адаптація до нової соціально-економічної ситуації, забезпечення конкурентоспроможності музею «у боротьбі за відвідувача» в умовах бурхливого розвитку індустрії розваг, коли почали з'являтися приватні комерційні музеї, і нарешті – зміцнення позиції музею як одного із важливих культурно-освітніх осередків України. [24, С.56] [26, С.25]

На початку 90-х р. р. XX ст. музей розміщувався у 5-ти об'єктах: Фортеця, Ратуша, Духовна семінарія, Кафедральний костел, Вірменський торговий дім, де I поверх орендувало екскурсійне бюро.

Так історично склалося, що у день святкування 100 літнього ювілею музею-заповідника у 1990 р., Кам'янець-Подільський міськвиконком прийняв рішення № 37 Б від 30. 01. 1990 р. про передачу віруючим римо-католицької общини приміщення колишнього Кафедрального костелу св. Петра і Павла (по вул. К. Маркса, 20), де розташовувався відділ атеїзму історичного музею. І цим же рішенням об'єкт передали на баланс історико-архітектурного заповідника. У вільний час від богослужінь працівники історичного музею проводили екскурсії у костелі. 6 кімнат комплексу використовувались під фондосховище музею. На початку 90-х р. р. XX ст. штат музею складав 84,5 одиниць, 32 із них – наукові працівники. У фортеці, до 100-річчя музею була побудована нова стаціонарна виставка «Етнографія Поділля», де були представлені вироби ткацтва, вишивки, гончарства, ковальства, предмети культури та побуту подолян. [1, С.2] У 1992 р. у другому пристінному корпусі на території фортеці в рамках проведення свята «Слов'янське коло» була урочисто відкрита стаціонарна експозиція «Свята і обряди подолян», яка користувалася великою популярністю серед відвідувачів музею. В зв'язку із початком реставраційних робіт 2-х пристінних корпусів експозиція була демонтована: у I будинку – у 2006 р., у II – у 2003 роках. В 1991 р. міськвиконком передав на баланс історичного музею приміщення бувшої духовної консисторії XVIII ст., та житловий будинок поч. XX ст., в якому проводились реставраційні роботи, з 1994 р. до сьогодні там розташовується фондосховище музею. [5, С.3] На 1 січня 1992 р. число експонатів – 99 тис. 818, на січень 2006 р. – на державному обліку музею нараховувалась – 115 425 предметів основного фонду. [3, С.5] [17, С.8] Станом на 1 січня 2010 у фондах нараховується 138 625 експонатів. [20, С.4-8], вже на 1 січня 2012 року у фондах К-ПДІМЗ знаходиться 142 292 експонатів, з них 122 645 предметів основного фонду, 19 647- науково-допоміжний фонд. [22, С.4] В травні 1995 р. на баланс музею міськвиконком передав приміщення в центрі міста по вул. Соборній 29 А, де музей облаштував виставкову залу. [6, С.7] Впродовж багатьох років там розташовувались тимчасові пересувні виставки кераміки і живопису, художніх творів мистецтва, виставки фотомайстрів із Польщі, Ізраїлю, виставки екзотичних тварин, виставки «Історія інквізиції» із Санкт-Петербургу, воскових фігур комерційних приватних музеїв України і Росії. 26 вересня 2006 р. приміщення площею 122 м кв. по вул. Соборній 29 А передано міськвиконкому згідно рішення № 1851 від 14 вересня 2006 р. [17, С.8]. Згідно рішення восьмої сесії VI скликання Кам'янець – Подільської міської ради від 29 березня 2011 року виставкову залу знову повернули на баланс музею.

В роки економічної нестабільності спостерігалася тенденція до зменшення кількості відвідувачів. Так у 1990 р. музей відвідало 220 224 чол., вже у 1992 р. – 72 612 чол., у 1993 р. – найменша кількість туристів за останнє десятиліття XX ст. – 56 326 чол. [1, С.2] [4, С.4-5] Починаючи із 1994 р. намітилась тенденція до росту кількості туристів, хоча супроводжувалась вона хиткими коливаннями у сторону спаду, викликаними економічними чинниками. [5, С.3] Так, у 1994 р. музей прийняв 86 066 осіб., та у 1996 р. – 72 497 чол., в 1999р. – 89 438 чол. [5, С.3]

У кінці грудня 1996 р. у музеї відбулись кадрові зміни – із посади директора розрахувалась С. Е. Баженова. У 1997 р. директором музею було призначено Л. П. Станіславську. [7, С.7] [8, С.2, 4]

У 1997 р. музей започаткував щоквартальний випуск науково-популярного видання «Музейний вісник». З 1998 р. у баштах фортеці в рамках проведення свята «Козацькі забави» (вересень 1998 р.) відбулась презентація нових експозицій. У башті Новій Східній встановлено у колесі фігуру тягни води, у підземеллі західного бастиону фортеці оформлено стаціонарну тематичну експозицію «Штурм турками фортеці у серпні 1672 р.», у поєднанні із музичним оформленням відтворювало в уяві туристів справжню картину бою. [9, С.3]

Сміливий, творчий процес оновлення роботи музею, його вміння вчасно реагувати на зміни і потреби у суспільстві були високо оцінені урядом України. У 2001 р. дипломом Міжнародного рейтингу популярності та якості «Золота фортуна» була нагороджена директор історичного музею Л. Станіславська. У 2001 р. за короткий термін було побудовано і урочисто відкрито у рамках проведення «Міжнародного свята 7 культур» новий відділ археології, який розташувався у Вірменському торговому будинку, пам'ятці архітектури XVIII ст. – особливістю експозиції є реконструкція житла, знарядь праці. У дворіку музею розміщується найбільша в Україні колекція слов'янських ідолів. У підземеллі Ратуші у тому ж році було створено експозиційний комплекс

«Судочинство у Кам'янці періоду середньовіччя». І поверх Ратуші було здано в оренду, з 2001 р. там розташовується бар «Ратуша» (орендар А. Гаспарян), ІІ поверх Ратуші було газифіковано.[10, С.5] [11, С.4] [12, С.4-5] Згодом розпочались реставраційні роботи, що згодом дало змогу побудувати експозицію магдебурзького права та самоврядування у Кам'янці-Подільському, історію грошового обігу на Поділлі – від античності до ХХІ ст. Під час будівництва експозиції було встановлено сучасну систему захисту охорони музейної нумізматичної колекції. Відкриття експозицій у Ратуші стало значним досягненням 2005 р. Стилїзована під епоху ХVІІІ ст. зала Ратуші стала місцем проведення конференцій різних рівнів. Урочистості з нагоди підписання договорів між містами, країнами, прийоми делегацій відбуваються саме у Ратуші. У тому ж році у районі східного бастіону Старої фортеці розміщено експозицію, присвячену історії легкої металльної зброї на Поділлі, де відвідувачі могли постріляти з лука чи арбалета та відчути себе середньовічними воїнами .[14, С.5] [15, С.2,6]

З 2000 року приміщення для наукових працівників у фортеці було переобладнане на водяне опалення. [11, С.4] У експозиційних залах до 2003 року опалення залишалось пічним. З 2005 року, після реставраційних робіт було газифіковано ІІ пристінний корпус. Ще з 2003 р. було газифіковано приміщення фондосховищ музею, що розташовуються на Вірменській площі 3 та 3а.

У нічний час приміщення об'єктів музею охоронялись службовцями спеціальної патрульної роти (до кінця 2009 р.) і здавались на пульта ВДСО при МВСУ.[16, С. 6-7] [17, С. 8]. З 2010 року у нічний час на музейних об'єктах чергують представники УМВС Хмельницької обл. СОБСМ «Грифон».[21, С.6]

За результатами дослідницької, збиральницької науково-експозиційної роботи та надходженнями по спецкоштах музей заповідник у 2004 р. було визнано кращим серед музеїв Хмельниччини.[15, С.2,6]

З 2006 р. У стінах Старої фортеці втілюється новий проект «Нічна екскурсія у Старій фортеці» За основу театралізованого дійства було взято історичні події та персонажі ХVІ- ХVІІ ст. Староста із «свитою» знайомлять гостей із історією фортеці та її озброєнням, відвідувачі мають можливість спробувати чудодійну воду з 40-ка метрової фортечної криниці, послухати історичні пісні у виконанні бандуристів, позмагатись за приз у стрільбі з лука та арбалета, покататись верхи на конях, наприкінці усього дійства усіх чекає частування. [17, С.8]

В 2006 р. згідно поданої документації за рішенням експертів музею був включений до переліку 25-ти учасників міжнародного проекту «МАТРА/Музеї України». «МАТРА» – широкомасштабна програма Міністерства закордонних справ королівства Нідерландів. Впродовж 2006-2007 р. р. працівники музею приймали участь у міжнародних конференціях, семінарах, що проходили у Львові.[18, С.3,5]

У грудні 2007 р. згідно наказу Міністерства культури та туризму України була проведена чергова атестація наукових працівників.

Наукові працівники музею відновили археологічні дослідження в районі сіл Гринчук, Чабанівка на Кам'янецьчині. У 2008 р. спільно із Київським інститутом археології (кер. Л. Винагородська), працівники музею – археолог П. Болтанюк та інші приймали участь у дослідженнях території північного бастіону фортеці. [19, С.10]

У 2008 р. з метою удосконалення роботи було підготовлено документацію на підключення музею до мережі «Інтернет», комп'ютеризація охопила майже всі об'єкти музею, крім Ратуші. У 2009 р. на баланс музею було передано Вірменську криницю (пам'ятник архітектури ХVІІ ст.), де були проведені підготовчі роботи до відкриття експозиційної зали.[20, С.4-8]. У квітні 2011 року у приміщенні криниці було відкрито виставку фото формату 3D.

Головною подією у житті музею, міста, краю в цілому стало відкриття історичної експозиції «Поділля у ХХ-ХХІ ст. ст.» 30-го травня 2009 р. на території Старої фортеці у другому пристінному корпусі. В основі концепції експозиції увійшли нові дослідження в історичній науці, що з'явилися у музейній практиці за останнє десятиліття, які розглядались крізь призму становлення суверенної української держави, складного, подекуди трагічного державотворчого процесу, головною рушійною силою якого був і є український народ. В історичній експозиції з допомогою сміливого художнього рішення відтворено образ епохи, враховуючи її позитиви і негативи. До уваги відвідувачів представлені документальні, художні фільми, додаткові документи, які демонструються на 16-ти моніторах у вітринах експозиції.

Коли вирішиться фінансове питання, працівники музею продовжать будівництво історичної експозиції «Поділля у Х-ХХ ст. ст.» на основі досліджень, архівних матеріалів фондів колекцій. Основою концепції цієї частини експозиції – показ етнорегіональної історії краю, міста з акцентом на історію фортифікації Поділля та роль міста-фортеці Кам'янця у системі оборонних споруд українського порубіжжя.[27]

З метою популяризації музею, залучення відвідувачів проводяться тематичні лекції, уроки, урочисті відкриття виставок. Велика робота здійснюється працівниками поза музеєм – лекції у школах-інтернатах, для дітей-сиріт, інвалідів, у військовій частині, безкоштовні екскурсії по об'єктах музею.

У лютому 2011 року на посаду директора музею було призначено Травінського В.С. Першими кроками нового очільника було затвердження нової структури музею, створення відділу маркетингу та екскурсійної діяльності, розробка окремих програм з кожного напрямку основної діяльності, нового Статуту і брендбуку

музею, правил внутрішнього розпорядку, планів на найближчу перспективу. Сьогодні створюються комфортні умови для перебування туристів на об'єктах, активно впроваджується в життя проект «Жива фортеця», зокрема в башті Папській (Кармалюковій) на першому поверсі облаштовано гончарну майстерню, де туристи мають можливість не лише побачити процес виготовлення виробів з глини, але й самі можуть прийняти в цьому активну участь. Також розроблені заходи для сприяння науковій діяльності працівників, підписано договір про співпрацю з Управлінням культури та туризму Департаменту гуманітарної політики, НІАЗ «Кам'янець» та історичним факультетом К-ПНУ ім. Огієнка, проведена робота з метою вступу історичного музею до Всеукраїнської асоціації музеїв (ВУАМ). В травні 2011 року музей прийняв участь у міжнародній акції «Європейська ніч музеїв». З 2011 року музей започаткував традицію проведення круглих столів на різну тематику, за участю істориків, краєзнавців, представників ЗМІ, представників громадських організацій. В 2012 році від виконавчого комітету Кам'янець-Подільської міської ради музею отримав нагороду в номінації «Визнання року».

В перше десятиліття ХХІ ст. спостерігається тенденція збільшення кількості відвідувачів музею. Так:

у 2001 р. музей прийняв 95, 350 осіб,

у 2004 р. – 165, 061 осіб,

у 2005 р. – 200, 342 особи,

у 2009 р. – 202, 994 особи;

у 2010 р. – 220, 062 особи;

у 2011 р. – 188, 476 осіб.

Отже, стратегічний розвиток історичного музею, спрямований на зміну соціальної ролі, перебудова форм методів роботи, дало можливість успішно адаптуватись в умовах нової історичної епохи, зберегти статус важливого культурно-освітнього центру Поділля, закріпити і посилити свої позиції, розширити спектр музейних можливостей.

Джерела та література:

1. Звіт роботи музею за 1990 р.-20 с.
2. Звіт роботи музею за 1991 р.-18 с.
3. Звіт роботи музею за 1992 р.-22 с.
4. Звіт роботи музею за 1993 р.-20 с.
5. Звіт роботи музею за 1994 р.-19 с.
6. Звіт роботи музею за 1995 р.-21 с.
7. Звіт роботи музею за 1996 р.-22 с.
8. Звіт роботи музею за 1997 р.-25 с.
9. Звіт роботи музею за 1998 р.-19 с.
10. Звіт роботи музею за 1999 р.-21 с.
11. Звіт роботи музею за 2000 р.-24 с.
12. Звіт роботи музею за 2001р.-24 с.
13. Звіт роботи музею за 2002 р.- 21 с.
14. Звіт роботи музею за 2003 р.-19 с.
15. Звіт роботи музею за 2004 р.-21 с.
16. Звіт роботи музею за 2005 р.-26 с.
17. Звіт роботи музею за 2006 р.-22 с.
18. Звіт роботи музею за 2007 р. -18 с.
19. Звіт роботи музею за 2008 р.-20 с.
20. Звіт роботи музею за 2009 р.-18 с.
21. Звіт роботи музею за 2010 р.-19 с.
22. Звіт роботи музею за 2011 р.-18 с.
23. Кам'янець-Подільський міський архів.-Ф.21.-Оп.1-Спр.734.
24. Музей: менеджмент і освітня діяльність. – Львів: Літопис,2009. – 256 с.
25. Нестеренко В. Діяльність Кам'янець-Подільського державного історичного музею у 1920-1930-х рр. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.-Кам'янець-Подільський, 2010.-295 с.
26. Станіславська Л. Проблеми організації нових музейних експозицій. Музей і Поділля. Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею – заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990.-94 с.
27. Станіславська Л. Увага до минувшини зростає // Кам'янець-Подільський вісник. 16 травня. 2008.-№20.

В статтє освещаетсѧ исторія Каменец-Подольского музея-заповедника, его развитие в условиях становления украинского независимого государства, определяется роль музея в культурно-образовательной, экономической, политической жизни края.

Ключевые слова: музей, объекты музея, туристы, выставки, экспозиция, экскурсии.

АГРОТУРИЗМ, ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

Розвиток агротуризму залежить від багатьох чинників серед яких підтримка з боку держави, урегулювання нормативно-правової бази, створення додаткових джерел фінансування, проведення навчальних семінарів тощо. Агротуризм дає можливість поліпшити соціально-економічні показники рівня добробуту в країні.

Ключові слова: агротуризм, агротуристична діяльність, екотуризм, сільський туризм.

З початку 70-х років минулого сторіччя в світі все більшого розвитку набуває концепція багатофункціонального розвитку сільської місцевості та диверсифікації виробничої діяльності і послуг в агробізнесі. Її сутність полягає у необхідності забезпечення належних умов для розвитку села та передмість.

В Україні сучасна ситуація на селі, згідно соціально-економічних показників рівня добробуту населення, має багато проблем. Тому першочерговою задачею стоїть вирішення питання підвищення рівня доходів фермерських господарств та зокрема сільського населення шляхом урізноманітнення видів діяльності. Одним із видів отримання додаткових доходів може бути агротуризм. Це зумовлює високу актуальність дослідження суті та перспектив розвитку цього напрямку підприємництва, особливо в західних та південних регіонах, де його розвитку потенційно сприяють органічне поєднання специфіки сільськогосподарського виробництва, специфіки розселення сільського населення, природних та історико-культурних цінностей.

Проблемами поняття агротуризму, його сутності, значення та чинників розвитку стали предметом досліджень вітчизняних та закордонних вчених Федорченко В.К., Дьорова Т.А., Липчук Н.В., Липчук В.В., Бомба Н.Я. Томаневич Л.М., Шимечко Г.І. Медлік С. та інші. Проте в науковій літературі та досі немає однозначності щодо розуміння агротуризму як одного із видів туризму та виду підприємницької діяльності на селі, шляхів організації матеріально технічної бази та інвестування даної галузі. Хоча в працях науковців неодноразово звертається увага на відсутність законодавчої нормативно-правової бази це питання є досі не вирішеним. Однією з причин цього є те, що агротуризм в Україні фактично тільки починає розвиватись. Проте з розвитком цього виду діяльності стає більшим простір для подальших наукових досліджень агротуризму і визначає високий рівень їх актуальності.

Метою дослідження є вивчення науково-теоретичних засад, дослідження історії формування і розвитку агротуристичних послуг та проблеми розвитку в сучасних економічно-соціальних умовах.

Досягнення поставленої мети забезпечується виконанням наступних взаємопов'язаних завдань:

- визначити сутність і місце агротуризму як виду туризму;
- сформулювати чітко поняття терміну агротуризм;
- показати вплив агротуризму на покращення соціально-економічного рівня життя сільського населення.
- визначити наявність передумов для розвитку агротуризму в Кам'янці-Подільському;
- висвітлити рівень розвитку агротуризму в Європі порівняно з Україною;
- виявити основні проблеми розвитку агротуризму в Україні;

Об'єктом дослідження є процеси формування, становлення та розвитку туристичних послуг аграрних підприємств та домогосподарств.

Предметом дослідження є сукупність науково-теоретичних, методичних і практичних проблем розвитку агротуризму на рівні підприємств та домогосподарств в умовах слабкої диверсифікації економіки, значних масштабів сільських територій і поширення сільського способу життя.

Виклад основного матеріалу. Згідно чинного законодавства України, залежно від категорій осіб, які здійснюють туристичні подорожі (поїздки, відвідування), їхніх цілей, об'єктів, що використовуються або відвідуються, чи інших ознак існують такі види туризму: дитячий; молодіжний; сімейний; для осіб похилого віку; для інвалідів; культурно-пізнавальний; лікувально-оздоровчий; спортивний; релігійний; екологічний (зелений); сільський; підводний; гірський; пригодницький; мисливський; автомобільний; самодіяльний тощо [1,2].

Як видно з вищеведеного агротуризм не входить до основних видів туризму в Україні, тому його науковці часто включають до складу екологічного (зеленого) або сільського туризму. Не дивлячись на схожість цих понять вони мають відмінності. Найбільш ширшим є визначення екологічного туризму – один із видів туризму, який здійснюється в екологічно збереженому людиною природному середовищі з метою пізнання природи і відпочинку. Він ґрунтується на природних багатствах, любові до природи, бажанні її пізнати з метою захисту і примноження біологічного різноманіття [3 с. 141].

Або таке визначення – це такий вид туризму, який проявляється в активному проведенні часу людини у природному середовищі не тільки з використанням його рекреаційних, пізнавальних та інших можливостей, але і зі збереженням і примноженням їх як на свідомому, так і на практичному рівні [4 с. 289].

У проекті Закону України «Про Сільський Зелений туризм» сказано, що сільській зелений туризм – відпочинковий вид туризму, що передбачає тимчасове перебування туристів у сільській місцевості (селі) та отри-

мання ними послуг сільського зеленого туризму; послуги сільського зеленого туризму – діяльність членів особистого селянського, особистого підсобного або фермерського господарства з надання послуг бронювання, розміщення, харчування, інформаційного обслуговування, інших видів послуг, що спрямовані на задоволення потреб туристів [8];

Агротуризм являє собою особливу форму туризму який увібрав у себе деякі риси вище згаданих видів туризму, а саме відповідає критеріям екологічності, тобто сприяє охороні природи, збереженню природних пам'яток, передбачає проживання в сільській місцевості та отримання послуг від сільського туризму. Проте агротуризм передбачається наявність у господаря земельної ділянки, водойм, бджільництва тощо на яких турист в разі бажання може попрацювати. На відміну від звичайного туризму, агротуризм надає відпочивальникам безпосередній контакт з природою, тишу і свободу пересування, можливість активного відпочинку і заняття спортом, щоденне спостереження за життям селян і безпосередній контакт з родиною господаря, пізнання історії і культурних традицій села (регіону) та його фольклору, контакт з домашніми тваринами та отримання органічних продуктів харчування.

Вітчизняні вчені ще не дійшли спільного висновку щодо терміну агротуризму, тому наводимо деякі з них. В проекті Закону України «Про сільський аграрний туризм» подаються такі визначення: аграрний туризм – вид туризму, як відпочинкового, так і пізнавального характеру, пов'язаний з використанням майна особистих селянських господарств, що передбачає здійснення агротуристичної діяльності під час тимчасового перебування туристів у сільській місцевості; агротуристична діяльність – діяльність фізичної особи – сільськогосподарського товаровиробника, особистого селянського господарства, фермерського господарства, спрямована на задоволення потреб туристів та надання їм агротуристичних послуг; агротуристичні послуги – послуги з тимчасового розміщення, харчування, в тому числі з використанням продуктів власного виробництва, екскурсійного, спортивного, розважального, культурно-просвітницького обслуговування туристів [7].

Шимечко Г.І. визначає агротуризм як вид відпочинкового туризму, який здійснюється в сільській місцевості і забезпечує його учаснику можливість безпосередньої участі у здійсненні технологічних процесів з виробництва сільськогосподарської продукції у поєднанні з відпочинком, оздоровленням і одержанням комплексного задоволення. Разом з цим, агротуризм є ефективним видом бізнесової діяльності для тих, хто надає агротуристичні послуги [6 с. 27].

С.Медлік, дає таке визначення: агротуризм (farm tourism) – відпочинковий туризм, що передбачає використання сільського (фермерського) господарства. Агротуризм може проявлятися у різних формах, але завжди включає винаймання помешкання. Розрізняють дві базові форми агротуризму: винаймання помешкання з обслуговуванням безпосередньо в межах дворового господарства або розміщення на нічліг з самообслуговуванням на землях, що належать до дворого господарства, наприклад, в кемпінгах та наметах.

Підсумовуючи можна дати таке визначення агротуризму – діяльність фермера, сільського мешканця пов'язана з задачею приміщень чи присадибної ділянки для туристів, які приїхали з метою отримання послуг відпочинкового та пізнавального характеру та отримання досвіду ведення господарства, з метою одержання додаткового джерела доходів.

Агротуризм, як вид туристичної діяльності, виник у 70-ті рр. в Західній Європі (Австрія, Німеччина, Франція, Швейцарія), де зараз набув широкого розвитку. Так в Австрії кількість агротуристів складає 16% від усієї кількості туристів в ЄС, Італії – 13, Франції – 15 та Іспанії 8 %. Лідером в цій галузі є Італія, вона щороку отримує прибуток в розмірі 400 млн. доларів США. у Франції близько 10% всіх господарств (тобто близько 2800) надає послуги з агротуризму [9,10,11].

Відносно новою країною, яка займається агротуризмом є Польща. Не дивлячись на те, що розвиток цієї сфери туризму тут розпочався в 90 – ті рр.. на сьогодні країна має 45 товариств та більш як 8000 господарств, де приймають туристів [12,13].

Україна, нажаль, ще далека від таких показників. Розвиток цього виду туризму в нашій країні відбувається досить спонтанно. Створена в Україні в 1996 р. Спілка сприяння розвитку сільського (зеленого) туризму об'єднує 14 регіональних осередків, які ведуть облік сільських господарів, що готові приймати відпочиваючих, проводять освітньо-правову та інформаційну роботу, допомагають у просуванні турпродукту сільських господарів на туристський ринок. Найактивніше такі осередки діють в Автономній Республіці Крим, Закарпатській, Івано-Франківській, Київській, Львівській та Полтавській областях. За результатами аналізу окремих джерел, в Україні функціонує близько 200 сільських садиб, які надають туристичні послуги і можуть бути віднесені до агротуристичних господарств. Більша частина яких, а саме 95%, знаходяться в Карпатському та кримському регіонах [5 с.109, 6 с. 41].

Кам'янець-Подільський має великі перспективи для розвитку агротуризму. Поділля відоме як осередок історико-культурної спадщина не тільки району чи області, а взагалі Європи. Крім того вигідні географічні умови та відносно невелика відстань від міст-мільйонників забезпечує постійний наплив туристів. Також район насичений природними багатствами. Місто знаходиться на території Національного природного парку «Подільські Товтри». Все це дає підставу для залучення туристів та впровадження агротуристичних послуг на території міста та передмість.

Нині ринкова економіка України стимулює розвитку агротуристичних послуг. Їх пропозиція є привабливою для бідніших верств населення, що збільшує його конкурентоспроможність серед інших видів туризму.

Агротуризм, як форма підприємництва дає змогу селянам поліпшити фінансово-економічний стан їх та їхніх родин, одержати додаткові кошти для розширення основного виду діяльності – сільськогосподарського виробництва, значною мірою вирішити проблему зростаючого на селі безробіття, використати незадіяні ресурси, а також має культурне, пізнавальне та оздоровчо-рекреаційне значення. Розвиток агротуризму відіграє позитивну роль в трьох аспектах: у діяльності сільськогосподарського підприємства, оскільки є додатковим джерелом отримання; для соціально-економічного середовища села, району, області у вигляді притоку капіталу, підвищенні рівня зайнятості, покращення інфраструктури; для самого агротуриста, як джерело отримання туристичних послуг та заощадження коштів.

Основними проблемами для розвитку вітчизняного агротуризму становлять відсутність досвіду в цьому напрямку, непоінформованість суб'єктів сільськогосподарської діяльності про можливість надання таких видів послуг, недостатні знання ринкової економіки, відсутність можливості здійснення реклами, низький рівень інформації стосовно агротуристичних господарств, відсутність законодавчої бази та системи оподаткування цього виду туризму, відсутність програмної підтримки держави, основним джерелом фінансування агротуристичних господарств є власний капітал селянина, обмежена кількість залучення коштів з додаткових джерел.

Потенційний розвиток агротуризму в Україні можливий завдяки підвищенню попиту на цей вид туризму, як українських, так і іноземних туристів, а також наявність земельної, історично-культурної спадщини, а головне низькою ціною на цей вид послуг. Все це є в нашій країні. Крім того за даними журналу «Форбс» Україна входить до 9 найцікавіших країн для розвитку агротуризму [14]. Його розвиток з одного боку для сільських мешканців дасть можливість одержувати додаткові доходи, які можна використати як на безпосереднє споживання, так і на розвиток сільськогосподарського виробництва, та ще одним ринком збуту сільськогосподарської продукції. З іншого для туристів та міським мешканцям дає можливість харчуватися екологічно чистою продукцією за низькою ціною, та отримувати інформацію про побут села, його традиції, історію.

Для розвитку агротуризму необхідно зробити наступні кроки:

- удосконалити законодавчу нормативно-правову базу;
- розробити наукове обґрунтування;
- виокремити агротуризм в окремий вид туризму;
- впровадити державну політику стосовно агротуризму;
- створити додаткові джерела інвестування агротуризму;
- оцінка інвестиційної привабливості даного виду туризму;
- покращення інфраструктури села;
- забезпечити відповідний рівень медичного обслуговування на селі;
- проводити навчальні семінари з приводу агротуристичної діяльності з залученням іноземних фахівців та використанням іноземного досвіду;

— навчання селян і сільських господарів веденню агротуристичної діяльності;

— розповсюджувати інформацію в ЗМІ та просувати даний продукт на ринку туристичних послуг;

Отже, на сьогоднішній день в Україні склалася ситуація коли немає чіткої законодавчої нормативно-правової бази стосовно агротуризму. В наукових працях частіше за все його включають до складу екологічного (зеленого) або сільського туризму. Проте не дивлячись на схожість агротуризму з іншими видами туризму він має свої особливості і має виокремлюватись в окрему галузь.

Агротуризм – діяльність фермера, сільського мешканця пов'язана з здачею приміщень чи присадибної ділянки для туристів, які приїхали з метою отримання послуг відпочинкового та пізнавального характеру та отримання досвіду ведення господарства, з метою одержання додаткового джерела доходів.

Агротуризм, як форма підприємництва дає змогу селянам поліпшити фінансово-економічний стан їх та їхніх родин, одержати додаткові кошти для розширення основного виду діяльності – сільськогосподарського виробництва, значною мірою вирішити проблему зростаючого на селі безробіття, використати незадіяні ресурси, а також має культурне, пізнавальне та оздоровчо-рекреаційне значення.

Україна має усі передумови для розвитку туристичної сфери: вигідне геополітичне розташування. Держава володіє значним туристсько-рекреаційним потенціалом: сприятливими кліматичними умовами, багатством флори і фауни, культурно-історичними пам'ятками, а головне низькою ціною на цей вид послуг.

Розвиток агротуризму в Україні не дивлячи на всі умови набагато відстає від світового рівня. На сьогодні створена спілка сприяння розвитку сільського (зеленого) туризму, яка об'єднує 14 регіональних осередків, які ведуть облік сільських господарів, що готові приймати відпочиваючих, проводять освітньо-правову та інформаційну роботу, допомагають у просуванні турпродукту сільських господарів на туристський ринок. До складу спілки входить близько 200 сільських садіб, які надають туристичні послуги. Для порівняння Польщі має 45 товариств та більш як 8000 господарств, де приймають туристів.

Основними проблемами становлення агротуризму є: відсутність чіткої законодавчої нормативно-правової бази; недостатня кількість наукового обґрунтування необхідності розвитку і впровадження агротуризму; по-

кращення інфраструктури села та забезпечення відповідного рівня медичного обслуговування; недостатня поінформованість сільських мешканців.

Джерела та література:

1. Закон України «Про туризм» від 15.09.95 №324/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 31. – С. 241.
2. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про туризм»: Закон України // Офіційний вісник України. – 2003. – №29.- С. 3-8.
3. Масляк П.О. Рекреаційна географія: навч. посіб. / П.О. Масляк. – К.: Знання, 2008. – 343 с.
4. Миронов Ю.Б. Формування концепції менеджменту в екотуризмі. Перехідні економічні системи. Збірник наукових праць студентів, аспірантів і викладачів. Випуск V. Львів: Видавництво ЛКА, 2002. – 448 с. – С.289-292.
5. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні, К.: Вища школа, 2002. – 195 с.
6. Шимечко Г.І. Агротуризм як напрям підприємництва : теорія і практика : монографія / Г.І. Шимечко, Г.В. Черевко. – Львів : Ліра-Прес, 2009. – 206 с.
7. http://www.ligazakon.ua/news_old/GA015844.html
8. http://tourlib.net/zakon/pro_siltur.htm
9. <http://www.belinvest.info/art-235.html>
10. http://turline-ua.blogspot.com/2008/10/blog-post_04.html
11. http://science-bsea.narod.ru/2009/ekonom_2009_2/vetrova_agro.htm
12. <http://thetourism.blox.ua/2011/11/Agroturizm-V-POLShE-UROKI-DOBROSEDSTVO.html>
13. <http://www.agritourism.ru/agritourism-news/1457>
14. <http://www.forbes.ru/stil-zhizni-slideshow/puteshestviya/68268-9-ochen-interesnyh-stran-dlya-agroturizma>

Развитие агротуризма зависит от множества составляющих, таких как поддержка со стороны государства, урегулирования нормативно-правовой базы, создания дополнительных путей инвестирования, проведение учебных семинаров и прочее. Агротуризм даёт возможность улучшить социально-экономические показатели уровня благосостояния в стране.

Ключевые слова: агротуризм, агротуристическая деятельность, екотуризм, сільський туризм.

УДК 338.45.01

І.В. Лисак

РОЗВИТОК ХЛІБОПЕКАРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА КАМ'ЯНЕЧЧИНІ

В статті проаналізовано розвиток підприємств харчової промисловості та хлібопекарської підгалузі Хмельницької області, розглянуто основні проблем розвитку хлібопекарства та обґрунтовано можливі напрями їх вирішення.

Ключові слова: харчова промисловість, хлібопекарська підгалузь, рентабельність, регіональний ринок, індекс цін виробників, конкуренція.

Одним із важливих секторів економіки України у формуванні продовольчої безпеки держави й експортного потенціалу країни являється харчова промисловість, яка є складовою АПК України та об'єднує в собі м'ясну, молочну, рибну та харчосмакову галузь. До складу харчосмакової галузі входять цукрова, олійно-жирова, тютюнова, хлібопекарська та інші підгалузі. Економіка галузі має забезпечувати виробництво високоякісних продуктів харчування для населення як основного засобу відтворення життєдіяльності людини. Враховуючи важливе значення харчової промисловості в економічному і соціальному зростанні суспільства загалом, а також соціальну і стратегічну роль хлібопекарства зокрема, важливим та актуальним завданням стає своєчасне виявлення проблем у функціонуванні галузі та визначення шляхів їх вирішення з метою забезпечення її подальшого розвитку та підвищення конкурентоспроможності виробництва. Також в умовах негативних тенденцій у галузі 2009–2010 рр., зумовлених фінансовою кризою, уваги потребують питання подолання кризових явищ на підприємствах хлібопекарської підгалузі, що дозволило б збільшити обсяги виробництва, прибуток від операційної діяльності, наростити грошові потоки. І, безумовно, забезпечення ефективності діяльності хлібопекарських підприємств, харчової галузі та держави в цьому контексті можливе тільки за умов спільних зусиль цих таки підприємств та держави.

Проблема підвищення економічної ефективності хлібопекарської промисловості в останні роки досить актуальна. Особливо вона загострюється у зв'язку зі змінами, які відбуваються у процесі трансформації економіки, урізноманітнення форм господарювання, використання нових методів і принципів організації виробництва. Це стосується і хлібопекарських підприємств Подільського регіону, зокрема Хмельницької області.

Вивченню економічних аспектів розвитку хлібопекарської галузі як складової харчової промисловості присвячені наукові праці багатьох учених і економістів, наприклад, О.М. Васильченка, В.В. Вітвіцького, П.П. Борщевського, Л.В. Дейнеко, С.І. Князева, М.П. Сичевського, Т.А. Талаха, О.Б. Шмаглія, Л.Г. Чернюка, І.Р. Юхновського та ін.

Метою даного дослідження є вивчення стану хлібопекарської підгалузі харчової промисловості Хмельницької області, розгляд основних проблем розвитку хлібопекарства та формування основних напрямків їх вирішення.

Ринок хліба і хлібобулочних виробів України на 99 % представлений продукцією вітчизняного виробництва. Національна хлібопекарська галузь, по суті, є натуральним господарством, де виробництво дорівнює споживанню. Так хлібопекарська підгалузь в Хмельницькій області представлена такими основними підприємствами, як: ПАТ «Хмельницький комбінат хлібопродуктів», ПАТ Кам'янець-Подільський «Хлібокомбінат», ТОВ «Стіомі-холдинг», ТОВ Хмельницький комбінат хлібопродуктів, «Дунавецький комбінат хлібопродуктів», ТОВ «Агробізнес», ПАТ «Славутський хлібзавод» та ін. Питома вага хлібопекарської підгалузі в загальнообласному обсязі виробництва складає 6,5%. Норма споживання хлібо-булочних виробів для пересічного громадянина становить 101 кг на рік, в Хмельницькій області станом на 2010 рік даний показник становив 53 кг. Щорічно в Україні виробляється близько 2 млн. тонн хліба та хлібобулочних виробів, понад 70 % від загального обсягу випікають великі промислові підприємства, решту – приватні пекарні, мережа торгівлі, великі супермаркети та інші виробники. Але незважаючи на це протягом останніх років в хлібопекарській галузі зафіксовано спад виробництва, так і в Хмельницькій області в останні роки спостерігається зменшення обсягів виробництва хлібобулочних виробів. Показники діяльності хлібопекарських підприємств в Україні за 2005-2010 рр. представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Основні показники діяльності хлібопекарських підприємств в Україні за 2005-2010 рр.

№	Показники	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1.	Випуск виробів хлібобулочних, тис.т	2264	2160	2034	1978	1826	1725
2.	Рентабельність операційної діяльності, %	2,4	2,2	1,8	0,9	1,7	2,3
3.	Індекс цін виробників хліба і хлібобулочних виробів, %	134,6	97,0	100,8	116,2	108,3	116,5
4.	Обсяг товарообороту хліба і хлібобулочних виробів, млн. грн	1699	1803	2009	2636	2631	2883

* Розраховано за даними Держкомстату України

Хлібопекарська галузь Хмельницької області перебуває під впливом динамічних змін, зумовленими особливостями сучасних умов господарювання. Динаміка даного виробництва регіону, що наведена в таблиці 2, свідчить про тенденцію до зниження обсягів виробництва. Однак показники 2010 року свідчать про незначне збільшення випуску хлібобулочної продукції.

До основних причин зменшення обсягів виробництва і відповідно реалізації продукції належать внутрішня інфляція, низька купівельна спроможність населення, скорочення ряду підприємств державної торговельної мережі через збитковість торгівлі хлібом. Зменшення споживання хліба стало основною причиною падіння обсягів виробництва хліба. Насамперед, це відбувається внаслідок скорочення населення області, збільшення цін на продукцію, більш економічного використання хліба і значного збільшення випікання хліба невеликими пекарнями і деякою частиною населення самостійно, реальні обсяги якого невраховані статистикою.

Таблиця 2

Основні показники діяльності хлібопекарських підприємств в Хмельницькій обл. за 2005-2010 рр.

№	Показники	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1.	Випуск виробів хлібобулочних, тис.т	62,582	61,306	60,683	60,966	55,321	55,526
2.	Індекс цін виробників хліба і хлібобулочних виробів, %	102,2	119,0	124,6	127,0	126,5	128,0
3.	Рентабельність операційної діяльності, %	1,4	0,5	0,8	0,2	0,7	1,2

*Розраховано за даними Держкомстату Хмельницької області.

Проведений нами аналіз діяльності підприємств хлібобулочної промисловості, дозволив виділити ряд основних проблем, які гальмують більш інтенсивний розвиток галузі хлібопечення в Хмельницькій області, серед яких можна виділити наступні:

Першою і однією з головних проблем, як ми вже зазначали, можна віднести щорічне скорочення споживання хліба. Динаміка виробництва хліба і хлібобулочних виробів в Україні в період з 2005-2010 роки свідчить

про постійне зменшення обсягів виробництва національних пекарів. Порівняно з 2005 роком обсяг вироблених в Україні хлібопродуктів скоротився на 23,8 % і в 2010 році склав 1725 тис. т., аналогічно і в Хмельницькій області даний показник скоротився на 11,3 % і склав 55,526 тис.т. Однак на відмінну загальногалузевій динаміці в Хмельницькій області спостерігається поступове збільшення обсягу виробництва хлібопродуктів, так в 2011 році було випущено 60,145 тис.т., що свідчить про вихід хлібопекарської підгалузі регіону з кризового стану та нарощування темпів розвитку.

До другої за важливістю проблеми галузі віднесено щорічне зниження частки зерна з високими хлібопекарськими властивостями і значне збільшення домішок. Це прямо впливає на якість борошна та його хлібопекарські властивості. Якість хліба і хлібобулочних виробів напряму залежить від селекції зерна, відповідності вимогам прогресивних технологій вирощування, умовами збереження та переробки. Сьогодні, експерти все частіше говорять про дефіцит якісного зерна на ринку, зниження якісних і смакових властивостей хліба, зростання його ціни. Недостатня якість борошна для випікання хлібопродуктів – постійна проблема виробників.

Третя проблема – моральне та фізичне застарівання хлібопекарського обладнання хлібозаводів. Так коефіцієнт зносу основних засобів ПАТ Кам'янець-Подільського «Хлібокомбінату» станом на 2008 рік становив 0,5 або 50%, а на 2010 рік збільшився до 0,6 або 60 %, що свідчить про значний рівень зносу основних засобів даного підприємства. Аналогічна ситуація склалась майже на усіх підприємствах хлібопекарської підгалузі Хмельницької області. Хлібопекарські підприємства мають потребу і бажання в технічному відновленні. Але на думку фахівців галузі, низькі темпи оновлення обладнання зберуться і надалі через низьку рентабельність виробництва та відсутність державної підтримки держави. Модернізація великих і розвиток малих виробників галузі вимагають нового обладнання. Серед основних постачальників імпортного обладнання для хлібопекарських підприємств домінують італійські компанії (частка на ринку хлібопекарського машинобудування 25-30 %), які спеціалізуються на поставках важкого й допоміжного устаткування, однак ігнорують сегменти хімічних добавок і компонентів. Національне хлібопекарське машинобудування поки характеризується епізодичним розвитком, що є результатом занепадання самої галузі та складної економічної ситуації як в регіоні так і в країні загалом [5, с.9].

Четверта проблема – якісні і дорогі інгредієнти для виготовлення хлібопродукції є досить актуальною для національних підприємств. Майже всі основні інгредієнти поставляються з зарубіжжя, що впливає на формування цін на хліб і хлібобулочні вироби [3, с. 84].

В результаті виникає наступна проблема – потреба у встановленні високої ціни на хліб та хлібобулочні вироби, а це унеможливує контроль з боку держав за встановленням цін на продукцію масового вжитку – хліба. Адже ціни на нього є об'єктом пильної уваги з боку держави. Жорстке державне регулювання процесу ціноутворення на хліб і хлібобулочні вироби призводить до формування низької рентабельності їх виробників. В собівартості готової продукції виробників хлібопродукції значну частку має плата за електроенергію та газ, а також матеріальні витрати на закупку сировини, обладнання. Одночасно з цим ціни на енергоносії, борошно і зерно встановлені на рівні світових. Така ситуація сповільнює, а на деяких підприємствах унеможливує, впровадження інноваційних перетворень, не дає можливості проводити модернізацію та переоснащення підприємств, сповільнює технологічний розвиток [1, с. 20].

До наступної проблеми відносимо низький термін зберігання хліба й хлібобулочних виробів. Практично всі хлібозаводи для упакування продукції використовують поліпропіленову плівку. Цей процес в основному здійснюється вручну (питома вага пакувальної продукції невелика, ще менше нарізаної). Практично не одержують поширення принципово нові технології: заморожені напівфабрикати й напівфабрикати, що вимагають допікання в роздрібній мережі. Такий інноваційний підхід може зробити революцію в хлібопеченні, але для цього українським виробникам бракує достатньої інформації, відповідного досвіду, вітчизняних і виробничих наробітків.

До однієї з основних проблем віднесемо слабку фінансово-економічну підтримку галузі державними органами, яка значно знижує темпи розвитку хлібобулочної промисловості. Чинність твердого адміністрування хлібопечення, процесів ціноутворення на хлібопродукти спричиняє низьку рентабельність галузі, що унеможливує розвиток інноваційної діяльності, технічне відновлення підприємств. Відсутність спеціалізованого науково-дослідного інституту не дає можливості розробити галузеві норми, здатні упорядкувати стандарти хлібопечення. Низька рентабельність галузі не дає хлібопекарським підприємствам стійко безперервно працювати, проводити технічне переозброєння, обновляти свої асортименти й піклувалися про якість і безпеку хліба й хлібобулочних виробів (за підрахунками експертів вона повинна бути не менш 15 %) [4, с.148].

Також наявна проблема відсутності ефективного інвестора, здатного активізувати інноваційну діяльність на підприємствах галузі, стоїть дуже гостро, виробники відчувають нестачу державного регулювання як в області фінансової так і правової підтримки. Сьогодні більшість хлібозаводів мають потребу в проведенні реконструкції, заміні технологічного устаткування на більш сучасне, енергозберігаюче. Аналіз основних виробничих фондів хлібопекарських підприємств показує, що зношування парку технологічного устаткування становить 60-70 %.

Отже, виходячи із вищезазначеного, до актуальних завдань, які необхідно вирішити задля розвитку хлібопекарської галузі та утворення її позицій як конкурентоспроможної галузі промислового виробництва, слід віднести:

– удосконалення чинного законодавства та його дотримання стосовно гарантування захисту як прав споживачів, так і виробників;
– покращення існуючої системи ціноутворення, створення умов для чесної конкуренції;
– оновлення матеріального устаткування та технічного забезпечення підприємств хлібопекарської галузі;
– створення сприятливих економіко-політичних умов для залучення як іноземних, так і вітчизняних інвесторів, застосування як вже давно відомих, так і нових форм кредитування виробництва тощо;
– розроблення нових та удосконалення існуючих нормативних актів, із використанням провідного зарубіжного досвіду, з метою захисту вітчизняного виробника хлібобулочних продуктів.

Таким чином, розвиток хлібопекарської галузі є досить нерівномірним і потребує значної підтримки з боку державних структур і органів місцевого самоврядування. Підвищення ефективності діяльності виробників національного продукту необхідно здійснювати шляхом переоснащення підприємств, зниження енергомісткості продукції, підвищення строку зберігання хлібопродуктів, покращення технології випікання продукції.

Джерела та література:

1. Акинфиева И. О перспективах хлебопекарной отрасли / И. Акинфиева // Продукты и ингредиенты.– 2008. – № 6. – С. 18-22.
2. Діхтяр В. Дума про хліб / Діхтяр В. // Агроперспектива. – 2005. – № 9. – С. 44-46.
3. Дрозд І.К. Вдосконалення внутрішнього контролю на підприємствах / Дрозд І.К. // Формування ринкових відносин в Україні. – 2005. – №11 (54). – С.83-88.
4. Костецька Н. Аналіз діяльності хлібопекарської промисловості у контексті стратегічного розвитку галузі / Костецька Н. // Вісник Тернопільського національного державного університету «Економіка агропромислового комплексу». – 2006. – № 2. – С.146-152.
5. Колосова Л. Стан та перспективи розвитку ринку продовольчих товарів в Україні / Л. Колосова // Харчова і переробна промисловість. – 2009. – № 2. – С. 8-13.
6. Соціально-економічне становище України // Електронний ресурс – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

В статті проаналізовано розвиток підприємств харчової промисловості та хлібопекарської підотраслі Хмельницької області, розглянуті основні проблеми розвитку хлібопекарства та обґрунтовано можливі напрями їх рішення.

Ключевые слова: *харчова промисловість, рентабельність, регіональний ринок, індекс цін виробників, конкуренція.*

УДК 334.72:33.05-044.63

А.П. Бурковський

АНТИКРИЗОВА СИСТЕМА ГОСПОДАРЮВАННЯ ПІДПРИЄМСТВ МАЛОГО І СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ

У статті проаналізовано моделі прогнозування кризових явищ, запропоновано методику діагностики банкрутства та механізм санації підприємств малого і середнього бізнесу.

Ключові слова: *підприємства малого і середнього бізнесу; моделі прогнозування кризових явищ, банкрутства; санація; механізм антикризового регулювання.*

Сучасна економічна дійсність змушує підприємства малого і середнього бізнесу постійно приймати рішення за умов невизначеності. В умовах фінансової і політичної нестабільності комерційна діяльність супроводжується кризовими ситуаціями, результатом яких може стати неспроможність чи банкрутство підприємства малого і середнього бізнесу.

Результати детального аналізу сучасних світових методик діагностики банкрутства в системі категорійного апарату антикризового регулювання свідчать про наявність обмежень у використанні багатьох таких методик, а також ускладнень, які часто виникають при спробах їх адаптації до українських реалій. Також можна зробити висновок про фактичну відсутність на сьогодні ефективного інструменту моніторингу підприємств та діагностики їхнього потенційного банкрутства, який би базувався на загальнодоступній фінансовій інформації та міг би використовуватися більшістю вітчизняних підприємств.

У світовій практиці прогнозування кризових явищ на підприємстві найпоширенішими є інтегральні моделі зарубіжних вчених: Е. Альтмана [5, 6, 7, 8, 10], К. Беєрмана, Г. Спрінґейта, Р. Таффлера, Дж. Фулмера та Д. Чесера [2], а також розробки російських і вітчизняних фахівців: О.П. Зайцевої [2], Г.Г. Кадикова і Р.С. Сайфуліна [10] та інших [12].

Моделі і системи показників для прогнозування банкрутства підприємств запропоновані в багатьох зарубіжних дослідженнях. Найвідоміші серед них дослідження професора Нью-Йоркського університету Е. Альтмана.

Модель Альтмана – це емпірична формула, одержана на основі багатofакторного статистичного аналізу даних про збанкрутілі підприємства Америки. З її допомогою визначається показник Z , тобто “ Z -рахунок” на основі показників ліквідності, фінансової сталості, рентабельності і ринкової активності. У нас поки що застосування цього методу обмежене через відсутність ретроспективних статистичних даних про підприємства-банкрути. Залежно від розрахованого показника Z прогнозують ймовірність банкрутства підприємства за такою формулою:

$$Z = a_0 + a_1 K_{\text{п}} + a_2 K_{\text{фз}}$$

де Z – показник класифікуючої функції; a_0 – постійний параметр; $K_{\text{п}}$ – коефіцієнт покриття (ліквідності); $K_{\text{фз}}$ – коефіцієнт фінансової залежності в процентах; a_1, \dots, a_2 – параметри, які показують ступінь впливу коефіцієнта покриття і коефіцієнта фінансової залежності на ймовірність банкрутства.

У результаті обробки статистичних даних було одержано таку кореляційну залежність:

$$Z = -0,3877 - 1,0736 K_{\text{п}} + 0,0579 K_{\text{фз}}$$

При $Z=0$ маємо рівняння дискримінантної межі. Для підприємств, у яких $Z = 0$, ймовірність збанкрутувати дорівнює 50%. Якщо $Z < 0$, то ймовірність банкрутства менша, ніж 50% і далі знижується по мірі зниження Z . Якщо $Z > 0$, то ймовірність банкрутства більше 50% і зростає із зростанням Z . Знаки параметрів a_1 і a_2 зв'язані із характером впливу відповідних показників. Параметр a_1 має знак “мінус”, тому чим більший коефіцієнт покриття, тим менший показник Z і тим менша ймовірність банкрутства підприємства. Параметр a_2 має знак “плюс”, тому чим вищий коефіцієнт фінансової залежності, тим більше Z , і, значить, вища ймовірність банкрутства підприємства. Через те, що двофакторна модель не повністю описує фінансове становище підприємства, то розрахункові і фактичні показники можуть відрізнятись, мати певне відхилення.

У західній практиці для прогнозування банкрутства використовують багатofакторні моделі Е. Альтмана, зокрема, п'ятифакторна модель прогнозування банкрутства. Для цього співставлялись 5 показників, які характеризували різні сторони фінансового становища підприємства, і за допомогою формули оцінювались можливості банкрутства підприємства.

$$Z = 1,2K_{\text{об}} + 1,4K_{\text{ин}} + 3,3K_{\text{р}} + 0,6K_{\text{н}} + 1,0K_{\text{ва}}$$

У цю модель включені показники ліквідності, фінансової стійкості, рентабельності і ринкової активності. Залежно від значення прогнозують ймовірність банкрутства: до 1,8 – дуже висока, від 1,8 до 2,7 – висока, від 2,8 до 2,9 – можлива, більше 3,0 – дуже низька. За допомогою 5-факторної моделі прогноз банкрутства можна встановити з точністю до 95%.

У 1977 р. Альтман з колегами розробили ще одну, точнішу модель семифакторну. Ця модель дозволяє прогнозувати банкрутство в межах до 5 років з точністю до 70%. У моделі за змінні величини служать такі показники: рентабельність активів, динаміка прибутку, коефіцієнт покриття процентів за кредити, кумулятивна прибутковість, коефіцієнт покриття (ліквідності), коефіцієнт автономії, сукупні активи. При проведенні фінансового аналізу практично до будь-якого оціночного показника слід підходити критично. Разом з тим, низьке значення показника і необхідно сприймати як сигнал небезпеки. У цьому випадку потрібен глибокий аналіз причин, що зумовили зниження цього показника.

Ще один метод прогнозування банкрутства був розроблений американським вченим Джоном Аргенті. Він назвав цей метод А-рахунок. В основі методу закладено твердження його автора про те, що більшість збанкрутілих підприємств проходять через три чіткі стадії: недоліки, помилки і симптоми. Кожному фактору кожної стадії присвоюється відповідна кількість балів і розраховується агрегований показник – А-рахунок. Якщо сума балів більша 25, то підприємство може збанкрутувати протягом найближчих п'яти років. Із збільшенням А-рахунку швидкість банкрутства прискорюється [7].

У зарубіжній практиці також застосовується модель Ліса, яка має такий вигляд [2]:

$$Z = 0,063X_1 + 0,092X_2 + 0,057X_3 + 0,001X_4$$

де X_1 – відношення оборотного капіталу до суми активів; X_2 – відношення прибутку від продажів до суми активів; X_3 – відношення нерозподіленого прибутку до суми активів; X_4 – відношення власного капіталу до залученого капіталу.

Якщо $Z \geq 0,037$ – ймовірність банкрутства мала, якщо $Z < 0,037$ – ймовірність банкрутства висока. Слід зазначити, що модель Ліса в умовах вітчизняної економіки дає спотворений результат, оскільки значний вплив на підсумковий показник має прибуток від продажів. Також у цій моделі не враховуються інші види діяльності підприємства та процес оподаткування.

Відомою є модель, побудована Г.Л.В. Спрінгейтом на основі покрокового дискримінантного аналізу [5]:

$$Z = 1,03 A + 3,07 B + 0,66 C + 0,4D,$$

де A – відношення робочого капіталу до загальної вартості активів; B – відношення оподаткованого прибутку і відсотків до загальної вартості активів; C – відношення оподаткованого прибутку до короткотермінової заборгованості; D – відношення об'єму продажів до загальної вартості активів.

Якщо $Z < 0,862$, то підприємство вважається потенційним банкрутом з ймовірністю 92% [4, с.303]. При показнику Спрінгейта більше за 0,862 підприємство можна вважати таким, що функціонує нормально.

Відомою серед економістів є модель Таффлера, яка має наступний вид

$$Z = 0,53X_1 + 0,13X_2 + 0,18X_3 + 0,16X_4,$$

де X_1 – відношення прибутку від реалізації до короткострокових зобов'язань; X_2 – відношення суми оборотних активів до зобов'язань підприємства; X_3 – пення суми короткострокових зобов'язань до суми активів; X_4 – відношення виручки від реалізації продукції до суми активів.

Якщо модель Таффлера має значення $Z > 0,3$, ймовірність банкрутства є низькою; якщо $Z < 0,2$ – висока ймовірність банкрутства.

Модель Фулмера набула широкого розповсюдження, здебільшого прогнозуванні кризових явищ на малих і середніх підприємствах [2]:

$$H = 5,528V_1 + 0,212V_2 + 0,073V_3 + 1,27V_4 + 0,12V_5 + 2,335V_6 + 0,575V_7 + 1,083V_8 + 0,894V_9 - 6,075,$$

де V_1 – відношення нерозподілених прибутків минулих років до сукупних активів; V_2 – відношення об'єму реалізації до сукупних активів; V_3 – відношення прибутку до сплати податків до сукупних активів; V_4 – відношення грошових потоків до повної заборгованості; V_5 – відношення суми боргу до сукупних активів; V_6 – відношення поточних пасивів до сукупних активів; V_7 – натуральним логарифм (ln) від суми матеріальних активів; V_8 – відношення обігового капіталу до повної заборгованості; V_9 – натуральний логарифм (ln) від величини відношення прибутку до сплати відсотків і податків до суми сплачених відсотків.

За результатами моделі можна одержати такий прогноз: настання неплатоспроможності неминує при $H < 0$; компанія функціонує нормально при $H \geq 0$.

Модель Чессера розраховується за формулою [28]:

$$e = 2,71828,$$

$$Y = -2,0434 - 5,24K_1 + 0,0053K_2 - 6,6507K_3 + 4,4009K_4 - 0,07915K_5 - 0,102K_6,$$

де K_1 – частка готівки та короткострокових фінансових вкладень у сукупних активах; K_2 – відношення нетто-продажів до найбільш ліквідних активів; K_3 – відношення бруто-доходів до сукупних активів; K_4 – відношення сукупної заборгованості до сукупних активів; K_5 – відношення основного капіталу до чистих активів; K_6 – відношення оборотного капіталу до нетто-продажів. У даній моделі величина e – константа.

При показнику, вищому за граничне значення ($P > 0,5$), ймовірність банкрутства є високою.

У Німеччині вперше застосував методику багатофакторного дискримінантного аналізу при дослідженні фінансового стану підприємств К. Беерман [2]. Дискримінантна функція Беермана має такий вигляд:

$$Z = 0,077X_1 + 0,813X_2 + 0,124X_3 - 0,105X_4 - 0,063X_5 + 0,061X_6 + 0,268X_7 + 0,217X_8 + 0,012X_9 + 0,165X_{10},$$

де X_1 – відношення позикового капіталу до валюти балансу; X_2 – відношення чистого прибутку до валюти балансу; X_3 – відношення чистого прибутку до позикового капіталу; X_4 – відношення чистого прибутку до чистого доходу від реалізації продукції; X_5 – відношення грошового потоку до позикового капіталу; X_6 – відношення чистого доходу від реалізації продукції до валюти балансу; X_7 – відношення запасів до чистого доходу від реалізації продукції; X_8 – відношення суми амортизації до вартості основних засобів на кінець періоду; X_9 – відношення введених основних засобів до суми амортизації; X_{10} – відношення заборгованості за банківськими позиками до позикового капіталу.

Одержані значення інтегрального показника К. Беерман [2] рекомендує інтерпретувати таким чином: $Z > 0,32$ – підприємство знаходиться під загрозою банкрутства; $0,32 > Z > 0,236$ – неможливо чітко ідентифікувати, потребує якісного аналізу; $Z < 0,236$ підприємству не загрожує банкрутство.

За кількома методиками прогнозування банкрутства вчені побудували універсальну дискримінальну функцію:

$$Z = 1,5X_1 + 0,08X_2 + 10X_3 + 5X_4 + 0,3X_5 + 0,1X_6$$

де X_1 – cash-flow/зобов'язання; X_2 – валюта балансу/ зобов'язання; X_3 – прибуток/ валюта балансу; X_4 – прибуток/ виручка від реалізації; X_5 – виробничі запаси/ виручка від реалізації; X_6 – оборотність капіталу (виручка від реалізації/валюта балансу);

Здобуті значення Z -показника можна інтерпретувати таким чином: $Z > 2$ – підприємство вважається фінансово стійким і йому не загрожує банкрутство; $1 < Z < 2$ – фінансова рівновага підприємства порушена але за умов переходу на антикризове управління банкрутство йому не загрожує; $0 < Z < 1$ – підприємству загрожує банкрутство, якщо воно не здійснює санаційні заходів; $Z < 0$ – підприємство є напівбанкрутом.

Зауважимо що у вітчизняній практиці зазначені моделі використовуються не часто, оскільки вони не враховують національних і галузевих особливостей [5, с. 672].

Для оцінки кредитоспроможності використовується метод «шість С кредиту», тобто оцінка, шести елементів, які визнані найбільш важливими (за початковими буквами «С» англійських термінів): репутація, можливість (здатність), капітал, забезпечення, умови, контроль

Інформація про цих 6 факторів накопичується і поповнюється через розвинену зовнішню систему збору даних [6, с.407].

Для країн з перехідною економікою, яка характерна для України, використовують таку модель оцінки ризику банкрутства [4, с.303]:

$$K = 8,38 K_1 + K_2 + 0,054K_3 + 0,63K_4,$$

де K – показник ризику банкрутства підприємства; K_1 – оборотний капітал/вартість активів; K_2 – чистий прибуток/власний капітал; K_3 – дохід від реалізації продукції/вартість активів; K_4 – чистий прибуток/загальні втрати.

Р.С. Сайфулін і Г.Г. Кадиков запропонували використовувати для оцінювання фінансового стану підприємства рейтингове число [10]:

$$R = 2 \times K_3 + 0,1 \times K_{\text{ПЛ}} + 0,08 \times K_{\text{ОА}} + 0,45 \times K_{\text{М}} + K_{\text{РБК}},$$

де K_3 – коефіцієнт забезпеченості власними коштами; $K_{\text{ПЛ}}$ – коефіцієнт поточної ліквідності; $K_{\text{ОА}}$ – коефіцієнт оборотності активів; $K_{\text{М}}$ – комерційна маржа (рентабельність реалізації продукції); $K_{\text{РБК}}$ – рентабельність власного капіталу.

При повній відповідності фінансових коефіцієнтів їхнім мінімальним і нормативним рівням рейтингове число буде дорівнювати одиниці. Це означатиме, що організація має задовільний стан. Фінансовий стан підприємств із рейтинговим числом меншим за одиницю характеризується як незадовільний.

У шестифакторній математичній моделі О.П. Зайцевої [2] пропонується використовувати комплексний коефіцієнт банкрутства, що розраховується таким чином:

$$K_{\text{КОМПЛ}} = 0,25 \times K_{\text{ЗП}} + 0,1 \times K_3 + 0,2 \times K_{\text{С}} + 0,25 \times K_{\text{ЗР}} + 0,1 \times K_{\text{ФР}} + 0,1 \times K_{\text{ЗАГ}}$$

де $K_{\text{ЗП}}$ – коефіцієнт збитковості підприємства, що характеризується відношенням чистого збитку до власного капіталу; K_3 – співвідношення кредиторської заборгованості; $K_{\text{С}}$ – показник співвідношення короткострокових зобов'язань і найбільш ліквідних активів, цей коефіцієнт є зворотним до показника абсолютної ліквідності; $K_{\text{ЗР}}$ – збитковість реалізації продукції, що характеризується відношенням чистого збитку до обсягу реалізації продукції; $K_{\text{ФР}}$ – співвідношення позикового і власного капіталу; $K_{\text{ЗАГ}}$ – коефіцієнт завантаження активів як величина, зворотна коефіцієнту оборотності активів.

Вагові значення часткових показників для комерційних організацій були визначені експертним шляхом, а фактичний комплексний коефіцієнт банкрутства слід зіставити з нормативним, розрахованим на основі мінімальних значень часткових показників, що рекомендуються: $K_{\text{ЗП}} = 0$; $K_3 = 1$; $K_{\text{С}} = 7$; $K_{\text{ФР}} = 0,7$; $K_{\text{ЗАГ}}$ дорівнює $K_{\text{ЗАГ}}$ попереднього періоду.

Якщо фактичний комплексний коефіцієнт більший за нормативний, то ймовірність банкрутства висока, а якщо менший – то ймовірність банкрутства низька.

Невирішені частини проблеми. Наведені вище методики діагностики кризових ситуацій і прогнозування банкрутства підприємств мають низку недоліків, що ускладнює їх використання в умовах української економіки.

Так, зарубіжні дискримінантні моделі [2] не відповідають сучасній економічній ситуації в Україні, особливо умовам і специфіці господарювання підприємств. Так, модель Фулмера характеризується складністю отримання точних вхідних даних, а також обчислення окремих показників [2]. Використання в окремих моделях вагових коефіцієнтів [2], визначених експертним шляхом, не забезпечує їх достатньої точності та достовірності.

У статті Турило А.М. та Святенка С.В запропоновано інформаційну логіко-економічну модель прогнозування кризових явищ на підприємстві яка відображає сучасні умови розвитку економіки України.

Економічна логіка побудови моделі така:

- 1) за допомогою індуктивного методу дослідження було визначено показники зміст, яких найбільше відповідає поставленій меті, яка полягає в оцінці кризових явищ підприємстві за допомогою розробленої моделі;
- 2) до складу моделі обрано показники, які комплексно охоплюють фінансово-економічну діяльність підприємства, що дозволяє в підсумку вийти на інтегральну оцінку його економічного стану;
- 3) вагові коефіцієнти моделі були визначені таким чином, щоб значення кожної складової і її вплив на підсумкову оцінку були обґрунтованими і виваженими;
- 4) на базі розробленої моделі було визначено критерії ідентифікації кризового стану на підприємстві;
- 5) на основі емпіричного дослідження економічного стану українських промислових підприємств було визначено важливу в їх діяльності критеріальну точку незворотності.

Для достовірної оцінки ймовірності настання кризових явищ на підприємстві необхідно чітко визначити нормативні значення всіх складових запропонованої моделі.

Далі перейдемо до формулювання критеріїв ідентифікації кризового стану на промислових підприємствах України.

Якщо всі показники відповідають встановленим нормативам, значення S буде дорівнювати 5, що, у свою чергу, свідчатиме про відсутність суттєвих проблем і низьку ймовірність банкрутства підприємства.

Якщо, за результатами розрахунку, значення моделі відповідає нерівності $3,00 \leq S < 5,00$, це свідчить про наявність певних проблем на підприємстві, зокрема дуже низьку або нульову рентабельність. Наявні проблеми за відсутності ефективних превентивних антикризових заходів можуть призвести до кризи і банкрутства підприємства в майбутніх періодах.

Інтервал $1,00 \leq S < 3,00$ характеризується високою ймовірністю банкрутства через суттєві кризові процеси на підприємстві. Підприємство потребує невідкладних заходів реактивного антикризового управління.

При $-2,00 \leq S < 1,00$ стан підприємства вважається критичним. У таких підприємств найчастіше вже недостатньо власних ресурсів для проведення ефективних заходів щодо виходу підприємства з кризи. Від ефективності антикризових заходів залежить подальше існування підприємства.

Особливої уваги заслуговує ситуація, коли $S < -2,0$. На підставі аналізу було з'ясовано, що жодне підприємство, яке мало таке значення даної величини S , не змогло вийти з кризового стану та знаходиться на стадії ліквідації або ж було ліквідоване. Навіть якщо проти підприємства не порушено справу про банкрутство, при значеннях $S < -2,0$ підприємство доцільно ліквідувати з метою зменшення збитків для його власників. Доцільність таких радикальних заходів підтверджується відомою науковою працею, в якій К.Р. Макконелл та С.Л. Брю обґрунтовують можливість мінімізації збитків підприємства шляхом його закриття.

Відповідно, нерівність $S < -2,0$ є критерієм незворотності. Точка, що відповідає значенню $S = -2,0$, називається точкою незворотності і є межею, яка розділяє дві суміжні області: область критичного стану (А), яка характеризує наявність на підприємстві глибокої кризи, але теоретично підприємство ще має можливість виходу з кризи та відновлення ефективного розвитку; область фатального стану (В), яка характеризує такий стан підприємства, коли воно вже не в змозі подолати кризові явища і повинне бути ліквідоване, з метою зменшення збитків для власників підприємства [2, с.313].

Оцінка існуючих технологій показала, що більш доцільним буде використання нейронних мереж. Яскравим представником такого типу нейронних мереж є карти Кохонена (Self-organizing Maps).

Карти Кохонена – це нейронна мережа, в якій використовується алгоритм навчання без учителя (так званий алгоритм Кохонена). Даний інструмент дозволяє за наявною початковою базою об'єктів, заданих у багатомірному просторі ознак, побудувати нейромережеву модель у вигляді двомірної карти нейронів, причому отримане відображення об'єктів зберігає на двомірній карті топологію і розподіл початкового багатомірного простору.

У 1982 р. фінський учений Т. Кохонен запропонував запровадити в базове правило змагального навчання інформацію про розташування нейронів у вихідному прошаркові. Алгоритм навчання Кохонена заснований на тому, що близькі за своїми параметрами об'єкти відображаються в нейронах-переможцях на карті. При цьому кілька об'єктів через особливу близькість їхніх властивостей можуть трансформуватися в один нейрон. У результаті навчання мережі Кохонена вектор зв'язків між нейронами, який з'єднує входи мережі з цим нейроном, є певним усередненим значенням (паттерном) усіх об'єктів, відображених у такому нейроні. Нейрони на карті розбиваються на топологічно пов'язані сфери (кластери), що характеризуються подібністю своїх партнерів.

Топографічні карти Кохонена дають наочне уявлення про структуру даних у багатомірному вхідному просторі, геометрію якого ми не в змозі уявити собі по-іншому. Візуалізація багатомірної інформації є однією з головних переваг карт Кохонена. Зручним інструментом візуалізації даних є розфарбування топографічних карт на зразок того, як це робиться на звичайних географічних картах. Кожна з ознак вхідних даних породжує своє фарбування осередків карти – згідно з середнім значенням тієї ознаки даних, яка потрапила в даний осередок [9, с.153].

Розробка проекту фінансового оздоровлення здійснюється підприємством яке перебуває у фінансовій кризі, представниками потенційного санатора, незалежними аудиторськими та консалтинговими фірмами.

Проект санації доцільно складати зі вступу та двох розділів. У вступі відображаються: фактичний фінансовий стан підприємства (фактичний обсяг реалізації, величина прибутків (збитків), рівень заборгованості, коефіцієнти платоспроможності, ліквідності, фінансового левериджу тощо); аналіз причин кризової ситуації; характеристика ринків збуту продукції; кадровий потенціал та інші вихідні параметри.

Крім того, формулюються стратегічні цілі санації і стислий прогноз результатів проведення фінансового оздоровлення підприємства.

Найбільш універсальне визначення санації – система фінансово-економічних, виробничо-технічних, організаційно-правових і соціальних заходів, спрямованих на відновлення платоспроможності чи досягнення ліквідності, прибутковості й конкурентоспроможності підприємства-боржника в довгостроковому періоді.

Відновлення платоспроможності підприємства розглядається як можливість підприємства почати генерувати такий грошовий потік у результаті своєї виробничої діяльності та реалізації продукції, який би дозволив йому розрахуватися з усіма кредиторами з дотриманням термінів.

Як показує об'єктивна дійсність, санація передбачає не тільки відновлення платоспроможності підприємств, а й підвищення їхньої адаптивності до умов ринку. Таким чином, санація представляє реальну можливість подолання кризових ситуацій, зумовлених як внутрішніми процесами, так і зовнішнім середовищем, яке постійно змінюється.

Однак санація – це не тільки юридична процедура, пов'язана з виконанням завдання сплати боргів кредиторам, а, насамперед, комплекс різноманітних заходів, які дозволяють підприємству подолати кризу, сформулювати та утримати конкурентні переваги і забезпечити ефективність у довгостроковій перспективі.

У процесі впровадження санації перед підприємством найчастіше постає комплекс проблем, які обмежують чи позбавляють його можливості виконати поставлену задачу досягнення ефективності. Насамперед, дані проблеми пов'язані з особами, які беруть участь у процесі оздоровлення підприємства, а також нечітко обрисленими часовими межами здійснення процедури.

Ще одним цікавим заходом, який передбачає відновлення платоспроможності підприємства, є реструктуризація підприємства. Практика свідчить, що в більшості випадків кредитори обирають реструктуризацію підприємства у формі реорганізації шляхом поділу. У результаті такого поділу створюється нова юридична особа, у якій зосереджене основне виробництво боржника. Решта структурних підрозділів, соціальна сфера перетворюються на інші юридичні особи. Якщо об'єкти соціальної інфраструктури передаються на баланс органам місцевого і регіонального самоврядування, то юридичні особи, створені на основі майна, яке залишилося від колишнього боржника, уже не можуть самостійно займатися підприємницькою діяльністю і їх очікує самоліквідація або банкрутство. Безумовно, форма санації у вигляді реорганізації підприємства-боржника не завжди призводить до відновлення платоспроможності боржника. Тому варто використовувати таку форму фінансового оздоровлення, як обмін боргів на акції або передачу акцій інвестору, обмін на погашення боргу акціонерного товариства. Більш того, у плані санації може бути використана реструктуризація активів боржника. У зв'язку з цим можливі варіанти реорганізації підприємства шляхом створення на основі його майна відкритого акціонерного товариства із заміщенням у складі активів боржника цього майна на акції знов утвореного товариства. Згодом акції знов утвореного товариства підлягають продажу, а виручені кошти спрямовуються на задоволення вимог кредиторів відповідно реєстру. Кошти, які залишилися після задоволення вимог кредиторів, повертаються до боржника. У випадку нестачі таких коштів розпочинається ліквідаційна процедура. Схема обміну боргів на акції є доволі доцільною. Для того, щоб її збалансовано вмонтувати в схему регулювання неспроможності, необхідно вирішити низку принципових задач.

Основною ідеєю санації є фінансове оздоровлення підприємства, ліквідація ж передбачена тільки в тому випадку, коли в підприємства вже немає шансів відновити свою платоспроможність, а подальше функціонування спричиняє тільки зростання боргів.

Запропоновані рекомендації допоможуть удосконалити практичну реалізацію процедури фінансового оздоровлення підприємства, підвищити його платоспроможність, знизити рівень «криміналізації» санації і таким чином поліпшити стан національної економіки в цілому.

Джерела та література:

1. Господарський кодекс України станом на 08.09.2011р. від 16.01.2003 року №436-IV / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15>
2. А.М. Турило, С.В. Святенко. Інформаційна логіко-економічна модель прогнозування кризових явищ на промислових підприємствах України // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – № 10(124). – с.305-313
3. А.С. Івженко. Основні напрямки удосконалення механізму санації підприємств за сучасних економічних умов // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 4(82). – с.142-147
4. Г.А. Семенов, В.К. Станчевский, М.О. та ін. Організація і планування на підприємстві: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 528 с.
5. І.В. Ковальчук. Економіка підприємства: Навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – 679 с.
6. І.М. Бойчик. Економіка підприємства: Навчальний посібник. – Вид. 2-ге, доповн. і переробл. – К.: Атіка, 2006. – 528 с.
7. Й.М. Петрович, А.Ф. Кіт, О.М. Семенів та ін. Економіка підприємства: Підручник / За загальною редакцією Й.М. Петровича. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2004. – 680 с.
8. П.С. Харів. Економіка підприємства: Збірник задач і тестів: Навч. посіб. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання, 2006. – 301 с.
9. Р.А. Павлов. Методика ранньої діагностики банкрутства банківських установ України з використанням карт Кохонена // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – № 2(68). – с.152-162
10. Р.С. Сайфулін, Г.Г. Кадыков. Прогнозирование банкротства с использованием факторных моделей // Экономика и жизнь. – 2003. – №41. – с.11
11. С.Ф. Покропивний Економіка підприємства. Підручник. – К.: КНЕУ, 2005. – 528 с.
12. Стонер Джеймс А.Ф., Долан Едвін Г. Вступ у бізнес: Пер з англ. / Заг. ред. і вступ ст. Й.С. Завадського. – К.: Вид-во Європ. ун-ту фін., інформ. систем, менеджменту і бізнесу, 2000. -752 с.

В статті проаналізовані моделі прогнозування кризових явищ, пропонується методика діагностики банкрутства і механізм санації підприємств малого і середнього бізнесу.

Ключевые слова: *предприятия малого и среднего бизнеса модели прогнозирования кризисных явлений, банкротства; санация механизм антикризисного регулирования.*

ІСТОРИОГРАФІЯ, БІБЛІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ПРО КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

УДК 94(477.43):030(477.43)

І.В. Рибак

МІСТО КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У ДОВІДКОВИХ ВИДАННЯХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

В статті проаналізовано стан міста Кам'янець-Подільського на зламі XIX та XX століть на основі «Адресь-календаря Подольской губернии» складеного В.К.Гульдманом та виданим у Кам'янці-Подільському у 1900 р.

Ключові слова: місто, губернія, повіт, відомства.

Місто Кам'янець-Подільський був центром Подільської губернії. Згідно довідкового видання «Адресь-календаря Подольской губернии» у місті діяли такі губернські установи. Зокрема Міністерству внутрішніх справ підпорядковувалися: управління Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатором, управління Подільської губернії, канцелярія, губернське правління, дворянські депутатські збори, губернське присутствіє з чиншових, селянських справ, губернська комісія з продовольства, приказ громадської опіки, Кам'янець – Подільське виправне арештантське відділення, губернське міське присутствіє, губернське присутствіє з військової повинності, губернський статистичний комітет, розпорядчий комітет Кам'янець-Подільської російської бібліотеки, губернське жандармське управління, управління Кишинівського поштово-телеграфного округу [1].

Другу групу склали відомства Міністерства фінансів. До них відносилися: Казенна палата, губернський розпорядчий комітет, губернське казначейство, губернське присутствіє з Промислового податку, квартирного податку, фабричних справ, фабрична інспекція, губернське та окружне управління, Кам'янець-Подільське відділення Державного банку, Подільське відділення селянського поземельного банку, митні установи та прикордонна варта [2].

Третю групу склали відомства Міністерства юстиції. Йому підпорядковувалася Одеська судова палата, Кам'янець-Подільський окружний суд, прокурорський нагляд [3].

Четверту групу представляли відомства державного контролю. У Кам'янці-Подільському діяла Подільська контрольна палата [4].

П'яту групу представляли відомства Міністерства землеробства і державного майна, а саме Кам'янець – Подільське управління державного майна, губернський комітет з охорони лісів, лісництва Подільської губернії, управління Південно-Західного гірничого округу [5].

Шосту групу становили відомства Міністерства Імператорського двору та уділів, а саме управління Київського удільного округу, керуючі удільними маєтками в Подільській губернії [6].

Сьому групу склали установи Міністерства шляхів сполучення: правління Київського округу шляхів сполучення, управління Південно-Західної залізниці, агентство Південно-Західної залізниці, Київське жандармсько-поліцейське управління залізниці [7].

До восьмої групи відносилися відомства Військового Міністерства: управління Київського військового округу, військ командування розквартированих у Подільській губернії [8].

Відомства Міністерства, зокрема віросповідань Православної віри були представленими парафіяльним управлінням, Подільською духовною консисторією, парафіяльним попечительством, парафіяльним історико-статистичним комітетом, Іоконно-Предтечинське братство, Олександро-Невське попечительство, парафіяльне сховище старожитностей, духовні навчальні заклади Подільської губернії, монастирі Подільської губернії.

Духовенство римо-католицької парафії представляло управління Луцько-Житомирського римо-католицькою парафією, римо-католицькі декани і віце-декани в Подільській губернії. Духовенство євангелічно-лютеранської віри представляли Санкт-Петербурзька євангелічно-лютеранська консисторія, євангелічно-лютеранські пастирі Подільської губернії [9]. Десяту групу склали відомства Міністерства народної освіти, а саме управління Київського навчального округу, інспекція народних училищ в Подільській губернії [10]. І на решті останню групу представляли відомства установ імператриці Марії, а саме, Кам'янець-Подільська Маріїнська жіноча гімназія, губернське попечительство дитячих притулків, Кам'янець-Подільське попечительство про незрячих [11].

Оскільки Кам'янець-Подільський був центром Кам'янецького повіту тут знаходилися такі повітові установи: повітовий предводитель дворянства, дворянська опіка, з'їзд мирових посередників, з'їзд мирових суддів, прокурорський нагляд, судові слідчі, Кам'янець-Подільська повітова тюрма, повітове поліцейське управління, повітовий розпорядчий комітет, повітовий комітет охорони здоров'я, повітове присутствіє з військової пови-

ності, Кам'янецько-Ушицьке присутствіє з чиншових справ, повітове присутствіє з промислового податку, повітове казначейство, повітове управління військового начальника, Кам'янець-Подільська повітова телеграфна контора [12].

Крім того у Кам'янці-Подільському діяли міські установи, а саме: міське поліцейське управління, міський розпорядчий комітет, міське присутствіє з промислового податку, а також органи міського самоврядування: Кам'янець-Подільська міська дума, Кам'янець-Подільська міська управа, Кам'янець-Подільське купецьке управління, Кам'янець-Подільська реміснична управа, Кам'янець-Подільська міська управа. Крім того місто Кам'янець-Подільський був центром першого благочинного округу, тут знаходився Кам'янець-Подільський римо-католицький деканат, Кам'янець-Подільський казенний раввин [13].

У місті функціонували такі навчальні заклади: Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія, Кам'янець-Подільське двокласне міське училище, Олександрівське, Перше фільварецьке, Друге фільварецьке, Жіноче міське училища та п'яте Кам'янець-Подільське училище. Кам'янець-Подільська жіноча Маріїнська гімназія [14], Заклади охорони здоров'я були представлені Кам'янець-Подільською безплатною лікарнею, Кам'янець-Подільською міською лікарнею, амбулаторією, Кам'янець-Подільською єврейською міською лікарнею та амбулаторією [15].

У Кам'янці-Подільському функціонували такі великі підприємства як пивзавод, який належав вдові полковника Евеліні Олександрівні Юній, Подільський парафіяльний свічний завод, фабрика землеробських знарядь [15].

Отже, довідкове видання Подільської губернії є надзвичайно цінним джерелом з історії Кам'янця-Подільського початку ХХ століття.

Джерела та література:

1. Подольский Адрес-Календар. Составил В.К.Гульдман. Кам'янець-Подільський: Типография Подольского губернского правления, 1900. – С.1-10.
2. Там само. – С.10-21.
3. Там само. – С.22-27.
4. Там само. – С.27-33.
5. Там само. – С.34-61.
6. Там само. – С.62-70.
7. Там само. – С.72-75.
8. Там само. – С.75-78.
9. Там само. – С.79-82.
10. Там само. – С.83-87.
11. Там само. – С.88-80.
12. Там само. – С.84-96.
13. Там само. – С.90.
14. Там само. – С.94.
15. Там само. – С.238, 246, 248.

В статъе проанализировано состояние города Каменец-Подольского на рубеже XIX и XX веков на основе «Адрес-календарь Подольской губернии» сложением В.К.Гульдмана и изданным в Каменце-Подольском в 1900 г.

Ключевые слова: город, губерния, уезд, ведомства.

УДК 929.6(477.43)(09)

Г.О. Осетрова

ГЕРБ М.КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО: ВИТОКИ І ЗМІСТ

У статті розповідається про походження і вживання давнього гербу Подільської землі і м.Кам'янця-Подільського – золотого сонця.

Ключові слова: культ, сонце, емблема, герб, щит.

Давня територіальна емблема Поділля, а пізніше також і м. Кам'янця – золоте сонце – вживалася протягом багатьох століть. Традиційно сонце розглядається як символ світла, достатку, багатства. Здавна Поділля називали «землею обіцяною, що тече молоком і медом». Історик М.Симашкевич так пояснював зміст гербу Поділля: «...порівняно з литовськими та польськими землями Поділля або Русь Дольна здавалася для всіх правдивою країною сонця. Сонце і було визнане найбільш достойним для неї гербом. Під сприятливим саявом цього герба Поділля перевершувало всі сусідні з ним країни родючістю і красою своєї природи...» [1].

Ймовірно, походження територіальної емблеми Поділля пов'язане з культом Сонця, поширеним тут у давні часи. Сонячні (солярні) знаки присутні в орнаменті керамічного посуду трипільських племен у IV-III тис. до н.е. Вони мають форму кола або кількох концентричних кіл, часто з хрестом посередині. Пізніше з'являється знак сонця у вигляді кола з шістьма спицями. Ідея обожнення сонця простежується також у поховальних обрядах. [2, с. 33,34].

Традиція обожнення сонця продовжується і пізніше. На Поділлі відомі вже понад 30 пунктів, де виявлені залишки язичницьких святилищ, кам'яні антропоморфні ідоли, кам'яні стели з солярними знаками. Ймовірно, деякі з них є зображеннями сонячного божества. На них вирізьблені солярні знаки, зображення півня чи коня, котрі пов'язані з культом сонця. Ці пам'ятки датуються 1-им тис. н.е. Таким чином, протягом кількох тисячоліть, починаючи з трипільських часів, на території Поділля простежується існування культу Сонця.[3, с.109].

Багато дослідників вважають, що культ Сонця притаманний всім народам. Його джерелом є віра людини у надприродні сили небесних тіл, з котрих Сонце було найбільшим і найзначнішим. Сонце ототожнювалося з богом – творцем життя на землі. Інші дослідники прийшли до висновку, що обожнення Сонця не було всезагальним. Воно є характерною рисою тих давніх племен і народів, які мали відносно високу культуру. [4,с.217-218]. На Поділлі це трипільська, черняхівська, слов'янська культури.

Майже в усіх культурах сонце зображується з 16-ма променями. Подібні зображення є на фінкійських вазах, на знаменитих *rintaderas* гуанчів, на вазах з Криту і Кіпру. Деякі дослідники вважають, що число 16 пов'язане з уявленням стародавніх людей про те, що небо розділене на 16 сегментів, кожний з яких належить одному з головних богів. На 16 сегментів також поділений макет печінки, на якій ворожили етруски. [4, 217-218]. Ймовірно, число 16 вважалося сакральним.

Можливо припустити, що у перших століттях нашої ери на територію Поділля могли також проникати елементи культу давнього іранського божества Мітри – Сонця спасіння. Образ Мітри можна співставити з образом Христа, якого теж називали Сонцем спасіння (*Sol salutis*). [5, 104].

У перші століття н.е. у всьому римському світі були широко розповсюджені містерії Мітри. У ті самі часи виникла і зміцнювалася християнська релігія. Довгий час обидва культури суперничали в одних і тих самих колах населення. Мітраїзм був особливо поширений серед військових, тому його сліди спостерігаються і в Азії, і в Європі, всюди, де перебували римські легіони. Культ Мітри був поширений також на Дунаї, у Дакії, у маленьких укріплених містах на кордонах імперії.[5, с.217].

Черняхівське населення Поділля у II-IV ст. н.е. відчувало значний вплив римської культури. Воно могло запозичити також елементи культу Мітри.

Мітру зображували у вигляді усміяного людського обличчя з променями, які розходилися від нього в усі сторони. У середні віки цей образ починає використовуватись у європейській геральдиці. Сонце традиційно зображується з чергуванням прямих і хвилястих променів, які символізують світло і тепло, яке воно дає. У європейській геральдиці це означає «сонце у своїй величі», яке має людське обличчя [6,с. 240-241]. Такий самий вигляд, згідно з європейською геральдикой, має емблема Подільської землі.

Найдавніші з відомих зображень подільської емблеми вміщені у книгах О.Гваньїні «Опис Європейської Сарматії (1581 р.) та Б.Папроцького «Герби польського рицарства» (1584 р.), де у Гваньїні сонце має 16 променів, у Папроцького – 20. [7,с.5]. На гравюрі К.Томашевича у лівому верхньому куті зображене сонце з 16-ма променями в оточенні гербів руської, польської та вірменської юрисдикцій [8].

Що стосується гербів, вирізьблених на кам'яних плитах, вмонтованих у стіни пам'яток архітектури міста, то в них зустрічається різна кількість променів: багато променів різної товщини у сонця на фронтоні ратуші. 16 променів на стовпі на Старопоштовому узвозі, 20 променів має герб у Домініканському костьолі св.Миколая. Ймовірно, у зображеннях гербів на стінах різних споруд геральдичних правил не завжди дотримувались. Герб на стіні Домініканського костьолу має певні відмінності від інших подібних зображень: сонячний диск має 20 променів, а замість людського обличчя вміщено монограму Діви Марії. Чотирикутний щит тримають дуже пошкоджені фігури щитотримачів, які нагадують ангелів [9,с.63].

Після входження Поділля до складу Російської імперії подільська емблема була використана при створенні спочатку герба м.Кам'янця-Подільського (1796 р.) а пізніше і герба Подільської губернії: на блакитному полі золоте сонце з 16-ма променями, а над ним 4-раменний хрест [10, с.70,71]. Після революції 1917 р. всі існуючі герби були скасовані.

У післявоєнний час в Україні раптом вирішили відродити міську геральдику. До міст надійшли запити щодо колишніх гербів від заступника начальника Управління з питань архітектури при Раді Міністрів УРСР Малоземова. Довідку про подільські герби підготували працівники Кам'янець-Подільської обласної історичної архіви – директор Ручко і старший науковий співробітник Коваленко. Ю.Савчук пише,що причини раптового повороту до геральдики невідомі. Розпочату роботу незабаром було припинено, теж з невідомих причин. Тільки під час хрущовської «відлиги» знову згадали про геральдику. Першими подбали про герби міста з багатою історичною традицією. Герб, як зазначає Ю.Савчук, знову став ознакою певного рівня самосвідомості городян. [11, с.112].

Кам'янець-Подільський одним з перших (5 вересня 1967 р.) затвердив новий герб (художник Д.Брик). При його створенні була використана давня емблема – золоте сонце з 16-ма променями на блакитному полі. Його доповнили контурне зображення Старої фортеці, розгорнута книга і шестерня. Герб повідомляв про давню історію міста, його могутність, а також значення як культурно-освітнього і промислового центру Поділля. (там само).

Цей герб проіснував до проголошення Україною незалежності. Давня емблема Поділля була відновлена у новому гербі Кам'янця – Подільського, затвердженому 22 серпня 1995 р. Він являє собою золоте сонце з 16-ма променями, прямими та хвилястими, що чергуються через один. Сонце вміщено на щиті так званого українського типу з лазуровим полем та золотою облямівкою. Над щитом напис – «Кам'янець-Подільський». [12].

У теперішній час при міській раді створено Геральдичну комісію, котра займається питанням створення великого герба Кам'янця. Зокрема розглядаються різні варіанти фігур щитотримачів: постаті святих, можливо, св. Юрія Зміборця і св.Петра, фігури оленів – ще одного своєрідного символу міста, пов'язаного з легендою про його заснування, тощо.

Джерела та література:

1. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии. - Каменец-Подольский, 1872.
2. Винокур І.С. Історія Лісостепового Подністров'я. К.-Одеса, Вища школа. 1985.
3. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н.е.-К., Наукова думка. 1972.
4. Зайдлер Л. Атлантида. – М., Мир, 1966.
5. Донини А. Люди, ідоли. Боги.-М, 1966.
6. Фрайер С., Фергюсон Д. Геральдика.-М., АСТ Астрель., 2011.
7. Осетрова Г. Герби в пам'ятках архітектури Кам'янця.-Кам'янець-Подільський.. ПП «Медобори-2006», 2011.
8. Е.Сецинский. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К., Кульженко, 1895.
9. Осетрова Г.О. Герб Поділля.- VI наукова геральдична конференція. – Львів, 1997.
10. Трубочанінов С.В. Герби міст Подільського намісництва. – Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. – Кам'янець-Подольський, 1992.
11. Савчук Ю. Міська геральдика Поділля.- Вінниця, 1995.
12. «Кам'янець-Подільський вісник», 7 жовтня 1995.

В статтє рассказывается о происхождении и использовании древнего герба Подольской земли и г. Каменца-Подольского – золотого солнца.

Ключевые слова: культ, сонце, емблема, герб, щит.

УДК 94(477.43.):94(477)(092)

Д.П. Ващук

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У ПРАЦІ ЮХИМА СІЦІНСЬКОГО “ПОДІЛЛЯ ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ”

Дослідження історії Подільського краю неодмінно призводить до усвідомлення потреби глибокого аналізу праць Юхима (Євтіма) Йосиповича Сіцінського, відомого українського історика, археолога, етнографа, мистецтвознавця кінця XIX ст. – першої половини XX ст. Він належить до тієї когорти “розумних українців”, які не влаштували “розумну” радянську владу, за що і розплатився своїм життям.

Найбільшим творчим задумом ученого було написання 5-ти томної монографії “Нариси з історії Поділля”. За його життя у 1927 р. у Вінниці був надрукований лише 1-й том і оголошено, що незабаром вийде 2-й. Однак доля вирішила інакше: інші томи так і не побачили світ. Лише у 2000 р. Ольга Пламеницька надрукувала частину 3-го тому “Стародавні племена й народи на Поділлі за історичних часів перед заснуванням Київської держави”, який зберігався в особовому фонді Ю. Сіцінського (Державний архів Хмельницької області. – № 3333. – Оп. 1. – Спр. 31) [1]. Доля інших томів донедавна була невідома.

Останній, п'ятий, том мав умовну назву “Поділля під владою Литви” і дотепер вважався втраченим. Проте нещодавно потрапив з приватної колекції одного із кам'янчан до Історико-культурологічного Подільського братства. Як він опинився у руках колекціонера, достеменно не відомо. Очевидно, під час варварського виселення Ю. Сіцінського на Підзамче цей рукопис (а також 4-й том “Пониззя та Побужжя за часів Київського та Галицького князівства”, який зараз також зберігається у фондах братства) підібрав хтось із кам'янчан і, передаючи з рук у руки, зберіг до наших днів. Ця праця є творінням пера Ю. Сіцінського. Вона являє собою зшиток паперу різних розмірів із загальною кількістю 107 аркушів. Текст написано особистою рукою автора. За змістом – це історія Подільського князівства із середини XIV ст. і до 1434 р. Наразі невідомо коли саме

був написаний текст. Можемо лише стверджувати, що він постав після 1928 р., оскільки саме в цьому році вийшла праця В. Розова “Українські грамоти XIV в. і першої половини XV в.” та монографія Ю. Сіцінського “Оборонні замки Західного Поділля”, на які покликається автор, і вони є останніми у хронологічному списку використаної наукової літератури.

У цій статті ми звернемо увагу на історію одного із найголовніших міст Поділля – Кам’янець у відповідності із текстом книги дослідника.

Перша частина “Князі Коріятовичі” присвячена діяльності братів Коріятовичів щодо розвитку міста. Зокрема, на сторінках праці Ю. Сіцінський передруковує грамоту кн. **Юрія** та Олександра від 7 січня 1374 р. з інших видань, однак пропонує власний науковий аналіз та коментар. Крім цього, поміщує переклад на українську мову. Проаналізувавши текст, вчений дійшов висновку про те, “що князі Коріятовичі були не тільки верховними воєначальниками й захисниками зайнятої їми землі, але й упорядниками цієї країни” (с. 24) [2]. Водночас, він висловив сумніви стосовно прийнятої думки про надання Кам’янцю магдебурзького права цим документом стверджуючи, що “дійсне магдебурзьке право надано було Кам’янцю пізніше: в 1432 р...” (с. 25). До діянь Юрія у місті історик відносить: 1) збудування Кам’янецького замку; 2) міських укріплень; 3) православної церкви Покрови Пресвятої Богородиці (разом із Олександром) у якій вони були поховані (с. 25–30).

Про діяльність князя **Олександра** Ю. Сіцінський пише не багато. Зокрема, він передруковує грамоту 1375 р., пожалуваного Смотрицькому домініканському монастирю та відстоює думку про православне віросповідання князя. За даними документу робить цікаві висновки про розвиток хліборобства на території Поділля: “хліборобство на Поділлі було ще мало розвинуте і землі стояли облогами і можна було скільки завгодно забирати, пріорювати землі” (с. 37). Крім цього, історик стверджував, що Олександр загинув у боротьбі з татарами близько 1380 р. (с. 37).

Також мало відомостей історик наводить про період князювання **Костянтина**. Він вказав на існування двох грамот: 1) 1385 р. – краківським купцям на право вільної торгівлі з Поділлям; 2) 1388 р. (разом із братом Федором Коріятовичем) – Немирі на володіння Бакотою (ця грамота мала бути надрукована в книзі, але у рукописі тексту не було. – Д. В.). Щодо останнього, то Ю. Сіцінський ототожнив Немиру із пізнішим бакотським старостою – Петром (с. 39).

Про **Федора Коріятовича** дослідник повідомляв лише про одну грамоту 1392 р. (її текст помістив у книгу) [3]. Також на основі пізніших документів Ю. Сіцінський наводить приклади різноманітних пожалувань, здійснених князем в околицях Кам’янця (с. 40–43). Господарем Подільської землі він перебував до осені 1393 р. До особи цього князя вчений ще повернеться на сторінках своєї монографії, коли розповідатиме про його діяльність на “Угорській Україні”.

У другій частині “Становище Поділля за часи князів Коріятовичів” автор головну увагу зосереджує на Подільському регіоні, однак інколи звертається безпосередньо до Кам’янця. Він підкреслив, що у місті вірменська громада “мала свій окремий уряд, свій суд, свої ґрунти – поля і свої храми” (с. 44). Автор публікує українською мовою відому грамоту Синана 1398 р. на фундацію церкви у Кам’янці (с. 45–46). На сьогоднішній день у місті є залишки вірменського храму, однак, за версією Ю. Сіцінського, не має точних відомостей про те, що саме цей храм відноситься до 1388 р.

З’ясовуючи питання організації управління регіоном, історик висловлює думку про те, “що брати Коріятовичі знявши Поділля так поділили цю країну межі собою: Юрій взяв Кам’янець і його округу, Олександр – Смотрич з округою, Константин Бакоту, давню столицю Пониззя, а Федір – Червогородську округу” (с. 51). Крім цього, в головних містах існували воєводи. Зокрема, у Кам’янці згадується воєвода Остафій (1374 р.), урядові якого, на думку автора, належала судова та адміністративна влада. Водночас, Ю. Сіцінський досить критично відноситься до окремих аспектів політичної та економічної діяльності Коріятовичів, які “положили початок феодального устрою в країні і класового поділу населення на пануючих і підлеглих. Литовські князі принесли з собою тодішні погляди Литовської держави на власність земельну, як власність князя, який має право роздавати землі своїм служилим людям чи дружинникам” (с. 53). Самостійне владарювання Коріятовичів завершуються внаслідок завоювання Поділля великим князем Вітовтом (осінь 1393 р.). Щодо Кам’янця, то історик підтримав версію М. Стрийковського про заволодіння Кам’янецьким замком внаслідок сварки між подолянами та волоською залогою (с. 56).

“Боротьба за Поділля між Польщею та Литвою після Коріятовичів” – саме таку назву має третя частина. У ній головна увага зосереджена на політичній історії Подільської землі, для якої боротьба між цими двома державами, володарями якої були король Ягайло та князь Вітовт, в 1394 р. ознаменувала початок поділу на Західне (пізніше – Подільське воєводство; центр – Кам’янець) та Східне Поділля (пізніше – Брацлавське воєводство; центр – м. Брацлав). Правда, на думку вченого, у цьому не було нічого нового, оскільки такий “поділ був й раніш – на Пониззя і Побожжя” (с. 66). Ю. Сіцінський аналізує діяльність воєводи Спитка з Мельштина, який, “ніключись про збільшення прибутків Кам’янецької мійської громади, дав місту право одержувати третю мірку від намола в млині на річці Смотричу, з тою умовою, щоб цей прибуток йшов на

укріплення міста та інші потреби його” (с. 69). Загалом, Ю. Сіцінський дає позитивну оцінку краківському воєводі, називаючи його Подільським князем, що *“продовжував діло князів Коріатовичів – захищав країну від Татар”* (с. 69).

Наступним володарем Поділля (на 2 роки) став Свидригайло. В історії Кам’янця відомі його такі надання ченцям: 1) францисканцям – земельної ділянки біля р. Смотрич (1400 р.) та домініканам – с. Субрівці на р. Смотрич (1401 р.) (с. 71–73).

Далі Ю. Сіцінський, покликаючись на Я. Длугоша, розповідає про відвідування Кам’янця королем Ягайлом у 1402 р. та висловлює сумніви про правдивість опису польським хроністом штурму міста та ще й за допомогою артилерії. На думку історика, місто здав подільський староста Грицько Кердеевич (ставленник Свидригайла), *“який раніше, може потай від Кам’янецької суспільності, обов’язався передати подільські замки Ягайловому відпоручникові”* (с. 75). Щодо *“добу першої гуртової польської колонізації Поділля”*, то автор відзначав так: *“Це був час значного наступу полонізму на Поділля... Правда польські урядовці стояли тут не твердою ногою, влада їх була більш номінальною, яка тільки нагадувала подоянам, що вони мають верховного володаря польського короля. Часті зміни польських старост показують, що становище їх в Кам’янці і взагалі на Поділлі було хистке. Фактична влада Польщі простиралась на невелику просторінь, котра тянула до Кам’янця”* (с. 76).

З 1410 по 1430 рр. як Західним, так і Східним Поділлям знову заволодів Вітовт та у всіх головних містах посадив своїх намісників. Зокрема, у Кам’янці перебували *“Витовтові старости, яко княжі намісники”* (с. 90). Після його смерті в 1430 р. великим князем литовським став Свидригайло, однак Кам’янець опинився під владою Польщі, а у місті закріпилась польська залога на чолі із Михайлом Бучацьким. Приводом до війни з Ягайлом, на думку Ю. Сіцінського, стало не бажання М. Бучацького віддати Кам’янець і загалом Поділля новообраному литовському правителю. Саме у цій війні вирішилась доля Західного Поділля, котре у 1434 р. *“...стало de jure провінцією Польської держави і згідно з польськими порядками стало іменуватися Подільським воєводством. Це було закінчення інкорпорації Галичини й Західного Поділля до Польщі”* (с. 121).

Важливим доповненням загального тексту монографії є короткий аналіз пожалувань володарів Литви та Польщі, які стосувались як Поділля загалом, так і Кам’янця зокрема, а також науковий коментар до них. Наприклад, Ю. Сіцінський стверджував, що Ягайло у період першого владарювання Поділлям *“розпоряджався землями тільки Західного Поділля, головним чином Кам’янецьчини”* (за винятком надання магнату Шафранцю. – Д. В.) (с. 86). Також польський король, вважав історик, *“не дуже дбав про забезпечення цієї країни (Поділля. – Д. В.) від нападів Татар”* (с. 89).

Політика земельних надань Вітовта значно відрізнялась від Ягайла. Вчений зауважував, що *“землі давалися не “на вічність”, не на віки вічні, не в повну власність, як це було при Ягайлові надання, а на землі, які давалися Вітовтом, записувалася певна сума грошей і влада могла викупити той маєток, заплативши за нього ту суму грошей, яка була записана на ньому, це були т. з(вані) заставні держави, бо землі давалися “під заклад” певної суми грошей. Таким чином землі рахувалися не приватною повною власністю, яка була в заставі, в довгострочній аренді. Часом та аренда давалася доживота, себ-то до кінця життя того, що одержав ту державу, часом на два покоління, на три и навіть чотири”* (с. 103). Така схема, підводив підсумок Ю. Сіцінський, повністю відповідала земельному праву Великого князівства Литовського, за яким *“вся взагалі земля належала державі й представнику її великому князю”* (с. 103).

Упродовж 1431–1434 рр. принцип пожалування Ягайла дещо змінився і король жалував землі у Західному Поділлі *“в такій формі, як раніше практикував Вітовт, тоб – то через запис заставної певної суми”* (с. 121), як правило своїм прибічникам. Проте, на думку вченого, *“така роздача земель Зах(іднього) Поділля Полякам мали негативні наслідки для Поляків. Роздача така земель йшла в супроводі з притисками тубільних землевласників, часом їм приходилося втікати з своєї рідної землі в Східне Поділля, чи до Татар і разом з ними мстити Полякам”* (с. 127). Загалом відмітимо, що Ю. Сіцінський досить негативно оцінює діяльність Ягайла, називаючи його *“великим полонізатором Поділля..., який особливо він старався полонізувати цю країну в останні роки свого життя”* (с. 127).

Отже, проаналізована праця засвідчила наявність в її автора цікавих думок і концепції щодо політичного та соціально-економічного розвитку Подільської землі загалом, та Кам’янця зокрема. Ю. Сіцінський підкреслював, що у період литовського владарювання поступово ліквідувалась система місцевого управління, яка була сформована ще з давніх часів. Як наслідок, литовські правителі, починаючи від Коріатовичів, запровадили власну модель феодално-васальних відносин. Крім цього, історик негативно оцінював діяльність польського короля Ягайла на Поділлі вважаючи, що за його владарювання полонізація краю відбувалась досить активно.

Джерела та література:

1. Сіцінський Є. Стародавні племена й народи на Поділлі за історичних часів перед заснуванням Київської держави / Пламеницька О. Цінна розвідка з наукової спадщини Є. Сіцінського // Пам’ятки України: історія та культура. – Ч. 3–4 (128–129). – 2000. – С. 46–57.

2. Тут і далі посилання на текст книги здійснюватиметься за публікацією: Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви / Упорядники Дмитро Ващук, Мирослав Мошак. – Кам'янець-Подільський: “Медобори”, 2009. – 160 с. У дужках зазначатимемо лише сторінки.
3. На сьогодні відома оригінальна грамота Ф. Коріатовича своєму слугі Гринку на міста Соколець і Збинів від 20 червня 1391 р., яка зберігається у Національному історичному архіві Білорусі. Документ був знайдений і надрукований білоруським істориком О. Грушею на сторінках Білоруського історичного огляду. – Т. 8. Сш. 1–2 (14–15). (<http://www.lingvo.minsk.by/~bha/08/hru.htm>). Ця грамота є підтвердженням попереднього привілею, пожалуваного Гринку Костянтином та Федором Коріатовичами, під час їх спільного управління Подільським князівством.

УДК 070 (477)

В.В. Галатир

ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА МІСТА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ П.СКОРОПАДСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті характеризується періодична преса м. Кам'янець-Подільського в 1918 р., яка слугує джерелом дослідження проблеми становлення місцевих органів державної влади у період Гетьманату на Правобережжі.

Ключові слова: Гетьманат, преса, джерела, П. Скоропадський, м. Кам'янець-Подільський.

Місто Кам'янець-Подільський будучи центром територіально великої губернії в 1918 р. стало осередком державотворчого життя як на Поділлі, так і на Правобережжі. Губернський староста С. Кисельов жваво висував пропозиції урядові Української Держави для вживання заходів щодо пришвидшення формування органів влади на місцях. Основні процеси їхнього становлення відображалися у місцевій пресі. Саме тому у джерельній базі даного періоду важливе місце займають періодичні видання, основними різновидами яких є газети. Преса характеризується оперативністю поданням інформації про події, безпосередністю їх відображення, що підвищує її джерельну цінність. Практика публікації на сторінках газет і журналів офіційних матеріалів – постанов органів державної влади, документів політичних партій та громадських організацій – перетворює пресу на своєрідну скарбницю джерел даної епохи.

Дослідження періодичної преси 1918 р. знайшли місце в працях П. Губи [1], Г. Рудого [2], В. Ковалю [3], У. Чубай [4], та ін. Однак їх праці не містять комплексного дослідження проблеми. У зв'язку з цим мета нашої статті полягає у безпосередньому висвітленні періодичних видань м. Кам'янець-Подільського у період Гетьманату П. Скоропадського, в яких міститься інформація про формування та діяльність місцевих органів державної влади на Правобережжі.

На території Правобережної України кількість україномовних видань була на багато більшою ніж на Лівобережжі та Півдні України [5]. Наприклад в Подільській губернії, в порівнянні з 1917 р., кількість видань зростала з 7 до 15 [6]. Загалом серед преси м. Кам'янець-Подільського 1918 р. можна виділити декілька часописів, що розрізняються за спрямуванням вміщених у них матеріалів.

Першим є друкований орган адміністративної влади – «Подільські Губерніальні Відомості», в якому переважно публікувались закони, розпорядження, циркуляри та інші документи. У зв'язку з тимчасовим припиненням в травні 1917 р. діяльності «Подольських Губернських Ведомостей» на початку 1918 р. роль офіційного видання виконували спочатку «Вісник Подільського Губерніального Комісаріату» – «Поділля», а пізніше – щоденна українська демократична газета «Поділля». Вісник «Поділля» виходив з 3 січня 1918 р. двічі на тиждень та дублював структуру «Подольських Губернських Ведомостей». Видання газети було короткотривалим, останнє видання вийшло 10 лютого 1918 р. Уже з 27 лютого замість Вісника „Поділля” почала виходити однойменна щоденна українська демократична газета «Поділля», яка мала широку неофіційну частину, наповнену редакційними статтями, телеграмами, замітками, у яких висвітлювалося загальнодержавне та регіональне громадсько-політичне та культурне життя. Загалом вийшло 48 номерів, останній – 22 травня 1918 р. 25 травня вийшов 49 номер «Подільських Губерніальних Відомостей». Цей факт дає підставу для припущення, що «Подільські Губерніальні Відомості» продовжували нумерацію української демократичної газети «Поділля» [7]. Вони виходили українською мовою двічі на тиждень. Видання тиражувалося у Подільській губерніальній друкарні, загалом в 1918 р. вийшло 68 номерів. Тут містився важливий місцевий фактичний матеріал щодо процесу формування влади в губерніях, прийняті законодавчі акти Української Держави, копії телеграм з Києва, накази, оголошення, обов'язкові постанови, об'яви та звернення Подільського губернського старости до місцевого населення, розпорядження і постанови про порядок роботи Управління, довідкові ціни на метал, продукти харчування, хліб в Правобережних губерніях, накази про звільнення, призначення та переміщення урядовців. Так, в № 66 для попередження випадків видавань інших осіб за державних службовців Подільський губернський староста С. Кисельов розміщує перелік урядових осіб в повітах губернії [8].

Важливу інформацію з досліджуваної проблеми можна знайти в громадських, політичних, просвітницьких виданнях. 12 травня 1918 р. вийшов єдиний номер газети «Метелик». В ній висвітлювались питання українського державотворення, становлення влади та коментувалися останні події у політичному житті України.

З 1916 р. виходив часопис єврейської громади м. Кам'янця-Подільського – «Подольській Край», який висвітлював потреби місцевого єврейського населення, події у місцевому суспільно-політичному, державному та культурному житті. В 1918 р. часопис був двомовним і виходив щоденно. Як і в усіх періодичних виданнях на першій сторінці публікувалась офіційна інформація, а суспільно-політичні та місцеві матеріали займали наступні сторінки. Також публікувались урядові телеграми. Редакція часопису оперативно реагувала на важливі події у житті українського суспільства, інформувала про діяльність українського уряду.

З 4 серпня 1918 р. почала виходити «Подольская Мысль». Газета була російськомовною, публікувалося у друкарнях Подільської губерніяльної управи та була подібною за тематичними матеріалами і структурою до «Подольского Края». У часописі, крім іншої, подавалася інформація про заходи органів влади.

З травня по жовтень 1918 р. Подільська окружна поштово-телеграфна рада видала перший у роки національно-визвольних змагань фаховий часопис – «Голос поштово-телеграфних робітників Поділля». Вийшло 18 номерів. Крім професійної тематики, тут містилися матеріали з яких можна побачити взаємовідносини між органами влади та робітництвом.

Спочатку у м. Вінниці, а з 1918 р. в м. Кам'янці-Подільському видавався часопис «Село». Він виходив щотижня, а з 1918 р. – двічі на тиждень, безкоштовно розсилався всім сільським виконавчим органам влади на Поділлі, споживчим товариствам, «Просвітам». Тут публікувались матеріали сільськогосподарської, культурно-освітньої, політичної, педагогічної, релігійної тематики. В рубриці «З життя України і Поділля» висвітлювались невеличкими рубриками основні державотворчі події зокрема й на Правобережжі. Повідомлялось про з'їзд губернських старост в Києві, їх заходи щодо самоврядувань, фінансові потреби земств. В іншій – «На Поділлі» – здебільшого суспільно-політична ситуація, селянські повстання та вжиті заходи органами влади, результати проведених ревізій земств. Через важку суспільно-політичну ситуацію у листопаді-грудні 1918 р. український народний журнал «Село» припинив свою діяльність. З 22 листопада 1918 р. Подільська губерніяльна народна управа розпочала видання «екстрених випусків», які виходили замість тимчасово припиненого однойменного українського народного журналу.

22 жовтня 1918 р. місцеве товариство «Просвіта» з нагоди відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету видало газету «Свято Поділля». Кошти від продажу цієї газети призначалися для незаможних студентів-українців. Тут висвітлювались заходи органів влади, які передували відкриттю навчального закладу, програма урочистостей, тощо.

Після деякої перерви з жовтня 1918 р. вийшло кілька випусків «Економічного життя Поділля». В ньому висвітлювалось економічно-господарське життя регіону та заходи органів влади у цій сфері [9].

Загалом періодичні видання м. Кам'янець-Подільського в 1918 р. робили огляд подій по Україні, жваво реагували на останні новини у житті держави. Особливий інтерес являють коментарі та думки авторів статей у виданнях. Це і роздуми з приводу розробки законопроекту про вибори до органів самоврядування, і відгуки на уже опубліковані закони. Вони допомагають зрозуміти ставлення до нової влади. У рубриках про місцеві події висвітлювалось щоденне життя населення Правобережної України, кримінальна ситуація, взаємовідносини органів самоврядування із місцевою владою, містилась цікава хроніка місцевого життя, висвітлювались новини краю, полемічні та аналітичні статті журналістів і дописувачів. Зокрема, з їх матеріалів дізнаємося про зміни персонального складу органів влади та самоврядування, діяльність місцевих дум. Аналіз матеріалів місцевих газет дає можливість слідкувати за ходом політичного і громадського життя в регіонах та ставлення різних політичних сил до політики гетьманату П. Скоропадського на місцях. Відображали й окремі факти з діяльності земських установ, земське життя в повіті та губернії, стосунки з місцевою владою, відстоювання позиції земств, кошториси губернських та повітових самоврядувань.

Варто відзначити, що у період правління уряду П. Скоропадського для контролю за діяльністю друкованих органів було створене Бюро преси при Міністерстві внутрішніх справ України. Воно розробило перелік питань, які не допускалися для обговорення у пресі. В Українській Державі було закрито ряд місцевих газет, а їх керівники потрапили під арешт [10]. Матеріали, які були не вигідні владі зафарбовувались і були схожі на чорні плями, які вкривали сторінки видань. Редакція газети «Метелик» іронічно зауважувала: «Наша газета... за такими примхами як «воля друку» не ганяється і тому вона виходить трохи рябенька, за те без усякої «крамоли»» [11]. Видання «Село» також зазнало цензурних утисків та було в «чорних плямах». Зокрема було заборонено публікувати лист-звернення С. Петлюри. Проте не дивлячись на цензуру, тематика періодики була дуже різнобічною та сприяє дослідженню ряду проблем.

Отже, як бачимо періодична преса м. Кам'янець – Подільського в 1918 р. дозволяє простежити становлення та основні напрямки діяльності місцевих органів державної влади в Правобережній Україні. Загалом у місті видавалось щонайменше 8 періодичних видань, які слугують нам джерелом для досліджуваної проблеми. Незважаючи на складні умови праці, більшість авторів намагалися донести до читачів об'єктивну інформацію

з усіх сучасних їм проблем, тому преса є одним з основних комплексних джерел з досліджуваної проблеми. Проте висвітлюючи періодичну пресу як джерело, слід мати на увазі, що на зміст газет, рівень повноти й об'єктивності вміщеної в них інформації впливали не лише кваліфікація авторів та редакційних працівників, а й умови, в яких видавалися друковані органи. Фактична інформація, яка подавалася у статтях добиралася автором для підтвердження своєї думки. Тому використання фактичного матеріалу статей вимагає особливої обережності, додаткової перевірки, урахування тих мотивів, з яких написана стаття в газеті. Усі ці та інші подібні обставини великою мірою впливали не лише на саме існування, вихід чи закриття газет, а й на зміст інформації, що містилася в них. Тому для підтвердження наведених фактів потрібно залучати й інші види джерел.

Джерела та література:

1. Губа П.І. Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917-1920 рр.) / П.І.Губа // УІЖ. – 1999. – №4. – С.29-40.
2. Рудий Г. Я. Преса Української Держави, 1918 : Питання освіти, науки, культури. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – 178 с.
3. Коваль В. В. Газета „Свято Поділля» як джерело вивчення історії Кам'янець-Подільського державного університету / В. В. Коваль // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: іст. науки. – Кам'янець- Подільський, 1998. – Т. 2. – С. 87-90.
4. Чубай У. Українські періодичні видання м.Кам'янця-Подільського 1918 р.: історико-типологічний аспект / У.Чубай // Вісник Львівського університету ім. Івана Франка. – Львів, 2007. – Вип. 31. – С.258-266.
5. Губа П.І. Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917-1920 рр.) / П.І.Губа // УІЖ. – 1999. – №4. – С.30
6. Часописи Поділля. Історико-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776-1926) та 10-ліття існування УСРР / [гол. ред. М. Белінський та ін.]. – Вінниця, 1927. – С. 139
7. Чубай У. Українські періодичні видання м.Кам'янця-Подільського 1918 р.: історико-типологічний аспект / У. Чубай // Вісник Львівського університету ім. Івана Франка. – Львів, 2007. – Вип. 31. – С.258, 259
8. Подільські Губерніальні Відомості.- 1918.- № 66.- С.1
9. Чубай У. Українські періодичні видання м.Кам'янця-Подільського 1918 р.: історико-типологічний аспект / У. Чубай // Вісник Львівського університету ім. Івана Франка. – Львів, 2007. – Вип. 31. – С.259-264.
10. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр.: У 2 т. – Ужгород, 1930. – Т.2. – С. 98.
11. Метелик. – 1918. – № 1. – С. 1

В статтє освещается периодическая пресса г. Каменец-Подольского в 1918 г., которая служит источником исследования проблемы становления местных органов государственной власти в период Гетьманата на Правобережье.

Ключевые слова: Гетьманат, преса, источники, П.Скоропадский, г. Каменец-Подольский.

УДК 930.2(477.43-25)(092)

І.В. Дробна

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ЛИСТІВКИ Г.ШПІЗМАНА З ВИДАМИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

В статті аналізуються серії документальних листівок з видами міста Кам'янця-Подільського, видані Г. Шпізманом на початку 1900-х рр.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, Г.Шпізман, документальна фотографія, листівка, серія.

На сучасному етапі розвитку історичної науки особливого значення набуває виявлення і введення до наукового обігу нових видів історичних джерел, що раніше залишалися поза увагою дослідників. Серед останніх важливе місце належить такому різновиду зображальних джерел, як документальні листівки. Упродовж останніх десятиліть українськими дослідниками були видрукувані та проаналізовані поштові листівки кінця ХІХ – початку ХХ ст. з видами українських міст: Харкова [1], Миколаєва [2], Сум [3], Києва [4], Чернівців [5], Володимира-Волинського [6], Луцька [7], Гадяча [8], міст Закарпаття [9], видано каталог “Україна в старій листівці” [10]. Водночас, російськими (А. Ларіна) та українськими (А. Бараній, О. Борисенко, І. Бугаєвич, В. Кіркевич, Д. Вакуліч та П. Петрик) дослідниками були висловлені пропозиції щодо класифікації документальних листівок, що враховували їх специфіку та різновиди.

Метою даної статті є виокремлення і аналіз окремих серій документальних листівок з видами міста Кам'янця-Подільського, виданих Г.Шпізманом на початку 1900-х рр.

В 1890-х рр. в Росії було дозволено друк фотолістівок приватним підприємцям, а фотографіи отримали право використовувати свої світлини як поштові листівки. Вони здебільшого видавалися в Москві, Санкт-Петербурзі, в губернських центрах, інколи за кордоном [8, с.20-21]. Так, в адміністративному центрі Поділь-

ської губернії – м. Кам'янці-Подільському, сформувалося коло підприємців, зацікавлених у виданні ілюстративних листівок, серед них: власник фотоустанови – М.Грейм [11, с.411], паперового магазину – Г.Шпізман [12, С.39. – арк.90], книжкового – Д.Лахманович [12, с. 24. – арк. 277], канцелярських товарів – Варгафтіг [13, с.108], видавець В.Вінярський [14, с.82].

Григорій Моїсеєвич Шпізман народився у 1858 р. в єврейській родині в м. Ямполі Подільської губернії. Початкову освіту отримав у двокласному тамтешньому міському училищі. Згодом переїхав до губернського центру де одружився і проживав із сім'єю у будинку Вайнбаума, 4 [12, арк.90].

Зростання попиту на поштові листівки, підказало підприємливому власнику магазину паперових (канцелярських) товарів можливість заробити на їх випуску. До реалізації цієї ідеї він приступив на початку 1900-х років, розпочав друкувати листівки з видами Кам'янця-Подільського технікою фототипії у вигляді оригінальних відбитків. Вони передавали видові сюжети з більш високою чіткістю ніж видані технікою хромолітографії, а тому у видавців відпала необхідність залучати для отримання друкарських кліше німецьких фахівців із Баварії та Саксонії.

Якщо оригінальні фотографічні листівки, наклад яких був нечисленним, мали глянцеове покриття і при їх друці фотографії проявлялися безпосередньо на бланк листівки то фототипічні листівки не мали глянцеового покриття і в основі їх зображення були фотографії видані способом фотомеханічного друку. Тираж таких листівок досягав 15000 відтисків [15, с.95]. Часто фототипічні листівки розмальовувались від руки, але як правило це були карточки надруковані способом триколірової фототипії [16, с.43-51].

В основі лицьової сторони листівок Г.Шпізмана, серед яких можемо виділити шість серій, є чорно-білі фотографії видів м. Кам'янця-Подільського, виготовлені на підставі негативів М.Грейма. Він першим розпочав широку популяризацію міста шляхом видання листівок за допомогою фотоофсетного друку, а його роботи якого відзначалися високим художнім виконанням фотографування пам'яток і видів міста. М.Грейм і його фотодрукарня відіграли значну роль у популяризації історичних пам'яток архітектури стародавнього Кам'янця-Подільського. Цінність його світлин полягала в тому, що він розпочав їх фотографувати в 1865 р., до того, як їх було перебудовано в 1874-1875 рр. Протягом 1889-1914 рр. М.Грейм організував 23 видання видів міста і архітектурних пам'яток, серед яких: “Види Кам'янця-Подільського”, два видання поштових листівок [17, с.68].

При систематизації документальних листівок з видами Кам'янця-Подільського виданих Г.Шпізманом, найбільш доцільним є використання тематичної класифікації: 1) загальні види; 2) передмістя; 3) Кам'янецька фортеця; 4) навчальні заклади; 5) культові споруди; 6) громадські споруди; 7) об'єкти інфраструктури; 8) архітектурні пам'ятки; 9) річка Смотрич; 10) площі, бульвари, вулиці.

На листівках Г.Шпізмана першої серії у верхньому правому куті російською та польською мовою містився напис: “Каменець-Подольскъ. Kamieniec-Podolski”, а у верхньому лівому, зрідка – нижньому, назва зображуваного об'єкту. Текстування було виконане в червоному кольорі.

Коли малюнки художників чи фотографії почали займати більшу частину неадресної сторони листівки, остання стала називатись “лицьовою”, а адресна – зворотною. Ліва частина зворотної сторони отримала призначення місця для напису повідомлення, а права – для адреси, марки, поштового штемпеля та видавничого знаку [15, с.94].

Г.Шпізман використовував буквеній спосіб позначення видавничого знаку (за класифікацією сучасного українського дослідника М.Забоченя [18, с.12]). Адресна сторона листівок була розподілена на дві частини: ліва для повідомлення (“м'єсто для кореспонденція”), права – адреси (“Адресь”) та вклеювання поштової марки. Лінійовання й тестування виконувалося в червоному кольорі. Вони мали заголовок “Открытое письмо”, “Carte postale” та “Pocztówka” (з пол. – листівка). В нижньому лівому кутку листівок даної серії зазначався двома мовами видавець – “Изданіе Г.Шпізмана, Wydania G.Spismana”, через кому назва міста (“Каменець-Под.”) і порядковий номер даного виду в серії від 1 до 29, 20 з яких нами досліджено.

Друга серія листівок Г.Шпізмана відрізнялася від попередньої лише позначенням нумерації не на зворотній, а на лицьовій стороні у верхньому правому куті біля напису “Каменець-Подольскъ. Kamieniec-Podolski”.

Ця серія розпочиналася з порядкового № 30, а № 74 останній який нам вдалося зафіксувати. На даний момент нами виявлено і опрацьовано 28 одиниць листівок зазначеної серії

Документальні листівки третьої серії вирізнялися тим, що їх лицьова сторона була виготовлена технікою триколірової фототипії з трьох друкарських форм (для жовтої, червоної та блакитної фарб), що створювало ефект кольорової фотографії.

Оформлення текстування, лінійовання лицьової та зворотної сторін було аналогічне другій серії. Третя серія мала порядкові номери від 1 до 54, з яких нами досліджено 38 листівок.

Характерною ознакою лицьової сторони четвертої серії було обрамлення кольорових та чорно-білих виглядів міста із перших двох серій овальною рамкою.

Відмінністю оформлення зворотної сторони було написання заголовків, зокрема: відсутність написів “м'єсто для кореспонденція”, “Адресь” і “Каменець-Под.” у нижньому правому куті. Листівки цієї серії мали порядкові номери 1-51, з яких нами опрацьовано 44.

загальні види	Вид з північно-західної сторони № 51 Вид міста з південної сторони № 3 Вид нового плану № 7 Загальний вид міста № 1 Загальний вид міста з північної сторони № 4 Загальний вид міста з східної сторони № 5 Загальний вид міста із західної сторони № 2 Південно-західна сторона міста та військовий шпиталь № 41 Північно-східна сторона міста № 69 Східна сторона міста № 73 У базарний день на новому плані №60	об'єкти інфраструктури	Біля старого мосту № 15 В'їзд через новий міст № 12 Вид з міста на новий міст та новий план № 13 Вид на турецький міст № 29 Виїзд через старий міст № 72 Виїзд через турецький міст № 27 Водоспад під Турецьким мостом № 28, 67 На бульварному мосту № 10 Новий міст № 59 Старий міст та старий бульвар № 17 Собор, каф.костел, Чоловіча гімназія, фаренгольца сходи №39 Турецький міст та Карвасари №50 Турецький міст і фортеця № 23 Турецький міст та місто зі сторони Карвасар №62 Турецький міст та турецька фортеця №6
культурні споруди	Архієрейська церква № 57 Вірменський костел № 49 Вхід в Тринітарський костел № 31 Кафедральний костел №30 Кафедральний костел та Турецький мінарет № 20 Кафедральний собор № 58 Олександро-Невський собор та вхід на новий бульвар № 11 Турецький мінарет № 32	громадські споруди	Вид на Військовий шпиталь № 68 Губернаторський дім та площа № 44 Окружний суд і Духовне училище № 37 Окружний суд та Домініканський костел № 19
Кам'янецька фортеця	В'їзд в Турецьку фортецю № 26 Вид Кам'янецького замку фортеці до 1875 р. № 22 Турецька фортеця № 21 Турецька фортеця з півдня № 25 Турецька фортеця зі сторони Карвасар № 24	архітектурні пам'ятки	Башта Баторія № 54 Брама Станіслава Августа № 40 Ворота Баторія № 33 Ворота Кафедрального костелу № 56 Польські ворота №47 Руська брама № 48 Старий в'їзд в місто і польська брама №14
навчальні заклади	Маріїнська гімназія та Казенна палата № 43 Маріїнська жіноча гімназія № 35 Технічне училище № 53 Чоловіча гімназія № 34	річка Смотрич	Вид на річку Смотрич № 63 Купальні на річці "Смотрич" № 71 На березі ріки Смотрич № 16
передмістя	Вид міста з польських фільварок №42 Передмістя Видрівка № 38 Передмістя Карвасари та частина Фортеці № 18 Польські фільварки, річка Смотрич №6	площі, бульвари, вулиці	Бульварна вулиця № 9 Вид з нового бульвару на місто №8 Вид з нового бульвару на новий міст та місто № 36 Поштова вулиця № 46 Центральна площа № 45

Опрацювання документальних листівок з приватних та музейних колекцій дозволяє виокремити принаймні ще дві серії листівок Г.Шпізмана. Це листівки з лицьовою стороною аналогічною примірникам третьої серії, а на зворотній стороні – відсутні написи "Carte postale", "м'єсто для корреспонденція", "Адресь", а замість напису "Каменець-Под." – "К.-П.", поряд з яким порядковий номер, що відрізнявся від номера лицьової сторони. Нами виявлено дві листівки з порядковими номерами на лицьовій і зворотній стороні відповідно 22/3 (Вигляд Кам'янецького замку фортеці до 1875 р.) та 40/1 (Брама Станіслава Августа).

В окрему серію слід віднести виявлені нами листівки з порядковими номерами 62 та 64, що в цілому відповідають оформленню третьої серії. Їх відмінність полягає в тому, що, по-перше, текстування на лицьо-

вій стороні виконане синіми, а не червоними літерами, а замість напису “Каменець-Подольськ. Kamieniec-Podolski” зазначено “Г.Каменець-Подольськ. Kamieniec-Podolski”. Їх зворотня сторона різниться лише тим, що все текстування та лініювання виконане чорною фарбою.

Усі серії листівок Г.Шпізмана були видані після 1904 р., на що вказує вертикальна смуга адресної сторони. Остання з’явилась відразу після зняття заборони (в 1903 р.) писати тут текстові повідомлення поряд з адресою у відповідності до поштового циркуляру “Про отримані з-за кордону ілюстровані відкриті листи з письмовим повідомленням на лицьовій стороні” [19, с.54]. В ньому зазначалося, що на підставі клопотань деяких іноземних поштових управлінь дозволяється пересилання з-за кордону листівок з незвичною адресною стороною розділеною на дві частини [15, с.93]. Втім листівки без роздільної смуги використовувалися ще упродовж кількох наступних років, до повного розпродажу видрукованих примірників. Крім того, листівки зразка 1903 р., не надсилалися за кордон, до моменту прийняття нововведень іншими країнами-членами Всесвітнього поштового союзу. Так, листівки цього зразка використовувалися до 1907 р., коли новий варіант адресної сторони набув широкого використання у світі [15, с.94]. Це нововведення почало застосовуватися у Великій Британії з 1902 р., Франції – з 1904 р., Німеччині – з 1905 р. [15, с.93].

Зрештою, зважаючи на те, що урядова “Постанова з поштової частини” (1909 р.) зобов’язувала змінювати надпис “Открытое письмо” на “Почтовая карточка” [15, с.96], можемо стверджувати, що верхньою хронологічною межею виданих Г.Шпізманом листівок був 1909 р., на що вказують роздільна смуга і напис “Открытое письмо”.

Отже, вивчення документальних листівок з видами м.Кам’янця-Подільського із фондів і музейної колекції НІАЗ “Кам’янець”, відділу естампів Російської національної бібліотеки (м.Санкт-Петербург), колекції Історико-культурологічного Подільського Братства (м.Кам’янець-Подільський) та приватних зібрань дозволяє визначити шість серій (груп) листівок з видами міста Кам’янця-Подільського виданих Г.Шпізманом. Основним типом об’єктів зображуваних на них були: 1) загальні види; 2) передмістя; 3) Кам’янецька фортеця; 4) навчальні заклади; 5) культові споруди; 6) громадські споруди; 7) об’єкти інфраструктури; 8) архітектурні пам’ятки; 9) річка Смотрич; 10) площі, бульвари, вулиці міста (див. додаток 1). Документальні листівки Г.Шпізмана є важливим джерелом для вивчення історико-архітектурного розвитку м.Кам’янця-Подільського кінця XIX – початку XX ст.

Джерела та література:

1. Старовинний Харків у поштових картках: Альбом / В.О. Прилуцький – Х.: Колорит, 2004. – 123 с.
2. Старый Николаев = Nikolaev of old times фотоальбом XIX-XX вв. / Ю. Любаров (автор проекта). – Николаев: б.и., 2007. – 56 с.
3. Суми. Вулицями старого міста: Історико-архітектурний альбом / Ю.С. Кобиляков, В.С. Соколов, В.К. Шийко. – Суми: РВО “АС-Медіа”, 2003. – 263 с.
4. Киевъ на почтовой открытке конца XIX – начала XX века: фотоальбом / А. Арутюнян. – К.: Видавництво Ашота Арутюняна, 2005. – 160 с.
5. Білек В. Вітання з Чернівців / Мандрівка містом за колекцією старих поштівок / Gruss aus Czernowitcz / И. Білек, О. Криворучко, О. Масан, І. Чеховський. – Чернівці: Видавнича спілка “Час”, 1994. – 106 с.
6. Пушкар Н. Володимир-Волинський на старій поштовій листівці. Спроба каталогізації // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. – Луцьк, 1998. – С. 113-118.
7. Пушкар Н. Луцьк на старих поштових листівках. Каталог колекції з фондів Волинського краєзнавчого музею // Волинський музей. Історія і сучасність. – Луцьк, 1999. – Вип. 2. – С. 89-97.
8. Костюк В. Гадяч у стародавній листівці / В. Костюк. – К.: КВЦ, 2007. – 96 с.
9. Карпалюк П. Мій рідний край (Альбом-каталог листівок). – К.: видавничий дім “АДЕФ – Україна”, 2007. – 384 с.
10. Забочень М. Україна в старій листівці / М. Забочень, О. Полішук, Яцюк. – К.: Криниця, 2000. – 505 с.
11. Грейм М.О. // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Вып. 11. – Каменец-Подольск, 1911. – С. 411.
12. Подольский губернский статистический комитет. Первая всеобщая перепись населения Российской империи по Каменецкому уезду // Державний архів Хмельницької області. – Ф. 244. – Оп. 1. – С. 39. – Ар. 90.
13. Подольській адресь-календарь / Сост. В.К.Гульдмань. – Каменець-Подольській: Типографія Подольського губернського Правління, 1895. – С. 108.
14. Дробна І. Кам’янець-Подільський кінця XIX – початку XX ст. в документальних листівках В.Вінярського // Наукові раці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам’янець-Подільський: Оіном, 2010. – Т.20: На пошану професора І.В.Рибак. – С.81-88.
15. Ларина А.Н. Документальная открытка конца XIX – начала XX вв. как источник по истории и культуре Москвы. – Диссерт. на соискание степени канд.пед.наук. – М., 2004. – С. 95.
16. Ермиловъ Н. Фотографическія открытыя письма. Любительское изготовленье открытых писемъ и иллюстрирование ихъ фотографическимъ путемъ. – С.-Петербургъ: Типографія Ц.Крайзь, 1906. – С. 43-51.
17. Паравійчук А.Г. Краєзнавець М.П. Грейм і перша фотодрукарня у Кам’янці-Подільському / А.Г. Паравійчук // Матеріали III-ої історико-краєзнавчої конференції. – Кам’янець-Подільський, 1968. – С. 68.

18. Забочень М.С. Филокартия (Краткое пособие-справочник). – М., 1973. – С. 12.
19. Пантюхин В. фирма “Оттомар Циер” для филателистов // Филателия. – 1996. – № 3. – С. 54.

В статтє анализируются сериш документальных открыток с видами города Каменца-Подольского, изданные Г. Шпизманом в начале 1900-х гг.

Ключевые слова: Каменец-Подольский, Г.Шпизман, документальная фотография, открытка, серия.

УДК 656.881.1(477.43)»1944/1947»:94.069(477.43)

Д.І. Кондратюк

ЛИСТИ СОЛДАТ-ПОДОЛЯН З ФРОНТУ У ЕКСПОЗИЦІЇ «ПОДІЛЛЯ НА ПОЧАТКУ ХХ–ХХІ ст.» КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

У статті подається опис та аналіз 14 листів солдат-подолян представлених у експозиції «Поділля на початку ХХ–ХХІ ст.»

Ключові слова: листи, поштова листівка, подоляни, солдати, 1944-47рр., листи рідним, II Світова війна, військова цензура.

Серед експонатів, що зберігаються у фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника представлені листи періоду Другої Світової війни та перших повоєнних років. Під час створення експозиції «Історія Поділля ХХ–ХХІ ст.» для висвітлення участі подолян у військових діях на території СРСР та Європи використано 17 листів солдат-подолян.

У статті ми оглянемо листи з вітрини «Звільнення Західної Європи». В ній розміщено 14 листів солдат-подолян. За формою їх можна поділити на поштові листівки (4 шт.) та солдатські «трикутники». (10 шт.) За напрямом надсилання – чотири листа Марії Соколової надсилались до Кам'янця, десять листів надсилались з діючої армії солдатами до своїх рідних на південь тодішньої Кам'янець-Подільської області.

Датування листів визначається за датами, які вказували самі автори та поштовими штампами. Але частина листів не мають поштового штампа взагалі, можливо він погано читався, тому автор, вказуючи день та місяць, не вказував рік. Три листа, що не мають точної дати, продатовані автором статті на основі тексту [5,13,14]. У весь комплекс листів охоплює період з 27 березня 1944р. до 25 травня 1947 р.

З липня 1941 року з захопленням Кам'янця угорськими та німецькими військами поштове сполучення перервалось. Трагічність ситуації у місті можна вивчити з листів, що були передані два роки тому музеями міста Відень (Австрія) меморіальному комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» у місті Київ [15].

Відновлення діяльності пошти у місті Кам'янець-Подільський та на Кам'яничині відноситься до кінця березня – початку квітня 1944 року.

Як відомо, 27 березня 1944 року за Кам'янець-Подільський ще йшли бої, а у цей час, після зведення «Совінформбюро», до міста вже йшли листи [8]. У звільненому місті сподівались знайти рідних та знайомих. Прикладом таких листів з запитанням є поштові листівки санітарки Марії Соколової до матері Євгенії Григорівни, яка залишалась в окупованому місті [9-11].

У вітрині «Звільнення Західної Європи» виставлено для огляду тексту поштову листівку та солдатський «трикутник». Це поштова листівка Марії Соколової до матері Євгенії Григорівни від 15 травня 1944 р. та лист-«трикутник» Міліяна Ткача до дружини Федори Ткач від 26 липня 1944р.

Тексти листів сильно відрізняються грамотністю викладу, завершеністю думки та характеризують умови перебування у армії та забезпечення окремих підрозділів. Лист Марії Соколової написано чорнилом на друкованому бланку поштової листівки, каліграфічно, з дотриманням граматичних норм. Протилежністю є лист-трикутник солдата Міліяна Ткача, який написано олівцем на листі з податкового облікового журналу Румунії, з використанням русизмів, літер виведених з вжитку, без розділових знаків. Більшість авторів були малограмотними та допускали використання двомовності⁷ та підміну літер⁸.

З чотирнадцяти опрацьованих листів жодного разу не згадуються бойові дії. У листах солдати радять своїм рідним, що робити вдома, які сільськогосподарські справи виконувати в першу чергу. Часто у листах солдати заспокоюють рідних і разом з тим пишуть, що жалкують про те, що вони знаходяться не вдома «...бідні ви в мене, сі більші сироти і сі менші» [14].

Солдати у листах розповідають про те, що вони знають про життя вдома з листів, що приходять однополчанам та з власних листів родичів. Великою радістю була служба у одному підрозділі односельчан та земляків про що переповідалося окремо [7].

⁷ Використання українських та російських слів у одних зворотах

⁸ Заміну літер «і»-«и», «ь» -«и», «а»-«о». Наприклад: «Шлю вам свой красноармейській привіт!»

Більшість листів містить розповідь про побутове життя у війську. Досить об'ємними розповідями про побут та життя у війську є листи Горячків з села Летава Чемеровецького району: батька Мойсея Сильвестровича та сина Василя Мойсейовича.

Лист від 19 серпня 1944 року Мойсея Сильвестровича написаний родині в село Летава. Написаний надзвичайно мілким почерком на листі в клітину. Автор відрізняється відносною грамотністю та завершеністю думки. Лист містить єдиний випадок опису солдатських жертв: «Останні наші цілі Кучь, тут дістав по боку якоюсь залізякою від возу, що їздовий наскочив на міну і одного поранило з нашого підрозділу, а віз і їздовий пішли в повітря» [2]. Також автор описує взаємовідносини у підрозділі називаючи імена та прізвища, що ймовірно були відомі родині. Вказує на намагання частини солдат підрозділу не виконувати роботи за наказами керівництва та умови виконання частини цих робіт червоноармійцями, що виконали свою норму. З листа знаємо, що у підрозділі відбувались постійні сварки між солдатами⁹, іноді доходило до бійок [2].

Крім побуту та солдатських буднів солдати описували те, що бачили очі селянина: як побудовані хати, що є на подвір'ях, які роботи в полі проводяться місцевим населенням [1, 2].

У листах солдати часто у побажаннях здоров'я вказують надію на Бога, вітають родину з релігійними святами [1, 7, 12].

Усі листи з армії мають відмітки-штампи про перевірку тексту військовою цензурою. У листі Валяровського Антона від 31 липня 1944 року два речення викреслені. Відновити текст автору не вдалося. Попри викреслення слів у реченні цензор залишив адміністративні назви – м. Станіславів та Станіславівська область. З тексту листа зрозуміло, що Антон Уліянович зустрів знайомого у місті Станіславів, який був відомий і дружині до якої написано листа [1]. Антон Уліянович мав з невідомим розмову яка частково викладалась у листі. На жаль на даний момент не можливо відновити втрачений текст через поганий стан паперу та закреслення чорнилом написаного олівцем тексту. Дослідження роботи органів що проводили цензуру листів може істотно змінити думки про обізнаність населення відносно антирадянських рухів в період II Світової війни.

Три листа з вітрини «Звільнення Західної Європи» написані після перемоги над фашистською Німеччиною.

Одним з них є лист-трикутник Новаковського Павла М. до сина від 28 червня 1945 року, який адресата не знайшов. З адреси довідуємося, що син знаходився в місті Подольск під Москвою в госпіталі. Батько висловив сподівання на швидку зустріч, запитував про стан здоров'я, про осколок, який поранив сина. Повідомляв про листування з товаришем сина – Козаком Григорієм Кириловичем. На зворотній стороні трикутника зроблено напис «Полученное ваше письмо вашему покойному сыну направляется обратно вам» [6]. Цей лист фактично є похоронкою.

Два листа Горячка Василя Мойсейовича надіслані до рідного дому через досить довгий період після закінчення військових дій на західному фронті Радянського Союзу. Листи датуються 17 березня 1946 р. та 25 травня 1947 р. Місце служби Горячка В. М. з тексту листів встановити не можливо, відомо лише, що деякий час у березні 1944 року знаходився на роботах в не вказаному порту. Автор листа розповідав рідним про незаконні дії солдат підрозділу. Підчас розвантаження цукру з пароплава солдати частину вантажу носили до свого розташування та використовували для власних потреб: «... (цукру) маємо достаточо, так що їмо его і пемо чай скільки хочемо, ... і навіть деколи водки покушаєм за нього...»¹⁰ [3]. У листі син просить у батька-фронтовика підтвердження своїх розповідей перед іншими родичами: «...ви тату повинні знати таку солдатську жізнь, що де підстроїш момент, той поживеш некоторое время» [3]. Автор листа запитує у рідних також про те, чи не повертаються вже у село демобілізовані солдати III черги до 1922 року народження та розповідає що у військовій частині до моменту написання листа демобілізація таких солдатів не проводиться і що всі чекають її з «чемоданним настроєнім» [3].

Другий лист Василя Мойсейовича надісланий до рідного села на весні 1947 року. У листі солдат переймається відсутністю дощів, просить написати йому яка озимина вдома. В тексті листа немає жодного слова про голод вдома, але солдат три рази в тексті подає одну і ту ж думку «Знаю, діла у вас не важні. ... Як не будь перебивайтеся, ... круто вам приходиться, думаю що видержите» [4]. З листа також взнаємо, що у досить складний для родини час солдат отримав грошову передачу з дому – 100 карбованців. Закінчується лист проханням написати у наступному листі про те, з якими оцінками закінчили навчання в школі молодші сестри.

Листи солдат досить схожі за стилем написання. У листах прослідковується схематичність викладу. На основі вивчених листів автор статті умовно розподілив текст на блоки:

1. Привітання, у якому обов'язково вказується «я живий та здоровий», та таке ж побажання своїм рідним, яке у листі може повторюватись.
2. Сповідання про листи, які солдат отримав та надіслав, запитання якщо листів не було.
3. Сповідання з ким із знайомих чи односельчан зустрічався, з ким листується.

⁹ «З хлопцями ми живемо дружно, тільки ... як почнуть сперечатися, як зачнут тархтіти то хоч воду між них лий» (2)

¹⁰ Подано за оригіналом.

4. Прохання написати, як справи у селі, солдати переймаються сільськогосподарськими роботами.
5. Сповідання про місце знаходження та умови перебування.
6. Прохання, писати листи розповідаючи про справи вдома та вибачення, що немає нічого цікавого про що б можна було написати у листі до рідних.

Листи солдат-подолян, що розміщені у експозиції «Історія Поділля ХХ – ХХІ ст.» створюють комплекс епістолярної спадщини середини 1940-вих років. Тексти листів є джерелом вивчення світогляду бійців Червоної Армії, відношення до загальнодержавних та місцевих подій. У листах показано ставлення до виконання завдань в рамках військового обов'язку та висвітлюється частина життя солдат поза військовими діями.

Листи, як матеріал для вивчення історії Другої Світової війни мало вивчений, тому є перспективним для здійснення фахових досліджень.

Джерела та література:

1. Лист Валяровського Антона Уліяновича до Валяровської Марії Петрівни, від 31 липня 1944 р.// Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник (далі К-ПДІМ-З). – Фонди. – К_{док} р/л. – № 15 686.
2. Лист Горячка Мойсея Сильвестровича до Горячка Василя Мойсейовича, 19 серпня 1944 р.// К-ПДІМ-З. – Фонди. – К_{док} р/л. – № 15775.
3. Лист Горячка Василя Мойсейовича до Горячка Мойсея Сильвестровича, 17 березня 1946 р.// К-ПДІМ-З. – Фонди. – К_{док} р/л. – № 15 773.
4. Лист Горячка Василя Мойсейовича до Горячка Мойсея Сильвестровича, 25 травня 1947 р.// К-ПДІМ-З. – Фонди. – К_{док} р/л. – № 15 776.
5. Лист Іванова Івана Степановича до Іванова Антона Степановича, 8 жовтня (1944-45рр) .// К-ПДІМ-З. – Фонди. – К_{док} р/л. – № 15 827.
6. Лист Новаковського Павла М. до Новаковського Василя Павловича, 28 червня 1945 р.// К-ПДІМ-З. – Фонди. – К_{док} р/л. – № 15 608.
7. Лист Регелюка Олександра до Регелюк Ганни Романівни, 1 червня 1944 р.; .// К-ПДІМ-З. – Фонди. – К_{док} р/л. – № 9978.
8. Лист Соколової Марії Петрівни до Соколової Євгенії Григоріївни, 27 березня 1944р.// К-ПДІМ-З. – Фонди. – К_{док} р/л. – № 9978.
9. Лист Соколової Марії Петрівни до Соколової Євгенії Григоріївни, 7 квітня 1944р.// К-ПДІМ-З. – Фонди. – К_{док} р/л. – № 9980.
10. Лист Соколової Марії Петрівни до Соколової Євгенії Григоріївни, 8 квітня 1944 р.// К-ПДІМ-З. – Фонди. – К_{док} р/л. – № 9979.
11. Лист Соколової Марії Петрівни до Соколової Євгенії Григоріївни, 15 травня 1944 р.// К-ПДІМ-З. – Фонди. – К_{док} р/л. – № 9974.
12. Лист Ткача Міліяна Івановича до Ткач Фидори Павлівни, 20-ті числа травня (1944р); .// К-ПДІМ-З. – Фонди. – К_{док} р/л. – № 15 609.
13. Лист Ткача Міліяна Івановича до Ткач Фидори Павлівни, 26 липня (1944р); .// К-ПДІМ-З. – Фонди. – К_{док} р/л. – № 15 610.
14. Лист Ткача Міліяна Івановича до Ткач Фидори Павлівни, 31 липня (1944р); .// К-ПДІМ-З. – Фонди. – К_{док} р/л. – № 15 607.
15. Сокальський С., Листи з 1941-го. // «Подолянин», 07 травня 2010 р.

В статье подано описание и анализ 14 писем солдат-подолян представленных в экспозиции «Подолье в начале ХХ – ХХІ в.» Каменец-Подольского государственного исторического музея-заповедника.

Ключевые слова: *Письма, почтовая открытка, подоляне, солдаты, 1944-47рр., Письма родным, Вторая мировая война, военная цензура.*

УДК 061.22:929-051 Пашенко О. М. (477.43/44) „19” (093.3) (045)

В. Р. Адамський

ДОЛЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ О. М. ПАЩЕНКО КРИЗЬ ПРИЗМУ ЛИСТІВ В. Я. КРИВИЦЬКОЇ

У статті розглядається доля інтелектуальної спадщини за епістолярними матеріалами Я. Кривицької.

Ключові слова: *О. Пащенко, Я. Кривицька, інтелектуальна спадщина, інтелігенція, Поділля.*

В історичному поступі Поділля ХХ століття непересічна постать Олімпіади Михайлівни Пащенко відіграла досить помітну роль. Цей факт неодноразово відмічався в науковій літературі [1; 2; 3]. Наразі дослідники увиразнювали й ту обставину, що особливо яскравим періодом в житті відомої державної та громадської діячки виявилась доба Української революції 1917-1920 рр., коли Олімпіада Михайлівна зуміла проявити свої найкращі організаційні здібності, реалізуючи державотворчу програму розвитку регіону, особливо її культурно-

освітньої складової. Відтак аналіз різнопланових сюжетів саме цього етапу її діяльності найбільше привертає увагу наукової громадськості [4; 5; 6; 7].

Щоправда, в останній час історіографія проблеми поповнюється новими розвідками, в яких дослідники розширюють спектр питань, що проливають світло на раніше втаємничені сторінки з життя О. М. Пашенко, зокрема її участі у відродженні української школи на західноукраїнських землях в 1939 – 1941 рр. [8] та в діяльності Дубнівського товариства Червоного Хреста періоду Другої світової війни [9].

Щодо післявоєнної доби, то, за певним винятком [10; 11], життєпис Олімпіади Михайлівни практично не досліджено. Між тим з особистого листа обліку кадрів ми дізнаємося, що у 1945 – 1949 рр. вона, здебільшого, займалася не зовсім властивими для неї справами. У графі „посада з зазначенням установи, організації, підприємства, а також міністерства (відомства)” автор зазначає: „В різних місцях різні заняття: в Дубно часово заміщала бухгалтерів по дитдому, то в род-домі; підготовляла до іспитів дівчинку в с. Дорогоста; з групою чеських дітей в чеській колонії с. Молодова, Дубнов. району” [12]. Але невдовзі „й тут урвалося – чехи почали збиратися переселюватись до Чехословаччини. Не сила була вже моя чогось шукати – на 70-ім році життя” [13].

У 1949 р. О. М. Пашенко поступає до закладу соціального забезпечення – будинку престарілих учителів у Львові, який пізніше зазнав суттєвої реорганізації. Здавалося б, втомлена життям, підірвана здоров'ям, вона мала б решту свого життя провести у відносному спокої. Та цього не сталося. Ба більше, в житті Олімпіади Михайлівни настає якісно новий етап, коли вона цілком віддається літературній праці. З одного боку, О. М. Пашенко систематично заготовляє матеріали для створення навчальних фільмів, що мали б допомагати вчителям у викладанні української мови та літератури (інсценівки літературних творів переважно українських класиків, біографічні п'єси з життя і творчості Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка та ін.). З іншого боку – активно працює над нарисами-спогадами про діяльність тих організацій та установ, в яких у тій чи іншій мірі брала особисту участь. Усі вони й до сьогодні зберігаються в окремому фонді Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

У даному контексті необхідно також наголосити, що віддана громадським справам впродовж усього свого свідомого життя, О. М. Пашенко, незважаючи на свій вік, не лише творчо працює над різними матеріалами, а й докладає чимало зусиль, аби створені нею інтелектуальні продукти дійшли до широкої читацької та глядацької аудиторії. В реалізації цим задумів вона шукає підтримки в різних інституціях, звертаючись за допомогою як до посадових осіб державних установ, так і до людей, котрим була не байдужою справа розвитку культури в її національних формах.

Одним із репрезентантів останньої когорти непересічних особистостей виступала науковий співробітник Канівського державного музею-заповідника „Могила Т. Г. Шевченка” Варвара Яківна Кривицька, яка у міру своїх сил та можливостей намагалась сприяти матеріалізації творчих задумів Олімпіади Михайлівни. На жаль, зусилля обох інтелектуальних жінок не увінчалися успіхом на тому історичному етапі. Хоча, небезпідставно можна стверджувати, що саме завдяки порадам В. Я. Кривицької, вдалося врятувати мемуарно-публіцистичну та літературну спадщину О. М. Пашенко. А це, погодьмося, є не менш значимим для сьогодення, позаяк її твори дозволяють краще зрозуміти перебіг багатьох процесів доби революційних змін на Поділлі, зокрема пов'язаних із непростотою боротьбою за впровадження засад рідної школи.

Нижче ми подаємо двадцять листів Варвари Яківни за 1966 – 1971 рр., які нам вдалося розшукати в архівосховищах Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. При цьому не вносимо будь-яких правок та зберігаємо авторський стиль та форму.

Джерела та література:

1. Енциклопедія українознавства: Словникова частина /Головний редактор В. Кубійович. – Т. 5 /Перевидання в Україні. – Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1996. – С. 1968.
2. Сохацька Є. І. Подружжя Шульмінських в історії Кам'янецьчини // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля. Науковий збірник /Редакційна колегія: Баженов Л. В. (відповідальний редактор), Борисевич С. О., Винокур І. С. та ін. – Кам'янець-Подільський: Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, 1998. – Т. 2. – С. 54 – 55.
3. Малота О. „Просвіти” і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.). – К.: Видавничий центр „Просвіта”, 2008. – С. 602 – 605.
4. Сохацька Є. Олімпіада Пашенко – діячка „Просвіти” та організатор українського шкільництва на Кам'янецьчині (1917 – 1920 рр.) // Просвітницький рух на Поділлі (1906 – 1923 рр.) /Упорядники: М. Мошак, В. Лозовий. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільське міське товариство „Просвіта”, 1996. – С. 85 – 95.
5. Мельник Е. Олімпіада Пашенко – просвітницька діячка Поділля // Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє. Матеріали другої міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 5 – 6 липня 2002 р. /Видавнича рада: В. Борисенко, І. Вавилова, І. Войцехівська та ін. – Київ: ПП Здоровило О. П., 2002. – С. 310-315.
6. Завальнюк О. М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори й будівничі (1917 – 1920 рр.). – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – С. 300-309.

7. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918 – 1921 рр.). – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – С. 134-140.
8. Сохацька Є. Олімпіада Пашенко про рідне слово в школі // Музично-педагогічна і творча діяльність М. Леонтовича в контексті відродження національної освіти та культури. Наукові доповіді першої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (10 – 12 грудня 1997 року). До 120-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 218 – 226.
9. Черняк В. Діяльність Товариства Червоного Хреста в м. Дубні за спогадами О. Пашенко-Шульмінської // Матеріали III Волинської Міжнародної історико-красознавчої конференції. – Житомир: Видавництво Житомирського державного університету ім. І. Франка, 2010. – С. 241 – 244.
10. Сохацька Є. Життєва доля Олімпіади Пашенко-Шульмінської (1879 – 1972 рр.): злети, забуття і повернення // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Філологічні науки /Відповідальний редактор Є. Сохацька. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – Випуск 4. – С. 210 – 218.
11. Завальнюк О. М., Сохацька Є. І. 130 років від дня народження Олімпіади Михайлівни Пашенко (Шульмінської) (1879–1972) // Календар знаменних і пам'ятних дат Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка на 2009 рік /Упорядники: Т. М. Опря, В. М. Пархоменко, Л. П. Савченко, Є. П. Сільвеструк, О. М. Швець; відп. за випуск В. С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет, 2008. – Випуск 4. – С. 48 – 50.
12. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі: ЦДАМЛМ України). – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 21.
13. Там само. – Спр. 13. – Арк. 10.

№ 1

Міністерство культури Української РСР
Канівський Державний Музей-Заповідник
„Могила Т. Г. Шевченка”
№ 391. „26” грудня 1966 р.

ШАНОВНА ОЛІМПІАДО МИХАЙЛІВНА!

Канівський музей Т. Г. Шевченка одержав від Вас листа, в якому Ви повідомляєте, що створили п'ять драматичних новел на тему з життя Тараса Шевченка, і що ці новели опрацювали з метою створення по них учбових фільмів для шкіл.

З листа видно, що Ви задумали цікаву роботу, але відомо, та Ви й самі розумієте, що дуже багато треба зробити, щоб її реалізувати.

Канівський музей Т. Г. Шевченка радо прийме Ваші матеріали для збагачення фонду народної шевченкіани, яка в музеї ведеться вже кілька років.

В зв'язку з тим, що вся видавнича справа літературних музеїв України, в тому числі і Канівського музею Т. Г. Шевченка, йде через Київський літературно-художній музей Т. Г. Шевченка (м. Київ, Бульвар Шевченка, 12), то радимо Вам звернутися з Вашим задумом до цього музею. А ще краще було б, на нашу думку, звернутися в республіканське учбово-педагогічне видавництво „Радянська школа”, або в редакцію журналу „Література в школі” (м. Київ, 1, Ново-Підвальна, 5).

З повагою до Вас

НАУКОВИЙ СПІВРОБІТНИК МУЗЕЮ В. Я. Кривицька

ЦДАМЛМ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 1. Машинопис. Оригінал. Підпис.

№ 2

Міністерство культури Української РСР
Канівський Державний Музей-Заповідник
„Могила Т. Г. Шевченка”
№ 109. „12” травня 1967 р.

ШАНОВНА ОЛІМПІАДО МИХАЙЛІВНА!

Прочитала я Ваші рукописи п'яти п'єс про Т. Г. Шевченка, які Ви раніше надіслали на моє ім'я в Канівський музей Т. Г. Шевченка. З Вашими творами познайомилися й інші працівники музею. Всі ми прийшли до висновку, що задум Ваш створити сценарії для шкільних учбових фільмів дуже хороший і цінний. Подібні сценарії літературних творів письменників-класиків (про які Ви повідомляли в листі) дуже потрібні для шкіл. Написавши п'єси про Тараса Григоровича Шевченка, Ви проробили величезну роботу, хоч над цими п'єсами ще треба працювати.

Сучасне шевченкознавство пішло набагато вперед, а у Ваших творах деякі факти з життя Т. Г. Шевченка дуже застаріли.

Рекомендувати п'єси до друку в такому вигляді, як вони є, музей не може. Вони будуть зберігатися в музеї в фонді „Вшанування Т. Г. Шевченка”, а при найменшій нагоді і можливості ми будемо рекомендувати їх для дальшого доопрацювання.

Ми Вам щиро вдячні за рукописи п'єс про Т. Г. Шевченка і дуже просимо Вас надіслати в музей, якщо можете, хоч маленький Ваш фотопортрет і повідомити нам в листі коротенько про свій життєвий шлях, про те, що спонукало Вас працювати над інсценізаціями літературних творів і коли Ви почали над ними працювати. Всі ці відомості будуть зберігатися в музеї разом з Вашими рукописами про Т. Г. Шевченка.

Про інші інсценізації з Франка, Л. Українки, про які Ви повідомляли раніше в листі, то добре було б, якби вони були зібрані десь в одному місці.

З повагою до Вас і добрими побажаннями від колективу працівників Канівського музею Т. Г. Шевченка Кривицька В. Я.

P.S. Нам відомо, що сценарії учбових фільмів писав і друкував письменник.

ЦДАМЛМ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 2. Машинопис. Оригінал. Підпис.

№ 3

Шановна Олімпіадо Михайлівна!

Ми зверталися до письменника Григор'єва Григорія Прокоповича з приводу Ваших літературних сценаріїв. Він уважно віднісся до нашого листа і не забарився відповісти. Відповідаючи на наш лист, Григор'єв Г. П. пише (цитуюмо дослівно уривок листа):

„Ви згадуєте про сценарії Шульмінської О. М. Якщо вони в неї закінчені, нехай надішле їх на адресу Київської студії науково-популярних фільмів, сценарному відділові (адреса: Київ, Дарниця). Але в них існує правило: всі ті сценарії, які тематично внесені у плани, вони замовляють окремим авторам. Можливо, що і сценарії Шульмінської О. М. зацікавлять їх.

П'єси її я можу прочитати і сповістити про свою думку, але цього вважаю не досить. Треба їм дати практичний хід. Можу порадити єдино певний шлях: надіслати п'єси на адресу Спілки письменників України (Київ, вул. Орджонікідзе, 2) до комісії драматургії. В цій комісії такими питаннями займається критик Кисельов Й. М. (його домашня адреса: Київ-30, вул. Леніна, 68, кв. 6). Добре було б звернутися до нього. А взагалі це завдання досить складне.

Інша справа її спогади. Отут вона має все для того, щоб сподіватися на уважне до них ставлення. Я можу їх прочитати і, коли вони матимуть громадське значення, порадити нашому видавництву „Радянський письменник” познайомитися з мемуарним твором. Тут уже я можу подати свою думку як фахівець справи. А щодо сценаріїв та п'єс, тут я нічим допомогти не можу, бо від цих жанрів зараз далекий”, – так відповів письменник на наш лист.

Прочитавши його відповідь, з свого боку, радимо Вам все-таки звернутися до Григор'єва Г. П. Адже в листі він не відмовляється познайомитися з Вашими творами.

Може й добре радить письменник вислати сценарії до Спілки письменників України до комісії драматургії, може там і знайдеться той ентузіаст, якого ви шукаєте. Із листа Григор'єва Г. П. видно, що Ваші спогади викличуть в нього інтерес. А вони, напевно, будуть цікаві. Адреса письменника: Київ – 42, Поштова скринька 8, Григор'єв Григорій Прокопович, або: Київ – 42, Бульвар Лихачова, 6, кв. 22.

А тепер про все інше. В одному з листів ми просили у Вас фотопортрет. Прочитавши з приводу цього Вашу відповідь, працівники музею висловилися, що раді будуть одержати від Вас будь-яке фото.

І ще в попередньому листі до музею Ви згадали, що ще раз хочете побувати в Каневі на могилі Тараса Шевченка. Ми зрозуміли, що Ви вже колись тут були. Але, коли, Ви не згадуєте. То якщо Вам буде не важко, просимо Вас повідомте нам, коли були Ви на могилі Шевченка, і що Ви пам'ятаєте з тих відвідин Кобзареві могили.

Ми будемо раді вітати Вас знову на Тарасовій горі, якщо Ви здужаєте приїхати на береги Дніпра. Надсилаємо Вам кілька листівок з краєвидами сучасної Тарасової гори та Канева.

З пошаною до Вас і добрими побажаннями співробітник музею Т. Г. Шевченка Кривицька В. Я.

22 червня 1967 р.

ЦДАМЛМ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 3 – 4. Рукопис. Оригінал. Підпис.

№ 4

Міністерство культури Української РСР
Канівський Державний Музей-Заповідник
„Могила Т. Г. Шевченка”
№ 188. „3” серпня 1967 р.

ШАНОВНА ОЛІМПІАДА МИХАЙЛІВНА!

Музей одержав Вашого листа із спогадами про шевченківські дні, які вилелися у вінок слави Кобзареві. Спогади дуже цікаві і цінні для нас, працівників музею Шевченка. Велике Вам спасибі за них. Екскурсіводи музею використовуватимуть їх, коли будуть розповідати людям про боротьбу за Шевченка в часи царського самодержавства.

Шановна Олімпіадо Михайлівна, ми все-таки радимо Вам звернутися із своїми спогадами до письменника Григор'єва Григорія Прокоповича. Адже ж Ваші спогади – це спогади про грізні революційні 1917–1920 роки, про становлення й будівництво нової культури і нової радянської школи, про участь шкіл в революційних подіях. Коли ж про все це говорити як не в 50-річний ювілей Радянської влади!

Думаємо, що письменник Григор'єв Г. П. не відмовиться перечитати Ваші спогади і висловити Вам свою про них думку, рекомендувати їх до друку. Ви тільки зверніться до нього. Здається ми адресу письменника Вам уже повідомляли: Київ – 42, Поштова скринька, 8, Григор'єв Г. П.

Добре було б, якби Ви змогли прочитати спогади цього письменника. Називається його книга спогадів „Що було те бачив”. Із спогадів Ви довідаєтесь про цю хорошу і щиру людину, яка також чимало прожила і багато бачила.

Щиро Вам дякуємо за все і бажаємо доброго здоров'я та творчого натхнення.

З глибокою повагою до Вас за дорученням колективу Кривицька В. Я.

ЦДАМЛМ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 5. Машинопис. Оригінал. Підпис.

№ 5

Шановна Олімпіадо Михайлівна!

Від всього колективу музею спасибі Вам за святкові вітання і добрі побажання. Шабліовському Є. С. ми коротенько писали про Вас (що нам відомо з Ваших листів) і просили його участі у Вашій справі. Він прохання наше виконав і повідомив нам, що Вам написав листа. То ж Ви його, напевно, й одержали. Повідомляйте нам, будь ласка, як будуть посуватися Ваші справи.

З привітом до Вас і добрими побажаннями Кривицька В. Я.

16/XI – 67 р.

ЦДАМЛМ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 6. Рукопис. Оригінал. Підпис.

№ 6

Міністерство культури Української РСР
Канівський Державний Музей-Заповідник
„Могила Т. Г. Шевченка”
№ 46. „6” лютого 1968 р.

ШАНОВНА ОЛІМПІАДО МИХАЙЛІВНА!

Одержала я Ваші обидва листи. І той, що Ви писали від 4 січня цього року, і той, що писали 28 січня. Останній лист порадував і мене, що Ви хоч трохи задоволені ходом справи з определенням літературних інсценізацій. А про те, що Ваші праці лежатимуть, там мертвими, припадатимуть пилом, Ви не турбуйтеся. У всяких архівах завжди багато працює людей. Архівні матеріали викликають більший інтерес в людей розумової праці, ніж будь-які інші матеріали.

Я рада за Вас, Олімпіадо Михайлівна, і щиро бажаю Вам успіхів в усьому, бажаю Вам здоров'я й духовного натхнення.

Ви згадуєте в останньому листі про кабінет художнього виховання при Міністерстві освіти УРСР. Хоч я в цьому досвіду і не маю, але мені здається, що варто було б Вам звернутися із своєю пропозицією і до завідуючого кабінетом Грекова, і до редактора кіностудії „Діафілм” Нарубіної. Але пересилати одній ті ж інсценізації і в Музей-Архів і в Міністерство, мені здається, не варто. Ви просто повідомте, де будуть зберігатися Ваші матеріали, а вони, якщо тим будуть зацікавлені, туди дорогу знайдуть.

Якщо ж Міністерство освіти дасть Вам позитивну відповідь, то Ви надішліть їм, що будете вважати за потрібне. Ваші праці дуже потрібні сучасній школі.

П'ять п'єс, подаровані Вами музеєві, ми будемо рекомендувати місцевим школам для використання.

З пошаною до Вас і добрим побажанням науковий працівник музею-заповідника В. Кривицька

ЦДАМЛМ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 7. Машинопис. Оригінал. Підпис.

№ 7

Шановна Олімпіадо Михайлівно!

Вибачаюся перед Вами, що довго не відповідала на Ваші листи до мене. Останнього Вашого листа перечитали всі наукові співробітники музею. Нам приємно знати, що далеко за океаном хочуть встановити ще один пам'ятник Т. Г. Шевченку. Але радити, яким повинен бути пам'ятник Кобзареві в Аргентині, нам важко. Адже всякий пам'ятник – це витвір одного або кількох митців. Якість пам'ятника Шевченку залежатиме від того, наскільки глибоко і правильно розумітимуть поета автори пам'ятника. Як говорить Ваш знайомий інженер-архітектор, велике значення в створенні пам'ятника відіграє час (епоха) і суспільність (для кого пам'ятник встановлюється).

Що ж до написів на стіні біля пам'ятника, то це можуть бути уривки з різних творів Шевченка, які різнобічно характеризують Шевченка як поета і борця за справедливість на землі.

Краще було б, щоб ті люди, які зв'язані з побудовою пам'ятника в Аргентині з цими питаннями звернулися до Українського Товариства дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами. Можна звернутися з цією справою і до Спілки українських радянських художників.

На Ваше прохання дістати альбом фотографій Т. Г. Шевченка надсилаю Вам альбом „Автопортрети” Т. Г. Шевченка. Вони набагато краще свідчать, яким був Тарас Григорович в житті. Фотоальбома з портретами Т. Г. Шевченка немає.

Фото з посмертної маски Т. Г. Шевченка, подарованої музею Козинцем, надіслати Вам зараз не можу. Справа в тому, що маска зараз на реставрації в Києві, а фотографії з неї музей не має. Як тільки маска повернеться в музей після реставрації, я постараюся надіслати Вам фото з неї.

Окремою посылкою надсилаю Вам „Автопортрети” Т. Г. Шевченка. За витрати не турбуйтеся, їх повертати не потрібно. Прошу лише повідомити нам, як одержите листа і посылку.

З щирою повагою до Вас Кривицька В.

14/VIII – 68 р.

ЦДАМЛМ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 8. Машинопис. Оригінал. Підпис.

№ 8

Шановна Олімпіада Михайлівна!

З Новим роком Вас вітаю! Щиро бажаю, щоб Вас ще не залишало здоров'я, щоб Ви ще здійснили всі свої творчі задуми.

Відповідаю на Ваші два листи одночасно. Отримала я Вашого листа, в якому Ви повідомляєте про історію посмертної маски скульптора Ф. Каменського, передану Козинцем Євгеном Яковичем в Канівський музей Т. Г. Шевченка. За повідомлення Ваші щира Вам дяка від усіх наукових співробітників музею.

Повідомляю, що всі Ваші листи і спогади зберігаються в музейному архіві, вони чимало додають нового до наших знань про вшанування Т. Г. Шевченка.

Про фото з посмертної маски я пам'ятаю, але маска до цього часу не повернулася до музею, щоб можна було зафотографувати її.

Повідомляю Вам і про книгу О. Овдієнка. Тільки днями нам стало відомо про цю книгу і я поспішаю Вам повідомити про неї. Вийшла книга у видавництві „Мистецтво” в Києві, ціна 1 крб. 7 коп. Тираж її невеликий і в Канів вона не дійде в книгарню.

Продається ця книга в кіску Київського музею Т. Г. Шевченка.

Повідомляю Вам адресу цього музею: м. Київ, Бульвар Шевченка, 12, музей Т. Г. Шевченка.

Думаю, що кіоскер цього музею надішле Вам на Ваше прохання цю книгу накладною оплатою.

В нашому музеї такої книги ще немає. Якщо мені трапиться нагода придбати цю книгу, то й на Вашу долю придбаю.

З привітом до Вас і пошаною Кривицька Варвара Яківна.

3/I – 1969 р.

ЦДАМЛМ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 9 – 9 зв. Рукопис. Оригінал. Підпис.

№ 9

Міністерство культури Української РСР
Канівський Державний Музей-Заповідник

„Могила Т. Г. Шевченка”

№ 55. „31” січня 1969 р.

ШАНОВНА ОЛІМПІАДО МИХАЙЛІВНА!

Щире Вам спасибі за лист, в якому Ви коротко розкрили смисл свого нелегкого життя і в якому надіслали для музею чудове фото Євгена Яковича Козинця. Фото Є. Я. Козинця зберігатиметься в фондах музею разом з його листами до музею.

Зі спогадів, які Ви надіслали до музею Т. Г. Шевченка, з окремих уривків, навіть речень у Ваших листах видно, що життя у Вас, Олімпіадо Михайлівна, було цікаве і багате на різні події, і нам буде цікаво прочитати про нього більш детально із Ваших особистих спогадів.

Працівники музею будуть Вам щиро вдячні, якщо зможуть познайомитися з Вашим життєписом.

Нам цікаво буде дізнатися про те, як Ви клали і свої цеглини в будову нового життя, пронісши через нього незгасну любов і пошану до Шевченка та інших діячів класичної літератури. Пишіть нам і про сьогоденне своє життя.

На все Вам добре. Здоров'я і творчих успіхів Вам щиро бажаємо.

З глибокою пошаною до Вас Кривицька В. Я.

ЦДАМЛМ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 10. Машинопис. Оригінал. Підпис.

№ 10

Міністерство культури Української РСР
Канівський Державний Музей-Заповідник
„Могила Т. Г. Шевченка”
№ 79. „20” лютого 1969 р.

Шановна Олімпіадо Михайлівно!

Звертаюся до Вас із новим для Вас питанням.

Листування з Вами допомогло нам багато дечого взнати. Ваші листи і спогади збагатили наші завдання про те, як в різних куточках нашої країни, в різні часи народ вшановував пам'ять Т. Г. Шевченка та інше.

Те, що Ви довго жили і працювали на Поділлі і, зокрема, в Кам'янець-Подільському, побудило нас звернутися до Вас з питанням, чи відомо Вам щось про художника Розвадовського В'ячеслава Костянтиновича, який в 1905 році заснував в м. Кам'янець-Подільському художню школу з інтернатом для селянських дітей.

Народився він в 1878 році в Херсонській губернії. Закінчивши Одеську художню школу, був прийнятий до Петербурзької Академії художеств і закінчив її в 1900 році конкурсною картиною „Над Дніпром”. В 1904 – 1906 роках був ініціатором і організатором пересувної виставки картин для селян. Ця виставка, побувала в селах Подільської, Київської, Волинської, Полтавської, Херсонської, Чернігівської та Харківської губерній.

Розвадовський В. К. був пристрасним пропагандистом художньої освіти серед народу, розумів, що до неграмотних треба нести культуру, чудові твори мистецтва, які полонять людей, обновляють їх почуття. На цих виставках експонувалися, крім інших, і картини Розвадовського „Могила Т. Шевченка”, та портрет Кобзаря. Зараз картина „Могила Т. Шевченка” зберігається в Канівському музеї, передана в дар музею його родичами. Є в музеї і портрет Шевченка виконаний художником Розвадовським в 1938 році.

Педагогічна і громадська діяльність Розвадовського В. К. в 1904 – 1912 роках викликала підозріння у власті. Йому запропонували залишити Україну.

Залишивши в Кам'янець-Подільську художню школу, в 1912 році він звернувся до Академії художеств дати йому нове місце роботи. І тоді йому запропонували Ташкентське комерційне училище 40 років, до кінця свого життя, він працював в Середній Азії і багато років в Ташкенті.

Помер художник в 1943 році.

Якщо ж Вам відомо щось про цього художника, то, будь ласка, повідомте нам. Якщо ж ні, то також повідомте. Будемо Вам вдячні.

З пошаною до Вас і добрими побажаннями В. Кривицька

ІЦДАМЛІМ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 11 – 12. Машинопис. Оригінал. Підпис.

№ 11

Шановна Олімпіадо Михайлівно!

Вибачайте, що турбую Вас, можливо відриваючи Вас своїм листом від зосередженої літературної праці. Хочу повідомити Вам, що нам, працівникам Канівського музею Т. Г. Шевченка, приємно було читати повідомлення в газеті „Літературна Україна” від 11 березня 1969 року про виставку в Центральному державному архіві-музеї літератури й мистецтва Української РСР, присвячену Т. Г. Шевченкові. В цій статті автор Ф. Сарана повідомляє, що на виставці представлені матеріали, які зберігаються в цьому архіві-музеї. Серед них рукописи П. Панча, А. Малишка, О. Львенка, І. Муратова, Ю. Яновського, автографи праць академіка О. І. Білецького і В. Г. Щурата, Є. П. Кирилюка, оригінальні роботи відомих художників В. Касіяна, І. Іжакевича, Ф. Коновалюка, твори композиторів В. Гомоляки, Б. Лятошинського, Г. Майбороди, Ю. Мейтуса, Л. Ревуцького, А. Кос. Анатольського, А. Штогаренка та багатьох інших.

Приємно нам знати, що і Ваші праці зберігаються в цьому архіві. Як бачите, цей архів-музей починають популяризувати, недалеко той час, коли ним зацікавляться науковці і митці. Когось зацікавлять в цьому архіві-музеї і Ваші літературні опрацювання та спогади, які зберігаються в архіві.

Хочеться мені ще Вам повідомити і про дещо запитати у Вас з приводу статті-репортажу, вміщеної на 3-й сторінці газети „Літературна Україна” від 18 березня 1969 р. про відкриття меморіального музею І. Ю. Кулика (відомого радянського письменника і громадянського діяча) в м. Кам'янець-Подільському.

В цій статті говориться, що Іван Юліанович Кулик (літературний псевдонім Василь Роленко) в 20-х роках нашого століття, після Жовтневої революції, працював секретарем повіткому партії в Кам'янець-Подільському. В цей час він викладав історію в Кам'янець-Подільському інституті народної освіти, а в 30-му році, працюючи секретарем райкому партії в Кам'янець-Подільському, він одночасно читав курс української літератури в тому ж інституті, але тоді інститут вже мав назву Інститут соціального виховання.

Йдучи за Вашим життєписом, Вас в ці роки вже не було на Поділлі. Але ж могло бути, що Ви знали Кулика І. Ю. і були з ним знайомі ще раніше, можливо й працювали разом. Так ото ж я й хочу запитати у Вас про це. В час своєї найінтенсивнішої діяльності на Поділлі, як видно, Ви були знайомі із багатьма відомими діячами культури, літератури, громадськими діячами. Можливо, що Ви разом працювали і з Куликом І. Ю.

І ще. В листі чую художника Розвадовського В. К. Ви згадуєте імена тих, хто його проводжав, коли він залишав Кам'янець-Подільський. Серед згаданих є прізвище Затонські. Чи не ті це Затонські, з яких потім Володимир Петрович Затонський (1888 – 1938) став видатним державним і партійним діячем і вченим Радянської України? Сам він виходець також з Поділля. Якщо є у Вас що відповісти на всі мої запити, то прошу повідомити. Якщо ж ні, то також повідомте.

Признаюся Вам, що я готую матеріал про Вас, який хочу подати до газети „Радянське Поділля”. І всі ті питання, з якими я звертаюся до Вас, мені важливо вяснити.

На все добре Вам.

З пошаною до Вас Кривицька В. Я.

20/III – 69 р.

ЦДАМЛІМ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 13 – 13 зв. Рукопис. Оригінал. Підпис.

№ 12

Шановна Олімпіадо Михайлівна!

Вашого листа я отримала. Новин ніяких не маю, щоб Вам повідомити. З працями Вашими про народне земство, про Тбілісі, про відродження української школи я радо познайомлюся. Але я не повідомляла Вам довго про те, щоб Ви їх переслали в музей для ознайомлення, бо не маю можливості їх опрацювати швидко. Вже два місяці – травень і червень, ми, наукові співробітники музею, повністю переключились на екскурсійно-масову роботу. Дуже багато екскурсантів біля могили Кобзаря і в музеї, і всіх їх треба обслужити.

Як ми й домовились, я з Вашими матеріалами познайомлюся, якщо Ви їх надішлете на моє ім'я в музей, але щоб Ви не хвилювалися, як я їх трохи затримаю довше і перешлю їх Вам назад не відразу. З ними познайомляться і інші працівники музею.

Колись я Вам повідомляла про те, що на основі Ваших матеріалів я послала кореспонденцію в газету „Радянське Поділля”. Мене з редакції запитали повідомити їм коротко про Вас. Я повідомила. Але відповіді не маю ніякої на свої листи до редакції: через деякий час напишу знову.

Від Вас чекаю матеріалів про народне земство і відродження української школи та інших.

Щиро бажаю Вам здоров'я і сил, нових творчих успіхів.

З повагою до Вас Кривицька В. Я.

28/VI – 1969 р.

ЦДАМЛІМ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 14 – 14 зв. Рукопис. Оригінал. Підпис.

№ 13

Шановна Олімпіадо Михайлівна!

Поспішаю повідомити Вам, що я отримала бандероль із Вашими спогадами і листом. При розкритті відразу познайомилася із спогадами про тбіліський період Вашої діяльності „Жіноча спілка. 1900 – 1904 рр.”. По можливості старатимуся ближчим часом познайомитися і з іншими матеріалами:

„Відродження української школи. 1905 – 1917 рр.”.

„Земство. 1917 – 1920 рр.”.

„Школа на Західній Україні. 1939 р.”.

„Червоний Хрест. 1941 – 1943 рр.”.

З матеріалами познайомляться й інші працівники музею Шевченка.

А до „Радянського Поділля” я буду ще звертатися, посилаючись на Ваші спогади.

З пошаною до Вас Кривицька В. Я.

14/VII – 1969 р.

ЦДАМЛІМ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 15. Рукопис. Оригінал. Підпис.

№ 14

Шановна Олімпіадо Михайлівна!

Познайомилася я з Вашими про першу жіночу спілку в Тбілісі. Познайомилася вже й з іншими матеріалами. Всі вони дуже цікаві і мають пізнавальне значення. Висловлю Вам свою думку щодо запитання в останньому листі.

В спогадах про жіночу спілку в Тбілісі Ви, в основному, говорите про діяльність українців на Кавказі, а про діяльність грузинів згадуєте побіжно.

Якщо комусь із грузинів потрібні будуть матеріали про зв'язки українців з грузинами, про їх діяльність на спільному терені, то ці Ваші спогади знайдуть в Архіві і на Україні, де вони зберігаються.

Пересилати спогади в приватні руки не раджу, та й в установу, дивлячись в яку. Бо хтозна як ті спогади використовують.

Якщо Вам не відповідають з Грузії, то, напевне, не зацікавились Вашою пропозицією.

Якщо ж Вам потрібні будуть спогади про жіночу спілку в Тбілісі, то, будь ласка, повідомте мені, щоб я їх Вам переслала, бо я думаю повернути їх Вам, як опрацюю, всі разом.

З щирим привітом і добрими побажаннями до Вас Кривицька В. Я.
30/VII – 69 р.

ЦДАМЛМ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 16. Рукопис. Оригінал. Підпис.

№ 15

Шановна Олімпіадо Михайлівна!

Відповідаю на Ваш лист з фотографією проєкта пам'ятника Т. Г. Шевченка в Буенос Айресі, хоч на глибоку і вичерпну відповідь не претендую. Повертаю Вам і фото.

З опису пам'ятника і фотографії видно, що проєкт пам'ятника і вкладений в нього задум авторів набагато складніший, ніж той пам'ятник Кобзареві, що стоїть у Вашингтоні і який прийнято збудувати і в Буенос-Айресі. Нам працівникам музею відомий пам'ятник Т. Г. Шевченку в Вашингтоні, відома й історія його відкриття і та полеміка, що була розгорілася навколо його пам'ятника. Але, як видно, то і в Аргентині перемагають ті ж, що перемогли і в США, відкриваючи пам'ятник Кобзареві.

Поділяю Вашу думку, що для масового глядача та ще й в оточенні чужої культури, такий пам'ятник Шевченку, як на фотографії, буде менш зрозумілий. А красива фігура молодого поета-панка, огорнута розкішною пелериною, сприйматиметься легше, вона не викличе в глядача глибоких роздумів над долею нашого поета та над долею народу, з якого він вийшов.

Важко мені Вам щось зарадити, щоб проєкт монумента Т. Г. Шевченку не загубився в архівах конкурсів. В таких питаннях я не компетентна. Якщо проєкт монумента одержав третю премію (а перша взагалі дуже рідко присуджується), то він може бути встановлений десь в іншому місті Аргентини. Але це зробити, напевно, дуже складно навіть в тій країні, де проходив конкурс на пам'ятник, тим більше в іншій країні.

А взагалі всі питання культурних зв'язків українського народу з українцями за кордоном вирішуються через Українське „Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном”, яке очолює письменник Юрій Смолич.

З пошаною до Вас Кривицька В. Я.

10/XI – 69 р.

ЦДАМЛМ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 17 – 17 зв. Рукопис. Оригінал. Підпис.

№ 16

Шановна Олімпіадо Михайлівна!

Щиро вітаю Вас із Міжнародним жіночим святом – 8 Березня!

Отримала я Ваші спогади про український самодіяльний народний театр в Тифлісі. Спочатку сама познайомилася із спогадами, а потім передала для ознайомлення і товаришам по роботі.

Спасибі Вам за добрий спогад для нас, молодого покоління, про ту велику і благородну роботу на культурно-освітній ниві, яку Ви і ваші ровесники проводили в умовах жахливого засилля царизму над українською культурою.

І в наші дні, зокрема в Каневі, щороку відзначаються Шевченківські дні його пам'яті. Можливо не на такому високому художньому рівні, як відбувалися ті вечори в далекому і привітному Тифлісі, бо, в основному, в цих вечорах бере участь учнівська молодь. Готується такий вечір пам'яті Кобзаря і в цьому році.

Останнім часом музей придбав велику колекцію (біля 200) фотографій пам'ятників Т. Г. Шевченку в нашій країні і за кордоном через Львівського вчителя-пенсіонера, можливо Вашого знайомого, Керницького Михайла Васильовича. Готується в музеї виставка цих пам'ятників.

Робота всіх музейних працівників зараз спрямована на відзначення 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Крім музейної роботи, зараз багато і громадської роботи. Адже ми – працівники ідеологічного фронту.

Бажаю Вам, Олімпіадо Михайлівна, ще триматися. Хай рука Ваша буде твердою при написанні нових і нових спогадів.

З пошаною і добрими побажаннями до Вас Кривицька В. Я.

4/III – 1970 р.

ЦДАМЛМ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 18 – 18 зв. Рукопис. Оригінал. Підпис.

№ 17

Шановна Олімпіадо Михайлівна!

Звертаючись до Вас із листом, прошу пробачення за ту довгу мовчанку від часу, коли я від Вас одержала трохи сумного листа ще аж у січні місяці. А зараз вже запанувала весна, тільки трохи колюча своїми суховіями.

На Тарасовій горі все оживає, з кожним днем збільшується потік відвідувачів до могили Кобзаря. Щодня біля підніжжя Тарасової гори зупиняються двоповерхові туристські пароплави, люди з яких піднімаються на гору до могили поета і відвідують музей. В музеї вже два місяці працює фотовиставка „місто Шевченко”, що

будується на півострові Мангишлак. Після неї буде велика фотовиставка „Пам'ятники Т. Г. Шевченку”. Фотографії для цієї виставки передав для музею колекціонер із Львова Керницький В. М. Матеріали про пам'ятники Кобзареві – це справа всього його життя.

В цьому році до шевченківських днів у березні музей одержав чудові писанки від учителя, народного умільця, талановитої людини Полатайчука Івана Петровича із села Старі Кути на Іванофранківщині. Писанки розписані на теми творів Т. Г. Шевченка: „Сон” („на панщині пшеницю жала”), „Сон” („У всякого своя доля”), „Мені тринадцятий минало”, „І золотої, і дорогої”, „Ой не п'ються пива-меди”, „Перебендя”, „Думи мої, думи мої”, „За байраком байрак”. Ми виставили їх в експозиції і їх з інтересом оглядають екскурсанти. А пенсіонер із с. Медведівки Чигиринського р-ну Черкаської області Мазенко Т. К. подарував у музей дуже цікавий портрет Т. Г. Шевченка. На відміну від портретів Кобзаря, виконаних сучасними художниками, цей портрет не подібний до них. На ньому Шевченко у вишитій сорочці сидить зіпершись на стіл руками. Портрет репродукований на папері і дуже ветхий: побитий якимись комахами-шкідниками, краї пошарпані. Але внизу ми прочитали прізвище художника і рік виконання. Виконав портрет худ. Г. Кушніренко, а рік виконання 1925. Але ця дата під питанням, бо напис нечіткий. Ще треба попрацювати над вивченням експоната. Бо й прізвище художника чомусь випало з історії мистецтва на Україні.

Не пам'ятаю, чи повідомляла я Вам, що брала участь у підготовці до видання путівника по музею Т. Г. Шевченка. Цей путівник уже прийнятий до виробництва. Обіцяють, що вийде він десь влітку цього року.

Зараз всі ми готуємося до масового екскурсійного сезону і вся робота музею буде спрямована на обслуговування екскурсантів.

На Ваше запитання, шановна Олімпіадо Михайлівна, чим живу я крім службових обов'язків, відповідаю коротенько. Трохи незручно мені перед Вами, що про Вас я стільки знаю із листів Ваших і з тих спогадів, з якими я знайомилась. Моє життя не таке цікаве і багатогранне, як у Вас. Не напишу про нього я й спогадів.

Робота в музеї – це моя перша робота після закінчення Київського університету в 1957 р. І більшу половину часу я віддаю цій роботі. Є ще в мене мати і син, якого довелося виховувати самій. Зараз він у 3-му класі, в травні місяці буде йому 10 років. Чи вдасться мені виховати з нього шорощу людину – не знаю, хоч для цього віддаю всі свої вміння.

В наш час не можна обійтися без громадської роботи. Таку роботу маю і я.

В своєму листі Ви повідомляєте, що працюєте над створенням сценаріїв для дітей, і серед названих Вами опрацювань є й матеріали про Валерія Волкова. Якщо Вам не важко, то повідомте мені, будь ласка, назви видань про В. Волкова. Хай прочитає їх і мій син.

Чи маєте Ви зв'язок із Республіканським музеєм мистецтва і літератури? Чи надсилаєте туди свої опрацювання?

Чи відомо Вам що про пам'ятник Т. Г. Шевченку в Аргентині, про який ішла мова в попередніх Ваших листах?

Спасибі Вам, Олімпіадо Михайлівна, за хороші побажання. Бажаю і я Вам всього найкращого. На все Вам добре.

З пошаною до Вас Кривицька В. Я.

24/IV. 71 р.

ЦДАМЛМ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 19 – 20 зв. Рукопис. Оригінал. Підпис.

№ 18

Шановна Олімпіадо Михайлівна!

Листа від Вас я одержала. Дякую Вам за добрі побажання і за відповідь на питання, які мене цікавили. Вже кілька разів починала писати Вам листа, та все щось завадить. Зараз на Тарасовій горі дуже багато екскурсантів. Крім дітей до могили поета і в музей приходять робітники, колгоспники, туристи, які подорожують по Дніпру пароплавами, іноземні туристи з країн Африки, європейських країн, з Канади і США, туристи з країн Південної Америки бувають дуже рідко, але бувають. Все це говорить, що Шевченко став всесвітньо відомим.

Хорошу роботу розпочало Республіканське Хорове Товариство УРСР, але чи продовжить – не відомо. Члени цього товариства, а саме: кобзарі, – проявили ініціативу приїздити на Тарасову гору і біля могили Т. Г. Шевченка співати народних пісень і думи. Один кобзар вже приїздив – Нечипоренко М. І. Хороше співав, люди йому дуже вдячні. Більше ніхто ще не приїздив.

З листа Вашого я зрозуміла, що Ви багато працюєте над інсценівками, хоч фізично і немічні, що ця праця тримає Вас на світі. Допомогти Вам чимось в надрукуванні цих опрацювань я не в силі. Якби Вашими працями зацікавилася видавництво „Радянська школа”.

А тим часом, надсилайте свої праці в музей-архів. З часом музей-архів буде популяризувати свої збереження, хтось зацікавиться і Вашими опрацюваннями.

Трагедію Вашого самотнього життя я зрозуміла ще із попередніх листів і спогадів, з якими знайомилася. Та як писав Тарас Шевченко „У всякого своя доля і свій шлях широкий”.

Коротенько опишу Вам писанки Полатайчука І. До них придивляються відвідувачі музею і милуються цими чудовими витворами народного умільця. Одна із писанок розписана на мотиви поеми „Сон” та поезії „І золотої, й дорогої”. На писанці з двох протилежних сторін створено мініатюри з образами дітей-сиріт. На другій писанці сидить кобзар і на кобзі грає. Тут же слова: „Думи мої, думи мої...”, а на протилежній стороні „Сон” („На панщині пшеницю жала”). На третій писанці вписано образ Перебенді з поводитирем, а з протилежного боку вписано козака-запорожця, що стоїть над Дніпром, схилившись на спис. Це мініатюра за мотивами поезії „За байраком байрак”. А четверта писанка розписана з мотивами поезій „Мені тринадцятий минало” та „Ой не п’ються пива-меди”.

Повідомляю Вам адресу Кишницького Михайла Васильовича: Львів – 42, Винники, вул. Франка, 47.

З пошаною до Вас Кривицька В. Я.

2/VI – 71 р.

ЦДАМЛМ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 21 – 21 зв. Рукопис. Оригінал. Підпис.

№ 19

Шановна Олімпіадо Михайлівна!

Листа Вашого одержала, але відразу ж залягла грипом, а потім інші хвороби, то через те довгенько не відповідала Вам. А це вже я вийшла на роботу.

Зараз на Тарасовій горі затишшя порівняно з літом. Але й тепер до могили поета приїздять і приходять відвідувачі. Дніпро ще не замерз, але навігація закрилась.

Не пам’ятаю, чи писала я Вам про те, що з ініціативи Українського республіканського хорového товариства на Тарасову гору приїздили влітку кобзарі і по кілька днів виступали перед багаточисленними відвідувачами могили поета. Грали і співали вони біля могили Кобзаря просто неба. Так, побували тут відомі кобзарі Адамцевич, Маркевич. Вони представники найстаршого покоління українських Кобзарів. Були тут і молоді кобзарі, але їх кобзарське мистецтво не продовжує традицій старих кобзарів. Однак, і тих і інших народ слухав з великим інтересом і вдячністю. Кобзарське об’єднання цього товариства має намір і далі продовжувати справу популяризації мистецтва кобзарів біля могили поета.

Десь на початку року я писала Вам, що в музеї Т. Г. Шевченка є писанки народного умільця Івана Полатайчука на шевченківську тематику. Влітку він сам приїздив з Івано-Франківщини до могили Кобзаря, відвідав і музей.

Він виконав багато писанок і на теми новел В. Стефаніка. Деякі з них репродуковані в щотижневнику „Україна” № 19, травень 1971 р. Там же і коротенькі повідомлення про самого автора і його мистецтва.

В цьому році музей придбав ще деякі картини художника Розвадовського, про якого Ви дещо повідомляли нам в музей. Музей має зв’язки з його дружинами: одна живе в Москві, а друга – в Запоріжжі. І ось саме ця дружина, що в Запоріжжі, чимало творів Розвадовського передала в музей: це і чудовий портрет Т. Г. Шевченка, виконаний олією, і ряд ілюстрацій до творів Шевченка.

Придбав музей ще один портрет Кобзаря, виконаний художником Кушніренком в 20-х роках нашого століття. Але про цього художника ніхто ніде не пише і нам поки що нічого про нього не відомо.

Сподіваюся, шановна Олімпіадо Михайлівна, що ви виконаєте і те завдання, яке перед Вами поставив Музей-Архів. Адже про все своє життя – його радості і болі, складність, сумніви і надії Ви вже писали в своїх спогадах. А тепер Вам треба з усього відібрати те, про що вони запитують.

Тримайте ще перо в руках, Олімпіадо Михайлівна, кріпиться. Щиро бажаю Вам сили і здоров’я, успіху в творчій праці. Вітаю Вас з наступаючим Новим роком.

З пошаною до Вас Кривицька В. Я.

22/XII – 1971 р.

ЦДАМЛМ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 22 – 22 зв. Рукопис. Оригінал. Підпис.

№ 20

Шановна Олімпіадо Михайлівна

Ваше прохання виконала. Лист Ваш переслала до Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка в рукописний відділ по такій адресі: м. Київ, вул. Кірова, 4а. Інститут літератури ім. Шевченка АН УРСР. Рукописний відділ.

Зворотну адресу на листі подала Вашу, львівську адресу. Якщо ж Ваша адреса зміниться, то повідомте, будь ласка, і мені і в Інститут.

Одночасно з Вашим листом до Інституту я написала лист від себе до відомого шевченкознавця і літературознавця Шаблювського Євгена Степановича, який працює в цьому Інституті.

З пошаною до Вас Кривицька В. Я.

ЦДАМЛМ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 23. Рукопис. Оригінал. Підпис.

У статті розглядається доля інтелектуальної спадщини за епістолярними матеріалами Я. Кривицької.

Ключові слова: О. Пащенко, Я. Кривицька, інтелектуальна спадщина, інтелігенція, Поділля.

ТЕНГЕ – ГРОШОВА ОДИНИЦЯ КАЗАХСТАНУ В КОЛЕКЦІЇ ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

У статті розглянуто грошову одиницю Казахстану, яка з'явилась в колекції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Ключові слова: тенге, Казахстан, банкнота, символ, захист, номінал.

Після розпаду СРСР, республіки, прагнучи відокремитися і піти від рублевої залежності, стали випускати власні, національні гроші. Причому в деяких з них з цією метою розпочали на перших порах використовуватися випущені раніше, для захисту споживчого ринку, талони і купони. Ні для кого не секрет, що наявність власних грошей в державі – питання не лише економіки, але і національного, державного престижу [1, с.3].

Зі всіх країн колишнього Радянського Союзу Казахстан один з останніх вийшов з рублевої зони. Спочатку планувався двоетапний перехід до національної валюти: введення тимчасових грошей, а потім і постійних. Але у результаті вирішено було не витратити час на розгойдування, а відразу вводити офіційну валюту [5].

Казахстан ухвалив рішення про те, що вони просто зобов'язані створити національну валюту, яка повинна стати популярною і шанованою [3].

У Казахстані назвали свою грошову одиницю тенге. Вони з'явилися в обігу в 1993 році [6].

В експозиції «Історія грошового обігу» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника представлені грошові знаки Казахстану. Частина експонатів знаходиться у фондах музею [8], [9], [10], [11].

Казахстанський тенге (каз. тенге, teñge) – грошова одиниця Казахстану. Розділена на 100 тїнів.

Введена 15 листопада 1993 року на заміну карбованця СРСР за курсом 1 тенге = 500 крб.

На сьогодні існують тільки монети і банкноти тенге. Монети тїнів були виведені з обігу.

Назва валюти походить від тюркського слова «таньга» або «деньге», що означає міру ваги і, отже, має аналогічне значення, що й фунт, ліра і песо. Від цього слова в свою чергу пішло російське слово «деньги» [1].

У 1991 році була створена «спеціальна група» дизайнерів, до якої увійшли: Мендибай Алін, Тимур Сулейменов, Агімсали Дузельханов і Хайрулла Габжалілов. 12 листопада 1993 був виданий указ Президента Республіки Казахстан «Про введення національної валюти Республіки Казахстан». 15 листопада 1993 тенге був введений в обіг. З того часу 15 листопада відзначається як «День національної валюти Республіки Казахстан». У 1995 році фабрика, що друкувала тенге була відкрита у Казахстані.

Перша партія тенге була надрукована за кордоном, у Великобританії. Цим займалася компанія «Харрісон і сини». Це замовлення принесло компанії світову славу і особливу винагороду – Золотий Знак королеви Великобританії. Тенге були визнані кращим експортним продуктом Британії. Саме тому на почесному місці в офісі компанії висить щит із зображенням казахстанських тенге [6].

А ось перші казахстанські монети були викарбувані у Німеччині. Вони були виготовлені з таких матеріалів, як Л-80 (латунь, що обробляється тиском) і нейзильбер (сплав міді з 5-35% нікелю і 13-45% цинку) [6].

Для зберігання першої партії грошей були підготовлені особливі підземні склади. Всі тенге привезли до Казахстану чотири літаки ІЛ-76. За тиждень вони 18 разів злітали до Лондона і назад. У всіх документах значилося, що вони везли устаткування для будівництва резиденції президента. До останнього дня про тенге не знав ніхто [6].

Перші розмінні гроші – тїин (1/100 частина тенге) – були виконані у вигляді банкнот номіналом 1, 2, 5, 10, 20, 50 тїин.

Випуски банкнот та монет:

- у 1994 році банкноти номіналом 200 тенге зразка 1993 р. і 500 тенге зразка 1994 р.;
- у 1995 році банкноти номіналом 1000 тенге зразка 1994 р.;
- у 1996 році банкноти номіналом 2000 тенге зразка 1996 р.;
- у 1997 році монети номіналом 1, 5, 10, 20, 50 тенге (новий дизайн);
- у 1999 році банкноти номіналом 5000 тенге зразка 1998 р.;
- у 2000 році банкноти номіналом 200 і 500 тенге зразка 1999 р. (змінений дизайн);
- у 2001 році: банкноти номіналом 1000 і 2000 тенге зразка 2000 р. (змінений дизайн):
 - банкноти номіналом 100 тенге зразка 2001 р. (частково змінений дизайн);
 - ювілейні банкноти 5000 тенге зразка 2001 р., присвячені 10-літтю незалежності Республіки Казахстан;
 - банкноти 5000 тенге зразка 2001 року (частково змінений дизайн);
- у 2002 році:
 - монета номіналом 100 тенге зразка 2001 р.;

- банкноти номіналом 200 і 500 тенге зразка 1999 р. (частково змінений дизайн);
- у 2003 році банкноти номіналом 10 000 тенге зразка 2003 р.;
- у 2006 році випускаються в обіг банкноти нового дизайну номіналом від 200 до 10 000 тенге.
- з 5 січня 2010 року в обіг випускаються пам'ятні банкноти номіналом в одну тисячу тенге зразка 2010 р., присвячені голозуванню Казахстану в ОБСЄ.
- 17 січня Національний банк Казахстану випустив пам'ятні банкноти номіналом 2 000 тенге, присвячені континентальним іграм. Сьомі зимові Азіатські ігри – «Азіада 2011».
- з 25 травня 2011 року в обіг вводиться нова пам'ятна банкнота номіналом 1000 тенге, присвячена голозуванню Казахстану в Організації Ісламська Конференція.
- 4 липня 2011 Національний банк Казахстану на честь 20-річчя незалежності республіки випустило в обіг пам'ятну банкноту номінальною вартістю 10 000 тенге.

Сучасні банкноти тенге були введені 2006 року й замінили введені 1993 року.

Є 7 банкнот – номіналом у 100, 200, 500, 1000, 2000, 5000 і 10000 тенге.

В даний час існують монети номіналом в 1, 2, 5, 10, 20, 50 і 100 тенге, з державним гербом і номіналом на аверсі і реверсі відповідно. У 1993 році було введено в обіг монети 1, 3, 5 і 20 тенге, монету 50 тенге було введено в 1997 році і 100 тенге – у 2002 році. Тільки в 2005 році було введено в обіг монету у два тенге.

Монета 100 тенге складається з двох різних сплавів (біметали і мідно-нікелевого сплаву). Монети 50 і 20 тенге виготовлені з мідно-нікелевого сплаву, а інші монети виготовлені з латуні.

Зараз на території Казахстану мають ходіння грошові знаки вартістю:

Банкноти:

- 200 тенге
- 500 тенге
- 1000 тенге
- 2000 тенге
- 5000 тенге
- 10 000 тенге

Монети серії 1993 року:

- 2 тінн
- 5 тінн
- 10 тінн
- 20 тінн
- 50 тінн
- 1 тенге
- 3 тенге
- 5 тенге
- 10 тенге
- 20 тенге

Поряд з монетами грошового обігу в Республіці мають ходіння ювілейні і пам'ятні монети. Ювілейні і пам'ятні монети володіють платоспроможністю відповідно до позначеного на них номіналу, але основне їх призначення – культосвітнє. Як правило, вони випускаються обмеженим накладом і призначені для продажу на території Республіки Казахстан і за кордоном за колекційною вартістю [2].

Банкноти нового дизайну повністю виключають вірогідність помилкового сприйняття будь-якого номіналу, оскільки всі номінали відрізняються як за кольорами, так і за розміром. Кольорова гама підібрана так, щоб створити позитивний і легко впізнаний образ банкнот будь-якої вартості. Кожен наступний номінал більше попереднього на 4 мм за довжиною і на 3 мм за шириною [1].

Всі банкноти виконані в єдиному стилі. На лицьовій стороні містяться переважно вертикальні зображення, оборотній стороні – горизонтальні. В цілому дизайн відображає сучасність Казахстану, включаючи всі державні символи, зображення архітектурних об'єктів і природних ландшафтів країни.

На лицьовій стороні банкнот в центральній частині розташований монумент «Астана-Байтерек» – символ розвитку незалежного Казахстану, досягнення сучасної казахстанської архітектури. Посередині банкноти на кольорових смугах намальовані фрагменти нот державного гімну Республіки Казахстан, на які нанесено цифрове позначення номіналу. Ліворуч від монументу «Байтерек» нанесений державний герб Республіки Казахстан. У верхній правій частині – зображення державного прапора.

У нижній частині банкноти зображена відкрита долоня руки, що в класичній геральдиці символізує віру, правосуддя та щирість. На банкнотах номіналом 200 і 500 тенге буквене (літерне) позначення номіналу розташоване вертикально у нижньому правому кутку, на банкнотах номіналом 1000, 2000, 5000 і 10000 тенге – внизу ліворуч. На номіналах 200 і 500 тенге напис «ҚАЗАҚСТАН ҰЛТТЫҚ БАНКІ» розташований під нотами державного гімну, а на номіналах 1000, 2000, 5000 і 10000 тенге – знизу праворуч.

Серійні номери розташовані в двох протилежних частинах банкнот і нанесені на лицьовій стороні.

Оборотна сторона банкнот містить зображення ландшафтів і сучасних об'єктів архітектури, що обрамлені контуром карти Казахстану. Цифрове позначення номіналу банкноти розташоване знизу ліворуч та вгорі праворуч, а знизу посередині – буквене позначення російською мовою. Зверху посередині надрукований напис «ҚАЗАҚСТАН ҰЛТТЫҚ БАНКІ» і логотип банку-емітента.

Казахстанський тенге має 18 ступенів захисту (сукупність технічних засобів захисту банкнот від фальсифікації) і є одною з найбільш «екіпированих» валют світу. На банкнотах використані наступні елементи захисту:

1. Водяні знаки. Зображення водяних знаків складаються з контрастних темних і світлих тонів, які чітко видно при перегляді банкноти на просвіт.

2. Захисні нитки (стрічки). Одна захисна нитка внесена до структури паперу і видима при перегляді банкноти на просвіт як суцільна лінія. Друга, упірноюча нитка виходить на поверхню паперу у вигляді пунктирів, видима як суцільна лінія з написами і малюнками при перегляді банкноти на просвіт.

3. Прозоре вікно. У крізному отворі банкноти на просвіт добре видно малюнок на полімерній стрічці.

4. Зображення, що поєднуються. Фрагменти зображення, надруковані на лицьовій і оборотній сторонах банкноти на просвіт точно поєднуються, утворюючи цілісний малюнок.

5. Приховане зображення (маск.). Два зображення, одне з яких видно при звичайному освітленні, а друге на просвіт.

6. Золоте інтагілю. Елемент захисту з щільним високорельєфним шаром золотистої металевої фарби створює високий рівень захисту від кольорового копіювання.

7. Мітка для людей з ослабленим зором. На лицьовій стороні банкноти є випуклі високорельєфні елементи добре помітні на дотик.

8. Фарба, що оптично змінюється. Фарба змінює колір при зміні кута нахилу банкноти.

9. Мікрошрифти. Мікротексти виконані різним способом друку тексту або цифр, що повторюються, який можна розпізнати при багатократному збільшенні.

10. Антикопіювальний елемент (тартан, піраміда). При копіюванні лінії сітки, що розміщені під різними кутами зору, руйнуються.

11. Серійні номери. Магнітний серійний номер складається з двобуквенної серії і номера з семи цифр, віддрукованих чорною фарбою з магнітними властивостями. Фосфорний серійний номер складається з двобуквенної серії і номера з семи цифр, віддрукованих чорною фарбою з ефектом, що фосфоресцює.

12. Ірідісцентна смуга. На смузі, яка віддрукована спеціальною фарбою, що має золотистий блиск, при зміні кута нахилу банкноти з'являється малюнок.

13. Приховане зображення (ліфт). В орнаментальній розетці (гильоше) стає видимою цифра номіналу банкноти, при розгляданні купюри під кутом.

14. Ірисовий друк. Спеціальний вид друку, при якому спостерігаються плавні зміни кольору при переході від однієї фарби до іншої.

15. Ультрафіолетовий захист. Зображення, виконані спеціальною фарбою, видимі під впливом приладів, що є джерелами ультрафіолетового випромінювання.

16. Волокна, впроваджені в папір. На вищих номіналах банкнот в папір впроваджені рожеві волокна, які під джерелом ультрафіолетового випромінювання змінюють колір [4].

Багатьом відомі символи або знаки, що використовуються для позначення найпоширеніших, найвідоміших світових валют (доллар – \$, евро – €). У 2007 році свій символ з'явився і у тенге – **Т**.

Національним банком Республіки Казахстан у листопаді 2006 було проведено конкурс на малюнок символу тенге. Серед величезної кількості представлених малюнків (30 тисяч) був обраний один. 29 березня 2007 року затвердили новий символ тенге. Його автори, Вадим Давіденко і Санжар Амерханов, отримали премію в один мільйон тенге (близько восьми тисяч доларів) від Національного банку Казахстану, а також п'ять тисяч доларів від казахстанського банку «Альянс». Після публікації результатів конкурсу вибухнув скандал, причиною тому став факт, що новий символ тенге нічим не відрізняється від символу японської поштової служби, що використовується вже більше 120 років [6].

Дизайн тенге мінявся кілька разів, і мінявся у кращий бік. Інакше як банкнота номіналом в 10 000 могла стати кращою в світі? У травні 2007 року в Бангкоку проходила чергова валютна конференція «Currency Conference-2007», де банкнота 10 000 тенге отримала перше місце в номінації «Краща нова банкнота» (вона була випущена в листопаді 2006 року). Голова Міжнародної асоціації з валютних питань відзначив високий рівень захисту тенге і жорстку конкуренцію серед номінантів [7].

Гроші – візитна картка країни. Банкноти представляють Казахстан як країну з багатою історією, країну із стабільним сьогоднішнім, яка спрямована в майбутнє.

Джерела та література:

1. Парамонов О.В. Бумажные денежные знаки, выпущенные независимыми государствами на территории бывшего СССР за период с 1991 по 1994 гг. Каталог. – М., 1994. – 60 с.
2. http://www.unesco.kz/heritagenet/kz/participant/museum/nation_valuta/history_tenge.htm
3. <http://izhig.ru/numizmat/kazakh.php>
4. <http://uk.wikipedia.org/>
5. <http://kzt.fxdata.ru/>
6. <http://pro-business.kz/istorija-izobretenija/kazakhstanskije-dengi-tenge.html>
7. <http://pro-business.kz/istorija-izobretenija/tenge-valuta.html>
8. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник (далі –КПДІМЗ).-Фонди.-№ 19927-19930
9. КПДІМЗ.-Фонди.-№ 19861-62
10. КПДІМЗ.-Фонди.-№ 20007
11. КПДІМЗ.-Фонди.-№ 20175-20183

В статье рассмотрена денежная единица Казахстана, которая появилась в коллекции Каменец-Подольского государственного исторического музея-заповедника.

Ключевые слова: тэнгэ, Казахстан, банкнота, символ, защита, номинал.

УДК: 929.652: 069(477.43)

Ж.А. Карбовська

ПАМ'ЯТНІ ТА ЮВІЛЕЙНІ МОНЕТИ УКРАЇНИ В КОЛЕКЦІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

Пам'ятні та ювілейні монети України розробляють наукові працівники, художники, скульптори Національного банку України, які впродовж майже 20 років, утверджують та розкривають у монетах різні грані минулого і сьогодення України – незалежної держави. В нумізматичній колекції історичного музею-заповідника представлені монети з недорогоцінних металів номіналом 2 гривні та 5 гривень, біметалеві монети номіналом 5 гривень, срібні монети номіналом 10 гривень, а також срібна ювілейна 100 гривнева монета.

Ключові слова: пам'ятні та ювілейні монети України; колекція; монети з недорогоцінних металів, біметалеві, срібні; монети: 2 гривні, 5, 10, 100 гривень.

Пам'ятні та ювілейні монети України – це результат кропіткої роботи науковців, художників, скульпторів Національного банку України. Ознайомитись і дізнатись про ці монети, їх випуски ми можемо не лише з матеріалів НБУ, з публікацій у журналі «Нумізматика і Фалеристика», каталогів, інших джерел, а також і з колекції, яка представлена в експозиції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Дана тема розкрита в публікаціях Національного банку України, в дослідженнях Р. Шуста, М. Загреби, С. Халатова та інших науковців.

Пам'ятні монети України почали карбувати за кордоном у 1995 році. З 1998 року всі монети та медалі України викарбовані на Монетному дворі Національного банку України [1].

За матеріалами НБУ класифікація монет здійснюється за матеріалом виготовлення та за тематикою. Згідно першої класифікації виділяють: біметалеві монети з дорогоцінних металів, біметалеві монети з недорогоцінних металів; монети з дорогоцінних металів (золото, срібло); монети з недорогоцінних металів. Відповідно класифікації за тематикою Національним банком України сформовано наступні серії монет – «Античні пам'ятки України», «Видатні особистості України», «Вищі навчальні заклади», «Відродження української державності», «Відродження християнської духовності в Україні», «Герої козацької доби», «Гетьманські столиці», «Духовні скарби України», «Знаки зодіаку», «Княжа Україна», «Літаки України», «Міста-герої України», «На межі тисячоліть», «Найменша золота монета», «Народні музичні інструменти», «Народні промисли та ремесла України», «Обрядові свята України», «Пам'ятки давніх культур України», «Пам'ятки архітектури України», «Славетні роди України», «Спорт», «Стародавні міста України», «Східний календар», «Флора і фауна», «2000-ліття Різдва Христового», «Морська історія України», всього 27 тематичних серій і окремо визначено – інші монети [2]. Майже щороку започатковуються нові тематичні серії. Так, у 2009 році була започаткована нова серія пам'ятних монет «Народні промисли та ремесла України» [3], а у 2010 році – серія «Кораблебудування в Україні» [4]. В колекції історичного музею-заповідника представлені монети із 13 тематичних серій та монети, які віднесено до групи «інші монети».

Опрацювавши дану тему, ми пропонуємо виділити два періоди у карбуванні пам'ятних і ювілейних монет України, а саме – монети викарбовані до грошової реформи 1996 року (карбованець) і після реформи (гривня), які були викарбовані за кордоном до 1998 р. та на Монетному дворі України.

У 1994 році Кабінет Міністрів та НБУ прийняли спільну постанову про організацію випуску пам'ятних та ювілейних монет. Всі питання пов'язані з плануванням, випуском та реалізацією монетної продукції було доручено для вирішення управлінню Національного банку України. Перша пам'ятна монета була введена в обіг з 7 травня 1995 року, відповідно прийнятої постанови Правління Національного банку від 3 травня 1995 р. і присвячена 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.). Номінал монети 200 000 карбованців, наклад – 250 000 штук, виготовлена із мідно-нікелевого сплаву на Московському монетному дворі, згідно укладеної угоди [5].

За період з травня 1995 р. по вересень 1996 р. були викарбувані 13 пам'ятних та ювілейних монет із недорогоцінних металів, номіналом 200000 карбованців, що віднесені до тематичних серій: «Видатні особистості» – 400- річчя від дня народження Богдана Хмельницького; Леся Українка; Михайло Грушевський; «Міста-герої» – Київ, Одеса, Севастополь, Керч; а також 50-річчя Організації Об'єднаних Націй; «Спорт» – Атланта, XXVI. 100-річчя Олімпійських ігор сучасності, Атланта, XXVI. Перша участь в літніх Олімпійських іграх. [6].

В колекції історичного музею-заповідника представлені 7 тематичних пам'ятних та ювілейних монет (із 13), викарбуваних з недорогоцінних металів періоду до грошової реформи 1996 року (1995-1996 рр.) (табл. 1).

Таблиця 1

**Пам'ятні та ювілейні монети періоду 1995-1996 років – до грошової реформи 1996 року
в нумізматиці історичного музею-заповідника**

№ з/п	Серії тематичні	Назва монети, номінал, рік	Метал	Вага, г	Діаметр, мм; гурт
1.	Інші	Ювілейна монета «50-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. 1941-1945», 200000 карбованців, 1995 р.	CuNiZn	14,35	33,00; Рифлений
2.	«Видатні особистості»	Ювілейна монета «Богдан Хмельницький», 200000 карбованців, 1995 р.	CuNiZn	14,35	33,00; Рифлений
3.		Ювілейна монета «Леся Українка», 200000 карбованців, 1996 р.	CuNiZn	14,35	33,00; Рифлений
4.		Ювілейна монета «Михайло Грушевський», 200000 карбованців, 1996 р.	CuNiZn	14,35	33,00; Рифлений
5.	«Спорт»	Ювілейна монета «Атланта, XXVI. 100-річчя Олімпійських ігор сучасності, 200000 карбованців», 1996 р.	CuNiZn	14,35	33,00; Рифлений
6.		Ювілейна монета «Атланта, XXVI. Перша участь в літніх Олімпійських іграх», 200000 карбованців, 1996 р.	CuNiZn	14,35	33,00; рифлений
7.	Інші	Пам'ятна монета «Чорнобиль. 10-річчя трагедії», 200000 карбованців, 1996 р.	CuNiZn	14,35	33,00; Рифлений

* Складено за джерелом [7].

Під час грошової реформи 1996 року в обіг було введено гривню – грошову одиницю незалежної України і впродовж наступних років, а особливо після відкриття Монетного двору України, спостерігаємо зростання кількості відкарбованих пам'ятних та ювілейних монет, нових серій монет. Найпоширенішими монетами є монети номіналом 2 гривні із недорогоцінних металів (тиражем від 20000 до 50000 штук) та 5 гривень із недорогоцінних металів (тиражем від 30000 до 200000 штук). Перша 2 гривнева монета – це ювілейна монета «Софіївка», яка також була викарбувана номіналом 200000 карбованців у кількості 10 штук.

У колекції музею представлені 2 гривневі та 5 гривневі монети з недорогоцінних металів, відповідно до серій та року карбування у кількості 32 одиниці:

1) «Видатні особистості України» – 2 гривні: пам'ятна монета «В'ячеслав Чорновіл», 2003 р.; ювілейна монета «Андрій Малишко», 2003 р.; ювілейна монета «Микола Бажан», 2004 р.; ювілейна монета «Дмитро Яворницький», 2005 р.; ювілейна монета «Микола Стражеско», 2006 р.; «Володимир Чехівський», 2006 р.; ювілейна монета «Михайло Грушевський», 2006 р. [8].

2) «Вищі навчальні заклади України» – 2 гривні: ювілейна монета «125 років Чернівецькому державному університету», 2000 р.; ювілейна монета «170 років Київський національний університет ім. Тараса Шевченка», 2004 р.; ювілейна монета «100 років Київському національному економічному університету», 2006 р.; «Харківський національний економічний університет рік заснування 1930», 2006 р. [9].

3) «Відродження української державності» – 5 гривень: ювілейна монета «10 років Національному банку України», 2001 р.; ювілейна монета «10 років Незалежності України», 2001 р. [10]; ювілейна монета 100 гривень «10 років відродження грошової одиниці України», срібло [11].

4) «Відродження християнської духовності в Україні» (2000-ліття Різдва Христового) – 5 гривень: пам'ятна монета Хрещення Русі, 2000 р. [12].

5) «Герої козацької доби» – 5 гривень: ювілейна монета 350-річчя битви під Батогом, 2002 р. [13].

6) «Літаки України» – 5 гривень: пам'ятна монета «Літак АН-24 «Руслан», 2005 р. [14].

7) «Народні музичні інструменти» – 5 гривень: пам'ятна монета «Цимбали», 2006 р. [15].

8) «Обрядові свята України» – 5 гривень: пам'ятна монета «Свято Трійці», 2004 р.; пам'ятна монета «Покрова», 2005 р.; пам'ятна монета «Водохреще», 2007 р. [16].

9) «Пам'ятники архітектури України» – 5 гривень: пам'ятна монета «Свято-Успенська Святогірська лавра», 2005 р.; пам'ятна монета «Кирилівська церква», 2006 р. [17].

10) «Стародавні міста України» – 5 гривень: ювілейна монета «350 років м. Суми», 2005 р.; ювілейна монета «1100 років Переяслав-Хмельницький», 2007 р.; ювілейна монета «600 років м. Чернівцям», 2008 р. [18].

11) «Інші монети» – 2 гривні: ювілейна монета «50-річчя Загальної декларації прав людини», 1998 р., пам'ятна монета «Добро – дітям», 2001 р., пам'ятна монета «Атомна енергетика України», 2004 р., «Давід Гурамішвілі», 2005 р.; 5 гривень: пам'ятна монета Сорочинський ярмарок, 2005 р.; ювілейна монета «Антарктична станція «Академік Вернадський», 2006 р.; ювілейна монета «150 років Центральному державному архіву України», 2003 р. (біметалева); пам'ятна монета присвячена проведенню в Києві у липні 2007 р. засідання XVI щорічної сесії «Парламентська асамблея Організації з безпеки і співробітництва в Європі», 2007 р. [19].

Перші срібні монети України були викарбувані у 1995-1996 роках за кордоном і віднесені до серії «Видатні особистості» («Богдан Хмельницький», «Леся Українка», «Григорій Сковорода», «Михайло Грушевський») номіналом 1000000 карбованців та монети номіналом 2000000 карбованців – «50-річчя Організації Об'єднаних націй», «10-річчя трагедії Чорнобиля» і монети серії «Спорт» – Атланта. XXVI [20].

Срібні монети номіналом 5 гривень розпочали карбувати на Монетному дворі НБУ з 2004 року.

Перша срібна 10 гривнева монета України викарбувана з нагоди 400-річного ювілею митрополита Петра Могили за кордоном у 1996 р., а всі наступні монети цього номіналу викарбувані на Монетному дворі НБУ.

У колекції історичного музею-заповідника срібні монети представлені 10 гривневими монетами серій: «Герої козацької доби», «Княжа Україна» та «Духовні скарби України», всього 10 монет, які оформлені НБУ у подарунковий комплект [21].

За Розпорядженням НБУ від 08.06.2000 року на пам'ятних монетах України розміщується логотип Монетного двору України [22].

Пам'ятні монети України є дійсними платіжними засобами України і обов'язкові до приймання без будь-яких обмежень за їх номінальною вартістю до всіх видів платежів, а також для зарахування на розрахункові рахунки, вклади, акредитиви та для переказів. Пам'ятні монети із дорогоцінних металів реалізуються в Україні і за кордоном за колекційною ціною [23].

Нумізматична колекція музею формувалась та формується стараннями наукових працівників музею, жителями міста Кам'янець-Подільського, Хмельниччини та інших регіонів України.

В нумізматичній колекції історичного музею-заповідника нараховується 53 пам'ятних та ювілейних монети із яких 7 монет номіналом 200000 карбованців належать до періоду 1995-1996 рр. та 33 монети – до періоду 1996-2008 років. З недорогоцінних металів (нейзильбер, біметал) представлено 15 монет номіналом 2 гривні та 18 монет номіналом 5 гривень і 2 монети номіналом 5 гривень – біметалеві, а також 10 срібних монет і одна 100 гривнева срібна монета.

Джерела та література:

1. Шуст Р.М. Нумізматика: Історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – С. 348.
2. Інтернет ресурс: Національний банк України, 2004 Numismatics@bank.gov.ua
3. Пам'ятні та ювілейні монети України. Вироблено С.Халатов. /Усі права захищені/. Харків, Україна. – 2003-2010.
4. Там же.
5. Шуст Р.М. Нумізматика: Історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – С. 337-338.
6. Загребя М. Монети України, 1992-2006: Каталог. – 2-ге вид., допов. – К.: Логос, 2006. – С. 23-48.
7. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника(К-ПДІМ-3), Фонди: Кнз. 21818, Кнз. 21819, Кнз. 21838-21841.
8. Там же, Кнз. 21837, Кнз. 21902, Кнз. 21903, Кнз. 21905-21907.
9. Там же, Кнз. 21835, Кнз. 21836,
10. Там же, Фонди: Комплект, Вр.827.
11. Там же, Фонди: Кнз. 21682.
12. Там же, Фонди: Комплект, Вр.827.
13. Там же.

14. Там же, Фонди: Кнз. 21383.
15. Там же, Кнз. 21386.
16. Там же, Кнз. 21381, Кнз.21898.
17. Там же, Кнз. 21384, Кнз. 21921.
18. Там же, Кнз. 21900, Кнз. 21382, Кнз. 21831.
19. Там же, Кнз. 21820, Кнз. 21901, Кнз. 21842, Кнз. 21904, Кнз. 21897, Кнз. 21899, Кнз. 21385.
20. Шуст Р.М. Нумізматика: Історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – С. 337-338.
21. К-ПДІМ-З, Фонди: Кнз. Вр. 826.
22. Нумізматика і Фалеристика, жовтень-грудень №4, 2006. – С. 8.
23. Там же. – С. 8.

Памятные и юбилейные монеты Украины разрабатывают научные работники, художники, скульпторы Национального банка Украины, которые почти 20 лет, утверждают и розкрывают в монетах различные грани прошлого и современности Украины – независимого государства. В нумізматической коллекции государственного исторического музея-заповідника представлены монеты из недорогоценных металлов номиналом 2 гривны и 5 гривен, биметаллические монеты номиналом 5 гривен, серебрянные монеты номиналом 10 гривен, а также серебрянная юбилейная 100 гривневая монета.

Ключевые слова: памятные и юбилейные монеты Украины; коллекция; монеты из недорогоценных металлов, биметаллические, серебрянные; монеты: 2 гривны, 5, 10, 100 гривен.

УДК 336.7(470+571)»18/19»:94:069(477.43)

Н.М. Савіцька

ВІДОБРАЖЕННЯ В ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ «ІСТОРІЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ НА ПОДІЛЛІ» З КОЛЕКЦІЇ ФОНДІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА ДЕРЖАВНИХ КРЕДИТНИХ БІЛЕТІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

У статті подається інформація про грошову реформу С.Ю.Вітте кін. ХІХ – поч. ХХ ст., під час якої встановлено золотий монометалізм рубля або вільний обмін рубля на золото (золотий стандарт рубля). Реформа також означала девальвацію рубля по курсу «двох третин», яка пройшла без очікуваних потрясінь. Реформа зміцнила зовнішній і внутрішній курс рубля, поліпшила інвестиційний клімат в країні, сприяла залученню в економіку вітчизняних та іноземних капіталів.

Ключові слова: Державний банк, грошова реформа, золотий монометалізм, державні кредитні білети, рубль.

В експозиції Кам'янець-Подільському державному музеї-заповіднику «Грошовий обіг на Поділлі» представлені державні кредитні білети Російської імперії, впроваджені грошовою реформою С.Ю. Вітте. яка зміцнила державні фінанси та дала поштовх економічному розвитку.

У січні 1793 р. за другим поділом Польщі Правобережна Україна, у т. ч. Поділля, перейшли до складу Російської імперії. Спочатку Подільські землі увійшли до складу новоствореної Ізяславської губернії, а в 1795 р., після третього переділу та ліквідації Речі Посполитої, почалося створення Подільської губернії. Столицею губернії було визначено Кам'янець-Подільський [2, с. 165].

Поява перших паперових грошей на теренах України пов'язана з іменем російської імператриці Катерини ІІ. Першими паперовими грошима на території Російської імперії вважаються асигнації. У грошовий обіг вони надійшли у 1769 р. Зростаючі емісії паперових грошей протягом історії їх існування на покриття здебільшого воєнних витрат призвели до того, що паперові гроші, позбавлені будь-якого забезпечення, швидко знецінювалися, втрачаючи купівельну спроможність.

Стабілізація фінансового господарства Російської імперії, в пер. пол. ХІХ ст., дала змогу розпочати проведення грошової реформи. Першим кроком стало введення 1 липня 1839 р. Миколою І маніфесту «Про об'єднання грошової системи» [15, с. 199].

1 червня 1843 р на завершальному етапі грошової реформи, згідно з маніфестом «Про заміну асигнацій та грошових представників кредитними білетами», передбачалась запровадити в обіг кредитні білети [15, 201].

У 1860 р. створено Державний банк Російської імперії, діяльність якого в Україні позитивно вплинула на розвиток промисловості й торгівлі, сприяла розширенню мережі приватних банків. У 1862 році було зреформоване все фінансове господарство держави й зосереджено все управління фінансами в руках міністра фінансів [14].

Наприкінці 60 – на початку 70-х років вдалося поліпшити економічну ситуацію в державі і досягти позитивних тенденцій у балансі доходів та видатків державного бюджету. Нагромадження золотого запасу та зрос-

тання курсу кредитного рубля давали підстави сподіватися на оздоровлення грошового господарства країни. Станом на 1 січня 1876 р. Державне казначейство накопичило вільної готівки на суму 40,5 млн. рублів. Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. воєнні видатки знову покривалися за рахунок емісії державних казначейських білетів. Державний борг Росії сягнув астрономічної цифри – 6 млрд. рублів. Наростали інфляційні процеси. Курс кредитного рубля з 80,7 копійки золотом у 1876 р., впав до 64,8 копійки золотом у 1880 р. На ринку було нерозмінних кредитних білетів на суму близько 420 млн. рублів. Держава опинилася на межі банкрутства.

З 1881 р. заходами, спрямованими на оздоровлення грошового господарства імперії, керував міністр фінансів М. Бунге. Він одним із перших поставив питання про необхідність відмовитися від системи срібного монометалізму і перейти до золотої валюти.

Розпочалася підготовча робота, передусім, створення відповідного золотого запасу шляхом збільшення видобутку золота в середині країни та отримання значних іноземних позик [15, 204].

Наприкінці 1886 р. Бунге пішов у відставку, однак його наступник Вишнеградський також був прихильником запровадження золотого монометалізму.

У травні 1892 р. міністром став С.Ф. Вітте, який очолював міністерство фінансів до 1908 р. Він був прихильником ідей свого попередника і, користуючись підтримкою імператорів Олександра III (1881–1894) та Миколи II (1894–1917), активно проводив підготовку до запровадження. У 1896 р. склалися сприятливі обставини для здійснення грошової реформи [15, 205].

Зміни, що відбулися внаслідок здійснення грошової реформи, змусили уряд відкоригувати монетний статут. Його нова редакція була схвалена Миколою II 7 червня 1899 р. Державною грошовою одиницею проголошувався золотий рубль, що містив 17,424 долі щирого золота. Дозволялось карбування золотої монети як із казенної сировини, так і з металу, що належав приватним особам. Срібна та мідна монета оголошувались допоміжними засобами обігу, обов'язковими до прийому при здійсненні фінансових операцій на суму до 25 рублів – банківським сріблом, і до 3 рублів – білонною та мідною монетою. Загальна кількість емісії срібної монети не повинна перевищувати суму з розрахунку 3 рублі на кожного мешканця імперії. Цей документ визначав метрологічні параметри мідної та срібної монети [15, 207].

Державні кредитні білети 1898–1899 років – паперові гроші Російської імперії, державні кредитні білети нового зразка. Згідно указу від 14 листопада 1897 року на знову виготовляються кредитних квитках містилася наступна напис: Державний банк розмінює кредитні білети на золоту монету без обмеження суми (1 руб. = 1/15 імперіала, містить 17 424 часткою чистого золота).

Також на кредитних квитках замість тексту «Извлечения из Высочайшего манифеста о кредитных билетах» на зворотному їхньому боці стали поміщати 3 параграфів з цього указу про правила їх обігу:

1. Розмін Державних кредитних білетів на золоту монету забезпечується всім надбанням Держави.
2. Державні кредитні білети мають хід по всій Імперії нарівні з золотою монетою.
3. За підробку кредитних білетів винні піддаються позбавлення всіх прав стану і заслання в каторжну роботу.

Державний банк мав право випускати лише паперові грошові знаки з золотим забезпеченням. При цьому до 600 млн. руб. воно мало становити 50 %, а понад цю суму – 100%.

Політичне зближення Росії з Францією, від фінансового сприяння якої значною мірою залежав успіх грошової реформи, спричинило появу різноманітних проектів грошово-монетних змін. З метою зближення російської та французької валют у 1902 р. було виготовлено незначну кількість монет з подвійним позначенням номіналу «37 ½ рубля – 100 франків». Ще раніше, у 1876 р., виготовили 100 шт. золотих монет номіналом 25 рублів, що відповідало 100 французьким франкам. Подібна емісія була повторена у 1896 р. та 1908 р.

У ході реалізації грошової реформи велика увага приділялася впорядкуванню емісії кредитних білетів. Упродовж перших років після проведення грошової реформи на ринку перебували знаки вартістю 1, 3, 5, 10 та 25 рублів зразка 1887 р. їх зовнішнє оформлення суттєво відрізнялося від купюр зразка 1866 р. Так, на 25-рублевій купюрі вперше було вміщено водяний знак із зображенням Олександра II, а також постать жінки у вбранні княжих часів, яка символізувала Росію.

У ході грошової реформи у 1898 р. в обіг було запроваджено нову серію державних кредитних білетів номіналом 1, 3, 5 [7] та 10 рублів [11], які по зовнішньому вигляду, повторювали аналогічний номінали зразка 1887 року, із змінами відповідно указу від 14 листопада 1887 року. Білети друковані на білому папері з водяними знаками.

Державний кредитний білет 1 рубль [13]. Зразки білета почали надходити по відділам Державного банку тільки в 1900 р. При цьому видача білетів 1 рубль 1898 р. передбачалась тільки «лиш при совершенном израсходовании» запасів однорублевих білетів попереднього випуску.

А в 1899 р. – 25 рублів, що зовнішнім виглядом не відрізнялися від емісії 1887 р. за винятком написів, виконаних згідно з указом від 14 листопада 1897 року. На водяному знаку портрет Олександра III.

Кредитні білети 3, 5, 10 та 25 рублів випускались до 1909 року.

Одночасно на ринку з'явилися нові банкноти. У 1898 р. були виготовлені білети по 100 [3] та 500 рублів [6].

Державний кредитний білет 100 рублів зразка 1896 року (з датою на квитку 1898 рік) був випущений з 1 грудня 1898 року на підставі указів від 4 липня 1898 року. Зразок цього білета був найвищий затверджений указом від 29 листопада 1896 року зі зміною пізніше написів на ньому згідно з указом від 14 листопада 1897 року. Фактично цей білет підготовлявся до випуску ще в 1896 році як продовження серії кредитних білетів зразка 1892-1895 років. Проте в ході грошової реформи Вітте в 1897 році в уже затверджений зразок були внесені зміни на підставі указів від 29 серпня і 14 листопада 1897 року. У зв'язку з чим випуск цього кредитного білета в обіг було здійснено тільки в грудні 1898 року. На ньому в овальній рамці був поміщений парадний чорно-білий портрет Катерини II (гравюра з картини художника Йоганна-Батиста Лампі старшого, написаний в 1792 році), аналогічний портрет на білетах зразка 1866 року. На водяному знаку портрет Катерини II. Кредитний білет 100 рублів випускався до 1910 року.

Державний кредитний білет 500 рублів зразка 1898 року був випущений в березні 1899 на підставі указів від 1 лютого 1899 р. Зразок білета був найвищий затверджений указом від 4 листопада 1898 року. Це був новий, ніколи раніше не випускався номінал кредитних білетів. На ньому в овалі прикрашеної рамці був поміщений чорно-білий портрет Петра I в трикутному капелюсі (так званий «Петро в капелюсі»), виконаний способом друку. Випускався до 1912 року.

Новим був білет 50 рублів [14] 1899 р. з портретом імператора Миколи I. Надрукований на папері білого кольору без водяного знака. Ранні серії білетів (АА-АЛ) мають блакитний відтінок, а пізні серії (АМ-АТ) – сіруватий відтінок. З лицьового боку друкувався металографічним способом по багатокольоровій орловській сітці. З зворотного боку застосовувався багатобарвний малюнок. Кредитний білет 50 рублів випускався до 1918 року.

Новою практикою стало вміщення на банкнотах лише першого року емісії купюр даного зразка. Так, однорублеві купюри аж до 1917 р. випускалися з датою «1898». Дату їх виготовлення можна приблизно визначити лише за вміщеними на них підписами керуючих Державним банком. До 1903 р. цю посаду обіймав Е. Плєске, у 1903-1909 рр. – С. Тімашов, у 1910-1912 рр. – А. Коншин, 1912-1917 рр. – І. Шипов. Купюри емісій, випущених до грошової реформи 1895-1897 рр., були вилучені з обігу у 1902 р. У 1905 р. з'явилися кредитні білети з новим іконографічним оформленням, і розпочався обмін купюр. У цьому році були виготовлені грошові знаки вартістю 3 рублі [12]. У 1909 р. – 5 [8], 10 [10] (рис.11) та 25 рублів [9], у 1910 р. – 100 рублів [4], а у 1912 р. – 500 рублів [5].

Найбільша за купівельною спроможністю та розміром купюра Російської імперії 500 рублів 1898 та 1912 р. випуску, забезпечені 430 грамами золота. Розмір купюри зразка 1912 – 275x126 мм.

Усього станом на 1914 р. було випущено кредитних білетів на суму 1664,7 млн. рублів (69,3 % загальної грошової маси). З них 28,6 % становили 100-рублеві купюри, 17,9% – 10-рублеві, 17,5 % – 25-рублеві, 16,3% – 5-рублеві, 13,8 % – 3-рублеві, 4,9 % – 500-рублеві, 0,8 % – 50-рублеві, 0,2% – 1-рублеві. Тоді ж в обігу перебувало золотої монети на суму 494,2 млн рублів (20,6 % загальної грошової маси), банківського срібла – 122,7 млн. рублів (5,1 % загальної грошової маси), а також білонної та мідної монети – 121,2 млн. рублів (5% загальної грошової маси) [15, 208].

Лише події російсько-японської війни 1904-1905 рр, та революції 1905-1907 рр. суттєво погіршили стан державних фінансів, але не знищили набутків грошової реформи 1895-1897 рр. Міністрам фінансів В. Коквцову (1904-1914 рр., з перервою у 1905–1906 рр.) та І. Шипову (1905–1906 рр.), значною мірою завдяки іноземним запозиченням, вдалося зберегти вільний обмін кредитних білетів на золоту монету.

В кінці XIX на початку XX ст. рубль котувався відносно франка, марки і фунта стерлінгів. Долар тоді не вважався світовою валютою. На початок реформи Вітте, рубль офіційно прирівнювався до 4 франків але в дійсності дорівнював 2,5 франків це співвідношення було вирішено закріпити – карбованець був девальвований і прирівняний до 2 цілих двох третіх франку. Цей паритет відповідав золотому вмісту і купівельній цінності двох валют. Фактично це дало змогу залишити ціни на внутрішньому ринку незмінними і полегшити проходження реформи. Встановлений курс вдалося втримати. До 1913 року він коливався у межах 2.57–2.69 франку за карбованець. Російський рубль котувався на всіх біржах світу.

Російський рубль та цінні папери стійко трималися аж до самого початку першої світової війни, чого не можна сказати про валюти інших країн. З початком війни Росія та інші країни Європи припинили обмін паперових грошей на золото, однак золоте забезпечення рубля збереглось (в 1914 році грошова маса склала 3,2 млрд. при золотому запасі 1.6 млрд.) Це Було менше ніж передбачено законом 1897р, але набагато більше ніж в довоєнній Німеччині.

В 1914 р. система золотого монометалізму, запроваджена в Росії внаслідок грошової реформи 1895–1897 рр., зазнала краху. 27 липня 1914 р. Микола II видав указ про призупинення обміну кредитних білетів на золоту монету. Одночасно було відмінено емісійний закон 1897 р., який не дозволяв Державному банку здійснювати надмірну емісію паперових грошових знаків без золотого забезпечення. На покриття воєнних видатків банк отримав дозвіл випустити незабезпечених кредитних білетів на суму 1200 млн. рублів [15,209].

В умовах припинення обміну паперових грошей на золото всі очікували обвалу карбованця, однак цього не сталося. За 5 місяців 1914 р рубль подешевів лише на 16.8%.

Однак не все було так гарно. З 1914 по 1917 бюджетний дефіцит зростав з 1.898 млрд. до 22.568 млрд. Разом зі зростанням дефіциту зростала емісія грошей, незабезпечений випуск склав після лютневої революції 8.4 млрд. Склалися всі умови для інфляції та знецінення рубля. Основна проблема державного боргу полягала у його структурі: основна частина короткотермінові (6 місяців та 1 рік) боргові зобов'язання. Для обслуговування державного боргу та фінансування дефіциту бюджету був обраний шлях залучення нових позичок шляхом випуску державних боргових зобов'язань. При чому наголос ставився на внутрішні позички, що давало можливість відтягнути частину готівки з обігу.

Невдала економічна та воєнна політика привели, зміни урядів, економічні кризи сильно підірвали грошову систему. Всього за три роки державний кредитний білет знецінився по відношенню до долара США на 50% і перетворився з повноцінного золотого на знецінений паперовий [1].

Отже, однією з найважливіших подій в історії грошової системи Російської імперії, яка розповсюджувалась на українських землях, було введення золотого стандарту – монетарної системи, в якій основною одиницею розрахунку була стандартизована кількість золота. Ця реформа була стимулом для розвитку в Російській імперії різних галузей: сільського господарства та будівництва залізничних колій та ін. Введення золотої валюти зміцнило державні фінанси і стимулювало економічний розвиток. В кінці XIX століття за темпами зростання промислового виробництва Росія обганяла всі європейські країни. Цьому у великій мірі сприяв широкий приплив іноземних інвестицій в індустрію країни. Тільки за час міністерства С.Ю.Вітте (1893-1903 рр.). Їх розмір досяг колосального розміру – 3 млрд. рублів золотом. В кінці XIX – початку XX століття золота одиниця переважала у складі російського грошового обігу.

Джерела та література:

1. Грошова реформа 1895–1897.[Електронний ресурс].Режим доступу: <http://100pudov.com.ua/>
2. Данілов І.В. Вартові державного добробуту / Данілов І.В., Савчук М.Я., Мельничук О.В.; – Кам'янець – Подільський: Видавець Зволейко Д.Г., 2010. – 264 с.
3. Кам'янець – Подільський державний історичний музей – заповідник. Фонди.- Група збереження «НумізMATика».- Арх. 12221.
4. Там само. – Арх. 12179.
5. Там само. – Арх. 12225.
6. Там само. – Арх. 12224.
7. Там само. – Арх. 12219.
8. Там само. – Арх. 12163.
9. Там само. – Арх. 199.
10. Там само. – Арх. 12160.
11. Там само. – Арх. 12227.
12. Там само. – Арх. 12164.
13. Там само. – Арх. 203.
14. Там само. – Арх. 184.
15. Реформи другої половини XIX ст. в Росії та їх вплив на розвиток України.[Електронний ресурс].Режим доступу:http://5ka.at.ua/load/istorija_ukrajini/reformi_drugoji_polovini_19_st_v_rossiji_ta_jikh_vpliv_na_rozvitok_ukrajini
16. Шуст Р.М. НумізMATика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посіб. – К.:Знання, 2007. - 371 с.

В статті подано інформацію о денежной реформе С.Ю. Витте кон. XIX – нач. XX в., во время которой установлен золотой монометаллизм рубля или свободный обмен рубля на золото (золотой стандарт рубля). Реформа также означала девальвацию рубля по курсу «двух третей», которая прошла без ожидаемых потрясений. Реформа укрепила внешний и внутренний курс рубля, улучшила инвестиционный климат в стране, способствовала привлечению в экономику отечественных и иностранных капиталов.

Ключевые слова: Государственный банк, денежная реформа, золотой монометаллизм, государственные кредитные билеты, рубль.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ, КУЛЬТУРИ ТА ПРИРОДИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО. ВИДАТНІ ПОСТАТІ МІСТА

УДК 351.853(477.43)

Н.М. Майнгардт-Гоголь

МІСТО КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ТА ЙОГО ПАМ'ЯТКИ

Подається кількісний склад пам'яток та об'єктів археології, історії та мистецтва міста, місця їх розташування, описуються пам'ятник історії – бойової слави та мистецтва – Т.Г.Шевченка.

Ключові слова: місто Кам'янець-Подільський, пам'ятка, об'єкт, облік.

Місто Кам'янець-Подільський: місто – легенда, місто – історія, перлина Поділля, місто, що по праву стоїть в одному ряду з такими містами України як Київ і Львів. Ще додам: місто – пам'ятка. Особливо це стосується старого міста, яке Постановою Ради Міністрів УРСР у 1977 році [1, с.2] отримало статус історико – архітектурного заповідника. В місті 40 найвідоміших пам'яток *архітектури* [2, с.1], які охоплюють період з XI по XIX століття. Постановою Кабінету Міністрів України місто внесено в список історичних населених місць України [3, с.407]. 8 пам'яток *археології* на обліку та 11 в переліку виявлених об'єктів [4], 28 пам'яток *історії* на обліку та 2 в переліку виявлених об'єктів [5], 1 об'єкт мистецтва [6].

Серед *пам'яток історії*: 12 історичних будинків, 9 поховань періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років (5 братських могил радянських воїнів (проспект Грушевського, 74, вулиці: Старобульварний узвіз, 1, Фабріціуса, 7, Шевченка, 26), братська могила підпільників (вул. Дружби народів, 6), братські могили жертв фашизму (вул. Васильєва, 15 /колишня Дружби народів), могила гвардії полковника 29-ї мотострілецької бригади 10-го гвардійського уральського добровольчого танкового корпусу 4-ї танкової армії Смірнова Михайла Семеновича (на розі вулиць Соборної та Шевченка), могила невідомого воїна в комплексі з пам'ятником бойової слави – танком Т-34 (майдан Відродження) [7, с.с.7, 8, 18, 32-35, 45], могила байкаря М.П.Годованця (пр. Грушевського), могили Героїв Радянського Союзу М.Н.Дейнеженка та О.П.Дудіна (Нігинське шосе, 2), Папська (Кармалюкова) башта, в якій тричі був ув'язнений У.Кармалюк (Папаніна, 1).

З виявлених *об'єктів історії* відомі: Братські могили жертв фашизму (вул. Жукова, 33) [8, с.33] та могила Ю.Й. Сіцінського [9, с.58].

Більшість історичних будинків, які знаходяться на державному обліку пов'язані з державним устроєм. В старому місті знаходяться будинки, пов'язані з іменами Степана Руданського та Анатолія Свидницького (руська семінарія, XIX ст. вул. П'ятницька, 11 /колишня Бебеля/, з розташуванням штабу 10-го Уральського танкового добровольчого корпусу, частини якого визволяли місто від німецько-фашистських загарбників (готель «Бель – Вью, XIX ст. вул.Троїцька, 2 / колишня Володарського/ [10, с.546]. По вул. Шевченка, 13 знаходиться будинок де навчався композитор Н.Д.Леонтович (Подільська духовна семінарія, XIX ст.), Шевченка, 24 – будинок, в якому розташовувався штаб оборони міста у 1944 році (Маріїнська гімназія, 2-га пол. XIX ст.) [11, с.548].

В кінці березня на початку квітня 1944 р. місто визволяли від німецько-фашистських загарбників воїни 61 та 63 танкових, 29 гвардійської мотострілецької Унецької бригад, 359 гв. зенітно-артилерійського, 357 гв. винищувального протитанкового артилерійського полків, 131 гв. саперного батальйону 10 гв. танкового корпусу; 16 гв. та 49 механізованих бригад 6 гв. механізованого корпусу, 51 мотоциклетного полку армійського підпорядкування 4 танкової армії; 574 стрілецького та 297 артилерійських полків 121 стрілецької дивізії 30 стрілецького корпусу 1 гвардійської армії, 896 стрілецького полку 211 стрілецької дивізії, 205 та 207 гв. стрілецьких полків 70 гв. стрілецької дивізії 101 стрілецького корпусу 38 армії. Воїни які загинули при визволенні поховані в 5 братських та 3-х одиночних могилах [12, с. 8, 18, 33, 35, 45].

На честь військових частин у 1948 р. на постаменті з силурійського каменю встановлено танк Т-34, перед танком – могила невідомого воїна і горить Вічний вогонь [13, с.7, 8].

Після завершення роботи по дослідженню прізвищ воїнів (на підставі ЦА Міністерства оборони РФ (м. Подольськ), архіву військово-медичних документів (м. Санкт-Петербург), які загинули та померли в шпиталях при визволенні, у 2007 р. автором тез видано каталог-довідник «Поховання періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років на території міста Кам'янець-Подільського Хмельницької області», в якому є опис всіх могил міста та пам'ятників на них, подані прізвища воїнів, які загинули при визволенні.

У 2000 р. біля міського Будинку культури по вул. Шевченка, 20 (Пушкінський народний дім, 2-га пол. XIX ст. [14, с.548]. встановлено бронзовий бюст Тарасу Григоровичу Шевченку. Авторська робота подільського скульптора Б.М.Мазура – лауреата Малої Державної премії ім. Шевченка.

Пам'ятка, пам'ятник, пам'ятний знак – напевно не випадково ці слова походять від слова пам'ять. Пам'ятати і вивчати свою історію, пам'ятник Т.Г. Шевченка віддавати данину тим, хто загинув за Батьківщину, зберігати і примножувати надбання набуті народом.

Джерела та література:

1. Постанова Ради Міністрів УРСР, № 298, 18.05.1997 р. Про створення Державного історико-архітектурного заповідника у м. Кам'янці-Подільському. Сайт: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/298-77-п>
2. Сайт: http://grevoroda.in.ua/index/php?option=com_content&view=article&id=85%3A2011-08-24-08-03-22&catid=26%3A...
3. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження списку історичних населених місць України», № 878 від 26 липня 2001. Охорона культурної спадщини. Нормативна база., К., 2010.
4. Переліки пам'яток та об'єктів археології Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
5. Переліки пам'яток та об'єктів історії Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
6. Переліки об'єктів мистецтва Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
7. Наталія Майнгардт-Гоголь. Поховання періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років на території міста Кам'янець-Подільського Хмельницької області (каталог-довідник), м.Хмельницький, 2007.
8. Там само.
9. Н.М. Майнгардт-Гоголь. Увічнення пам'яті Ю.Й.Сіцинського на Хмельниччині. Збірник матеріалів Міжнародної науково-красознавчої конференції «Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцинського та Володимира Січинського».
10. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник., К., Наукова думка, 1987.
11. Там само.
12. Наталія Майнгардт-Гоголь. Поховання періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років на території міста Кам'янець – Подільського Хмельницької області (каталог-довідник), м.Хмельницький, 2007.
13. Там само.
14. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник., К., Наукова думка, 1987.

Подается количественный состав памятников и объектов археологии, истории и искусства города, места их нахождения, описываются памятники истории – боевой славы – танк-34 и искусства – Т.Г.Шевченка.

Ключевые слова: *город Каменец-Подольский, памятник, объект, учет.*

УДК 7.041.5(477.43):94:069(477.43)

В.М. Пачіс

УКРАЇНСЬКИЙ ПОРТРЕТ ТА ЙОГО ЗРАЗКИ У ФОНДАХ МУЗЕЮ

У статті йде мова про шляхи розвитку українського портретного живопису та художні впливи, які відобразилися в ньому.

Ключові слова: *український портрет, малярський цех, портрет, художники, художні впливи, художній образ, майстри, подорожуючі художники, західноєвропейські художники, духовенство, єпископ.*

Під терміном «український портрет» розуміють три групи цього роду художньої творчості:

- Портрети, які на території етнографічної України творили її уродженці;
- Портрети, які українські майстри створювали в чужих землях;
- Портрети українців, які створювались майстрами чужоземцями.

Тільки така постановка питання, дає можливість хоча б для майбутнього уявити шляхи розвитку портретної майстерності в Україні, визначити ту основу, на якій цей портрет виріс, виявити характер художніх впливів, які відобразилися в ньому [7, с.5].

Велика кількість портретів, які побутували на Поділлі в кін.18 – в першій пол. 19 ст. дійшла до наших днів, а зараз знаходиться на збереженні в фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника і експонується в художньому відділі. Нажаль для нас частина імен художників і зображених на портретах персон забуті, втрачені або ж невідомі. Від багатьох з них нічого не збереглося до наших днів, окрім невеликих спогадів в історичних джерелах, архівних рукописах. Біографії багатьох художників, чи то невідомі придворні живописці, талановиті випускники художніх академій, кріпосні майстри і подорожуючі художники, долі яких так чи інакше пов'язані з Поділлям, Кам'янцем-Подільським, залишаються маловідомими або ж зовсім забутими.

Вивчаючи колекцію портретів, можна визначити їх локальні особливості, прослідкувати на окремих зразках зв'язки з іншими територіальними осередками України і Західної Європи. Дасть змогу виявити вплив мистецтва іноземних художників на творчість українських портретистів.

Розповсюдженню заказного портрета, який призначався для гостьових кімнат багатих міщан сприяли соціальні переми, пов'язані з руйнуванням феодальних підвалін. В суспільстві створився значний прошарок – міщани і небагата шляхта, художні смаки якого були простими і задовольнялись майстрами різних здібностей і різноманітної виучки наближених до народного способу, відмінних від способу високо досвідченої верхівки [2, с.15].

Стійкі традиції цехового портрета, створили благотворний ґрунт для розвитку портретного жанру на Поділлі. Між тим занепад в кінці 18 ст. малярського цеху, відсутність художнього учбового закладу призвели до втрати тісного генетичного зв'язку живопису 19 ст. з накопиченим досвідом попередніх часів. Популярність портрета того часу спричинила появу в місті і краї великої кількості приїжджих художників, що орієнтувало розвиток образотворчого мистецтва в західноєвропейському руслі. І якщо картин історичного змісту, пейзажів або жанрових можна рахувати лише десятками, то портретів в тисячах одиниць. Великі колекції старих українських портретів є в наявності в музеях Києва, Львова, Чернігова, Житомира, Харкова, Полтави, Кам'янець-Подільського і інших містах [4, с. 76].

В нашому регіоні жили і творили багато маловідомих або й зовсім невідомих малярів.

В кінці 18 ст. – поч. 19 ст. кам'янецький радник Йосип Городоцький писав портрети і ікони. Є відомості про виконану ним олійну картину на полотні, на якій зображено Благословляючого Христа. На звороті картини підпис автора.

Гусаківський Юрій(Геннадій) – народився у 1725 році в с. Попівці на Волині. У 1753 році вступив маляром до Почаївського монастиря і був пострижений в монахи. У 1770 році помер у Кам'янці [1, с. 56].

Заборовський Михайло Сидорович – маляркін. 18–поч.19ст. Проживав в селі Івахни на Поділлі(Липовецький повіт). Займався іконописанням, майстер та автор моралістичних композицій [1, с. 49].

Калинович Іван Іакинф – народився у 1751 р. на Поділлі, був маляром Почаївського монастиря, тут же постригся в монахи[1, с.103].

Козакевич Павло Палева народився у 1721 р. В с. Черняві на Перемельщині. В 1746 р.був малярем Почаївського монастиря, потім став ченцем. У 1749 р.був відправлений на навчання в Кам'янець-Подільський до відомого там маляра Радивілівського Юрія [1, с. 397].

Радивілівський Юрій – художник середини 18 ст. Жив і працював в Кам'янці-Подільському. і багато інших маловідомих або й зовсім невідомих малярів[9, с. 115].

Близький контакт з Польщею і Києвом – багато подільських художників отримали там освіту, але разом з тим і провінційний характер міста, надали розвитку портретного живопису відмінні риси напрямку, які виражали смаки і ідеали середньоміщанських сфер. Стереотипи цього пізньоромантичного мистецтва – певний мелодраматизм, статичність поз, орнаментальна умовність атрибутів і пейзажних фонів, в якійсь мірі площинність об'ємів і графічна виписаність узорів костюма – були засвоєні як професіоналами, так і представниками напівфольклорного живопису [7, с. 360]. В них немає зайвої пишності, вони приваблюють своєю безпосередністю сприйняття дійсності, простотою, народною реалістичністю, навіть якимось поетичним натуралізмом. Глядач може переконатися, скільки в цих творах своєрідної майстерності, спостережливості, глибокої людяності в них відголоски старого площинного живопису і святкова різючість яскравого строю народного мистецтва. Деякі художники, маючи професійну освіту пристосовувались до смаків замовників і малювали свої картини наближуючись до принципів напівфольклорного портрета.

Різноманітність типів культових портретів, місце їх використання по всій Україні, їх більша кількість свідчить про те, як впливало середовище на розвиток звичайного не культового портрета. В крупних поміщиків і багатіїв були цілі галереї не тільки родових портретів, але і портретів видатних історичних діячів. За магнатами природньо, тягнулась і дрібна шляхта, козацька старшина так само замовляла власні «контр ефекти», як тоді називалися портрети, їх родичів і друзів.

Від панів прагнули не відставати духовенство і міщанство. Не тільки представники вищого духовенства ієрархії, але і просте духовенство полюбляло замовляти свої портрети і ті залишки колосальних колись зібрань портретів, які знаходились в монастирях і архієрейських будинках достовірно свідчать про це.

Дві відмінні традиції портретування західних і східних земель, як в жодній іншій категорії портретів, проявилися в портретах духовенства, що знайшло відображення, перш за все, в їх композиції. У портретах католицького, а з середини XVIII ст. – і уніатського духовенства діє європейська традиція, за якою постаті портретованих зображені майже виключно по-колінно чи по пояс у кріслах, що незвично для портретів православних ієрархів. У портретах ієрархів присутня абстрагованість, умовність трактування образу людини, її відстороненість від реального світу, яка в зображеннях осіб церковних виправдана їх духовним служінням.

За словами Павла Алепського, який подорожував по Україні, відомо, що при Б. Хмельницькому в Києві був звичай малювати кожного важливого іноземця, який приїжджав в Київ. Тому не дивно, що устами малярських цехів, Львівського, Перемишльського кандидатам в майстри ставили вимоги – написати портрет: устав Львівського цеха, портрет на повний зріст особистості, на яку вкаже цех, а устав Перемишльського – портрет людини, добре відомої цеху, але за вибором самого кандидата в майстри [6, с.12].

Портрети багатіїв, козацької старшини також в основному писалися поясні, рідше поколінні або на повний зріст; тулуб і обличчя повернуті на $\frac{3}{4}$, рідше анфас. Це пояснюється з одного боку впливом культового портрета краю. З іншого боку сидяча поза заважала підкреслити на портреті той войовничий дух, який був таким характерним для старих панів, шляхти і козацької старшини, які в основному і замовляли з себе портрети [4, с.136-137].

Духовенство і міщанство намагалося виглядати на портретах не менш владно урочисто, ніж добродії, точно так само бундючилися, копіюючи пози останніх; мінялися лише аксесуари: єпископ замість шаблі опирався на архієрейський посох; простий священник або міщанин – на палицю; оратор тримав в руках скручений рукопис, біля вченого лежали книги.

Трирічна закордонна подорож, як одна з обов'язкових умов для тих, хто хотів бути членом малярського цеху, яскраво свідчить про шляхи і могутність впливів західних майстрів на українське мистецтво [3, с.94-95].

Майстерність портретна мало чим відрізнялася від іконописного, а часто портрети писалися іконописцями. Цим і пояснюється живучість площинної манери, яку можна бачити в портретах з кінця 18 ст., та в першій пол. 19 ст., особливо в творах провінційних.

Але поруч з таким площинним трактуванням портрету стоїть і інший. Художники ще й прагнуть до натуралістичної передачі образу і тіла людини. Тут вже відчувається і світлотінь і передача світлових і колірних рефлексів. Є портрети, які передають не тільки характерне старе убрання, а й самі подробиці побуту тієї соціальної групи до якої належала особистість, зображена на портреті, і тим самим переносять глядача в той час де вона жила. Деякі з них достатньо точно передають ті індивідуальні риси обличчя, на яких відобразилось внутрішнє «я» людини, риси, які можуть дати матеріал для його психологічної характеристики [7, с.12].

Наприклад, проаналізуємо портрет-документ Архієпископа Станіслава Богуша-Сестренцевича – католицького єпископа, першого архієпископа Могилівського, члена Російської академії, який зберігається в фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника.

На портреті на темному тлі поясне зображення чоловіка похилого віку, тулуб якого повернутий в $\frac{3}{4}$. Одягнений чоловік в альбу білого кольору з мереживом на рукавах, поверх моцетта червоного кольору з білим хрестом посередині на потилиці червона ярумлка. Поверх моцетти одягнена орденська стрічка з орденами та діамантовим хрестом, з-під стрічки виглядають ще декілька орденів. Ліва рука зігнута в лікті, має перстень на підмізинному пальці. Обличчя зображеного продовгувате, чоло високе, волосся сиве, зачесане доверху, з глибокими залисинами. Обличчя світле, повіки припухлі, очі невеликі карі, мегдалевидні, погляд спрямований вліво, зовнішні кутики опущені вниз, брови дугою, темні широкі, густі, ніс тонкий з горбинкою, губи тонкі.

Дослідження портрету проводилося з метою встановлення авторства та особливостей написання. Проаналізувавши портрет з фондів музею було з'ясовано, що на ньому зображено Станіслава Богуша – Сестренцевича – архієпископа, митрополита всіх католицьких церков в Росії з 1798 по 1826 рік. Народився 3 вересня 1731 року в маєтку Занки Троцького воєводства, освіту отримав в Слуцькій кальвіністській гімназії і Університеті Франкфурта. Після чого займався вихованням дітей князя Радзивілла. В цей час він змінив віру і став католиком. Служив офіцером в пруському гусарському полку і в Литовській гвардії, в 1761 р. вийшов у відставку в званні капітана. В 1762 р. прослухав курс богослов'я в Варшаві і в 1763 р. прийняв духовне звання, служив настоятелем в Гомелі і Бобруйську, з 12 липня 1773 р. титулярним єпископом Малло. Після приєднання Білорусії до Росії назначений 3 жовтня 1773 р. єпископом дієцезії Вільно, а в грудні 1773 р. – єпископом Білоруським [8, с. 242-257].

Внаслідок Поділів Речі Посполитої, під владу російського самодержавства на Правобережній Україні потрапили цілком організовані дві римо-католицькі єпархії: Луцька і Кам'янецька [5, с.295].

У січні 1782 р. за розпорядженням Катерини II було створено Білоруську (Могилівську) римо-католицьку архієпископію, головою якої призначено єпископа Сестренцевича, який отримав право керувати монастирями, костьолами, призначати та зміщати священників. Був противником єзуїтів і духовно-політичної влади папи в Росії, вивчав літературу, історію, агрономію и медицину, займався дослідженням походження російської мови. Помер 1 грудня 1826 року в Санкт-Петербурзі у віці 96 років, похований в храмі Святого Станіслава.

Сестренцевич мав придворного художника в Могильові – Антона Гловацького, який працював на цій посаді з 1794 – по 1802 рр. [4, с. 242-257].

В 1808 р. російському живописцю Алькіну було доручено створити серію оригінальних портретів і копій для зали засідань Російської Академії. Серед оригінальних портретів варто відзначити зображення митрополита римо-католицьких храмів Російської Імперії Станіслава Іоанна Сестренцевича-Богуша, виконаний, в кінці 1800-х рр.

До художників, які писали Архієпископа Могилівського відноситься і художник-портретист Олександр Григорович Варнек (1782-1843), який отримав Золоту медаль за «Портрет живописця» був удостоєний в 1810 р. звання академіка живопису і став викладати в Академії мистецтв, з 1832 – в званні професора, а з 1834 р. до кінця життя – в званні заслуженого професора. В цілому його відносять до числа основоположників реалістичного напрямку і романтизму в портретному живописі XIX ст. Нажаль, месцезнаходження більшості

робіт А. Г. Варнека в наш час невідомо, в тому числі і портрета Сестренцевича, який був вибраний почесним членом Російської Академії Наук в 1814 році.

Ще один портрет архієпископа виконаний білорусько-польсько-литовським художником поч. XIX ст. Яном Кшиштофом Дамелем, представником класицизму в 1820 р. [10, с.170.]

Досліджуючи портрет, що знаходиться в фондах музею та порівнюючи його з іншими схожими зображеннями, спостерігаємо різницю у стилі зображення та у кількості орденів.

В портретній галереї родини Радзивілів у Литві, де Станіслав Сестренцевич працював учителем, знаходився один з портретів єпископа, написаний А. Гловацьким. Живописний твір зараз знаходиться в художньому музеї Литви. Порівнявши його з портретом, який знаходиться в фондах музею спостерігаємо надзвичайну схожість у стилі письма, зображенні елементів одягу, позі тіла, рук навіть міміки обличчя. Вражає техніка виконання досліджуваного портрету, що свідчить про високу майстерність художника. Можна припустити, що у фондах музею більш ранній портрет. І з нього могли бути написані копії.

Завдяки численним портретам, написаним на Україні або ж задля її замовників можна з'ясувати та дослідити особливості типу зовнішності людини певного періоду, середовища в якому вона жила, риси її характеру, соціальний стан і ін. Маємо можливість визначити спільні та відмінні риси типів портрету, художників різноманітної виучки та шкіл, що працювали в різних регіонах України та поза її межами.

Джерела та література:

1. Голубець М. Малярі-Василіани на тлі західно-українського малярства 18ст. Записки Василя Великого, Т.3, вип 3-4, Львів: Каменяр, 1930. – 462 с.
2. Золота книга української еліти: інформаційно-іміджевий альманах: У 6-ти т. Т. 2. Видатні діячі України минулих століть. Меморіальний розділ. К – Я / Ред. кол.: Ю. П. Богущкий, Л. В. Губерський, М. Демченко та ін. – К. : Євроімідж, 2001. – 584 с.
3. Клебановський П. Маляр-стихотворец //Киевская старина. – 1902 – № 5.- С. 94-95.
4. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська; Вст. ст. І. М. Дзюби; перед. слово М. Антоновича; Додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
5. Українське малярство XVII–XX сторіч: Провідник по виставці / за ред. і з вступ. нарисом Ф. Ернста. – К., 1929. – 120 с.
6. Рубан В. В. Забытые имена. Рассказы об украинских художниках XIX – нач. XX века / В.В. Рубан. – К. : Наукова думка, 1990. – 286 с.
7. Щербаківський Д., Ернст Ф. Український портрет. Виставка українського портрета XVII–XX ст. – К., 1925. –225с.
8. Godlewski M. Siostrzeńcewicz-Bohusz Stanisław // Podręczna encyklopedia
9. kościelna / pod red. Ks. Zygmunta Chelmieckiego.– Warszawa: G. Gebethner i Spółka, 1912. Т. XXXV-XXXVI. 320 с.
10. Rastawiecki E. Słownik malarzow polskich tudziej olcych w Polsce osiadlych, T I – Warszawa: Drukarnja s. Orgelbzsanda księgarza i tipografa przy ulicy Miodowej nr. 495, 1850. – 124 с.
11. Szemesz A. Wspomnienia o Damelu // Athenaeum. – Т. 2. – Wilno, 1842. –170 с.

В статті йде про шляхи розвитку української портретної живописи та художественні впливи, які на неї мали вплив.

Ключові слова: український портрет, малярний цех, портрет, художники, художественні впливи, художественний образ, мастера, путешественники художники, западноевропейские художники, духовенство, єпископ.

УДК 811.161.1.2*282.2(477.43)

Б.О. Коваленко, Н.Д. Коваленко

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ГОВІРОК КАМ'ЯНЕЧЧИНИ

У статті описано найважливіші фольклорно-етнографічні праці XIX- початку XXI ст. Доведено, що вони можуть слугувати цінним і надійним джерелом для вивчення динаміки діалектного мовлення Кам'янеччини.

Ключові слова: говірка, джерела вивчення, подільський говір, Кам'янеччина.

Структурно-семантичні особливості лексико-фразеологічної системи подільського діалектного мовлення, ознаки на рівні ареальної норми поки що не були предметом ґрунтовного вивчення, хоч окремі тематичні групи лексики, сталі вислови та паремійні одиниці – прислів'я та приказки – з давніх часів привертають до себе увагу фольклористів, етнографів, письменників, дослідників, усіх, хто цікавиться як народною мудрістю, так і способами її фіксації у мові.

Мета нашої розвідки – визначити найважливіші джерела, що можуть слугувати надійним і цінним джерелом для вивчення динаміки діалектного мовлення Кам'янеччини. Саме ці говірки презентують один із найдавніших говорів української мови – подільський.

Значну кількість лексем і фразем, записаних на території Кам'янецьчини, вміщено на сторінках багатьох лексикографічних праць, що були укладені або побачили світ у XIX ст. Так, цінний матеріал зафіксовано у виданні “Этнографическое и статистическое сведения об Ольгопольском уезде Подольской губернии. Священника И. Михневича” [15], де автор подає 150 паремійних одиниць.

На початку 50-х років XIX ст. сформувалася фольклорно-етнографічна школа Подільської духовної семінарії, до складу якої ввійшли А. Свидницький, С. Руданський, К. Шейковський, М. Симашкевич, К. Широцький та ін. Так, С. Руданський записав чимало приказок і прислів'їв у с. Хомутинцях Вінницького повіту. З них 298 одиниць вмістив у своїй збірці Матвій Номис [14].

Однією з найвизначніших збірок паремій та фразеологічних одиниць XIX ст. є “Українські приказки, прислів'я, і таке інше” М. Номиса [14]. У ній використано матеріали ряду тогочасних збирачів фольклору – О. Марковича, В. Білозерського, М. Білозерського, О. Лазаревського, П. Куліша, Ф. Богуславського, П. Огієвського, а серед них і С. Руданського. Так, серед народних висловів названої збірки, записаних на Брацлавщині, Гайсинщині, Проскурівщині, Кам'янецьчині, спостерігаємо зразки, які яскраво відбивають мовний колорит подільського говору. Наприклад: *дати дуба* [14, с. 437], *худий як дошка* (або: *скіпка*) [14, с. 382], *голодний, як пес* [14, с. 532], *зсунувся и глузду, як пес з соломи* [14, с. 296], *дурний, як сало; дурний, як чобіт* [14, с. 292], великий, як світ, а дурний як кіт [14, с. 297], *розумний як Соломонів патинок* [14, с. 293], *нема всіх дома* [14, с. 293].

Значну територію Поділля (Кам'янецький, Проскурівський, Летичівський, Вінницький повіти) охопила і фольклорно-етнографічна експедиція П. Чубинського, що була організована в 70-х роках XIX ст. У матеріалах семитомного видання “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел” (1872 – 1877) вміщено 1800 паремій і фразем та близько 200 загадок, узятих упорядником з рукописних джерел, зокрема з Поділля він використав записи А. Димінського [13]. Зазначимо, що П. Чубинський був першим, хто в публікації народних висловлювань вбачав і певні лінгвістичні інтереси.

Значну кількість подільських локалізмів уміщено в словнику А. Кремера “Словничок провінціалізмів подільських, укладений в Кам'янці-Подільському в році 1863”, який був виданий у Кракові (1870) [16]. Як зазначає автор, він 24 роки перебував у столиці Поділля – Кам'янці-Подільському, – прислухався до мови його мешканців, збирав матеріал разом із своїм помічником Альбіном Гославським та зрештою видав словничок мови городян. Спонукала його до цього та обставина, що на мову подолян, зокрема кам'ячан, значний вплив мала російська мова, особливо “після впровадження, під час панування Миколая, російських правил і наказу вживання в школах російської мови як мови викладання” [16, с. 3]. Д-р Кремер розмістив слова за абеткою, використавши транслітерацію, а тлумачення слів подав польською мовою, посилаючись на словник Лінде [17]. Звичайно, що не всі слова укладач міг віднайти у словнику польської мови, тому досить часто подавав тлумачення слів і фразеологізмів із тими значеннями, з якими вони побутували у мові мешканців міста, вказуючи: “у Лінде немає такого значення”. Наприклад: *арбуз* (Arbuz), кладеться до брички кавалера, якого панна не хоче за чоловіка; *гарбуза дати* – відмовити в заміжжі (Лінде немає такого значення). Чимало зафіксовано у словнику слів, які й досі побутують у мові кам'ячан, а до сучасних тлумачних словників увійшли з ремарками *діал.*, *заст.*, *розм.*, або ж взагалі не зафіксовані, наприклад: *дуля*, *розм.* – сорт груші [12, Т. II, с. 434], *гладущик*, *діал.* – широкий глек для молока [12, Т. II, с. 79], *кабак*, *діал.* – гарбуз [12, Т. IV, с. 63], *пантрувати*, *розм.* – дивитися пильно, уважно [12, Т. VI, с. 51], *парастас*, *заст.* – заупокійна управа [12, Т. VI, с. 66], *пузо*, *розм.* – великий живіт [[12, Т. VIII, с. 386], *рискаль*, *діал.* – заступ [[12, Т. VIII, с. 539], *фаєрка* – конфорка [не зафіксовано].

Важливим джерелом історичного вивчення подільських говірок є фольклорні та етнографічні записи з Поділля. Їхні риси частково відбиті у записах К. Шейковського, А. Димінського, І. Галька, К. Широцького, С. Руданського, А. Свидницького, В. Гнатюка, А. Коціпінського.

Так, цінною для дослідників є збірка “Казки та оповідання з Поділля в записах 1850-1860-их рр.” (1928), упорядкована М. Левченком [5], який у передмові зазначав: “Ті подільські казки та оповідки, що ми їх тут видаємо, то записи переважно 1850-их років двох видатних подолян: відомого поета Степана Васильовича Руданського та дуже працюючого етнографа Андрія Івановича Димінського” [5, с. VII].

Очевидно, що етнографічні матеріали С. Руданського друкувалися й раніше – у II томі львівського видання його творів (Львів, 1896). Однак у тому виданні, констатує М. Левченко, суто подільський характер рідної говірки С. Руданського добре таки затерто, в душі галицько-літературного правопису 1890-их років [5, с. 7]. Схожа ситуація сталася і з текстами А. Димінського: “...і Чубинський, і Рудченко (що подавав Драгоманову матеріали) вважали за можливе переробляти подільську Димінського мову на полтавський лад” [5, с. 13]. М. Левченко, на відміну від попередників-видавців, мав твердий і непохитний принцип – додержатися всіх індивідуальних особливостей оригіналу і не виправляти орфографію записувачів, навіть якщо вона була не систематичною і не витриманою [5, с. 16]. Саме такий підхід дає змогу виявити лінгвальні особливості збирачів фольклору на різних мовно-структурних рівнях: фонетичному (ненормативне вживання голосних: *велитні*, *бире*, *мине* (=мене), *міні*, *питльований*, *чикай*, *думовина*, *платети*, *в шею* тощо; вживання **ф** замість **хв**: *фостик*; уподібнення приголосних: *росказуют*, *горончик*, *пчола*, *коршма*; поширення приголосного **в** на місці **л**: *горівка*; випадання звука у дієслові *хотіти*: *хтіла*; стверділий кінцевий **т**: *стоят*, *мают*, *сплинут*, *порат*,

досит; стверділий кінцевий **ц'**: *конець, старець*; звукосполука **ст** переходить у **с'ц'**: *госьці, до косцьола*; вставні приголосні [л], [н] після губних: *поломлят* (=поламають), *здоровля*; форми числівника *один* з початковим **є** і його рефлексом **ї**: *єдного, еден, їдного*; [і] внаслідок асиміляції до [у] в наступному складі може переходити в [у]: *поцюлювалися*; твердість приголосного **р**: *по мору, мірає, кураче*; вживання **и** на початку слова: *иниша*; відсутність подовжених приголосних в іменниках середнього роду II відміни: *волося, створіня, вісіля, зіля*; вживання **ц'** замість **ч** у сполучнику (частці) *хоча*: *хоць*; спорадичне вживання дієслівних форм з нескладовим [і]: *пійшов*); словотвірному (вживання прикметниково-прислівникового суфікса **-ішч-** для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса **-іш-**: *сильнішій, розумнішій, голосніше*); морфологічному (іменники типу *люди, гості* в род. відм. множини мають закінчення **-ий**: *людий, грошій, сіний, дітий*; наявність флексії **-и** замість **-і** у формі Р. в. однини іменників III відміни: *смерти*; форма родового відмінка множини іменників жіночого роду I відміни на **-ів**: *мамів, відьмів*; форма О. в. однини іменників II відміни м'якої групи на **-ом**: *вогньом, коньом, полудньом, рискальом*; у Д. в. / М. в. однини іменники ч. роду мають закінчення **-ови** та **-єви**: *світови, чоловікови*; закінчення **-єю** (**-ьою**) в іменниках III відміни: *ночею, нічьою*; числівникові форми *штири, штире, штирох, дванайцять, кільканайцять* тощо; подільське діалектне мовлення, як і інші південно-західні говірки, поряд з формою знахідного відмінка *мене* особового займенника *я*, що збігається з родовим, відбиває давню форму *мня/мя*: ... помилуй *мя*...; вживання діалектної обмежувально-видільної частки старого походження *іно* (*їно*) у значенні "лише, тільки": ...нема нічого, *іно* дубина...; у досліджуваних текстах зафіксовано злиті форми минулого часу складеного типу, що є поєднанням основної складової частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, zdeформованому вигляді: *казали-сьти, приніс-ем*; уживання *ся* (займенника) у зворотних дієсловах у препозиції, як біля дієслова, так і через кілька слів від нього: аж доки *ся* сам не *переконаю*, порохом *ся розсипав*); лексичному (*п'єц* 'піч', *гелеток* 'неповний мішок чого-небудь вагою у півтора пуда', *зап'яли* 'заспівали (про курей, півнів)', *трутити* 'шттовхнути', *писок* 'рот', *когут* 'півень', *видіти* 'бачити', приймити 'брати', *рискаль* 'заступ' тощо).

Незважаючи на те, що наведені діалектні форми й діалектизми в мові казок та оповідань, записаних на Поділлі, сучасною літературною нормою не стали, чимало живомовних елементів у фольклорних записих належить до нормативних. Завдяки праці С. Руданського, А. Димінського, а також А. Свидницького, К. Шейковського, І. Галька, К. Широцького, В. Гнатюка, А. Коціпінського українська літературна мова XIX ст. збагатилася подільськими мовно-фольклорними засобами.

З-поміж інших збірок початку XX ст. особливо вирізняються "Галицько-руські народні приповідки" І. Франка [3]. Тут знаходимо не лише власне фраземи та паремійні одиниці, а й етимологічні коментарі до більшості з них, ретельну паспортизацію всього матеріалу. Серед народних висловів, записаних І.Франком в різних говірках, натрапляємо й на такі, що зафіксовані на території Західного Поділля, зокрема в Борщівському, Гусятинському, Чортківському та Кам'янецькому повітах.

Серед публікацій, що фіксують сучасний стан лексико-фразеологічної системи говірок Кам'яниччини і можуть слугувати надійним джерелом для дослідження процесів динаміки назвемо "Пісенні жарти з Поділля: матеріали навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка" (уклад.: Н.Д. Коваленко, Т.І. Колотило, В.В. Щегельський) [7]. У виданні "Слова з язика, як бджоли з вулика: матеріали до словника народних порівнянь подільських і волинських говірок Хмельниччини" (уклад. Н.Д. Коваленко) [6] подано фраземи-компаративи у записі фонетичною транскрипцією, що уможлиблює точну фіксацію живого територіального мовлення.

Про заснування окремих сіл Кам'янець-Подільського району, у яких укладачі виконували записи зі збереженням усіх особливостей говіркового мовлення, йдеться в працях дослідників краю А. Афанасєва-Чужбинського [9], В.Гульдмана [4] та ін. Слід зауважити, що діалектні матеріали, записані на території с. Врублівці Кам'янець-Подільського р-ну використані в Атласі української мови [1].

Отже, усі згадані праці є основою для вивчення побуту, діалектних особливостей мови подолян, звичаїв і навіть світовідчуття людей цього регіону. Записи пісень, казок, оповідань, прислів'їв і приказок мають велике наукове значення і є вагомим внеском в українську фольклористику. Цей цікавий матеріал, який презентує основні ознаки подільського говору, може слугувати цінним і надійним джерелом для вивчення динаміки діалектного мовлення Кам'яниччини.

Джерела та література:

1. Атлас української мови: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 1; 1988. – Т. 2.
2. Бытъ подолянъ издаваемый К.Шейковскимъ. – К., 1860. – Вып. 2. – Т.І.
3. Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко. – Львів, 1901–1910. – Т. 1–3.
4. Гульдманъ В.К. Населення мѣста Подольской губерніи. – Каменец-Подольский, 1893.
5. Казки та оповідання з Поділля в записих 1850-1860-х рр./ Упоряд. М. Левченко. – К., 1928. – Вип. 1/2. – 596 с.
6. Коваленко Н.Д. Слова з язика, як бджоли з вулика. Матеріали до словника народних порівнянь подільських і волинських говірок Хмельниччини : навчальний посібник / Н.Д. Коваленко. – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О.А., 2011. – 144с.

7. Матеріали навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Вип. 2. Пісенні жарти з Поділля / Уклад.: Коваленко Н.Д., Колотило Т.І., Щегельський В.В. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2011. – 306 с.
8. Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Вып. 2а. Рефлексы *е. – М.: Наука, 1990. – 176 с.
9. Поездка въ Южную Россию А.Афанасьева-Чужбинскаго. – СПб., 1863. – Ч. II.
10. Свидницький А.П. Великдень у подолян (По поводу “Быта подолян” Шейковского) // Анатолий Свидницький. Роман. Оповідання. Нариси. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 456–512.
11. Свидницький А.П. Відьми, чарівниці й упирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського // Анатолий Свидницький. Роман. Оповідання. Нариси. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 412–456.
12. Словник української мови / За заг. ред. І.К.Білодіда. – Т.І–ХІ. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
13. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования собранные д. чл. П.П.Чубинским. – СПб., 1872–1877. – Т. I–VII.
14. Українські приказки, прислів'я, і таке інше. Уклав М.Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М.М. Пазяка – К.: Либідь, 1993. – 768 с.
15. Этнографические и статистические сведения об Ольгопольском уезде Подольской губернии. Священника И.Михневича // Весник русского географического общества. – СПб., 1852. – Кн. I. – Ч. VI. – С. 23–40.
16. Kremer A. Slowniczek prowincjalizmow podolskich, ulozony w Kamiencu Podolskim w roku 1863.
17. Linde M. S. B. Slownik języka polskiego. – Lwów, 1854-1859.

В статті описані важливі фольклорно-етнографічні твори XIX– початку XXI ст. Доказано, що вони можуть служити цінним і надійним джерелом для вивчення динаміки діалектного мовлення Кам'яниччини.

Ключові слова: *мова, джерела вивчення, подільська група мовлення, Кам'яниччина.*

УДК 7(477.43)(09)

А.М. Ковальчук

ВИНИКНЕННЯ МИСТЕЦЬКОГО ОСЕРЕДКУ НА ПОДІЛЛІ

Стаття присвячена висвітленню теми виникнення мистецького осередку на Поділлі та вплив на його формування європейського мистецтва; роль іноземних митців у різних галузях життя Кам'янич-Подільського до кін. XIX ст.

Ключові слова: *народне мистецтво, декоративно-прикладне мистецтво, майстер, цех, культура*

Народне образотворче і декоративне мистецтво своїми коренями сягає глибокої давнини. Воно нерозривно поєднано з магічно-обрядовою та господарською діяльністю людини. Саме тому твори народного мистецтва містять як духовні, так і матеріальні ознаки. Між звичайними побутовими предметами з дерева, глини, каменю та інших матеріалів і предметами – творами народного мистецтва, не існує чіткої межі. Поширене твердження, що кожна річ, виготовлена руками, має певні художні якості. Щоправда ці якості співрозмірні лише з природними властивостями матеріалу та результатом його обробки (фактурою, текстурою, кольором тощо). Усі природні й технологічні показники неодмінно утворюють художню виразність первинного рівня. Але якщо народний майстер свідомо і цілеспрямовано посилює художню виразність завдяки співрозмірності форми, конструкції, цілісності й семантики орнаментальних структур, то такий виріб набуває особливої виразності вищого рівня. Він сприймається емоційно-чуттєво, стає не лише предметом, а твором мистецтва. Отже, народне мистецтво поєднує в собі духовно-матеріальну діяльність людини, виражену в художніх творах.

Народне мистецтво яскраво характеризує національні особливості нації, локальні відмінності етнографічних груп; це “минуле в сучасному”. З минулим народні художні твори єднає традиція та колективний спосіб її урегулювання. Лише завдяки незліченним повторенням схем, мотивів, образів, форм утверджується художня традиція і передається з покоління у покоління, удосконалюючись і набуваючи чарівної довершеності.

В історичному аспекті народне мистецтво передусім розвивалося як творчість селян і мешканців передмість у вільний від хліборобства час. Вони виробляли необхідні предмети, у тому числі й художні, для власних потреб. Із появою вотчинних майстрів при князівських, поміщицьких і монастирських господарствах виникає професійне мистецтво.

Майстри осідали в містах, вони не обробляли землі, а лише займалися відповідним “рукометлом”: гончарством, бондарством, ткацтвом тощо. Вони виготовляли продукцію на місцевий ринок, а для кращої співпраці їй збуту виробів об'єднувалися в цехи.

Цехи – це організації, або братства ремісників, що розвивалися особливо в середні віки в містах західної Європи. Назва цих ремісничих братств походить від німецького слова die Zeche, що означає – знак, прапор, оскільки кожна група ремісників мала особливий знак своєї корпорації. Цехи мали свої устава, свою внутрішню організацію, цех був особливою общиною зі самостійним внутрішнім життям, йому належала судова і

поліцейська влада над своїми членами, він же обкладав членів податками, складав особливе міське ополчення для захисту міста, тобто, це була маленька держава в державі.

На Поділлі, де є прекрасна природна сировина – льон, коноплі, овеча шерсть, глина – високоякісні матеріали для народних майстрів, проявом високої художньої культури і мистецтва були народні промисли і національні ремесла, особливо, ткацтво, гончарство, настінні розписи, художня обробка дерева і металу, писанкарство тощо..

У Кам'янці-Подільському ще був цех музикантів – виконавців та майстрів музичних інструментів. Крім ремісничих цехів, в Кам'янці був ще один цех, який за теперішніми поняттями деяким чином не може стояти поруч з ремісниками, це цех хірургів. Він відстоював собі привілеї на виключне право лікувати міщан.

Надзвичайного розквіту зазнали ткацькі цехи. У XVII – XVIII ст. виробництвом золотих і шовкових тканин славився Немирів, Кам'янець-Подільський.

У важких умовах продовжувало розвиватись домашнє ткацтво. Століттями воно зберігало традиційні форми, народну мудрість, уміння простими засобами створювати високохудожні твори. Специфіка ручного ткацтва дала можливість зберігати і розвивати художні традиції.

Говорячи про художні якості тканин, слід наголосити на значенні матеріалів і особливостях технік плетіння, ткацтва.

Художнє багатство, різноманітність народних тканин зумовлені численними факторами: матеріалом, функціональним призначенням, техніками виконання, системою орнаментально-композиційного вирішення, колоритом тощо.

Розвивалося килимарство. В килимах знайшли відображення найкращі здобутки народних майстрів у галузі декоративного ткацтва.

Різноманітне застосування килимів, зростання попиту сприяло поширенню їх виготовлення, урізноманітненню декорування.

Ще у X – XI ст. для оздоблення тканин одягового та обрядово-інтер'єрного призначення широко використовувалась вишивка. Вишивка золотом і сріблом – гаптування – потребувала неабиякої майстерності технічного виконання складних композиційних зображень. На домотканому полотні вишита плащаниця XVI ст., що зберігається в Кам'янець-Подільському історичному музеї-заповіднику. Ця пам'ятка засвідчує орнаментальне багатство геометризаних і рослинних мотивів у сюжетних вишивках [1, с.223-245]

Композиційні схеми вишивок завжди підпорядковувались призначенню та формі предмета. Місце, роль вишивки у житті, обрядово-ритуальній сфері освячені віковими традиціями, відгомін яких дійшов до наших днів. Упродовж віків народна вишивка Поділля зазнавала впливів мистецтва сусідніх і навіть віддалених народів. Але при цьому вона ніколи не втрачала ґрунту, традицій, які беруть початок з давньоруської культури. Подільська вишивка XIX ст. характеризується винятковою тонкістю, чистотою виконання різних технік поверхневого шиття (так звана “поверхниця”). При загальних спільних орнаментально-колеристичних ознаках розрізняють вишивки східних, центральних і західних районів Поділля.

Незважаючи на соціальну нерівність, а часом і національні утиски, майстри, які вступали до цеху, користувалися певними привілеями. Приписи цехового статуту ставили всіх членів цеху в однакові умови. Цех суворо слідкував за якістю виробів, зростанням технічної і художньої майстерності його членів. Із виробів цехових майстрів-деревообробників Кам'янець-Подільського до нашого часу дійшли різьблені ікони, кіоти, ручні хрести, меблі з панських палаців, церковні лави.

Творча праця народних майстрів-деревообробників застосовувалась у багатьох галузях. Теслярі-будівельники водночас володіли різними техніками різьблення й профілювання.

Майстри надавали виняткової уваги пласкому різьбленню одвірків і сволоків, що вже тоді правили за найважливіші декоративні елементи споруд. На Поділлі сволоки здебільшого мали багатоконечні хрести з датою побудови хати. Столярі виготовляли й оздоблювали контурним і тригранно-виїмчастим різьбленням дерев'яні предмети господарського вжитку: вози, сани, ярма, тарниці, притики. У побуті XVII–XVIII ст. поряд з керамічним посудом часто застосовувався дерев'яний.

Найбільшим центром художнього деревообробництва був Кам'янець-Подільський. Тут працювали столярний, різьбярський, токарний цехи. Виготовляли іконостаси, культові та побутові предмети: ложки, сільнички, товкачі, веретена, куделі, виточені на токарному верстаті з декоративними потовщеннями та випаленими смужками.

Найдавніші пам'ятки українського плетіння прийшли до нас з кінця XVIII–XIX ст. і зберігаються в музеях Києва, Львова, Рожнів та ін. Важливим джерелом пізнання плетених речей початку XIX ст., зокрема особливостей їх функціонування на Західному Поділлі, є акварелі львівського художника Ю.Глоговського. Лозоплетіння і розгоноплетіння розповсюдилося головним чином у місцевостях, прилеглих до озер і річок, а вироби з соломки традиційно побутували у районах вирощування жита й пшениці. Поділля було одним із найбільших центрів плетіння. Певну роль у популяризації плетених виробів відігравали господарські виставки-ярмарки.

Надзвичайного розмаху набула на Поділлі художня кераміка. Це не лише посуд, а кахлі, світильники, вази, панно, розетки, медальйони, підвазонники, іграшки, прикраси. Основними керамічними центрами були

с. Смотрич, с. Адамівка, м. Кам'янець-Подільський. Селище Смотрич мало свій гончарний цех, роботи гончарів К.Я.Карповича, Я.І.Лотоцького, М.І.Білоого знала не лише Україна, побували вони і в Росії (на виставці художніх виробів) та в Європі. Обробляли подольня метал та камінь, кістку та ріг, прикрашали будинки витинанками. [9,с.126-178].

Образотворча діяльність митців XVII – XVIII ст. на Поділлі безумовно залежала від економічних, соціальних та етнографічних умов того часу. Поступово виникають художні школи, зростає кількість художників – людей світських, що належали до міщанства. Нерідко художники належали до духовного прошарку, перш за все це були монахи. Інколи за пензель бралися представники українського дворянства.

Наприкінці XIX століття до талановитих людей, якими славилось Поділля, належав видатний фотограф, краєзнавець, нумізмат, збирач предметів старовини М.Й.Греїм.

Михайло Йосипович Греїм народився 15 серпня 1828 року в м. Желехів Привіслянського краю Польщі, у міщанській родині. Після закінчення повітової школи, навчався друкарської і фотографічної справи у Варшаві. У 1848 році йому було присвоєно звання друкаря-складальщика та нову на той час професію фотографа.

У 1852 році М.Греїм переїхав до Кам'янця-Подільського. Спочатку працював складачем у губернській друкарні (нині міська друкарня), а у 1856 році його призначили її смотрителем (керівником). Вільний час Греїм присвячував краєзнавству та фотосправі, в якій набув високої професійної майстерності. Мешкаючи по вулиці Татарській, 12/б, він прибудував до будинку фотографічний павільйон з односкатним дахом, закупив обладнання для невеликої друкарні та організував літографію, випускаючи листівки. У 1872 році вирішив повністю присвятити себе улюбленій справі і звільнився з друкарні.

Цікаво, що першу поштову листівку було випущено у Відні 1 жовтня 1869 року, а в Росії – 1 січня 1872 року. У Кам'янці ж власники видавництва стали випускати їх ще 1871 року.

Михайло Греїм славився як справжній художник і найкращий фотограф. Його роботи вирізнялися високим художнім виконанням.

Михайло Йосипович знімав не лише для заробітку, але й намагався показати людей, серед яких жив і творив, Поділля, яке добре знав і любив. Володіючи неабияким режисерським талантом і такою ж фантазією, майстер-творець приводив у майстерню євреїв, кравців, селян, чоботарів, бандуристів, шляхтичів, солдатів, і тут же, в павільйоні, розігрувалися цілі спектаклі: зустрічі друзів у корчмі, прибуття солдата у відпустку, підготовка до уроку в церковній школі...

Наприкінці століття, досягши вершин слави й майстерності, він намагався зафіксувати все типове, якоюсь мірою уподібнюючись художникам-живописцям, поступаючись малярським роботам у подобі, зате перевершуючи їх в оригінальності і документальності. Тому багато його світлин тих часів нагадують полотна малярів-пересувників. Крім того, М.Греїм багато уваги приділяв фотографуванню пам'яток історії й архітектури, краєвидів Кам'янця-Подільського. Він уперше розпочав широку популяризацію краєвидів міста за допомогою фотоофсетного друку. Випускав альбоми, листівки, експонував свої роботи на виставках у Львові 1895 р., Києві – 1897, Варшаві – 1900, і на кожній із них отримував срібну медаль.

Знімки Греїма є унікальними документами. Їх збірки зберігаються у Краківській академії, в архівах відомої польської письменниці Елізи Ожешко.

Талановитим був і син Греїма – Ян (1860–1886 рр.), який прожив коротке, як спалах, але славне життя живописця та графіка. Молодий Ян з 1877 року навчався в Петербурзькій академії мистецтв. 1879 року одержав срібну медаль за серію малюнків, присвячених рідному місту. Навчаючись у Мюнхенській академії мистецтв, він з успіхом презентував свої роботи на місцевій виставці. Повернувшись до Петербурга, отримав малу золоту медаль за картину «Дедал та Ікар». Його пензлю також належать полотна: «Голгофа», «Мойсей», «Вид замку над морем», «Два вершники в бою».

Однак несприятливий клімат Петербурга зашкодив здоров'ю Яна, і він захворів на туберкульоз, тому змушений був повернутися до рідного міста. Але було пізно: хвороба прогресувала, і невдовзі він помер. Після його смерті залишилося багато акварелей, графічних малюнків, портретів. Батько влаштував у домі картинну галерею творів сина. Водночас продовжував сам активно працювати: ілюстрував своїми знімками різні видання, перевидавав листівки, фотографував.

Все своє життя Михайло Йосипович Греїм невтомно займався громадською роботою. У 1862 році М. Греїма було обрано членом товариства подільських лікарів, 1875 – членом імператорського географічного товариства, 1876 – членом Антропологічної комісії Краківської Академії наук, Варшавського товариства сприяння мистецтвам, 1902 – членом-делегатом Товариства захисту пам'яток польського мистецтва і культури в Кракові і Варшаві, 1906 – членом – кореспондентом польського товариства краєзнавства у Варшаві. Помер М.Й. Греїм 2 січня 1911 року. Твори його прикрашають зібрання багатьох музеїв Європи, вони не втратили актуальності для нинішньої України. [11,с.16-25]

Надзвичайно мальовниче розташування Кам'янця вабило до себе і іноземних живописців.

Одним із зафіксованих в літературі слідів діяльності іноземних малярів на середньовічному Поділлі є відомості про маляра Августина Пенселя, котрий виступає у варшавських та краківських документах 1544 – 1545 рр. Відомий серед малярів XVI ст., пов'язаних з Поділлям був Федуск із Самбора.

В середині XVIII ст. мандрував по Україні художник, архітектор, військовий інженер І.Мюнтц. Під час подорожі він багато малював, зібрав альбом із 140 кольорових акварелей з видами сіл, міст і містечок Волині та Поділля.

Є думка, що в другій половині XVIII ст. в Кам'янці працював видатний скульптор, засновник Львівської школи скульптури Пінзель. Його творчість охоплює період приблизно з 1750 до 1770 рр. Ним створені чудові скульптури на сходах Тринітарського костелу, путті – в експозиції Картинної галереї Кам'янця та інші роботи. Це одна із загадкових постатей в історії українського мистецтва. Відомо, що Пінзель прибув на Україну в кінці 1740-х рр. вже зрілим художником. Дослідники вважають, що під цим іменем міг ховатися Антон Браун (1709–1742), племінник найвідомішого чеського скульптора Матея Брауна. Але інші висувають гіпотезу, що цей псевдонім міг приховувати ім'я Лазаря Видмана (1699–1769) із м. Плезень.

У другій половині XVIII ст. на Поділлі творив майстер Йосип Прехтель (Прагтель) 1737–1793 рр. Народився він у Відні, де й одержав художню освіту. В 1757 році став ченцем у тринітарському монастирі в Берестечку на Волині.

Прехтель був художником монументалістом, автором ряду фрескових розписів у м. Кам'янець-Подільському, розписів в тринітарському костелі (частково збереглися до сьогодні). Помер він у Броїлові на Поділлі.

Особливо багато іноземних архітекторів, скульпторів, живописців залишили свій слід на Поділлі в середині XIX ст. Подільська природа, краєвиди приваблювали мандруючих художників.

В цей час особливо цінували митців з Італії. Так в м. Кам'янці-Подільському в 1882 р. одну з каплиць Кафедрального костелу розписав італійський художник Джованні Сампіні, виходець з о. Сардинія. Це розписи, виконані темперними фарбами по сухій штукатурці. На них зображені євангельські сцени, присвячені Діві Марії і народженню Ісуса Христа (за мотивами робіт Гвідо Ренні, Корреджіо та інших майстрів Відродження.) Сампіні на Поділлі був відомий також ще й як портретист.

Одним з найвідоміших і найталановитіших італійських майстрів, що працювали в цей час на Поділлі, був Матео Бачеллі. Протягом 16 років він удосконалювався в живописі у Римі. У 1807 р. був запрошений на Україну Тадеушем Чацьким. 10 років проживав у Кременці, викладав малювання шляхетським дітям на Волині і Поділлі, був викладачем рисунку в Кам'янці-Подільському. Багато його творів і малюнків в той час зберігалося в костелах і будинках подільської шляхти.

Надзвичайно відомим польським художником, який жив і працював на Поділлі був Леон Вичулковський (1852 – 1936 рр.). Живописець і графік, Вичулковський увійшов в історію польського й українського мистецтва. Народився на Підляшші. Освіту отримав в художній школі у Варшаві, працював під керівництвом Матейка. У 1895 р. став професором школи витончених мистецтв в Кракові. Саме тут він позбувся академічної рутини і навчився відчувати природу в усьому кольоровому розмаїтті. Пейзажі і побутові картини, писані Вичулковським на українські мотиви, посідають чільне місце у його доробку. Це “Оранка на Україні”, “Селяни”, портрети селян з с. Лашок.

З 1934 р. Вичулковський стає професором Варшавської академії мистецтв.

Працював на Поділлі і відомий італійський скульптор Тотеміні, який приїздив на Україну на запрошення Міхая Потоцького. Тотеміні мав багато замовлень на Поділлі, зокрема виконав погруддя Ірени Затальби, придворної актриси-кріпачки дому Потоцьких.

Поділля в час розквіту садибного будівництва, – друга половина XVIII – XIX ст., – мало понад 100 палацо-паркових ансамблів. Більшість з них варті уваги як центри культури, що вносили свій відчутний внесок в українську, польську, а звідси – європейську культуру. Заслужено вважаючись шедеврами європейського зодчества, садиби зберігали численні твори мистецтва світового значення, архіви з історії України, Польщі, книгозбірні.

Створювали архітектуру Поділля багато талановитих майстрів, творили з каменя красу, «застиглу музику». Звичайно, однією з найкращих перлин Поділля є місто-фортеця Кам'янець-Подільський.

З огляду на історичну ретроспективу, можемо стверджувати, що це українське місто, було і залишається тим вузлом, який міцно прив'язує до себе представників багатьох народів – фундаторів і будівничих вишуканої пам'ятки містобудівного та фортифікаційного мистецтва. Так склалося, що фортечні стіни Кам'янця не роз'єднують, а поєднують українських предків – давніх русичів, литовців, італійців, німців, французів, голландців, шведів, англійців, росіян, турок, датчан... Всі вони розписували партитуру архітектурної симфонії Старого Кам'янця.

Безперечною у цьому контексті, є роль представників польської нації. Не вдаючись у перипетії історичного перебігу подій, які передували появі поляків на подільській землі, зазначимо лише, що дуже багато з них залишили помітний слід в матеріальній і духовній культурі Поділля, у тому числі Кам'янця.

Першим із видатних будівничих та захисників міста варто назвати Спитка Мельштинського, шляхтича Гербу Леліва. Наскільки неординарною особою був Спитко, говорить хоча б те, що у 18-річному віці йому було надано краківське воєводство. Випадало йому не раз доводити своє військове вміння на ратних полях зі знаменитими супротивниками, серед яких був і Тамерлан.

Після взяття Поділля останній розпочав активну фортецю будівню політику в регіоні, звертаючи особливу увагу на Кам'янець.

На початку XV ст. (з 1404 до 1411 рр.), в Кам'янці від імені короля польського намісниками і будівничими твердині виступають послідовно Петро Шабранець – гербу Старий кінь; Петро Конячин; каштелян Добринський; Андрій (Антеї) Тенчинський – підстолий краківський і каштелян войницький, шляхтич гербу Топор; Петро Володкович Харбіновський – гербу Сулима.

Коли в XVI ст. Туреччина стала безпосередньо загрозувати Поділля, було вирішено створити тут сильну фортифікаційну оборону. Згідно з планом Остафія Дашковича, 1530 р., вздовж Дністра мали постати укріплені пункти, гарнізони яких перешкоджали б турецькій збройній експансії. Це мав бути фортечний ланцюг від Чорного до Балтійського морів. Проте за браком коштів вдалося вибудувати лише фортецю в Барі й підсилити фортецю в Кам'янці-Подільському. Войцеху Старжеховському – підкоморію Львівському, старості дрогобицькому було доручено провести генеральну реконструкцію головної фортеці південно – східного регіону Корони. Хоча на Войцеха Старжеховського й було покладено загальне керівництво роботами, на допомогу йому надіслано військового інженера, фортифікатора і будівничого Йокуба Бретфуса, німця (прусака) за походженням, який при польському королі мав титул надвірного архітектора.

На початку XVII ст. за дорученням короля під керівництвом Теофіла Шомберга будується Нова фортеця (гориверх), елемент голландської фортифікаційної школи.

В контексті XVII ст. безперечно, на тлі Кам'янця-Подільського, виглядає роль батька і сина Арцішевських, Криштофата та Миколи; Петра Стубіча, який керував відбудовчими роботами після виходу з міста турків; Арчибальда Антея Гловера де Глейдена, котрий теж займався відбудовою міста.

В середині 30-х рр. XVIII ст. розпочинається служба найвідомішого та найзнанішого коменданта Кам'янця і всіх прикордонних фортець Яна де Вітте (1709 – 1783). Не так важливо, ким за національністю був Ян де Вітте. Більш цінним є те, що він зробив для Кам'янця та інших міст України. Перші відомості про нього зустрічаються на початку 30-х років XVIII ст. 1734 року він підписав проект реконструкції та посилення фортечних укріплень, виступаючи тут як суперінтендант. Мав звання штик-юнкера (у XVIII ст. звання першої-другої ланки молодших офіцерів артилерії). Як інженер і архітектор, Ян де Вітте брав участь у розробці проектів будівництва або реконструкції світських, культових та фортифікаційних споруд Кам'янця, Бердичева, Львова, Теремовлі та інших міст. Так, у 1743 році він розробив проект костелу босих кармелітів у Бердичеві та план його уфортифікування бастионними спорудами. У Кам'янці, завдяки діяльності Яна де Вітте, не лише реставрували та реконструювали цілу низку споруд, але й саме місто набуло більшої регулярності в плануванні. [4,с.203].

В Кам'янці Ян де Вітте в 60-ті рр. XVIII ст. зводить над Вірменським колодязем 8-гранний кам'яний павільйон, який є своєрідним акцентом площі, він проводить реконструкцію нижніх воріт у 1772 р. (Польські ворота), у 1785 р. надбудовує 2 яруси Вітряної вежі, реконструює Підзамкові ворота, Домініканський костел, Казематну башту, ремонтує Кафедральний костел, будує військові казарми, Порохові склади (1778 – 1779), дім Потоцького (1755) та інше.

Заслуги генерала-будівничого засвідчено нагородженням орденом Білого Орла, вищою нагородою Речі Посполитої.

Під керівництвом Яна де Вітте пройшло становлення іншого видатного польського військового інженера, що залишив по собі пам'ять у архітектурі Кам'янця – Станіслава Завадського, який згодом став професором архітектури у Варшавському кадетському корпусі в 1791 р. Станіслав Завадський завершив будівництво кам'янецьких гарнізонних казарм.

Багато праці для міста вклали А.Гловер – військовий спеціаліст, який у XVIII ст. споруджував укріплення над руськими воротами; І.Аксельруд – будував Георгіївську церкву (1851 – 1861) і Дзвіницю; С.Учта – декорував Старий дім духовної семінарії, укріплював статуй та ремонтував сходи мінарету.

Прекрасна подільська земля причаровувала до себе митців різних народів. Багато талановитих європейців, зваблені дивовижними краєвидами, невичерпними джерелами народного побуту, культури, линули творити на цій благодатній землі. Маючи європейську освіту, вишуканий смак, високу майстерність, вони почали творити дива подільського мистецтва. Так, звичайно, віяння заходу давало про себе знати. На Поділлі з'являлись костели, церкви, фортифікаційні споруди європейського зразка, вишукані палаци, замки, садиби; довершені скульптури та чудові живописні твори, які вважались шедеврами не лише українського, подільського мистецтва, а й зробили внесок у європейську культуру.

Даний матеріал свідчить про те, що мистецтво Поділля є частиною культури України, мистецтва України. Увібравши в себе духовні і культурні надбання різних народів, Поділля створило свій осередок, який дивував і до нині дивує витворами архітектури, живопису, творами декоративно-прикладного мистецтва. Надиhaючись красою його природи, щедрою землею, українські будівничі поряд з іноземцями творили застиглу сонату Поділля. Народжувало воно талановитих майстрів пензля та різця, лилося чарівними візерунками на полотні, дереві, кістці та камені. І тому не дивно, що у цьому краї утворилася своя художня школа, яка об'єднала талановитих митців-педагогів, майстрів – учителів, педагогічна спадщина яких представляє неабияку цінність і у наш час.

Джерела та література:

1. Антонович Є. А., Захарчук-Чугай Р. В., Станкевич М. Є. Декоративно-прикладне мистецтво. – Львів: Світ, 1993. – 354 с.
2. Бурачек М. Моє життя // Малеярство і скульптура. – 1936. – №6. – с.5.
3. Энциклопедический словарь. Том XXXII. Тай-Термины. Издатели Ф. А. Брокгауз и И. А. Еврон. – С.-Петербург: Издательское дело. – 1901. – 684 с.
4. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Минувле і сучасне Кам'янця-Подільського: політики, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини: Історичні нариси. – Вип. 1. – Кам.-Под.: Абетка-Нова, – 2003.– 316 с.
5. Історія українського мистецтва.: В 6 т. – К.: Мистецтво, – т. 4: Мистецтво другої половини ХІХ-ХХ століття.
6. Киевская старина. Ежемесячник. Исторический журнал. Год двадцать третий. Том LXXXIV. – 1904. – Апрель. – С.123-124.
7. Мастер Пинзель – легенда и реальность. Каталог выставки. Львовская картинная галерея. Л., 1987. – 8 с.
8. Материалы для истории цехов в Подолии. Протоиерея Е. Сединского. Каменец-Подольский. Типография С. П. Киржацкого. – 1904. – 86 с.
9. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю / Л. В. Баженов, І. С. Винокур, О. М. Завальнюк та ін. – Хмельницький облполіграфвидав, 1990. – 326 с.
10. Наукове видання. Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець.-Подільський: ОПОМ, 2002. – Т.2. – 272 с.
11. Паравійчук А. Г. Кам'янець-Подільський від минулого до сучасного. Хронологія основних подій // Подільське братство. – 1993. – №3. – С.16-25.

Стаття посвячена освітленню теми виникнення художественного центру на Подолі и влияние на его формирование европейского искусства, роль иностранных художников в различных областях жизни Каменца-Подольского в кон. ХІХ вв.

Ключевые слова: народное искусство, декоративно-прикладное искусство, мастер, цех, культура.

УДК 27-789.33:242-523.4(477.43)

Н.О. Урсу

ОРГАНІЗАЦІЯ ВНУТРІШНЬОГО ПРОСТОРУ ДОМІНІКАНСЬКОГО ХРАМУ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

Стаття присвячена розгляду внутрішнього простору костелу отців-домініканців у Кам'янці-Подільському. Подається мистецтвознавчий аналіз цілісного ансамблю багатокomпонентного інтер'єру храму.

Ключові слова: домініканський орден, архітектура, інтер'єр, сакральне мистецтво.

Відомості про існування на Подільських землях домініканських осередків сягають ХІV століття. У 1595 році генерал ордену встановлює самостійний руський вікаріат, який після численного розгляду рішенням капітули у Римі у 1612 році був перетворений на Руську Провінцію. Через рік вона була поділена на контрати [1, с. 249]. Нова Провінція під іменем св. Гіацинта (Яцка) спочатку складалася з трьох контрат: Львівської, Подільської та Покутської [2, с. 1]. Центром Подільської протягом багатьох століть був домініканський осередок у Кам'янці-Подільському.

Перші згадки про існування домініканців у Кам'янці знаходимо у праці історика ордену, Шимона Окольського «*RussiaFloridarosisetliliiis*», що побачила світ у Львові у 1646 році. Отець Шимон, який з 1641 року був пріором [2, с. 82] і похований у крипті кам'янецького домініканського костелу, стверджує, що згадана садиба з'явилася у 1370 році [3, с. 102]. Його підтримують два історіографи кам'янецьких ченців ксьондз Вікентій Лопачький та отець Цеханович. У Державному архіві міста зберігаються достовірні джерела інформації «*Визитные описания костелов*», котрі свідчать, що біля 1370 року у Кам'янці вже існував дерев'яний костел ордену з невеличкою будівлею монастиря [4, с. 16]. У 1420 році пожежа знищила храм, монастир і забудови навколо них. На цьому ж місці через деякий час монахи-домініканці відбудували кам'яний костел на честь св. Миколая, котрий наприкінці ХVІ століття вже був тринавовим. Псевдобазилікальна система побудови Кам'янецького костелу вказує на спільність рис із сакральними спорудами на північно-німецьких, чеських та польських теренах, де спостерігаємо, що висота бокових нав деяких споруд майже дорівнює головній, котра у свою чергу, не має власного освітлення. Інсоляція здійснюється через вікна бокових нав і пресбітерія.

З 1596 року покровителями кам'янецьких домініканців стають представники родини Потоцьких, які допомогли відмурувати монастир і добудували до правої від входу наві костелу невелику купольну капличку Матері Божої Розарію, де помістили відомий чудесами образ Діви Марії. У 1616 році спалахує нова пожежа; здобиччю стає майже весь костел за винятком каплиці Матері Божої Розарію, бібліотеки з книгами і захристії.

У 1618 році на кошти каштеляна Кам'янецького Войцеха Гумецького споруджується купольна каплиця, присвячена Христу Спасителю. Третя прибудована каплиця на честь св. Домініка влаштована у 1628 році Павлом Дамецьким, про що свідчить дошка з надписом.

У другій половині XVII століття, протягом 27 років Кам'янець перебував під владою турків, котрі перетворили костел спочатку на казарми, а потім на мечеть для яничар. У 1737 році храм почали реставрувати; на допомогу знов прийшов представник родини Потоцьких – Михайло Франц, на кошти якого було закінчено реставрацію [5, с. 35].

Реставраційні роботи проводилися під керівництвом відомого архітектора, коменданта Кам'янецької фортеці, Яна де Вітте [1, с. 265], молодший брат якого Антоній вступив до конвенту отців-домініканців у Кам'янці [6, с. 24].

Весь архітектурний комплекс – гармонійне поєднання середньовічного, ренесансного та барокового стилів, проте, інтер'єр, особлива царина, що концентрувала у собі духовне життя парафіян, була створена у стилі рококо. Конструктивне рішення й декор ренесансних каплиць істотно відрізняється від рококових прийомів оформлення інтер'єру і орнаментальних мотивів, якими у XVIII столітті під час ремонту і реставрації було прикрашено головну і деякі вівтарі бокових нав костелу. Усі форми та візерункові композиції, створені в епоху Відродження, раціонально упорядковані, чітко розчленовані, пропорційно співрозмірні людині. Рельєфні декоративні композиції нагадують важкі гірлянди, містять елементи античного римського декору (ови, буси, рослинні пагони, листя та ін.) і виконані у техніці стукко – різьблення по вологій гіпсовій штукатурці з домішками мармурового пілу. Така штукатурія з XVI ст. починає активно використовуватися європейськими майстрами.

Симетричні дуги арок стилістично перегукуються з колами вікон, ясним членуванням склепінь, прямокутними та квадратними площинами різного розміру, створюючи заспокійливо завершені зони. У декорі капличок використані деталі античного ордеру – колони й пілястри з коринфськими капітелями. Проте, колони не мають поздовжніх жолобків (канелюрів), що вказує на першозразковий композитний ордер Стародавнього Риму. Пілястри ж, навпаки, оздоблені канелюрами, які посилюються додатковим поздовжнім членуванням від місця уявного ентазису до бази.

Інтер'єр каплиць перетворюється на принадливу декорацію. На тимпанах сандриків бокових арок вміщено декоративне зображення завіси, що розкривається і запрошує людину увійти у приміщення каплиці.

За пропорціями та прийомами художньо-композиційного рішення невелика, квадратна у плані каплиця Матері Божої Розарію може бути віднесена до типових забудов у стилі Ренесанс. Невисокий купол, що лягає на вітрила, розчленований характерними для епохи кесонами, які створюють примхливий ритм чергування прямокутних, овальних і круглих форм, розміщених навколо латерни, світлового ліхтарика, що вінчає купол. Кесонні заглиблення не відіграють конструктивної ролі, вони лише прикрашають склепіння своєрідною грою світлотіні і незначною мірою посилюють акустичні ефекти. Латерна, вирізьблена з каменю, має 6 вікон, через які здійснюється інсоляція каплиці. Освітленню допомагають два круглих вікна: невелике над вівтарною частиною і велике у стіні. Отвір, який веде від куполу до латерни, оформлений горельєфними елементами, що розходяться від світлого кола, на зразок променів сонця. Нижній ярус декору склепіння оздоблений стилізованими трояндами. Ружі спостерігаємо в кутах над арочним входом від бокової нави, а також у вигляді гірлянд, що обрамляють вівтар з образом Діви Марії. Уся каплиця наповнена різноваріантним стилізованим декором у вигляді троянд та лілей, котрі звучать у декорі фризів та розписів і символізують чистоту й непорочність Мадонни.

У візитаціях за 1824 рік згадується дерев'яний вівтар різьбярської роботи з 4-ма колонами, покритий китайською оліфою гранатового відтінку, з позолоченими капітелями і фільонками. Обабіч, між колонами, стояли дві дерев'яні, пофарбовані білим кольором, статуї св. Домініка і св. Катерини. Вівтар оточувало дев'ять ангелів різьбярської роботи [7, с. 5а]. Головний вівтарний образ знаходився у великій дерев'яній позолоченій рамі у стилі рококо, котра в горі мала напівкругле завершення складної конфігурації. З боків раму прикрашали рокаїлі, поєднуючи її із завітарним тлом [8, с. 107].

Образ Матінки Божої з Сином перебивався заслоном – іншим живописно намальованим зображенням, котре у візитаціях за 1824 рік означена як образ «Непорочного зачаття» на дереві [7, с. 5а]; за 1850 рік вже іменується як «Зіслання Святого Духа» на полотні [4, с. 19].

Спочатку кольорове рішення каплиці мало загальний рожевий тон, пізніше – блакитний. Залишилося кілька фрагментів фрескового розпису: виноградна лоза і грона у вітрилах склепіння; ланцюжковий орнамент з виноградного листя, складеного хрестом й оточеного лозою. З листям чергується мотив лілей. Розписи вирізняє легкий світлий фон, чисті жваві фарби, окантовка елементів контуром темного кольору.

У 1907 році завершується робота над новим вівтарем для образу Матері Божої з Дитятком, котрий виконано з пісковіку з антипедіумом й додатковими вертикальними площинами з різнокольорового мармуру. Цей вівтар вирізняє строга форма, стриманий характер оздоблень. Новий вівтар виконано класицистично просто, конструктивно, з симетричною композицією чітко означених прямокутних площин.

Більш урочисто виглядає каплиця Христа Спасителя. Аркада входу через бокову наву оформлена як портал, котрий фланкують пілястри з капітелями і вінчає розірваний на протобарочний манер сандрик, відокремлений від арки декоративним різьбленим фризом з каменю. П'яти арки спираються на капітелі через різьблені пульвани. У верхній частині вхідної арки розташовані горельєфні композиції з листя та фруктів, що символізують Ісуса Христа та події Його життя. Композиція перевита шнуром, перепущеним через два кільця, що

починається від розкритої завіси і закінчується декоративним позументовим пензлем. Побудована на основі квадрата каплиця утворює кубічний внутрішній об'єм; у стіні розташовано велике кругле вікно. Увінчує приміщення мурований купол. Перехід від підкупольного простору до кубічного об'єму нижньої частини здійснюється через 12-гранний барабан. П'яти вітрил лежать на горельєфно виконаних консолях кратероподібної форми, котрі симетрично завершуються волотами. Вікна і простінки барабану знаходяться в оточенні винесених на консолі колон, що мають коринфську капітель і гладкий фуст, оперезаний у верхній частині мотузком на кільцях. Завершувальним елементом купола виступає струнка 6-гранна латерна. Купол розчленовано на вісім кесонних секторів, розмежованих орнаментальними стрічками, вирізьбленими з каменю.

Центральною частиною каплиці був вітвар, котрий не зберігся. Він знаходився в арці бокової нави, що провадила до каплиці св. Домініка. У прорізі було видно фрагмент наступної каплиці з вітварем. Верхня частина великого дерев'яного вітварного хреста впиралася у склепіння арки. На ньому зображення Ісуса Розп'ятого, майстерно виконане в експресивній бароковій манері з більш світлого дерева, ніж хрест, і покрите китайською оліфою [7, с. 5]. Схилену Голову страждаючого Христа вінчала срібна корона, досконало зроблена на кшталт тернового вінця. Біля хреста знаходилися два різьблених ангели, а вище вітваря ще два меншого розміру [7, с. 11].

Над прорізом арки з хрестом, прикрашеної рельєфними зображеннями гірлянд, містилася центрична рельєфна композиція Спаса Нерукотворного в оточенні променів, котрі радіально розходилися в усі боки. Ще вище, у дерев'яній рамі висів образ святої, написаний на полотні. Фланкували вітвар пілястри розміщені у кутовій перспективі і прикрашені поздовжнім різьбленим орнаментом. Обабіч пілястр височили на постаментах вирізьблені з дерева обсягово-просторові фігури Діви Марії та Іоанна Апостола, відтворюючи трагічні події двотисячолітньої давнини [7, с. 5].

Каплиця символічно розчленована на горизонтальні яруси: нижній уособлює муку, тортури, смерть Божого Сина, біль й терпіння Матері та учнів; середній розповідає про ці події устами євангелістів, зображення яких знаходиться у круглих медальйонах на вітрилах підкупольного простору, оконтурених виноградною лозою, як символ Христа, що був «справжньою виноградною лозою». Верхній ярус – це тріумф Сина Людського, Агнця Божого, барельєфне зображення якого знаходиться у центрі склепіння латерни в оточенні картушів та рельєфних елементів вирізьблених з пісковика. Урочисто і переможно виглядає лавровий вінок з симетрично розташованими чотирма гронами винограду, прославляючи пролиту за людей Кров Христа. Вінок знаходиться на переході від купола до латерни; його підносять до неба 4 ангели з крилами, зображення яких переплітається з рослинними елементами орнаментального кола. Міжкесонні площини купола вкриті розписом синього кольору, на тлі якого нанесені золоті зірки різного розміру. Більш парадними виглядають вхідні арки до каплиць з боку головної нави, що фланкуються монументальними, на високих постаментах і базах колонами з коринфськими капітелями. Арки увінчані розірваним протобароковим фронтоном і оздоблені рельєфним орнаментом, котрий містить ови, квіткові та рослинні елементи, маскарон ангела в оточенні крил, картуш з гербом родини Потоцьких (Пилява). П'яти арок спираються на незначно заглиблені капітелі пілястр, що створює враження перспективного порталю. Десюдепорти, напівкруглі панно над входами до каплиць, виконані у техніці фрескового живопису. Над каплицею Мадонни тема Благовіщення, над протилежною – Вознесіння Марії у небо. Динамічні композиції мають ілюзорні ефекти прориву у небесний простір за рахунок пишних, легких, рухливих форм і виглядають рококово повітряними, позбавленими ваги.

Каплиця св. Домініка прямокутна у плані з циліндричним, без рельєфних прикрас, склепінням і одним великим видовженим вікном, має більш скромний вигляд. Основний акцент приміщення – це фресковий розпис, що вкриває стіни й склепіння і містить зображення-розповідь про життя ченців-домініканців, про чудесне звільнення з ув'язнення одного з монахів, здійснене за посередництвом засновника ордену – св. Домініка, котрий намальований на склепінні у небі, на хмарах, в оточенні допомагаючих святому ангелів, що тримають у руках символи християнської віри (хрест, квіти, etc.). Четверо домініканців, які зображені стоячими на балконі, оточеному балюстрадою, звертаються до св. Домініка з молитовним проханням, отримуючи у відповідь допомогу і благословення покровителя ордену. Зміст фрескової розповіді, що зображує конкретну, але нажаль ще нез'ясовану науковцями подію, та авторство розпису, потребують досліджень. Фрески виконано у стилі рококо з такою ж віртуозністю, як панно попередніх каплиць. Майстерністю, знанням перспективи, закономірностей світлотіні, вирізняються намальовані архітектурні компоненти: арки, стрічасті прорізи входів, балюстрада, котрі мають зовнішній ефект глибокої рельєфності зображення. Розпис розташовується від склепіння до підлоги, вміщуючи на стінах намальовані, розкреповані на барочний манер карнизи, що спираються на капітелі колон іонійського ордену. Подвійні колони фланкують також намальовану на стіні вітварну сінь (циборій), у центрі якої, у тумбі, знаходився головний образ каплиці – зображення св. Домініка у повний ріст, намальоване олією на полотні. Дерев'яна вітварна тумба о 4 колонах з позолоченими капітелями, пофарбована у гранатові та зелені кольори. Вище розміщувався образ Римського Папи, св. Григорія, в оточенні 2 великих і 9 менших янголят. Образ св. Домініка оздоблювався срібними позолоченими деталями: промінням навколо голови, зіркою на чолі, пряжкою на поясі, жезлом з трьох частин в одній руці й книгою з позолоченою обкладинкою у другій. Заслонним виступав образ св. Франциска, у котрого на ранах (стигматах) розташовувалося

п'ять срібних позолочених зірочок [7, с. 5]. Образ прикрашався позолоченими срібними промінням і короною [7, с. 11].

Художнє рішення входу з головної нави вирізняло його серед попередніх каплиць. Арка, архівольт і пілястри класично стримані, чітко визначені. Над аркою – барельєфний картушевий рокайль з героїзованими компонентами (списи, прапори та ін.), об'єднаними рококовим декором.

В архівних документах знаходимо відомості про існування ще однієї каплиці Святих Реліквій, невідомо кім і коли збудованої. Вона розташовувалася у пресбітерії перед каплицею св. Домініка, але під час реставрації була розібрана [9, с. 32]. Частина реліквій зберігалася у великому срібному хресті, що стояв на 4-гранному постаменті. У середохресті він мав видовжене скло з 16 перлинами і 4 чеськими кольоровими камінцями. За склом знаходився хрестик з кришталю, під яким зберігалася частинка дерева Святого Хреста [7, с. 10]. На раменах хреста з двох сторін були вміщені Мощі Святих Господніх, мучеників. З одного боку – св. Модести, св. Феліцисіми, св. Іустини, св. Колумбана, з другого – св. Дезідерії, св. Клари, св. Верцеунди і знов св. Феліцисіми. Увінчувало хрест зображення Агнця Божого [9, с. 34].

Окремий срібний релікварій, оздоблений промінням, уміщував мощі св. Хоми Аквінського і св. Ілюміната, мученика. У 1743 р. Папа римський Бенедикт XIV подарував фундаторові костелу Михайлу Францу Потоцькому ювелірно оздоблений релікварій, де знаходилися мощі св. Олександра, мученика. М Потоцький пожертвував його домініканському храму. Для мощів була зроблена дерев'яна вирізьблена тумба зі срібними прикрасами, зсередини оббита розшитим оксамитом із золотими галунами. У тумбі лежала дерев'яна фігура св. Олександра прекрасної роботи, вбрана у військові шати, у раменах якої знаходилася рака з мощами святого [9, с. 34].

У костелі налічувалося багато цінних реліквій, між якими мощі св. Яцка Одровонжа [3, с. 103]. Під час останньої реставрації, котра ще триває, було знайдено точне місце розташування каплиці Святих Реліквій.

Як центр Подільської контрати, кам'янецький костел мав найбільшу у порівнянні з іншими храмами кількість вітварів – тринадцять. Головний вітвар, що розміщувався у пресбітерії, вирізнявся змістовністю й пишністю оздоблення. Відокремлений від стін пресбітерія, він був піднесений на 4 сходинки і уміщений на великий престол, де розташовувався балдахін на 4 колонах. Балдахін прекрасної різьбярської роботи, вкритий китайською оліфою, розписаний і місцями позолочений, прикрашали фігурки двох янголів та два вазони; увінчувало його зображення Святого Духа у вигляді голуба. Художнє рішення вітварної сіні не відрізнялося від пануючих на той момент зразків, що представляли маленьку у пропорціях купольну архітектурну споруду, котра віддалено нагадувала базиліку св. Петра у Римі. Центральна частина містила велике зображення Серця Ісуса Христа. Алабастровий циборій фланкувався фігурками двох янголят, що стояли на колінах. Антипедіум, вирізьблений з каменю, мав у середині герб родини Потоцьких. За вітварем – хор для ченців на 15 місць, вхід до якого прикрашали статуї св. Домініка (зліва) і св. Іоанна Непомука (справа). На фронтальній стіні, висіли три великих, намальованих на полотні в золочених рамах, образа: у центрі – св. Миколая єпископа, зліва – св. Альберта Великого, праворуч – св. Антоніна архієпископа. Інсоляція пресбітерія здійснювалася через два видовжених вікна у центральній частині і одне напівовальне у склепінні над карнизом Стіни хору від підлоги до половини мали зелене забарвлення і оздоблювалися позолоченими фільонками [7, с. 4]. Пресбітерій відокремлювався від нави вирізьбленою з дерева романікою у вигляді балюстради, за котрою впритул до стін знаходилися два дерев'яні конфесіонали, виконані у стилі рококо. Всі компоненти пресбітерія мали темний гранатовий колір. Стіни та склепіння пишню оздоблювалися рококовим стуковим декором, розкрепованими карнизами, пілястрами на високих базах, кар тушевими рокайлями та знаками консекрації костелу.

Другий вітвар знаходився у пресбітерії, на місці колишньої, згідно з візитаціями за 1823 рік вже замурованої, каплиці Святих Реліквій і містив намальоване на полотні, прославлене чудесами зображення домініканського святого Вікентія Феррарія у гіпсовій, розкішно оздобленій рокайлевими елементами, рамі. Образ мав напівсрібні напівоксамитові шати; срібне проміння навколо голови прикрашалося 36 різнокольоровими чеськими камінцями. Згадуються присутні на образі срібні компоненти: труба, ніж, ручка, 15 сердець та 17 вотивних табличок різної величини й проби [7, с. 11].

Третій, вже описаний вище вітвар, знаходився у каплиці св. Домініка. Четвертий, подібний до другого за розмірами, характером оформлення, декоративним оздобленням, розміщувався у головній наві також зліва від входу, між каплицями Христа Спасителя і св. Домініка і був присвячений св. Іуді Тадею. На мурованій, прикрашеній рокайлями й гіпсовим антипедіумом межі, поміщувався невеликий образ св. Антонія Падевського.

П'ята вітварна композиція з Розп'яттям Ісуса, що знаходилася у каплиці Христа Спасителя, була докладно розглянута під час аналізу даного приміщення. У боковій наві з цієї ж сторони, при стіні між вікнами, розміщувався дерев'яний столярської роботи, пофарбований китайською гранатового тону оліфою і визолочений, шостий вітвар з намальованим на полотні образом св. Валентина, котрий прикрашали у горі три білих янгола. На дерев'яній межі з розписаним антипедіумом стояли дві, пофарбовані у білий колір, скульптури [7, с. 5]. Сьомий вітвар з вимурованою і піднесеною на одну сходинку межею знаходився на стовпі лівої від входу бокової нави і присвячувався домініканцю св. Яцку Одровонжу. Зображення, намальоване на полотні, оправлене у пишну рокайлеву гіпсову раму. Увінчує образ декоративна стукова композиція, центром якої є палаюче Серце Ісуса Христа.

Восьмий вітвар містився на другому стовпі цієї ж самої нави і мав у гіпсовій, багато прикрашеній, рококовій рамі намальований на полотні образ Преображення Господнього.

Дев'ятий вітвар вже належав до правої від входу бокової нави, знаходився на першому стовпі та присвячувався св. Марії Магдалені. Художньо-композиційне оформлення відповідало парному з лівої нави вітварю Преображення Господнього. На другому стовпі розташовувався десятий вітвар з мурованою менсою і намальованим на полотні образом домініканського святого Хоми Аквінського, оздоблений на зразок попередніх пишним рококовим стуковим декором. Одинадцятий розміщувався при стіні правої бокової нави, був парним до вітвара св. Валентина і аналогічно оформленим. У ньому знаходився образ домініканки св. Катерини, мучениці. Дванадцятий, вітвар Матері Божої Розарію, розглядався у подробицях під час аналізу каплиці, присвяченій Мадонні.

Останній, тринадцятий вітвар, оправлений в аналогічну образу св. Іуди Тадея гіпсову рококову раму і розташований у головній наві, навпроти нього, містив велике намальоване на полотні зображення св. Михайла Архангела. Межа вітвара, на котрій стояв менший за розмірами образ св. Алойза, була мурованою. З цього ж боку знаходився амвон – мінбар, складений з кам'яних брил із характерним профільованим різьбленим орнаментом-арабескою, котрий привезли з Константинополя і встановили турки для читання Корану і проповідей. Підлога храму з теребовлянського каменю мала у основі трьохчвертні плитки, складені у квадрати [7, с. 6].

У художньо-стилістичному відношенні інтер'єр домініканського костелу у Кам'янці містить два основних відгалуження: раннє – ренесансне і пізнє – рококове. У стилі епохи Відродження оформлені дві каплиці: Матері Божої Розарію і Христа Спасителя та входи до цих приміщень з бокових нав; у стилі рококо – пресбітерій, головна нава костелу, простір бокових нав від входу до каплиць та стовпи, що розділяють головну та бокові нави. Принцип семантичної, змістовної організації сакрального простору, котрий започаткували автори ренесансних каплиць був продовжений майстрами під час реставрації у середині XVIII століття, коли кожний компонент інтер'єру ніс глибоке смислове навантаження, допомагав зрозуміти і занурював у таємниці віри. Наслідування художньо-композиційного рішення приміщень, котрі було побудовано першими, простежується у використанні з метою вертикального членування площин стін і фланкування входів та вітварних зображень таких декоративних елементів як пілястри. Невеликі, на маленьких базах у ренесансному варіанті, у пізнішому трактуванні вони перетворюються на великі, розміщені на високих постаментах, рельєфно виступаючих на тлі нижнього карнизу. Змінюється капітель пілястр – з іонійської вона перетворюється на коринфську, але у рококовій інтерпретації. Усі зображення святих, котрі розташовані у головній наві, пресбітерії, бокових навах і на стовпах, мають зверху та знизу фігурне завершення і обрамлені у великі стукові рами, прикрашені асиметричним рокайлевим декором. Рокайлеві елементи простежуються у декорі склепіння, аграфах арок, оформленні межі вітварів, у картушевих композиціях, etc. Рослинні мотиви переважають з зображеннями обличчя путті, героїзованими компонентами (спис, прапор та ін.), образом палаючого серця Ісуса Христа. Останній символ стає популярним серед віруючих вже з епохи середньовіччя, але особливої значущості він набуває наприкінці XVII ст. у зв'язку з розповсюдженням у християнській церкві поклоніння Пресвятому Серцю Ісуса Христа, як наслідок Його об'явлення французькій черниці Маргариті Алякок. Серця Ісуса, на яких містяться зображення вуха, уст та інші символи, вплетені в орнаментальні рокайлеві композиції, котрі увінчують вітварні образи. Складається певне враження, що рококовим візерунковим елементам тісно в геометрично окресленому просторі. Рокайль, картуші та рослинні компоненти виходять за межі стукових рам, створюючи образ гармонійно організованого, нерозривного рельєфного поля. Вони звучать як мелодія «рондо», яка не має завершення і може розгортатися нескінченно довго, відповідно бажання автора. У сакральному інтер'єрному просторі Кам'янецького домініканського костелу відчутно простежується символіка глибокої віри, але й одночасно театральна ідея нескінченності, мінливості часу, притаманна мистецтву бароко й рококо.

Джерела та література:

1. Spież J. A. OP. Dominikanie w Kamieńcu Podolskim / J. A. Spież OP. // Pasterz i twierdza. – Kraków – Kamieniec Podolski, 2001. – S. 249-273.
2. Wołyniak (M. J. Giżycki). Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej / (M. J. Giżycki) Wołyniak. – Kraków, 1923. – Cz. 2. – 400 s.
3. Okolski S. Russia Florida Rosis et Liliis / S. Okolski. – Leopoli, 1646.
4. Кам'янець-Подільський державний міський архів. Визитное описание костелов за 1850 год // Ф. 685. Римско-католическая духовная консистория. Опись 2, дело № 58.
5. Prusiewicz A. Kamieniec-Podolski. Szkic historyczny / A. Prusiewicz. – Wilno, 1915.
6. Hornung Z. Jan de Witte architect kościoła Dominikanów we Lwowie / Z. Hornung. – Warszawa, 1995.
7. Кам'янець-Подільський державний міський архів. Визитное описание костелов за 1824 год // Ф. 685. Римско-католическая духовная консистория. – Оп. 4, дело № 23.
8. Урсу Н.О. Каплиця Матері Божої Розарію домініканського костелу в Кам'янці-Подільському / Н.О. Урсу // Зб. наук. праць Харківського худ.-промисл. інституту: Традиції та новачі у вищій архітектурно-художній освіті. Розділ: Мистецтвознавство, № 6'99-1'2000.- С.106-110.

9. Кам'янець-Подільський державний міський архів. Визитное описание костелов за 1823 год // Ф. 685. Римско-католическая духовная консистория. – Оп. 4, дело № 21.

Стаття посвящена рассмотрению внутреннего пространства костела отцов-доминиканцев в Каменце-Подольском. Осуществлен искусствоведческий анализ целостного ансамбля многокомпонентного интерьера храма.

Ключевые слова: доминиканский орден, архитектура, интерьер, сакральное искусство.

УДК 78.071.2 (477.43)(092)

І.Г. Маринін

ІСТОРИКО-МИСТЕЦЬКІ ВІХИ МУЗИЧНО-ТВОРЧОЇ ДІЛЬНОСТІ АНСАМБЛЮ ТРОЇСТИХ МУЗИК ОЛЕКСІЯ БЕЦА В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-МУЗИЧНОГО ЖИТТЯ КАМ'ЯНЕЧЧИНИ (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)

У статті викладено історичний матеріал про функціонування фольклорно-етнографічного ансамблю народної музики, його зародження, концертну, просвітницьку діяльність та творчі досягнення під керівництвом композитора Поділля Олексія Беца.

Ключові слова: трієсті музики, народний фольклорно-етнографічний ансамбль народної музики, народно-інструментальне мистецтво Кам'янеччини.

Починаючи з кінця ХХ століття, форми фольклорного (народного) і професіонального (академічного) мистецтва перебувають у стані тісного перехрещення, взаємопроникнення і взаємодоповнення. Безумовно, такий вплив є двостороннім: народно-фольклорне (автентичне) виконавство “підживлює” професіональне мистецтво народним етнодіалектичним музично-тематичним матеріалом. Натомість професіональне (академічне) музичне мистецтво впливає на виконавські стилі фольклору та рівень його виконавства.

Досліджуючи традиційний розподіл мистецтва на “народне” і “професіональне”, як один із виявів людської діяльності у розвитку музичної культури, відома українська етнолог-музикознавець, фольклорист С. Грица у науковому дослідженні “Фольклор у просторі і часі” (2000 р.) зазначає, що “...у науковій інтерпретації вони отримали оцінку явищ протилежної сутності” [1, с. 137]. Однак, на думку авторки, “...протиставлення понять народного і професіонального, як начебто полярних, дуже умовне, а з погляду практичної діяльності – взагалі нелогічне, бо народне може бути професіональним, а професіональне – народним” [1, с. 139]. Саме цю тезу в практичній площині, завдяки створенню власного якісного музичного продукту професійного рівня, що ґрунтується на засадах подільського народного фольклорного мистецтва, зумів довести ансамбль трієстих музик “Подільські акварелі” Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка під керівництвом відомого подільського композитора, заслуженого працівника культури України, доцента кафедри теорії, історії музики і гри на музичних інструментах Олексія Давидовича Беца, що призвело до нової якості автентичних першоджерел, нових форм його реалізації.

Дослідження музичної, концертної та просвітницької діяльності цього народно-інструментального колективу зумовлене не лише його величезним невичерпним художньо-енергетичним потенціалом, а й науковою, етноісторичною цінністю в контексті сучасного відтворення реальної національної самобутності та автентичності. Адже ансамбль трієстих музик тривалий час був віддзеркаленням справжнього самобутнього народно-інструментального мистецтва на Поділлі, який протягом більше тридцяти років активного функціонування доносив народний мелос до слухача як в Україні, так і за її межами.

У 1970 році композитором Поділля Олексієм Давидовичем Бецом був створений ансамбль народної музики на базі педагогічного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Ансамбль, власне, спершу створювався, як акомпануюча група народного танцювального колективу “Горлиця” і мав досить потужну духову групу. До першого складу ансамблю входили такі музиканти: Олексій Бец (баян), Анатолій Кравцов (флейта), Микола Тихоліз (труба), Ілля Соловей (кларнет), Микола Рижий (тромбон), Анатолій Федоров (контрабас). Згодом до них приєдналися Зиновій Яропуд (баян) і Лілія Вінцерська (скрипка).

Пізніше, в 1978 році склад ансамблю повністю переформатувався і протягом тривалого часу (майже тридцять років), практично, не мінявся. Основу ансамблю складали викладачі та лаборанти кафедри музики: Олексій Бец (баян), Єротея Сохацький (скрипка), Василь Олійник (цимбали), Зиновій Яропуд (сопілка), Анатолій Попович (контрабас), а з 1985 року до них приєднався Іван Маринін (кобза-ритм, кобза-тенор, бугай). Запрошеними до колективу були лише Михайло Сембрат (козобас) та Іван Бец (бухало, дрімба). У 1987 році Івана Беца замінив Анатолій Геплюк (бухало). Саме у такому складі ансамбль трієстих музик довгий час функціонував на теренах подільського краю.

Любов музикантів до народної пісні, до скарбниць інструментальної музики та секретів гри на музичних народних інструментах значною мірою сприяла створенню такого колективу. Незмінним художнім керівником

ансамблю, його організатором й творчим натхненником був доцент кафедри теорії, історії музики і гри на музичних інструментах, заслужений працівник культури України, композитор Олексій Бец, який зумів навколо себе об'єднати справжніх однодумців, котрі не мислили свого життя без творчості, без музики. Про талант цього музиканта свідчить хоча б той факт, що "...після закінчення у 1961 році фізико-математичного факультету Олексій Бец став викладачем музики на факультеті підготовки вчителів молодших класів (випадок унікальний), з яким пов'язав усе своє подальше життя. Згодом поглибив і здобув професійну музичну освіту, навчаючись у Тернопільському музичному училищі, а потім продовжив опановувати фах на музично-педагогічному факультеті Івано-Франківського педінституту" [2, с. 2].

Ансамбль продовжував акомпанувати танцювальному колективу "Горлиця", але досить швидко набув такої професійної майстерності й популярності, що здобув визнання як самостійний музичний колектив. Про формування інструментального складу ансамблю подільський мистецтвознавець Євгенія Белова зазначає, що "...спершу це були традиційні українські троїсті музики: скрипка, цимбали і бухало, та згодом в ансамблі з'явилися баян, сопілка, контрабас, кобза, бугай, козобас, що значно розширило його виразові можливості, збагатило тембральну палітру музичних творів" [3, с. 4]. Музичні інструменти для ансамблю були придбані на Мельнице-Подільській музично-експериментальній фабриці. Працюючи в одному руслі з танцювальним колективом, ансамбль завжди домагався того, щоб його музика не була просто супроводом до танцю, а разом із хореографічними засобами розкривала художній зміст композиції, мала свій власний розвиток. Учасники ансамблю вдало поєднували концертно-виконавську діяльність з педагогічно-освітньою, пропагуючи традиції автентичної народно-інструментальної музики.

Головною рисою ансамблю, яка вирізняла колектив від інших подібних, була його сценічна розкутість та імпровізаційність: коли всі виконавці, узагальнюючи колективну творчість, збагачували її театралізованими сценічними діями. Одна із провідних ролей тут відводилася "імпровізатору гумору", харизматичному "типажу", "жартівливому козаку" козобасисту Михайлу Сембрату, який дотепно, з властивим йому танцювальним хистом, професійними рухами, мімікою та жестами посилював художнє сприйняття музичних композицій-в'язанок. Під час концертних виступів він знаходився в центрі уваги глядачів, отримуючи при цьому море аплодисментів.

Завжди впевнено включався у музичний "імпровізований" сценарій скрипаль Єротеї Сохацький. Вважається, що на скрипці можна грати загальноприйнятою класичною манерою і народною. Якщо класичною манерою грають, практично, усі музиканти, які навчаються у музичних закладах, то справжня народна манера є спадкоємною і передається, як правило, від одного покоління до іншого. Саме професійно використовуючи народну манеру гри на скрипці, Єротеї Сохацький інтонаційно чітко, з характерною для нього віртуозністю доповнював художньо-емоційний зміст твору, своєю впевненістю та внутрішнім розумінням певних сценічних обставин енергетично запалював друзів-оркестрантів.

Найбільш колоритним народним інструментом в ансамблі була сопілка, на якій майстерно грав Зиновій Яропуд. Вона яскраво доповнювала народною орнаментикою (форшлаги, трелі, морденти) оркестрові барви природно зливаючись із сольними інструментами – скрипкою та баяном. Сопілкар З. Яропуд, вмів використовуючи досить широкі технічні можливості інструменту домагався приємного тембру звучання, завжди оригінально прикрашав музичне оформлення будь-якої композиції, а в сольних місцях займав провідне місце в ансамблі.

Досить впевнено почувала себе на сцені акомпануюча група у складі Анатолія Поповича (контрабас), Василя Олійника (цимбали), Івана Мариніна (ритм-кобза, бугай), які професійно підтримували чіткість ритмічної структури, з легкістю долали будь-які темпові зміни у складних місцях твору або в окремих його частинах. Традиційно у п'єсах жартівливого характеру кожному з інструментів акомпануючого складу по чергово (а інколи і разом) надавалися сольні місця, яким "підігравали" інші учасники ансамблю. Досить часто для "ефектності" контрабас в руках Анатолія Поповича враз міг зробити кілька обертів, подібних до дзиги; цимбаліст Василь Олійник в окремих музичних епізодах, окрім гри на цимбалах, брався ще й за бубон і, пританцювуючи, відбивав складні ритмічні угруповання; кобзист Іван Маринін полюбляв виконувати підголоскові партії на кобзі-ритм, використовуючи тремоловання, а ще з великим задоволенням віддавав перевагу сольній грі на бугаю (бербениці). Саме в таких творчих умовах викристалізувалася функція кожного окремо взятого інструмента в загальному звучанні ансамблю, вироблялись відповідні виконавські навички.

Великий інтерес у слухачів викликала гра на ударних народних інструментах (бухало, трикутник, тріскачка) у ритмічного віртуоза ансамблю Івана Беца, який вмів відтворював складні ритмічні малюнки, а найголовніше, супроводжував гру енергійними танцювальними рухами, захоплюючи слухачів і створюючи святковий настрій. Це ще раз підтверджує істину, що в ансамблях троїстих музик другорядних виконавців не буває.

Після того, як Іван Бец змінив місце роботи і переїхав на постійне проживання до обласного центру у м. Хмельницький, з 1987 року в колективі з'явився талановитий виконавець на ударних Анатолій Геплюк, який вмів ускладнював ритмічний супровід то несподіваним, але доречним акцентом, то проведенням ритмічної структури твору на іншій частині бубна – металевій тарілочки.

Звісно, “цементував” весь колектив, його ансамблюву злагодженість своєю майстерною професійною грою на баяні, невимушеною артистичною поведінкою на сцені, яка випромінювалася посмішкою, широко розкриваючи свій щедрий і духовно багатий внутрішній світ – Олексій Бец. “Так зачаровувати людей здатний тільки сплав високого професіоналізму з природним талантом. Звідси і йде та радість “музичної імпровізації” – підмітив у керівника ансамблю спостережливий ведучий телевізійної програми “Сонячні кларнети” [4, с. 4].

У пошуках репертуару для ансамблю Олексій Давидович починає займатися опрацюванням подільських народних танців, мелодії яких збереглися в пам’яті ще з дитячих років. Серед його перших самостійних творів з’являються обробки весільних, обрядових та жартівливих пісень і народно-танцювальних композицій: “Весільна полька”, “Подільські гуляночки”, “Подільські викрутаси”, “Ойра”, “Варварка”, “Полька-кам’ячанка”, “Подільська кадрили”, “Фрагменти подільського весілля”, “Подільські візерунки”, “Бессарабська полька”, “Ювківська кадрили”, “Половина саду цвіте”, “Ой вінку, вінку”, “Світи місяченьку”. Слід зазначити, що репертуар колективу формувався таким чином, що техніко-виконавські вимоги до нього постійно зростали.

Інструментальні версії музичних творів в обробках О. Беца принципово протистоять вокальним, оскільки вони є динамічними, рухливими, експресивними, блискучими, колоритними, а відтак і в музичному діапазоні широкими і багатими. Такі контрасти завжди викликали неабиякий інтерес у слухача. Але автор свідомо не загострює це “протистояння”, а навпаки, поєднує народний інструменталізм з мелодійністю пісень в одне ціле, яке доповнюється і збагачується лише в тісному взаємозв’язку завдяки вдалим і майстерно продуманим оркестровкам.

Учасники ансамблю самотужки з великим бажанням опановували гру на цимбалах, сопілці, контрабасі і багато часу приділяли репетиційній роботі. Щоб зрозуміти твір народної музики у динамічному розвитку і виявити роль кожного з виконавців, а відтак і інструмента, в ансамблі, музиканти не обмежувалися поодинокими заняттями. Вони чітко розуміли, що лише системна багатогодинна праця в оволодінні практичними навичками гри на незнайомих для них музичних інструментах у майбутньому може забезпечити творчий успіх, який залежить лише від їхнього професійного ставлення до започаткованої справи. Поступово в ансамблю виробився свій стиль, творче обличчя і власний почерк. Кожен виконавець підтримував і доповнював один одного, зберігаючи загальну виконавську манеру, потрібне дозування динаміки і штрихів.

У процесі постійної кропіткої репетиційної роботи розширювалися уявлення про виражальні можливості народних інструментів, а це вимагало від виконавців вдосконалення та пошуку нових технічних прийомів гри, які, безперечно, найбільше відповідали самій природі народного звучання. Інколи під час розучування нового музичного твору самі оркестранти проявляли інтерпретаторське ставлення до нотного тексту оркестрових партій, де пропонувалися та вносилися певні зміни, переконуючи інших учасників в доцільності та правильності того чи іншого рішення.

Першочерговим завданням колективу було достовірне донесення правдивої музичної інформації обробок музичних творів, зібраних з мелодій подільського краю, у тембровому та колоритному відношенні до слухача. А справа ця досить не проста. Тут потрібне і художнє відчуття, і більш глибоке знання законів гармонії та поліфонії, володіти навичками голосоведення, не кажучи вже про добре знання техніко-виконавських особливостей всіх музичних інструментів, які входять до складу ансамблю. Але маючи надзвичайну обдарованість, внутрішнє музичне відчуття, глибокі знання особливостей специфіки гармонійної побудови акордики та мелодичних зворотів, О. Бец прекрасно розумів усі тонкощі музичної тканини, правильний її інструментальний виклад у теситурному вимірі, її архітектонічну побудову, розміщення оркестрових голосів, кожен з яких в певний момент звучання набував головної, визначальної функції. Основна мета його оркестровок полягала в тому, щоб якнайкраще продемонструвати віртуозну гру виконавців та технічні можливості музичних інструментів, які в процесі гри використовувалися таким чином, що, залежно від характеру твору, будови його частин, будь-який з них міг бути сольюючим, чим і підкреслювалася його значимість. Задум твору можна тоді вважати вдалим, якщо під час концертного виконання музичний твір мав емоційний вплив на глядача. Тому найкращу та достовірнішу оцінку якості гри троїстих музик надавали щирі оплески глядачів у концертних залах.

З часом ансамбль народної музики стає найбажанішим учасником усіх концертів, які проходили у місті Кам’янець-Подільському. Він постійно з’являється на великих і малих сценах для концертних виступів перед трудовими колективами заводів і фабрик, учнівською і студентською молоддю, на оглядах художньої самодіяльності міста, району та області. Згодом ансамбль запрошують до Києва, де вони виступали поряд з відомими майстрами сцени України та колишнього Радянського Союзу.

Перша закордонна гастрольна поїздка ансамблю разом із “Горлицею” відбулася у далекому 1976 році. Тоді колектив отримав запрошення на Міжнародний фестиваль народного танцю в Бельгії і Нідерландах і став його лауреатом.

Наступна подорож була до Куби, де у 1978 році колектив отримує звання лауреата XI Всесвітнього фестивалю самодіяльної народної творчості молоді і студентів у Гавані (Куба). Під час подорожі до загадкового американського континенту теплохід “Грузія”, на якому перебували наші музиканти, зупинився у портах Греції, Іспанії, Португалії, де ансамбль виступав перед студентами цих країн. На Кубі колектив дав 10 концертів перед делегаціями різних країн. Найбільше запам’яталась участь ансамблю у зведеному Гала-концерті, де виступали

такі відомі артисти СРСР, як Йосип Кобзон, Лев Лещенко, Ірина Понаровська, композитор Олександра Пахмутова та естрадно-симфонічний оркестр під керівництвом народного артиста СРСР Юрія Силантьєва... і лише один периферійний ансамбль троїстих музик з професійним присмаком із Кам'янець-Подільського.

Троїсті музики під керівництвом Олексія Беца доволі часто радували своєю виконавською майстерністю киян і гостей столиці зі сцени Національного палацу мистецтв "Україна". Так, у 1983 році ансамбль разом із "Горлицею" був запрошений у Київ на свято "Вишневі усмішки" для участі у 18 концертах, в яких брали участь відомі професійні колективи та артисти: Національний заслужений академічний народний хор імені Григорія Верьовки під керівництвом народного артиста України Анатолія Авдієвського, чоловічий вокальний квартет "Явір", відомі гумористи Тарапунька (Юрій Тимошенко) і Штепсель (Юхим Березін), народні артисти СРСР Дмитро Гнатюк та Володимир Дальський, народна артистка України Ніна Матвієнко. Під час цих виступів зав'язалися дружні і творчі контакти з оркестровою групою хору ім. Григорія Верьовки (В. Ватаманюк – цимбали, В. Самойленко – баян, Г. Норець – барабан, сопілка, денцівка), що мало позитивний вплив на подальшу творчість молодих виконавців. Безперечно, такі спільні виступи з найкращими колективами і видатними діячами музичного мистецтва України не могли не вплинути на ще більші творчі плани та устремління колективу, оскільки всі музиканти отримували величезний заряд позитивної енергетичної сили для подальшої плідної творчої праці, і, в першу чергу, націленість на серйозну репетиційну роботу та збагачення репертуарного доробку. Керівник ансамблю, як і самі оркестранти, прекрасно розуміли, що успіх колективу криється не тільки у віртуозному, динамічному, експресивному виконанні, а й у самодостатньому, неповторному, оригінальному репертуарі, який властивий лише музичному мистецтву нашого подільського краю. Потрібно було лише розворушити цей необроблений пласт, опрацювати його та професійно донести до слухача і глядача. Ось де був весь секрет успіху.

Наш земляк, відомий письменник-сатирик Микита Годованець, який часто запрошував музикантів до себе додому на Різдвяні свята, ніби пророкуючи майбутню популярність ансамблю, говорив: "Знатимуть вас, хлопці, по всій Україні" [3, с. 4]. Так і сталося.

Як уже відзначалося, ансамбль народної музики досить часто виступав з танцювальним колективом "Горлиця" як акомпануюча група, а весь музичний супровід до танців "Варварка", "Подільські гуляночки", "Сирба", "Гопак", "На полонині" є власними і надзвичайно цікавими обробками О. Беца.

Музика до танцю "Варварка", що поставлена у "Горлиці" народним артистом України Анатолієм Кривохижею, була почута і власноруч записана Олексієм Бецом від сільських музикантів сіл Теремці та Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Навіть багато танцювальних рухів до цього танцю, які запам'ятав ще від свого батька Давида Степановича, пропонував балетмейстеру він сам.

Музичний супровід до танцю "Подільські гуляночки" Олексій Давидович добирав із нотного матеріалу, який він особисто записав у селищі Стара Ушиця, селах Грушка, Кадіївці, Колибаївка Кам'янець-Подільського району. Постановку танцю на основі музичних фрагментів народної танцювальної музики здійснив керівник танцювального колективу "Горлиця", заслужений працівник культури України Володимир С'єдін у тісній співпраці з Олексієм Бецом. Характерним було те, що "Подільські гуляночки" виконувалися як супровід до танцю і як самостійний оркестровий музичний твір.

Музику до танцю "Ковалі", почуту з народних джерел у селі Гораївка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, яку також виконував ансамбль О. Беца, з часом запозичили у своє використання заслужений дитячий танцювальний ансамбль "Подільський" м. Хмельницького (керівник – заслужений учитель України Юрій Гурєєв) та державний заслужений танцювальний ансамбль ім. Павла Вірського (художній керівник – народний артист України Мирослав Вантух).

Український танець розвивається протягом віків. Душа українського народу занурена в безмежність емоційно-чуттєвого моря і знаходить себе у найкращому прояві – у поєднанні народної музики і хореографії. Саме тісний зв'язок народної подільської танцю з народною подільською музикою, її пісенністю і прагнунг продемонструвати О. Беца у своїх музичних інтерпретаціях:

“По току, по току, кури, мої кури.
Якби мені чоловіка доброї натури.
Гарная подолянка, гарная, гарная,
Як в роботі так і в танці справная, справная”.

Така гумористично-танцювальна пісенність була вдало використана композитором у подільському танці "Варварка", де слово, музика і танцювальні рухи співдіють у синкретичному поєднанні. Тут він прагнув відтворити у всій красі подільський танець, тому що далеко наперед передбачав його особливу оригінальність, яка і надалі мала вирізняти його із поміж інших. Мелодійний хід, який контрастує із ритмічними та темповими змінами, як вираз найглибшого душевного переживання, що розкривається у танці, імпресивна передача музики в танцювальних рухах – є точним відображенням фольклорних танцювальних традицій подільського краю, які професійно зуміли відтворити в постановці й музичному оформленні Анатолій Кривохижа та Олексій Беца.

Саме з “Торлицею” Олексій Давидович та його ансамбль започаткували шлях до найбільшого визнання: перемагали в республіканських конкурсах, отримали золоту медаль I Всесоюзного фестивалю самодіяльної народної творчості, стали лауреатами VI фестивалю Дружби молоді СРСР і НДР (1983 р.). Виступи за кордоном, презентація подільської музичної інструментальної культури на високому професійному рівні лише збагачували і поглиблювали власне бачення та здатність оцінити належним чином художні якості виконуваних колективом вокальних та інструментальних творів. Музиканти ансамблю в душі широко раділи за те неоцінене багатство, яким пишається весь український народ, за його самобутню народну музичну культуру.

З ансамблем народної музики тісно співпрацювали солісти Наталя Беньківська (до цього – солістка Поліського ансамблю пісні і танцю “Льонок”) та Тетяна Цвинтарна (Нікішина), заслужений працівник культури України, лауреат міжнародних і всеукраїнських пісенних конкурсів та фестивалів Тамара Плющ, лауреати всеукраїнських конкурсів і пісенних фестивалів Майя Печенюк, Василь Моцик, дует у складі Віктора та Інни Білоцьких, солістка Львівського національного академічного оперного театру та балету імені Соломії Крушельницької, заслужена артистка України Ніна Мельник.

До репертуару ансамблю добиралися пісні як народного плану, так і власні пісні композитора О. Беца: “Ой я маю чорні брови”, “Виспіває соловейко”, “Ой пряла я куделицю”, “Ой хотіла мене мати”, “Ой ти місяцю”, “Ой, Василю-Василечку”, “Ой не кличте мамо спати”.

Для написання своїх пісенних шедеврів композитор досить часто використовує вірші таких місцевих поетів, як К. Грубляк, З. Запорожан, Л. Мазуренка, В. Нечитайла, Ю. Хаята, відомих українських поетів В. Забаштанського, Д. Канілевської, С. Майданської, М. Масла, В. Матвієнка, В. Морданя, В. Семеновського, М. Томенка, М. Щербака, а також українських поетів-класиків Т. Шевченка і С. Руданського. Ансамбль троїстих музик стає творчою лабораторією, в якій відбуваються перші кроки від “експериментальних” спроб до апробації в багато варіативних формах вірцевого звучання “готової творчої продукції” – обробок народних мелодій та власних пісень.

За вагомий внесок у розвиток культури українського народу, високий художній рівень та виконавську майстерність у грудні 1980 року ансамблю троїстих музик Кам’янець-Подільського державного педінституту під керівництвом Олексія Беца присвоєно звання “народний”.

Таким чином, колектив набував популярності, до нього прийшло визнання і професійний досвід. Ансамбль привертає увагу слухачів своєю щирістю і глибокою душевною відкритістю, наближеністю до народних фольклорних джерел і, головне, витонченою професійною майстерністю, яку вирізняють не лише відомі фахівці і творчі особистості, але й невідомий слухач.

У 1984 році колектив розширює географію своїх концертних виступів і з ентузіазмом відгукується на запрошення взяти участь у телевізійній програмі “Ширше коло” на Центральному телебаченні у Москві. Під час запису програми музиканти із естрадно-симфонічного оркестру під керівництвом народного артиста СРСР Олександра Михайлова, цікавилися: “Хлопці, ви з якої філармонії?!”. На що “троїсти” скромно відповідали: “Ми з Кам’янець-Подільського педінституту”. У відповідь прозвучала репліка тромбоніста оркестру: “Вони – “західняки”. Там всі так грають, як професіонали!”

У той же час після успішного виступу на всесоюзному телебаченні в програмі “Ширше коло” ведучі програми “Народна творчість” запропонували записати півгодинну концертну програму, на що всі музиканти ансамблю відгукнулися схвально. Після цього колектив ще не раз запрошували для участі у таких програмах Українського телебачення, як “Сонячні кларнети” та “Сяйво”, де вони ставали їх лауреатами.

У 1985 році колектив вирушає на теплоході “Латвія” у далеке турне з гастрольною поїздкою до країн Африки (Ангола, Бенін, Гвінея-Бесау, Нігерія, Сьєрра-Леоне). В поле зору впадає, насамперед, музична культура африканських народів: пісні, танці, народні інструменти, їх побут. Через незабутні враження від побаченого збагачуються новою важливою інформацією світоглядні позиції музикантів та проявляється ще більший інтерес до музичної народної творчості народів світу [5, с. 2].

У лютому 1986 року колектив був запрошений для участі в урочистому концерті, присвяченому відкриттю XXVII з’їзду Комуністичної партії України, який відбувся у Національному палаці мистецтв “Україна”. У програмі концерту планувався зведений виступ усіх найкращих (від заходу до сходу України) народних оркестрів та ансамблів: троїсти музики під керівництвом Василя Попадюка, ансамбль окарин “Куманці” із Полтави, “Туцулія” (кер. П. Терпелюк) із Івано-Франківська, “Смеречина” із Вижниці та інші. Репетиційну роботу із “народними музикантами”, яких було на сцені трохи більше сотні чоловік, проводив заслужений артист України Василь Попадюк. Характерною особливістю інструментальної композиції (“в’язанки”), яку він підготував до цього концерту, було нанизування багатьох народних мелодій, які ансамблі грали одну за одною, представляючи по чергово окремі групи інструментів тих чи інших регіонів України (трембіта, скрипка, сопілка, кувиця, окарина, цимбали, ліра, бугай).

Після виступу в Києві і по приїзді додому О. Беца із властивим йому творчим запалом створив свою власну “в’язанку” – “Віночок подільських мелодій”, де сольна партія в одному із епізодів виконувалась, на перший погляд, на не зовсім рухливому (у технічному сенсі) музичному інструменті – бугаю, або, як його ще називають у народі, “бербениці”. Ефект був неймовірний.

Особливо тісною та взаємодоповнюючою стала творча співпраця музикантів ансамблю народної музики із Болгарією (міста: Русе, Селістра, Тутракан), куди вони вирушали у 1987 році з гастрольною поїздкою разом із танцювальним колективом “Кам’ячанка” (художній керівник Володимир Дячук) у складі делегації з питань дружби та співробітництва між Кам’янець-Подільським та болгарським містом Тутракан. Для цієї поїздки О. Бец написав пісню на слова Юхима Хаята “Міста-побратими”, яку в супроводі троїстих музик виконував сімейний дует у складі Віктора та Інни Білоцьких. Пісня настільки припала до душі болгарських друзів, що була перекладена на болгарську мову і надрукована в газеті “Тутраканський глас” (1987 р.). У наступному році софійський ВІА “Колегіум” записав цю пісню і вона була включена до аудіо альбому “Пісні про Тутракан і дружбу”, який вийшов сотиссячним тиражем.

У цій країні колектив з гордістю зумів на високому професійному рівні представити найкращі зразки народнопісенного та народно-інструментального мистецтва України. Разом з тим, для музикантів ансамблю було цікаво спостерігати за народною музичною культурою болгар, відзначати спорідненість їх звичаїв, обрядів, сюжетів і тематику пісень, встановлювати спільні характерні ознаки болгарського фольклору з українським, які вражали своєю високою національною свідомістю.

У квітні 1987 році, з нагоди 80-ти літнього ювілею відомого письменника, подолянина, автора книги “Стара фортеця”, лауреата Державної премії СРСР Володимира Беяєва у складі делегації, яку очолював завідувач відділу культури Кам’янець-Подільського Володимир Шидловський, був запрошений і ансамбль народної музики. Урочистості відбувалися в московському Домі письменника, де були широко представлені відомі літератори, поети, генерали, послы Польщі та Угорщини. Професійне виконання троїстими музикантами українських інструментальних композицій “Весільна полька”, “Подільські викрутаси”, “Ойра” та українських пісень (“Ой ти місяцю” обр. О. Беца, “Ой Василю, Василечку” музика О. Беца) у виконанні заслуженого працівника культури України Тамари Плющ, завдяки особливому, індивідуальному за красою тембрального багатства голосу настільки захопили всю глядацьку публіку, що ті довго не відпускали виконавців зі сцени. А після концерту поважні гості, дякуючи за прекрасний концерт, жартували: “Ви, напевне, своєю музикою хочете зробити Москву периферією Кам’яця-Подільського”.

У 1988 році народний ансамбль народної музики бере участь у Першому студентському літературно-фольклорному фестивалі “Лесина пісня”, який відбувся в Луцьку. А вже через два роки (1990 р.) колектив стає лауреатом республіканського конкурсу ансамблів народної музики України (І місце), який проходив у Тернополі. Голова журі – головний диригент національного академічного оркестру народних інструментів, народний артист України Віктор Гуцал високо оцінив виступ ансамблю троїстих музик і назвав його одним з найкращих самобутніх колективів.

Восени 1991 року після проголошення незалежності України для зміцнення політичних та культурних зв’язків із прибалтійським містом Укмерге ансамбль у складі делегації, яку очолював голова Кам’янець-Подільської міськради Михайло Аносов, вирушає із власною концертною програмою, де успішно її презентує.

У 1992 році троїсті музики разом із народним танцювальним колективом “Горлиця” відправляється у європейське турне до Іспанії на міжнародний фольклорно-етнографічний танцювальний фестиваль, який проходив у місті Джекла, в одному із найкращих музично-драматичних театрів Європи. На фестиваль приїхали фольклорно-етнографічні та танцювальні колективи із Ізраїлю, Іспанії, Росії, Чилі. Ансамбль троїстих музик і народний танцювальний колектив “Горлиця” зайняли на фестивалі І місце. Також колектив виступав з концертною програмою у містах Барселона і Сарагоса.

Протягом тривалої, майже сорокарічної творчої діяльності, народний ансамбль троїстих музик шанували і підтримували у різні часи ректори Кам’янець-Подільського державного педінституту Іван Івах, Анатолій Копилов, Олександр Завальнюк; декани педагогічного факультету Анатолій Хоптяр, Володимир Кузь, Павліна Каньоса; керівники різних управлінських структур обласної та місцевої влади м. Кам’янець-Подільського: Євгенія Бондар, Алла Буданцева, Іван Ялович, Віктор Савчук, Микола Павлюк, Володимир Шидловський.

Особливі слова подяки заслуговує колишня завкафедри фізичного виховання педінституту (1965–1993 рр.) Тамара Дмитрівна Кидалова, яка стояла біля витоків створення творчих колективів: народного танцювального колективу “Горлиця” (керівник – заслужений працівник культури України – В. С’єдін), народної хорової капели (керівник – Б. Ліпман), ансамблю троїстих музик (керівник – О. Бец), оркестру народних інструментів (керівник – І. Маринін).

За свій тривалий і плідний творчий шлях фольклорно-етнографічний ансамбль троїстих музик Кам’янець-Подільського національного університету під керівництвом Олексія Беца здобули три золоті медалі переможців всесоюзних фестивалів народної творчості, звання лауреатів XI Всесвітнього фестивалю молоді і студентів у Гавані та телепередач “Сонячні кларнети”, “Ширше коло”, “Сяйво”, нагороджений Почесними грамотами та дипломами Всесоюзного оргкомітету по проведенню огляду самодіяльного художнього мистецтва, Міністерства освіти УРСР, Президії Федерації профспілок України та Хмельницької області, обласної державної адміністрації. Ансамбль брав участь у багатьох конкурсах і фестивалях, неодноразово виступав на Хмельницькому, Чернівецькому та республіканському телебаченні.

Аналіз концертно-виконавської практики етнографічного ансамблю народної музики “Подільські акварелі” дає підстави стверджувати, що професіоналізм виконавського рівня колективу відбувся у першу чергу завдяки глибокому та вдумливому переосмисленню жанрово-стильової палітри репертуарного доробку; вмілому поєднанню традиційного (фольклорного) та академічного (професійного) інструментарію, що спонукало до взаємозбагачення народно-професійного ансамблевого виконавства; унікальності сценічних реконструкцій регіональних народних (автентичних) піснених і танцювальних мелодій у вигляді обробок, “в’язанок”, оригінальних композицій, інструментовок, що є важливим чинником у формуванні репертуарного доробку колективу; майстерному підкоренню індивідуальних виконавських рис та умінь кожного учасника ансамблю загальним вимогам колективного професійно-виконавського виконавства; академічності оркестрового звучання та його якісного збагачення через використання традиційних народних інструментів.

Джерела та література:

1. Грица Софія. Фольклор у просторі і часі. – Тернопіль, 2000. – 225 с.
2. Печенюк М.А., Леонтів П.П. Музиканти Кам’янецьчини. – Хмельницький. – Вид. : Поділля, 2003. – 480 с.
3. Белова Є. У великому світі музики. // Радянське Поділля, 1986, 3 жовтня.
4. Поліщук П. Творець музики. // Прапор Жовтня.– Кам’янець-Поділ., 1988, 3 вересня.
5. Кенц П. Африка нашими очима // Радянський студент, 1985, 28 лютого.

В статтє изложєны исторический материал о функционировании фольклорно-этнографического ансамбля народной музыки, его зарождения, концертную, просветительскую деятельность и творческие достижения под руководством композитора Подолье Алексея Беца.

Ключевые слова: *троистые музики, народный фольклорно-этнографический ансамбль народной музыки, народно-инструментальное искусство Каменеччины.*

УДК 76(477.43)+908(477.43)

А. Г. Шулик

ГРАФІКА КАМ'ЯНЕЧЧИНИ ЯК ОБ'ЄКТ МИСТЕЦТВОЗНАВЧОГО КРАЄЗНАВСТВА

Автор розглядає графіку Кам'янецьчини ХХ століття як один з основних об'єктів мистецтвознавчого краєзнавства. В статті окреслено можливості використання архітектурних пейзажів митців у якості вторинного іконографічного джерела в реставраційній практиці та для графічних реконструкцій зруйнованих або втрачених об'єктів української архітектури. Графіка Кам'янецьчини висвітлюється як важливе джерело вивчення культурного та художнього життя краю ХХ ст.

Ключові слова: *графіка, мистецтво, краєзнавство, культура, пам'яткоохоронна практика.*

Нові геополітичні реалії, що склалися в Україні після здобуття державою незалежності, активізували процеси духовного відродження. У цій, державного значення, справі важливе місце належить краєзнавству, яке сьогодні переживає справжній ренесанс. Координаційним центром краєзнавчого руху в державі з березня 1990 р. стала Всеукраїнська спілка краєзнавців (з 2008 року – Національна спілка краєзнавців України), яка продовжує традиції методичних і організаційних засад Українського комітету краєзнавства, заснованого у 1926 р. В більшості областей і районів України створено регіональні осередки [1, с. 3].

Локальний осередок краєзнавства – «Кам'янець-Подільську міську організацію спілки краєзнавців України» – було створено на теренах Кам'янецьчини у 90-і роки ХХ ст., а у 2005 році вона стала Національною. Сьогодні вона є найбільшим осередком в області як за кількісним, так і якісним показниками. Однією з секцій є мистецька, яка займається мистецтвознавчим напрямком краєзнавчої наукової роботи [2, с. 3]. Предметом мистецтвознавчого краєзнавства є вивчення особливостей художнього життя краю, творів мистецтва, життя і творчості художників. Важливим об'єктом мистецтвознавчого краєзнавства є образотворче мистецтво (живопис, графіка, скульптура). Отже, мистецтво графіки Кам'янецьчини ХХ ст. є невід'ємною складовою образотворчого мистецтва краю і одним з основних об'єктів мистецтвознавчого краєзнавства.

Графічне мистецтво (плакати, книжкові та газетно-журнальні ілюстрації, види промислової графіки) в силу своєї оперативності і публіцистичності відіграє важливу роль у громадському житті краю. Зображувальні твори мистецтва, пов'язані з конкретною місцевістю, не лише передають взаємозв'язок мистецтва з життям, а й допомагають зрозуміти джерела художньої творчості народу. Краєзнавці, вивчаючи твори візуального мистецтва, мають можливість опанувати складну специфіку і закони створення художнього образу в кожному з них.

Упродовж довгих років мистецький доробок художників-графіків Кам'янецьчини В. Гагенмейстера (1887-1938), В. Січинського (1894-1962), С. Кукурузи (1906-1979), Д. Брика, (1921-1992) З. Гайха (1923), Б. Негоди (1944), О. Миронюка (1955-1992), діяльність яких припадає на ХХ ст., залишався поза увагою дослідників і мистецтвознавців. Таке становище спричинило втрату переважної більшості графічних творів, розпорощення

серій графічних аркушів, розділення їх по різних приватним колекціям, а деколи повне зникнення. Несвідоме ставлення до духовно-культурної спадщини призвело до масового знищення значної частини художнього доробку представників даної графічної школи, яка з повним правом може бути віднесена до цінних мистецьких явищ української культурної спадщини.

Творчості зазначених художників присвячені праці дослідників і науковців Л. Баженова, П. Гладченко, О. Завальнюка, А. Ковальчук, О. Комарніцького, А. Трембіцького, Н. Урсу та ін. Проте в існуючих дослідженнях графіка Кам'яниччини ХХ ст. не розглядається як цілісне мистецьке явище, як і не висвітлюються перспективи впровадження графічної спадщини митців в мистецтвознавче краєзнавство, а переважають лише монографічні портрети окремих особистостей. **Метою** статті є спроба показати графічний доробок митців-графіків Кам'яниччини ХХ століття в якості одного з основних об'єктів мистецтвознавчого краєзнавства.

Важливим об'єктом мистецтвознавчого краєзнавства є архітектурна спадщина, що включає в себе пам'ятки матеріальної і духовної культури народу, до якої відносять культові і громадські споруди, пам'ятки оборонного зодчества, старовинні садиби і сучасні будівлі тощо. Цінність цих пам'яток полягає насамперед у тому, що вони несуть інформацію про культуру минулого, про побут і звичаї народу в певний історичний період.

Пам'ятки архітектури, відображені в графічних творах митців, становлять вагому частку багатой культурної спадщини. Будучи свідками життя народу і розвитку його національної культури, вони відіграють важливу роль у пізнанні історії, розвитку духовності в суспільстві. За період, який охоплює дана стаття, багато з них втратили свій аутентичний вигляд, деякі назавжди зникли, але продовжують своє життя в численних гравюрах і рисунках митців-графіків Кам'яниччини.

Творчі композиції митців із достовірно зафіксованими об'єктами давнього зодчества є цінними іконографічними джерелами, здатними прислужитись пам'яткоохоронній і реставраційній справі. Джерелознавчий підхід до вивчення архітектури був і залишається типовим для історизму як методу й світогляду, знаходячи своє вираження в іконографії, що набула особливого значення з розвитком історії архітектури. Відповідно взаємозв'язок іконографії та будівельного мистецтва є обов'язковим у контексті з'ясування принципів доцільного та результативного використання іконографічних джерел в архітектурній історії, пам'яткоохоронній та реставраційній практиці. Необхідність проведення широких досліджень з історії пам'ятки, що реставрується, як одного з найважливіших елементів наукової творчості вимагає, насамперед, проведення першого етапу передпроектної реставраційної роботи – збору іконографічного матеріалу: графічних зображень безпосередньо пам'ятки архітектури; зображень з іншої тематики, які включають образ даної споруди чи комплексу; фотографій [3, с. 52]. Особливого значення набувають такі іконографічні джерела, які несуть максимально повну інформацію як образного, так і текстового характеру (що в образотворчому мистецтві трапляється досить рідко). Проте, саме такими є архітектурні краєвиди В. Гагенмейстера, С. Кукурузи, З. Гайха, Д. Брика, які, з одного боку, являють собою необхідне підґрунтя для вдалого проведення комплексу пам'яткоохоронних заходів, з другого – рівноправну ланку в системі інших характеристик зображуваних об'єктів.

У контексті сучасного мистецтвознавчого краєзнавства провідну роль відіграють наукові дослідження, в яких аналізуються об'єкти національної культурної спадщини крізь призму розвитку пам'яткоохоронної практики. Практика мистецтвознавчих обстежень і досліджень історичних пам'яток України, яка останнім часом набуває нових сил, свідчить, що мистецький доробок минулого значно цінніший, ніж уявляли дотепер. Особливо цінними виявляються пам'ятки, на які тривалий час просто не звертали увагу, практично замовчували їх існування. Тому, головним на даному етапі і першочерговим завданням є реєстрація, облік та детальне обстеження конкретних творів графічного мистецтва, які є складовою культурної спадщини України, визначення їх місця і вартості в історичному минулому, сьогодні, у цілісному й гармонійному майбутньому.

Йдеться про збереження кожного аркуша, доробку кожної мистецької школи конкретного регіону, де знаходиться будь-яка пам'ятка графічного мистецтва, яку ми розуміємо як неповторну складову художньої цілісності образу, інтегративну якість усього його культурного середовища. При такому підході основними детермінантами своєрідності виступають природа, мистецтво і культура у взаємодії. Природна підоснова є об'єктивною даністю, статичним компонентом, а середовище, віддзеркалене людиною, – динамічним компонентом. Отже, своєрідність культурно-мистецької спадщини – це невинний динамічний процес, а не статичний застиглий результат; вона не може бути раз і назавжди встановлена чи задана.

Дослідження культурно-мистецької спадщини художників-графіків Кам'яниччини є спробою показати багатогранну діяльність митців, проаналізувати з багатьох аспектів зафіксоване ними таке видатне явище, як полікультурне оточення. Поділля віддзеркалене в графічних композиціях митців як унікальний за культурними характеристиками регіон, вивчення якого є знаковим в структурі сучасного мистецтвознавчого краєзнавства.

Важливими при вивченні і дослідженні історичних пам'яток, а також місць, пов'язаних з життям і діяльністю видатних людей, історичними подіями є зображувальні джерела (гравюри, картини, фотографії із зображенням населених пунктів, національних костюмів, побутових сцен та ін.). Тобто, графічні твори митців-графіків Кам'яниччини не лише самі є важливими об'єктами мистецтвознавчого краєзнавства, але й цінними джерелознавчими матеріалами при вивченні інших історичних пам'яток (архітектури, творів декоративно-прикладного мистецтва), життя, звичаїв й побуту народу.

На поч. XX ст. краєзнавство розвивалося, головним чином, в контексті статистично-економічних і фольклорно-етнографічних досліджень народного побуту і набуло широкого розмаху завдяки діяльності багатьох краєзнавців [4]. У цьому руслі розгорталася і діяльність В. Гагенмейстера, який залишив нам багато цінних матеріалів про життя і побут українського села. Тому, є безперечним той факт, що літографії художника із зображенням зразків подільських національних костюмів, вишивки, декоративних настінних розписів, витинанок та інших елементів народної творчості є важливим іконографічним джерелом при вивченні народного мистецтва краю.

Під керівництвом художника-графіка В. Гагенмейстера художньо-промислова школа залишила великий культурний слід у краєзнавстві Поділля і зокрема м. Кам'янець-Подільського. Це найбільше надбання в діяльності інших художніх закладів часів Радянської влади. Зразки мистецтва народної творчості, зібрані учнями та викладачами школи (килими, вишивки, гончарні вироби, народні розписи, писанки, паперові квіти, бісерні твори, мальовки тощо), переведені в літографічні аркуші і оформлені в альбоми, є унікальними джерелознавчими матеріалами, в яких зафіксовані ті твори народного декоративно-прикладного мистецтва, які сьогодні зникли назавжди. Воднораз, вони являють собою надзвичайну мистецтвознавчу цінність, як унікальні поліграфічні видання на теми з мистецтва і місцевого краєзнавства – народної творчості Поділля і заслуговують на пильну увагу зі сторони сучасних дослідників і краєзнавців.

Цінними об'єктами для вивчення мистецтвознавчого краєзнавства є гравюри В. Гагенмейстера із зображенням пам'яток Кам'янець-Подільської архітектури, які сьогодні перебувають в пошкодженому стані. Їх аналіз продемонстрував можливість використання літографій В. Гагенмейстера в якості допоміжного іконографічного джерела, що містить інформацію про стилістику й типологію архітектурного об'єкта в конкретний проміжок часу (20-ті рр. XX ст.). А це, в свою чергу, надасть більш повну інформацію про можливі стилістичні чи пластичні нашарування. Окрім того, у графічному доробку митця є літографії, на яких відображена житлова архітектура українського села. Вони представляють унікальну цінність в якості зразків по вивченню українського народного житла наприкінці XIX – на початку XX ст. Адже, скоріше всього, що хатини, а також інші об'єкти народної архітектури, відтворені в автолітографіях художника В. Гагенмейстера, вже давно для нас втрачені. Існуючі літографічні аркуші здатні суттєво поповнити візуальний і теоретичний ряд історії українського зодчества, зокрема подільської народної житлової архітектури.

Творчість В. Гагенмейстера займає одне з чільних місць в історії вітчизняної художньої освіти, культури та мистецтва. Найбільшою заслугою художника-педагога є створення без усяких засобів, належного приміщення і обладнання, єдиного у своєму роді на той момент, шкільного поліграфічного видавництва. На окрему увагу зі сторони дослідників краю заслуговує творчість В. Січинського, який, окрім художньої спадщини, залишив після себе багато праць з давньої архітектури України і Поділля. Унікальною в історіографії є книга нарисів В. Січинського «Чужинці про Україну» (1938), в якій подаються свідчення про Україну з найдавніших часів до середини XIX ст. Ця книга витримала п'ять видань, була оздоблена чисельними гравюрами, рисунками, портретами, мапами. Аналогічно було підготовлено інше видання В. Січинського «Чужинці про Поділля» (1942) [5, с. 351].

Багато уваги В. Січинський приділяв пам'яткам подільського мистецтва та архітектури. Про це красномовно свідчить його лист до В. Гагенмейстера, в якому відображено широку палітру взаємних симпатій, наукових консультацій і порад, що дозволяє краще пізнати процес їх творчих стосунків на ниві досліджень народного мистецтва Поділля і ще раз зрозуміти вагомий внесок обох митців в розвиток вітчизняного краєзнавства.

Графічні композиції часто є єдиним достовірним документом, що акумулює в собі цінну інформацію про побут, традиції, специфіку національного середовища, духовну атмосферу життя в зазначені історичні періоди; а також про типологію та стилістику як містобудівної системи, так і окремих об'єктів архітектури, комплексів забудов, а також історичних ландшафтів краю. Тому не випадково, що мистецька спадщина графіків Кам'янецьчини здатна викликати професійний інтерес у сучасних культурологів, істориків мистецтва та реставраторів.

Творча спадщина художників-графіків С. Кукурузи, Д. Брика та З. Гайха містить найбільше зображень архітектурних пам'яток Поділля. Тому, можна говорити про перспективи використання графічних творів митців в історико-архітектурній науці, пам'яткоохоронній та реставраційній сферах.

С. Кукуруза жив і працював в місті Кам'янець-Подільському в період з 1972 по 1979 роки. За цей час художник створив 374 гравюри у 23 тематичних серіях. Роботи С. Кукурузи стали цінним іконографічним джерелом з фіксації пам'яток архітектури Кам'янець-Подільського наприкінці 1970-х років.

Окрім того, ареал творчості С. Кукурузи охопив не лише межі Кам'янець-Подільського, але й інших районів Хмельниччини. Неабияку історичну цінність мають гравюри художника, на яких зафіксовано фортеці в селах Зінків, Жванець, Панівці, Сатанів, які сьогодні перебувають в стані руїн.

Під час своїх дослідницьких поїздок по окраїнам міста Кам'янець-Подільського, зокрема Бакоти, Студениці, Старої Ушиці, Лоїв художник встиг зафіксувати красу цих місць перед тим, як вони у 1981 р. були затоплені водою у зв'язку з будівництвом на Дністрі гідроелектростанції. Дані графічні твори є важливими іконографічними документами, на яких відтворені історичні ландшафти краю, що через суб'єктивні причини не дійшли

до нащадків, а зберігають пам'ять про себе лише в зображувальних джерелах, серед яких вагоме місце посідають гравюри художника С. Кукурузи.

Таким чином, аналіз естампів С. Кукурузи, в яких зафіксовано майже втрачені сьогодні об'єкти українського зодчества, виводить архітектурні краєвиди митця у ряд цінних іконографічних джерел, здатних суттєво поповнити історико-архітектурну науку й забезпечити створення якісних графічних реконструкцій.

Краєзнавчу цінність мають численні рисунки тушшю Д. Брика. В творчості художника вагоме місце займають як пам'ятки історії, так і новобудови міста. На основі робіт митця можна спостерігати, як виглядала історична забудова Кам'янця-Подільського всередині XX ст. і прослідкувати, як розвивалося будівництво нових районів міста в 1950-1970-ті рр.

Гравюри З. Гайха, як і Д. Брика, містять зображення архітектурних пам'яток міста, які за останніх 50 років не втратили свого первинного вигляду, а тому більше представляють цінність як об'єкти мистецтвознавчого краєзнавства. Іконографія, у даному випадку, набуває вторинного значення, але є необхідною з точки зору висвітлення окремих специфічних особливостей споруди чи комплексу з неодмінним урахуванням того факту, що З. Гайх відтворив образ архітектурного об'єкта в конкретний часовий відрізок.

Цінною для історико-архітектурної науки є гравюра художника Б. Негоди, в якій детально висвітлені архітектурні споруди Кам'янця-Подільського та їх місце в загальній міській забудові кінця XX ст. Гравюра являє собою одну з багатьох інтерпретацій планів Старого Кам'янця. Створений Б. Негодою топографічний план Кам'янця-Подільського, разом з планами художників-графіків кінця XIX ст., був використаний під час розробки проектно-документації для подання природного історико-архітектурного ландшафту каньйону річки Смотрич на номінацію до списку пам'яток архітектури, що знаходяться під егідою UNESCO.

В другій половині XX ст. активно здійснювалось фольклорно-етнографічне вивчення Поділля. Наявність на його теренах багатого і невичерпного матеріалу дало можливість науковцям і краєзнавцям систематизувати унікальні зразки народної творчості і опублікувати їх у вигляді збірок. Вагомий внесок в цій галузі здійснений художником Б. Негодою, який створив ілюстрації до подільських пісень, записаних самим автором з народних уст, а потім об'єднав їх в серію «Лірницькі пісні Поділля». Дана графічна серія може прислужитися при вивченні народного фольклору краю і разом з тим має самостійну художню цінність як об'єкт мистецтвознавчого краєзнавства.

Графічні композиції, що можуть послужити іконографічним джерелом для реставрації, реконструкції чи просто вивчення видатних пам'яток подільського зодчества, складають малий відсоток мистецького доробку художників-графіків.

Графіки Кам'яниччини в своїх творчих композиціях упродовж XX ст. зафіксували:

- культуру, звичаї й побут українського народу;
- пам'ятки, що перебувають у напівзруйнованому стані;
- об'єкти подільського зодчества, які не зазнали руйнації;
- архітектурні споруди знищені назавжди;
- основні архітектурні типи подільського зодчества;
- історичні ландшафти краю;
- твори народного декоративно-прикладного мистецтва;
- одяг, притаманний різним регіонам Поділля;
- портрети видатних і рядових осіб на Поділлі.

Краєзнавчий доробок митців-графіків Кам'яниччини є безперечним, оскільки підтверджений як культурологічною, так і художньо-педагогічною діяльністю майстрів. Упродовж XX ст. вони брали активну участь у багатьох культурних процесах краю, стали фундаторами і учасниками розвитку професійної художньої освіти на Поділлі.

Оскільки предметом мистецтвознавчого краєзнавства є вивчення особливостей художнього життя краю, творів мистецтва, життя і творчості окремих художників, то можна безперечно стверджувати, що графічна спадщина митців, напрямки їх мистецької, інтелектуальної та культурно-просвітницької діяльності можуть розглядатися сучасними дослідниками і науковцями при вивченні історії образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва, особливостей художньої культури та інших напрямків наукового краєзнавства.

Таким чином, досліджуваний матеріал може бути використаний в сучасній краєзнавчій та пам'яткоохоронній науці як:

- джерело для вивчення і дослідження основних культурологічних процесів і змін, які відбувалися на теренах Кам'яниччини упродовж XX ст.;
- матеріал для поглибленого вивчення історії образотворчого, зокрема, графічного мистецтва краю;
- ілюстративний матеріал при вивченні стилістики й типології сакральної, оборонної та світської архітектури Поділля;
- достовірне іконографічне джерело під час реставрації та консервації унікальних об'єктів українського зодчества;
- унікальний матеріал для вивчення народного і декоративно-прикладного мистецтва краю.

Культурному життю краю у визначені нами в контексті даного дослідження періоди притаманні особливі характеристики, зумовлені змінами у суспільно-політичній ситуації та художній атмосфері. Художники-графіки Кам'янецьчини, перебуваючи в авангарді подій, стали рушійною силою багатьох культуротворчих процесів у регіоні. У творчих композиціях митців віддзеркалений час, зафіксовано яскравий національний колорит, відображено унікальну національну та полікультурну атмосферу. Таким чином, графічні роботи досліджуваних майстрів – це не просто пам'ятки культури і мистецтва, а свідчення історії, здатні пролити світло на специфіку життя українського народу в усій його повноті та оригінальності.

Графічні композиції митців, на яких відтворено історичні пам'ятки Поділля, можуть бути використані у різних напрямках пам'яткоохоронної та реставраційної практики в якості важливих історико-архітектурних джерел. У зображуваних компонентах, зафіксованих у роботах художників-графіків, відбито не лише візуальні характеристики оточення, а й ідеологічні та культурологічні засади свого часу. Це в повному обсязі стосується робіт представників трьох періодів розвитку графічної школи на Кам'янецьчині, які представляють собою системне, багатоаспектне та різностильове дослідження розвитку української культури ХХ ст.

Гравюри та рисунки також являють собою безцінне джерело для типологічного аналізу пам'яток культури регіону, так як у них в усій повноті відображено численні пам'ятки сакрального, оборонного і світського зодчества. Вони наочно демонструють значний часовий діапазон та історичну цінність досліджуваних об'єктів і ще раз підтверджують необхідність науково обґрунтованого, логічного та послідовного підходу до проблем розвідок і ревіталізації цінних з різних аспектів бачення зразків духовної та матеріальної культури народу.

Творчі композиції представників школи графіки Кам'янецьчини є унікальними, оскільки, будучи виконані на високому мистецькому рівні, вони одночасно несуть документально точну з точки зору історії та архітектури інформацію про пам'ятки українського зодчества, художнього та культурного життя на Поділлі.

Вартість графічних творів митців важко переоцінити. Вони є безперечним джерелом історичної, культурної та мистецької інформації для дослідників і мистецтвознавців, натхненням поштовхом для майбутніх поколінь подільських графіків.

Джерела та література:

1. Костриця М. Ю. Національне краєзнавство: актуальні питання теорії і методології / М. Ю. Костриця // Історичне краєзнавство в системі освіти: здобутки, проблеми, перспективи : наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 3-9.
2. Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільська міська організація Національної спілки краєзнавців України (2010 – квітень 2011 рр.): здобутки і перспективи / О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. – 52 с.
3. Березіна І. В. Архітектурна спадщина України у творчості Наполеона Орди: іконографія та принципи використання : моногр. / І. В. Березіна. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – 152 с.
4. Циганюк В. Ф. Краєзнавство і заклади культури: проблеми, пошуки, знахідки [Електронний ресурс] / В. Ф. Циганюк. – Режим доступу : http://museum.vn.ua/articles/pod3/tsiganyuk_v_f_kraznavstvo_.html. – Назва з екрана.
5. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. міськ. друк., 1993. – 480 с.

Автор рассматривает графику Кам'янецьчини ХХ века как один из основных объектов искусствоведческого краеведения. В статье обозначены возможности использования архитектурных пейзажей художников в качестве вторичного иконографического источника в реставрационной практике и для графических реконструкций разрушенных или утраченных объектов украинской архитектуры. Графика Кам'янецьчини представляется как важный источник изучения культурной и художественной жизни края ХХ ст.

Ключевые слова: графика, искусство, краеведение, культура, пам'яткоохоронна практика.

УДК 908 (477.43): 821. 161. 2.09

Л.В. Третьак

СЕЛО БОРИШКІВЦІ У КОНТЕКСТІ ДУХОВНОГО ПРОБУДЖЕННЯ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті на основі мемуаристики Г.Костюка, досліджується проблема зміни сприйняття селянством суспільно-політичних процесів початку нового століття.

Ключові слова: мемуаристика, «Просвіта», духовне пробудження.

Село Боришківці за десять кілометрів від губернського міста Кам'янця-Подільського нічим особливим не вирізнялось з-поміж сотень-тисяч подібних українських сіл, змордованих непосильною працею та безпросвітним життям людини-трудівника. Через духовний простір села початку ХХ століття проходять революції, війни, цивілізаційні катаклізми, які міняють психологію та світосприймання людей.

Цілком природно, що первні духовних зрушень українського села завжди притягували увагу письменників. У творах різних жанрів митці намагались показати витоки, природу відвічного прагнення народу до волі, самоутвердження, самовираження, віднайдення себе у світі. Над цим колоритним художнім образом епохи, феноменом незнищенності людського духу замислювались класики української літератури М.Коцюбинський, В.Стефаник, О.Кобилянська, І.Франко, Б.Грінченко, М.Куліш, Ю.Яновський, М.Стельмах та ін. Село у їхніх художніх моделях – це голос нації і водночас голос самих мистців, оскільки автори зазвичай дотримувались тих самих світоглядно-ціннісних позицій, що і їхні герої, виступаючи виразниками ментально-емоційного життя села, власне, парадигмою селянського світосприймання.

У цьому ж аспекті викликає інтерес й мемуаристика Г.Костюка, ровесника цієї буремної доби (народився в 1902 році у с. Боришківці), очевидця духовного здвигу села, який він осмислював та переосмислював впродовж всього життя. Літературознавець, політик, письменник у двох книгах спогадів «Зустрічі і прощання»[1] взявся за аналіз подій початку двадцять другого століття при феноменальній пам'яті 80-літньої людини, за спиною якої надзвичайно великий освітній, науковий та життєвий багаж:

– навчання у чотирикласній церковнопарафіяльній Боришковецькій школі, Кам'янецькій чоловічій гімназії та гімназії для дорослих імені С.Руданського, робітфак при Кам'янецькому сільськогосподарському інституті, факпрофос, відділ мови і літератури Київського ІНО; аспірантура, захист кандидатської дисертації у Харківському науково-дослідному інституті літературознавства імені Т.Шевченка, редакторська робота у Харкові та викладацька праця у Харківському педагогічному інституті професійної освіти та Луганському ІНО;

– п'ять років концентрату та клеймо ворога народу за участь у сфальсифікованій справі за контрреволюційну діяльність;

– вимушена еміграція спочатку на Західну Україну, а потім через всю Європу до Німеччини, а звідтіль – до США;

– бурхливе політичне, громадське життя, спрямоване на консолідацію української інтелігенції в еміграції (ідейний натхненник МУРу, доволітній голова та почесний голова організації українських письменників в еміграції «Слово»);

– літературна, журналістська, редакційна та педагогічна праця в ім'я утвердження українськості далеко за межами Батьківщини (дійсний член УВАН, член Міжнародного ПЕН-клубу, дійсний член Наукового товариства імені Тараса Шевченка), а з часу здобуття Україною незалежності – дійсний член Національної академії наук.

Нашим земляком керувала непохитна віра у те, що зрушення початку ХХ віку та всі перипетії, які їх супроводжували впродовж десятиліть, врешті-решт принесуть бажаний результат – й Україна здобуде державність і, головне, – утвердить свою незалежність.

Повертаючись у дитинство та юність у розділі «Кам'янецька доба» («Зустрічі та прощання», частина І), Г.Костюк аж ніяк не виокремлює себе, а вважає органічною складовою процесу, свідком та учасником якого йому випало бути. Мемуарист осмислює чинники суспільно-громадського, а відтак і духовного життя, які обумовили становлення його світогляду та призвели до змін у світогляді земляків. Ми зробили спробу виокремити найважливіші із них.

Перший чинник, на чому наголошує Г.Костюк, це те, що помітними постатями та орієнтирами на селі ставали люди, які, як кажуть, «побачили світ». Йдеться, насамперед, про батька – Олександра Костюка, який десять літ вірою-правдою прослужив у царському війську Олександра III «тишайшого», вийшов у відставку у чині унтер-офіцера. Там він підвищив свою грамотність, постійно передплачував та читав дві офіційні газети Поділля «Православная Подолия» і «Церковные парахиальные ведомости». Був людиною поміркованою, авторитетною, дружив з освіченими людьми, тому громада обирала його сільським та церковним старостою, рахівником кооперативу.

Повагою у односельців користувався й Іван Циганюк на прізвисько «матрос», (служив у Чорноморському флоті), був добрим господарем з активною громадською позицією. До них дослуховувались й інші статечні односельці Килимник, Повержук, Перепелиця.

Другим чинником, на думку Г.Костюка, є те, що неабияку позитивну роль у духовному пробудженні земляків відіграла сільська інтелігенція – патріотично налаштовані вчителі. У зрусифікованому краї викладання всіх дисциплін у школі велось чужою, незрозумілою та важкою мовою, засвоєння якої утруднювалось схоластичними методами донесення матеріалу та зверхнім ставленням русофобів до всього українського. Саме таким запам'ятався Г.Костюку та його однокашникам директор школи і перший учитель Георгій Горшков, батько майбутнього Героя Радянського Союзу, адмірала флоту, головнокомандувача військово-морськими силами і заступника міністра оборони СРСР, який народився у Боришківцях. «Так моє рідне село, пише Г.Костюк, взяло на себе невільний гріх, як ті Шевченкові містерійні три душі з «Великого льоху»[1, 37]. Фізичні знущання вчителя та панотця, який навчав школярів Закону Божого і церковнослов'янської мови, закінчились з приходом нового педагога Григорія Леонтійовича Тустановського, – «яскравого представника того українського до революційного вчительства, яке талановито і віддано служило народові» [38], а згодом не менш обдарованого молодого вчителя Дубини. З їх появою ожили і школа, і сільська громада. Вона гуртувалась не тільки навколо соціально-економічних проблем (створення нової форми організації ведення господарства (укоопспілки),

розв'язання земельних питань, підтримки політичних маніфестацій, які відбувались у Кам'янці-Подільському на захист Центральної Ради, своєї молодої держави, а й питань духовного життя. Саме ці вчителі, серйозно ризикуючи місцем роботи, знайомили школярів, а відтак і їх батьків з творами українських письменників.

Важко повірити в те, що у 1914 році твори Т.Шевченка, а головним чином мова, якою вони були написані, стали відкриттям не тільки для сільських дітей, але й для дорослих. Так, згадує Г.Костюк, підтримуючи нелегальну акцію комітету побудови пам'ятника Шевченку, вчитель Тустановський розповсюджував серед дітей видану на шклографі невеличку, сторінок на 20 квадратову книжечку вартістю в 10 копійок, на обкладинці якої було прізвище, яке «мені нічого не говорило: Тарас Шевченко... Ці вірші написані *нашою* мовою... Читаю свідомо по-нашому. Читаю мамі дещо... Мама слухає й каже:

– Ти дивися, по-нашому й так гарно!

Це було перше зерно, з якого потім виросло дерево мого духовного життя» [2, 42]. Потім були твори В.Стефаника, І.Нечужа-Левицького, І.Франка.

Третім чинником, що обумовив порушення рутинного життя села – це відгомін революцій. «Розбурхана революцією 1905 року селянська стихія Поділля діяла анархічно, на власну руку» [1,51]. Велику роль у змінах, що позначились на свідомості людей, особливо молодшого покоління «сільських ворохобників», зіграла «Просвіта» та її лідер –земський лікар Пантелеймон Йосипович Блонський. За свідченням сучасників «...все легальне та нелегальне українське політичне життя Поділля між двома революціями зосереджувалось навколо нього» (В.К.Приходько, «Під сонцем Поділля», 4-е видання, Нью-Йорк –Мюнхен, 1967, вид-во «Криниця») [Див.:1, 50].

З 1905 року Блонський відомий як активний і провідний член УСДРП на Поділлі. Через підпільну сітку членів цієї організації поширювалась політична, загальнокультурна, художня українська література по селах, у такий спосіб потрапляли до людей революційні прокламації, організовувались масові протестні акції проти царизму та вироблялась стратегія формування національної свідомості.

У «Просвіті», а вона, за свідченням дослідників-краєзнавців, у Боришківцях працювала досить активно, проводились читання поетичних творів Тараса Шевченка, Івана Франка,Олександра Олеся та ін., репетиції сільського хору, завдяки чому у репертуарі молоді з'явилися нові пісні «Заповіт», «Не пора», «Ви жертвою впали в нерівнім бою, з любов'ю до свого народу», «Шалійте, шалійте, скажені кати» та ін.

У бібліотеці сільської «Просвіти», пригадує Г.Костюк, він вперше познайомився з поезією Олександра Олеся і прозою В.Винниченка, Б.Грінченка, А.Кашенка, історичними розвідками М.Грушевського, річниками журналу «Літературно-науковий вісник», які заклали основи його світогляду.

До «Просвіти» тягнулись люди старшого віку, саме там вони розв'язували важливі питання життя громади, делегували на Всеукраїнський селянський з'їзд, а потім на з'їзд Центральної Ради, на якому обирався український уряд, односельця Циганюка, уважно дослухались до його вражень, особливо цікавило людей питання розподілу панської землі, чутки про це потверджували вояки, які повернулись з першої імперіалістичної війни.

Напружені роки межиріччя двох революцій, прихід до влади більшовиків, поразка Центральної Ради, гетьманування Скоропадського, нереалізовані надії на розподіл земель боришківцевських пань Шлягурської та Рокосовської, жорстока розправа німецьких військ за спровокований більшовицькими частинами погром панських маєтків у Боришківцях та й у Кульчіївцях – педантичний розстріл з ініціативи кульчіївського пана, що повернувся з німцями, кожного десятого жителя сусіднього села – створювали гнітючий настрій. Село при- чаїлось у мовчанні. Але те мовчання було драгівливо-тривожним і не таким німим, яким було раніше.

Душа селянина, наснажена надією, прокинулась. Вона готова була до сприйняття нових ідей та їх реалізації. Однак «Просвіта» принишкла, неспокій тлів, кульчіївська трагедія наганяла страх і пекла вогнем. Ні революції 1905-1907, 1917 років, ні більшовики із гаслом «Земля – селянам!» ні уряди, які іменували себе національними, не справили відвічного і найосновнішого прагнення селян стати господарями на власній землі. Попри крах ілюзій, молодь тягнулась до освіти, бо тільки в такий спосіб бачила можливість покращити своє життя а заодно і життя свого народу. Саме завдяки духовним порухам, збудженим на початку ХХ століття, першим з села у велику науку пішов Григорій Костюк.

Джерела та література:

1. Костюк Григорій Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах / Григорій Костюк. – К.:Смолоскип, 2008.– Кн.1. – 720 с.
2. «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю з часу створення «Просвіти» на Поділлі (Хмельницький, 7 груд.2005 р.) / за ред. В. П. Мацька. – Хмельницький : Просвіта, 2005. – 276 с.

В статтє на матеріалє мемуаристики Г.Костюка исслєдуєтєся проблема изменєния восприєтия крєстьянством общєствєно-политических процессов начала нового века

Ключовые слова: мемуаристика, «Просвіта», духовное пробуждение.

Н. ОРДА ТА М. ГРЕЙМ – ПОСТАТІ В ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЕЧЧИНИ

Матеріал статті містить стислу інформацію про творчий феномен майстра архітектурного пейзажу Н. Орди та фотохудожника М. Грейма. Зазначені постаті та їх художня спадщина розглядаються як унікальне явище європейської культури. Рисунки, літографії та художні фотографії аналізуються як пам'ятки мистецтва й цінні іконографічні джерела.

Ключові слова: архітектурний пейзаж, ведута, рисунок, літографія, художня фотографія, етнографічні типи, колекція, нумізMATIKA.

Одним з важливих напрямків розвитку сучасної української культури є охорона та вивчення архітектурної спадщини. Складні історичні та соціальні процеси, що мали місце на теренах України, зумовили особливі шляхи та підходи до збереження, охорони й використання пам'яток вітчизняного зодчества. Чи не найбільший інтерес викликають об'єкти нерухомої історико-культурної спадщини, що були поруйновані або зовсім зникли в силу об'єктивних і суб'єктивних причин, а також збереження останніх у контексті традиційного характеру середовища.

Типовим представником плеяди митців, що присвятили своє життя документальній фіксації пам'яток давнини і через власні твори донесли архітектурні образи старовини до сучасності, був художник, композитор та літератор Наполеон Орда (1807–1883). Рисунки та літографії Наполеона Орди стали своєрідними документами, важливими іконографічними джерелами, що дійшли до нас з XIX ст. та зафіксували ще недоторкані руйнацією або частково збережені пам'ятки української, зокрема подільської архітектури.

На відміну від багатьох архітектурно-графічних творів, де в першу чергу вирішуються художньо-образотворчі завдання, роботи Н. Орди містять найдрібніші пластичні, стильові, середовищні особливості архітектурних об'єктів, максимально індивідуалізованих у краєвидах художника. Вагомим аспектом творчості Наполеона Орди є достовірна фіксація не тільки окремих об'єктів зодчества та їх ансамблів, а й ландшафтно-архітектурного середовища, що є необхідним для глибокого розуміння сутності архітектурних забудов. Особливий інтерес до історико-архітектурних надбань, наполегливість і витривалість митця під час численних архітектурних подорожей призвела до створення ним колекції іконографічних джерел, необхідних у сучасних пам'яткоохоронній та реставраційній сферах. Це надає творчому доробку Н. Орди особливої вартості та робить останній предметом ретельних досліджень; дозволяє усвідомити виключну цінність архітектурно-мистецької спадщини Н. Орди [1].

Художник народився 11 лютого 1807 р. у маєтку Вороцевичі Гродненської губернії [2, с.116]. Політичні, соціальні, культурно-мистецькі події XIX ст. вплинули, захопили й сформували Наполеона Орду – майстра архітектурного краєвиду. Після закінчення Свіслочської гімназії у 1823 році Орда вступив до університету у Вільно, де невдовзі став активним учасником близького до декабристського руху таємного товариства «Зоряни». Після його викриття влітку 1826-го Орда, студент третього курсу, змінив студентську лаву на тюремні нари, а півтора роки пізніше був призваний в армію в якості рядового кінної гвардії Литовського корпусу. Не закінчивши університет, майбутній художник повертається у маєток та інтенсивно займається самоосвітою [2, с.117]. Під час революції 1830–31 рр. Орда бере активну участь у повстаннях як стрілець 4-го Кавалерійського полку литовських військ в Польському королівстві. Після жорстокої розправи над повстанцями тисячі людей опиняються в Сибіру. Сотні змушені були шукати сховища за кордонами Російської імперії. Серед них був і капітан Орда. Після перших поразок і репресій майбутній художник залишає країну, направляючись через Австрію та Швейцарію до Італії. У 1833 р. Орда прибув до Парижу, де знайшов місце константного мешкання і поселився на постійне проживання [2, с.118]. Тут він задумував і звідси здійснював свої художньо-архітектурні дослідницькі подорожі. Європейське мистецьке середовище, в якому опинився Н. Орда, безумовно, вплинуло на формування його творчих здібностей: наприкінці 1830-х рр. митець відвідує зустрічі і бере активну участь у діяльності історико-літературного товариства, де знайомиться і близько сходиться з Адамом Міцкевичем; починає вивчати і захоплюватись музичним мистецтвом, знайомиться з творчістю і бере уроки гри на фортепіано і уроки композиції у видатного польського композитора Ф. Шопена, а також у Ференца Ліста. Авторитет і всесвітня слава Ф. Шопена інспірували розвиток ще однієї грані таланту Н. Орди – композиторської. Вальси, полонези, мазурки, ноктюрни та колискові, написані Ордою, швидко отримують визнання в європейському вищому світі. 1838 року починаючий музикант на власні кошти видає «Альбом творів польських композиторів» та «Музичну граматику». Паралельно Орда займається публіцистикою та лінгвістикою; видає польську граматику для французів [2, с.119]. Серед численних захоплень митця поступово викристалізовується головне – ретельно сплановані та систематизовані архітектурно-художні подорожі. У Франції Орда розпочав систематичне художнє навчання. Мистецьку освіту він здобув у майстерні П'єра Жирара (1806–1872) – пейзажиста, картини якого мали характер ведут. У майстерні Жирара в Орди виникає перший інтерес до зо-

браження архітектурного пейзажу. Поряд з практичними заняттями молодий художник відвідує лекції з теорії та історії мистецтва й архітектури, захоплюється відомостями про археологічні знахідки художніх творів минулих епох, формує необхідний потенціал для здійснення в майбутньому власних намірів. Європейська освіта різностороннього характеру дала йому ознаки у процесі реалізації головної справи його життя – збереженні для нащадків духовних і мистецьких надбань минулого [2, с.121].

У 1831 році Н. Орда розпочав закордонні мандрівки. Досконалість та вишуканість архітектурних пам'яток, які зустрічалися у великих та малих населених пунктах, активізувала прагнення та талант Н. Орди: митець працює олівцем, крейдою, сепією та аквареллю, старанно обираючи найбільш органічну техніку для втілення ідеї власних творчих композицій.

Перший цикл малюнків з'явився у Франції та Німеччині (1831–1836 рр.). Він охоплює замки, пригірські містечка, сільські будівлі, міста та їх околиці, окремі об'єкти [2, с.117]. З Франції художник на короткий час переїздить до Іспанії та Португалії (на підставі датованих ним робіт можна стверджувати, що митець перебував у цих краях у 1842 році), результатом чого стали роботи, виконані олівцем, сепією та аквареллю [2, с.118]. Відомо, що художник відвідав також Алжир, Швейцарію, Голландію, Англію, Шотландію, Німеччину та Італію [3, с.10].

1880 року у Кракові митець видає альбом історичних місць королівства Познанського та Західної Прусії (“Album widoków, przedstawiających miejsca historyczne księstwa Poznańskiego i Prus zachodnich”). А з 1873 по 1883 роки власним коштом видає альбом видів губерній Гродненської, Віленської, Мінської, Ковенської, Волинської, Подільської, Київської, Вітебської та Могилівської (“Album widoków gubernji Grodzieńskiej, Wileńskiej, Mińskiej, Kowieńskiej, Wołyńskiej, Podolskiej, Kijowskiej, Witebskiej i Mochilowskiej”). Наполеон Орда видає 8 випусків гравюр загальною кількістю 260 штук. Перша серія нараховує 50 літографій (таблиць), всі інші – по 30. Подільська губернія представлена в різних серіях. Наприклад, Вінниця – в першій; Зіньків, Кам'янець-Подільський, Меджибіж, Жванець, Чернокозинці, Михайлівка – в другій; Панівці, Бар – в третій і т.д. Кожна таблиця має пояснювальний надпис [4]. Н. Орда запланував видання дев'ятої та десятої серій, але не встиг здійснити задумане. Після смерті художника, весною 1883 року, його прах був похований у фамільній усыпальниці в Янові (нині район Івано-Франківська).

Повна колекція автентичних рисунків й акварелей Н. Орди зберігається у Краківському Національному музеї. Архітектурно-мистецтвознавчий аналіз даної колекції надав можливість не тільки скрупульозно дослідити творчі композиції майстра з різних позицій, а й порівняти останні з літографічними копіями та зробити відповідні висновки. Оригінали малюнків у кількості 971 штуки зберігаються у Національному музеї у Кракові (MNK, відділ Чапських) та походять з дару Констанції Скірмунтової, родички Наполеона Орди [5, с.162]. Колекція сформована за теками, які представляють регіони, відвідані художником під час його тривалих подорожей (території декількох сучасних держав: Польщі, України, Білорусі, Литви, Іспанії, Португалії, Франції, Німеччини). Майже всі рисунки та акварелі Наполеона Орди, що знаходяться у Національному музеї Кракова, містять інформацію історичного та хронологічного характеру щодо зображеного об'єкту зодчества чи архітектурного комплексу. До колекції додається повний каталог з описом робіт художника. Каталог побудований наступним чином: за абеткою розміщено назви місцевостей; після кожної назви перераховано твори, що стосуються даного населеного пункту. Всі рисунки та акварелі детально описані: назва твору; конкретизація ракурсу зображення об'єкту; рік написання; написи під рисунком та на тильній стороні польською мовою, зроблені художником; розміри рисунку; техніка виконання; інвентарний номер та назва теки, до якої входить твір.

У фондах Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» (НІАЗ) зберігаються 123 літографії Н. Орди. Ця колекція зібрана місцевим колекціонером В. Рущим і придбана заповідником частково у 1981 році, частково у 1988 році. Літографії класифіковані відповідно географічного розташування об'єктів зодчества: кожна тека представляє конкретну губернію. Тека Подільської губернії нараховує 21 літографію; тека Київської губернії – 20 літографій; найбільша кількість українських краєвидів – 28 шт. – міститься у теці Волинської губернії. Крім українських архітектурних пейзажів до даної колекції входять теки Гродненської, Мінської, Ковенської та Віленської губерній. Дві літографії зі збірки вище згаданого В. Рущого, на котрих зафіксовані образи Кам'янця-Подільського (Стара фортеця та палац Яна де Вітте) потрапили до художнього відділу історичного музею-заповідника в Кам'янці-Подільському. Наполеон Орда відвідав Кам'янець-Подільський у 1876 р. та створив три акварелі з видами міста (Стара фортеця, кафедральний костюл і мінарет (дана акварель не має літографічного відповідника), палац Яна де Вітте). Найбільше привернула увагу архітекторів-реставраторів літографія із зображенням Кам'янець-Подільської фортеці – найдавнішого головного укріплення міста (необхідно зауважити, що в колекції оригінальних творчих композицій Орди, яка знаходиться у Краківському Національному музеї, відсутній рисунок, ідентичний вищезгаданій літографії. Це підтверджує той факт, що літографічні відповідники набули іконографічного значення нарівні з автентичними краєвидами художника, особливо у випадках, коли останні не дійшли до сьогодення.). Фотографічність, з якою Орда передає споруди замку, зокрема башту Рожанку, дає можливість чітко побачити навколо її куполу зубчастий парапет та аркаду на кронштейнах під ним. Створене Н. Ордою в Кам'янці-Подільському зобра-

ження фортечного комплексу було використане при розробці проектної документації для подання природного історико-архітектурного ландшафту каньйону р. Смотрич на номінацію в списку пам'яток архітектури, що знаходяться під егідою UNESCO.

Отже, архітектурні краєвиди Орди (оригінальні рисунки й акварелі та літографічні аркуші) є, насамперед, цінним документальним джерелом, інформативним з точки зору архітектури, історії, краєзнавства, здатним прислужитись поповненню теоретичних позицій в історії вітчизняного зодчества, а також здійсненню практичних кроків у краєзнавстві, пам'яткоохоронній та реставраційній сферах.

Коли мова іде про творчість Грейма, мається на увазі унікальна колекція фотографій, нумізматики, а також колекціонування етнографічних раритетів та предметів старовини. Численні публікації використовують художні фотографії М. Грейма для ілюстрування розмаїтих за змістом текстів, але особистість фотохудожника, нумізмата, колекціонера залишається поза увагою.

В архівних джерелах зазначається дата появи Михайла Грейма у Кам'янці-Подільському – 1852 рік, коли він приїхав до міста і став до роботи у Губернську друкарню. Значно рідше можна зустріти дату та місце його народження – в сім'ї міщанина 15 вересня 1828 року у місті Желехові Привіслянського краю (нині Гарволінського повіту Мазовецького воєводства Польщі) [6, с.53]. Після закінчення повітової школи Михайло Грейм у 1843–1848 роках навчався професії друкаря-складальника і фотографа.

Вже за чотири роки роботи в друкарні Грейм став її смотрителем (керівником) і на цій посаді пропрацював до 1972 року. Важко визначити причини, через які він залишив друкарню. Існують припущення, що Грейм був відсторонений від роботи у друкарні губернського уряду як польський уродженець, за іншими версіями механічна робота не задовольняла творчої жаги талановитого за покликанням та за освітою фотографа.

У 1872 році Грейм відкриває власне фотоательє, хоча починаючи з 1864 р. вже згадуються його фотознімки. Фотографічний заклад Грейма був хоч не першим, але швидко став найкращим – якість та художній характер його робіт вирізняв його серед конкурентів.

Громіздкість тогочасної технології фотографування сильно ускладнювала натурні зйомки. Більшість «фотосесій» проходили у приміщенні, і саме тут проявив себе Грейм як талановитий художник, режисер-постановник сюжетів. В його фотографічному закладі розігрувалися справжні спектаклі: сімейні сцени, зустрічі друзів тощо. Фотограф старанно підбирав реквізит, намагався імітувати в ательє натурні зйомки. Його старання були марними – фотографії, які дійшли до нас, свідчать про високу професійну майстерність автора.

Велику цінність складають знімки Кам'янця, на яких зафіксовані види старого міста до перебудови царською владою у 70-х роках XIX ст., а також зруйновані за часів становлення радянської влади у 20-30-х роках XX ст.

Іншу велику групу фотографій, виконаних Михайлом Греймом, складають знімки етнографічних типів. У Кам'янці, як відомо, у XIX ст. було близько десятка етнічних груп. Грейм любив робити фотографії найбільш типових етнічних представників – євреїв, поляків, українців, росіян, а також різних верств населення – жebraків, селян, волостян, міщан.

Портретні зйомки з однієї-двох осіб, а також сімейні фото у більшості випадків робились у студії (у такому випадку легше виставити освітлення, і на місці є все необхідне обладнання). Прослідковується використання одних і тих самих реквізитів: стільці, крісла, столи, шматки дерева, які фотограф вміло комбінував. Групові портрети, як правило, виконувались на природі.

Фотограф підтримував кореспонденцію з іншими майстрами цієї галузі, таким чином він міг знати про останні новинки у професії. Серед його адресатів були фотографи та нумізмати з Польщі, Росії, України.

Михайло Грейм також широко відомий як завзятий нумізMAT. Він неодноразово публікувався зі своїми статтями про розкопки монет на Поділлі у польських нумізMATичних виданнях. Статті містять, як правило, сухий виклад матеріалу про місце й час винайдення монет, кількість останніх, а також переліки та описи монет.

Михайло Грейм мав дві справжні пристрасті – фотографію і нумізматику, хоча проявив себе у різних галузях як громадський діяч, колекціонер, краєзнавець, відзначився в етнографії та антропології.

Звичайно, керівник губернської друкарні не міг залишатись осторонь громадського життя міста, так наприклад, він був членом Товариства подільських лікарів [7].

Як вже зазначалося, Грейм фотографував людей різних національностей Кам'янця та його околиць, подільських та бессарабських сіл у їхньому характерному народному вбранні. Ці його фотографії були відомі та високо оцінені Російським Етнографічним та Імператорським географічним товариствами, завдяки чому він і став членом зазначених товариств, був відзначений першими місцями та пам'ятними медалями.

Грейм підтримував, численні зв'язки з польськими товариствами, фотографії його «типів» були даровані Польській Академії Наук у Кракові, ними зацікавились в антропологічній комісії Академії, завдяки чому Грейм був запрошений стати членом цієї комісії в 1876 році [6, с.270].

НумізMATична колекція Грейма створювалась різними способами, один з них – пошуки викопних скарбів. Його колекція поповнювалась, мабуть, досить швидко, але туди потрапляли експонати, які часто не мали від-

ношення до нумізматики: різноманітні предмети старовини, твори образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва, ікони тощо. Фотографуючи і, таким чином, фіксуючи ці предмети, Грейм залишив свій слід у краєзнавстві. Відомий на теренах Поділля краєзнавець Юхим Сіцинський [8] користувався зі знімків Михайла Грейма в якості фотоілюстрацій до монографії «Город Каменец-Подольский. Историческое описание» (1895 р.), пізніше Олександр Прусевич також ілюстрував фотографіями Грейма монографію польською мовою «Кам'янець-Подільський. Историко-топографічний нарис» (1915) [8].

Михайло Грейм – талановитий фотограф-художник, пристрасний нумізмат, а також цікава, активна та всебічно обдарована особистість, завдяки своїм здібностям та невтомній праці митець відзначився у багатьох сферах діяльності і увійшов в історію Кам'яниччини та Поділля в цілому.

Джерела та література:

1. Березіна І.В. Архітектурна спадщина України у творчості Наполеона Орди: іконографія та принципи використання // Монографія / Березіна І.В. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 152 с.
2. Kaczanowska Maria. Napoleon Orda twórca widoków architektonicznych zarys życia i twórczości // Rocznik muzeum narodowego w Warszawie: XII / Maria Kaczanowska – Warszawa, 1968. – S. 115–159 (BDSK).
3. Chrzanowski Tadeusz. Napoleona Ordy ojczyste fascynacje // Album widoków historycznych Polski poświęcony rodakom. Zrysowane z natury przez Napoleona Orde / Tadeusz Chrzanowski – Gdańsk: JMJ Oficyna Wydawnictwa, 1991. – S. 7–12 (BUNK).
4. Album widoków gubernij Grodzieńskiej, Wileńskiej, Mińskiej, Kowieńskiej, Wołyńskiej, Podolskiej, Kijowskiej, Witebskiej i Mochilowskiej... Napoleona Orde. – Warszawa, Litografia Maksymiljana Fajansa, 1876. Orda N. Album widoków przedstawiających miejsca historyczne Królestwa Galicji i ziem Krakowskich zrysowane z natury // Litografia w zakładzie litograficzno-artystycznym Maxymiliana Fajansa w Warszawie. –1875 – 1883, litografie.– Akc. 6367 – D – 50. (ZNO).
5. Olszamowski B. Polski Słownik Biograficzny. T. XXIV / B. Olszamowski, Z. Padlewski – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1979. – С. 161–163.
6. Garztecki Juliusz. Mistrz Zapomniany: O Michale Greimie z Kamieńca / Garztecki Juliusz – Kraków, 1972. – 408 s.
7. Асоціація колекціонерів імені Михайла Грейма – об'єднана організація колекціонерів міста та району. Незаслужена образа // Подолянин. – 2005. – 30 грудня. – С. 7.
8. Щепанський Степан. Друкар-фотограф Михайло Грейм: Фотолітописці Кам'янця // Кам'янець-Подільський вісник / Степан Щепанський – 1997. – 12 квітня. – С. 7.

Матеріал статті содержит короткую інформацію о творческом феномене мастера архитектурного пейзажа Н. Орды и фотохудожника М. Грейма. Обозначенные личности и их художественное наследие рассматриваются как уникальное явление европейской культуры. Рисунки, литографии и художественные фотографии анализируются как памятники искусства и ценные иконографические источники.

Ключевые слова: архитектурный пейзаж, ведута, рисунок, литография, художественная фотография, этнографические типы, коллекция, нумизматика.

УДК 75(477.43)(092):7.031.2

В.А. Віштакенко

ПЕРСПЕКТИВИ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА ПОДІЛЛЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ АВАНГАРДНИХ ПОЛОТЕН ОЛЕКСАНДРА ГРЕНА

Автор статті виявляє місце творів О. Грена в загальній методиці та практиці дослідження пам'яток мистецтва на українських, зокрема подільських теренах, і визначає принципи використання оригінальних творчих композицій художника в мистецтвознавчій науці, пам'яткоохоронній та краєзнавчій сферах.

Ключові слова: мистецька спадщина, іконографічне джерело, мистецтвознавство, краєзнавство, пам'яткоохорона діяльність.

Систематизоване та комплексне дослідження авангардного живопису Олександра Грена створило підґрунтя для осмислення творчості майстра як вагомого культурного явища. Взаємозв'язок іконографічної, етнографічної, краєзнавчої, художньої цінності живописних полотен О. Грена є незаперечним у контексті з'ясування принципів доцільного та результативного використання творчих композицій митця в сучасному мистецтвознавстві, краєзнавстві, пам'яткоохоронній практиці.

Пам'яткоохоронна діяльність у царині будь-якого виду мистецтва повністю підпорядкована існуючому на даний момент рівню суспільної свідомості нації, її належності до духовних скарбів, бажанню врятувати й зафіксувати безцінні перлини культурного надбання. Цінність мистецьких пам'яток з наукової точки зору почали розглядати всього кілька століть тому. Означений період дуже малий у порівнянні з велетенським відліком

часу минулих тисячоліть, упродовж яких створювалася безліч видатних пам'яток архітектури, образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва [1, с. 92].

Розвиток української культури та мистецтва відбувався у складних умовах. Ворожі навали, міжусобиці, тривале існування окремих регіонів у складі різних європейських держав ускладнювали цей процес. Під час татаро-монгольської та німецько-фашистської окупації вщент руйнувалися міста й села України. Водночас, той факт, що поряд із доробком українського етносу на території країни з глибокої давнини розвивалася мистецька спадщина багатьох інших народів є позитивним компонентом. Культурні традиції цих народів, зокрема художні стилі та напрями, взаємодіяли з українськими, поєднуючись у творах образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, створюючи неповторний самобутній феномен української культури [1, с. 92]. Об'єкти мистецької спадщини України є невід'ємною частиною національного історико-культурного надбання, унікальними першоджерелами пізнання минулого.

Вивчення й аналіз особливостей мистецької спадщини О. Грена продемонстрував зумовленість останньої етнічною та художньою специфікою краю. У процесі аналізу пам'яток живопису в структурі дослідження культурологічної картини регіону повинно сформуватися достатньо чітке уявлення про особливості матеріального середовища відповідного періоду й мистецької школи, представником якої виступає художник. Особливого значення у світлі зазначеного вище набувають такі живописні полотна, які несуть максимально повну інформацію як образного, так і змістового характеру. Саме такими є роботи О. Грена, оскільки характеризуються наступними ознаками: творчі композиції митця містять найдрібніші етнічні особливості об'єктів декоративно-прикладного мистецтва на Поділлі, максимально індивідуалізованих у натюрмортах та сюжетно-тематичних композиціях художника; кожен оригінальний рисунок чи живописне полотно свідчать про регіональну та національну специфіку; кожна композиція є носієм важливої інформації мистецтвознавчого, культурологічного, краєзнавчого характеру.

Своєрідною специфікою художнього доробку Грена є факт паралельного існування автентичних рисунків майстра та створених за ними живописних творів, причому рисунки часто є не менш самоцінними та змістовними, ніж живописні композиції. Саме в ескізах чітко прослідковується пошук нових форм, образів і планів, здатних реалізувати накопичений художником інтелектуальний та творчий потенціал. Це доводить цінність як графічних, так і живописних композицій О. Грена та виводить і рисунки, і малярські твори у ряд повноцінних, рівноправних об'єктів. Враховуючи сказане, можна стверджувати, що доцільно розглядати графічні та живописні композиції О. Грена не лише як мистецький об'єкт, але й як цінне іконографічне джерело, здатне послужитися музеєзнавчій справі та краєзнавчій практиці в Україні.

У творчих композиціях митця віддзеркалений час, зафіксовано яскравий національний колорит, відображено унікальну національну та полікультурну атмосферу подільського регіону.

Комплексне, системне вивчення творчої спадщини О. Грена в контексті сучасної мистецтвознавчої науки, музеєзнавчої та краєзнавчої практики в Україні продемонструвало широкі можливості використання робіт художника. Створені Греном образи, зафіксовані ним об'єкти з різних сторін характеризують культурологічну, етнографічну, соціальну картину краю:

- образи подолянok;
- об'єкти подільського зодчества;
- подільські краєвиди;
- об'єкти декоративно-прикладного мистецтва, що представляють художню та історичну цінність.

Науковий аналіз творчих композицій О. Грена в комплексі з історико-мистецтвознавчою інформацією відкриває перспективи відтворення численних об'єктів, здатних суттєво поповнити візуальний та теоретичний ряд історії українського образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва.

Мистецькі твори часто є єдиним достовірним документом, що акумулює в собі цінну інформацію про побут, традиції, специфіку національного середовища, духовну атмосферу народного життя в зазначені історичні періоди; а також про типологію та стилістику різноманітних виробів декоративно-прикладного мистецтва. Тому не випадково, що мистецька спадщина О. Грена здатна викликати професійний інтерес у сучасних культурологів, краєзнавців, етнографів та істориків мистецтва.

Окрему нішу в творчому доробку майстра займають образи подолянok, в яких акумульовано елементи подільського національного костюму (семантику, орнаментику, кольорові вирішення тощо). О. Грен подає не просто традиційний образ подільської жінки, художник змальовує представницю цієї землі крізь призму сучасної йому культури, трансформованої на теренах Поділля з урахуванням нових європейських мистецьких тенденцій.

Необхідно відмітити, що народний одяг (костюм) зберігає стійкі традиційні основи, які часто сягають глибокої давнини та відображають загальнонаціональні й етнічні локальні риси. У ньому відбиті сфера знань, виробничий досвід, художні смаки, естетичні погляди, а також обрядові аспекти та етнічні переконання [2, с. 62]. Акумулюючи регіональні відмінності, український народний костюм відрізняється багатством та розмаїттям територіальних різновидів. Проте існує одна риса, яка є характерною для всіх регіонів без виключення, неза-

лежно від соціальних та етичних поглядів – це декоративна мальовничість. В одязі намагались використовувати як найбільше кольорових матеріалів, експериментували із формами та покромом, а також використовували безліч технік для витонченого оздоблення та опорядження. Кожен регіон вносив в одяг власний мотив, тим самим надаючи виробам абсолютної етнічності та витриманості обрядових ритуалів і традицій конкретних теренів.

Символічно, що орнаментика подільського костюму не є у Грена локальним явищем, вона заповнює собою часто весь простір живописного полотна, вистилаючись барвистим килимом на подільську землю – саме такий художній прийом переводить роботи майстра у нову мистецьку якість, притаманну всьому українському авангарду.

Численні архітектурні краєвиди митця (часто в ескізню чи плернерному варіанті) демонструють об'єкти зодчества Кам'яниччини, що перебувають на даний момент у напівзруйнованому, частково пошкодженому стані. По таких об'єктах при необхідності може бути проведений повний комплекс реставраційних досліджень, у контексті якого іконографічні джерела (саме у такій якості можна розглядати архітектурні краєвиди О. Грена) будуть виконувати не первинну, а додаткову функцію, виступаючи в комплексі з іншими реставраційними компонентами. Взаємозв'язок іконографії та будівельного мистецтва є обов'язковим у контексті з'ясування принципів доцільного та результативного використання іконографічних джерел в архітектурній історії, пам'яткоохоронній та реставраційній практиці. Необхідність проведення широких досліджень з історії пам'ятки, що реставрується, як одного з найважливіших елементів наукової творчості вимагає, насамперед, проведення першого етапу передпроектної реставраційної роботи – збору іконографічного матеріалу: зображень безпосередньо пам'ятки архітектури; зображень з іншої тематики, які включають образ даної споруди чи комплексу [3, с. 85]. Якщо натурні дослідження пам'ятки, її обміри та фотограмметрична фіксація проводяться на основі стану споруди на момент початку реставраційних робіт, то іконографічні джерела, в даному випадку ведуть художника, здатні пролити світло на стилістику, типологію та інші характеристики об'єкта на момент його фіксації. Мова може йти про відновлення середовищних особливостей забудови, відтворення оригінального ландшафту, встановлення історично вірних співвідношень великих і малих архітектурних форм (при умові фіксації співіснування останніх) [3, с. 85].

Окрім того, у мистецькому доробку Грена є як живописні полотна, так і авторські рисунки, на яких зображена житлова архітектура українського села. Вони представляють унікальну цінність в якості зразків з вивчення українського народного житла кінця XIX – початку XX ст. Адже, зважаючи на бурхливі історичні, зокрема військові події минулого століття, сільські хати, відтворені в графічних та живописних композиціях художника, вже давно для нас втрачені. Вище зазначені іконографічні твори О. Грена здатні суттєво поповнити візуальний і теоретичний ряд історії українського зодчества, зокрема подільської народної житлової архітектури.

Цінну, інколи вичерпну інформацію для краєзнавчої та музеєзнавчої практики несуть натюрморти О. Грена. Художник свідомо упродовж життя колекціонував предмети декоративно-прикладного мистецтва краю з метою збереження, дослідження та використання у власній мистецькій практиці. Народна матеріальна культура була одним з найважливіших каналів передачі етнокультурної інформації, насамперед за допомогою системи традицій. Адже вони матеріалізувалися в повсякденних речах. Численні предмети матеріального світу слугували не одному поколінню, відтворюючи тим самим давні етнокультурні стереотипи й традиції і консервуючи міжпоколінний народний досвід. Тож не випадково, що саме у сфері матеріальної культури зберігалося найбільше архаїчних рис, притаманних різним історичним періодам. Та, нажаль, старі речі не є вічними. Вони відходять, зникають, як і народний одяг, притаманний тому чи іншому періоду, як і традиції та звичаї, що збуваються за давністю віків.

У наш час, із властивою для нього тенденцією нівелювання національної самобутності, при розмаїтті та доступності нових речей, цікавість до старих, уже віджитих, аж ніяк не слабшає. Вона, навпаки, сьогодні більш актуальна, ніж у минулому. А краєзнавчі дослідження відкривають якнайширші можливості вочевидь зберегти народну культуру або хоча б відтворити її в писемних документах та експонатах як спосіб життя, що майже відійшов цілковито у минуле, і яка потрібна кожній людині, як освітня установа, що вводить нас через наукові факти, а насамперед через процес живого споглядання, у світ культури [4, с. 24]. Отже, візуальний вигляд цінних для сучасного краєзнавства об'єктів може бути відтворений у процесі глибокого мистецтвознавчого аналізу творчих композицій Олександра Грена.

Таким чином, принципи використання та популяризації творчих композицій О. Грена у сучасному мистецтвознавстві, музеєзнавчій та краєзнавчій практиці різняться в залежності від образів чи об'єктів, зафіксованих художником:

- дослідження етнічного образу подолянки, знакових складових національного костюму подільської жінки, кольорових та орнаментальних символів Поділля, народознавчої специфіки подільського авангардного живопису О. Грена дозволить популяризувати не лише творчість самого майстра, а й створений ним унікальний етнічний образ подільської жінки;
- вивчення й аналіз творчих композицій майстра із зафіксованими об'єктами подільського зодчества, що перебувають у напівзруйнованому, пошкодженому стані, продемонстрував можливість використання ри-

сунків і живописних полотен О. Грена в якості допоміжного (вторинного) іконографічного джерела, що містить інформацію про стилістику й типологію архітектурного об'єкта в конкретний проміжок часу;

- розгляд зафіксованих О. Греном сільських і міських подільських краєвидів уможливить відтворення історичних ландшафтів у контексті сучасної пам'яткоохоронної діяльності;

- аналіз робіт Грена із зафіксованими об'єктами декоративно-прикладного мистецтва надає творам художника іконографічного значення в процесі дослідження культурологічної, зокрема краєзнавчої картини краю.

Окрім того, банк іконографічних матеріалів, створений митцем, може бути використаний у різних напрямках, в залежності від сутності науково-практичної галузі впровадження.

У мистецтвознавчій науці творчі композиції О. Грена можуть бути використаними в наступних напрямках:

- отримання додаткової інформації про стилістичні та типологічні особливості етнічного образу подольця;

- відтворення автентичного вигляду пам'яток зодчества на конкретний історичний період;

- отримання інформації про втрачені пам'ятки архітектури;

- визначення особливостей міського і сільського краєвиду Поділля;

- складання максимально повної інформації про об'єкти декоративно-прикладного мистецтва краю з метою популяризації пам'яток українського мистецтва.

У музеєзнавчій практиці роботи О. Грена можуть бути використані в наступних напрямках:

- впровадження рисунків та живописних композицій як цінного іконографічного джерела з метою якісного проведення історико-бібліографічних й архівних досліджень по досліджуваному об'єкту і, як наслідок, графічної чи живописної реконструкції;

- отримання інформації про стилістичні нашарування архітектурного об'єкта чи зразка декоративно-прикладного мистецтва.

Підсумовуючи вище викладену інформацію, необхідно зауважити наступне:

- творчий доробок О. Грена є достовірною візуальною інформацією про етнічні образи, об'єкти декоративно-прикладного мистецтва й зодчества минулого, а його роботи – важливим іконографічним джерелом, оскільки на відміну від багатьох творів живопису та графіки, де в першу чергу вирішуються художні завдання, роботи Грена містять найдрібніші пластичні, стильові та художньо-композиційні особливості зображуваних об'єктів;

- вивчення мистецької спадщини художника дає можливість створення узагальнюючих студій з типології та формології зображених ним об'єктів; краєвиди художника із зображенням втрачених об'єктів подільського зодчества є невід'ємною частиною вітчизняної історико-архітектурної науки та дозволяють графічно й теоретично відтворювати архітектурну картину давнини;

- принципи використання та популяризації творів О. Грена в мистецтвознавчій науці, музеєзнавчій та краєзнавчій практиці різняться в залежності від зображених художником об'єктів: образи подольця; об'єкти подільського зодчества; об'єкти декоративно-прикладного мистецтва, що представляють художню та історичну цінність.

Отже, слід підкреслити, що творча спадщина митця є унікальним, цінним, науково обґрунтованим і достовірним іконографічним матеріалом для багатьох дослідників у галузі культурології, мистецтвознавства, історії архітектури, краєзнавства.

Джерела та література:

1. Підгурний І. С. Культурно-мистецька спадщина Поділля у художніх фотографіях Михайло Грейма (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія / Н. О. Урсу, І. С. Підгурний. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012 – 232 с.
2. Антонович Є. А. Декоративно-прикладне мистецтво / Є. А. Антонович, Р. В. Захарчук-Чугай, М. Є. Станкевич. – Львів : Світ, 1993. – 272 с.
3. Березіна І. В. Архітектурна спадщина України у творчості Наполеона Орди: іконографія та принципи використання : монографія / І. В. Березіна. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – 152 с.
4. Антонович Є. А. Естетичне виховання підлітків засобами народного образотворчого мистецтва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Є. А. Антонович – К., 1997. – 24 с.

Автор статті виявляє місце произведений А. Грена в общей методике и практике исследования памятников искусства на украинских, в частности подольских землях, и определяет принципы использования оригинальных творческих композиций художника в искусствоведческой науке, памятникоохранной и краеведческой сферах.

Ключевые слова: *наследие, иконографический источник, искусствоведение, краеведение, памятникоохранная деятельность.*

ВИТОКИ ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОГО КРЕДО ХУДОЖНИКА ОЛЕКСАНДРА ЛЬВОВИЧА ГРЕНА

В статті мова йде про вплив соціальних факторів та особистостей на формування творчого кредо художника О. Грена.

Ключові слова: Поділля, живопис, графіка, художники, мистецький стиль, народна творчість.

Кам'янецький художник Олександр Львович Грен (1898-1983) залишив після себе невеликий, але досить вагомий художній спадок, якщо взяти до уваги те, що саме цей кам'янецький художник першим на Поділлі в роки майже тотального панування соцреалізму в мистецтві дозволив собі мати свою точку зору, спілкуватися зі світом своєю неповторною художньою мовою.

За життя роботи О.Грена з'явилися на виставках ще в довоєнні роки. 1959 р. – приймає участь у виставках у Кам'янці-Подільському і в Чернівцях. В 1977р. художник приймає участь у виставці, що була влаштована в виставковій залі «Ратуша» Кам'янець – Подільського історичного музею-заповідника. Зберігся документ датований 18 жовтня 1977 р. – «Довідка, що дана художнику тов. Грену Олександрю Львовичу директором музею-заповідника в тому, що в залах історичного музею-заповідника з 28 квітня по 18 жовтня 1977 року на виставці творів художників м. Кам'янця-Подільського, присвяченої 60-річчю Великого Жовтня, експонувалися наступні роботи художника: 1. Голуб миру; 2. Дівчина; 3. Гути; 4. Натюрморт; 5. Відпочинок; 6. Подолянка з мискою; 7. Яблука; 8. Подільський натюрморт; 9.Труд; 10. Поділля; 11. Автопортрет; 12. Натюрморт; 13 Гути (з часником). За час експонування виставку відвідало 12159 чол., для котрих проведено 194 екскурсії» [17].

1978 р. відбулася персональна виставка в м. Києві у Республіканському Будинку Письменника. В книзі відгуків залишили свої записи видатна художниця, академік Т. Яблонська, поет Д. Павличко. В обласній газеті «Радянське Поділля» опублікована стаття київського мистецтвознавця В.Підгори. 1979 р. – О. Грен приймає участь у виставці художників-кам'янчан у Львові. В 1989 році з статтею, в якій докладно була викладена біографія О.Л. Грена, виступив учень О.Л. Грена кам'янецький художник А. М. Данилюк [3,с.12].

Доробок митця був переданий до фондів після смерті художника у 1983 році. Фонди Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника зберігають його живописні полотна, ескізи, малюнки.

Дані біографії О. Л. Грена зафіксовані відповідно автобіографії О. Грена 1978 р., а також згідно спогадів його рідних, колег і учнів.

Олександр Львович Грен народився 23 травня 1898р. у Пскові в родині військових шведського походження. Батько, Грен Лев Вікторович, приймав участь у війні Росії з Туреччиною і був за особисту хоробрість нагороджений срібною зброєю. Родина Гренів була великою і дружньою. Після смерті першої дружини у Лева Вікторовича залишилося троє дітей: Євген, Микола і Віра. Від другої дружини народився Олександр. Сучасник і колега О.Л.Грена – кам'янецький художник А.Васильєв згадував, що Олександр Грен показував мініатюру, що написана аквареллю, де була зображена «дивної краси жінка» – його мати і розповідав, що вона була гречанкою [3]. Мати вмерла, коли Олександрові було три роки. Ще четверо дітей було від третьої дружини. Всі в родині Гренів захоплювалися мистецтвом, були творчо обдарованими: Євген грав на скрипці, Микола на віолончелі, а Віра і Олександр на роялі. Євген відмінно малював аквареллю, Микола гарно копіював олівцем і захоплювався столярством. Батько – Лев Вікторович, захоплювався художнім різьбленням по дереву. За спогадами сестер Олександра Грена, Євгенії і Тетяни, в сім'ї зберігався ломберний столик з різьбленою кришкою його роботи. Але справжній художній талант дістався Олександрові. Розвиток художніх здібностей відбувався під керівництвом приватних вчителів. Перший його малюнок зберігався в сім'ї. Це був «Кут залу скрізь осяяне сонцем вікно»[2]. Як розповідав О.Л.Грен, «До чотирнадцяти років, я мабуть перечитав усе, що було з образотворчого мистецтва в Росії». За свідченням сучасників, навіть в 1960-і рр. він зберіг дореволюційні видання часопису «Мир искусства» і гаряче обговорював зі своїми знайомими проблеми викладені в статтях [4]. Як відомо, «Мир искусства» літературно-художній ілюстрований журнал, орган об'єднання «Мир искусства» виходив в 1898/99-1904 в Петербурзі. У 1903 виходило окреме видання «Хроніка журналу «Мир искусства» [19]. Часопис ніс нові ідеї, нові точки зору на мистецтво, інтенсивно виступав за розвиток художніх смаків. Одночасно привертая увагу художників і глядачів до забутих сфер художньої культури, якими нехтували майстри художньої культури попереднього покоління. Так часопис оживив інтерес до декоративно-прикладних мистецтв [9, с. 359-360]. З'явившись спочатку, як захоплення, ще в юнацькі роки, прагнення зрозуміти глибину народного мистецтва, змусило О. Грена впродовж всього життя і особливо в Кам'янець-Подільський його період, ретельно вдивлятися в красу форми і орнаментів гончарних виробів, українських вишитих сорочок, домотканих килимів. Постійно займаючись самоосвітою, О. Грен так роздумував про шляхи формування творчої особи: «Так. Це все дуже складно! Мабуть не нам судити. Все залежить не від одного якого-небудь чинника, наприклад викладацького. Вчитель, хороший вчитель, може дати швидше грамоту, озброїти учня технічними

прийомами, але виховати учня може життя, батьки, книги, історія, природжені дані, його сприйнятливості до фольклору, простим людям села» [4].

Ровесник двадцятого століття, Олександр Грен відчув на собі бурхливе дихання епохи революцій і війн. Поступово життєві враження, мистецький досвід формували в ньому своє особливе відчуття стилю. Всі старші брати отримали військову освіту: Євген був інженер-суднобудівник, жив в Севастополі. Микола був артилерійський офіцером, потім льотчиком, жив в Євпаторії. Перші замальовки чудової південної природи О. Греном, були зроблені само в Євпаторії. Олександр Львович Грен у восьмирічному віці поступає в Симбірський кадетський корпус, потім вчився у Московському кадетському корпусі №1. Владикавказський кадетський корпус, де вчився Олександр він повинен був закінчити в 1917 році. «Викладацький склад був підібраний блискуче. У кадетському корпусі працювали Дмитро Васильович Раковіч, автор першої історії Владикавказу, географію викладав Всеволод Васильович Єрмаков, укладач карт і блискучий розповідач. Математик – відомий в російській армії військовий інженер генерал-лейтенант Мартос. У числі офіцерів-вихователів працював капітан-підполковник Григорій Едуардович Келлер. Вихователі, дядьки, лікарки були набрані з місцевих козацьких частин. Серед кадетів було багато дітей козаків Кубанського і Терського війська» [21]. Крім військових в даному учбовому закладі викладалися й мистецькі дисципліни. Серед малюнків О.Грена, що збереглися, – академічні постановки, замальовки натурників, натюрморти, що виконані академічною манерою, багато ескізів. Все говорить про те, що він в юнацтві отримав ґрунтовну художню освіту. Малюванню вихованців корпусу вчив знаний художник-графік Іван Іванович Мазолевський – учень І.Ю. Рєпіна і І.Я.Білібіна. Сам І.І.Мазолевський, і його знані викладачі багатьма ниточками життя і творчості були пов'язані з Україною. Безумовно учень І. Рєпіна і І. Білібіна ділився враженнями від свого навчання у цих корифеїв мистецтва з вихованцями корпусу. За словами О. Грена, його вчитель «намагався мене навчити всьому, що знав сам» [4]. Зрозуміло, що так само, як і нащадків запорізьких козаків, що вчилися з ним разом, майбутнього співця Поділля, вже в часи навчання в корпусі надихала козацька тематика у творчості І.Ю.Рєпіна. Знайомий він був і з творчими пошуками І.Я.Білібіна. Але ще важливіше те, що одним з товаришів по навчанню І. Мазолевського (учителя О.Грена) у І.Белавіна був Г.Нарбут – що є всесвітньовідомим не тільки, як художник, графік, але й як автор перших українських державних знаків (банкнот і поштових марок), а також проекту герба Української держави, автор оригінальної ілюстрованої української абетки [18].

Коли в 1917 р. трапилась революція, батько О. Грена в чині генерал-майора подає у відставку і вирішує повернутися на Поділля звідки був родом. Влітку 1918 родина приїхала з Бобруйська і оселилася у Кам'янці-Подільському. Деякий час, щоб заробити на життя в цей складний період, Олександр з братами займалися виготовленням дитячих іграшок [3, с. 13]. Микола Грен створював все нові види іграшок, а Олександр, більш здібний до малювання, художньо їх оформлював. Як згадує сестра художника Євгенія «Наша майстерня іграшок проіснувала роки два-три. Працювала в ній вся сім'я не виключаючи й нас – дітей. Іграшки здавалися в торговельний кооператив [2]. Звичне життя змінилося негараздами громадянської війни. Вмирає від зсипного тифу батько (похований на Кам'янець-Подільському цвинтарі), розстріляний один з братів, мати поїхала до Москви, де влаштувалася прибиральницею, сестра працювала вчителькою в селі Крушанівка на Кам'яниччині. О. Грен вирішує залишитися в Кам'янці-Подільському назавжди.

Це був час, коли на межі 19-20 ст. – на зламі епох змінилося світовідчуття європейської людини, зумовлене соціально-політичними реаліями, а також науковими відкриттями та новими філософськими концепціями. В Україні після 1917 року з'явилася велика кількість різних літературних та мистецьких шкіл, угруповань, напрямків. Найсуперечливішим питанням часу в той період стало питання про ставлення до класичної мистецької спадщини. Поряд з художниками старшого покоління, які продовжували творити переважно у реалістичній манері, виступають митці, які бачать своє завдання не у відтворенні, а у творенні нової реальності [28]. Звільняючись від прямого наслідування природи, художники одержали певну свободу по-своєму інтерпретувати світ. Справжньою столицею мистецького авангарду стає Київ [7]. За спогадами учнів О. Грена, він не захоплювався, як він казав «формалістичними течіями в мистецтві» [4], але аналізуючи його творчість можна побачити, що він був знайомим з трактатом О. Богомазова, його цікавили творчі пошуки К. Малевича, В. Кандинського і особливо О. Екстер, що створила свій кубофутуристичний варіант абстракціонізму, що зрісся з українським народним мистецтвом де головне – пульс орнаменту, ритміка, рух, нерв. Українські художники прагнули наситити світ кубізму барвистістю, почерпнутою з народної творчості – кераміки, ікон, вишиванок, ляльок, килимів, писанок, де зберігалася близькість до таємничих стихій життя. Тут немає прямих стилізацій, проте є ясна, ритмічна мова кольорів, які звучать дзвінко, локально, наділені силою, але зберігають при цьому вишукану палітру – синьо-фіолетові гами, джерело яких, з одного боку, – вплив фіолетових уподобань М. Врубеля та О. Мурашка, а, з другого, – колорит стародавніх київських мозаїк [29]. З часом така синьо-фіолетова гама кольорів з'явиться і в останній картині О. Грена, що є апогеєм його творчих пошуків «Старе місто на Поділлі» [13].

В Кам'янці-Подільському 1918р., як ніколи відчувався національний підйом: створення Національного Університету, натхненна діяльність В.Гагенмейстера, К.Шероцького, Ю.Сіцінського та багатьох інших видатних митців і краєзнавців, захоплених ідеєю розкрити світові надбання української культури і продовжити її

життя в європейському контексті. У червні 1919 р. Кам'янець-Подільський на певний час стає столицею Директорії. Керівництво Держбанку ухвалює друкувати в місті гроші. О.Грен, як художник, став причетним до випуску знаменитих нарбутовських купюр.

Вже в листопаді 1919 р. уряд УНР змінює більшовицький уряд. В наступні радянські часи творчі здібності талановитих людей влада націлює на пропаганду і формування нової ідеології. У 1920 р. О. Грен працював у студії-майстерні політосвіти. Оформлював агітпоїзди. Коли в 1923 р. О. Грен відкриває художню студію в Кам'янці-Подільському, йому доводилося виготовляти гасла, плакатів і портретів на замовлення міста, писав для театру, малював квіти [4]. В 1923 р. О. Грен організував художню студію, що знаходилася на Базарній вулиці в колишньому будинку Садовських. З 1930 р. працює в «Рабісі»(Союз пролетарських художників Поділля). В 1930рр., за направленням (Культполітпросвіту) з метою підвищення кваліфікації О. Грен закінчує художні курси в Москві, де читали лекції В.А. Серов і Б.В. Йогансон – найбільш значні представники радянського станкового живопису 1930-х років, що одночасно були на чолі Союзу радянських художників. На курсах пропагували офіційно прийнятий радянським мистецтвом з 1932 р. художній метод – соціалістичний реалізм – норми і критерії, що диктуються Комуністичною партією, і художник, будь він письменник, скульптор або живописець, зобов'язаний був творити відповідно до них [23]. Як бачимо з творчості О. Грена, художній метод соціалістичного реалізму не знайшов відгуку в його душі і не відповідав суті його художніх пошуків.

До 1933 р. Грени проживали в Кам'янці-Подільському по вулиці Зеленій, 12, у великому красивому будинку з садом. Після того, як родина роз'їхалася, з 1934 р. О. Грен до кінця життя проживав в будинку по вулиці Котовського.

1920 – 1930-х роках мистецький, та мистецтвознавчий досвід дозволяв О.Грену влаштуватися викладачем креслення й малювання в школі №5, він викладав мистецькі дисципліни у селікатному та вчительському інститутах, в художньому училищі у К-Р. Гагенмейстера. Не можливо переоцінити вплив на формування О.Грена, як творчої особистості, цього енергійного організатора мистецьких закладів міста, відомого художника і чудового педагога, який водночас займався дослідженням народного мистецтва. У літні канікули в школі створювались дослідницькі групи з викладачів і учнів, які роз'їжджали по селах Поділля. Збирали зразки народних виробів, робили замальовки народних розписів і будівель, виявляли народних умільців [5, с. 48]. В цей час О. Грен багато працював. Зачарування красою Подільської землі, збережеться до кінця життя. Приблизно в 1926-р. з'являється його перший етюд із зображенням його знаменитої «подолянки» в національному українському костюмі. За спогадами Євгенії Грен «на ній була довга біла вишита сорочка, коричнева гунька і на голові не менш 6-7 хусток. «Подолянка» була написана олією на товстому картоні і спочатку була вставленою в ширму, яка була в нього вдома. Так вдягалися жінки в селі Крушанівка. В цьому селі вчителювала наша сестра Серафіма і я бувала там також і бачила такий одяг». Але пройде ще два десятиліття, коли довгі роздуми, пошуки художника відтворюються в його «подільських» полотнах, що зараз приваблюють глядача в музейних експозиціях.

В кінці 1930 рр., шукаючи першоджерела українського духу, О. Л. Грен звертається до постаті великого Кобзаря. До того періоду відноситься портрет Т. Шевченко в кожусі і папасі, написаний олійними фарбами. Нажаль, збереглася лише чорно-біла фоторепродукція картини О. Грена «Шевченко в заслання» (полотно, олія). На ній зображений молодий Т. Шевченко у формі солдата царської армії біля розкритого вікна. У вікні видно, як на плацу карають шпіцрутенами солдата, проганяючи його «крізь стрій». Картина О. Грена була написана в реалістичному стилі, у манері близькій до шевченківської. Без сумніву, О. Грен досконало знав біографію Великого Кобзаря. Йому були близькими, як його художня творчість, так і його поезія. Очевидно в житті О.Грена був період особливого захоплення не лише шевченківською тематикою, але і прагнення перейняти його живописну манеру. В 1941 році в Києві до 120-річчя з дня смерті Т.Г.Шевченка широко відмічались дні пам'яті Великого Кобзаря. У Києві до ювілею була влаштована виставка. О.Грен мав прийняти в ній участь представивши свою картину «Шевченко в заслання». Експонування виставки було перервано війною. Місцезнаходження картини невідомо, скоріше за все вона втрачена безслідно [4].

В скрутні воєнні роки художник за хліб писав ікони для храмів Кам'яниччини. В цей період художник багато замислювався над образною системою православної ікони, над тим, як художніми засобами давні іконописці могли передати високу духовність. В цей час з новою силою встають питання про національне в мистецтві, про місце митця в історії.

Варто звернути особливу увагу на захоплення в період 1950-1960 рр. художника творчістю і філософією М. Реріха. Він бачив витоки естетики картин Реріха в давньоруському іконопису. Вже в 1960 рр. учень О.Грена Кам'янецький художник А. Данилюк вів щоденник записуючи розмови з ним. Він пише: «...згадується момент, коли в році 1960-му, я запитав в Грена: «Хто ваш улюблений художник?» – Я думав, він вкаже на кого-небудь з імпресіоністів, я напевно подумав про Ван Гога, ми його так хвалили, захоплювалися ним... він, став описувати його, як би малюючи. Його форми гір і хмар... Вони такі глибокі, як народна пісня, такі драматичні, як шум старого лісу, словами і не скажеш. Фарби його чисті, як душа Христа... Мистецтво не тоді національне – продовжував він, – коли художник напише академічний портрет народного героя... Українець, що закінчив яку-небудь академію, потім пише на українські теми, не вийде українським художником, оскільки

він не стоїть на потрібному фундаменті» [4]. Ці висновки О. Грена вказують на те, що для нього надзвичайно актуальним було питання, пошуків нової образотворчої форми. Таку форму, що відповідає народному духу, він знайшов в творах ужиткового мистецтва, в виробках подільського одягу; у співвідношенні кольорів, в символіці геометричних фігур орнаментів ткацтва і вишивки. Вона співпала із формою його власного художнього самовираження. Все це ми бачимо в гренивських натюрмортах 1960-х рр. Художник розшукував матеріал для своїх натюрмортів на кам'янецьких базарах:

«– А які були кам'янецькі базари! – говорив він, – Що за базари – готові полотна, готові картини!» [4]. Плоди подільської землі у О.Грена – звичайно зображені на тлі тканих подільських килимів. Для композиції характерна асиметрія. Найулюбленіший ракурс – вигляд зверху. Художника цікавить поєднання статички і динаміки: яблука, гуті, цибуля, часник, що складають статичну композицію, перекреслюють динамічні лінії строкатого килима. Бачимо, як поступово від об'єму художник переходить до площинної манери зображення. Інколи, зосередження важких мас у верхній частині картини урівноважено лише однією виразною деталлю внизу – чи то яблуко, або яскрава в'язка червоної перцюги [13]. Зі спогадів сестер художника: «Олександр Львович часто спілкувався з селянами із навколо лежачих сіл, любив бувати на знаменитих подільських ярмарках (Іванець). На кам'янецьких базарах, бачив художник і прототипів своєї «подолянки».

– Я був вражений святковим виглядом однієї жінки в якій я на базарі налічив сім хусток самого яскравого забарвлення, і всі зав'язані на тім'ї [4]. До того, як знайшов художник «головний образ» своїх картин була безліч етюдів [13]. У всіх статична фігура подолянки на тлі динамічного ритму полів, пагорбів, скель, або веж Старого міста, із насунутими над ним хмарами, контрастують між собою як суєтний світ і космічна велич людської душі. Як улюблений художник О. Грена М. Реріх шукав шляхів до істини в далекому Тибеті, так творчі пошуки О. Грена були пов'язані з Поділлям. В таємничих мотивах візерунків подільської вишивки він намагається знайти езотеричні знаки, якими кодувався діалог людини з космосом в прадавні часи. В символіці кольорів, геометричному ритмі елементів зображень в своїх картинах, що запозичив О. Грен в орнаментах подільських рушників і сорочок, пічних і хатніх розписів, писанок і тканих килимів, він шукає шляхи до гармонії. Шлях пошуків свого творчого кредо художником був довгим і тернистим – через все багате історичними катаклізмами і пов'язаними з ними сплесками і занепадами людського духу ХХ століття. У творі О.Грена вкладена енергетика величезної глибини! Його творчість варта уваги і на цьому шляху нас ще чекає багато цікавих відкриттів.

Джерела та література:

1. Васильев А. Спогади. Рукопис. – 2 арк.
2. Грен С.Л., Грен Т. Л. Лист до кам'янецького художника, учня О. Л. Грена Аркадія Михайловича Данилюка 1984. –Зарк.
3. Данилюк А.М. Можна прожити двічі / А. Данилюк // Україна. – 1990. – №7. – С.12-13.
4. Данилюк А.М. Спогади. Рукопис. 1960 – 30 арк.
5. Ерн О. Закоханий у Поділля // Подільське братство: Інформаційний вісник. – Кам'янець- Подільський, 1993. –9 №3. – С. 48-54.
6. Історія української культури./ За загал. ред. – І. Крип'якевича. К.: Либідь, 1994. – 656 с.; іл.
7. Історія українського мистецтва: – Т. 4. Книга 1 – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1969. – 364 с.
8. История русского и советского искусства. Под ред. Д. В. Сарабьянова. Высшая школа, 1979. С. 323.
9. История русского искусства. Т.10 кн.1 – М: Наука – 508 с.
10. Козлова Н.К. Художник і педагог // Прапор Жовтня.– 27 червня 1987.
11. Крючкова В.А. Антиискусство. Теория и практика авангардистских движений. – М., Изобразительное искусство 1985. – 302 с.
12. Кушнір Б. М. Спогади. Рукопис. – 3 арк.
13. Матеріали фондосховища Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. КІМ 6713 – 6717
14. Мистецтво кінця 18 – першої половини 19 стоїття. Т.4. кн. 1 – К: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, – 360 с.
15. «Популярная художественная энциклопедия.» Под ред. Полевого В.М.; М.: Издательство Советская энциклопедия, 1986. – С. 123
16. Савельева А.Мировое искусство. Направления и течения от импрессионизма до наших дней. – СПб.: ООО «Кристалл», 2006. – 410 с., ил.
17. Справка от 18 октября 1977 г. № 250 Дана художнику тов. Грену Александру Львовичу.
18. Троїцька Л.О.Георгій Нарбут і українські державні гроші. Музейний вісник.15.04.2011
19. http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_pictures/2045/Мир
20. http://oboky.clan.su/publ/vladikavkazskij_kadetskij_korpus_predshestvennik_ordzhvoku/1-1-0-8]
21. http://uk.wikipedia.org/wiki/Нарбут_Георгій_Іванович
22. <http://www.sovjiv.ru/articles/29>
23. [http://ru.wikipedia.org/wiki/ОСТ_\(художественное_объединение\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/ОСТ_(художественное_объединение))
24. http://ru.wikipedia.org/wiki/Серов,_Владимир_Александрович

25. http://ru.wikipedia.org/wiki/Иогансон,_Борис_Владимирович
26. <http://uk.wikipedia.org/wiki/Реалізм>
27. <http://www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/gagenmejster.html>
28. http://pidruchniki.ws/10981205/kulturologiya/ukrayinske_mistetstvo_20-30-h_rokiv_zlet_tragediya
29. <http://myrefs.org.ua/index.php?view=article&id=1264>

В статье сообщается о влиянии социальных факторов и отдельных личностей на формирование творческого кредо художника О. Л. Грена.

Ключевые слова: Подолье, живопись, графика, художники, художественный стиль, народное творчество.

УДК 821.161.2 – 1.09 (477.43)

Є.І. Сохацька

СПІВЕЦЬ ПОДІЛЬСЬКОЇ ЗЕМЛІ: ПОЕТИЧНИЙ ДОРОБОК АФАНАСІЯ КОЛЯНОВСЬКОГО

У статті охарактеризовані основні художні концепти поетичної творчості патріарха української поезії, уродженця Поділля Афанасія Коляновського; акцентується увага на художній своєрідності й неповторності його поетичного стилю.

Ключові слова: концепт України, ніжний лірик, романтичне світобачення, життєстверджуюче начало.

Про тебе думаю щодня,
Моє Поділля голубине,
До тебе йшов не навмання,
Бо ти – найкраще і єдине
*А.Коляновський. Збірка
«Літоспад» – 2000 р.*

Патріарх української поезії, син подільської землі Афанасій Коляновський (народився 1925 року) є автором понад 15-ти поетичних збірок. Найпопулярніші з них: «Сльозою згірколю не змилось» (1990), «Повернення до себе» (1992), «На грані часу» (1993), «За словом слово» (1994), «Вибір» (1995), «Підкова на щастя» (1996), «З дерева буття» (1997), «Веління совісті», «Очима пам'яті» (1998), «Цвітовидь райдужна» (1999), «Нерідний дід» (1969,2002), «Літоспад» (2000), «Живу своїм» (2003).

Творчий спалах поета припав на доленосні для України 90-ті роки – роки проголошення її незалежності. Минулася пора табу і закритого інформаційного простору. Поет, що зазнав в пріснопам'ятні радянські часи переслідувань та обмежень (піддавався остракізму можновладцями періоду застою і тривалий час був позбавлений можливості друкуватися), мов той фенікс, воскресає духом і спішить поділитися зі світом багатством своєї душі та блискучими гранями поетичного таланту.

Талант його, зрозуміло, передусім даний Богом, але відчувається добра філологічна підготовка поета. А вона справді є такою: навчався ж бо на історико-філологічному факультеті Кам'янець-Подільського педагогічного інституту (нині Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка), славного своїми літературними талантами. Тут навчалися В.Свідзінський, В.Поліщук, Л.Дмитерко, А.Сваричевський, І.Пов, В.Горбатюк, В.Нечитайло, О.Климчук та інші. Вела його по літературній стежці Євгенія Гінзбург, доцент інституту, ніжна, турботлива та високоерудована людина. Згодом вона стане наставницею ще однієї подільської зірочки, відомої української поетеси Наталії Кашук. Залюблений у класику, він творчо збагачувався, опановував її образи та прийоми, органічно вплітаючи їх у свою поетичну канву. Ремінісценції з творчості Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, М.Коцюбинського, М.Рильського, В.Симоненка, Д.Павличка, переклади з С.Єсеніна та М.Ісаковського є цьому доказом.

Пора становлення А.Коляновського припадає на післясталінські часи, коли ламалися ідеологічні догми та наближалася пора хрущовської відлиги. У поезії «Під кам'янецькими каштанами» (збірка «З дерева буття», 1997) він зізнається: *О спогади студентських днів / Перед світанками рум'яними, / Як мріяли, як дух мужнів (Авт.) / Під кам'янецькими каштанами [1, с.257].*

А те, що дух у поета мужній, козацький, справді український, свідчить уся його творчість. Концепт України, українського кореня є наскрізним, стрижневим. У підсумковій збірці «Живу своїм» поет торжествуюче твердить: *Знаю: / Мимовільно повторюсь, / Бо відродно серцю від повторень.*

/ Як люблю свій український корінь, / Хоч і не до вподоби це комусь. («Знаю» [1, с.387].

Щире поетове одкровення у своїй вірності українському переплітається з різким осудом тих, які позбавлені такого відчуття національної ідентичності. Це є теж прикметною рисою його письма. Поет відкрито наступальний, не байдужий до «безбатченків зухвалих», тих, хто виявляє «лакейську сприть»: *Тих не сприймаю,*

що не тямлять, / З якого кореня пішли. / Вони, безбатченки зухвалі / Зросли на виявах сновидь, / Однаково їм, хто медалі / Почепить за лакейську сприть. / В таких вітчизни быть не може, / Вона безмовна тінь для них, / Зате влаштують власне ложе, / Немов для ангелів святих («Пам'ять») [1, с.389].

Поет декларує себе питомим українцем, мислить і творить образне, смислово заковане письмо виразно «українно»: *Я до вас з потойбіччя прийду, / Крізь редуги прорвусь неодмінно, / Зупинюсь у вишневім саду, / Обіймусь з усіма українно (Авт.) / – А чи все тут у вас до ладу? / І за мною летить навздогінці: / Ми ж такі, як і ти, українці. / Я до вас неодмінно прийду. («Я до вас з потойбіччя прийду»)* [1, с.352].

Якщо у ранній збірці «На грані часу» образ України зашифрований в образі «рідної землі», «духу землі», «курликанні журавлів», «земного тяжіння», «отчої землі», «землі подільської», «предківських джерел», то у збірках, видрукованих після проголошення незалежності України, концепт України є домінуючим. Він усією душею поета-патріота вітає світлий Серпень, його вибір бути на сторожі Української Державності, яку підривають власна українська зневіра та боягузтво: *В очі Серпню дихає зима. / Ще в собі холопства не збороли, / Страх який – а як без ковбаси, / Хто ми – слов'яни, чи змогли – / До Москви наверх носі. («Аргумент»)* [1, с.179]. Шевченкова ремінісценція із «І мертвим, і живим» («змогли») тут влучно увиразнює ідею вірша, є підтвердженням спадкоємного відстоювання української національної ідеї.

Поет радісно вітає вільну Україну. Вона для нього «пшенична, калинова, солов'їна / Живуча незалежна Україна» («Щасливий, хто...»). Він знаходить для неї барвисте і образне слово, слово, що ясніє надією і вірою в майбутню «дорогу людську». У поезії «Провесінь» (збірка «Вибір») він бадьорим голосом схвалює український вибір: *Розневолена ясна година / Розворушить уяву палку, / Де весела селянська родина / Вибирає дорогу людську... («Провесінь»)* [1, с.191].

Поважний вік та багатий життєвий досвід дають право поетові застерігати сучасників від неминучих перешкод чи труднощів на шляху українського поступу. Однією з таких є байдужість, черствість душ, не підготовлених до сприйняття нового: *Черства душа для себе і в собі, / То не питання, чом така жорстока / Байдужість розповзлася у юрбі («Черства душа»)* [1, с.252].

Майстер пейзажних замальовок, поет засобами народного паралелізму, алегоричної символіки стверджує неминучість природного поступу до оновлення, як це і є в українському прикладі: *Така природа спраглого єства – / Позбутися холодного застою, / Щоб оживитись гранню осяною, / Коли россою вибригне трава («Зморозжено кружляє сніг ліниво»)* [1, с.271].

Нижній лірик використовує гнівну лексику, різкий тон, коли йдеться про недругів незалежності, тих, хто позначений рецидивами імперського мислення. Йдеться передусім про північних сусідів та п'яту колону в Україні:

І претензій у сусідів много – / Те віддай і тут їм поступись, / Скільки в них до України злого! / Все для них, як вже було колись. / Світ хотіли затягти в покору, / Жах імперський досі не затиш, / Бо нічому не навчились впору, / Ніби час кривавив не для них. / Бач, яка колонія невдячна, / Розпирає збирачів пиха. / Буде наша воля необачна – / Стисне горло їй крутіж лиха («Збирачі» земель») [1, с. 364].

Українська державність, нова доба стала міцною ідеологічною підпорою для поета. Він проявляє високу громадянську мужність, переосмислюючи та оцінюючи «червоне минуле» і, показово, самого себе. Визнати свої власні «гріхи», «гріхи молодості», за його визначенням, – це не кожному під силу. Це під силу людям мужнім і сміливим, яким є поет. У поезії «Материнський дар» він скрушно зізнається, оцінюючи своє творче ремесло – ремесло володіння таїнами материнської мови: *І каюсь – грішив я, бувало, – / В плакатному галасі днів. / Тебе шанувати не вмів / І думку вдягав як попало, / А дух туманів* [1, с.109].

Справжнім поетовим одкровенням є вірш «Якби відразу вірив істині». Тут знову маємо самокритичні вислови («Якби вірив істині / І слизьким словом не крутив»), нарікання на вчителів, які «не тої душі давали хліб, / Співали оди і лукавили, / За велич видаючи дріб».

Однак ці мотиви поодинокі, здебільшого в поета знаходимо інше – це декларування вірності правді, ідеалам краси та життєтворення. Свою поетичну ниву він називає «романтичною тополею» («Мій сніп»), бо засівав її зернинами добра, справедливості та надії. Не випадково одним з улюблених поетових жанрів є жанр ідилії: *Серце потягнулось до ідилії. / Постривайте, а чому би й ні, / Як живем на Україні милій, / А не на арктичній льодині («Любо ж як...»)* [1, с.101].

Лише відречення від минулого дало поетові виразно проявити свою справжню суть, серцевину якої є глибокий патріотизм, любов до матері-України. Знаменними є такі слова: *Я, звільнившись від сваволі, / Крикнув, що не блудний син (Хочу сонця, драгну волю...»)* [1, с.193].

Поет хоче стояти «непокірним / На крутому перехресті» («Я хотів би...»), прилучатися до світла свободи («Щасливий, хто...»).

Власне за ці питоми українські порухи душі, признається поет, не раз сипалися удари долі на нього, гаргуючи його духовну міць. У поезії «Дякую Всевишньому за час» він привідкриває завісу своїх людських страждань: *Дякую Всевишньому за час, / Що відвів мені на світі бути, / Вперто вибиратися із скрути / Із набором духу про запас. / Як мене затуркував сіряк / Усмішкою схованої злості! / Але йде до мене слово в гості – / Мабуть, то оптимістичний знак. / І тому я досі «на плаву», / Ти ж, сіренький, їж свою халву* [1, с.376].

Про подібне йдеться у «Сімдесятій осені» («кривда без спокути», «сипляться удари»), «Над землею сум'яття хмар...» («недобре око»), «Дивування» («зболено час одійшов») та багато інших.

Особливо безкомпромісний поет у ревізії минулого, у зриванні масок з її червоного «обличчя», такого ненависного любителем свободи та української ідентичності. Він згадує про хвили викошування свідомих українців, свавілля більшовицької влади: *А скільки в бойовищах вас лягло, / В гулагах за дротами постлівало! / Було жахливе неуситенне зло – / Кісток йому завжди не вистачало* («Ще жменечка життя у тебе є...») [1, с.354].

Темі сталінських репресій присвячено поезії «У дротах Колима, Соловки», «Було спочатку слово. Боже слово», «Дерева вирости з берізок», «Дзвін» та багато інших. Образ болю передається засобом метафоризованого письма, влучним і смислово глибоким («І душі гриз повзучий гніт»; «Шкребетесь поглинальний час, / Пелюстя щастя гине в ньому»; «І червонів програмний світ»; «Як давній біль, ятриться жаль / За всім, відібраним насильно» та ін.).

Критика сталінізму, «червоного терору» переключається у духовний план. Володіючи силою художнього узагальнення й образності, поет акцентує увагу на духовних деформаціях людської психології, спричинених нелюдським режимом. Ламалися навіть сильні особистості (яким, безумовно, є сам поет), рецидиви страху раз по раз появляються у свідомості поета. Показовим у цьому плані є вірш «Невідомість» (зі збірки «За словом слово», 1994»). Дозволю собі навести його повністю: *Гнітить повзуча свідомість, / На обезлюдненім шосе / Нема ні лялечки, натомість / З полів соломою несе. / Щораз посіпується око / І ніби зашпори в руках, / І десь всередині глибоко (Авт.) / Надламує надію страх. / Це – як за давнена хвороба, / Їй не завадить екстрасенс. / Хіба що перехрестити лоба, / Якщо вбачаєш в тому сенс*[1, с.170].

Так могла написати широкої душі людина, відкрита для світу, готова поділитися з іншими своїм сокровеним, болісним, тим самим застерігаючи інших від хвороби страху – тієї сумної спадщини минулого, наслідки якої відчуються сильно й сьогодні. Саме в цьому велике громадянське значення поезії А.Коляновського, її потрібність для духовного оздоровлення нації, знекровленої страшними експериментами червоних пророків.

Громадянську мужність й ідейну безкомпромісність проявляє поет, характеризуючи стан життєвого рівня населення сучасної йому рідної, але такої невдячної до одиноких і зболених життям людей України. Він не замкнувся в романтичному «флері», ідилічному тумані (хоча й називає свою поетичну ниву «романтичною тополею»). Він, як вправний хірург, розрізає болячки сучасного життєладу. Серед них – передусім бідність, матеріальна скрута людей: «Чалапає бабуся в куфайчині, / – Чи хлібця привезуть з райцентру нині...» («З натури»); І розпинають бідну волю, / І дитинча в колісці мре...» («Дерева вирости з берізок»). Риторичною фігурою зависає голос поета: *Не було бойовища – / А калік, а могила! / Вітер в чорному свище / Розчепіренням крил. / Хто зупинить Руїну? / Де ви, горді мужжі? / Щоб спасти Україну / На обвал-рубезі* [1, с.328].

Знаючи сучасний фізичний стан поета (втратив від фронтової рани ногу, тому й говорить про себе як «мічений залізом і вогнем»), його певну ізольованість від ритмів сучасного життя, дивуєшся із обізнаності з його проблемами і болями. Справедливо зазначив його колега по перу сучасний хмельницький поет Микола Мачківський, що вірші А.Коляновського родяться не в результаті художнього домислу, а є плоттю і кров'ю його життя. І цього треба навчитися сучасній владі, політикам, які відгороджуються від життя великим муром байдужості, нерозуміння, перетворюючись у касту. Сучасну українську владу поет називає лукавою та свавільною («Живем, мов при дорозі», «І знову осінь, вся твоя», «За народними мотивами» та ін.), а вік – глитайським та лихоманним («Двоє вікон»).

Однак українська душа поета не озлоблена. Він – людина оптимістичного настрою, тому сподівається, що Україна подолає труднощі і світлом буде осяяне її майбуття. Тема надії передається наскрізним метафоричним образом світла, розпростореного світлограю, сонцеликого дня, мирного сонця. Він проголошує: *Злущиться духовний гніт. / Вільні без конвою, / Поплинемо в тихий світ, / Де нема розбою* (Збірка «За словом слово» «Фантазія») [1, с.175]. Сподівається щиро, що «в добу нову / Прийде онукам мирне сонцеліття» («Сподіваюсь»). Він твердо переконаний, що Україна вистраждала право на щастя: *Летиться магія щастя / Без оглядки на час, / Скільки йому удається / Супроводити нас?* («Протуберанці сонця») [1, с.174].

«Живчик надії», що ворухиться «на кінці мерзлоти», символізує, вірніше пророкує кінець українським злигодням. Поет є майстром метафоризованого письма, світлої образності, тому його поезія хвилює, пронизує, переконує в правоті його слова, вселяє надію. «Живи для всіх, рятуєча надіє, / Аби не знати горя і розлук», – напучує поет («Волошка пахне любощами рук»).

«Родзинкою» поетичного доробку поета є тема рідного Поділля, подільської сонячної землі, зокрема Кам'янець-Подільського. У поезіях, присвячених цій темі, висловлені синівські почуття до отчого дому, подільських джерел та подільського хлібного поля. Це поезії «Глибока вода», «Земля подільська», «Удріівці», «Тихо долиною», «Про тебе думаю щодня», «І надихне краса», «Дзвінкого неба голубий намет...», «Материночка», «Біла квітка на воді...», «Щасливий, хто...», «Чекання» та ін.). Відомим є народне прислів'я «Де родився, там і згодився...». Хто не пориває зв'язків з малою батьківщиною, із землею батьків, із землею, з якою він пов'язаний захищеною пупиною, той лише має право назватися щасливою людиною, справжнім її сином. Поет живе болями земляків, любить красу молоді («Рідне»), віддає належне терплячим людям, хліборобським

рукам. Клянеється їм в синівській любові, вдячний за натхнення і творчу силу: *Цвітуть подільські небеса, / В них щебетання ластів'яче, / Зродилось почуття юначе, / І кличе голуба яса. / В хлібах перлиниста роса / На сонці радістю проплаче, / Цвітуть подільські небеса, / В них щебетання ластів'яче. / І надихне тебе краса / Ти за щастям нетерпляче...* [1, с.385].

Не випадковим є у поетовому арсеналі концепт українського кореня, символу спорідненості з рідною землею, виявом його високопатріотичних почувань і переживань («Знаю», «Пам'ять», «Щасливий, хто...», «Удріівці», «Вода», «Світ непрягий» та ін.). Поет щиро зізнається:

Знаю:
Мимовільно повторюсь,
Бо відродно серцю від повторень.
Як люблю свій український корінь,
Хоч і не до вподоби це комусь (*«Знаю», збірка «Живу своїм»*) [1, с.387].

Він різко відмежовується від безбаченків, тих, що «не тямлять, / З якого кореня пішли» («Пам'ять»). Він із тими, хто «прилучається до матері і роду / Зі свічкою, що світить на свободу» («Щасливий, хто...»). Концепт кореня, роду доповнюється суто національними за формою концептами калини, джерельної криниці, пшеничного колосу «на подільській, грайливій землі» («Перед світанням») та подібними. У його поезіях маємо такі українські «інгредієнти»: «виноградні сині гронця», «голубочків сиза пара», «калинові листочки» («Вишиття. Людмилі Кравчук»). Особливо велике смислове наповнення має образ калини («Чекання», «Синій жаль» та ін.). Це образ магічний, він став символом української краси: *Полюбили в народі калину, / І калина у пісню заїшла, / І немає тій магії спину, / Як воді із яринь-джерела* («Полюбили в народі калину») [1, с.264].

Ліричний герой нічого собі не бажає іншого, як «би краплею / народитись / І з калини навесні / так розбитись» («Крапля»).

Місцевий, подільський колорит забезпечується в поезіях А.Коляновського слухним і доцільним використанням діалектизмів, наприклад: «пацьорки роси», «у слоїку фус», «відерцем по цямрині», «гнилиці запашні», «бараболя на долоні», весна «зеленою шалінкою покрита» тощо.

Вдало обіграє поет місцеву топоніміку. Він проти безглузлого перейменування населених пунктів у приснопам'ятні радянські часи, що шкодило тяглості української традиції, деформувало народну пам'ять, сприяло вирощуванню безбаченків. Такою є поезія «Тернавка». Тернавка – рідне село поета, перейменоване на Томашівку (такою є й сучасна назва). У названій поезії він обстоює вірність українським традиціям, українському кореню, що робить людину духовно багатую і повноцінною: *Тернавка – древній топонім, / І скільки вміщено у ній. / Колись так звалось село, / В яким спинався на крило. / ... Тернистий шлях є на землі, / Вінок терновий на чолі, / Тернова хустка, і в очах / Той терен, що голубить в снах / І висріблить тобі сльозу / На гожий день і на грозу. / І ще є річенька мала, / Що назву цю раніш несла / У чистій хвилі між лугів / В обіймах пишних берегів. / А нині плаче на дощах / В канаві в лютіх бур'янах... / Простіть нас, предки-орачі, / Що нам, погдумленим вночі, / Відбили пам'ять і любов, / Щоб охолота наша кров, / Щоб ми сприймали за одно / Терновий цвіт і порохно. / Усі, хто стер ім'я селу, / Як суд, приймаємо хулу. / Тернаво – рідний топонім, / Живи у корені своїм* («Топонім») [1, с.102].

Відає належне поет улюбленому місту своєї юності, місту-фортеці, яке зветь квіткою на камені. Зрозуміло – це Кам'янець-Подільський («Кам'янцю-Подільському», «Кам'янецький мотив», «Студентка-подоляночка», «Під кам'янецькими каштанами», «Мій Кам'янець – доля і Мекка»). Він для поета – «місто дитячої казки», «історії здвиг», місто прекрасних парків і дивної («у скельній петлі») річки Смотрич. Але, як завжди, його поезії одухотворені, насичені психологічними деталями, які допомагають відтворити душевний світ поета. Тут його «дух мужнів», це «місто моєї любові / Сув'язь надій і доріг» («Кам'янцю-Подільському»). Поет признається, що через особисті обставини (втрачена нога), не може навідуватися в «квітку чудесну на камені», чим створює щемний настрій і співпереживання, хвилює читача:

Мій Кам'янець – доля і Мекка,
Яка ж ти, дорого, далека:
Випала карта така мені –
В болючу досвітню годину
До тебе лиш спогадом лину,
Квітку чудесна на камені (*«Мій Кам'янець – доля і Мекка»*) [1, с.390].

Вражає тональністю і високістю поетового духу поезія «Студентка-подоляночка» (збірка «Підкова на щастя», 1996). Поет, хоча фізично ізольований від далеких центрів, проте виявляє добру обізнаність із сучасними рухами за повернення в Україну несправедливо замовчуваних імен Великих Українців. Відомим є змагання прогресивної інтелігенції, загалом широкої громадськості, за надання рідній поетовій alma-mater

– Кам'янець-Подільському університету – імені його фундатора і засновника, першого ректора Івана Огієнка (1882-1972 рр.). Першою ластівкою таких домагань поета стала назва вулиці, на якій розміщений головний корпус Огієнкового дітища, вулиця Івана Огієнка. Написана в ритмі пісні (з приспівом), поезія є справжнім гімном оновленій Україні, її видатним синам, матірній землі: *Осяяна, як лугова росинка, / І буревій над нею не гуде, / По вулиці Івана Огієнка / Четверте літо дівчина іде. / Приспів: / Студентко-подоляночку, / Матері поклонись, / Шляхи твої з Україною, / З дітьми її сплелись* («Студентка-подоляночка») [1, с.223].

Відомо, що понад 30 поезій А.Коляновського покладені на музику. Хочеться сподіватися, що й ця поезія знайде свого композитора й буде співатися студентською аудиторією...

Поетика творчого доробку А.Коляновського високохудожня й креативна. За рівнем художньої майстерності та своєрідності поезії поета можна ставити у той якісно естетичний ряд, який відповідає критеріям художнього мислення.

Він досконало володіє системою творення жанрів [2,с.239]. Йому однаково підвладні вірш-спогад, вірш-заклик, вірш-пісня, лірична мініатюра, вірш-медитація, поема (її він скромно називає спробою), сонет, балада, байка («у два рядки»). Але особливо йому до вподоби жанр ідилії шевченківського зразка (приміром, «Садок вишневий коло хати»). Останній представляють такі поезії, як «Бабця», «Чекання», «Лебеді», «М'яка шовкова небовись...», «Був затишок у пахошах п'яних...», «Ретроспектива», «Дві октави», «Ідилічний штрих», «Попід вербами», «Всячина» та ін. Наскрізними в них є мотиви гармонії людини з природою, очікування щастя, замилювання ідилією селянського життя: ... *Он пастушок жене корову з поля, / В корови вим'я повне, аж рипить. / Кипить в печі, парує бараболя, / На припічку рум'яний корж пашисть, / І польове ромашкове роздолля / Згорнулося в тім хлібові умить. / Вечеряти синкові ставить мати, / І вечір йде на каганець до хати* («Дві октави», збірка «З дерева буття», 1997) [1, с.235].

Безумовно, шевченкові ремінісценції очевидні (вечеря матері, корова з поля). В ідилії «Небеса» зображальний план переноситься на людські образи, які втілюють звичний український уклад життя: *Такі живлющі небеса / Весна зіп'яла над собою, / Аж в'ється в дівчини коса, / Медунка впилася росою. / Бабуся вийшла на поріг, / Перехрестившись, споважніла. / До хвіртки сам онук добіг, / І горлиця затуркотіла. / Не відвертайся, доле, глянь, / Яка гармонія довкола, / І захисти від зазіхань, / Щоб дня злоба не розколола* (Збірка «З дерева буття», 1997) [1, с.273].

Ця ідилія, можна стверджувати, є породженням романтичного світобачення поета. Це скоріше картини ностальгічні, бажані, а не відтворення реальної дійсності. Не випадково одна з ідилій називається «Ретроспектива», в якій описуються принади сільського доколгоспного життя: *Хазяйнували і жили / Із землеробної науки, / Де, як, для чого і коли / Нав'язані прикласти руки. / Був хліб і сало з часником, / І легіт, що хмарки полоще, / І церква з золотим хрестом. / Але колгоспу не було ще* (Збірка «Підкова на щастя», 1996) [1, с. 215].

Так естетичне переплітається із соціальним, глибокоідейним. Без сліз і проклять, а силою слова, його таїною поет робить гіркий присуд нелюдському більшовицькому режиму, який сплюндрував село, знищив хазяйновитих працюючих людей. Саме таким був батько поета, його гірка доля просвічується виразно у поетових рядках на сільську тематику.

Виказують в авторові людину високого літературного смаку розсипані, як перли-самоцвіти, ремінісценції з класичної спадщини. Це образи гордих лебедів з поезії «Лебеді» М.Драй-Хмари («Лебеді»), грому з «Гримить» І.Франка («Невимірний в розмаху своїм»), «красивого й корисного» з поезії «Троянди й виноград» М.Рильського («Без повороту. Сонет»), вогнів з поезії «Досвітні огні» Лесі Українки («Вогні»), осені з «Осені» Я.Щоголева («Осінне»), надії з «Contra spem spero» Лесі Українки (Сподівання без надії), буяння квіток з «В дорозі» М.Коцюбинського («Запах і тінь»), морозної віхоли з «Морозенка» Панаса Мирного («Віхола»), земного тяжіння як символу глибокого патріотизму, прив'язаності до рідної землі з поезії В.Симоненка («Земне тяжіння»). Цей ряд можна продовжити..

Безумовно, Шевченкові ремінісценції чи не найпоширеніші. Шевченкові традиції – джерело його творчості і критерії високохудожньої образності («До музи. Н.В.», «Удвох», «Ориця, полечко, орись», «Дві октави», «До теплого сонця», «Ой, журно-журно при ясній долині», «При дорозі дві тополі...», «Рось» та ін.). Шевченкові ремінісценції – це не лише вкраплення у мовну палітру поезії, а проявляються вони здебільшого на рівні тематичному – самотність дівчат, нерозділене кохання, торжество правди тощо.

А.Коляновський є незрівнянним майстром поезій, написаних у стилі народної пісні. Він зберігає її ритмомелодику, афористичну лаконічність, народну символіку та персоніфікацію. Улюбленим художнім прийомом розгортання сюжету є принцип народного паралелізму («Дві черешні», «На Іллі», «Хрипло ворон кричє» та ін.). Справді поетичними шедеврами можна визнати поезії «Рідна сторона», «З довголіття», «Акварель», «День здовжив на годину», «Цвіт калини», «Як сказати про сніг», «Не судилось», «Весна», «Синій жаль», «Студентка-подоляночка» та багато інших.

Грайливістю, дівочою безжурністю пройнятий вірш-пісня «Василинка-нежуринка»: *Я дівчинка Василюка, / Сірі оченята, / І тоненька, як лозинка, / Ще й веснянкувата. / Я як виросла, нівроку, / Себе не впізнала, / Мала з хлопцями мороку, – / Гарбузи давала.*

Метафоричною образністю, зрілою філософічністю відзначається мініатюра «Як сказати про сніг...»: *Як сказати про сніг, / Що присипав поріг, / І поля, і гаї, / Впав на коси твої? / Сонце вип'є сніги, / І розквітнуть дуги, / Але в косах твоїх / Не розчешеться сніг* [1, с.184].

Такого ж типу поезії «Весна», «На поклик мрії», «Синій жаль».

Можна говорити про музикальність та живописність поетичного письма А.Коляновського. Майстерно вкраплює він у поетичну тканину твору музичні терміни, вислови, підсилюючи метафоричну образність творів, що створює в цілому симфонічне, багатобарвне і різноголосе відтворення світу та сприяє розкриттю його філософської суті. Приміром: «органна музика небес»; сніг «з очима грає в унісон»; «стихлі астральні хорали»; «І вітру біла баркарола / Притишилась за ворітьми»; «розкрились рапсодія кохання»; «душа арфічно виграє»; «Землі і сонця арфовий дует / Чарує несфальшованою грою...»; «поїзд цокотів руладу / Клавішами бурих шпал»; «в увертурі високого дня»; грак співає «хриплувате соло»; «Місячна сюїта, / Безгомінний шлях» та ін. Цей ряд можна поповнювати. Отож такі вислови надають поезії високої естетичної приваби, роблять її притягальною і чаруючою. Справжнім гімном музиці можна визнати поезію «До скрипки» (збірка «На грані часу», 1993): *Хто тебе видумав, скрипко, / Як в струни диво вмістив? / Летиться то легко, то швидко / В душу джерельний мотив. / Летиться і не витікає, / Скрапує чаром на дно. / Тужить душа і співає. / Вчора. Сьогодні. Давно...*

Тичининський мотив «сонячних кларнетів», божественних звуків, які покликані облагороджувати людину, тут явно відчутні. Колись назвали поета Б.-І.Антонича «майстром вибагливих метафор» (О.Олійник). Таким же майстром можна визнати А.Коляновського. Цей вид тропу підкреслює його національну приналежність не лише у змісті, але й у формі. Це не надумана, зрозуміло, програма, а внутрішня потреба поетової душі, вияв вірності світу, з якого вийшов. Приміром: «сережки бавить предківський горіх», чоловік «Посіяв шовк-травцю / На свої сліди», «І ячить озеленена ода / На покосах зомлілих октав»; «І місячна косинка жовторота / Над нею зачудовано висить»; «жайвір радість небесну заплів»; березень моргнув «зафіалченим оком і ліг між котиків у лозняку»; «І вечір йде на каганець до хати»; «Голубу парусину / Тчуть хмари ярові»; «перепілка літо відкотила»; «джміль положив віолончель / На мальвовий бутон»; «трелями безсонні солов'ї / Присиплять яблуневі крила»; на зустрічі з матір'ю «жаль озвався медалями / І колючістю сліз»; «розпливався наш визвольний хміль / У сльозу на знаменах звитяги» та под. Ряд можна продовжувати і продовжувати... Правда, чаруюче і захоплююче? Слова грають, захоплюють. Це і є справжня поезія!

Видагливий поет у творенні епітетів, вони у нього наповнені кольорами усіх відтінків, дають підстави говорити про імпресіоністичне начало у його творчості. Приміром: «світанки бузкові»; «синь вечорова»; «жовтий жаль»; «василькові рушники»; «небеса рожеволисті»; коротшають «малинові хвилини»; небеса «подільські синьолиці»; «перед світанками рум'яними»; в очах «привієні агати»; «черешні білопінні»; «обрій гне фіолетові дуги»; «вечір синьоокий»; «дзвінкого неба голубий намет»; «синій жаль»; «граки синюваті» і под.

Багато поетичних висловів А.Коляновського мають підстави стати крилатими, стати афоризмами за рівнем узагальнення і значущістю фрази: «Шаную руки, що плекають хліб», «За літній день, що рік годує, / Вклонися трудовим рукам», «Спинися, мить, ти чарівна», «Поклонімося доброти» та ін.

Творче мислення поета, його оригінальність проявилася, як і в кожного справжнього поета, у творенні нових слів, новотворів чи, як називають, неологізмів, приміром: «а там – внеосаж далина», «подалені імена», «літоспад», «бджоли зумрінь», «зафіалчене око», «усміхнулася віасто», «в миротворі / Хай здоровиться й щастить», «хліборобове село», «жоржини дзвонять в барвоквітть», «І немає мрієсну» та ін. Хочеться сподіватися, що вони приживуться у мовленні, збагачуючи словниковий запас рідної мови.

Де твориться – там і втрачається. Ложкою «дьогтю», як на мене, у мовній палітрі поезії є слова-«ляпи», не виправдані за тональністю і змістом! Наприклад: «... вловиш ту мить, / Зважившій міру мовчання», «ясенність полів», «внетерпляч, навмання», «підбитий підранок», «розтрушу в сумир», «... холодний небодишний твір», «не шибєрне ніде». Вони потребують чи ширшого тлумачення для читача, чи відмови від них...

Отакий він – поет, людина, Майстер Афанасій Коляновський. Поет від Бога і землі. Поет життєлюб, життєстверджуючого начала, палкої віри в український день «сонцеликий». Він сповідує гасло: Найкращі ліки – гарний настрій, / В душі розлита благодать, / Добридень, люди, друже, здрастуй! / І яблуні в саду стоять [1, с.259].

Поет духовно завжди серед людей, у нього все зв'язане із землею і духом народу. На окрему розмову заслуговують авторські посвяти своїх віршів. Вони двоякі. Деякі – мають конкретних адресатів: Григорій Даниляк, Ігор Новаковський, Г.Ілліх, Людмила Кравчук, Галина Комарницька, Діана Миндра, Микола Федунець, Леонід Танащук, Оксана Саврацька, Анатолій Балух, Тамара Гусар і Тамара Прокопчук. Деякі – заховані за криптонімами: Г.Г. («Незабутне»), Н.С. («Туга»), Г.Д. («І знову – ти!»), Н.В. («До Музи»). І в першому, і в другому випадку хочеться більше знати про тих друзів, приятелів чи шанувальників його таланту, адже вони зігрівають поетову душу, дають йому натхнення. Бажано, щоб упорядники видань його творів це врахували. Це розширить коло уявлень про особистісне в поета, загальнолюдське, що зробить його більш зрозумілим, своїм.

Є у поета вірш-заповіт «Онукам»:

Та полишу онукам слова,
Як настане пора не вернутись.
Тільки б їм на землі не забутись –
В тих словах Україна жива! [1, с. 212].

Заповіт любити в його словах Україну – це справді заповідь навіки. І в цьому непроминальна суть поезії А.Коляновського. Вона буде жити доти, доки буде існувати українська душа та українські святощі.

Усі надії поета на молодь, молоду зміну, яка є носієм роду, його начала: *Хай доглянуть мою сіножать / Молоді молодими руками, / Ну, а птиці, що вдалеч летять, – / То природне прощання з літами!* («Прощання») [1, с.343].

Рано сумувати, Поете! Ми чекаємо од Вас нових одкровень, нових поетичних шедеврів, сповнених любов'ю до людини, до рідної землі. Знайте, що Ваші твори, які проросли з національного коріння, з історичної пам'яті народу, з його душевної муки, забезпечили собі владність над часом. Така прерогатива справжньої літератури, такою є Ваша творчість. Ви – не поет обманутих надій (Б.Гришук), Ви – поет великого таланту!

Джерела та література:

1. Коляновський А.М. Вибрані твори / Упоряд. В.Білінський. Передмова С.Сохацької. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2009. – 400 с.
2. Мачківський Микола. Чесна і світла сповідь / Літературна Хмельниччина ХХ ст. Хрестоматія / Упоряд. М.Ф. Федунець. – Хмельницький, 2005. – 507с.

В статтє охарактеризовань основньє художественньє концептє поэтического творчества патриарха украинской поэзии, уроженца Подолья Афанасия Коляновского; акцентується внимание на художественном своеобразии и неповторимости его поэтического стиля.

Ключевые слова: *концепт України, нежний лирик, романтичне мировоззрення, житнеутверждаюче начало.*

УДК 821.161.1.09

Л.М. Комарніцька

ЄВАНГЕЛЬСЬКА ТЕМА У ТВОРІ М.О. БУЛГАКОВА «МАЙСТЕР І МАРГАРИТА»

У статті розглядаються особливості інтерпретації євангельських мотивів, традиційних християнських образів у романі М.О. Булгакова «Майстер і Маргарита».

Ключові слова: *інтерпретація, роман, прокуратор, конфлікт.*

Однією із найактуальніших проблем у російській літературі виступає трактування євангельського канонічного тексту. До біблійних сюжетів, до образу Христа зверталися у своїй творчості багато російських художників слова, в тому числі і О. К. Толстой, Ф. М. Достоєвський, Л. М. Толстой, Л. Андрєєв, С. Єсенін, В. Маяковський. Значне місце ця тема займала і в творах радянських письменників, які намагалися зіставити ідеали революції з християнською мрією про пришествя «царства земного», царства свободи і рівності, де не буде вже ні багатих, ні бідних, ні мучителів, ні пригноблених. Образ Ісуса Христа «в білому віночку з троянд», що йде попереду загону червоноармійців, виникає у поемі «Дванадцять» О. Блока. По-своєму інтерпретується євангельське сказання про Христа і в творах А. Белого, де, також як і у Булгакова, хоча і не настільки органічно, пов'язані між собою два стильових прошарки – біблійний і сучасний.

Значне місце євангельські мотиви посіли у романі видатного російського письменника М.О. Булгакова «Майстер і Маргарита», що входить у світову літературну традицію завдяки зверненням автора, перш за все, до християнських образів і легенд як канонічних, так і апокрифічних текстів. Ремінісценції Євангелія характерні вже для ранніх творів письменника. Символіка Апокаліпсису є одним з найважливіших структурно-утворюючих початків художнього світу «Білої гвардії». Біблійні образи отримують права реальних героїв у романі «Майстер і Маргарита» з його паралельно розвиваючими давніми, історико-релігійними та сучасними соціально-історичними планами.

Звертаючись до такого важливого питання, як винність або невинність Понтія Пілата, римського прокуратора, необхідно сказати про надзвичайно оригінальне художнє його вирішення Булгаковим. Це питання дослідник І. Ф. Белза не зміг в достатній мірі оцінити, сприйнявши його лише як своєрідне відображення позиції професора М. К. Макковейского. Хід міркувань науковця приблизно такий: твори М. К. Макковейского, який «зайняв принципово іншу позицію», ніж євангелісти, і стверджував винність Пілата на підставі порушення однієї з постанов дванадцяти таблиць, закликають можновладців не брати до уваги думок і бажань натовпу, судити по справедливості. Це й вплинуло, мабуть, і на оцінку поведінки римського прокуратора авто-

ром «Майстра і Маргарити». Булгаківський Пілат знає, що Іешуа невинний, але йому відомо також й інше: захищаючи винного в порушенні закону «про образу величності», (а саме цей злочин й інкримінується Іешуа), він загине й сам від руки імператора Тіберія, який став під кінець життя особливо підозрілим. Імператор дає хід будь-якому доносу і найжорстокішим чином розправляється навіть з найближчими для нього сановниками. Саме це відчуття безсилля, народжене боягузством, неможливість коритися голосу совісті приводить у відчай Пілата. Викритий вищою владою, після кількох спроб врятувати Іешуа, він затверджує винесений бродячому філософу синедріоном смертний вирок. З цього моменту починається трагедія Пілата, яку автор роману трактує як трагедію совісті, що пробудилася [2, с. 41].

Спробуємо простежити еволюцію моральної свідомості Пілата, мотиви його поведінки протягом двох трагічних днів весняного місяця нісана. Понтію Пілату, п'ятому римському прокуратору Іудеї, володарю жорстокому, коли йде мова про честь і гідність Риму, але загалом справедливому, приводять на суд чергову жертву релігійного фанатизму іудеїв – одного з бродячих філософів і пророків Галілеї. Бажаючи ухилитися від участі в підступних і кривавих задумах прихильників Єгови, які нав'язують прокуратору роль виконавця їх несправедливих [на його думку] і жорстоких законів, Пілат, на тій підставі, що підслідний родом із Галілеї, а не Іудеї, робить спробу передати справу на розгляд тетрарха. Але хитрий і обережний Ірод Антипа, який, як виходець з племені ідумеян і син Ірода Великого, відомого своїми розправами з іудейською знаттю і насадженням римських звичаїв, був ненависним іудеям, через ті ж мотиви відмовляється затвердити винесений синедріоном смертний вирок і повертає арештованого прокураторові Іудеї. Переконавшись у тому, що ролі ката в синедріоні йому не уникнути, Пілат вирішує обмежитися суто формальним допитом засудженого і мерщій позбутися обтяжливої для нього справи, в яку його знову втягнули фанатичні іудеї. Його дратує процедура допиту, і сам заарештований. Тим більше він роздратований від того що знає, що підсудний невинний. Крім усього іншого, у нього страшенно болить голова. І коли бродячий філософ фамільярно називає ігемона «доброю людиною», Пілат у гніві навіть наказує кентуріону Марку покарати нахабу. Але чи можна на цій підставі вважати прокуратора жорстоким? Навряд чи. За поняттями того часу, порушення ієрархічного статусу взаємин патриція і плебея вважалося дуже серйозною провинною, та й мова йшла лише про якогось варвара, злидаря, ставлення до якого ніяк не підходило ні під вердикт римських законів, ні під римське поняття про справедливість. Коли карали варварів, совість римлянина була спокійна. Пілат був, швидше, навіть милосердним. Він хотів лише провчити нешанобливого жебрака. Більше того, прокуратор спеціально попереджає свого кентуріона, знаючи його нелюдську жорстокість, щоб він не забувся і не калічив арештованого [2, с. 83].

Коли ж прокуратор в процесі допиту, який прийняв раптом якимось чином досить дивний і несподіваний напрямок, – швидше, бесіда, суперечка, а не допит, – відкриває в підсудній людині вельми освіченого, оригінального мислителя, та ще й вправного лікаря, що зцілив його від головного болю. Він переймається до нього симпатією, і, переконавшись остаточно в його невинності, робить навіть досить ризиковані не тільки для своєї службової кар'єри, але і для життя спроби його врятувати.

Врятувати підсудного прокуратору було дійсно важко, можна сказати, навіть неможливо. По-перше, прокуратор був не такий вже всесильний, як здається І. Ф. Белзу. Він безпосередньо підпорядковувався тетрархові Іродові Антипі, правителю четвертої частини провінції, а потім і проконсулу Вітеллію, наміснику провінції Сирії, який недоброзичливо ставився до Пілата. По-друге, як уже зазначалося, чималу роль тут відігравала й атмосфера інтриг, доносів, підступів, характерна для тогочасного римського суспільства, помножена на патологічну підозрілість імператора Тіберія. Крім того, прокуратор прекрасно знав, які могутні зв'язки мали іудеї, що зуміли проникнути в палаци римської знаті і навіть самого імператора, зв'язки, які пізніше ще більше зміцнилися.

Таким чином, вина з римлянина і прокуратора Іудеї знімається абсолютно. Але від чого ж таким неспокійним був сам Пілат? Чому його збентежену свідомість роздирало непереборне відчуття тяжкої провини, яку він хоче заглибити, намагаючись полегшити хоч якимось смертю жебрака філософа (ковток води помираючому від спраги і припинення жахливих мук ударом списа під серце), помститися за нього Іуді, який зрадив його за тридцять срібляників (Пілат прозоро натякає начальнику поліції Афранію, що буде задоволений, якщо дізнається, що Іуду вбили). Пілата мучить також й інше: що подумає про нього безвинно ним засуджений на смерть бродячий філософ, як він оцінить вчинок Пілата? [4, с. 86].

Надзвичайно психологічно тонко зображена М. Булгаковим сцена зустрічі Понтія Пілата з начальником таємної служби Афранієм після повернення останнього з місця страти Іешуа, на якій він був присутній за наказом прокуратора. Коли пролунали нарешті «двогочікувані кроки» Афранія, прокуратор не міг стримати радості, з його вуст вже готове було зірватися запитання: «Но что же он, что он сказал?» [1, с. 296] – але ігемон розуміє, що не може він, римський патрицій і прокуратор, виказати перед своїм підлеглим, який вже і так знає більше, ніж належить, так відверто свою зацікавленість у долі і передсмертних словах розп'ятого жебрака-філософа. Тому він напружує всі сили, щоб не видати себе: пропонує Афранію обсушитися, випити вина, аналізує, як і належить римському адміністратору, політичну ситуацію, пов'язану з подіями, що відбулися, але все ж таки не витримує і запитає:

« – А скажите... напиток им давали перед повешением?...

– Да. Но он, – тут гость закрыл глаза, – отказался его выпить» [1, с. 296].

Прокуратор розуміє, що карти його розкриті, але, зберігаючи самовладання, все ж таки продовжує гру:

« – Кто именно?

– Простите, простите игемон! – воскликнул гость, – я не назвал? Га-Ноцри» [1, с. 296].

Подальша розповідь Афранія не втамовує, а, навпаки, посилює муки Пілата. Вони не залишають його, як нам відомо, і після смерті. І це було не страждання римського прокуратора, який не має чим собі дорікнути, це було каяття нової, невідомої досі римлянинові, християнської совісті. Після зустрічі і розмови з бродячим філософом у свідомості Пілата, сформованій під впливом грецьких понять про красу і мудрість, та римських – про силу, гідність і могутність, з'являється нове, незнайоме йому почуття любові і милосердя. Звичні для римлян тієї епохи егоїстичні уявлення раптом руйнуються в душі Пілата. Він починає відчувати себе не прокуратором Іудеї, римським патрицієм, вершником Золотий Спис, а просто людиною, братом таких же, як і він, людей. Він починає розуміти і шкодувати навіть нелюдського, звіроподібного кентуріона Марка Крисобоя. Йому відкривається, що все настільки важливе для нього: кар'єра, успіх, імператорська милість і т.п. – просто міраж, щось те, чого не можна порівняти навіть з тим душевним благом (поняття яке йому навів бродячий філософ).

Лікування игемона жебраком-пророком від страшної гемікранії – це символічне звільнення його від сковуючої душу помилки, звільнення з полону п'янки. Але римський прокуратор ще тільки відчув себе людиною, але не став нею у повній мірі. Його душа, його думки ще міцно пов'язані з давніми уявленнями про життя. Це – боротьба старої, язичницької римської свідомості й нового, що й становить основу та сенс духовної драми п'ятого прокурора Іудеї. Він продовжує жити ще за колишніми нормами, але оцінює життя своє і карає себе вже за законами іншої моральності. Ця боротьба відбувається і під час уявної розмови Пілата і Іешуа:

«– Но, помилуйте меня, философ! Неужели вы, при вашем уме, допускаете мысль, что из-за человека, совершившего преступление против кесаря, погубит свою карьеру прокуратор Иудеи?

– Да, да, – стонал и всхлипывал во сне Пилат. Разумеется, погубит. Утром бы еще не погубил, а теперь, ночью, взвесив все, согласен погубить. Он пойдет на все...» [1, с. 310].

Дослідження питання про винність або невинність Пілата має давню традицію. Неодноразово воно виникало у працях істориків-богословів. У зв'язку з розмовою про внутрішнє перевтілення Пілата, необхідно звернути увагу ще на одну цікаву особу роману М. Булгакова – начальника таємної служби Афранія і на його дивну поведінку під час розмови з прокуратором. Її дивовижа полягала в тому, що майже все повідомлене Афранієм Пілату про Іешуа було чистісінькою брехнею. Адже Іешуа не відмовився від напою, який був посланий йому для полегшення страждань за наказом прокурора, він нікому не дякував і не знімав ні з кого провини за свою смерть. Більш того, він не говорив, що «в числе человеческих пороков одним из самых главных считает трусость» [1, с. 296]. Можливо, Афраній, чудово розуміючи стан Пілата, не тільки навмисно посилював муки прокуратора і особисто звинувачував його, а й намагався підштовхнути игемона до якоїсь вигідної йому дії? Адже не випадково він з таким запалом виконує незаконний (і тому завуальований) наказ игемона помститися Іуді. Звичайно, можна припустити, що Афраній любить гроші, але ж він отримав би більшу плату, якщо б зрадив первосвященникам ненависного їм прокуратора. Але він не тільки не робить цього, а й вже за своєю ініціативою підкидає Іудині гроші Каїфі, тобто тому, хто ними й забезпечив зрадника. Він не лише старанно виконав наказ про поховання Іешуа, але й дозволив (через свого помічника) брати участь у ньому Левію Матвію і на диво ласкаво обійшовся з ним. Тут виникає питання: чи не був і сам Афраній, так само як і інші, просвічений бродячим пророком? Адже, судячи із його розмови з Пілатом, він добре знав Іешуа і чув багато зі сказаного ним. Він навіть не раз зустрічався з ним поглядом. А недооцінювати значення людського погляду, коли мова йде про пізнання істини, не можна [2, с. 90].

Типологічна спорідненість проблематики сучасних та історичних розділів роману прямо підкреслюється і однаковою смисловою та функціональною значимістю в них мотиву зради: Іуди – у минулому, Алоїзія Могарича та Ізноскова, приятеля редактора Яшкіна, – в сьогоденні. Причому в одній із чорнових редакцій твору Майстер відверто називає Ізноскова Іудою, а «полум'яний вигук» Івана Бездомного на зауваження нічного гостя не залишає сумнівів у тому, з яким саме Іудою порівнюється приятель Яшкіна.

Людина, безсумнівно, жорстока, Понтій Пілат, однак, на думку німецького історика Мюллера також і особистість піднесена, надзвичайна. Обвинувачений, що стоїть перед ним, чомусь здається йому героєм. Язичник-прокуратор навіть схильний визнати арештованого напівбогом, і єдине, що змушує його дати згоду на страту підсудного, це страх перед доносом кесареві. Адже точно так само, як вчинив Пілат, змушений був би на його місці вирішити це питання інший римлянин. Сумнівно лише одне, чи наважився би інший виказати, подібно до Пілата, повагу і доброзичливість до підсудного, чи зміг би спробувати врятувати його.

Пілатів гріх заслуговує на всілякий осуд, але, з іншого боку, його боягузтво робить його поведінку психологічно зрозумілою і навіть, в якійсь мірі, простимою. Адже хвороблива підозрілість Тіберія, який став другою рукою римського імператора, була спрямована, перш за все, проти чиновників, які правили в провінціях. Особливо, якщо ті були, подібно до Пілата, адміністраторами вмілими та впливовими

Звичайно, історія – суворий суддя, і дії Пилата вона назве не інакше, як «судовим вбивством» невинного, але при всьому цьому – вбивством, скоєним при пом'якшуючих провину обставинах. Через це історія не відмовить нещасному прокуратору в співчутті, яке завжди має до трагічних особистостей. Ця концепція Мюллера, як і багато чого іншого в його книзі, не пройшли поза увагою Булгакова. Він, як і Мюллер, теж виразно співчував Пилатові, не дивлячись на виявлене ним боягузтво [2, с. 74].

Суворим по справедливості заявив себе Понтій Пилат в головному епізоді свого правління і, як з'ясується пізніше, свого життя (коли оголошує вирок злочинцям, серед яких значиться безневинний Ієшуа). Суворість його була очевидна. Що ж до справедливості, то він уособлював її і тоді повною мірою – якщо тільки прийняти за аксіому, ніби закон справедливий. Якщо ж стати на протилежну позицію, що і робить у кінцевому підсумку Пилат, приходять безспірне переконання: справедлива одна лише совість.

У конфлікті священної драми позиція Пилата (первинна) виявляється полемічною позиції протагоністів. Якщо Ієшуа, проповідуючи любов і віру в рятівні властивості людського духу, то Пилат стверджує ненависть до людини і скептицизм по відношенню до гармонійної соціальної перспективи. Для нього всі люди злі, а царство істини «ніколи не настане». Заперечуючи віру в духовні цінності, Пилат заперечує і диво – явище Спасителя, даючи фігурі Ієшуа прагматичне тлумачення («лікар», «бродячий філософ», «психічнохворий»). Невіра в диво – показник внутрішньої неспроможності особистості, духовної убогості. Бездуховний принцип буття є нормою не тільки для Пилата, але і для всього світового устрою Римської імперії. Затвердження Пилатом смертного вироку, винесеного синедріоном, це захист і утвердження жорстокості та антигуманності, згубних для людини в суспільстві. Таким чином, якщо протагоніст священної історії – Ієшуа – рятівник людства, то антагоніст Пилат – грабіжник. Згубна функція антагоніста полягає в самому імені героя: Пилат означає «спис» (від лат. дротик, спис). Вирок прокуратора згубний, за його наказом заковують списом Ієшуа. Нарешті, згубна відплата за свої гріховні вчинки наздоганяє самого Пилата – це муки совісті, уколи каяття.

Булгаков не спрощує конфлікт біблійного міфу. Він не розводить Ієшуа і Понтія Пилата за схемою: герой і лиходій, мученик і тиран. Письменник виступає як діалектик, розуміючи, що перед ним не один конфлікт, а ціла система взаємообумовлених конфліктів. Один з них – психологічний, що розриває душу Пилата на дві частини: прокуратор і людина вступають в нього в непримиренний бій.

Службові обов'язки Понтія Пилата звели його з обвинуваченням із Галілеї Ієшуа Га-Ноцрі. Прокуратор Іудеї хворий виснажливою хворобою, а бродяга побитий людьми, яким він читав проповіді. Фізичні страждання кожного пропорційні їх суспільним положенням. Всемогутній Пилат страждає головним болем так, що навіть готовий прийняти отруту. А ось жебрак Ієшуа, хоча і побитий людьми, в доброті яких він переконаний і яким він несе своє вчення про добро, тим не менше нітрохи не страждає від цього, бо фізичні муки тільки випробовують і зміцнюють його віру, що є для нього сенсом життя.

Отже, ми бачимо, що в булгаківському романі є дві крайні полярні точки зору на світ, які з найбільшою повнотою виражені «героями древніх глав» – Пилатом та Ієшуа Га-Ноцрі. Один з них, Га-Ноцрі, свято і непорушно вірить в те, що світ ґрунтується на засадах добра, вірить в обумовленість історичного розвитку людства, прямою дорогою йде до істини. Він переконаний, що «настанет время, когда не будет ни власти кесарей, ни иной власти. Человек перейдет в царство истины и справедливости» [1, с. 35]. Життя не підтверджує настільки ілюзорних уявлень про світ: волосок життя Ієшуа виявляється легко перерізанним людьми, Іуда виявляється зрадником. Зло, взагалі, як стверджує Воланд, знаходиться в природі людини [2, с. 26].

Але життя рішуче спростовує і похмура переконання Понтія Пилата в тому, що царство істини ніколи не настане. Скептицизм жорстокого прокуратора Іудеї долається добротою Ієшуа Га-Ноцрі, який продовжує, навіть в останню хвилину свого життя, піклуватися про ближнього. Ні злості, ні байдужості не вдається вигнати добро і милосердя. Воно живе в людях, незважаючи ні на що. Воно несподівано прокидається у Маргариті. Через свої нещастя вона стала жорстокою. Але добро і милосердя змушують її просити у Воланда про помилування Фріди, приносячи в жертву свою любов і долю. Милосердя лізе, як говорить Воланд, буквально в усі щілини, проникаючи навіть у саме святилище зла. Могутній вплив Добра відчуває на собі і невіруючий в нього Пилат, що не знаходить собі заспокоєння після вбивства Ієшуа. Є, взагалі, різні теорії, говорить Воланд, як би підводячи підсумок суперечки. Але є серед них і така, згідно з якою кожному буде дано по його вірі. І під цією думкою Воланда також може підписатися і сам автор.

Сучасний критик підкреслює, що «змістовна продуктивність синтезу міфологічних, легендарних, літературних і конкретно-історичних контекстів у «Майстрі і Маргариті» свідчать не тільки про його загальнокультурні можливості, але, перш за все, про здатність даного прийому руйнувати стереотипи сприйняття традиційного матеріалу» [5, с. 27].

Джерела та література

1. Булгаков М.А. Избранное: «Мастер и Маргарита»: Роман. Рассказы / М.А. Булгаков – М.: Худ. лит., 1988. – 480 с.
2. Вулис А.З. Роман М.Булгакова «Мастер и Маргарита» / А.З. Вулис. – М.: Худ. лит., 1991. – 223 с.
3. Гейки К. Жизнь и учение Христа / К. Гейки. – М.: Просвещение, 1994. – Вып. 4. – С.24.

4. Лотман Ю. Текст в тексте / Ю. Лотман // Ученые записки Тартусского гос. ун-та. – Тарту: Тартуский гос. ун-т, 1981. – Вып. 567. – С. 3-18.
5. Нямцу А.Є. Проблеми традиції та новаторства у світовій літературі: Навч. посіб. / А.Є. Нямцу, В.І. Антофійчук. – Чернівці: Рута, 1998. – 208 с.

В статье рассматриваются особенности интерпретации евангельских мотивов, традиционных христианских образов в романе М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита».

Ключевые слова: интерпретация, роман, прокуратор, конфликт.

УДК 908 (477.43) (092)

О.В. Будзей

НЕВІДОМІ СТОРІНКИ З БІОГРАФІЇ ВІКТОРА ГУЛЬДМАНА

Працюючи повсякчас у провінції, потрапити ще за життя до енциклопедії, причому не галузевої чи регіональної, а універсальної загальнодержавної, – це вдавалося мало кому. На початку ХХ століття таке несподіване щастя «звалилося» на голову 48-річного кам'ячанина Віктора Гульдмана – скромного трудівника на ниві подільської статистики.

1900 року в Санкт-Петербурзі почала виходити «Велика енциклопедія» під редакцією російського соціолога Сергія Южакова. Видання мало підзаголовок «Словник загальнодоступних знань з усіх галузей». Упродовж п'яти років побачили світ усі 20 грубесних томів, кожний з яких мав у середньому 800 сторінок. Та нас найбільше цікавить сьомий том, що вийшов на початку 1902 року (цензурний дозвіл на видання отримано 4 листопада 1901 року). Вміщена в цьому томі стаття про Гульдмана не така вже й маленька – 43 рядки. Ось її зміст (у перекладі українською мовою):

«Гульдман Віктор Карлович – член-секретар Подільського статистичного комітету, провінційний громадський діяч, дослідник Подільського краю і місцевий археолог. Гульдману належить досвід наукового дослідження й опису Подільської губернії. Цьому він заклав підвалини цілою низкою праць, з яких найвідоміші: «Подільська губернія. Спроба географічно-статистичного опису» 1889 (II+412 стор.); «Населені місця Подільської губернії», 1893 (636 стор.); «Помісне землеволодіння в Подільській губернії», 1898 (363+46+36+3 стор.); «Рух населення в Подільській губернії (1872–1886)», «Сліпі в Подільській губернії», «Пам'ятки старовини на Поділлі», 1901 (понад 400 стор.) і деякі інші. Від 1890 року перебуває редактором «Подільських губернських відомостей», які 1898 року йому вдалося перетворити на щоденне видання з програмою великих провінційних приватних газет. Але дворічний досвід (1898 і 1899) видання, через частково матеріальні, а частково цензурні умови, показав неможливість існування на Поділлі щоденної газети, що, до речі, одного разу вже засвідчив раніше і «Подільський листок», що видавався тут у 1870-х роках і не проіснував навіть року. Тому «Подільські губернські відомості» знову виходять з 1900 року тільки двічі на тиждень, хоча і з «неофіційною частиною», присвяченою місцевим інтересам і питанням. Незалежно від цього, Гульдман співпрацює в інших приватних періодичних виданнях і разом із тим є членом кількох наукових установ і товариств. 1894 року він був секретарем першого з'їзду подільських цукроварів і потім видав його «Праці» окремою книжкою, що нині стала бібліографічною рідкістю. Загалом Гульдман працює на Поділлі вже 16-й рік».

Через два роки ця енциклопедична стаття несподівано обернулася для Гульдмана, який 1 березня 1904 року через хворобу вийшов у відставку, сатиричним фейлетоном «Про велику помилку «Великої енциклопедії», опублікованому в жовтні 1904 року в літературному, науково-популярному та педагогічному журналі «Образование», що видавався в Санкт-Петербурзі. Автором публікації був популярний тоді російський письменник і журналіст Олександр Яблоновський (справжнє прізвище – Снадзський), який у 1903–1905 роках щомісяця вів у журналі сатиричну рубрику «Рідні картини». Подамо і цю публікацію (теж у перекладі українською мовою, з незначними скороченнями):

«Один із наших читачів, який підписався «Читач-Подольнин», просить нас звернути увагу на «надмірну» повноту відомостей, що повідомляються в енциклопедичних та інших словниках:

«...Вже, здається, яким прискіпливим повинен бути вибір матеріалу для енциклопедичних словників, а тим часом і вони нині засмічуються найневідповіднішим і підозрілим баластом, що проникає в них, мабуть, контрабандним шляхом. Як приклад, відзначимо один такий факт, на який ми натрапили недавно зовсім випадково, шукаючи у «Великій енциклопедії» відомості про померлого вождя сіоністів доктора Теодора Герця і вбитого в морському бою 28 липня адмірала Вітгефта. Ні того, ні іншого ми в словнику не знайшли, зате в тому сьомому на сторінці 722 з подивом надібали на біографію... пана Гульдмана. Оскільки читачеві це прізвище, без сумніву, невідоме, то вважаємо за необхідне пояснити, що пан Гульдман, як видно з енциклопедичного словника, є секретарем подільського губернського статистичного комітету та редактором «Подільських губернських відомостей» і з гордістю вважає себе автором кількох «праць», як, наприклад, «Населені місця

Подільської губернії», «Помісне землеволодіння в Подільській губернії», «Праці з'їзду подільських цукроварів» та ін. Остання «праця», як пояснює енциклопедичний словник, тепер є бібліографічною рідкістю.

Зацікавившись чудовим літератором-земляком, ми постаралися роздобути його твори, що продаються в нас, у Подільській губернії, у всіх станових квартирах. І виявилось, що книга «Населені місця» – це звичайнісінький список міст і сіл губернії із зазначенням поліцейських і слідчих дільниць тощо, а «Помісні землеволодіння» – це список подільських поміщиків і їхніх маєтків. Такі твори з не меншим успіхом, ніж пан Гульдман, міг укласти будь-який волосний писар. Що ж до «Праць цукроварів», то це не книга, а худа брошура до 150 сторінок, що містить протоколи засідань у Кам'янці з'їзду місцевих цукрозаводчиків, які обговорювали питання про введення на заводах полів зрошування. Видано ці протоколи чи не в кількох десятках примірників, тож, зрозуміло, є такою ж «бібліографічною рідкістю», як протоколи всіх дрібних провінційних з'їздів, що збираються зі спеціальних питань.

Цього, однак, мало. Гульдман іменується в енциклопедичному словнику не тільки літератором, але і провінційним громадським діячем. У чому ж полягає його провінційна діяльність? Відповісти на це зможе, між іншим, кореспонденція з Кам'янця-Подільського, опублікована торік у «Русских ведомостях» і досі не спростована:

«Торік «Русские ведомости» у № 87 вмістили звіт про судову справу, в якій фігурував редактор місцевих «Губернських відомостей» і секретар губернського статистичного комітету Віктор Гульдман, що почав безуспішну спробу спростувати висунуті йому обвинувачення надсиланням анонімних доносів. Днями цей же пан постав перед мировим суддею першої дільниці Кам'янця-Подільського як звинувачений в образі власника лимарної крамниці Іде Содецького (єврея). Завітавши в цю крамницю, щоб купити нашійник для своєї собаки, пан Гульдман раптом накинувся на господаря крамниці через те, що той не встав у його присутності, і вибухнув на адресу Содецького купою нецензурних лайок, закінчивши словами: «Мало вас ще били». Мировий суддя присудив панові Гульдману 20 рублів штрафу із заміною при неплатоспроможності арештом упродовж чотирьох днів».

Щодо згаданої кореспонденції в № 87 «Русских ведомостей», то з неї ми дізнаємося, між іншим, що пан Гульдман служив деякий час поліцейським чиновником, але потім, очевидно, вирішив змінити шашку квартального на перо редактора «Губернських відомостей» і анонімного донощика. Чи не правда, придатний персонаж для енциклопедичного словника?»

Друкуючи цей лист читача-подолянина, ми, зі свого боку, не можемо не зазначити, що повністю поділяємо його погляд і вважаємо «помилку» редакції словника зовсім непростою. Звичайно, в такій величезній роботі можливі й огріхи, і промахи, але публіка якось звикла вже думати, що ці огріхи більше стосуються неповноти відомостей. Тут же перед нами все навпаки: людина зрошувала поля, писала доноси, нецензурно лялася і служила в поліції – таким є весь зміст її біографії. А між тим цей формуляр створив йому «безсмертя» та надав йому місце в ряду російських літераторів і вчених. Правда, квартальне минуло пана Гульдмана могло і вислизнути від уваги редакції словника, але вся біда в тому, що в багажі цього пана і немає нічого, крім квартального минулого: він весь тут, і в цьому минулому всі його права на безсмертя».

Спливло понад сто років після публікації цього фейлетона. І що ж бачимо? А бачимо, що жоден дослідник минувшини Поділля, який цікавиться останньою чвертю ХІХ – початком ХХ століття, не може обійтися без довідкових видань, укладених Віктором Гульдманом. Такому дослідникові вже не треба піднімати архівні справи, щоб навести елементарну довідку про населений пункт, організацію чи діяльність посадової особи в зазначений період, а досить узяти в бібліотеці укладені Віктором Карловичем «Населені місця» (1893 рік), «Помісне зевлеволодіння» (два видання – 1898, 1903), «Довідкову книжку» за 1888 рік, «Подільські адрес-календарі» за 1895 та 1900 роки, «Пам'ятки старовини» та ін. Дещо з цього багатства вже потрапило до Інтернету.

Звісно, Гульдман – не Сіцінський і не Ролле. Йому явно бракує дослідницького хисту, яскравої подачі матеріалу, притаманної цим двом корифеям поділлязнавства. Але ж Віктор Карлович ставив перед собою набагато скромніші завдання, ніж Юхим Йосипович і Юзеф Антоній. І, наскільки це можливо, ретельно їх виконував.

Хоча відзначимо, що сучасники Гульдмана, рецензуючи його праці, не раз піддавали їх досить гострій критиці. Варто лише глянути публікації у відділі «Бібліографія» у журналах «Киевская старина», «Исторический вестник», «Записках Наукового товариства імені Шевченка», щоб у цьому переконатися. А рецензентами книг Гульдмана були Никандр Молчановський, Чеслав Нейман, Олександр Лазаревський, Юхим Сіцінський, Микола Біляшівський, Василь Рудаков, Леонід Лічков.

Ось, для прикладу, висновок Олександра Лазаревського про «Населені місця Подільської губернії»: «Взагалі книга пана Гульдмана є працею, зробленою без обдуманого плану, захарашеною нікому не потрібними відомостями, на кшталт «попутних станцій». Проте немає відомостей необхідних, наприклад, щодо води. Доводиться пошкодувати про витрачені на видання кошти і, як і раніше, очікувати списків населених місць Подільської губернії в тому вигляді, в якому вони потрібні як для ділових, так і для наукових довідок».

Чеслав Нейман так відгукнувся про «Подільську губернію» Гульдмана: «Геть байдуже ставлення до зібраного різноманітного матеріалу, зведення всіх даних до одного загального ступеня непорушної достовірності, суміш правильного з неправильним, справжнього з вигаданим без жодних критичних вказівок для читача – ось головний і великий гандж книги». А наприкінці відгуку рецензент зазначив: «Якою б не була моя особиста думка про книгу, можливо, що я і помилюся багато в чому, применшуючи її гідність, але я вважаю, що читач не погіршить, якщо поставиться до праці пана Гульдмана з величезною обережністю».

Поблажливіше, ніж колеги, відгукнувся Юхим Сіцінський на «Помісне землеволодіння в Подільській губернії»: «Прочитавши заголовок книжки, можна подумати, що в ній є яесь дослідження про поміщицьке володіння землею на Поділлі. Тим часом тут є тільки реєстри осель по повітах з означенням, до кого належить оселя, віра пана, де він народився, пошта й кількість землі з поділом її на ґрунти для осель, поле, ліс, пасовиська та неужитки. Показано й те, чи пан господарює сам, чи віддає свою землю в оренду й кому... Жаль, що автор не подав розвідки про володіння землею на Поділлі. Значний матеріал для такої розвідки могла б дати сама його книжка».

Біографія Гульдмана привертає увагу сучасних дослідників. Особливо плідно попрацював доктор історичних наук Лев Баженов, якому пощастило у фондах Державного архіву Хмельницької області виявити формулярні списки про службу Віктора Гульдмана за 1886, 1893, 1894, 1901 роки. Проте залишається ще багато білих плям у життєписі Віктора Карловича.

Так, відомо, що Гульдман народився 1854 року в одній з німецьких колоній, що були поширені тоді у Волинській губернії, в сім'ї військовослужбовця. У формулярному списку зазначено, що він «з обер-офіцерських дітей, маєтків не має». Але жодних детальніших відомостей про його батька немає. Проте, як свідчать «Показчик виданих у Росії привілеїв у 1814–1883 роках» і «Записки Імператорського російського технічного товариства» за 1878 рік, штабс-капітан Карл Гульдман, що мешкав у Бердичеві, був винахідником. 11 грудня 1875 року він і магістр Михайло Мошинський, що теж мешкав у Бердичеві, звернулися до департаменту торгівлі та мануфактур із проханням видати їм п'ятирічний привілей (патент) на спосіб захисту шкіри від псування та надання їй непромокальності.

Винахід Карла Гульдмана та його колеги полягав у послідовній обробці вже готової продубленої та висушеної шкіри спочатку в слабкій сірчаній кислоті, потім у відварі хінної кори і, нарешті, у галуновій ванні. Висушена після цього шкіра натиралася з лицьового боку розчином каніфолі в рициновій олії й остаточно чорнилася.

Було встановлено, що на цей винахід перед цим нікому іншому в Росії привілею видано не було, тож 12 жовтня 1877 року Гульдман і Мошинський патент отримали. До речі, за тиждень до того, 5 жовтня, у тому ж департаменті привілей на спосіб згущення рідких вибухових речовин для отримання нового виду вибухових сполук отримав Альфред Нобель.

Лев Баженов зазначає, що на початку вересня 1885 року Гульдман із дружиною, дочкою і сином прибув до Кам'янця. На жаль, більше нічого про сім'ю подільського статистика Лев Васильович не подає. Проте у переліку випускниць Кам'янець-Подільської Маріїнської гімназії вдалося виявити Варвару Гульдман, яка народилася 15 січня 1873 року, а 1889 року закінчила гімназію. Подальшу її долю несподівано підказала книжка Галини Дзагурової «Осетини у війнах Росії» (Владикавказ, 1995). З неї дізнаємося, що один офіцер-осетин «одружився з любові з Варварою Вікторівною Гульдман». У них народилося четверо синів і двоє доньок. Чоловік став полковником і командував 1-м Терським піхотним батальйоном.

Довідник «Адреси посадових осіб...», виданий 1892 року в Кам'янці-Подільському, підказав, де саме Гульдман мешкав і працював. Мешкав він у Старому місті на Петропавлівській вулиці (нині Татарська) в будинку Камінського. А губернський статистичний комітет, в якому працював Гульдман, розміщувався в будинку губернського правління на Центральній площі (сучасна адреса – Польський ринок, 18, головний корпус міської друкарні). 28 січня 1970 року в публікації «Вулиця Карла Маркса» в газеті «Прапор Жовтня» (Кам'янець-Подільський) краєзнавець Сергій Шкурко уточнив, що у дворі будинку № 6 (навпроти Петропавлівської церкви) зберігся фундамент будинку, в якому жив Гульдман. Як бачимо, Віктор Карлович був сусідом Юзефа Ролле, який мешкав поруч – у будинку № 4.

Джерела та література:

1. Движение населения в Подольской губернии (1872–1886): Краткий очерк. – Каменец-Подольск, 1888. – 64 с.
2. Отчёт Подольского губернского статистического комитета за 1886 год / Составил В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1888. – 165 с.
3. Справочная книжка Подольской губернии на 1888 год / Составил В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1888. – 654 с.
4. Климат Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1889. – 68 с.
5. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольск, 1889.
6. Слепые в Подольской губернии: Статистический этюд. – Каменец-Подольск, 1889. – 58 с.
7. Отчёт Подольского губернского статистического комитета за 1887 год / Составил В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1889. – 148 с.

8. Статистическая записка об экономическом состоянии западной части Подольской губернии (уездов Каменецкого, Проскуровского и Ушицкого). – Каменец-Подольск, 1890. – 17 с.
9. Об устройстве в Подольской губернии исправительных колоний. – Каменец-Подольск, 1890. – 20 с.
10. Населенные места Подольской губернии: Алфавитный перечень населенных пунктов с указанием некоторых справочных сведений о них / Составил В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1893. – 636 с.
11. Винницкая психиатрическая лечебница и ее значение для Юго-Западного края: Очерк. – Каменец-Подольск, 1894. – 636 с.
12. Праздник православия в Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1895. – 10 с.
13. Подольский адрес-календарь / Составил В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1895. – 452 с.
14. Чествование дня священного коронования в г. Каменец-Подольске 14–16 мая 1896 г. – Каменец-Подольск, 1896. – 35 с.
15. Чествование дня 25 июня 1896 г. в г. Каменец-Подольске столетней годовщины со дня рождения императора Николая I. – Каменец-Подольск, 1896. – 88 с.
16. Поместное землевладение в Подольской губернии / Составил В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1898. – 362 + 42 (Алфавитный указатель помещенных в книге населенных пунктов Подольской губернии) + 26 (Алфавитный указатель фамилий землевладельцев Подольской губернии) с.
17. Подольский адрес-календарь / Составил В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1900. – 349 с.
18. Памятники старины в Подолии: Материалы для составления археологической карты Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1901. – VIII, 401, LVII с.
19. Поместное землевладение в Подольской губернии: Настольная справочная книга для господ землевладельцев и арендаторов. – 2-ое издание, исправленное и дополненное. – Каменец-Подольск, 1903. – 898, 48 с.
20. Гульдман, Виктор Карлович // Большая энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под редакцией С. Н. Южакова. – Т. 7: Глаз – Гюго. – Санкт-Петербург, 1902. – С. 722–723.
21. Гульдман В. К. // Источники словаря русских писателей / Собрал С. А. Венгеров. – Т. 2: Гогоцкая – Карамзин. – Санкт-Петербург, 1910. – С. 157.
22. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 184.
23. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький, 1995. – С. 195–196.
24. Баженов Л. Відомий і невідомий Віктор Гульдман // Кам'янець-Подільський вісник. – 1996. – 21 грудня. – С. 7.
25. Баженов Л. В. Видатний дослідник Поділля В. К. Гульдман // Дунаєвщина очима дослідників і свідків історичних подій: Матеріали науково-краєзнавчої конференції. – К., 1997. – С. 235–237.
26. Баженов Л. В. Поділля в науково-краєзнавчій спадщині В. К. Гульдмана (до 150-річчя від дня народження) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. – Історичні науки. – Т. 13. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 518–525.
27. Баженов Лев. Alma mater подільського краєзнавства: місто Кам'янець-Подільський – осередок історичної регіоналістики XIX – початку XXI століть. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2005. – С. 30–33.
28. Молчановский Н. Рецензия на книгу «Справочная книжка Подольской губернии» // Киевская старина. – 1888. – № 1. – Критика. – С. 1–5.
29. Нейман Ц. Рецензия на книгу «Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания» // Киевская старина. – 1890. – № 1. – С. 156–163.
30. А. Л. [Александр Лазаревский]. Рецензия на книгу «Населенные места Подольской губернии» // Киевская старина. – 1894. – № 2. – С. 344–347.
31. Ю. С. [Юхим Сіцинський]. Рецензія на книгу «Поместное землевладение в Подольской губернии» // Записки НТШ. – 1899. – Книга 3. – Т. XXIX. – Бібліографія. – С. 41–42.
32. Беляшевский Н. Рецензия на книгу «Памятники старины в Подолии» // Киевская старина. – 1902. – № 1. – Библиография. – С. 33–37.
33. В. Р-в [Василий Рудаков]. Рецензия на книгу «Памятники старины в Подолии» // Исторический вестник. – 1902. – № 5. – С. 749–750.
34. Л. С. Л. [Леонид Личков]. Рецензия на книгу «Поместное землевладение в Подольской губернии», 2-е издание // Киевская старина. – 1903. – № 3. – Библиография. – С. 187–189.
35. Яблоновский Александр. Родные картины. О большой ошибке «Большой энциклопедии» // Образование: Журнал литературный, научно-популярный и педагогический. – Санкт-Петербург, 1904. – № 10 (октябрь). – Отдел III. – С. 112–114.
36. Лотоцький Олександр. Сторінки минулого. – Частина перша. – Видання Української православної церкви в США, 1966. – С. 270–271.
37. Раздорский А. И. Памятные книжки Подольской губернии (историко-библиографический обзор) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. – Випуск 2. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 374–388.
38. Записки Императорского русского технического общества и свод привилегий, выдаваемых по департаменту торговли и мануфактур. 1878 год. – Год 12-й. Выпуск 1-й. – Санкт-Петербург, 1878. – 59 привилегия.
39. Указатель хронологический, предметный и алфавитный выданных в России привилегий (за исключением выданных по Министерству государственных имуществ) с 1814 по 1883 год. – Санкт-Петербург, 1884. – С. 193.

МИНУЛЕ ТА СУЧАСНЕ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО КРАЮ В ДОСЛІДЖЕННЯХ С.М. ЄСЮНІНА

В статті проведено оглядовий аналіз науково-дослідної роботи історика та краєзнавця, провідного наукового співробітника Хмельницького обласного краєзнавчого музею Єсюніна Сергія Миколайовича за період 1995-2012 рр., зроблено акцент на його здобутках у дослідженні історії Кам'янець-Подільського та Кам'янецьчини.

Ключові слова: Єсюнін С.М., Хмельницький обласний краєзнавчий музей, Кам'янець-Подільський, Кам'янецьчина.

Серед сучасних істориків та краєзнавців Хмельницької області одним із найвідоміших імен є Сергій Миколайович Єсюнін – провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, кандидат історичних наук, Заслужений працівник культури України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, член Національної спілки краєзнавців України, член Національної спілки журналістів України [3].

Роботу в царині історичного краєзнавства розпочав у 1995 р., коли прийшов працювати в Хмельницький обласний краєзнавчий музей на посаду молодшого наукового співробітника. З перших днів роботи показав себе як високоосвічена, з широким кругозором людина. Швидко оволодів основами музеєзнавства, що дало можливість призначити в 1997 р. Єсюніна С.М. на посаду завідувача відділу новітньої історії [5]. Від початку 2007 р. займає посаду провідного наукового співробітника [4].

З першого року роботи в музеї розпочав дослідження різних аспектів регіональної історії Поділля та Південно-Східної Волині, глибоким вивченням історії міста Хмельницького (Плоскирова, Проскурова) та міських поселень Поділля. Пізніше до сфери наукових інтересів додалися історія спорту та військова історія. За період від 1995 до середини 2012 рр. став автором 110 публікацій у наукових та краєзнавчих збірниках, 7 монографій та 7 видань у співавторстві. Серед них – науково-популярні книги «Хмельницький: історія, події, факти» (2004) та «Історія міста Хмельницького: документи та матеріали» (2006), в яких на основі архівних джерел доведено, що перша письмова згадка про місто Хмельницький відноситься до 1431 року. Це надало можливість у 2006 р. міській владі затвердити цю дату, як найдавнішу згадку про м.Хмельницький та відзначити 575 років місту [3].

Єсюнін С.М. – учасник понад 50 міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференцій з історії та краєзнавства, один із організаторів трьох всеукраїнських наукових конференцій у м.Хмельницькому 2006–2011 рр., упорядник та член редколегії краєзнавчого збірника «Літопис Хмельниччини», який від 2001 р. періодично видає Хмельницький обласний краєзнавчий музей. Окремо слід згадати досягнення на журналістській ниві – за період з 1999 до початку 2012 р. став автором понад 700 науково-популярних публікацій на історичну і краєзнавчу тематику у періодичних виданнях Хмельницького, області, України, зокрема у газетах «Подільські вісті», «Проскурів», «Є-Поділля», «Моя газета», «Місто», «Пульс», «Вести. Версії. События» (Київ), «Голос України» (Київ), «Армія України» (Київ) та ін. Від 2005 р. став засновником, редактором та основним автором краєзнавчої сторінки «КраЄвид» у Хмельницькій обласній газеті «Є-Поділля». На травень 2012 р. побачило світ вже понад 120 випусків «КраЄвиду» [7].

Крім науково-дослідної та просвітницької роботи, Єсюнін С.М. приймав участь у створенні багатьох музеїв області: меморіального Ю.Сіцінського в с.Мазники Деражнянського р-ну, банківської справи «Промінвестбанку» у Хмельницькому, Південно-Західної залізниці та Б.С.Олійника у Деражні, музею-діорами Пилявецької битви в Старій Синяві, історії села Копачівка Деражнянського району та ін. [3] У Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї ним були побудовані стаціонарні та пересувні виставки: «Лихоліття ХХ століття», «Українська Народна Республіка», «Солдати війни», «Будуємо Україну», «Подвигу жити у віках», «Зброя ХХ століття», «Проскурів – романтика старовини» та ін. Ряд тимчасових виставок було зроблено у Національному експоцентрі та Українському народному домі в Києві, у районних центрах області та місті Хмельницькому. У 2008 р. працював у складі авторського колективу по створенню музейної експозиції «Голодомор 1932-1933» у Меджибожі.

Єсюнін С.М. приймає активну участь у пошуково-дослідницькій роботі та археологічних експедиціях, докладає багато зусиль для поповнення музейних фондів цінними експонатами.

Така багатогранна робота на ниві історичного краєзнавства та музеєзнавства була гідно оцінена: Єсюнін С.М. – лауреат обласної премії ім. Ю.Сіцінського (2000), міської премії ім. Б.Хмельницького (2005), міської премії ім. М.Орловського (2007), регіональної премії «Скарби землі Болохівської» (2008), нагороджений Почесною відзнакою Хмельницького міського голови (2006) та удостоєний звання Заслужений працівник культури України (2009) [4; 7].

Фактично немає такого району Хмельницької області, який би не привернув увагу краєзнавця. Не залишились осторонь від його допитливого ока місто Кам'янець-Подільський та Кам'янецьчина. Так, лише у

періодичних виданнях хмельницький історик є автором близько 50 публікацій, присвячених історії міста над Смотричем та Кам'янецького краю.

Єсюнін С.М. є частим учасником наукових конференцій, що відбуваються у Кам'янці-Подільському. Зокрема, приймав активну участь у X, XI, XII та XIII Подільських історико-краєзнавчих конференціях (2000, 2004, 2007, 2010), Всеукраїнському науковому симпозиумі, присвяченому 75-річчю утворення Кам'янець-Подільського району (1997), Міжнародній науково-практичній конференції “Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність” (2006), Всеукраїнській науково-практичній конференції “100 років спорту на Поділлі: історичні витоки, сучасний стан та перспективи розвитку” (2009), Всеукраїнській науковій військово-історичній конференції “Воєнна історія Поділля та Буковини” (2009), Міжнародній науково-краєзнавчій конференції, присвяченій 150-річчю від дня народження Ю.Сіцінського і 115-річчю від дня народження В.Січинського (2010) та ін. На кожному з наукових форумів хмельницьким істориком були представлені змістовні доповіді, а, наприклад, конференція “100 років спорту на Поділлі” мала основними два матеріали Єсюніна С.М., в яких доведена дата заснування першої на Поділлі спортивної організації (гімнастичне товариство “Сокол” у Кам'янці-Подільському, жовтень 1908 р.) та досліджено зародження спорту на Поділлі.

Публікації Єсюніна С.М. можна побачити у наукових виданнях Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, зокрема у збірниках – “Освіта, наука і культура на Поділлі”, “Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки”, “Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки”. Привертає увагу, наприклад, його остання розвідка – “Брати Смоличі у Кам'янці-Подільському”, в якій на архівних джерелах точно встановлено періоди життя Ігоря та Юрія Смоличів у Кам'янці-Подільському, а також навчання їх у місцевій гімназії [2].

Відзначимо, що Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка став для Єсюніна С.М. справжньою “Альма Матерю”. Ще у 2004 р. краєзнавець став дійсним членом Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, який діє при університеті. Тісні наукові стосунки виникають з провідними істориками університету – Завальнюком О.М., Баженовим Л.В., Копиловим С.А., Прокопчуком В.С., Філінюком А.Г., Рибаким І.В., Петровим М.Б., Лозовим В.С., Комарницьким О.Б., Задорожнюком А.Б. та ін. Авторитетні поради допомогли Єсюніну С.М. зайнятися ґрунтовними історичними дослідженнями та успішно захистити дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук “Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти” [1].

Дисертаційне дослідження виконувалось під керівництвом професора Баженова Л.В. на кафедрі всесвітньої історії з 2005 по 2010 рр. Тема була затверджена на засіданні вченої ради Кам'янець-Подільського державного університету (протокол № 8 від 29 вересня 2005 р.). Дослідник опрацював значну кількість архівних і опублікованих джерел з обраної проблематики та повно висвітвив актуальні і малодосліджені проблеми Поділля, що стосуються адміністративного та економічного аспектів розвитку міст, а також розвитку їх соціальної інфраструктури. Відзначимо передусім те, що автором вперше створено цілісну картину розвитку міст Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст., виявлено регіональні особливості урбанізаційних процесів на Поділлі, зокрема їх залежність від розміщення військ і розвитку транспортної мережі, а також вперше в українській історії здійснено типологію міст Поділля та запропоновано періодизацію їх розвитку. Одночасно проаналізований вплив на урбанізаційні процеси в Подільській губернії військово-стратегічного чиннику, що є принциповою новизною дослідження.

Як результат – 25 березня 2011 р. на підставі прилюдного захисту дисертації “Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти” спеціалізована вчена рада К 71.053.01 Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка одностайно проголосувала – її автору, Єсюніну Сергію Миколайовичу, присудити науковий ступень кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України [1].

Додамо, що значне місце в дисертаційному дослідженні відведено аналізу розвитку Кам'янця-Подільського – одного із 12 міст Подільської губернії у зазначений історичний період.

Таким чином, за багатолітній період праці в галузі історичного краєзнавства Єсюнін Сергій Миколайович зривив чималий внесок у дослідження минулого Кам'яниччини (див. – Додаток).

Джерела та література:

1. Єсюнін С.М. Міста Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти: автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. / Єсюнін Сергій Миколайович. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – 20 с.
2. Єсюнін С.М. Брати Смоличі у Кам'янці-Подільському / С.М. Єсюнін // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Т. 17. – С.201-207.

3. Історичне краєзнавство і проблеми регіональної історії Правобережної України (наукова школа): біобібліографічний покажчик. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – С.88-94.
4. Лауреати обласних премій Хмельниччини: Біобібліографічний покажчик / Упр. культури Хмельницька облдержадмін.; Хмельн. обл. наук. бібліотека ім. М.Островського. – Хмельницький, 2004. – С. 23-24.
5. Мальована Н.Є. Лауреати обласних премій – працівники Хмельницького обласного краєзнавчого музею / Н.Є. Мальована //Музейний щорічник – 2003: матеріали конф. “Музей та музейна справа на початку III тисячоліття”. – Чернівці, 2003. – С. 22-25
6. Хмельницький в іменах. Біобібліографічний довідник /Упорядники В.Дмитрик, Є.Семенюк. – Хмельницький: вид-во Цюпак, 2006. – С.48.
7. Єсюнін Сергій Миколайович. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

Додаток

Перелік основних праць Єсюніна С.М., які повністю або фрагментарно присвячені питанням історії міста Кам'янця-Подільського та Кам'яниччини:

1. Подільські назви населених пунктів на “-івці” / С.М. Єсюнін //VIII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство і культура”. Наукові доповіді та повідомлення. – Ч. 1. – Харків, 1997. – С.248-251.
2. Природа і топоніміка Хмельниччини / С.М. Єсюнін //Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997): Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1997. – С.448-451.
3. Сторінки історії митної та прикордонної служби / С.М. Єсюнін //Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997): Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1997. – С. 342-350.
4. Кам'яниччина прикордонна / С.М. Єсюнін //Кам'яниччина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т. 2. – С. 37-39.
5. Походження назв населених пунктів на –івці / С.М. Єсюнін //Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 19 вересня 1998 року. – Стара Синява, 1998. – С.261-263.
6. С.Кисельов: від “молодшого юриста” до губернського старости / С.М. Єсюнін //Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 365-372.
7. Спортивні клуби “Маккабі” на Поділлі / С.М. Єсюнін //Штетл. Літературно-публіцистический збірник. – Вып. 1. – Хмельницький, 2000. – С.38-40.
8. Історія прикордонних та митних установ Хмельниччини / С.М. Єсюнін //Літопис Хмельниччини – 2001: краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2001. – С. 39-49.
9. До історії рибальства на Дністрі на початку XX століття / С.М. Єсюнін //Природа Хмельниччини: потенціал, охорона, проблеми. Матеріали науково-практичної конференції 2-5 жовтня 2002 року. – Нетішин, 2002. – С.96-98.
10. 25 років тому на подільську землю прибув Олімпійський вогонь / С.М. Єсюнін //Календар знаменательних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2005 рік: Реком. бібліогр. довід. /Упр. культури Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. обл. універс. наук. б-ка ім. М.Островського. – Хмельницький, 2004. – С. 43-44.
11. Бібліографія праць М.Я.Орловського / С.М. Єсюнін // Священник Михаил Орловский. Историческое описание заштатного г. Смолрича Каменецкого уезда Подольской губернии [Репринтне видання 1864 р. Передмова та упор. А.Трембіцький] – Хмельницький, 2004. – С.16–18.
12. Роль міст як адміністративних, економічних, культурно-освітніх центрів у Подільській губернії в другій пол. XIX – на поч. XX ст. / С.М. Єсюнін //Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Т. 1. Історія України. Краєзнавство. – Чернівці, 2005. – С. 109-112.
13. Динаміка чисельності населення міст Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. / С.М. Єсюнін //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 15. – С.391-397.
14. Стан православної церкви у містах Подільської губернії наприкінці XIX ст. / С.М. Єсюнін //Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Церква і держава у служінні народові” 2-4 листопада 2005 р. – Хмельницький, 2006. – С.374-378.
15. Історія розвитку адміністративно-територіального устрою Хмельницької області (1793-2006 рр.) / С.М. Єсюнін //Врублевський О., Артеменко В. Територіальна реформа: від моделювання до реалізації. Інформаційні матеріали для Хмельницької області. – К.,2006. – С.2-13.
16. Православна церква в містах Подільської губернії наприкінці XIX століття / С.М. Єсюнін //Історія релігій в Україні. Науковий щорічник 2007. Книга I. – Львів, 2007. – С. 392-397.
17. Медичне забезпечення міст Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття / С.М. Єсюнін //Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 9. – С. 318-331.

18. Військові гарнізони міст Подільської губернії другої половини XIX – початку XX століття: до історії формування та становлення / С.М. Єсюнін //Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.1. – С. 335-343.
19. Розвиток промисловості у заштатних містах Подільської губернії другої половини XIX століття / С.М. Єсюнін //Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Вип. 12. Серія Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2007. – С.194-197.
20. Хмельниччина історична: від середньовіччя до УНР / С.М. Єсюнін //Хто є хто на Хмельниччині. Видатні земляки: Презентаційно-довідкове краєзнавчо-біографічне видання. – Київ: Українська академія геральдики, товарного знаку та логотипу, 2007. – Вип. 4. – С. 31-62.
21. Міста Поділля в історико-краєзнавчих описах Михайла Орловського / С.М. Єсюнін //Видатні постаті міста Хмельницького (Матеріали Другої науково-практичної конференції “Місто Хмельницький в контексті історії України”). – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2007. – С. 67-73.
22. Соціально-економічний стан міст Подільської губернії на момент впровадження реформ 1860-х років / С.М. Єсюнін //Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2007. – Вип. 2. – С.8-11.
23. Храми військового відомства міських гарнізонів Подільської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. / С.М. Єсюнін //Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції “Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне” – Вінниця, 2008. – С.252-256.
24. Становлення банківсько-кредитної системи у містах Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Вип. 13. Серія Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2008. – С. 212-216.
25. Культурно-освітнє середовище міст Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Т. 11. – С. 198-219.
26. Забудова міст Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття та питання щодо її збереження на прикладі м. Хмельницького / С.М. Єсюнін // Праці центру пам'яткознавства. Випуск 13 / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – К., 2008. – С. 79-92.
27. Звіти Подільських губернаторів як джерело дослідження соціально-економічного розвитку міст Подільської губернії у другій пол. XIX ст. / С.М. Єсюнін //Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України. – Хмельницький, 2008. – Т.17. – С.188-195.
28. Перша спортивна організація на Поділлі / С. Єсюнін, В. Флентин //100 років спорту на Поділлі: історичні витоки, сучасний стан та перспективи розвитку: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – С. 52-55.
29. До історії першого на Поділлі спортивного товариства «Сокіл» (за матеріалами газети «Подолія» початку XX ст.) / С.М. Єсюнін //100 років спорту на Поділлі: історичні витоки, сучасний стан та перспективи розвитку: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – С. 56-58.
30. Церковне будівництво у містах Подільської губернії у другій половині XIX ст. / С.М. Єсюнін //Історія релігій в Україні. Науковий щорічник 2009. Книга II. – Львів, 2009. – С.305-315.
31. 100 років з дня народження Сергія Івановича Горшкова / С.М. Єсюнін //Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2010 рік: Реком. бібліогр. довід. / Упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц.ОУНБ ім. М.Островського. – Хмельницький, 2009. – С. 50-51.
32. Становлення транспортної мережі у Подільській губернії та її вплив на розвиток міст в другій половині XIX – на початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2009. – Вип. 2. – С.145–154.
33. Економічний розвиток Кам'янця-Подільського у другій половині XIX – на початку XX ст. як фактор міжнародного виміру / С.М. Єсюнін // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками Третьої Міжнародної науково-практичної конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність» (5-6 жовтня 2006 року). – Кам'янець-Подільський: видавець Зволейко Д.Г., 2010. – С.36–40.
34. Євген Онацький: кам'янецький період життя відомого глухівчанина / С.М. Єсюнін // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип.3. – К. – Глухів, 2010. – С.260–263.
35. Подільський період 12-го уланського (35-го драгунського) Белгородського полку в другій половині XIX – на початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини. Збірник наукових праць. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 грудня 2010 р. м. Харків. – К.: Національний військово-історичний музей України, 2010. – С.103-107.

36. Кам'янецький період життя Євгена Онацького / С.М. Єсюнін // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Т. 15. – С.214–220.
37. Економічний розвиток Кам'янця-Подільського у другій половині XIX – на початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцінського та Володимира Січинського: збірник матеріалів Міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Ю.Сіцінського і 115-річчю від дня народження В.Січинського. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – С.281–287.
38. Благоустрій та створення міської інфраструктури у містах Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – Т.1. – С. 323–336.
39. Борошномельне виробництво у містах Подільської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Український млинологічний журнал. – 2011. – №1. – С.108–111.
40. Завжди відкритий та готовий до творчої співпраці / С.М. Єсюнін // Завальнюк О.М. Лідер наукової школи (До 65-річчя від дня народження і 40-річчя науково-педагогічної праці професора Л.В. Баженова) / О.М. Завальнюк, В.С. Прокопчук; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С.29–30.
41. Друковане слово Поділля: до витоків. 150 років з часу виходу першого номера часопису «Подольские епархиальные ведомости» / С.М. Єсюнін // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2012 рік: реком. бібліогр. довід. / Упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц.ОУНБ ім. М.Островського. – Хмельницький, 2011. – С. 49–50.
42. Брати Смоличі у Кам'янці-Подільському / С.М. Єсюнін // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Т. 17. – С.201-207.
43. Плани городов как источник исторической урбанистики Подольской губернии XIX – начала XX вв. / С.М. Єсюнін // Міжнародна наукова конференція «Метадологія дослідження і криницознавча база у галі не гістарычнай урбаністыкі», 30 верасня – 1 кастрычніка 2011 г. – Гродна, 2012.
44. 12-й армійський корпус Київського військового округу в другій пол. XIX – на поч. XX ст.: до історії формування та становлення військових гарнізонів / С.М. Єсюнін // Воєнна історія Середньої Наддніпряни. Збірник наукових праць. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 березня 2012 р. м. Київ. – К.: Національний військово-історичний музей України, 2012. – С.234–240.
45. Ремісничче-промислове виробництво у містах подільської губернії у другій половині XIX – на поч. XX ст. / С.М. Єсюнін // Науковий вісник «Меджибіж»: Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж–Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2012. – Ч.1.

В статті проведено обзорний аналіз науково-дослідницької роботи історика і краєведа, ведучого научного співробітника Хмельницького обласного краєведчого музею Єсюніна Сергія Николаевича за період 1995-2012 гг., зроблено акцент на його досягненнях в дослідженні історії Каменця-Подільського і Каменетчини.

Ключевые слова: Єсюнін С.Н., Хмельницький обласний краєведчий музей, Каменец-Подольський, Каменетчина.

УДК 902(477.43+438)(092)

В.А. Гуцал

СПІВПРАЦЯ АРХЕОЛОГА ІОНА ВІНОКУРА ІЗ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО З ЙОГО КОЛЕГОЮ ІЗ ЛЮБЛІНА ЯНОМ ГУРБЮ

У статті йдеться про наукові та дружні зв'язки завідувача кафедри історії народів Росії та археології Кам'янець-Подільського педінституту І.С.Винокура та очільника кафедри археології Університету Марії Кюрі-Складовської у м. Любліні Я.Гурби.

Ключові слова: Винокур, Гурба, зв'язки, археологія, кафедра, черняхівська культура.

Відомий український археолог, доктор історичних наук, професор, Іон Винокур, більше сорока років жив і працював у Кам'янці-Подільському, але його знали далеко за межами міста, і не тільки в нашій країні. Будучи людиною з широким кругозором, енергійною і комунікабельною, він використовував будь-яку нагоду, щоб розширити коло добрих знайомих і особливо тих, з ким пов'язувала його сама професія. Цьому сприяли поїздки в експедиції, різного роду конференції, робота Ради по захисту дисертацій тощо.

Особливо знаковим у цьому плані був Перший конгрес слов'янської археології, який проходив у Варшаві 14-18 вересня 1965р. при участі більше 400 вчених із 20 країн. Безпосереднім організатором конгресу був

Інститут історії матеріальної культури Польської Академії наук. До підготовки долучилися також Державний Археологічний музей, Варшавський університет і Польське археологічне товариство. Найчисленнішими були делегації слов'янських країн. В складі радянської делегації, яку очолював директор Інституту археології АН СРСР академік Б.О.Рибаков, був і І.С.Винокур.

Програма конгресу охоплювала всі найважливіші теми слов'янської археології, такі як походження і прабатьківщина слов'янських племен, перші державні утворення тощо [1, с.127-129].

І.С.Винокур виступив з доповіддю «Нові знахідки язичницьких статуй у Середньому Подністров'ї», яка з інтересом була сприйнята присутніми і стала предметом дискусії [2]. Конгрес дав можливість автору заявити про себе європейському науковому світу, встановити перші контакти із вченими-слов'янознавцями багатьох країн і, в першу чергу, з польськими археологами із Варшави, Кракова та інших міст.

Але особливо змістовними вони були із співробітниками кафедри –складового підрозділу Інституту історії Університету Марії Кюрі- Складовської (УМКС) у м. Любліні, яку заснував (спочатку як відділ) у 1945 р. професор Стефан Носек, і яка у 2003р. розрослася в Інститут археології з п'ятьма відділами, власною солідною бібліотекою та фотолабораторією. У складі цього підрозділу університету нині працює 28 фахівців, щорічний набір студентів становить 40 осіб, а загалом, враховуючи 5-річний термін навчання, археології навчається близько 200 осіб [3]. Інститут активно бере участь у різноманітних конференціях і щорічно проводить свої власні на тему «Археологічні дослідження у середньосхідній Польщі», видає збірник «Archeologia Polski Środkowowschodniej», регулярно веде величезну популяризаторську роботу, ініціює проведення свят на історико-археологічні теми, з нагоди відкриття визначних пам'яток тощо [3, с.100]. Люблінськими науковцями внесено суттєві корективи у вивчення регіону в різні періоди його давньої історії. Ці дослідження безпосередньо стосуються і історії України, тому що соціально-економічні і культурні процеси на суміжних територіях Південно-Східної Польщі і Західної України розвивалися в одному ключі. В планах роботи люблінської кафедри у розділі «контакти із закордоном» серед десяти наукових установ окремим пунктом було записано співпрацю з кам'янчанами. То ж зрозуміло, що у кафедри історії народів Росії та археології (тепер кафедра історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін) Кам'янець-Подільського університету, якою кілька десятиліть завідував І.С.Винокур, було чимало причин свої наукові пошуки зв'язати з результатами досліджень польських колег. Тривалий час люблінський осередок археологів очолював відомий вчений, автор більше 1200 публікацій, професор доктор і теж учасник конгресу Ян Гурба. Зазначимо, що і Гурба, і Винокур майже ровесники, обидва були наділені кращими людськими рисами, фанатичною відданістю справі, працелюбством, мали чимало спільного у поглядах на сучасне життя та минуле. Їхнє знайомство на конгресі згодом переросло у тісну професійну співпрацю з щирою особистою дружбою та взаємопідтримкою, що тривали все життя. У архіві кафедри зберігся ряд листів Яна Гурби (окремі із них використані у цій статті), у яких віддзеркалено різні аспекти взаємин цих двох непересічних особистостей.

Перш за все, мова має йти про публікаційну діяльність. Обидва дослідники всіляко намагалися підтримувати один одного у цій справі, консультувалися, правили і рекомендували статті до збірників, пересилали один одному окремі відбитки, ксерокопії, рукописи. В ті роки надрукувати навіть невеликий матеріал у наших виданнях, число і об'єм яких суворо регламентувалися, було складно. Про закордонні публікації годі й говорити. І тим не менше, І.Винокуру вдається розмістити у польських часописах більше десятка своїх праць. Серед перших були реферативні замітки про нові відкриття язичницьких ідолів із с.Ставчани на Хмельниччині [4] і реконструкцію млинарського комплексу у с. Іванківці Житомирської області. [5]. Ці два об'єкти дозволили зовсім по іншому оцінювати окремі питання релігійних вірувань племен черняхівської культури та рівня розвитку їхніх мукомельних технологій і тому викликали неабиякий інтерес польської науки. Далі у збірниках «Annales Universitatis Marie Curi-Sklodowska» [6], «Zachodnia strefa osadnictwa kultury czerniachowskiej» [7], «Kultura wielbarska w mlodszyim okresie rzymskim» [8], «Kultura pszeworska» [9] та ін. одна за одною виходять статті, присвячені історії слов'янських племен рубежу і першої половини I тис. н.е., у яких піднімаються питання витоків черняхівської культури, рівень її залежності від таких культурних утворень як вельбарське та пшеворське. Ці питання в черняхівській проблематиці є одними з головних. І залежно від того, з яких методологічних засад їх розглядати, кардинально протилежними можуть бути висновки. І.Винокур твердо стояв на позиції, що елементи згаданих культур мали незначний вплив на черняхівців, і то лише у північно-західному регіоні їхнього розповсюдження.

З величезним інтересом і захопленням у Польщі сприйняли розкопки Іона Винокура у Бернашівці на Вінничині у 1990 р., де було відкрито майстерню ювеліра з великим набором форм для відливання різних прикрас. Це була сенсація у слов'янській археології. У Польщі про це багато пишуть різні автори і просять прислати матеріали з результатами дослідження майстерні для опублікування у центральноєвропейських виданнях. А коли вийшла книга про середньодністровських ювелірів [10], одне за одним стали надходити прохання надіслати і її.

В свою чергу, кожного, хто ознайомиться з роботами Яна Гурби, вражатиме широта питань, охоплених ними. Окрім польської археології, що цілком зрозуміло, він багато уваги приділяв дослідженням на сусідніх

східних територіях. Діапазон публікацій значний. Вражає оперативність, з якою Ян Гурба доводить до відома польської наукової громадськості найостанніші новини з досягнень археологів України. Це інформація про окремі відкриття [11], статті [12], монографії [13], збірники [14]. Причому, то не завжди археологічна тематика, іноді мова йде про літературні [15] чи природознавчі твори [16] і т.п. Є у нього статті, які розкривають сторінки спільної праці вчених двох країн [17], чимало рецензій на їхні роботи. До речі, його оцінок удостоїлись і праці І.С. Винокура, «Збирання і визначення археологічних пам'яток та методика їх використання в школі» [18], «Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» [19], підручник, написаний разом Д.Я.Телегіним, «Археологія України» [20]. Не забув Ян надіслати свою статтю у збірник, виданий у Кам'янці-Подільському до 70-річчя І.С. Винокура [21].

Були у Яна та Іона й спільні роботи. Одна з останніх аналізує книгу спогадів московської дослідниці (археолога) О.Н. Мельниковської про життя своєї сім'ї, де багато уваги приділено її чоловікові Е.Р.Симоновичу, з яким і Винокур і Гурба завжди були у добрих товариських взаєминах [22].

На долю Гурби випала й сумна місія писати цілий ряд некрологів про своїх колег – людей, з якими не один сезон провів в експедиціях, з якими товаришував, і яких просто поважав. У їх колі, на жаль, виявився і І.С. Винокур [23].

Ще оним напрямком зв'язків кам'янецьких і люблінських науковців слугували конференції. Не завжди вдавалося нашим фігурантам бути присутніми на них особисто, але матеріали надсилалися обов'язково. Бували випадки, коли на одну конференцію І.Винокур міг відправити навіть кілька доповідей. Наприклад, на Люблінський археологічний форум 1992р. він надіслав матеріали по трьох виступах: «Пшеворські елементи в пам'ятках черняхівської культури Волино-Подільського пограниччя», «Селище Велика Слобода на Середньому Дністрі» і, спільно з Я.Коковським, «Меч із Кудринець і питання могил зі зброєю на Поділлі» (лист від 92 р).

Між Кам'янець-Подільським педагогічним інститутом і Університетом Марії Кюрі Склодовської існувала практика обміну викладачами для читання спецкурсів. Так, І.С. Винокур вів спецкурс для студентів-археологів УМКС, де йшлося про найостанніші дослідження з черняхівської культури. Ян Гурба у 1981 р. в К-ПДП виголосив цикл лекцій з найактуальніших проблем археології Польщі. Треба сказати, що в політичному житті Польщі це був абсолютно новий етап розвитку. В повну силу стала заявляти про себе і висувати вимоги до тодішньої влади незалежна профспілка «Солідарність». В Радянському Союзі це сприймалось дуже насторожено і з тривогою. Прибувши у Кам'янець-Подільський, Ян будучи неприхованим прихильником перемін в суспільстві, із захопленням розповідав про польську опозицію, чим додавав клопотів місцевим спецслужбам.

Зв'язки між викладачами двох вузів поширювалися і на їхніх вихованців. Відбувався обмін студентами для роботи в археологічних експедиціях. У 1978 р. була організована спільна українсько-польська студентська конференція на тему: «Східнослов'янські племена і Київська Русь», яка проходила у Кам'янці-Подільському [24]. Я.Гурба привіз своїх вихованців, серед яких була і Анна Закосцельна – відомий нині спеціаліст, завідувача трасологічної лабораторії Інституту археології УМКС, співавтор Гурби по багатьох публікаціях. Пізніше Анна проходила стажування у Львові, Ужгороді і Я.Гурба звертається з проханням до І.Винокура допомогти їй у вирішенні певних проблем (лист від 2.03.87р). Сприяння потребував і Анжей Коковський, який працював над матеріалами, що зберігаються у кабінеті археології історичного факультету К-ПДП (лист від 2.10.91) та й інші підопічні. До речі, А.Коковський дисить плідно попрацював у Кам'янці-Подільському. Зараз він очолює Інститут археології УМКС й керує відділом археології Середньо- і Східноєвропейського Барбарікуму.

Регулярними і невідомо ширими були особисті стосунки Винокура і Гурби. Розповіді, свого часу, І.Винокура членам кафедри про свої враження від візитів до Любліна, листи Яна до нього, яскраво розкривають ці сторони їхнього життя. Вони добре знали сім'ї один одного, при нагоді завжди користувалися можливістю побувати у товариша в гостях дома, знали все про членів родини, намагались допомагати. Наприклад, Ян рекомендує рецепти ліків для дружини І.Винокура Надії Григорівни, з гордістю повідомляє про народження своєї внучки (лист від 21.08.87р.). А під листом від 27.03.86 р. з поздоровленнями з нагоди Пасхальних свят підписалася ледь не вся кафедра археології УМКС. Коли І.Винокура обрали дійсним членом Академії Вищої школи України, його польський колега відписав: «... дуже симпатично, що у мене друг академік» (лист від 24.01.98). Він добре знав як непросто добитися такого визнання і від душі радів за успіхи близьких йому людей.

Треба сказати, що співпраця між польськими і українськими археологами, у широкому розумінні цього слова, зародилися досить давно [25]. Обумовлено це було в значній мірі політичними причинами, коли частина західноукраїнських і польських земель разом опинилися в складі то одних, то інших державних утворень. Історія цього співробітництва заслуговує багатотомного дослідження, але навіть окремі розвідки в цьому плані показують його змістовність, незважаючи на ряд тодішніх національно-релігійних перешкод і явну домінанту польської сторони.

В особі Іона Винокура та Яна Гурби, у їхній взаємодопомозі і взаємоповазі знайшли своє продовження, вже на новому рівні, ці давні традиції українсько-польських зв'язків на ниві археологічної науки. Їхня без-

корислива співпраця – предмет вивчення і приклад для наслідування новими генераціями дослідників двох наших країн.

Джерела та література:

1. Третьяков П.Н. Конгресс по славянской археологии в Варшаве / П. Н. Третьяков // Вестник АН СССР. – 1966. – №2. – С.127-129.
2. Винокур І.С. Міжнародний конгрес у Варшаві / І. С. Винокур // Радянський студент. – 1965. – 7 жовтня.
3. Березанська С.С., Бунятян К.П. [Рец. на] 60 lat archeologii w UMCS. Podsumowanie ostatniego dziesięciolecia / Red. J. Gurba, J. Libera // Lubelski Materiały Archeologiczne. – Lublin, – 2007. – 419 s. – t. XV / С.С.Березанська, К.П. Бунятян // Археологія. – 2009. – №2. – С.99-101.
4. Winokur I.S. Nowe sanktuarium kultury czerniachowskiej / I.S.Winokur // Z otchłani wieków. – rok XXXI. – Wrocław-Poznań, 1965. Zeszyt 3. – С. 233-234 : [реферат статті “Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье” // Советская археология. –1964. – №4. – С. 210-214].
5. Winokur I.S. Oпыт rekonstrukcji melnicznego sooruzeniya III-IV w.n.e. / I.S.Winokur // “Sovetskaja Archeologia”. – 1970. – №2. – S. 238-244, rys. 6. (Реферат статті) // Kwartalnik Historii Kultury materialnej. – R. XIX. – 1971. – №4. – С. 731.
6. Винокур І.С. Памятники рубежа и первой половины I тыс. н. е. на территории междуречья Днестра и Западного Буга / И. С. Винокур // Annales Universitatis Marie Curie-Sklodowska. – Lublin (Polonia). – 1983/ 1984. – Vol. 38. – №2. – Sectio F. – Historia. – С. 15-27.
7. Винокур И.С. Древности первой половины I тысячелетия н.э. верховьев Днестра, Западного Буга и Вислы / И. С. Винокур // Zachodni strefa osadnictwa kultury czerniachowskiej. – Lublin, 1986. – С. 35-45.
8. Винокур И.С. Вельбарские элементы и Черняховские древности Лесостепи Украины II-V вв. н.э. / И. С. Винокур // Kultura wielbarska w mlodszy m okresie rzymskim. – Lublin, 1987. – С. 52-56.
9. Винокур І.С. Пшеворські елементи у пам'ятках черняхівської культури Волино-Подільського пограниччя / І. С. Винокур // Kultura przeworska. – Lublin, 1997. – Т. 3. – С 51-66.
10. Слов'янські ювеліри Подністров'я / І. С. Винокур. – Кам'янець-Подільський, – 1997. – 200 с.
11. Gurba J. [nota z:] E. K. Cernys, Tripolskie masterskie po obrabotke kremnja. KSIA [Kratkie soobšč'enija Instituta Archeologii AN SSSR] – nr 111. –1967. – S. 60-66 / J.Gurba // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1969 r. – 17 nr 1. – S. 104.
12. Gurba J. [nota z:] O. D. Hanina, Zerna ta nasinnja roslyn z poselennja v s. Ivane-Puste. Archeologija t. 21 1968 s. 187–193 / J.Gurba // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1969 r. – 17 nr 2. – S. 308.
13. Gurba J. [rec.] B. M. Mozolewskyj, Towsta mohyla, Kyjiv 1979 / J.Gurba // Rocznik Lubelski – 1981/1982. [wyd. 1985] – t. 23/24. – S. 181-182.
14. Gurba J. [nota z:] Ispolzovanie metodov estestvennyh nauk v archeologii, Kiev 1981 / J.Gurba // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1982 r. – 30 nr ¾. – S. 441-442.
15. Gurba J. [rec.] Łarysa Kruszelnicka, Rubały Lis. . . (Spohady hałyczanky). Lwiv 2001 / J. Gurba, M. Łesiów // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – 2005. – t. 7. – S. 265–267.
16. Gurba J. [nota z:] S. V. Ševčenko, I. K. Svešnikov, Botanični znachidky XII st., „Ukrains'kyj Botaničnyj Zurnal”, t. 41, nr 6, Ky'iv 1984, s. 41–44 / J. Gurba // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1985 r. – 33 nr 4. – S. 511-512.
17. Закошьцельна А., Гурба Я. Діяльність польських археологів з кафедри праісторії Львівського університету після другої світової війни/ А.Закошьцельна, Я. Гурба// Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 9. – Львів, – 2006. – С. 134-146.
18. Gurba J. [I.S.Winokur. Zbyrannia i wyznaczenia archeologicznych pamjtok ta metodyka jich wykorzystania w szkoli. – Kyjiv, 1967. – Wydawnictwo Radianska Szkola. – 90 s. z ilustr.] / J. Gurba // Z otchłani wieków. – r. XXXIII. – Wrocław; Poznań; Zeszyt 3, – 1967. – S. 166.
19. Gurba J. [про кн. I. S. Vynokur, A. F. Hucal, S. I. Penjak, B.O. Timoscuk, V.I. Jakubovskyi. “Dovidnyk z archeologii Ukrainy. – Chmelnicka, Cernivecka, Zakarpatska oblasti”]. – Kyjiv, 1984. – 222 c. / J. Gurba // Sprawozdania Archeologiczne. 1987. – t. 39. – С. 369-370.
20. Zakościelna A., Gurba J. [rec.] Ā. S. Vinokur, D.Ā. Telegin, ArcheologiĀ UkraĀni. Pidručnik dlĀ studentiv istoriĀnih special'nostej viših navčal'nih zakladiv, Navčal'na kniga – Bogdan. Ternopil' 2004, 479 s., il. / A. Zakościelna, J. Gurba // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – 2006. – t. 8. – S. 406-407.
21. Zakościelna A. Gurba I. Związki Profesora Iona Vinokura z polska, a Szczegolne lubelska, archeologia // Давня і середньовічна історія України. (історико-археологічний збірник на пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя). Кам'янець – Подільський, 2000. – С. 37-41.
22. Винокур І. С., Гурба Я. С. [Рец. на] Мельниковская О. Н. Судьба моя – счастливица. М.: «ПолиМЕдиа». – 2004. – 164 с. / І.С. Винокур, Я.С. Гурба // Археологія. – Київ. – 2006. – № 2. – С. 98-100.
23. Gurba J. [Winokur] Jon Izrailewicz Winokur (1930-2006) / J. Gurba, A. Zakościelna // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – 2007. [wyd. 2009], – t. 9. – S. 382-383.
24. Gurba J. [red.] Vostoqnoslavijnskie plemena i Kievskia Rus: studenqeska nauqna konferenci Kamenec-Podolski 26-28.09.1978 g., / [red. n Gurba] // – Lublin, Kamenec-Podolski – 1978.
25. Лех Я. З історії польсько-українських зв'язків в археології (кінець XVIII ст.-1939 р.) / Я. Лех // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2006. – Вип. 9. – С.17-54; Булик Н. До питання про формування археологічної науки в Галичині у XIX столітті/ Н. Булик// Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.– Львів, – 2005. – Вип. 9. – С.372-384.

В статтє речь идет о научных и дружеских связях заведующего кафедрой истории народов России и археологии Каменец-Подольского пединститута И.С.Винокура и заведующего кафедрой археологии Университета Марии Кюри-Скловодской в Люблине Я.Гурбы.

Ключевые слова: Винокур, Гурба, связи, археология, кафедра, черняховская культура.

УДК 821.161.2.09

А.-А. М. Климчук

МОДЕСТ ЛЕВИЦЬКИЙ: ВОЛИНСЬКІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ

В статті висвітлено волинський період життя Модеста Левицького – визначного українського письменника, громадського діяча та лікаря. Окреслено волинські мотиви у творчості письменника.

Ключові слова: Модест Левицький, Волинь.

Тоді, коли для Модеста Левицького Кам'янець-Подільський став першою освітньою школою і містом його перших літературних починань, то Волинь дала першу життєву і професійно-практичну школи, саме тут його талант почав вповні розвиватися.

В 1893 році 27-ми річний земський лікар Модест Левицький розпочав свою практику на Волині в м.Ковелі. В повіті на той час мешкало 200 тисяч громадян, у самому місті – 20 тисяч, серед них половина – польські євреї, що займалися дрібним крамарюванням і були його постійними пацієнтами. Це спонукало вивчити єврейську мову [5, с.184]. У Ковелі одним з перших пацієнтів була Леся Українка. Він їй допомагав наскільки міг, насамперед звичайно як лікар [7, с. 190]. Взагалі Косачі лишалися чи не єдиними друзями Левицьких за всі три роки, доки тут працював Модест Пилипович. Враження від щоденних подій, випадки з «холерної» практики на Ковельщині пунктиром проходять через кілька оповідань Модеста Левицького, стають їхнім сюжетом. Взагалі в багатьох цих його творах перехідним персонажем став образ сільського лікаря, в якому легко віднайти біографічні риси [5, с. 178].

Тут же на Волині Левицький підготував дослідження становища повітової медицини в Україні «Про сільську медицину в неземських губерніях». Робота вийшла окремою брошурою в Петербурзі [5, с.179].

В 1895 році під час спалаху холери в краї, заклопотаний обов'язками лікаря, дружину Зінаїду та сина Віктора поселяє в с. Колодяжному під опіку Олени Пчілки та Петра Косача [5, с.179].

У вогкому кліматі північної, болотистої Волині загострився туберкульоз у Зінаїди Левицької – дружини Модеста Пилиповича. Відтак Левицький починає клопотатися про нову посаду і незабаром таку отримує у маленькому містечку Окна на межі Подільської і Херсонської губерній.

В січні 1907 р. М. Левицького заарештовують як сепаратиста, проте в березні він отримує призначення залізничного лікаря на прикордонній з Галичиною станцією Радивилів. Живучи в Радивиліві, Модест Пилипович сприяв пересиланню українських патріотичних книжок зі Львова через кордон у Київ, де на такі видання існувала заборона. Звичайно книги передавалася через кордон нелегально, неодноразово сам Модест Пилипович і його син переносили україномовні «Біблії» під полами пальт [2, с. 26]. У 1911 році за наполяганням письменника було отримано дозвіл від генерал-губернатора на проведення в Радивиліві «святочної академії» на честь Тараса Шевченка. Але коли почалося декламування його віршів, поліція вдарила на сполох і учасників зібрання розігнала. У 1912 році Левицький улаштував у м. Кременці (тоді Радивилів входив до Кременецького повіту) виставку-продаж книжок, нелегально розповсюджував заборонені видання.

У Радивиліві М. Левицький створює таємний український гурток, активними членами якого були земські лікарі – П. Шепченко, Ю. Кримчківська, митник Ф. Нікітченко, телеграфіст Д. Отченаш та ін. Через гурток передплачувалася українська газета «Рада» (деякий час М.П. Левицький був співробітником цього часопису), влаштовувалися театральні вистави українською мовою [8, с. 22].

В основу деяких оповідань покладено радивилівські враження. Ось, наприклад, оповідання-бувальщина «Ніобея». Пізньої осені до єврейського заїзду в маленькому містечку на Волині приїхала група артистів. Одна з артисток, Настя, погано себе почуває, вона хвора. До того ж переживає за дочку Наталочку, яка тяжко занедужала і яку довелося залишити в Дубні, адже артисти мусять виступати будь-що. Настя має вийти на сцену, вона грає головну роль Ніобеї, і якщо відмовиться – її викинуть із трупи. До хворої викликали лікаря. Виступ усе-таки відбувся, Настя сподобалася глядачам, але, граючи роль матері-страдниці, котра втратила дітей, не знала того, що ще перед початком вистави надійшла телеграма про смерть дочки. Неважко здогадатися, що в ролі лікаря письменник вивів себе й описав те, що, очевидно, насправді сталося в Радивиліві.

В оповіданні «Законник» дія відбувається в камері в'язниці. Один із затриманих, судячи з його розповіді, з Радивилова, де зовсім різні інтереси відстоювали українці та місцеві євреї, з одного боку, і російські чиновники, з другого. З'ясовується, що всіх затримано за агітацію напередодні виборів. Причому «истинно русским» людям, монархістам перепон у такій діяльності не створювалося. «От тобі й свобода виборів... розмірковує

один із затриманих. Подався до Соколовського: як таки, Кажу, чорносотенцям воля, а нам і рота роззявить не дадуть». Соколовський знався на законах, а тому сподівався подати заяву „про всі неправди на виборах, про всі шахрайства «кистинно русских»“. Однак врешті-решт скінчилося все тим, що й Соколовського було кинуте до в'язниці. Отже, цим оповіданням автор доводив, що в імперській Росії не може бути й мови про права людей інших національностей, адже на кожному кроці слова «агітатор», «крамольник», «жид» промовляються жандармами майже як синоніми. Радивилівська суспільна атмосфера початку двадцятого століття відображена і в інших оповіданнях письменника. Ще чекають свого видавця його роман «Перша руїна», публіцистичні «Спогади лікаря» тощо [7, с.189-192].

Цікаві спогади радивилівського періоду життя Модеста Левицького залишив Дмитро Дорошенко: «У Радивиліві служив залізничним лікарем український письменник Модест Левицький, ми списались з ним, і він охоче пристав до нашої компанії, щоб разом з нами зробити невелику екскурсію до Берестечка і до деяких інших місцевостей на Волині. Годиться сказати бодай кілька слів про самого Левицького – вже давно небіжчика. Він був з роду графів Рогуля-Левицьких, – але сам зрікся графського титулу, відкинув першу частину свого прізвища, і навіть мало хто знав, що він – граф. Правдоподібно його рід був український, але спольщений. Дістав він прекрасне виховання, чудово володів французькою й польською мовами. Був щирим демократом-народолюбцем і справжнім лікарем-гуманістом, другом-опікуном бідноті, серед якої тішився великою любов'ю й популярністю. Я сам це бачив на власні очі під час нашої спільної подорожі. Його повісті й оповідання овіяні духом вищої людяності, зогріті глибоким співчуттям до всіх понижених і покривджених, між іншим з життя жидівської бідноти. Я познайомився з ним у Києві, як з членом ТУПу; він був директором школи для фельдшерів (лікарських помічників), але адміністрація звільнила його за українську пропаганду. Тоді він знайшов собі посаду лікаря на залізниці в Радивиліві, на самому австрійському кордоні. Маючи безплатний білет від залізниці, він часто приїздив до Києва і підтримував з київською громадою постійний зв'язок» [1, с.39]/ Або ще такий момент: «З Радивилова залізницею 3 години їзди до станції Здолбуново, там переночували на двірці, і на другий день одна станція їзди – до Рівного. Левицький мав під своїм доглядом у Здолбунові маленьку амбулаторію для залізничників, і там ми й заночували. Коли ми висіли з поїзда і зайшли до станційного будинку, повторилася та сама сцена, що й у Берестечку: до Левицького почали товпитися хворі, різниця була та, що пацієнтами в Берестечку були жиди, а в Здолбунові християни, мешканці Здолбунова. Левицький всіх приймав з однаковою увагою, і мені здавалося, що сама його людяність, його сердечна, щира мова впливали заспокоююче на хворих, сповнювали довір'ям до лікаря» [1, с.44].

До Левицьких у Радивилів приїздив мовознавець Зілинський, який займався збиранням волинських говірок. Йому, також Д. Дорошенку Модест Левицький показував у Радивиліві братську могилу польських повстанців 1863 р [1, с. 42]. Пізніше всі вони їздили до Берестечка. Це був базарний день у містечку і Іван Зілинський знайшов багато зразків місцевої говірки з архаїчними відтінками і вимовою. Екскурсанти об'їхали поле бою під Берестечком, оглянули козацькі могили, обійшли всі історичні місця над річкою Пляшевою і коло Стиру, побували в селі Пляшевій [1, с.43]. З Радивилова Іван Зілинський поїхав в околиці Луцька. Модест Левицький з Дмитром Дорошенком поїхали до села Михалковці під Острогом до Дмитра Васильовича Марковича [1, с.44]. Побували екскурсанти і у відомому приватному музеї барона Ф. Штейнгеля у Городку під Рівним 1, с. 44].

В 1912 році Модест Левицький разом із родиною переїздить у Білу Церкву Оселившись у Білій Церкві Левицький продовжував підтримувати листування з радивилівськими друзями. Модесту Пилиповичу потім випало ще не раз бувати на Волині – у роки Української революції він став у Міністерстві шляхів УНР директором культурно-освітнього департаменту, був і головним санітарним лікарем залізниць України, у 1919 році – радником, затим – головою дипломатичної місії у Греції.

У 1927 році Модест Левицький переселився з Праги до Луцька. Оселився Модест Пилипович спочатку в будинку адвоката Г.Степури (район Красне, вулиця Квіткова), пізніше переїхав на Яровицю (нині вулиця Івана Франка); будинок був неподалік від кладовища.

І.О.Левчанівська, колишня гімназистка ЛУГ, згадує про свого вчителя: «Модест Пилипович Левицький був душею гімназії, або її «добрим духом». Тихий, спокійний, він на педрадах гаряче заступався за учнів, як гімназійний лікар не лише дуже уважно, дбайливо лікував учнів, але часто на свої гроші купував їм ліки. Був ініціатором музею при гімназії, організатором оркестру бандуристів і т.п. Всі любили «дідуся»: і учні, і їхні батьки, і вчителі. Викладав він українську мову у молодших класах...»[3].

Крім української мови, Модест Пилипович читав етику в гімназії і «Просвіті», активним членом якої став. Часто розповідав гімназістам про Лесю Українку, яку знав особисто і пам'ятав, читав її твори, підбирав на бандурі мелодії до її поезій. Організував музей народної творчості і народного мистецтва, а першими експонатами цього музею була колекція писанок. «Було це так, – згадує онук Модеста Пилиповича Василь Левицький. Перед Пасхою Дідусь дав завдання привезти зі своїх сіл писанки, а сам замовив великий стіл, поділений на секції з написами сіл. У кожному відділенні помістили писанки того чи іншого села. Так у гімназії на початку 1928 року започатковано було музей народного мистецтва». Навчав дітей грі на бандурі. Просто, по-людськи, любив дітей, маленьких називав «мікробами», був для них добрим «дідусем».

Живучи в Луцьку, Модест Пилипович заприязнився з родиною священника з Гнідави. Він пошив собі свиту з сірого сукна, в якій любив, як згадує його внук Василь, «ходити вдома і їздити в гості до священника з Гнідави. Це було найчастіше взимку, коли священник посилав до нас візника з саньми. Ми брали з собою бандури. Дід грав, а священник та його племінники, що приїздили з якогось села, співали. Це були незабутні хвилини».

З гімназійних викладачів потоваришував з Володимиром Кириловичем Федоренком, вчителем Луцької української гімназії до 1939 року. Пізніше, після війни, Володимир Кирилович викладав українську мову в середній школі №1 м. Луцька, здобув звання Відмінника народної освіти УРСР. В його особистому альбомі, який нині зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею, є поштова листівка з зображенням куточка саду Трокадеро в Парижі – відкритий лист, надісланий йому з Парижа 24 липня 1929 року Модестом Пилиповичем Левицьким. Адреса написана польською, текст листа – українською «Сердечно вітаю Вас і дружину з цього Вавилону; втомився і одурманився; хоч і дуже цікаво, але чимраз частіше думка забігає на тиху Яровицю. Правду кажуть: де родився, там годився». Ще й спека страшена. Бувайте здорові. Ваш щирий Мод. Левицький».

Про останні дні дідуся згадує той же онук Василь: «Був якраз на уроці, коли йому стало погано. Відчув різкий біль у животі. З його вуст почувся крик. Я був тоді на уроці. Хтось повідомив мені про це, я підбіг до нього. Він послав мене до аптеки. Пам'ятаю його слова: «Васильку, принеси мені чопика (свічки)». Я побіг, приніс. Але це не допомогло. Забрали діда в лікарню: заворот кишок. Лікар запропонував операцію. «Нічого не буде. У мене серце дуже слабеньке, введіть укол, щоб знеболити нижню частину тіла. Я сам лікар і знаю, що це мене не врятує, але хай я спокійно помру», – відповів дідусь. Через кілька днів він відійшов у вічний світ на вічний спочинок». Помер Модест Пилипович 16 червня 1932 року [6, с. 208-211].

Обидва гімназійні будинки в Луцьку, в яких працював М.П.Левицький, збереглися. На одному з них, що на вулиці Богдана Хмельницького, була меморіальна дошка, відлита свого часу з бронзи. Її було пізніше вкрадено. В червні 2003 року меморіальну дошку на колишньому гімназійному будинку відновили (автор – художниця Ірина Дацюк). Другий будинок, гімназійний власний, по вулиці Гаврилюка (колишня Плоцька), в якому Модест Пилипович Левицький провів свій останній урок, поки що не пошанований ніяк.

Коли в 60-х роках у Луцьку вирішили ліквідувати старовинний цвинтар на тодішній вулиці Леніна, місцеві українські патріоти зуміли добитися перенесення праху письменника на новий міський цвинтар (у Гаразджі). А 16 квітня 1992 року літератори, просвітяни, працівники культури Луцька посадили на могилі Модеста Левицького явір [4, с.3]. З нагоди 140-річчя від дня народження Модеста Левицького в Луцьку видано об'ємистий том матеріалів про нього і його творчість [9]. В 2010 році уряд пристав на пропозицію Міністерства освіти і науки та Волинської облдержадміністрації про присвоєння імені українського письменника, громадського діяча Модеста Левицького Луцькій гімназії № 4 Луцької міської ради Волинської області і розпорядився надалі іменувати її так: «Луцька гімназія № 4 імені Модеста Левицького Луцької міської ради Волинської області».

Джерела та література:

1. Дорошенко Д. Лікар – гуманіст // «Роде наш красний...» Волинь у долях краян і людських документах: т. 3. – Луцьк, 1999. – С. 39-45.
2. Левицький В. Син про свого батька: спогади // «Роде наш красний...» Волинь у долях краян і людських документах: т. 3. – Луцьк, 1999. – С. 17-38
3. Левчанівська, Ірина Олександрівна. Згадалось мені...: спогади дитинства. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001. – 96 с.: іл.
4. Лис В. Явір пам'яті Модеста Левицького // Волинь (Луцьк). –2006. – 29 лип. – С.3.
5. Побірченко Н. С. Письменник, лікар, педагог і дипломат Модест Левицький // Педагогіка і психологія. – 2002. – №1-2. – С. 176-187.
6. Пушкар Н. Письменник, лікар, педагог (Модест Левицький, 1866-1932) // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди : матеріали XXVI Волинської обл. наук.-іст.-краєзн. конф., присвяченої 16-й річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-й річниці створення Луцького православного братства, м. Луцьк, 9-10 листопада 2007 р. – Луцьк : Волинське обл. т-во краєзнавців, 2007. – Вип. 26. – С. 208-211.
7. Пшеничний М. Дві «Ніобеї», або Перо золотої жар-птиці (про історичну роль міста Дубна в долі поетеси Лесі Українки та прозаїка Модеста Левицького) // Погорина: літ. – краєзнавчий журн. Рівненщини. – Рівне: Рівнен. друкарня. – 2007. – Вип. 2-3. – С. 189-192
8. Рацілевич А. Участь української інтелігенції Волині в національному відродженні (кінець XIX ст. – 1914 р.) // *Ucrainica Polonica*. – Київ-Житомир : Вид. Центр КНЛУ, 2006. – Т. 3. – С. 20-30.
9. Сяйво душі Модеста Левицького (Життя і творчість). – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – 300 с.

В статтє освещен волинский период жизни Модеста Левицкого – выдающегося украинского писателя, общественного деятеля и врача. Определены волинские мотивы в творчестве писателя.

Ключевые слова: Модест Левицкий, Волинь.

МАЛОВІДОМА ПОВІСТЬ ПРО РОКСОЛАНУ

У статті розглядається маловідома історична повість Михайла Якимовича Орловського “Роксолана або Анастасія Лісовська”.

Ключові слова: історична повість, М. Я. Орловський, Роксолана, духовенство, Осип Назарук, література.

Кому не відома постать Роксолани або Анастасії Лісовської – дружини султана Сулеймана Пишного, українки, яка впливала на хід історії Османської імперії, стала однією з найвпливовіших жінок у світовій історії? Широко знаними творами про цю легендарну постать уславилися письменники Осип Назарук та Павло Загребельний. Проте є і більш ранній маловідомий твір про Роксолану – історична повість “Роксолана або Анастасія Лісовська” [8], яка побачила світ 1880 року на сторінках “Подольских епархиальных ведомостей”. Її автором був протоієрей, член Подільського епархіального історико-статистичного комітету, краєзнавець М.Я. Орловський.

Народився Михайло Якимович 30 вересня 1807 року в селі Кочубіїв Кам’янецького повіту Подільської губернії (сьогодні село Чемеровецького району Хмельницької області) в родині священника. Батьки, не зважаючи на бідність, спромоглися дати синові належну освіту. Спочатку М.Я. Орловський закінчив Кам’янецьке духовне училище, а далі навчався в Кам’янець-Подільській православній духовній семінарії, яку закінчив 1835 року. Тут він захопився історичною літературою, зібрав велику на той час особисту бібліотеку, яка налічувала 249 рідкісних книг і рукописів та стала найкращою з поміж приватних бібліотек Поділля [2, с. 274; 1, с. 27]. Про формування бібліотеки М. Я. Орловський писав: “Книги для моєї бібліотеки почав я збирати з 1824 року, тобто з часу вступу до Подільської семінарії, що безперервно продовжую і досі [1887 року]. Спочатку, через бідність батька, який все ж таки любляв читати, особливо класиків, я не мав ніяких коштів для реалізації вродженого в мені потягу до створення невеликої бібліотеки, збирав книги поодиночі, часто залишаючись без самого необхідного...” [2, с. 272]. Бібліофіл склав каталог своєї бібліотеки, дозволяв використовувати її тогочасним дослідникам.

14 липня 1835 року Михайло Орловський почав працювати священником Свято-Михайлівської церкви в селі Глядки Проскурівського повіту. На відміну від більшості тогочасних сільських священників, яких затягувала повсякденна суєта, він максимально використав перебування в сільській місцевості для розвитку творчості й просвітництва [1, с. 28]. Дещо пізніше, 1888 року, “Подольские епархиальные ведомости” писали про нього: “Протоієрей Михайло Орловський за своїм світлим розумом, широким історичними знаннями належав до числа кращих пасторів Поділля..., був найвидатнішим у середовищі бідного сільського духовенства письменником на ґрунті історії краю...” [2, с. 257].

М. Я. Орловський мав зв’язки з багатьма суспільними діячами XIX століття, зокрема з Калеником Шейковським, якому передав матеріали для праці “Быт подолян”. Приятелював з Пантелеймоном Кулішем, якому 1861 року надіслав понад 2000 подільських прислів’їв та приказок. 1300 приказок та прислів’їв було надіслано редактору “Киевской старины” Феофану Лебединцеву [2, с. 264].

Протягом 1862-1882 років М. Я. Орловський опублікував більше 40 історико-краєзнавчих нарисів, які не втратили своєї актуальності й на сьогодні.

Михайло Якимович співпрацював з “Подольськими епархиальними ведомостями” ще з моменту їхнього заснування в 1862 році, а з 1865 року входив до редколегії цього часопису. Також був членом Подільського епархіального історико-статистичного комітету (з 1865 року). Почесним членом Російського географічного товариства (з 1860 року), Російського вільного економічного товариства (з 1863 року), Подільського губернського статистичного комітету (з 1 березня 1863 року). Його зусилля були відзначені медаллю “За корисні праці” та іншими нагородами (понад 35 різних відзнак) [2, с. 261].

Закінчив він земний шлях 21 жовтня 1887 року.

Михайло Якимович був змушений писати твори російською мовою за прийнятими тоді стандартами, крізь які чітко проглядає самотнє життя українського населення Поділля, його духовна та матеріальна культура.

Крім історичних праць Михайло Орловський друкував і художні твори, писав вірші. Відомі такі його поетичні твори, як “Трицько”, “Мандрівка” та інші [2, с. 263]. Проте найбільш відомою свого часу стала його історична повість “Роксолана або Анастасія Лісовська”, опублікована в “Подольских епархиальных ведомостях” [8].

На тривалий час ця повість була забута, адже про твори духовенства в радянський час не згадували. Повернення із забуття творчості Михайла Орловського розпочалося зі здобуттям Україною незалежності. 2010 року Галиною Юрковою було перекладено сучасною українською мовою й видано цю повість. Незважаючи на недоліки перекладу, це видання заслуговує на увагу [11].

Обсяг твору – 36 сторінок. Епіграфом автор взяв рядки з поеми “Поділля” Мавриція Гославського:

*“A owazto Roksolanka
Co to trzesla calym wschodem,
Byla nasza Podolanka
Z Czemerowiecz rodem”.*

У передмові автор коротко окреслив життєві перипетії Анастасії Лісовської: від доньки священика через наложницю гарему до дружини султана, яка “безмежно володіла” правителем Османської імперії та визначала політику держави. На відміну від більшості письменників та істориків Михайло Орловський стверджує, що Роксолана походила з містечка Чемерівці на Поділлі. “З польських літописів і місцевих переказів відомо, що близько 1518 року дочка православного приходського священика Іоанна Лісовського з містечка Чемеровець Кам’янецького повіту Подільської губернії, Анастасія Лісовська, взята в полон татарами в першій половині XVI століття...”, – пише він у передмові.

Далі автор додає, що взята вона в полон у Теревовлі на Тернопіллі. Не будемо дискутувати на рахунок достовірності такого твердження, оскільки це художній твір.

Михайло Якимович виклав своє бачення життя відомої українки, її чоловіка Сулеймана I та їхніх дітей. Автор бачить Анастасію Лісовську “не надто красивою”, але з “чаруючи-привабливим поглядом”, кмітливою, рішучою і сміливою, такою, що “вирішувала долю царств”. На початку твору героїня постає в позитивному світлі, але далі з розвитком подій її особа набирає все більше негативних рис. У кінці повісті Роксолана замальовується як підступна, хитра, віроломна. Таке зображення автора можна пояснити тогочасним світоглядом священиків. Прийняття ісламу Анастасією Лісовською виглядало в їх очах як зрада небаченого масштабу. Проте не будемо забувати, що Роксолана була справжньою майстриною придворних інтриг, прокладаючи шлях до трону своїм синам. Ні до неї, ні після неї в Османській імперії не було жінки, яка б мала стільки влади, приймала навіть іноземні посольства. Ще темнішими фарбами зобразив автор султана Сулеймана I, якого змальовує жорстоким, грізним, кровожерливим, особою, яка “здійснила подвійне синовбивство” (за наказом султана вбили його сина Мустафу та довели до самогубства Хан-Гірея). У різко негативному світлі Михайло Орловський зображує постать сина Анастасії – Баязета, який діяв “подібно своїй матері”. У той же час він майже не приділяє уваги іншому сину – Селіму. Можливо автор свідомо не приділив йому уваги, адже Селім у подальшому став султаном під ім’ям Селім П’ятий, ставши одним із найбездарніших правителів Османської імперії. У той же час позитивними героями повісті виступають священик Лісовський, Мустафа, Хан-Гірей, Демі-хан. Цікавою є розв’язка з Демі-ханом, який, як виявилось, був Демком – колишнім слугою священика Лісовського. Саме після зустрічі з Демком в ту ж ніч Анастасія і померла. Михайло Орловський опирався на твір польського письменника Самуеля Твардовського, в якому стверджується:

*“Jako sama na koniec w swoim ze Meczecie,
Smerci dlug, zaplaciwszy leze znamienicie
Gdzie jey z ludzkiej pamieci lata zle nie zatra,
Godna z Phedra I Rzymska zrownac sie Kleopatra” [9, с. 9-11].*

Повість Михайла Орловського мала велике значення. Він був одним із перших в українській літературі, хто звернувся до постаті легендарної жінки в історії України – Роксолани. Безсумнівно, ця історична повість мала серйозний вплив на твори про Анастасію Лісовську. Михайло Орловський на своєму прикладі довів, що і серед сільського духовенства є талановиті постаті, які можуть займатися літературою, історією, проводити просвітню роботу серед населення. М. Я. Орловський досить близько підійшов до правдивого висвітлення засобами літератури образу Роксолани. Достеменно відомо, що Анастасія Лісовська була четвертою дружиною (ім’я першої невідоме, друга – Гульфем, третя – Махідеван Султан, більш відома як “Весняна троянда”) сина Селіма I Грізного Явуза – султана Сулеймана I Пишного (турки звали його Кануні – Законодавець). Потрапивши в гарем, за гострий язик і розкотистий сміх, Настя отримала ім’я Хуррем – “та, що сміється”. Шлюб Роксолани та Сулеймана був укладений 1530 року, після чого їй надали ранг баш-кадуні (головна дружина), а султан називав її Хасекі (“Мила серцю”). Завдяки інтригам Роксолани за наказом Сулеймана був страчений наступник престолу Мустафа – син султана від третьої дружини Махідеван. Померла Настя Лісовська 18 квітня 1558 року (за іншими даними 1561 р. або 1563 р.). Практично усі ці моменти знайшли відображення в історичній повісті Михайла Орловського.

З повістю М. Я. Орловського був ознайомлений Осип Назарук. У другій половині 1919 року в Кам’янці-Подільському він розпочав роботу над своїм найкращим твором “Роксолана. Жінка халіфа і падишаха (Сулеймана Великого) завойовника і законодавця”, над яким наполегливо працював до 1930 року [3, с. 108]. Так, багато моментів у творах Осипа Назарука та Михайла Орловського перегукуються. М. Орловський пише, що “султан деспотично потрясав Сходом, а Хуррем володіла ним безмежно: знімала голови візірам, нових ставила і готувала шлях до престолу своїм синам... Це була перша жінка на турецькому престолі, яка давила своєю поведінкою, приймала іноземні посольства, вирішувала долю царств” [11, с. 5]. Але при цьому зазначав, що вона “мала великий вплив на долю своїх співвітчизників, потраплявших у полон. Вона неодноразово стримувала загрожуючі цьому краю [Україні – Авт.] напади...” [11, с. 4]. В О. Назарука Роксолана – “український Одисей в жіночій сукні”, жінка, яка, “мов світла комета”, змінила життя Османської імперії, бо, ставши своєю красою жінкою султана... стала вона необмеженою панєю двора і держави... Але серце мала добре і скарбів

свого мужа часто уживала на зменшення людського терпіння. Була благородна, скромна і велика, мимо своїх гріхів, котрі тяжко спокутувала сама і її потомство” [7, с. 267]. На протигагу цьому П. Загребельний в інтерв’ю на запитання “Як Роксолана допомагала Україні через Сулеймана” відповів: “Ніяк. Почитайте історію Грушевського: за час його правління татари (ними фактично керували турки) здійснили 38 набігів (майже по одному кожного року). В султана до Роксолани були душевні симпатії, але вони мали домашній характер. Не потрібно тішити себе ілюзіями. Вона просто боролася за себе як особистість” [4].

Червоною ниткою через всю повість М. Я. Орловського проходить проблема релігійної зради. Не обминув цього і Осип Назарук. Так, він вводить у текст слова дєрвіша під час хаджу Роксолани до Мекки та Медини: “Ти велика людина, нещасна доню моя... Бо маєш сильну волю у змаганні своїм. Але твоя воля звернена до зла, до непошани заповідей Божих. І тому ти чужа сама собі, що ти відчужилася від Бога” [7, с. 264]. В іншому місці він пише: “А в її серденьку все дрижав сумнів, чи добре зробила, що на своїй дивній стежині скинула маленький хрестик материнський...” [7, с. 150]. Все це призвело до страшних душевних мук Роксолани: “Розуміла. Та не мала вже змоги завернути. Воля її плила вже, як ріка. Плила страшним, Чорним Шляхом думки, таким страшним, який був той, котрим її пригнали сюди з рідного краю” [7, с. 234].

В обох творах присутнє пророцтво для Роксолани. В Михайла Орловського це був звїздар Прокип, який сказав Насті: “Вам, панно, світить звїздар на сході, а її блиск манить мої очі...” [11, с. 11]. В Осипа Назарука долю майбутньої султанші перед весіллям напрокувала циганка: “Твоя чоловік багата, ах, яка багата. Дуже багата!.. В перлах і фарадах ходити будеш... і адамашки під ногами будеш, а горючий камінь у волоссю твоїм, а біленькі шовки на ніженьках твоїх, а червона кровця на рученьках твоїх... Ладан і кубеба у кімнатах твоїх... А їсти будеш дорогий цинамон, а пити будеш солодкі сорбети... А мати будеш двох синів, як Єва... і два весілля, а одного мужа!.. Далека дорога без мостів, без шляхів... По чорнобилу, по твердїм корінню... де цвітуть шавлії і божі ручки... де сон-трава синіє... де горить горицвіт... де повзе дур-зілля й перекотиполе... перекотипол-ле... перекотипол-л-ле!” [7, с. 10-11].

Як бачимо, історична повість Михайла Орловського мала досить суттєвий вплив на формування образу Насті Лісовської в “Роксоляні” Осипа Назарука.

Також про Роксолану були написані: драма Гната Якимовича “Роксолана” (1869), повісті Сергія Плачинди, Юрія Колісниченка “Неопалима купина” (1968), поема Любові Забашти “Роксоляна. Дівчина з Рогатина” (1971), романи Миколи Лазорського “Степова квітка” (1965), Павла Загребельного “Роксолана” (1980), оповідання А. Лотоцького “Роксоляна”.

Отже, одним із перших творів про Роксолану стала історична повість Михайла Орловського “Роксолана або Анастасія Лісовська”. Проте довгий час твір знаходився в забутті, адже його автором був священник, а в радянський час твори представників духовенства перебували під забороною. Нині повість потребує “реабілітації”, доступу для широкого кола читачів. Твір

М.Я. Орловського є неординарним, заслуговує на наукове осмислення.

Джерела та література:

1. Баженов Л. В. Михайло Орловський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Поділля / Л. В. Баженов // Духовні витоки Поділля: твори історії краю. – Хмельницький, 1994. – С. 27-30.
2. Доброловський К. Памяти протоиерея Михайла Йоакимовича Орловського / Константин Доброловский // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1888. – 19 марта (№12). – С. 257- 278.
3. Завальнюк О. М. Минуле і сучасне Кам’янець – Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини: історичні нариси / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарницький, В. Б. Стецюк. – Кам’янець – Подільський: Аксіома, 2007. – Вип. 2. – 452 с.
4. Загребельний П. Роксолана [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.lib.ru>.
5. Кочубей Ю. Доля, образ, символ (Роксолана в літературах Європи) / Юрій Кочубей // Слово і час. – 2001. – №8. – С. 45-53.
6. Кундис М. В. Чемеровеччина – перлина Поділля / М. В. Кундис. – Кам’янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2009. – 64 с.
7. Назарук О. Роксолана / Осип Назарук. – К.: Дніпро, 1992. – 272 с.
8. Орловський М.Я. Роксолана или Анастасия Лисовская / Михаил Орловский // ПЕВ. – 1880. – №42. – С. 501-502; №43. – С. 509-510; №44. – С.519-520; № 45. – С. 533-535; №47. – С. 556-557; №48. – С.568 -569; №49. – С. 581-583; №50. – С. 601-603; №52. – С. 631-633; №53. – С. 652-653.
9. Старенький І. О. Михайло Орловський – священник, краєзнавець, письменник / Ігор Старенький // Сайт «Кам’янець-Подільський історичний»: матер. конкурсу. – Кам’янець-Подільський: ІКЛІФ К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – Вип. 3. – С. 8-13.
10. Хом’як Т. В. Психологізм як один із засобів характеротворення образу Роксолани (за романом О. Назарука «Роксоляна») / Т. В. Хом’як // Вісник Запорізького національного університету. – 2008. – №2. – С. 246-251.
11. Хто вона, Роксолана? / упоряд. Г.І. Юркова. – Кам’янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – 84 с.

В статтє рассматривается малоизвестная историческая повесть Михаила Якимовича Орловского “Роксолана или Анастасия Лисовская”.

Ключевые слова: историческая повесть, М. Я. Орловский, Роксолана, духовенство, Осип Назарук, литература.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Адамський Віктор Романович**, викладач кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
2. **Андеш Йозеф**, професор кафедри славистики університету Палацьких (м. Оломоуц, Чехія)
3. **Баженов Лев Васильович**, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, директор Центру дослідження історії Поділля, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
4. **Баженов Олександр Львович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
5. **Баженова Стефанія Едуардівна**, доктор історичних наук, професор кафедри управління персоналом і туризму Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
6. **Березіна Інна Вікторівна**, кандидат архітектури, доцент кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;
7. **Блехарчик Войцех**, бургомістр м. Санок (Республіка Польща)
8. **Божко Олександр Іванович**, перший Надзвичайний і Повноважний Посол України у Вірменії
9. **Болтанюк Петро Анатолійович**, старший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
10. **Будзей Олег Васильович**, краєзнавець, журналіст газети «Подільнин» (м. Кам'янець-Подільський)
11. **Бурковський Анатолій Петрович**, старший викладач кафедри економіки підприємства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
12. **Валяровська Лілія Петрівна**, науковий працівник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
13. **Ващук Дмитро Петрович**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України (м. Київ)
14. **Верхола Міхал**, президент Міжнародного академічного товариства імені Михайла Балудянського (м. Кошице, Словаччина)
15. **Виноградська Лариса Іванівна**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України
16. **Віштаченко Вікторія Анатоліївна**, асистент кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
17. **Волкова Валентина Миколаївна**, бібліотекар Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
18. **Галан Андрій**, краєзнавець (м. Нью-Йорк, США)
19. **Галатир Віталій Вікторович**, викладач Хмельницького інституту МАУП
20. **Гальчак Сергій Дмитрович**, доктор історичних наук, доцент кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
21. **Глушковецький Анатолій Леонідович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
22. **Гоголь Інна Анатоліївна**, начальник відділу міжнародних зв'язків Подільського державного аграрно-технічного університету;
23. **Григоренко Олександр Петрович**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації Хмельницького національного університету
24. **Гудима Вадим Валерійович**, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
25. **Гуцал Віталій Анатолійович**, асистент кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
26. **Долінська Ірина Олександрівна**, екскурсовод Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
27. **Дорош Микола Никифорович**, директор Воронівської ЗОШ I-III ступенів Хмельницького району Вінницької області
28. **Дробна Ірина Василівна**, аспірантка кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
29. **Єсюнін Сергій Миколайович**, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею

- 30. Завальнюк Костянтин Вікторович**, кандидат історичних наук, завідувач відділу Державного архіву Вінницької області;
- 31. Завальнюк Олександр Михайлович**, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік АНВО України, доктор історичних наук, професор
- 32. Заводовський Анатолій Анатолійович**, проректор з виховної роботи, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 33. Задорожнюк Андрій Борисович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 34. Задорожнюк Валентина Львівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету
- 35. Захар'єв Володимир Анатолійович**, завідувач Хмельницьким відділом дочірнього підприємства «Подільська археологія» державного підприємства «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, керівник НДЦ «Центр Мархоцькознавства» (м. Дунаївці)
- 36. Зваричук Денис Едуардович**, учень Кам'янець-Подільського міського ліцею
- 37. Зваричук Едуард Олександрович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії Національного університету харчових технологій (м. Київ)
- 38. Йолтуховський Руслан Володимирович**, вчений секретар Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
- 39. Кантлін Світлана Олександрівна**, завідувач відділу наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 40. Карбовська Жанна Анатоліївна**, завідувач відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
- 41. Кирик Фелікс**, професор Краківської педагогічної академії (м. Краків, Республіка Польща)
- 42. Климчук Андрій-Аскольд Миколайович**, журналіст, ТО «Мистецькі грані» (м. Рівне)
- 43. Кліма Казіміш**, доктор наук габілітований, професор, проректор з наукової роботи Вищої державної професійної школи імені Яна Гродка (м. Санок, Республіка Польща)
- 44. Коваленко Борис Олексійович**, докторант, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;
- 45. Коваленко Наталія Дмитрівна**, кандидат філологічних наук, професор кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 46. Ковальчук Алла Миколаївна**, завідувач художнього відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
- 47. Колодзейчик Даріуш**, доктор історичних наук, професор, науковий співробітник Інституту історії Польської Академії наук (м. Варшава, Республіка Польща)
- 48. Комарницька Людмила Миколаївна**, аспірантка кафедри зарубіжної літератури Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 49. Комарницький Олександр Борисович**, голова Кам'янець-Подільської міської організації Національної спілки краєзнавців України, помічник ректора, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 50. Комарова Ольга Олегівна**, студентка історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 51. Кодратюк Дмитро Іванович**, науковий працівник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
- 52. Конет Іван Михайлович**, начальник науково-дослідного сектору, доктор фізико-математичних наук, професор, завідувач кафедри алгебри і математичного аналізу Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;
- 53. Корнієнко В'ячеслав Васильович**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу науково-історичних досліджень Національного заповідника «Софія Київська» (м. Київ)
- 54. Кравчук Олександр Миколайович**, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;
- 55. Кулішов Роман Валерійович**, аспірант Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» (м. Київ)
- 56. Кух Олеся Миколаївна**, аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 57. Ладаняк Інна Анатоліївна**, викладач Вінницького кооперативного інституту
- 58. Лазарович Микола Васильович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету, докторант Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

-
- 59. Леміжанська Олена Іванівна**, аспірантка відділу історії Української революції 1917-1921 років Інституту історії України НАН України (м. Київ)
- 60. Лехіцька Ірина Василівна**, екскурсовод Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
- 61. Лисак Ірина Вікторівна**, асистент кафедри економіки підприємства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 62. Лозовий Віталій Станіславович**, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 63. Любінська Людмила Григорівна**, кандидат біологічних наук, професор кафедри біології та методики її викладання Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;
- 64. Магась В'ячеслав Олегович**, кандидат історичних наук, старший викладач Житомирського військового інституту Національного авіаційного університету
- 65. Майнгардт-Гоголь Наталія Максиміліанівна**, старший науковий співробітник, завідувач сектору пам'яток історії та мистецтва відділу охорони пам'яток історії та культури в Хмельницькій області
- 66. Майоров Олександр В'ячеславович**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри музеєзнавства Санкт-Петербурзького державного університету (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація)
- 67. Маринін Іван Григорович**, кандидат педагогічних наук, професор кафедри теорії, історії музики і гри на музичних інструментах Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 68. Марценюк Надія Миколаївна**, викладач суспільних дисциплін Вінницького технічного коледжу
- 69. Матвєєв Микола Дмитрович**, декан природничого факультету, кандидат біологічних наук, професор кафедри біології та методики її викладання Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 70. Матвієнко Тетяна Олександрівна**, аспірантка кафедри філософії та політології Полтавського університету економіки і торгівлі
- 71. Машталір Андрій Іванович**, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 72. Мельник Едуард Михайлович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 73. Михайлик Артур Олександрович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету
- 74. Моздір Віталій Вікторович**, голова Волочиської районної організації Спілки молодих державних службовців Хмельниччини
- 75. Мороз Віктор Степанович**, кандидат економічних наук, доцент Хмельницького національного університету;
- 76. Мороз Володимир Степанович**, викладач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, заслужений працівник культури України
- 77. Мошак Мирослав Іванович**, краєзнавець, голова «Історико-культурного Подільського братства»
- 78. Муравка Тарас Петрович**, директор коледжу Подільського державного аграрно-технічного університету;
- 79. Нестеренко Валерій Анатолійович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету
- 80. Нечитайло Павло Олександрович**, кандидат історичних наук, науковий співробітник ДП «Подільська археологія»
- 81. Нікітенко Надія Миколаївна**, завідувач відділу науково-історичних досліджень Національного заповідника «Софія Київська», доктор історичних наук, професор (м. Київ)
- 82. Оганєсян Олена Михайлівна**, заступник голови вірменського товариства культурних зв'язків «АOKS»
- 83. Олійник Ольга Степанівна**, старший викладач кафедри економіки підприємства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 84. Олійник Сергій Васильович**, кандидат історичних наук, докторант, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 85. Олійник Юрій Васильович**, кандидат історичних наук, заступник завідувача відділу Державного архіву Хмельницької області
- 86. Онуфрієва Ліана Анатоліївна**, кандидат психологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 87. Осетрова Галина Олександрівна**, старший науковий співробітник науково-дослідного відділу Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»
- 88. Островський Зигмунд**, краєзнавець (м. Варшава, Республіка Польща)

- 89. Пагор Валентин Віталійович**, студент історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 90. Парандій Валентина Олександрівна**, директор Хмельницького економіко-правового коледжу МАУП
- 91. Пачіс Вікторія Миколаївна**, науковий працівник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
- 92. Перхайло Альона Едуардівна**, магістрантка історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 93. Петренко Володимир Іванович**, кандидат історичних наук, завідувач кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Вінницького кооперативного інституту
- 94. Підгурний Іван Станіславович**, кандидат мистецтвознавства, старший викладач кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 95. Покалюк Вадим Вікторович**, викладач гуманітарних дисциплін коледжу Подільського державного аграрно-технічного університету
- 96. Прокопчук Віктор Степанович**, директор наукової бібліотеки, доктор історичних наук, професор кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 97. Рекрут Валерій Пилипович**, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу Вінницького кооперативного інституту
- 98. Рибак Іван Васильович**, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 99. Савіцька Наталія Миколаївна**, молодший науковий працівник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.
- 100. Савчук Віктор Олексійович**, проректор з міжнародних відносин, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 101. Сербалюк Юрій Володимирович**, старший викладач кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 102. Сесак Іван Васильович**, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 103. Сімашкевич Михайло Євстафійович**, міський голова м. Кам'янець-Подільського
- 104. Січинський Ярослав**, архітектор (м. Мільтон, США)
- 105. Скрипник Анатолій Юрійович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету
- 106. Снегульська Анна**, доктор наук, викладач Вищої державної професійної школи імені Яна Гродка (м. Санок, Республіка Польща)
- 107. Созанська Галина Іванівна**, науковий працівник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
- 108. Сохацька Євгенія Іванівна**, керівник Центру огієнкознавства, кандидат філологічних наук, професор кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 109. Старенький Ігор Олександрович**, аспірант кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 110. Стецюк Вадим Борисович**, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 111. Стецюк Тетяна Василівна**, головний спеціаліст відділу у справах релігії Вінницької обласної державної адміністрації
- 112. Такесі Мацумура**, професор Хоккайдського університету (Японія)
- 113. Телячий Юрій Васильович**, кандидат історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
- 114. Терещук Катерина Леонідівна**, аспірантка кафедри історії України К-ПНУ імені Івана Огієнка
- 115. Травінський Віктор Степанович**, директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
- 116. Трембіцький Анатолій Михайлович**, заступник з наукової роботи ДІКЗ «Межибіж», кандидат історичних наук, доцент Хмельницького інституту МАУП;
- 117. Третяк Людмила Володимирівна**, ст. викладач кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- 118. Троїцька Лілія Олексіївна**, науковий працівник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

119. Трубочанінов Сергій Васильович, кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

120. Урсу Наталія Олексіївна, доктор мистецтвознавства, професор, завідувач кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва і реставрації творів мистецтва Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

121. Федьков Олександр Миколайович, проректор з науково-педагогічної роботи, кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

122. Фенцур Василь Володимирович, директор Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»

123. Фесенко Галина Григорівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри історії і культурології Харківської національної академії міського господарства;

124. Фесенко Тетяна Григорівна, кандидат технічних наук, доцент кафедри управління проектами у міському господарстві та будівництві Харківської національної академії міського господарства

125. Філіпчук Анатолій Григорович, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

126. Філіпчук Тетяна Вікторівна, зберігач фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

127. Хоптяр Андрій Юрійович, асистент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

128. Хоптяр Юрій Анатолійович, кандидат історичних наук, професор кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

129. Черкас Борис Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України (м. Київ)

130. Шулик Алла Григорівна, кандидат мистецтвознавства, асистент кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

131. Щегельський Валерій Васильович, завідувач навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

132. Яблонська Діана, студентка історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

133. Якимчук Ірина Вікторівна, здобувач, вчитель Центру дитячої та юнацької творчості (м. Шепетівка)

Наукове видання

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

**матеріали ІV міжнародної науково-практичної конференції,
м. Кам'янець-Подільський, 17-18 травня 2012 р.**

Оригінал-макет – Грозний А. Б.
Дизайн обкладинки – Зарицька У. М.

Підписано до друку 22.12.2016. Формат 60x84/8.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Ум. друк. арк. 43,05.
Наклад 100 прим. Зам. № 453.

Підготовлено до друку у видавництві ПП «Медобори-2006»
32343, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н,
с. Довжок, пров. Радянський, 6а. Тел./факс (03849) 9-09-45.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3025 від 09.11.2007 р.
www.drukarnya.com, e-mail: medobory@i.ua

Надруковано у друкарні ПП Мошак М. І.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2. Тел./факс (03849) 2-72-01.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №867 від 22.03.2002 р.